

HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN
IN DE TWEEDE WERELDOORLOG
1939-1945

DEEL 5

tweede helft

RIKSINSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE

DR. L. DE JONG

HET KONINKRIJK
DER NEDERLANDEN
IN DE
TWEEDE
WERELDOORLOG

DEEL 5

MAART '41 - JULI '42

tweede helft

'S-GRAVENHAGE/MARTINUS NIJHOFF/1974

COPYRIGHT 1974
RIJKSINSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE
AMSTERDAM

DRUK: STAATSDRUKKERIJ—'S-GRAVENHAGE
PRINTED IN THE NETHERLANDS

Inhoud

Hoofdstuk 7 – Amerika komt in de oorlog	617
Engeland nog steeds in het defensief	619
Roosevelts <i>Victory-Program</i>	629
Pearl Harbor	633
Indië veroverd	660
Arbeidsinzet	665
Hoofdstuk 8 – Van kerken en kunstenaars	677
Hitler: ‘Voorlopig geen kerkstrijd!’	683
Hervormden / Gereformeerden	697
Convent der Kerken	711
Bijzonder onderwijs: het tweede treffen	725
Episcopaat	738
Titus Brandsma	747
De kunstenaars en de Kultuurkamer	759
Hoofdstuk 9 – De illegaliteit	791
‘Pilotenhulp’	792
Sabotage	796
De proclamatie van Schrieke, Hirschfeld en Frederiks	801
Illegale pers	805
De illegale CPN	817
De OD	835
Vorrink / <i>Het Parool</i>	846
Het Grootburgercomité	853
Hoofdstuk 10 – Contact met Londen	860
Engelandvaart	862
De ‘Zweedse Weg’ begint	867
Londen contra <i>Abwehr</i> en <i>Sicherheitspolizei</i>	870

INHOUD

Spionagegroepen	880
Geheime agenten	888
Een weg via het strand	895
Begin van het <i>Englandspiel</i>	912
Weer: via het strand	928
Nieuwe arrestaties	935
Nabeschouwing	937
Hoofdstuk 11 – Een Tweede Front?	942
<i>Plan for Holland</i>	952
Duitse maatregelen	957
Publieke opinie	977
Hoofdstuk 12 – Naar de <i>Endlösung</i>	982
Legale emigratie	1001
Competentie-conflicten in bezet Nederland	1010
Verantwoordelijkheden	1032
De Jodenkartotheek van de <i>Zentralstelle</i>	1046
‘Emigratie’ der Duitse Joden?	1048
De Joodse werkkampen	1052
Gedwongen verhuizingen	1064
Invoering der Neurenberger wetten	1071
Reacties in niet-Joodse kringen	1073
De Jodenster	1081
Laatste voorbereidingen	1095
Bijlage 1 – Datumlijst van de belangrijkste gebeurtenissen	1109
Bijlage 2 – Overzicht van de SS-rangen	1116
Bijlage 3 – De geheime agenten, juni 1941 – juni 1942	1118
Lijst van illustraties	1120
Lijst van kaarten	1123

INHOUD

Lijst van afkortingen, gebruikt in de voetnoten	II24
Register	II28

ISBN 90 247 1642 X

Amerika komt in de oorlog

De formidabele en verrassende Japanse aanval op de Amerikaanse *Pacific*-vloot in haar basis Pearl Harbor maakte op zondag 7 december '41 in de Verenigde Staten een einde aan een periode van onzekerheid, zij het dat het een periode geweest was waarin president Franklin D. Roosevelt wel al enkele jaren duidelijk gemaakt had dat hij zich tegen de machtspretenties zowel van Japan als van Duitsland en Italië wenste te verzetten. Dat verzet was aanvankelijk louter een verzet met woorden geweest. De van interventie afkerige gezindheid van het grootste deel van de Amerikaanse publieke opinie vormde een factor waarmee Roosevelt op het terrein van de buitenlandse politiek bij elke beslissing en bij elke uitspraak rekening moest houden. Hij kon zich eerst iets verder voorwaarts wagen toen die publieke opinie, wel nog steeds gekant tegen directe deelneming aan de oorlog, in de herfst van '40 van een duidelijke sympathie voor Engeland ging getuigen. In ons vorige deel memoreerden wij al dat, eigenlijk in aansluiting op contacten die in '38 gelegd waren, van eind januari tot eind maart '41 het gehele oorlogsperspectief in diep geheim door Amerikaanse en Engelse militaire delegaties in Washington doorgesproken werd. Daarbij werd men het, schreven wij, op één punt niet eens: de Engelsen wensten dat de Amerikanen de verdediging van de grote Britse basis Singapore als een aangelegenheid van primair belang zouden beschouwen, maar hier werd door president Roosevelt en zijn militaire raadgevers niet voor gevoeld: belangrijke Amerikaanse steun aan de defensie van een zo verre basis zou, zo meenden zij, tot versnippering van krachten leiden. Overigens bereikten Amerikanen en Engelsen op alle hoofdpunten overeenstemming: zouden de Verenigde Staten rechtstreeks in de oorlog betrokken worden, dan zou men eerst Italië en Duitsland trachten te verslaan; uiteindelijk zou men in Europa een groot offensief tegen Duitsland inzetten, en daartoe moesten in of bij Europa (in Frans Noordwest-Afrika bijvoorbeeld) posities veroverd worden van waaruit men dat offensief zou kunnen lanceren – een offensief van welks *noodzaak* overigens de Engelsen niet overtuigd waren.

Deze afspraken werden in de lente van '41 door Churchills *War Cabinet* goedgekeurd. In Washington werden zij eind mei officieel goedgekeurd door de Amerikaanse minister van marine, Frank Knox, en begin juni door de

minister van oorlog, Henry L. Stimson, maar Roosevelt liet vastleggen dat hij er zijn goedkeuring aan onthouden had. Knox en Stimson deed hij evenwel weten dat de afspraken hem weer voorgelegd konden worden zodra Amerika zich in oorlog bevond: dan zou hij ze goedkeuren; de gemeenschappelijke Amerikaans-Engelse *planning* kon dus voortgang vinden.

Uiteraard was het zowel voor Engeland als voor de Verenigde Staten een feit van kardinale betekenis dat Duitsland er op de 22ste juni een vijand bij kreeg: de Sowjet-Unie. De opinie van de meeste Engelse en Amerikaanse hoge militairen: dat de Russen het wel niet lang zouden kunnen bolwerken, werd door Churchill en Roosevelt niet gedeeld. Los daarvan leek het hun wenselijk dat Duitsland, Italië en Japan nog eens uitdrukkelijk geconfronteerd werden met het feit dat er tussen Engeland en de Verenigde Staten van een groeiende solidariteit sprake was. Begin augustus '41 kwamen zij, beiden door hun belangrijkste adviseurs vergezeld, in een conferentie bijeen die aan boord van twee oorlogsschepen gehouden werd welke voor de kust van New-Foundland voor anker lagen. Roosevelt had de Engelsen tevoren doen weten dat hij, wat Amerika's feitelijke deelneming aan de oorlog betrof, nauwelijks verder wilde gaan dan hij al gedaan had; hoogstens was hij bereid, de Amerikaanse vloot in de Atlantische Oceaan verlot te geven, in het zeegebied tot IJsland te patrouilleren; daar hadden de Amerikanen het Engelse garnizoen door een eigen garnizoen vervangen. De militaire besprekingen ter conferentie hadden dus weer in hoofdzaak betrekking op een nogal vage toekomst en bij die besprekingen manifesteerde zich dezelfde tegenstelling die in januari-maart al bij het stafoverleg te Washington aan de dag getreden was: de Amerikanen hielden het voor onvermijdelijk dat men vroeg of laat met miljoenenlegers de *Wehrmacht* in Europa moest verslaan; de Engelsen daarentegen, nog steeds onder de indruk van de bloedige verliezen die zij in de eerste wereldoorlog geleden hadden, beschouwden zulk een grote invasie als onaantrekkelijk en trouwens ook als onnodig. *'We do not foresee vast armies of infantry as in 1914-1918'*, zo heette het in het rapport van de Engelse *Chiefs of Staff* dat ter conferentie voorgelezen werd. *'The forces we employ will be armoured divisions with the most modern equipment. To supplement their operations the local patriots must be secretly armed and equipped so that at the right moment they may rise in revolt.'*¹ Ook in andere opzichten werden de denkbeelden die de Engelsen al eerder ontwikkeld hadden, herhaald: men moest Duitsland blijven blokkeren en

¹ *'General Strategic Review by the British Chiefs of Staff'*, 31 juli 1941, aangehaald in (*United States Army in World War II*) M. Matloff en E. M. Snell: *Strategic Planning for Coalition Warfare 1941-1942* (1953), p. 55.

‘ATLANTISCH HANDVEST’

bombarderen; wenselijk was het om het Midden-Oosten te behouden, ook om in Frans Noordwest-Afrika te landen – maar Engeland had daar geen krachten voor beschikbaar. De Amerikaanse hoge militairen vonden het alles bijeen maar een pover program dat geen enkele waarborg inhield dat men er binnen een afzienbaar aantal jaren in zou slagen, Duitsland te verslaan.

De buitenwereld kreeg omtrent deze militaire discussies niets te horen. Haar aandacht werd slechts gevraagd voor een soort politieke beginselverklaring, het ‘Atlantisch Handvest’, op 12 augustus op naam van Roosevelt en Churchill gepubliceerd. Er werden hierin enkele belangrijke richtlijnen aangegeven voor een naoorlogse wereld, die gekenmerkt moest worden door democratie, vrijhandel en betere economische samenwerking. Van actueel politiek belang waren eigenlijk alleen drie elementen uit de verklaring: ten eerste dat Roosevelt, zich verder verwijderend van het Amerikaans isolationisme, samen met Churchill een toekomstprogram de wereld inzond; ten tweede dat dat program een zinspeling bevatte op de gedwongen naoorlogse ontwapening van de agressor-staten (Duitsland, Italië en Japan); ten derde dat er letterlijk in gesproken werd van ‘de volledige vernietiging van de Nazi-tyrannie’.

Een formulering als deze laatste was de publieke opinie in bezet Nederland uiteraard welkom, maar kwam overigens geenszins aan haar ongeduld tegemoet. Dagelijks stonden de kranten vol berichten over de verwoede strijd aan het oostelijk front – waar bleef het ingrijpen van de westelijke democratieën? Men wilde van Churchill en Roosevelt geen woorden horen, maar daden zien.

Engeland nog steeds in het defensief

Menigeen in bezet gebied was er in de zomer van ’41 van overtuigd dat de Engelsen spoedig in West-Europa zouden landen. Het leek onbegrijpelijk dat zij daar niets zouden ondernemen terwijl het gros van de *Wehrmacht* gebonden was door de strijd met de Russen. Inderdaad had Churchill op onmiddellijke actie aangedrongen. Daags na de invasie van de Sowjet-Unie had hij de *Chiefs of Staff* geïnstrueerd, na te gaan of men met vijf-en-twintig- tot dertigduizend man een grootscheepse *raid* kon uitvoeren in de buurt van Calais. Het kon niet. Hem werd meegedeeld dat men in totaal slechts vijf- tot zesduizend man zou kunnen overzetten die onmiddellijk door de Duitsers in de pan gehakt zouden worden; bovendien zou men met die operatie het verlies riskeren van alle beschikbare landingsvaartuigen die in reserve moesten

blijven voor het geval de Duitsers Spanje en Portugal zouden binnenrukken; dan waren die landingsvaartuigen nodig om op de Azoren, Madeira en de Canarische eilanden troepen aan wal te zetten.

Zeker, de Engelse oorlogsproductie kwam in '41 op gang, maar het was in veel opzichten toch nog slechts een begin. Dat de Engelsen in '40 bij de evacuatie van het vasteland zware verliezen geleden hadden, wist men in bezet gebied; men realiseerde zich evenwel niet, hoeveel tijd het zou vergen, nieuwe divisies te formeren en deze zodanig te oefenen en uit te rusten dat zij tegen de Duitsers opgewassen zouden zijn. Churchills *War Cabinet* gaf zich hier alle moeite voor. De gehele bevolking, mannen en vrouwen, werd bij de oorlogsinspanning ingeschakeld – vrouwen alleen niet voorzover zij de zorg voor kleine kinderen hadden. Uiteindelijk zou zelfs bijna een derde (32%) van de *totale* bevolking, kinderen en ouden van dagen inbegrepen, hetzij in de strijdkrachten, hetzij in de oorlogsindustrie opgenomen zijn. Gemiddeld werd door vrouwen vijftig, door mannen drie-en-vijftig uur per week gewerkt, en miljoenen moesten daarnaast nog vele uren per week dienst doen bij de luchtbescherming of in de *Home Guard*. Inspanning genoeg! Maar modern oorlogsmaterieel vergt voor zijn ontwikkeling en serieproductie een aanzienlijke tijd – niet maanden, maar jaren. Op nieuwe machines, nodig voor de vervaardiging van nieuwe typen vliegtuigen en tanks, moest men als regel een vol jaar wachten, soms nog langer. Waren die machines afgeleverd, dan traden bij de productie menigmaal ernstige tegenslagen op. Van de drie typen zware bommenwerpers die in '37 bij de Britse vliegtuigindustrie besteld waren en waarvan de aflevering in '40 had moeten beginnen, kwam het eerste type dat bruikbaar was, de tweemotorige *Halifax*, pas in '41 in zekere aantallen beschikbaar. Hinderlijk was mede dat ten aanzien van veel nieuwe wapenen, nauwelijks nadat ze afgeleverd waren, door de strijdkrachten wijzigingen geëist werden.¹ Vooral de Britse tanks gaven aanleiding tot klachten: ze waren mechanisch minder betrouwbaar dan de Duitse, minder wendbaar en, vooral, met een veel te licht kanon uitgerust.

Hoe gering het offensieve vermogen van de Engelsen was, bleek in '41 op twee oorlogsterreinen: in het gebied van de Middellandse Zee en bij de bombardementen op Duitsland.

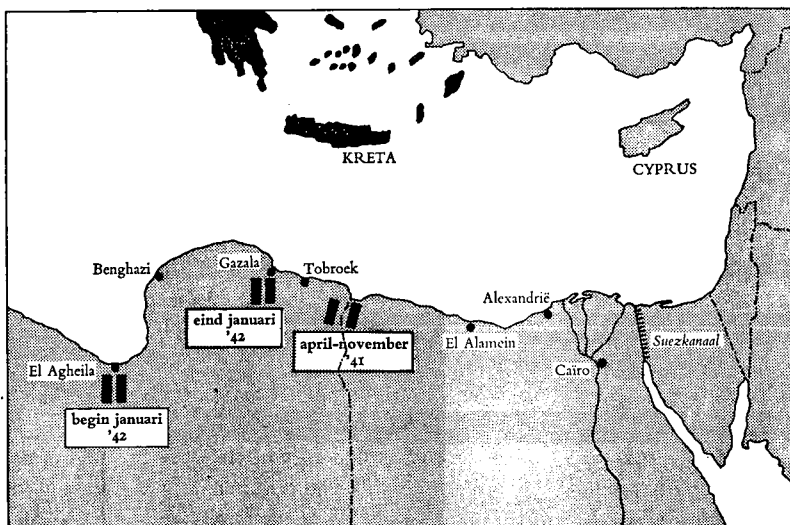
Wat het eerste betreft, willen wij er aan herinneren dat de Engelsen in april en mei, tot diepe teleurstelling van de bevolking in bezet Nederland, Griekenland en Kreta hadden moeten ontruimen en dat zij in Noord-Afrika

¹ Zo kwamen er tussen '40 en '44 van één vliegtuigmotor, de *Merlin*, een-en-veertig verschillende types, van de *Spitfire*-jager twintig, van de *Churchill*-tank elf.

vrijwel al het gebied prijsgegeven hadden dat generaal Wavell van december '40 af op de Italianen veroverd had. De Duitse generaal Rommel die met twee Duitse divisies in Libye gearriveerd was, had Wavell weer tot de Egyptische grens teruggedreven; alleen in de vesting Tobroek had zich een Brits garnizoen kunnen handhaven. Dat moest van Alexandrië uit overzee bevoorrad worden. Niet minder moeilijk was de bevoorrading van het eiland Malta dat van Sicilië uit vrijwel dagelijks door Duitsers en Italianen gebombardeerd werd. Maandenlang was elke toevoer onmogelijk, eerst in de zomer en herfst van '41 wisten drie convoien Malta te bereiken. Elk van die convoien werd gedekt door een sterke Engelse vloot die met verlangen naar een treffen met de Italiaanse marine uitkeek. Die werd veiligheidshalve binnengaats gehouden.

Wavell die, na een reeks overwinningen, alleen maar nederlagen geleden had, werd begin juli als opperbevelhebber naar Brits-Indië gezonden, generaal Claude Auchinleck, een voorzichtig, misschien wel te voorzichtig strateeg, volgde hem op. Door de aankomst van versterkingen uit Engeland en de Britse *Dominions* en van militaire vrachtauto's en vliegtuigen uit de Verenigde Staten kreeg Auchinleck een strijdmacht onder zijn bevelen die heel wat geduchter was dan die waarmee Wavell in december '40 zo onvervaard tot de aanval overgegaan was. Maar de situatie was veranderd. Auchinleck had in de woestijngebieden van Noord-Afrika niet alleen militair onbekwame Italianen tegenover zich, maar Italianen en militair bekwame Duitsers. Bovendien moest hij, ook toen hij in de zomer het verzet van de Vichy-Fransen in Syrië bedwongen had, rekening houden met de mogelijkheid dat de Duitsers via Turkije, wellicht ook van het gebied van de Kaukasus uit een offensief zouden inzetten. In augustus moest hij troepen afstaan om samen met de Russen de voornaamste punten in Perzië te bezetten (de Duitse invloed in Perzië moest gebroken en van de Perzische Golf tot de Kaukasus een nieuwe toevoerlijn voor de Russen opgebouwd worden) – kortom: Auchinleck voerde, zo voelde hij het, de strijd in de *Western Desert* terwijl hem één hand op de rug gebonden was. Dat was een klemmende reden waarom hij zich niet wilde overhaasten. Een nieuw offensief teneinde de Duits-Italiaanse strijdmacht te vernietigen en Tobroek te ontzetten, leek hem alleen verantwoord wanneer succes door grondige voorbereiding verzekerd zou zijn. Hij was dan ook ongevoelig voor de pressie die Churchill op hem uitoefende. Want de Britse premier was zich terdege bewust dat de Engelse militaire prestaties pover afstaken bij de Russische; met verlangen keek hij naar een klinkende overwinning in Noord-Afrika uit, elke week uitstel was hem eigenlijk een week teveel.

Het werd midden november voor Auchinleck tot de aanval durfde over-

VII. De frontposities in Noord-Afrika, april 1941 en eind januari 1942

gaan. Numeriek waren de Britse en de Duits-Italiaanse strijdmachten ongeveer even sterk: beide telden zij tussen de honderd- en honderdtwintigduizend man. De Britten bezaten meer tanks, maar de Duitse tanks waren niet alleen kwalitatief beter doch Rommel hanteerde ze ook veel bekwaamer dan zijn Britse tegenstander die de neiging had, ze in groepen te verdelen in plaats van ze te concentreren op het beslissende punt. Het gevolg was dat Auchinlecks strijdmacht er na weken van soms verwoede strijd wel in slaagde, Tobroek te ontzetten en Rommel vele honderden kilometers terug te werpen maar van een vernietiging van diens leger was geen sprake; begin januari '42 had de Duitse veldheer bij El Aghaila stellingen betrokken waarachter hij zijn troepen kon hergroeperen. Hij had ongeveer een derde van zijn strijdmacht verloren en zijn verliezen waren bijna het dubbele geweest van de Britse, maar hij had zijn nederlaag beperkt weten te houden.

Trouwens, nog vóór Auchinleck zijn offensief ingezet had, waren door Hitler enkele besluiten genomen die Rommels positie op korte termijn belangrijk zouden versterken. In september en vooral in oktober hadden de Duits-Italiaanse convooien naar Libye zware verliezen geleden, mede doordat de Engelsen het waagstuk ondernomen hadden om bij Malta, midden op de route naar Libye, een smaldeel van twee lichte kruisers en twee tor-

pedobootjagers te stationeren die in gedurfde uitvallen duchtig huis hielden onder die convooien. Dat overtuigde Hitler van de noodzaak (hem door de *Kriegsmarine* al sinds het begin van het jaar voorgehouden) dat hij in de Middellandse Zee meer krachten moest samentrekken. Eind oktober liet hij aan niet minder dan 21 *U-Boote* opdracht geven, hun activiteit van de Atlantische Oceaan naar de Middellandse Zee te verplaatsen; voorts verdubbelde hij het aantal eskaders van de *Luftwaffe* die van Sicilië uit opereerden. Binnen enkele weken waren die nieuwe strijdkrachten ter plaatse en terwijl Auchinleck nog bezig was, te land een partiële overwinning te behalen, werd ter zee de grondslag gelegd voor zijn komende nederlaag. In november brachten *U-Boote* eerst het enige Engelse vliegekampschip in de Middellandse Zee, de '*Ark Royal*', dicht bij Gibraltar tot zinken, vervolgens een Engels slagschip. In december werd een zware Engelse kruiser getorpedeerd, liep het smaldeel van Malta zware schade op in een nieuw mijnenveld dat bij Tripoli gelegd was en slaagden Italiaanse kikvorsmannen er in, in de haven van Alexandrië explosieve ladingen te bevestigen aan de kiel van de enige twee overgebleven Engelse slagschepen; beide werden door zware ontploffingen getroffen. Zo had de Britse marine eind '41 nagenoeg al haar kracht in de Middellandse Zee verloren. Snel gingen versterkingen naar Rommel toe; hem bereikten ze vlugger dan de versterkingen die Auchinleck ontving: een convooi uit Engeland had drie maanden nodig voordat het, om Afrika heen varende, Egypte bereikt had.

Geheel op eigen initiatief (hij had niemand om verlof gevraagd, zelfs Hitler niet), ging Rommel nog in januari '42 weer in het offensief; pas een kilometer of zeventig ten westen van Tobroek, bij Gazala, wisten de Britten hem tegen te houden. Auchinleck hield er al rekening mee dat Tobroek opnieuw in gevaar zou komen; hij gaf instructie, de vesting in dat geval niet opnieuw blijvend te verdedigen. De Britse marine was nu zo zwak in het oosten van de Middellandse Zee en de *Luftwaffe* zo sterk dat het uitgesloten leek dat men Tobroek opnieuw van Alexandrië uit maandenlang zou kunnen bevoorraden. En zo waren, wat de strijd in Noord-Afrika betrof, de Britten bij het begin van de lente van '42 niet wezenlijk verder gekomen dan aan het einde van de zomer van '40.

★

De oorlogshandelingen in de Noordafrikaanse woestijn waren door de Nederlanders in bezet gebied in gespannen aandacht gevolgd. Van de factoren die op de achtergrond een bepalende rol speelden, waren slechts weinigen zich bewust; de zware verliezen die de *Navy* in de Middellandse

Zee geleden had, werden door de Engelsen geheim gehouden en derhalve werden de Duitse berichten daaromtrent door de meesten als propaganda beschouwd. Men kon zich eigenlijk slechts oriënteren aan de hand van de plaatsen die, ook blijkens de Engelse communiqués, nu eens veroverd en dan weer prijsgegeven werden. Wie had tevoren ooit van Tobroek, El Agheila, Gazala gehoord? Nu wist men precies waar ze lagen. Men haakte naar de dag waarop de Britse bondgenoot de hinderlijke Rommel, die bhjkbaar een kundig veldheer was, uit Noord-Afrika weggebezemd zou hebben. In november leek het te lukken, maar neen: twee maanden later had Rommel de helft van het terrein dat hij prijsgegeven had, weer heroverd. Dat was een duidelijke, ja pijnlijke weerlegging van alle optimistische verwachtingen.

Misschien is in bezet gebied het psychologisch effect van de berichten omtrent het Engelse luchtoffensief tegen Duitsland daarom zo groot gebleven omdat bij die berichten van geen duidelijke weerlegging sprake kon zijn. De fantasie kon er zich onbelemmerd meester van maken en die fantasie vond ook voedsel in de herinnering aan het bombardement van Rotterdam op 14 mei '40. Hoorde men 's nachts Engelse bommenwerpers op weg naar Duitsland, dan kon men zich haast niet anders voorstellen dan dat deze in de Duitse steden een verwoesting teweeg zouden brengen welke op zijn minst van dezelfde orde van grootte zou zijn als die welke de Maasstad getroffen had. De bemoediging die van het motorengeronk van de toestellen der *Royal Air Force* uitging, kon men eigenlijk niet missen: het was een hoorbaar bewijs dat Engeland doorvocht en dat, zo meende men, Duitsland zwaar geteisterd werd. 'Ik zit mezelf juist af te vragen waar de *RAF* toch blijft en meteen, kwart over tien, daar hoor ik', schreef begin '42 een inwoner van Kampen in zijn dagboek, 'het eerste geronk van Britse bommenwerpers. 'Meneer', zei iemand maanden geleden tegen me, 'als ik 's avonds in bed lig en ik hoor ze overkomen, de Engelsen, dan is 't net of ik ze 't Wilhelmus hoor zingen!'¹

★

In feite hadden, ook in '41, de Britse bombardementen op Duitsland niet veel om het lijf.

In januari had *Bomber Command* van de *Royal Air Force* instructie gekregen, de zeventien Duitse installaties voor de productie van synthetische benzine systematisch aan te vallen. Acht lagen er te ver weg maar als men de negen

¹ A. van Boven: *Jan Jansen in bezet gebied*, p. 109.

die men wèl bereiken kon, inderdaad uitschakelde, dan zou, zo had men becijferd, vier-vijfde van de productiecapaciteit vernietigd zijn. Tot medio maart werden die aanvallen ondernomen maar door het slechte weer kon men slechts bij drie gelegenheden althans in de buurt van de benzine-installaties komen. Het bleek niet mogelijk, dit offensief vol te houden. Van maart tot eind mei moesten de Britse bommenwerpers tegen doelen ingezet worden die voor de strijd ter zee van urgent belang waren: bases en werven van *U-Boote*, de fabrieken van Duitse lange-afstands-bommenwerpers en de slagkruisers 'Scharnhorst' en 'Gneisenau' die in Brest lagen. Na het begin van de Duits-Russische oorlog werden weer nieuwe doelen aangewezen: negen transportcentra in West-Duitsland, hoofdzakelijk rangeeremplacementen. Mede teneinde de Russen zoveel mogelijk te helpen, zond de *RAF* telkens een maximum aan bommenwerpers de lucht in: in de drie maanden juli, augustus en september werden ca. tienduizend vluchten uitgevoerd, gemiddeld dus meer dan honderd per nacht. Maar hoe effectief waren die bombardementen eigenlijk? In augustus besloot men tot een grondig onderzoek: luchtverkenningsoptnamen werden nauwkeurig vergeleken met de logboeken van toestellen die aan bepaalde operaties deelgenomen hadden. De uitkomsten van het onderzoek waren hoogst teleurstellend. Er bleek namelijk dat zelfs op wolkenloze nachten waarop de maan scheen (een situatie die zich per maand niet meer dan drie- of viermaal voordeed), slechts een derde van de toestellen een aangegeven doel in Duitsland tot op een afstand van minder dan acht kilometer had weten te naderen. Waren de weersomstandigheden minder gunstig, dan was slechts een tiende van de toestellen daarin geslaagd. Een treffer op zulk een doel moest als een toevalstreffer beschouwd worden.

Dit onderzoek leidde er toe dat men naar middelen ging zoeken om van Engeland uit de bommenwerpers effectiever tot boven hun doelen te dirigeren. Voorts kwam men tot de conclusie dat men die doelen aanzienlijk ruimer nemen moest: in plaats van fabrieken moesten steden gebombardeerd worden; fabrieken waren blijkbaar moeilijk te raken, steden daarentegen nauwelijks te missen. Drie-en-veertig steden werden daarvoor uitgezocht en men meende dat men ze als centra van oorlogsindustrie zou kunnen uitschakelen indien men er zes maanden lang per maand in totaal 20 000 ton aan bommen op kon laten vallen. Daarbij baseerde men zich op het effect dat één zware Duitse aanval in november '40 gehad had op de Engelse industriestad Coventry.¹ Afgezien van het feit dat deze vergelijking een wel heel smalle basis had,

¹ In Coventry werd de grootste Engelse fabriek voor de productie van dynamo's verwoest. Dat leidde tot een achterstand van een jaar in de productie van vliegtuigmotoren.

was *Bomber Command* ook nog lang niet sterk genoeg om drie-en-veertig steden herhaaldelijk en met kracht aan te vallen. Men had gehoopt dat *Bomber Command* eind '41 bijna 2000 toestellen zou tellen – het waren er in werkelijkheid slechts ruim 1000. De productie was telkens vertraagd en er gingen door allerlei oorzaken veel meer toestellen verloren dan men tevoren aangenomen had. Men was er van uitgegaan dat elk toestel gemiddeld aan twintig tot vijf-en-twintig bombardementsvluchten zou kunnen deelnemen; het bleken er tien tot zestien te zijn. Vooral de vliegongelukken waren veel frequenter dan men dacht. Het gevolg was dat in de tweede helft van '41 in nachten waarin men vliegen kon, gemiddeld niet meer dan 420 bommenwerpers opstegen, 380 verouderde, 40 moderne. Zeker, alle inspanning werd er op gericht om *Bomber Command* tot bijna 4 500 moderne bommenwerpers uit te breiden maar men wist in '41 dat dat doel onmogelijk vóór 1 juli '43 bereikt kon zijn. En tenslotte waren in '41 ook de leveranties van Amerikaanse bommenwerpers ver bij de verwachtingen ten achter gebleven: men had er per 1 augustus bijna 650 moeten ontvangen, er waren 69 gearriveerd. Churchill zelf ging af en toe twifelen aan het effect van het luchtoffensief tegen Duitsland, maar, aldus de historicus Gwyer: '*The bomber remained the primary offensive weapon, if only because no other existed.*'¹

Veel schade bracht dat wapen in '41 aan Duitsland niet toe.

★

Boven ons land verschenen in '41 niet alleen Engelse bommenwerpers maar soms, en dan vooral overdag, ook lichtere toestellen. Ze werden dan telkens door de radarposten die de Duitsers aan de kust geïnstalleerd hadden, waargenomen: jagers stegen op om ze te onderscheppen en aan te vallen; elke *Einflug* werd nauwkeurig geregistreerd. Wij bezitten de totaalcijfers van die Britse vluchten o.m. over de periode 1 april '41 – 1 mei '42 en daaruit blijkt dat van het totaal, 6603 vluchten (hoofdzakelijk vluchten *over* Nederland *naar* Duitsland), meer dan de helft, 3376, plaatsvond in de drie maanden juni, juli en augustus '41. In de zes maanden november '41 t.e.m. april '42 (maanden waarin de Geallieerden alleen maar van tegenslagen en nederlagen wisten te berichten) waren er in totaal slechts 1497 *Einflüge*.

Bij die *Einflüge* werden vele malen aanvallen uitgevoerd op doelen aan of bij de kust, maar werden ook bij twee gelegenheden Nederlandse steden getroffen: eind augustus Maastricht door een Engelse bommenwerper die

¹ Gwyer: *Grand Strategy*, III, 1, p. 37.

meende boven Düsseldorf te zijn, op 3 oktober Rotterdam.¹ Die laatste aanval was onderdeel van een operatie tegen havens onder Duitse controle die in die ene nacht gericht werd op Duinkerken, Antwerpen en Rotterdam. Van de 33 verouderde Engelse bommenwerpers die op Rotterdam afgezonden werden, wisten 32 de stad in het donker te vinden. Samen wierpen zij 52 ton aan brisantbommen af en deze troffen wel hier en daar doelen in en bij de havens, maar toch in hoofdzaak stadswijken die dicht bij de havens gelegen waren. Er vielen onder de burgerbevolking ruim honderd doden. Kleinere aanvallen waren ook in de zomer al op doelen in het gebied van de Nieuwe Waterweg uitgevoerd maar die waren niet te vergelijken met wat in de nacht van 3 op 4 oktober geschiedde. 'Niemand ziet hier', noteerde een Rotterdamse arts,

'het nut van zo'n aanval in (hoewel er ook wel Duitse doelen zouden zijn geraakt), integendeel, zelfs wanneer misschien een belangrijk strategisch doel zou zijn getroffen, dan nog is dit onsecure bombarderen van dichtbewoonde stadswijken niet te verantwoorden (en dat door onze bondgenoot!). Iedereen is onder de indruk en is er vol van. Velen verlaten de stad voor goed of gaan 's nachts uit logeren elders.'²

Die neiging, Rotterdam te verlaten, werd versterkt toen Radio Oranje zes dagen na het bombardement, op 9 oktober, een officiële regeringsmededeling uitzond waarin aan de burgerbevolking het niet op te volgen advies gegeven werd, 'de omgeving der havens langs de Nieuwe Waterweg en die der rangeerterreinen van Rotterdam' te verlaten.³

¹ De bezetter ging van de lente van '41 af rekening houden met de mogelijkheid dat door Engelse bombardementen, maar ook bijvoorbeeld bij een herhaling van de Februaristaking, schade toegebracht zou worden aan openbare nutsbedrijven. Teneinde die in voorkomende gevallen snel te herstellen, werd in mei '41 door het *Reichskommissariat* besloten om in aansluiting op de *Technische Nothilfe* die in Duitsland bestond, in ons land een 'Technische Noodhulp' in het leven te roepen. Deze organisatie kreeg in zestig tot zeventig steden aparte groepen die in districten samengevat waren. De landelijke leiding was Duits, de districts- en groepleiders waren meestal Nederlanders. Functionarissen en leden (eind '41 bijna vierhonderd Duitsers en bijna drie-en-dertighonderd Nederlanders) waren allen vrijwilligers, de Nederlanders onder hen aanvankelijk bijna uitsluitend NSB'ers; later kwamen er ook anderen bij die als 'noodhulpers' gevrijwaard waren van uitzending naar Duitsland. Leden konden een opleiding krijgen die een jaar duurde; in de zomer van '44 werd een kleine groep naar Duitsland gezonden. De posten van de Technische Noodhulp waren kenbaar gemaakt met blauwe vlaggen - de vlaggen die bij de Nederlandse Unie in beslag genomen waren en waar men een ander embleem op genaaid had.

² H. Mees: *Mijn oorlogsdagboek*, p. 186 (4 okt. 1941). ³ Het was deze mededeling die voor de ministers Steenberghe en Welter aanleiding werd, uit het kabinet-Gerbrandy te treden. Wij komen hier in deel 9 van ons werk op terug.

Of de bovengeciteerde arts inderdaad de algemene stemming in Rotterdam weergegeven heeft, weten wij niet. Plausibel lijkt het ons dat men elders in het land toch eerder geneigd was, de aanval op Rotterdam als een noodzakelijke en nuttige oorlogsoperatie te beschouwen. Trouwens, in het gehele land en ook in Rotterdam gingen spoedig geruchten de ronde doen dat de Engelsen in de nacht van 3 op 4 oktober uitsluitend militaire doelen geraakt hadden en dat de doden onder de burgerbevolking het gevolg waren geweest van Duitse bommen: in de periode waarin de Engelsen boven Rotterdam verschenen waren, twee uur lang, zouden de Duitsers van de gelegenheid gebruik gemaakt hebben om van nabije vliegvelden eigen bommenwerpers de lucht in te sturen met opdracht, Rotterdamse stadswijken te treffen. In de regeringsverklaring van 9 oktober was daar als mogelijkheid van gerept ('wij willen aannemen dat in dit geval de Duitsers zelf geen bommen op Rotterdam hebben laten vallen'), Sluysers stelde het in 'De Flitspuit' als een feit voor en de illegale bladen *Vrij Nederland* en *Het Parool* sloten zich daar in hun commentaren bij aan. *Het Parool* wist te vertellen dat in Rotterdam een patronaatsgebouw geraakt was waar 'tal van Duitse weermachts- en marinekabels samenkwamen . . . Juist de treffer op dit, midden tussen de woonhuizen staande gebouw bewijst hoe nauwkeurig de Britse piloten hun doel weten te treffen.'¹

*

Wat hun koopvaardij betreft, kwamen de Engelsen er in de tweede helft van '41 beter voor te staan dan in de eerste. In de eerste waren zij, zoals wij in hoofdstuk 1 uiteengezet hebben, bezig, de *Battle of the Atlantic* te verliezen, maar van de zomer van '41 af bleken nieuwe verdedigingsmaatregelen effectief te zijn. De convooien werden straffer georganiseerd en er werd voor gezorgd dat er overdag steeds vliegtuigen in de buurt waren die de *U-Boote* noopten, diep onder water te blijven. Alleen midden op de Atlantische Oceaen resteerde een gebied van een 500 km breed dat voor de toenmalige vliegtuigen te ver uit de kusten lag om er regelmatig te patrouilleren. Daar concentreerden zich de *U-Boote*, maar in die concentratie waren zij kwetsbaarder; ook moesten zij een veel grotere afstand afleggen dan vroeger om hun jachtterrein te bereiken. Naast dit alles werden de eerste kleine escorte-vliegdekschepen in dienst gesteld; kleine patrouillevliegtuigen ging men ook met katapulten lanceren. Dan was er het al gememoreerde

¹ *Het Parool*, 25 (10 okt. 1941), p. 2.

feit dat Hitler in oktober ruim twintig *U-Boote* (meer dan een derde van het aantal dat regelmatig in de vaart was) de Middellandse Zee inzonderheid waar koopvaardij-schepen van de Engelsen en hun bondgenoten, als zij er zich al in waagden, duchtig beschermd waren. Van belang was tenslotte dat Roosevelt volgens de afspraken die hij bij New-Foundland met Churchill gemaakt had, in september de Amerikaanse marine opdracht gaf, in het grootste deel van de westelijke helft van de Atlantische Oceaan het patrouilleren en dus ook de convooibescherming van de Engelsen over te nemen; ontmoette men daarbij *U-Boote*, dan moesten die vernietigd worden.¹ Op deze provocerende tactiek ging Hitler niet in: de *U-Boote* kregen instructie, bij de Amerikanen uit de buurt te blijven.

Het gevolg van al deze factoren was dat ondanks het feit dat er nu meer dan anderhalfmaal zoveel *U-Boote* in de vaart waren, het maandgemiddelde van het tot zinken gebrachte Geallieerde tonnage in de tweede zes maanden van '41 tot ver beneden de helft van de eerste zes daalde. Zeker, de scheepswerven van Engeland en de overige staten van het Brits Gemenebest waren niet in staat, zelfs die geslonken verliezen door nieuwbouw goed te maken, maar ook op dat gebied tekende zich in Amerika een ontwikkeling af die reden gaf tot hoop: er was een geheel nieuw type vrachtvaarder ontworpen, het *Liberty*-schip, niet zo groot, ook niet zo snel, evenmin erg comfortabel, maar geschikt voor het varen in convooi - en het kon door montage in elkaar gezet worden. Dat betekende dat voor het eerst in de geschiedenis bij de nieuwbouw van schepen gebruik gemaakt zou worden van de beproefde methoden van massafabrikatie. Begin '41 was met de bouw van de eerste nieuwe werven voor die *Liberty*-schepen een aanvang gemaakt.

Roosevelts 'Victory-Program'

Roosevelt en zijn voornaamste adviseurs waren in augustus van de conferentie bij New-Foundland naar Washington teruggekeerd met gemengde gevoelens jegens de Engelsen: met bewondering, stellig, voor hun koppig volhouden en hun incasseringsvermogen, maar naast die bewondering was er iets van wrevel. De Engelsen, zo meenden zij, bezaten geen deugdelijke conceptie voor het winnen van de oorlog. Hoe begrijpelijk het ook was dat

¹ Roosevelt gaf deze laatste opdracht op 11 september '41 nadat op de 4de een Amerikaanse torpedootjager door een *U-Boot* aangevallen was - bij vergissing, zoals later bleek.

Churchill, het *War Cabinet* en de *Chiefs of Staff* afkerig waren van de inzet van miljoenenlegers (Engeland alléén zou die legers nooit op de been kunnen brengen) – zou het wel mogelijk zijn, de oorlog zonder die inzet te winnen? Voor Roosevelt en zijn vertrouwden stond vast dat die vraag ontkennend beantwoord moest worden. Maar dat betekende dat de oorlog niet gewonnen kon worden zonder dat de Verenigde Staten er met alle kracht waarover zij beschikten, aan deelnamen. Hoe kon men evenwel de publieke opinie daarvan overtuigen? Hoe zo inwerken op het Congres dat dit college aan Amerika's volledige deelneming aan de oorlog zijn goedkeuring zou hechten? Dat alles was niet te forceren.

In '17 hadden de Duitsers er door hun eigen optreden (intriges met Mexico, afkondiging van de onbepaalde *U-Boot*-oorlog) belangrijk toe bijgedragen dat president Wilson een meerderheid gevonden had voor een oorlogsverklaring aan Duitsland, Hitler liet zich evenwel door Roosevelt niet provoceren; elke Amerikaanse maatregel die een verder afwijken inhield van het Amerikaanse neutraliteitsbeleid (wat was daar eigenlijk nog van over?), werd door hem voor kennisgeving aangenomen; hij onthield zich van alle contra-maatregelen, wel beseffend dat zulk een escalatie precies was wat Roosevelt wenste. Stellig, Hitler zag de Verenigde Staten al sinds geruime tijd als een mogendheid met welke uiteindelijk afgerekend moest worden, maar dan toch pas nadat hij eerst de Sowjet-Unie en daarna Engeland volledig bedwongen had; geen enkel Duits belang was er mee gemoeid, Amerika's intrede in de oorlog, hoe waarschijnlijk deze ook werd, te bespoedigen.

In welke omstandigheden zich die intrede zou voordoen, kon ook Roosevelt niet voorzien. Eén ding kon hij wèl: alle voorzorgsmaatregelen nemen die met het oog daarop geboden waren. Eén van die maatregelen had betrekking op Nederlands grondgebied, namelijk op Suriname welks bauxietmijnen drie-vijfde van de grondstof leverden voor de Amerikaanse aluminiumproductie; uit dit lichte metaal werden de vliegtuigen vervaardigd. Eind november '41 werd een Amerikaans-Nederlands accord gesloten dat bepaalde dat in Suriname, overigens onder Nederlands opperbevel, een klein Amerikaans garnizoen gelegerd zou worden: dat zou de veiligheid van het gebiedsdeel ten goede komen.¹

Van belang was voorts dat Roosevelt aan zijn ministers Stimson en Knox

¹ De minister-president, prof. Gerbrandy, maakte dit accord op 24 november '41 in een toespraak voor Radio Oranje bekend. Onmiddellijk gingen de Duitsers en hun handlangers een heftige campagne inzetten dat Suriname (en met Curaçao was, beweerden zij, eigenlijk al hetzelfde gebeurd) door 'de emigranten-regering' aan Amerika verkwaanseld was. De Nederlandse pers was niet erg gevoelig voor die argumentatie. Janke ergerde zich dermate aan haar lauwe wijze van reageren dat

opdracht gegeven had, te becijferen welke doelen men aan de Amerikaanse oorlogsindustrie moest stellen indien men wilde bereiken dat de Amerikaanse militaire productie groter zou zijn dan die van Amerika's potentiële vijanden. Die opdracht dateerde van begin juli. Een grote staf was toen aan het werk getogen. Zes weken later had men bij niet minder dan 25 000 fabrieken nagegaan in hoeverre zij van vredes- op oorlogsproductie konden omschakelen; inventarissen waren opgesteld van meer dan 500 000 grote machines die zich in de belangrijkste van die fabrieken bevonden. Men wilde de zekerheid hebben dat de te stellen doelen niet een wilde schatting zouden zijn maar reëel bereikt konden worden. Overigens gaven de officieren van het *Department of the Army* die volgens Roosevelts opdracht aan het werk gingen, aan die opdracht een veel wijdere strekking: wat zij in feite op schrift gingen stellen, was een mobilisatieprogramma niet alleen van de Amerikaanse industrie maar ook van de Amerikaanse mankracht. Zij veronderstelden daarbij (het was de periode waarin de Duitsers snelle vorderingen maakten in de richting van Moskou en Leningrad) dat de Sowjet-Unie als militaire factor praktisch uitgeschakeld zou worden. Welke krachten waren nodig om dan toch Duitsland en Italië te verslaan? Het doel dat de Engelse strategen met een lange omweg wilden bereiken, werd door de Amerikaanse vooropgesteld: *'We must prepare to fight Germany by actually coming to grips with her and defeating her ground forces and definitely breaking her will to combat.'*¹ Anders gezegd: niet door de blokkade, niet door luchtbombardementen, niet door de activiteiten van gewapende verzetsgroepen zou men Duitsland werkelijk op de knieën krijgen maar slechts doordat men zijn *'ground forces'*, zijn leger dus, zou verslaan – verslaan in Europa, d.w.z. in West-Europa; die beslissende veldtocht moest ingeleid worden door de verovering van nieuwe vooruitgeschoven bases: wellicht Frans Noordwest-Afrika, wellicht Spanje en Portugal, wellicht Noorwegen. Amerika moest daartoe, alleen al voor zijn leger, bijna negen miljoen man mobiliseren van wie een kwart bij de luchtmacht van dat leger, de *Army Air Forces*, ingedeeld

hij twee dagen later, 26 november, de deelnemers aan de dagelijkse persconferentie geducht de les las, constaterend, *'dass die Presse fast auf der ganzen Linie versagt hat.'* (Verslag persconferentie, 26 nov. 1941 (DVK, 48)) Een dag later was hij 'meer tevreden.' (Noot voor de redacties 953, 27 nov. 1941 (a.v., 84 b)) Wat de reacties in de illegale bladen betreft, willen wij er op wijzen dat *De Waarheid* het accord toejuichte en dat het links-socialistische blad *De Vonk* schreef: 'Ook wij geloven niet dat de Amerikanen deze waardevolle koloniën weer vrij zullen geven.' (*De Vonk*, 13 (half dec. 1941), p. 4).

¹ Citaat in Matloff en Snell: *Strategic Planning for Coalition Warfare 1941-1942*, p. 61.

moest worden; het leger alléén zou 215 divisies moeten tellen. Uiteindelijk zou men van de bijna negen miljoen man vijf miljoen overzee dienen te transporteren; voor het transport en voor de bevoorrading moest men dan de beschikking hebben over 2 500 schepen. Dit alles moest, aldus de officieren van het *Department of the Army*, met maximale spoed in voorbereiding genomen worden: de nieuwe immense strijdmacht diende op 1 juli '43 klaar te zijn voor de beslissende veldtocht in West-Europa. Van meet af aan gingen dus die Amerikaanse militairen in veel korter termijnen denken dan de Engelse. In de rapporten die Roosevelt gevraagd had, gingen zij overigens niet op de vraag in, welke militaire maatregelen nodig zouden zijn om ook Japan te verslaan. Dat leek niet noodzakelijk: hadden de Verenigde Staten Duitsland en Italië er onder gekregen, dan zou de eventuele afrekening met Japan nauwelijks een probleem vormen.

Men is, ook in Amerika, na de oorlog tot de conclusie gekomen dat dit program uit de herfst van '41 onvoldoende zou zijn geweest indien een van van zijn voornaamste veronderstellingen: dat de Sowjet-Unie praktisch uitgeschakeld zou worden, werkelijkheid was geworden. Op basis van die pessimistische veronderstelling was het program te optimistisch. Ook in andere opzichten bleek het later niet reëel te zijn: wel was de totale omvang van het Amerikaanse leger, de *Army Air Forces* inbegrepen, verbluffend nauwkeurig geschat¹, maar dat leger zou een geheel andere samenstelling krijgen dan aangenomen was, o.m. doordat van de gemobiliseerde mankracht een veel groter deel dan men geraamd had, opgeslokt zou worden door de bevoorrading en het transport. Men wilde mikken op 154 infanterie- en 61 tankdivisies en men zou uiteindelijk 75 infanterie- en 16 tankdivisies formeren. De te hoge aanvankelijke schatting was evenwel *a blessing in disguise*: doordat men voor de uitrusting van 215 divisies orders ging plaatsen, had men in '43-'44 inderdaad de beschikking over de uitrusting niet alleen voor de 91 Amerikaanse divisies die er tenslotte kwamen, maar ook voor een groot aantal divisies der bondgenoten. En dit is wel het minste wat men zeggen mag: dat op een ogenblik waarop de opbouw van het Amerikaanse leger pas begonnen was², door diegenen die de door Roosevelt gevraagde

¹ Precieze schatting in september 1941: 8.795.658 man; werkelijke sterkte op 31 mei 1945: 8.291.336 man. ² In augustus '41 telde het Amerikaanse leger 1,6 miljoen man. Er waren toen 29 infanterie- en 4 tankdivisies maar al deze formaties waren nog onvoldoende getraind en dus onbruikbaar. De eerste landingsoefening die in augustus '41 aan de kust van Noord-Carolina door een infanteriedivisie samen met een divisie van het (aparte) korps mariniers (*Marine Corps*) werd gehouden, leidde tot een complete chaos. De geformeerde legereenheden hadden vaak ook een tekort aan moderne wapenen. Er werd gevochten om wat beschikbaar kwam:

rapporten opgesteld hadden, richtlijnen waren aangegeven die inderdaad afgestemd waren op de immense taak die de Verenigde Staten op zich zouden nemen indien zij binnen enkele jaren de *Wehrmacht* te lijf wilden gaan.

Op 25 september '41 kreeg Roosevelt de dikke bundel rapporten voorgelegd. Zij bevonden zich in een map met de trotse titel '*Victory Program*'. De president maakte van de gegevens gebruik toen hij in november het Congres om machtiging vroeg voor uitgaven die op de eerste fase van het *Victory Program* betrekking hadden. Het is mogelijk dat de rapporten zelf bij die gelegenheid, uiteraard op voorwaarde van strikte geheimhouding, onder de aandacht gebracht zijn van leden van het Huis van Afgevaardigden en van de Senaat.

Zij werden, met luide kreten van verontwaardiging, op 4 december volledig gepubliceerd door een groep isolationistische dagbladen waarvan *The Chicago Tribune* de belangrijkste was.¹

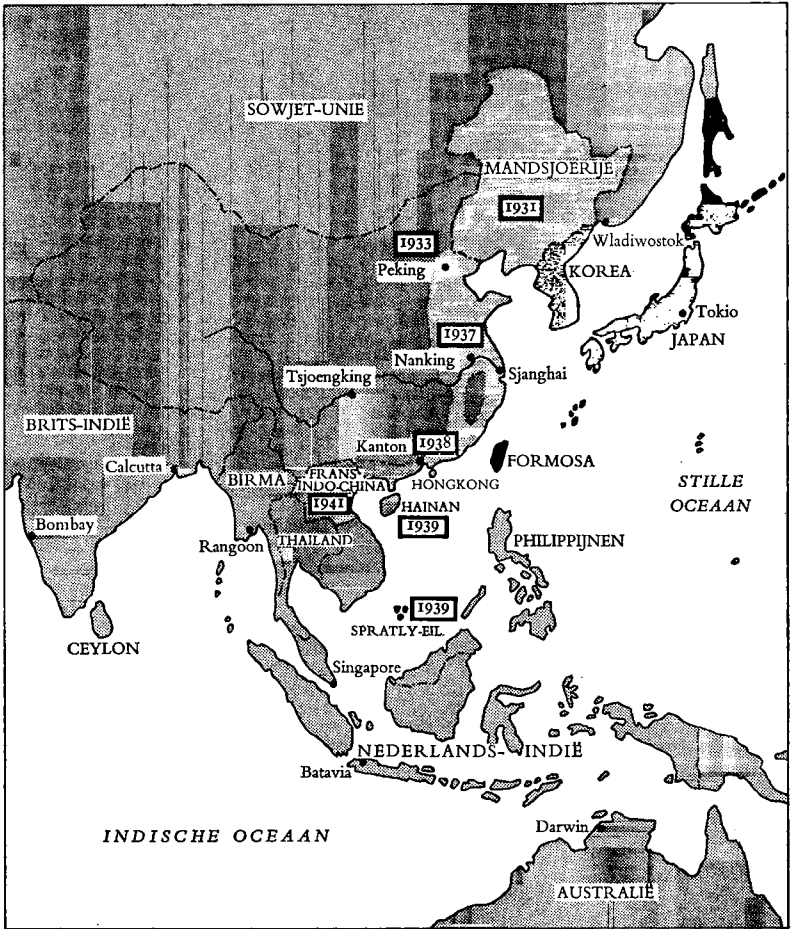
Pearl Harbor

Het is hier niet de plaats om dieper in te gaan op de structuur van de Japanse samenleving en op de doelen die de Japanse politiek in de eerste decennia van deze eeuw nastreefde; wij zouden daar aandacht aan willen besteden in het deel van ons werk dat aan Nederlands-Indië gewijd wordt. Voldoende dunkt het ons wanneer wij nu opmerken dat de militaristische en chauvinistische krachten in Japan die men vooral in elkaar beconcurrerende hechte *clans* van officieren van het Japanse leger en van de Japanse marine kon aantreffen, na de eerste wereldoorlog en vooral in de jaren '30, Japan een onaantastbare positie wensten te geven in geheel Oost- en Zuidoost-Azië. Vandaar de bezetting van Mandsjoerije (1931), vandaar ook de grootscheepse ope-

veel ging naar de marine en naar het *Marine Corps* toe, veel ook naar Engeland en de Sowjet-Unie. Niet alleen het Amerikaanse leger viste vaak achter het net maar vooral ook Nederlands-Indië dat bij de Amerikaanse wapenindustrie omvangrijke orders geplaatst en zelfs al betaald had, doch slechts weinig afgeleverd kreeg. '*No better example of 'too little and too late' could be chosen than the case of the Netherlands Indies*', schreven twee Amerikaanse historici in 1955 (*United States Army in World War II*) R. Leighton en R. W. Coakley: *Global Logistics and Strategy 1940-1943*, p. 115). Wij komen hier in deel II van ons werk op terug.

¹ De oorsprong van deze indiscretie is nimmer opgehelderd. Roosevelt heeft een onmiddellijk onderzoek gelast maar hij liet dit na Pearl Harbor afbreken omdat hij voortzetting strijdig achtte met de nationale eendracht.

AMERIKA KOMT IN DE OORLOG

VIII. Japans opmars naar het zuiden, 1931-1941

raties van het Japanse leger in China die in '33 begonnen en in '37 tot een complete oorlog leidden. Van een bezetting van heel China was daarbij geen sprake. De Japanners wisten, met uitzondering van het verre Tsoengking waar zich in '38 de regering van veldmaarschalk Tsjiang Kai-sjek vestigde, de grootste Chinese steden te bezetten; zij beheersten als regel de belangrijkste verbindingen tussen die steden, maar verder was er geen sprake van een effectief Japans gezag. Nationalistische en vooral communistische guerrillatroepen wisten zich te handhaven. Het leek wel of China een soort moeras werd waarin de Japanse macht wegzonk, maar naarmate dat gevaar zich duidelijker aftekende, waren de Japanners minder geneigd, het avontuur waarin zij zich gestort hadden, als mislukt te beschouwen en hun beleid te matigen. Sterker nog: zij drongen steeds verder op. In maart '39 gingen zij tot de bezetting van het eiland Hainan over, twee maanden later tot die van de Spratly-eilanden ten noordwesten van Borneo en op 11 september '40, na Frankrijks nederlaag, dwongen zij de regering van maarschalk Pétain de concessie af dat zij in het noorden van de Franse kolonie Indo-China enkele vliegvelden mochten aanleggen. Er kwam daar ook een Japans garnizoen te liggen.

Dit systematische opdringen van de Japanse macht werd niet alleen door Engeland, Australië, Nieuw-Zeeland en Nederland maar ook door de Verenigde Staten met bezorgdheid gadeslagen. Het werd een hoofdlijn in de Amerikaanse politiek om het Tsoengking-bewind te steunen en om, zo mogelijk, te bereiken dat Japan zou afzien van zijn pogingen, China feitelijk in te lijven bij het Japanse rijk. Amerika had daarbij sterke troeven in handen. Japan was namelijk in hoge mate kwetsbaar – kwetsbaar niet zozeer ter zee want het had in de jaren '20 en '30 een sterke, moderne vloot opgebouwd, maar op het punt van zijn grondstoffenvoorziening. De Achilleshiel van zijn gehele economie werd gevormd door zijn afhankelijkheid van de aanvoer van aardolie uit buitenlandse bronnen. Japan zelf kon maar voor 10% in zijn behoefte aan aardolie voorzien – 90% moest in het buitenland gekocht worden, hoofdzakelijk in de Verenigde Staten en in Nederlands-Indië.

Het lag voor de hand dat de Japanners na de Duitse bezetting van Nederland zouden trachten, de aardolieleveranties uit Nederlands-Indië belangrijk uitgebreid te krijgen. Er werd in Batavia onderhandeld, maar daarbij werden de Japanse wensen slechts zeer ten dele ingewilligd. Uiteraard begreep men, en niet alleen in Batavia, dat Japan steeds sterker blootgesteld zou worden aan de verleiding, met geweld te grijpen wat het door overleg niet bemachtigen kon. Vandaar ook dat in de periode eind november '40–eind april '41 een reeks geheime stafbesprekingen plaatsvond in Singapore – besprekingen, eerst

alleen tussen Engelsen en Nederlanders, maar daar kwamen in februari de Australiërs en in april de Nieuw-Zeelanders en de Amerikanen bij. Een ieder besefte er dat een adequate defensieve strijdmacht in dit deel van de wereld alleen met grootscheepse Amerikaanse hulp opgebouwd kon worden; die hulp werd evenwel, gelijk reeds eerder betoogd, door Washington geweigerd. Men kon nu eenmaal niet alles tegelijk doen en wat het zwaarste was, moest het zwaarste wegen. *'Collapse in the Atlantic would be fatal, collapse in the Far East would be serious but not fatal'* – aldus de opinie van de chef van de Amerikaanse legerstaf, generaal George C. Marshall, en niet alleen de chef van de marinestaf, admiraal Harold E. Stark, maar, wat beslissend was, ook president Roosevelt sloot er zich bij aan.¹ Dat betekende niet dat er later in '41 niet toch wapenen en versterkingen naar Zuidoost-Azië gezonden werden, door de Amerikanen hoofdzakelijk naar de Philippijnen die deel waren van hun imperium, maar die toevoer kon hoogstens de defensie iets versterken; een werkelijk afschrikwekkende werking op Japan kon hij niet hebben.

Die werking moest uitgaan van de Amerikaanse *Pacific Fleet* die, gebaseerd in Pearl Harbor, in '41 acht slagschepen en drie vliegkampschepen als kern bezat. Toen het er naar uitzag dat Duitsland Nederland zou aanvallen, had (7 mei '40) admiraal Stark de bevelhebber van die vloot, admiraal Richardson, gelast, in Pearl Harbor te blijven en niet, zoals het voornemen was, naar de bases op de Amerikaanse westkust terug te keren; op de ongeduldige vraag van Richardson: *'Why are we here?'*, had Stark geantwoord (27 mei): *'You are there because of the deterrent effect which it is thought your presence may have on the Japs going into the East Indies.'*² Volstrekt duidelijk was dit 'afschrikwekkend effect' overigens niet: het was niet gekoppeld aan een publieke garantie, evenmin aan een niet mis te verstane waarschuwing, want, afgezien nog van de isolationisten, waren er onder de Amerikanen die steun aan landen als Engeland en Nederland van harte onderschreven, velen die er groot bezwaar tegen hadden indien de Verenigde Staten zouden bijdragen tot het behoud van koloniale rijken. Roosevelt deelde dit bezwaar en achtte het in elk geval onwenselijk, bekend te maken dat hij zou ingrijpen als de Japanners inderdaad hun handen naar Nederlands-Indië zouden uitstrekken; elke mededeling van die aard zou in Amerika een storm van protesten uitlokken. De president kon hoogstens vertrouwen dat nieuwe, duidelijke Japanse agressie een effect zou hebben op de Amerikaanse pu-

¹ Aangehaald in (*United States Army in World War II*) M. S. Watson: *Chief of Staff: Prewar Plans and Preparations* (1950), p. 397. ² Aangehaald in S. E. Morison: *History of the United States Naval Operations in World War II*, dl. III (1948), p. 43.

blieke opinie waarvan hij zou kunnen profiteren. Hoe ver hij dan kon gaan, was tevoren niet vast te stellen. Ook binnenskamers deed hij aan Engelsen en Nederlanders geen enkele toezegging.

Hij deed dat evenmin toen de Amerikaanse politiek in de zomer van '41 een wending nam die het risico van oorlog in het Verre Oosten in hoge mate vergrootte.

★

Op de 22ste juni werd de Japanse regering door het bericht dat de Duitsers de Sowjet-Unie binnengevallen waren, volledig verrast. Wel was in september '40 tussen Duitsland, Italië en Japan het z.g. Driemogendhedenverdrag gesloten maar dit had noch op politiek noch op militair gebied tot ook maar een spoor van coördinatie geleid. Zo had ook de Japanse regering van prins Konoye Hitler danig geërgerd toen zij haar minister van buitenlandse zaken, Matsoeoka, in april '41 een neutraliteitsverdrag met de Sowjet-Unie had laten sluiten. Nu had dat verdrag in feite wel niet zoveel te betekenen (Russen en Japanners handhaafden de sterke legers die zij aan weerszijde van de Siberische grens samengetrokken hadden), maar Hitler had natuurlijk liever gezien dat Stalins bezorgdheid met betrekking tot de Japanse intenties op haar maximum gebleven was.

Wat moest Japan nu doen toen de Sowjet-Unie aangevallen werd? Minister Matsoeoka wist het wel. Overtuigd als hij was dat Duitsland in Europa een onaantastbare positie opgebouwd had en met zijn *Blitzkrieg* tegen de Sowjet-Unie een beslissend succes zou boeken, stelde hij zijn ambtgenoten en de staven van leger en marine voor, de voorbereidingen voor een verdere opmars in zuidelijke richting te staken en onverwijld eerst de Russische basis Wladiwostok, vervolgens de gehele Russische positie in het Verre Oosten aan te vallen. Hij kreeg zijn ambtgenoten en de hoge militairen niet mee. In heftige debatten werd, zoals gebruikelijk, een compromis uitgewerkt dat op 2 juli in aanwezigheid van keizer Hirohito (die, als steeds, zweeg) in een grote gemeenschappelijke vergadering van o.m. minister-president Konoye, de voornaamste ministers en de hoogste staven van leger en vloot, een z.g. keizerlijke conferentie, definitief vastgesteld werd. Dat compromis hield het volgende in: Japan zou voorlopig niet interveniëren in de Duits-Russische oorlog; het zou wèl het leger in Mandtsoerije versterken en zich voorbereiden voor een aanval op de Sowjet-Unie in de toekomst; voorts zou het de opmars in zuidelijke richting voortzetten

en daarbij, door overleg of door wapengeweld, ook de zuidelijke helft van Frans Indo-China bezetten, zulks met aanvaarding van het risico dat de Verenigde Staten en Engeland daarop met een oorlogsverklaring zouden antwoorden; en tenslotte zou Japan langs diplomatieke weg trachten, oorlog met de Verenigde Staten te voorkomen. Dit compromis betekende dat diegenen die van oorlog met de Verenigde Staten slechts onheil verwachtten, hun pogingen om met Washington tot een vergelijk te komen, met verdubbelde kracht konden voortzetten en dat omgekeerd de meer oorlogszuchtigen hetzelfde konden doen met hun oorlogsvoorbereidingen.

Tien dagen na die keizerlijke conferentie, 12 juli, stelde het Japanse kabinet de afgesproken eisen aan de regering van maarschalk Pétain: Japan wenste het recht te krijgen, in geheel Indo-China een groot garnizoen te legeren, er marinebases te vestigen en niet alleen in het noorden maar ook in het zuiden vliegvelden aan te leggen. Dat het Japan ernst was, werd door een kabinets-reconstructie in Tokio onderstreept. Matsoeoka trad af en in het nieuwe kabinet dat Konoye vormde, kreeg een als kandidaat van een agressieve legergroep bekend staande generaal, Hideki Tojo, de portefeuille van oorlog toegewezen. Pétains regering zag dan ook geen uitweg: zij aanvaardde de Japanse eisen op 21 juli. Onmiddellijk trachtte Roosevelt te voorkomen dat de Japanners van de hun geschonken rechten gebruik zouden maken: hij stelde op 24 juli voor, dat zij er zich bij zouden neerleggen dat Frans Indo-China geneutraliseerd werd; in ruil zou Amerika dan de normale Japanse invoer van grondstoffen en voedsel waarborgen.

De afspraken die op de keizerlijke conferentie van 2 juli bekrachtigd waren, maakten het de regering-Konoye onmogelijk, dit voorstel te aanvaarden. Daags na het Amerikaanse aanbod, 25 juli, begonnen de Japanse troepen zuidelijk Indo-China binnen te rukken.

Wel, als Japan een verscherping der verhoudingen wenste, dan kon het die krijgen! Eén dag later, 26 juli, bevroor president Roosevelt alle Japanse kredieten in de Verenigde Staten en verbood hij de gehele handel met Japan, de uitvoer van aardolie inbegrepen.¹ De Engelse regering, door Amerika tevoren geraadpleegd, volgde dat voorbeeld; het Nederlands-Indisch gouvernement, niet geraadpleegd, deed hetzelfde.

Roosevelt had Japan het mes op de keel gezet. Driekwart van Japans buitenlandse handel kwam op slag te vervallen. Aan aardolie placht Japan per jaar ruim 5 mln ton te importeren; het had voorraden aangelegd die

¹ Formeel was het zo dat op 26 juli de uitvoer naar Japan aan vergunningen gebonden werd; aangezien voor de uitvoer van aardolie geen vergunningen verleend werden, kwam de maatregel op een aardolie-embargo neer.

ongeveer 7 mln ton groot waren. Als Amerika, Engeland en Nederlands-Indië hun embargo handhaafden, dan zou de Japanse economie bij de meest drastische bezuiniging in vreedstijd nog een jaar of twee kunnen doordraaien en in oorlogstijd tussen de twaalf en achttien maanden. Vooral in kringen van de Amerikaanse marine was men er dan ook van overtuigd dat alleen al het aardolie-embargo Japan tot oorlog zou forceren: wilde het al zijn nationale ambities niet opgeven, dan moest het zich nu wel meester maken van Nederlands-Indië. Roosevelt bleef evenwel de hoop koesteren dat de Japanners die ambities of althans een groot deel van die ambities zouden matigen. Hoopte hij anderzijds dat Japan het op oorlog zou laten aankomen? Misschien. Overigens zou de door hem als secundair beschouwde oorlog met Japan het gevaar met zich kunnen brengen dat de Amerikaanse publieke opinie, die op zichzelf veel meer interesse had voor hetgeen in Europa dan voor hetgeen in het Verre Oosten geschiedde, haar aandacht meer op dat Verre Oosten zou concentreren. Oorlog met Japan behoefde nog niet te betekenen dat de Verenigde Staten konden gaan deelnemen aan de oorlog die door Roosevelt als van primaire betekenis gezien werd: die met Duitsland.

★

Het olie-embargo leidde in Japan tot gedachtenwisselingen van ongekende heftigheid. Moest men het hoofd buigen of doorzetten? Een duidelijke beantwoording van die vraag kon niet lang meer uitgesteld worden.

Al in de jaren '30 waren in Japan ministers of hoge militairen die een minder aggressief beleid bepleit hadden, door chauvinistische officieren vermoord. Zij die de mogelijkheden van een vergelijk met de Verenigde Staten diepgaand wilden onderzoeken, hielden met een herhaling van dergelijke moorden rekening. Tot hen behoorde de chef van de marinestaf admiraal Nagano, die van mening was dat men oorlog met Amerika diende te vermijden; zijn zeestrijdkrachten was het in elk geval niet mogelijk, een overwinning op de Verenigde Staten te waarborgen. Eind juli bepleitte Nagano in een audiëntie bij de keizer dat Japan een accoord met Amerika zou nastreven en dat het daarbij, mocht Washington dat eisen, ook het bondgenootschap met Duitsland en Italië zou laten vallen. De keizer zweeg. Nieuwe besprekingen in regeringskring volgden. Daarbij verklaarde de Japanse legerstaf zich tenslotte wel bereid, verder overleg met Washington goed te keuren, maar hij verbond daaraan twee uitdrukkelijke voorwaarden: Japan zou aan het Driemogendhedenverdrag vasthouden en geen accoord

mocht aanvaard worden waarbij het zijn posities in China zou prijsgeven dan wel wezenlijk minder vrijheid van handelen zou krijgen in de richting van Nederlands-Indië.

Premier Konoye begreep dat op *die* basis geen accoord met Washington mogelijk zou zijn. Zijn plan was, persoonlijk een veel gematigder accoord te sluiten en dat onmiddellijk door de keizer te laten bekrachtigen. Konoye hield er wel rekening mee dat die verrassende stap hem het leven zou kosten maar hij mocht aannemen dat ook de meest chauvinistische officieren tegen een door de keizer goedgekeurde regeling niet in verzet zouden komen. Dit avontuurlijke project kwam evenwel door de begrijpelijke aarzelingen van Washington niet van de grond. Konoye trad af. Op 1 oktober werd een nieuw Japans kabinet gevormd – gevormd door niemand anders dan de minister van oorlog, Tojo. Behalve minister-president werd deze opnieuw minister van oorlog en tevens minister van binnenlandse zaken.

De climax naderde.

★

Met de mogelijkheid dat er vroeg of laat naast het smeulend Japans-Russisch conflict een Japans-Amerikaanse oorlog zou uitbreken, hadden de Japanse staven al vele jaren lang rekening gehouden. Het zou Japan in die oorlog niet gaan om het verslaan van de Verenigde Staten, laat staan om de bezetting van delen van het Amerikaanse halfmond: het wilde zijn machtspositie in Oost- en Zuidoost-Azië afronden, consolideren en beschermen. In zekere zin zou het een oorlog worden om de aardolie van Nederlands-Indië. De Japanse staven gingen evenwel beseffen dat een greep naar Indië al door de positie van de Philippijnen, dwars op de route naar het zuiden, vroeg of laat onvermijdelijk tot oorlog met de Verenigde Staten zou leiden. Was het dan niet beter, het moment waarop Amerika in die oorlog betrokken zou worden, zelf te bepalen en gebruik te maken van het element van verrassing om de Amerikanen een zo al niet vernietigende dan toch wel zeer zware slag toe te brengen? Voor de Nederlandse marine in Indische wateren waren de Japaners niet bevreesd, evenmin voor de Britse die goeddeels gebonden was door de oorlog in en bij Europa. Er was slechts één volwaardige tegenstander: de Amerikaanse *Pacific Fleet* die als regel met haar acht slagschepen en drie vliegekampschepen voor anker lag in de haven van Pearl Harbor. Kon men die vloot niet met één klap uitschakelen?

Het gehele Japanse operatieplan werd er op gebaseerd dat die klap raak zou zijn.

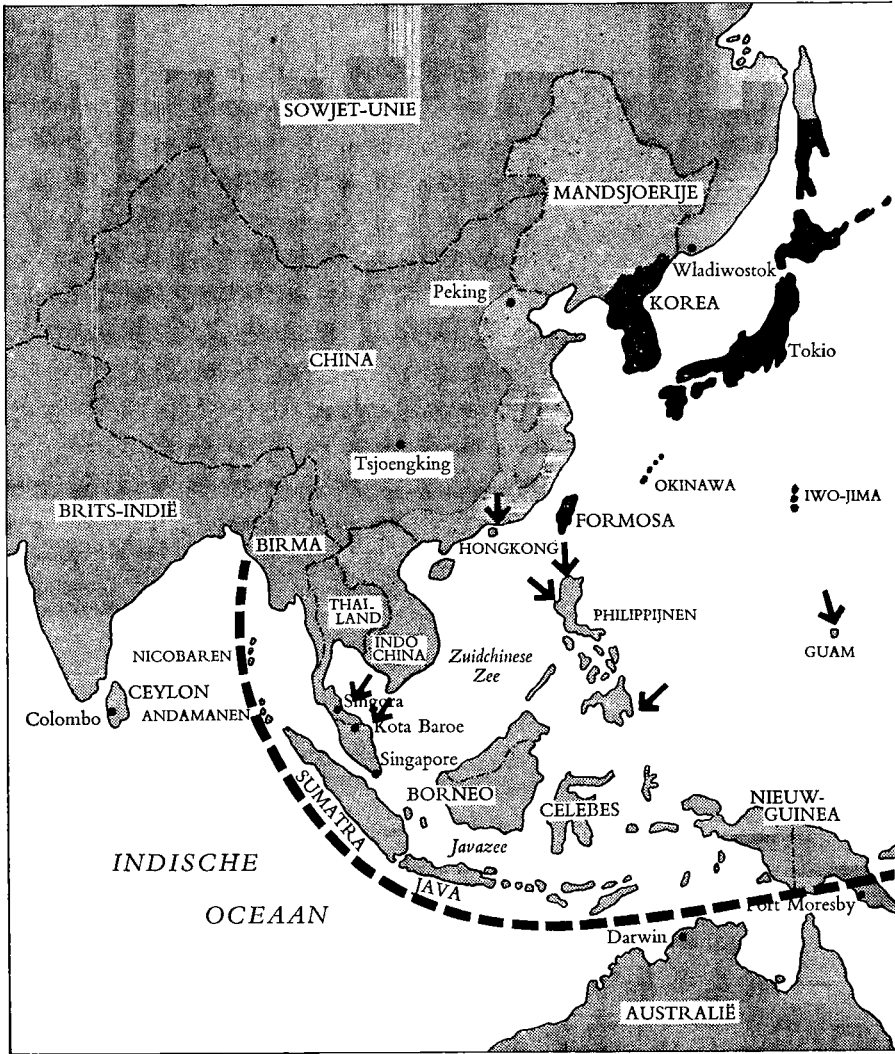
HET JAPANSE AANVALSPLAN

Dit plan (zie de kaart op de pagina's 642-643) hield in dat een sterk Japans eskader (zes vliegkampschepen, twee slagschepen, drie kruisers, zestien torpedobootjagers, drie onderzeeërs) geconcentreerd zou worden op een eenzame plek in de Stille Oceaan, bij de Koerilen, teneinde van daaruit door gebieden waar Amerikaanse luchtverkenning onwaarschijnlijk was en waar men vermoedelijk ook geen niet-Japanse koopvaardischepen zou ontmoeten, over een afstand van vijfduizend kilometer te varen naar een punt, ongeveer 300 km ten noorden van Pearl Harbor. Bij Pearl Harbor moesten dan al andere Japanse onderzeeërs in positie zijn, allereerst om de nodige waarnemingen te doen vlak voor de grote aanval op de *Pacific Fleet*, eventueel om hun torpedo's te lanceren op ontsnappende eenheden. Die aanval moest in eerste instantie ondernomen worden door de bommenwerpers, de duikbommenwerpers en de torpedovliegtuigen die van de vliegkampschepen zouden opstijgen. Dat moest vroeg in de ochtend geschieden, liefst op een zondag: men nam aan dat aan boord van de schepen der *Pacific Fleet* en op de vlootbasis in het algemeen de waakzaamheid op zondagmorgen, na het passagieren op zaterdagavond, het geringst zou zijn.

Het denkbeeld van deze vermetele aanval was afkomstig van de opperbevelhebber van de Japanse vloot, admiraal Yamamoto. Als de aanval slaagde, dan zouden, zo vertrouwde deze, niet alleen de krachtsverhoudingen in de Stille Oceaan beslissend gewijzigd zijn maar dan zou ook aan Amerika's moreel een slag zijn toegebracht waarvan het zich niet zou herstellen.

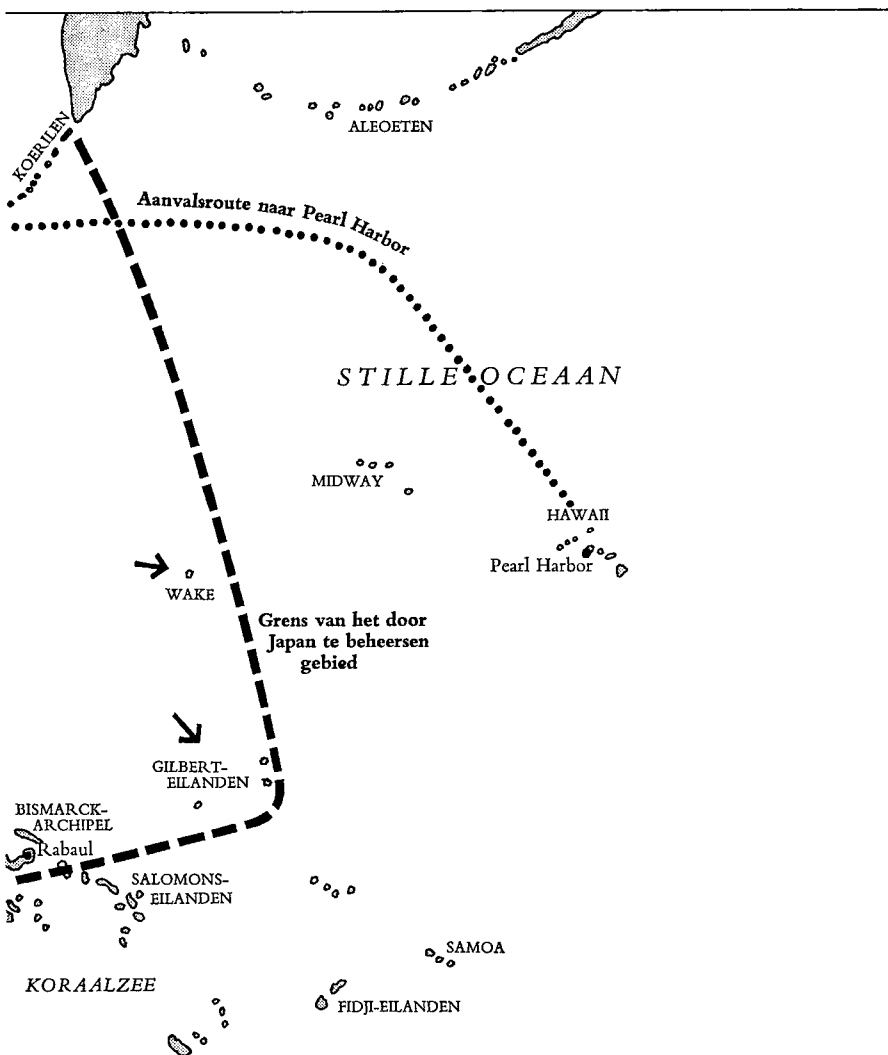
In januari '41 had Yamamoto zijn denkbeeld voor het eerst aan zijn eigen staf voorgelegd. Deze reageerde met groot enthousiasme. Sommige marine-officieren meenden zelfs dat men de overval op de *Pacific Fleet* combineren moest met een landing op Oahu (het eiland waar Pearl Harbor op ligt), maar er bleek al spoedig dat Japan niet voldoende troepenschepen, transportschepen en tankers bezat om die landing mogelijk te maken en de eventueel te landen troepen regelmatig te bevoorraden. Die troepenschepen, transportschepen en tankers waren namelijk in de eerste plaats nodig voor het offensief in de richting van Nederlands-Indië, het eigenlijke oorlogsdoel; de aanval op de *Pacific Fleet* was alleen maar een middel om het bereiken van dat doel te waarborgen.

De verovering van Nederlands-Indië vergde een gehele reeks andere operaties: de bezetting van de Engelse kroonkolonie Hongkong, van de Amerikaanse Philippijnen en van de Engelse kolonie Malakka met inbegrip van de grote Britse vlootbasis Singapore. Het Japanse leger kon daar maar een klein deel van zijn krachten voor afstaan. Van de 51 divisies die dat leger in totaal telde, werden er 6 noodzakelijk geacht als garnizoen in Japan en in Korea; aan de grens met de Sowjet-Unie meende men 13 te moeten hand-

IX. Het door Japan nagestreefde machtsgebied
De rode pijlen geven de landingen aan die in eerste instantie ondernomen
moesten worden

HET JAPANESE AANVALSPLAN

haven; 21 zaten in China vast – er schoten dus slechts 11 over voor het grote offensief naar het zuiden. Ook de legerluchtmacht kon slechts een deel van haar toestellen voor dat offensief missen: van de 1800 toestellen in eerste linie moesten er ca. 800 in Japan en in China blijven, ca. 700 zouden het zuidelijk offensief kunnen ondersteunen; die 700 zouden evenwel aangevuld worden door 450 toestellen van de marineluchtmacht die niet van vliegkampschepen maar van vliegvelden opereerden. Die vloot zou aan het zuidelijk offensief deelnemen met twee slagschepen, twee vliegkampschepen, vijftien kruisers, twee-en-vijftig torpedobootjagers en achttien onderzeeërs.

Bij dit offensief nu, zouden in eerste instantie landingen uitgevoerd worden op Hongkong, voorts op de oostkust van Malakka, bij Kota Baroe, en tenslotte, iets ten noorden daarvan, in de zuidelijke punt van Thailand, bij Singora. Voor die laatste twee landingen zou men gebruik maken van de bases in Frans Indo-China. In tweede instantie zou men dan landen op de Philippijnen. Een groot deel van de tegen de Philippijnen in te zetten strijdkrachten zou men evenwel vervolgens nodig hebben voor de verovering van Nederlands-Indië. Vertrouwd werd, dat die verovering zou samenvallen met het einde van de strijd om Singapore. De troepen die Singapore en Malakka veroverd zouden hebben, moesten dan weer goeddeels ingezet worden ter verovering van Birma en tenslotte zou het gehele zuidelijke offensief afgerond worden met de bezetting van de Andamanen en de Nicobaren in de Golf van Bengalen. De operaties vormden dus een uitermate gecompliceerd geheel: het succes in elke volgende fase zou volstrekt afhankelijk zijn van het succes in de voorafgaande; men zou immers telkens goeddeels dezelfde troepenmacht, dezelfde luchtmacht, ja dezelfde transportschepen nodig hebben om, met sprongen als het ware, het veroverde gebied uit te breiden. Dat vergde nauwkeurig rekenwerk. De moeilijkheid was daarbij nog dat een aantal van de beschikbare schepen óók nodig was voor de verovering van enkele Britse en Amerikaanse vlootsteunpunten in het westelijk deel van de Stille Oceaan: de Amerikaanse eilanden Wake en Guam, enkele eilanden in de Amerikaanse Gilbertgroep, en de Australische basis Rabaul in de Bismarck-archipel ten noorden van Australisch Nieuw-Guinea. Al die vlootsteunpunten zouden veroverd worden van het Japanse eiland Iwo-Jima uit; er zouden geen omvangrijke expedities voor nodig zijn maar de afstanden waren groot en elk schip telde.

Ziedaar dan het Japanse operatieplan dat in de loop van '41 vaste vorm aannam.

Welk jaargetijde was voor de uitvoering het geschiktst?

Dat werd bepaald door het meest gewaagde onderdeel: de overval op de *Pacific Fleet*. De vloot die van de Koerilen de verre tocht naar Pearl Harbor

HET JAPANESE AANVALSPLAN

zou ondernemen, moest zo min mogelijk kans lopen om ontdekt te worden, anders gezegd: zij moest een maximale bescherming ontlenen aan het nachtelijk duister. Varen in de winter dus, en zo dicht mogelijk bij de langste nacht, 21 december. Maar 21 december zou net iets te laat zijn: men kon van begin december af hevige stormen verwachten in de Koerilen en bovendien ook zware moessonregens in de Zuidchinese Zee. Kwam het tot de uitvoering van het operatieplan, dan zou een vroegere datum in december de beste zijn, vermoedelijk de 7de – een zondag.

Het was een ongehoord riskant plan, allereerst al wat de uitvoering betrof. Die kon door vervroegde stormen bij de Koerilen of door een vervroegde moesson in de Zuidchinese Zee op losse schroeven gezet worden. Er was voorts geen zekerheid dat het grote eskader dat naar Pearl Harbor zou varen (een tocht van tien tot elf dagen!), onopgemerkt zou blijven. Natuurlijk, men kon voorzorgsmaatregelen nemen, bijvoorbeeld door te gelasten (die orders zijn inderdaad gegeven) om elk in Britse of Amerikaanse dienst varende schip dat men zou ontmoeten, zonder waarschuwing in de grond te boren; maar denkbaar was dat zulk een schip er in zou slagen om vlak voor het tot zinken gebracht werd of zelfs terwijl het zinkende was, een radiobericht naar de wal te sturen dat op zijn minst tot belangrijk verscherpte waakzaamheid zou leiden. Welke zekerheid was er bovendien dat de acht slagschepen en drie vliegekampschepen van de *Pacific Fleet* alle elf in Pearl Harbor zouden liggen? Hoe dichter men bij die basis kwam, des te groter werd ook de kans op ontdekking door patrouillerende Amerikaanse toestellen. Dan: de Amerikanen bezaten op Oahu zes radarinstallaties; het was alleszins mogelijk dat zij de naderende Japanse toestellen zouden signaleren voor deze zich bij het aanvaldoel zouden bevinden. Een waarschuwing, zelfs een zeer late, zou een fataal effect kunnen hebben. Ook wanneer het de eenheden van de *Pacific Fleet* aan tijd zou ontbreken om uit te varen, zouden zij in elk geval gebruik kunnen maken van hun luchtafweer. Zij bezaten samen achthonderd stukken luchtafweergeschut. Het mocht wel uitgesloten geacht worden dat de Japanse toestellen door het dan te verwachten gordijn van luchtafweergranaten zouden kunnen heenbreken. Maar slaagde men er niet in, de *Pacific Fleet* te vernietigen, dan zou in de gevechtshandelingen die zich daarna zouden voordoen (de Amerikanen hadden op Oahu 140 bommenwerpers staan), het Japanse eskader zware verliezen kunnen lijden – en dan waren de landingen bij Kota Baroe en Singora al in volle gang! Anders gezegd: er zou voor Japan niet alleen geen terug meer mogelijk zijn maar het zou ook, bij een falen van de overval op de *Pacific Fleet*, in een oorlog beland zijn die het uiteindelijk met volstrekte zekerheid verliezen zou.

De grootste leek kon op deze risico's wijzen. Zij waren admiraal Yama-

moto niet onbekend. Hij vertrouwde evenwel dat zij door het element van de verrassing geneutraliseerd zouden worden. Wie waagt, die wint.

In september gaf Yamamoto opdracht, te beginnen met de speciale training voor de aanval op Pearl Harbor. Op een onbewoond eiland bij Japan werd in miniatuur een dummy gebouwd van de installaties van de Amerikaanse basis; de piloten van de bombardementstoestellen konden daar nauwkeurig zien hoe het gebied dat zij moesten aanvallen, er uit zag. In de torpedo's van zijn onderzeeërs had Yamamoto volledig vertrouwen, die van zijn vliegtuigen werden nog geperfectioneerd toen bij oefeningen bleek dat zij de neiging hadden om bij het afleggen van hun baan telkens even boven water te komen.

★

Generaal Tojo en de zijnen waren er niet op uit, *coûte que coûte* in een oorlog met de Verenigde Staten te belanden. De internationale situatie werd er immers voor Japan niet gunstiger op. Naarmate de herfst vorderde, werd het steeds onwaarschijnlijker dat Hitler de Sowjet-Unie op korte termijn zou kunnen bedwingen. Met elke maand die verstreek, kwam Japans bondgenoot Duitsland dus zwakker te staan en Duitslands tegenstander Engeland sterker. Dat bleek ook uit de Engelse maatregelen want in de periode waarin het Britse *War Cabinet* nog verwachtte dat Auchinleck op Rommel een beslissende overwinning zou behalen, had het besloten, de Britse vlootenheden in Singapore belangrijk te versterken. Dat feit was publiek gemaakt, de bijzonderheden waren geheim gehouden: op 11 november kreeg het slagschip '*Prince of Wales*' dat op weg was naar Kaapstad (met de bedoeling om daar door Japanners waargenomen te worden; men nam aan dat dit Tokio te denken zou geven), de order om Kaapstad dat het al dicht genaderd was, te mijden en om samen met de slagkruiser '*Repulse*', die zich in de Indische Oceaan bevond, onmiddellijk koers te zetten naar Singapore.

Droeg de Engelse waarschuwing tot Tojo's aarzelingen bij? Misschien. Hij had de besprekingen met de Amerikaanse regering in elk geval niet afgebroken. Met grote moeite won hij begin november een voldoende mate van steun voor het denkbeeld, een laatste poging tot het bereiken van een accordé te ondernemen. De Japanse ambassadeur in Washington, admiraal Nomoera, kreeg een speciale afgezant, de ervaren diplomaat Koeroesoe, toegevoegd; samen moesten zij trachten, voor nieuwe voorstellen de instemming te verwerven eerst van Amerika's minister van buitenlandse zaken,

Cordell Hull, vervolgens van de president.¹ Twee voorstellen waren er; het ene, Plan A, bevatte, zou men kunnen zeggen, Japans laatste, het andere, Plan B, zijn allerlaatste concessies. Bij Plan A hoefde Hull niet lang stil te staan. Aangezien de Amerikaanse geheime dienst enige tijd tevoren de code gebroken had die in het diplomatiek verkeer tussen Tokio en de Japanse ambassade in Washington gebruikt werd, wist Hull dat de werkelijke onderhandelingen niet om Plan A zouden draaien maar om Plan B. Inderdaad: de twee Japanse diplomaten kregen, toen Plan A snel afgewezen was, instructie, Plan B in te dienen. Die instructie bereikte hen op 20 november.

Twee dagen later, op 22 november, kwam een Amerikaans stuk gereed dat de punten bevatte waaraan Amerika bij een eventueel accoord onder alle omstandigheden wilde vasthouden. Waren nu Plan B en het Amerikaanse plan volstrekt onverenigbaar? Bepaald niet.

Als feitelijke concessie boden de Japanners in Plan B aan dat zij hun troepen uit de zuidelijke helft van Indo-China naar de noordelijke zouden verplaatsen; de Amerikanen stelden dit een tikje scherper: zij wensten dat Japan bovendien zijn garnizoen in noordelijk Indo-China zou verminderen. Hunnerzijds boden de Amerikanen aan dat Japan weer voldoende aardolie zou krijgen voor civiel verbruik; Japan sprak in Plan B over de leverantie van 'een vereiste hoeveelheid aardolie'. Wat tenslotte China betrof, stond in Plan B: 'De Verenigde Staten zouden op zich nemen, zich te onthouden van actie die nadelig zou kunnen zijn voor het herstel van een algemene vrede tussen Japan en China', en in het Amerikaanse plan: 'De Verenigde Staten zouden het als niet ongunstig beschouwen indien tussen Japan en China vredesoverleg geopend en in het verloop daarvan een wapenstilstand gesloten zou worden.'

Misschien was van al deze punten de Amerikaanse bereidheid om het aardolie-embargo gedeeltelijk op te heffen, wel het belangrijkste: het mes zou van Japans keel verdwijnen. Daar kwam bij dat de Amerikanen zich in hun plan ook bereid verklaard hadden, er bij de regeringen van Engeland, Australië en Nederland op aan te dringen, overeenkomstige concessies aan Japan te doen. Cordell Hull had dan ook het Amerikaanse plan aan de drie genoemde regeringen alsmede aan de Chinese regering te Tsjoenking voorgelegd. Nederland liet op 24 november weten dat het geen enkel bezwaar

¹ Wij baseren ons beeld van de gecompliceerde onderhandelingen die in november gevoerd zijn op de samenvatting van de Britse historicus Gwyer. (*Grand Strategy*, dl. III, 1, p. 256-66). Het is overigens zo dat in de historiografie sinds '42 een verwoede strijd is gevoerd over de vraag of Roosevelt en Cordell Hull volledig verrast werden door de Japanse agressie dan wel of zij die agressie van meet af aan bewust uitgelokt hebben. Met Gwyer menen wij dat de waarheid in het midden ligt.

AMERIKA KOMT IN DE OORLOG

had, van Australië was toen nog geen reactie binnen, evenmin van China, maar de Chinese ambassadeur zei die dag wel tegen Cordell Hull dat hij veronderstelde dat zijn regering negatief zou reageren. Eén dag later, 25 november, arriveerde Churchills opinie: accoord, maar de Britse premier nam aan dat Tsjiang Kai-sjek het gevoel zou hebben dat hij er bekaaid af kwam. En wat geschiedde? Cordell Hull concludeerde dat het, gezien Churchills opmerking en het te verwachten 'neen' van Tsjoenking, geen zin had, op het eigen, Amerikaanse plan dieper in te gaan (persoonlijk had hij daar blijkbaar ook geen al te grote waarde aan toegekend); daarmee werd een discussie over Japans Plan B overbodig. Hull besloot bovendien, niet alleen het mes op Japans keel te handhaven, maar de voorwaarden voor het terugtrekken van dat mes drastisch te verscherpen: Japan moest al zijn strijdkrachten uit China en Frans Indo-China evacueren, de erkenning van de marionettenregering in het door de Japanse legers bezette deel van China ongedaan maken en zich feitelijk losmaken van het Driemogendhedenverdrag. Roosevelt die in aangelegenheden van het Verre Oosten de sterke neiging had, op Hulls inzichten af te gaan, keurde diens *volte face* goed en in de namiddag van 26 november werden de nieuwe Amerikaanse voorstellen aan Nomoera en Koeroesoe overhandigd. Toen hun telegram in Tokio arriveerde, concludeerde men er dat de Verenigde Staten kennelijk uit waren op een volledig dwarsbomen van de Japanse politiek, ja op een diep veranderen van Japan.

★

Nog voor Koeroesoe naar Washington vertrokken was voor de voortgezette onderhandelingen, had (3 november) admiraal Nagano, chef van de marinestaf, die van zijn aarzelingen teruggekomen was, definitief goedgekeurd dat als de onderhandelingen inderdaad mislukten, de overval op Pearl Harbor als onderdeel van het Japanse operatieplan zou doorgaan. Het eskader dat naar Pearl Harbor onderweg moest gaan, concentreerde zich op 22 november in de Koerilen. Op 26 november, kort voor in Washington Hulls verscherpte eisen aan Nomoera en Koeroesoe voorgelegd werden, begon het aan zijn lange tocht naar de Amerikaanse basis. Natuurlijk kon het teruggeroepen worden. De beslissing: oorlog of voortgezet overleg, was nog niet gevallen.

Op 29 november kwamen Tojo, zijn belangrijkste ministers en de staven van leger en vloot in vergadering bijeen. De beslissing viel: oorlog. Twee

‘DE BESLISSING VIEL: OORLOG’

dagen later, 1 december, werd zij in een keizerlijke conferentie geratificeerd; de keizer zweeg. Terwijl Nomoera en Koeroesoe die van de beslissing onkundig gelaten werden, opdracht ontvingen, de onderhandelingen met Hull voort te zetten, kregen de Japanse bevelhebbers instructie, de zorgvuldig uitgewerkte invasieplannen in uitvoering te nemen. Daar werd op één punt nog een extra risico bij genomen: de landing bij Kota Baroe zou op maandag 8 december 0 uur 45 (plaatselijke tijd) beginnen – maar dat was één uur en tien minuten vóór het begin van de grote aanval op Pearl Harbor die op zondag 7 december 7 uur 55 (plaatselijke tijd) ingezet zou worden.¹ Nu was het wel zo dat men bij Kota Baroe midden in de nacht zou landen, maar wat als de invasievloot in het maanlicht waargenomen zou worden? Eén bericht uit Singapore zou ook Pearl Harbor kunnen alarmeren.

★

In feite werd die invasievloot al waargenomen voor zij Kota Baroe en Singora genaderd was. Een Brits vliegtuig zag op zaterdagochtend 6 december bij de zuidpunt van Indo-China niet minder dan drie Japanse convooin varen. Om 14 uur (plaatselijke tijd) werd dit aan Singapore bericht, Singapore gaf het door aan Batavia, Batavia gaf het door aan de Nederlandse regering te Londen. Deze pleegde onmiddellijk overleg met de Britse. Waar zouden de Japanners landen? In Thailand? Op Malakka? Op Borneo? Niemand wist het. De situatie was vol onzekerheden. Eén onzekerheid was misschien wel de benauwendste: als zou blijken dat Japan het zou laten bij een landing op Brits of Nederlands gebied, hoe zou Amerika dan reageren?

★

Ten aanzien van dit, voor hen ongemeen belangrijke punt verdiepten Engelse en Nederlandse ministers zich nog in gissingen toen kort voor zes uur 's morgens (plaatselijke tijd) het Japanse eskader de tevoren vastgestelde plek, 300 km ten noorden van Pearl Harbor, bereikt had. Het was op zijn lange tocht slechts één schip tegengekomen, een Japanner. Daags tevoren, 6 december,

¹ Toen Japan de oorlog inzette, was het zondag 7 december in Londen, Washington en Pearl Harbor, maar al maandag 8 december op Malakka en in Japan.

waren de Japanse onderzeeërs bij Pearl Harbor gearriveerd. Zij hadden kunnen waarnemen dat de Amerikaanse slagschepen alle acht in de marinebasis gemeerd lagen. De drie vliegekampschepen waren afwezig.

Eén van die onderzeeërs werd in de nacht van 6 op 7 december ontdekt. Er werd jacht op gemaakt. Het schip werd om 6 uur 45 vernietigd. Het bericht omtrent deze actie dat onmiddellijk de bevelhebber van de *Pacific Fleet*, admiraal Kimmel, had moeten bereiken, werd ergens opgehouden. Ruim een kwartier na die actie, om 7 uur 2, nam men van Oahu af op een van de radarinstallaties vijf-en-twintig vliegtuigen waar die op een afstand van 200 kilometer rondcirkelden; dat waren Japanse bommenwerpers die op de langzamer vliegende torpedotoestellen wachtten. De radarwaarnemers maakten de dienstdoende officier attent op die vijf-en-twintig vliegtuigen maar deze dacht dat het Amerikaanse toestellen waren welke aankomst op Pearl Harbor verwacht werd.

Toen de Japanners ruim drie kwartier later, 7 uur 55, hun aanval inzetten, werd de *Pacific Fleet* volledig verrast.

★

Aan de mogelijkheid van een Japanse overval op Pearl Harbor was door de Amerikaanse staven herhaaldelijk gedacht. Begin '39 was er in een stafstudie zelfs op gewezen dat het van Japans standpunt uit bij uitstek rationeel zou zijn, een oorlog met de Verenigde Staten met een overval op Pearl Harbor te beginnen. Eind januari '41 had de Amerikaanse ambassadeur in Tokio aan Washington bericht, van de Peruaanse gezant vernomen te hebben dat de Japanners plannen maakten voor een grootscheepse aanval op Pearl Harbor, en op dat gevaar had de minister van marine, Knox, zijn ambtgenoot van oorlog, Stimson, nog eens extra gewezen. Trouwens, admiraal Kimmel zelf had medio februari in een brief aan de marinestaf geschreven: '*I feel that a surprise attack (submarine, air or combined) on Pearl Harbor is a possibility.*'¹ Generaal Marshall dacht er niet anders over. Maar toch: dat alles was aan Amerikaanse kant niet veel meer dan een abstract overwegen van de vele mogelijkheden die zich steeds bij oorlogshandelingen kunnen voordoen – mogelijkheden die trouwens onderschat werden want niemand dacht er aan dat de Japanners een aantal van hun vliegekampschepen tegelijk zouden kunnen inzetten.

¹ Aangehaald in M. S. Watson: *Chief of Staff. Prewar Plans and Preparations*, p. 470.

PEARL HARBOR

Aan de waakzaamheid op en bij Pearl Harbor ontbrak veel. Admiraal Kimmel en de commandant van het Amerikaanse garnizoen, generaal Short, waren ijverige bevelhebbers maar zij legden het accent niet op die waakzaamheid, maar op het traditioneel oefenen van hun ondergeschikten. Het gehele jaar '41 door werd door de staven in Washington bovendien nagelaten, zich er op Oahu van te vergewissen of men reëel met de mogelijkheid van een Japanse overval rekening hield. Dat werd ook nagelaten in de periode van de besprekingen met Nomoera en Koeroesoe, zelfs na die 26ste november waarop Cordell Hull Japan volstrekt de voet dwars gezet had. Het waren op zaterdag 6 en zondag 7 december eerst de berichten uit Londen met betrekking tot de op 6 december waargenomen drie Japanse convooien, die in Washington ongerustheid wekten – maar juist die berichten concentreerden de aandacht op de Zuidchinese Zee en leidden haar van Pearl Harbor af. Desniettemin werden op dat late moment toch aan Kimmel en Short telegrammen gestuurd die de opdracht inhielden, bij uitstek waakzaam te zijn. Al die telegrammen kwamen hun door een veelheid van onbenullige oorzaken niet op tijd onder ogen. Er werd dus in Pearl Harbor geen enkele extra-voorzorgsmaatregel genomen. Men leefde er in een vredes-, niet in een oorlogsatmosfeer en zondagmorgen vroeg was van de officieren van de *Pacific Fleet* die zich zaterdagavond van boord hadden mogen verwijderen, nog meer dan een derde niet teruggekeerd.

★

De Japanse luchtaanval duurde bijna twee uur. Hij richtte zich niet alleen op de schepen maar ook op de 140 Amerikaanse bommenwerpers en 108 jagers die ter verdediging zouden kunnen opstijgen. Van die 248 toestellen werden 188 vernield en 30 zwaar beschadigd. Een klein aantal kon in de pauzes tussen de aanvallen der Japanners opstijgen. In luchtgevechten en door het afweervuur dat men hier en daar kon uitbrengen, gingen 29 van de 360 Japanse toestellen verloren. De Japanse bommen en torpedo's hadden een vernietigende uitwerking gehad. De acht Amerikaanse slagschepen werden alle tot zinken gebracht of zeer zwaar beschadigd. Hetzelfde geschiedde met drie kruisers, drie torpedobootjagers en vier andere marineschepen. De Amerikanen verloren ca. drie-en-twintighonderd man aan doden van wie de meesten in enkele grote slagschepen verdronken, de Japanners nog geen honderd.

Admiraal Yamamoto's plan was met succes bekroond.

Maar toch niet met een volledig succes: de drie modernste, potentieel gevaarlijkste eenheden van de *Pacific Fleet*, de drie vliegekampschepen, hadden zich niet in het aanvalsg gebied bevonden. In zoverre was de volledige uitschakeling van de *Pacific Fleet* niet gelukt. En in nóg een opzicht, dat veel belangrijker was, ging Yamamoto's berekening niet op. Er was geen sprake van dat de zware slag die aan de *Pacific Fleet* toegebracht was, het moreel van de Amerikaanse autoriteiten of van het Amerikaanse volk aantastte. Integendeel, bij voor- en tegenstanders van Amerika's deelneming aan de oorlog ging maar één roep op: wraak! Het probleem waar president Roosevelt meer dan twee jaar mee geworsteld had: hoe hij het Amerikaanse volk in eensgezindheid naast Engeland in de oorlog krijgen kon, was opgelost. Opgelost door de Japanners.

Trouwens, zelfs als behalve de acht slagschepen ook de drie vliegekampschepen van de *Pacific Fleet* vernietigd waren, ja zelfs als de Japanners hun aanval niet op die vloot geconcentreerd hadden maar, hetgeen wellicht effectiever geweest was, op de uitgestrekte basisinstallaties, moet men dan niet toch aannemen dat het de Amerikanen, opgezweept door de hun toegebrachte slag, dank zij hun productievermogen, organisatorisch talent en vindingrijkheid gelukt zou zijn, binnen een afzienbaar aantal jaren de krachtsverhoudingen in de Stille Oceaan weer beslissend in hun voordeel te wijzigen? De historicus van de Amerikaanse marine, Stanley E. Morison, heeft in die zin gelijk wanneer hij de overval op Pearl Harbor 'a strategic imbecility' noemt:

*'One can search military history in vain for an operation more fatal to the aggressor. On the tactical level, the Pearl Harbor attack was wrongly concentrated on ships rather than permanent installations and oil tanks. On the strategic level it was idiotic. On the high political level it was disastrous.'*¹

Dat is allemaal juist, althans: juist gebleken. Gaat men evenwel van de normen uit die in de chauvinistische milieus golden waar Japans koers bepaald werd, dan komt men tot een andere benadering en beoordeling. Om een tweede Amerikaanse historicus, Louis Morton, te citeren:

'Considering the alternatives, the international situation in the fall of 1941, and the risks, the Japanese plan was not altogether as unrealistic as it has appeared to many. The seizure of Southeast Asia in the time allotted did not seem too difficult, and with the resources of this area the Japanese believed they could wage a defensive war along their

¹ S. E. Morison: *History of the United States Naval Operations in World War II*, dl. III, p. 132.

outer perimeter for a long time. Certainly this course even with its risks was preferable from their point of view to submission.

*In the view of the leaders of Japan, there was no honorable choice but war. The United States and Great Britain, they were convinced, were bent on destroying Japan or reducing it to a minor power. Submission was unthinkable and Japan had no alternative, 'but to resolutely plunge into war' while it still had the power to do so. The nation entered the war, wrote a prince of the Imperial family, 'with a tragic determination and in desperate self-abandonment.' If it lost, 'there will be nothing to regret because she is doomed to collapse even without war.'*¹

Ook dat is allemaal juist, maar, gelijk gezegd (Morton geeft dit aan): alleen wanneer men uitgaat van de normen die in de milieus golden waar Japans koers bepaald werd. Juist die koers was tien jaar lang, sinds de inval in Mandsjoerije, met name door de Amerikanen met bezorgdheid gadegeslagen. Terecht. Was er wel een essentieel verschil tussen Hitler en Tojo en de zijnen? tussen het optreden van de *Wehrmacht* en de SS in een land als Polen en dat van het Japanse leger in China? Was dus niet ook het Driemogendhedenverdrag eigenlijk de uitdrukking van een vèrgaande overeenstemming in de mentaliteiten die men bij Duitse nationaal-socialisten, Italiaanse fascistten en Japanse chauvinisten kon aantreffen?

Niet te ontkennen valt dat Roosevelt en Cordell Hull toen zij op 26 november Hulls eigen compromisplan lieten vallen en het vervingen door een voorstel waarvan zij geen moment mochten aannemen dat het ook maar een gespreksbasis met de Japanners kon vormen, er belangrijk toe bijgedragen hebben dat Japans heersers het besluit waar zij naar toegegroeid waren, een definitief karakter gaven: oorlog. Anderzijds kan men deze beslissende wending in het Amerikaanse beleid toch niet onverklaarbaar, zelfs niet ongerechtvaardigd noemen: als men de Japanse machthebbers in het ongestoord bezit liet van Mandsjoerije, van de helft van Frans Indo-China en van de delen van China die zij veroverd hadden, was dan de kans niet groot dat zij vroeg of laat weer tot nieuwe agressie zouden overgaan? Het was juist dat patroon van de traditionele Japanse politiek dat Roosevelt en Cordell Hull wilden doorbreken. Inderdaad, zij wensten dat Japan zijn expansie-politiek opgaf. Het uitbreken van de oorlog in de Stille Oceaan moge dan mede door de wending in het Amerikaanse beleid bevorderd en bespoedigd, tot op zekere hoogte zelfs uitgelokt zijn, de diepere en de werkelijke oorzaak van die oorlog lag toch bij die Japanse ambities.

Toen Roosevelt nog geen vier-en-twintig uur na de overval op Pearl

¹ (*United States Army in World War II*) Louis Morton: *The War in the Pacific, Strategy and Command: the First Two Years* (1962), p. 127.

Harbor het Huis van Afgevaardigden en de Senaat in verenigde zitting bijeen riep, behoefde hij niet om goedkeuring te vragen voor enig besluit, Japan de oorlog te verklaren. Hij vroeg niet meer dan dat het Congres de uitspraak zou doen (en het deed zulks met slechts één stem tegen), *'that since the unprovoked and dastardly attack by Japan on Sunday December 7, 1941, a state of war has existed between the United States and the Japanese Empire.'*

Over Duitsland werd in Roosevelt's toespraak met geen woord gerept.

★

Dat zwijgen was opzet.

De Japanners hadden hun bondgenoten totaal onkundig gelaten van hun besluit, Amerika aan te vallen. Toen het *Auswärtige Amt* laat op de avond van 7 december *Reichsaussenminister* von Ribbentrop mededeelde dat volgens berichten van Amerikaanse persbureaus Japan een zware aanval zou hebben uitgevoerd op Pearl Harbor, was Ribbentrop's reactie dat men met een nieuwe truc van de vijandelijke propaganda te maken had. Enkele uren later ging het er naar uitzien dat die berichten toch wel juist waren. Ribbentrop belde zijn Italiaanse collega Ciano uit zijn bed. Die was daar alleen maar geïrriteerd door en weigerde, Mussolini met zo onwaarschijnlijk nieuws in zijn slaap te storen. Wij schreven het al eerder: uit het Driemogendhedenverdrag was geen enkele vorm van coördinatie tussen Berlijn, Rome en Tokio voortgevloeid.

Maar zo werd het door Roosevelt en zijn naaste medewerkers en trouwens ook door de publieke opinie in landen als de Verenigde Staten en Engeland niet gezien. Men was er het Driemogendhedenverdrag gaan beschouwen als de grondslag van een conspiratie. Trouwens, de Japanse aanval op Pearl Harbor, even verraderlijk ingezet als de *Blitzkrieg* die Hitlers specialiteit waren, leek zozeer in Duitslands voordeel dat men als vanzelf aannam dat Japan en Duitsland bezig waren, een lang tevoren vastgesteld gemeenschappelijk plan af te werken. In de eerste conferentie die na het binnenkomen van de berichten uit Pearl Harbor in het Witte Huis gehouden werd, meende men dan ook dat het practisch zeker was dat Duitsland en Italië nu de Verenigde Staten de oorlog zouden verklaren; besloten werd, hun het initiatief te laten: dat kon alleen maar een gunstig effect hebben op de Amerikaanse publieke opinie; besloten werd óók, te handelen alsof de oorlog met Duitsland en Italië al uitgebroken was. De Amerikaanse marine kreeg terstond opdracht, op de gehele Atlantische Oceaan elk Duits of Italiaans marineschip dat men tegenkwam, in de grond te boren.

WAT DOET DUITSLAND?

Gelijk gezegd: in zijn toespraak voor het Congres op 8 december zweeg Roosevelt over Duitsland. Even opzettelijk vlocht hij in de radiotoespraak die hij een dag later, 9 december, tot het Amerikaanse volk richtte, een passage in waarin hij Duitsland en Italië prikkelde, tot een oorlogsverklaring over te gaan:

*'We know that Germany and Japan are conducting their military and naval operations with a joint plan. That plan considers all peoples and nations which are not helping the Axis Powers, as common enemies of each and every one of the Axis Powers . . . Remember always that Germany and Italy, regardless of any formal declaration of war consider themselves at war with the United States just as much as they consider themselves at war with Britain and Russia . . . We expect to eliminate the danger from Japan, but it would serve us ill if we accomplished that and found that the rest of the world was dominated by Hitler and Mussolini'*¹ –

het was alles mede een duidelijke poging van Roosevelt, te verhoeden dat zijn luisteraars al hun animositeit op Japan zouden concentreren; het sloot ook aan bij de gedachtengangen die geleid hadden tot het opstellen van het geheime *Victory Program* dat enkele dagen vóór Pearl Harbor, op 4 december, door de *Chicago Tribune* gepubliceerd was.

De inhoud van die publicatie was aan Hitler en de zijnen bekend maar zij maakten er zich na Pearl Harbor iets minder zorgen over. Speciaal de *Oberbefehlshaber der Kriegsmarine*, admiraal Raeder, was van oordeel dat Japan, door aan te vallen, alle berekeningen die in het *Victory Program* vervat waren, op losse schroeven gesteld had: het leek wel uitgesloten dat de Verenigde Staten in staat zouden zijn, per 1 juli 1943 de grote strijdmacht gereed te hebben waarmee zij de beslissende veldtocht in West-Europa hadden willen inzetten. Hitler maakte van dat voornemen melding in de toespraak die hij op 10 december in de *Reichstag* hield; Roosevelt duidde hij er in aan als een krankzinnige, wiens daden echter wel begrijpelijk waren: *'Wir wissen, welche Kraft hinter Roosevelt steht. Es ist jener ewige Jude, der seine Zeit als gekommen erachtet.'* Overigens deelde Hitler niet mee of hij Amerika de oorlog verklaard had dan wel zou verklaren. Dat was wèl de teneur van zijn schier eindeloze toespraak. Als enige concrete maatregel maakte hij bekend dat aan de Amerikaanse zaakgelastigde opdracht gegeven was, Berlijn te verlaten.

Wellicht gaat het niet te ver, Hitlers terughoudendheid als een symptoom van aarzelen te zien. Is die veronderstelling juist, dan kunnen zijn aarzelingen slechts versterkt zijn door de sombere stemming die hij in de *Reichstag* aan-

¹ Aangehaald in: *Addresses and Messages of Franklin D. Roosevelt* (1943), p. 105.

trof. Geen wonder! Nu had Duitsland niet alleen, als in '14-'18, een *Zweifrontenkrieg* te voeren, maar de Verenigde Staten die in de eerste wereldoorlog de doorslag gegeven hadden, zouden zich volledig in de tweede gaan inzetten – en weer tegen Duitsland! De gelijkenis was onheilspellend.

Na zijn toespraak in de *Reichstag* ontving Hitler admiraal Raeder en *Reichsmarschall* Goering, *Oberbefehlshaber der Luftwaffe*. Aan overleg met de *Oberbefehlshaber des Heeres*, generaal von Brauchitsch, had hij geen behoefte, evenmin als met zijn eigen *Wehrmachtsführungsstab*. Hij vroeg Raeder of deze het voor mogelijk hield dat Amerika en Engeland in een nabije toekomst de Azoren en de Kaap Verdische eilanden zouden bezetten, eventueel zelfs Dakar in Frans West-Afrika aanvallen? Antwoord: neen. Vervolgens vroeg Hitler of Raeder het voor mogelijk hield dat Amerika en Engeland het gebied van de Stille Oceaan eenvoudig aan Japan zouden overlaten om, in overeenstemming met de voornaamste richtlijn van het *Victory Program* eerst Duitsland en Italië te verslaan. Antwoord: neen. Duitsland zou dus, zo concludeerde Hitler, in elk geval in '42 van Amerika niets te duchten hebben.

Eén dag later, 11 december, kwam de Duitse oorlogsverklaring aan de Verenigde Staten. Italië volgde het Duitse voorbeeld. Roosevelt's verwachting was bewaarheid.

★

Zo Hitler al de neiging had, te onderschatten in welke mate de Amerikanen er in zouden slagen, tegelijk tegen Japan en tegen Duitsland plus Italië oorlog te voeren, zijn naaste militaire medewerkers van de *Wehrmachtsführungsstab* en van het *Oberkommando des Heeres* waren gedeceideerd van opinie dat Amerika's intrede in de oorlog de noodzaak met zich bracht, alle Duitse operationele plannen grondig te herzien. Het mocht dan waar zijn dat men in '42 van Amerika niets te duchten had, maar wat zou in '43, wat in '44 geschieden? Door het *Oberkommando der Wehrmacht* werd het concept opgesteld voor een nieuwe algemene instructie die van Hitler zou uitgaan. Die instructie zou inhouden: bouw van een 'Atlantische Muur' in West-Europa; verdrijving van alle Britse strijdkrachten uit het gehele gebied van de Middellandse Zee; versterking van Frans West- en Noordwest-Afrika; opnemng, desnoods met militair geweld, van Spanje en Portugal, Vichy-Frankrijk en Zweden in een *Festung Europa*. Dat alles zou een hergroepering van de Duitse strijdkrachten vergen. Conclusie: die strijdkrachten moesten

aan het oostelijk front op korte termijn over een aanzienlijke afstand teruggenomen worden en indien het in '42 onmogelijk zou blijken, de Sowjet-Unie als militaire tegenstander uit te schakelen, dan moest Duitsland er zich mee tevreden stellen, een nog groter deel van het Russische gebied prijs te geven teneinde tussen de Oostzee en de Zwarte Zee een zo kort mogelijk afweerfront op te bouwen. Aldus zou men, in '42 al, de vrije beschikking krijgen over wellicht 100 divisies. Wat zouden Amerika en Engeland daar tegenover kunnen stellen? Hoogstens 20.

Het concept werd aan Hitler voorgelegd. Hij verwierp het onmiddellijk: Duitslands *Lebensraum* in het oosten prijsgeven op welks verovering hij meer dan twintig jaar aangedrongen had? Nooit! De troepen aan het oostelijk front moesten zich verdedigen waar zij zich bevonden, geen meter mochten zij achteruitgaan!

★

Amerika's intrede in de oorlog maakte rechtstreeks overleg tussen Churchill en Roosevelt alsmede tussen de *Chiefs of Staff* van Engeland en de Verenigde Staten tot een gebiedende noodzaak. Door deze hoogste Engelse militairen alsmede door de Engelse minister van buitenlandse zaken, Anthony Eden, vergezeld, stak Churchill in de tweede helft van december aan boord van het Engelse slagschip 'Duke of York' de Atlantische Oceaan over. Hij haakte naar actie. Zijn *Chiefs of Staff* kregen nog aan boord van de 'Duke of York' een reeks nota's voorgelegd waarin de Britse premier bepleitte dat de gehele Afrikaanse kust van de Middellandse Zee in '42 van Duitsers en Italianen gezuiverd zou worden; voor het einde van dat jaar moesten ook de Atlantische havens aan de kust van Frans-Marokko in Geallieerde handen zijn en in '43 zou men dan in West- en Zuid-Europa tegelijk of successievelijk grote landingen moeten uitvoeren met legers, 'strong enough to enable the conquered populations to revolt'. Men zou kunnen landen in Noorwegen, Denemarken, Nederland, België, Frankrijk, Italië, 'and possibly the Balkans' – 'The actual choice of which three or four to pick should be deferred as long as possible.' Overigens meende Churchill dat in die algemene bestorming van Europa de onderdrukte volkeren een hoogst belangrijke rol zouden spelen:

'If the incursion of the armoured formations is successful, the uprising of the local populations, for whom weapons must be brought, will supply the corpus of the liberating offensive. Forty armoured divisions at 15 000 men apiece . . . of which Great Britain would try to produce nearly half, would amount to 600 000 men. Behind the armour

*another million men of all arms would suffice to wrest enormous territories from Hitler's domination.*¹

Al dat optimisme werd door de Britse *Chiefs of Staff* niet gedeeld. In '42 kon men, zo meenden zij, alleen wanneer Duitsland duidelijke tekenen van instorting vertoonde, wellicht '*limited land offensives in North-Western Europe or across the Mediterranean*' ondernemen; 1943 achtten zij in elk geval te vroeg voor '*the final assault on Germany itself*', zij het dat deze dan wel ingeleid zou kunnen worden door '*simultaneous landings in several of the occupied countries of North-Western Europe*.'²

Die gedachtenwisseling vond plaats nog voor de besprekingen in Washington begonnen.

Bij die besprekingen waren de Amerikaanse *Chiefs of Staff* zich bewust dat zij op korte termijn bitter weinig aan te bieden hadden. Van de Amerikaanse divisies die geformeerd waren, liet de oefening nog veel te wensen over. Er was een tekort aan moderne wapenen en doordat de Amerikaanse militaire productie nog slechts 15% van de totale industriële productie vormde, zou geruime tijd verstrijken voor men grote legers adequaat zou kunnen uitrusten. Maar er waren méér belemmerende factoren. De militaire hulp aan de Sowjet-Unie moest doorgaan. Ook Tsjiang Kai-sjek mocht men niet vergeten. Dan kwamen er noodkreten uit de Philippijnen, uit Nederlands-Indië, uit Australië, uit Nieuw-Zeeland: naar al die gebieden diende men wapens te sturen. Natuurlijk, het principe 'Duitsland eerst' wilde men niet uit het oog verliezen, maar nu de strijd in Zuidoost-Azië ontbrand was, kon men de Amerikanen, Nederlanders en Britten die zich daar tegen een wanhopige overmacht verdedigen moesten, moeilijk volledig aan hun lot overlaten. Bovendien was het ter wille van een later offensief tegen Japan wenselijk, te voorkomen dat de Japanners nog veel méér gebied in handen kregen dan hun, na hun succes in Pearl Harbor, vermoedelijk toch al zou lukken.

Aan al die factoren verbonden de Amerikaanse *Chiefs of Staff* de conclusie dat offensieven in Noordwest-Europa of dwars over de Middellandse Zee in '42 uitgesloten waren. Trouwens, hun Britse collega's hadden die alleen maar als een mogelijkheid gezien voor het geval Duitsland duidelijke tekenen van instorting vertoonde. *Niets* doen dus? Dat leek niet alleen Churchill en Roosevelt maar ook de Britse en Amerikaanse *Chiefs of Staff* onaanvaardbaar. Zo al niet op dan toch bij het Europese strijdtoneel diende men *acte de présence* te geven, zo spoedig mogelijk. En het besluit viel: op 15 februari '42 zouden in Marokko en Algerië de landingen beginnen

¹ Aangehaald in Gwyer: *Grand Strategy*, dl III, 1, p. 334-36. ² A.v., p. 347-48.

van drie Engelse en drie Amerikaanse divisies; die landingen zouden zich over een periode van minstens drie maanden uitstrekken.

Nauwelijks was dit besluit genomen of de noodkreten uit de *Pacific* werden zo talrijk dat men er van terugkwam. Vooral de chef van de Amerikaanse legerstaf, generaal Marshall, ging er met klem op aandringen dat men wat Amerika onmiddellijk beschikbaar had, in een groot convooi naar het zuidelijk deel van de Stille Oceaan zou sturen: twee-en-twintigduizend man aan troepen, bijna 400 vliegtuigen, 200 000 ton aan militaire voorraden. De vorming van dit convooi werd goedgekeurd. Toen men er met de grootste moeite de schepen voor had kunnen vinden, bleek het onvermijdelijk om *D-Day* voor de eerste landingen in Marokko en Algerië van 15 februari naar 25 mei te verschuiven. Trouwens, dit uitstel leek ook raadzaam: Auchinlecks poging om Rommels strijdmacht te vernietigen, was mislukt, Rommel was weer tot de aanval overgegaan; kennelijk waren de Duitsers in Noord-Afrika sterker dan men aangenomen had.

Dat met de landingen in Frans Noordwest-Afrika gewacht zou worden, was een groot deel van Marshalls stafofficieren niet onwelkom. Zij vreesden dat die landingen door de te verwachten Duitse en Italiaanse reacties tot een situatie zouden leiden waarin meer en meer Geallieerde krachten naar het gebied van de Middellandse Zee gezogen zouden worden. Natuurlijk, daar zou men de *Wehrmacht* nederlagen kunnen toebrengen, maar men zou haar er niet beslissend kunnen verslaan. En de vrees van die officieren was dat men genoopt zou worden, aan dat neventerrein zoveel aandacht te besteden dat de actie op het hoofdterrein, West-Europa, belangrijk uitgesteld zou moeten worden. In een memorandum dat in januari '42 de ronde deed in het Washingtonse *War Department* werd gesteld: '*Our acceptance of a commitment in North West Africa at this time would prove to be a mistake of the first magnitude.*'¹

Hoe dit zij – er was overeenstemming bereikt. Meer nog. Afgesproken was dat de Britse *Chiefs of Staff* plaatsvervangers zouden aanwijzen die in Washington samen met de Amerikaanse *Chiefs of Staff* een apart college zouden vormen, de *Combined Chiefs of Staff*, dat met inachtneming van de algemene richtlijnen van Amerika's president en Englands premier dagelijks de nodige beslissingen zou nemen ten aanzien van de krachten die naar de verschillende strijdtoneelen toe zouden gaan en van de opdrachten waar de daar functionerende bevelhebbers zich aan zouden moeten houden. Dit betekende dat de Engelse oorlogsinspanning op alle terreinen, productie en transport inbegrepen, gecoördineerd zou worden met de Amerikaanse. Het

¹ Aangehaald in a.v., p. 360.

Duits-Italiaans-Japans bondgenootschap bestond eigenlijk alleen op papier, het Engels-Amerikaans werd dagelijkse werkelijkheid. De conceptie van de nationale souvereiniteit werd er in gerelativeerd. Hetzelfde geschiedde toen men er zich rekenschap van gaf hoe men de urgente problemen waar men in Zuidoost-Azië mee geconfronteerd werd, het beste kon oplossen. Amerikanen, Britten, Nederlanders en Australiërs waren er in een en dezelfde strijd gewikkeld. Het denkbeeld werd aanvaard, de strijdkrachten van die vier naties onder één opperbevelhebber te plaatsen. De keuze viel op Wavell; hij zou zijn hoofdkwartier op Java vestigen.

Dat waren hoogst belangrijke besluiten. De Nederlandse regering was er niet in gekend.¹

Indië veroverd

Met de uitschakeling van de acht slagschepen van de Amerikaanse *Pacific Fleet* was de Japanse marine oppermachtig geworden in de gehele Stille Oceaan. Enkele dagen na de overval op Pearl Harbor werd die superioriteit nog versterkt toen (10 december) de enige twee Geallieerde zware eenheden die zich nog in het Japanse operatiegebied bevonden, de *'Repulse'* en de *'Prince of Wales'*, in de Zuidchinese zee waar zij zonder luchtdekking op zoek waren naar Japanse invasieconvooien, tot zinken gebracht werden door Japanse torpedovliegtuigen. Dit betekende dat het de Japanners geen moeite zou kosten om tegen elke Geallieerde zeemacht die hun operaties in zuidelijke richting zou trachten te verhinderen of te vertragen, een verpletterende overmacht te concentreren. De vloot die zij in eerste instantie in die richting ingezet hadden, was mede doordat zij in combinatie met een efficiënte luchtmacht opereerde, al verre superieur aan wat er zich bevond, maar die vloot werd nog versterkt ook. Drie van de zes vliegekampschepen die de aanval op Pearl Harbor uitgevoerd hadden, arriveerden in februari op het zuidelijk strijdtoneel.

Door die superioriteit ter zee en in de lucht beschermd, konden de Japanse landstrijdkrachten hun landingsoperaties praktisch volgens plan uitvoeren. Het patroon was overal hetzelfde. Eerst werden, eilandengroep na eilandengroep, de zwakke, meestal verouderde Geallieerde luchtstrijdkrachten uit-

¹ Haar protest leidde tot de vorming, in Londen, van de z.g. *Pacific War Council*. De eerste bijeenkomst van deze raad vond begin februari '42 plaats maar deze en de latere bijeenkomsten hadden slechts geringe betekenis. Bij de *Combined Chiefs of Staff* werd Nederland vertegenwoordigd door een aparte delegatie.

geschakeld: op de vliegvelden vernietigd of neergeschoten in luchtgevechten; vervolgens naderden invasieconvooien die enkele divisies ontscheepten welke geheel op een mobiele oorlogvoering ingesteld waren; hadden die hun taak in de ene eilandengroep volbracht, dan werden zij naar de volgende getransporteerd. Dit patroon was de Geallieerde oorlogsleiders spoedig duidelijk. De krachten ontbraken om er iets van belang tegen te ondernemen.

Versterking van de Geallieerde marine in het zuidelijk operatiegebied was onmogelijk, mede doordat, zoals wij eerder beschreven, in november en december '41 alle zware eenheden die de Britten in de Middellandse Zee bezaten, uitgeschakeld waren. Voor de versterking van de Geallieerde luchtmacht werden alle krachten ingespannen. Nog voor het college van de *Combined Chiefs of Staff* gevormd was, had men in Washington besloten, zoveel mogelijk moderne viermotorige Amerikaanse bommenwerpers, z.g. Vliegende Forten, naar Java te zenden. De meeste werden via Afrika overgevlogen. Er kwamen er in totaal in januari en februari vijftig op Java aan, maar zij hadden het nadeel dat zij bij hun vluchten tegen de Japanners nauwelijks beschermd waren door moderne jagers. De aanvoer van de jagers naar Java was namelijk nog moeilijker dan die van de bommenwerpers. De jagers, die geen grote afstanden konden afleggen, werden in onderdelen naar Zuid-Australië verscheept, daar gemonteerd en vervolgens in vijf etappes naar Java overgevlogen. Van de vijf-en-zestig toestellen welke die riskante tocht ondernamen, gingen negen-en-dertig onderweg verloren.

Wavell, die op 10 januari '42 op Java aankwam, koesterde aanvankelijk nog de hoop dat hij er in zou slagen, zich te handhaven in een defensieve zone die in het oosten bij de Australische haven Port Darwin verankerd was en in het westen bij de Britse basis Singapore. Medio februari viel Singapore en werd Port Darwin zwaar geteisterd. De Japanners hadden toen de voorname punten van Borneo en Celebes ook al in handen; de bezetting van Sumatra en Java zou, strategisch gezien, niet meer zijn dan de afronding van operaties die nagenoeg met de precisie van een uurwerk verlopen waren.

*

In bezet Nederland was de eerste reactie op het bericht dat de Verenigde Staten aan de tweede wereldoorlog waren gaan deelnemen, er een van groot optimisme geweest. Hoe hopeloos de strijd was die de Nederlands-Indische strijdkrachten in en bij Indië te voeren zouden krijgen (men vernam al op maandag 8 december dat Nederland Japan de oorlog verklaard had),

beseft men niet. Wat de Japanners op militair gebied konden presteren, werd vanuit het traditionele blanke superioriteitsgevoel danig onderschat en dat superioriteitsgevoel werd, speciaal wat de Nederlanders betrof, in de eerste weken van de strijd nog versterkt doordat de Londense radio voortdurend, soms haast dagelijks, kon berichten dat Nederlandse onderzeeboten of vliegtuigen van de Marineluchtvaartdienst dan wel van de legerluchtmacht er in geslaagd waren, de Japanners verliezen toe te brengen: Duitslands bondgenoot kreeg klop! Dat was, bij velen, balsem op de wonde die de Duitsers met hun snelle overwinning in de meidagen van '40 aan het nationaal gevoel toegebracht hadden. 'Indien Indië zich goed houdt', zo noteerde een dagboekschrijver op de dag van Nederlands oorlogsverklaring aan Japan,

'zal ons volk met eer uit de strijd kunnen komen. Zal de nederlaag die we in Holland leden, in Indië worden uitgewist. Onze Jantjes: we zullen weer meeleven. Onze luchthelden: we zullen hen volgen. Onze landmacht: ze zullen, ik twijfel er niet aan, geen duimbreed wijken!'¹

Haast nog optimistischer schreef *De Waarheid*:

'De Nederlands-Indische vloot en luchtmacht is allerminst een factor van geringe betekenis . . . De Nederlandse marinestrijdkrachten zullen, wat bekwaamheid en gevechtswaarde betreft, de Japanners heel wat harde noten te kraken geven . . . Daarbij komt de nieuwe Indonesische krijgsmacht.¹ Wij weten sinds de bezetting weinig van Indonesië af. Doch sinds die tijd is daar blijkbaar veel veranderd. Het ergste koloniale onrecht is gemilderd . . . de dienstplicht voor Indonesiërs is ingevoerd. Een nieuw leger met geheel nieuwe krachten komt daar tot stand.'²

'Wij weten sinds de bezetting weinig van Indonesië af' – inderdaad, zo was het. De tallozen die familieleden of bekenden in Indië bezaten, hadden hoog-

¹ J. J. G. Boot: *Burgemeester in bezettingstijd*, p. 91. ² *De Waarheid*, 33 (19 dec. 1941), p. 3. Op Java begon men in '41 met de vorming van een Indonesische militia. Zij telde, toen de Japanners aanvielen, een paar duizend man. Aangezien ze onvoldoende geoefend en bewapend was, werd ze niet in de strijd ingezet. Het links-socialistische blad *De Vonk* schreef in december: 'Het Nederlands koloniaal regime in Indonesië heeft een zuiver fascistische politiestaat geschapen . . . Daarom staat de overgrote meerderheid der Indonesische bevolking onverschillig tegenover deze oorlog, een groot deel der nationalistische bourgeoisie is Japans-gezind en de vijf-en-zestigmiljoenenbevolking vormt geen leger dat voor de verdediging van Nederlands-Indië paraat staat, maar een grote, latente Vijfde Colonne.' (*De Vonk*, 13 (half december 1941), p. 2) De constatering met betrekking tot de onverschilligheid en tot de afwezigheid van een groot Indonesisch leger waren juist, de overige overtrokken.

stens af en toe een levensteken gekregen in de vorm van een Rode-Kruis-bericht. De algemene ontwikkelingen in Indië had men uitsluitend via de Londense radio kunnen volgen. De toon van de berichtgeving was optimistisch geweest. Zij had van de zomer van '40 af de indruk gewekt, niet alleen dat heel Indië met hart en ziel achter de Geallieerde zaak stond, maar ook dat veel gedaan was aan het op peil brengen van de defensie. Na het uitbreken van de oorlog met Japan blééf die toon optimistisch en zo kon, zeker in december '41, de bevolking in bezet gebied steun vinden in het denkbeeld dat Nederlandse strijdkrachten de gemeenschappelijke vijand belangrijke verliezen toebrachten, ja dat Nederland blijkens de lof die het door Amerikaanse en Engelse staatslieden en publicisten toegezwaaid werd, zich als een mogendheid van betekenis ontpopt had. Dat alles had ook zijn effect op de houding van de Nederlandse dagbladen. Mede doordat de bezetter zich er aanvankelijk van onthield, zijn solidariteit met Japan duidelijk te onderstrepen, konden verscheidene bladen door selectie van berichten, door speciale koppen, vooral ook door zich van afkeuring van het door Nederland gevoerde beleid te onthouden, een vrij duidelijke sympathie voor de in Indië strijdende rijksgenoten aan de dag leggen. Medio januari '42 vond Janke dat het uit moest zijn. Op een van de dagelijkse persconferenties brak hij de staf over de *'Kritiklosigkeit'* en *'Urteilslosigkeit'* van de dagbladpers, hij liet bovendien een Duitse officier aanrukken die dreigde dat het toezicht op de pers door militaire instanties overgenomen zou worden, *'wodurch dann automatisch die Kriegsgerichte eingeschaltet würden.'*¹

Toen dit dreigement geuit werd, was de stemming in bezet gebied al aan het veranderen. Kritiek op Amerika en Engeland was ook in december al geuit (die hadden zich maar lelijk laten verrassen!), maar die kritiek was in de eerste weken na Pearl Harbor en de ondergang van de *'Prince of Wales'* en de *'Repulse'* toch nog gepaard gegaan met het vertrouwen dat, waar Amerikanen en Engelsen gefaald hadden, Nederlanders er in zouden slagen, Indië met succes te verdedigen. In januari vernam men evenwel dat de Japanners op Borneo en Celebes geland waren. Overal waar Geallieerde troepen vochten, moesten zij terugtrekken; er was geen dag meer waarop de Londense radio gunstig nieuws kon geven. En op 16 februari kwam het schokkende bericht dat het voor onneembaar gehouden Britse bastion Singapore gevallen was! 'Het valt niet te ontkennen', schreef een dag later de auteur van het buitenlands overzicht in *Vrij Nederland*,

'dat onder het Nederlandse volk op het ogenblik een zeker pessimisme openbaar wordt dat bedenkelijke vormen gaat aannemen. De berichten die ons vanuit

¹ Verslag persconferentie, 14 jan. 1942 (DVK, 49).

Londen bereiken, worden met een zwijgend hoofdschudden ontvangen en met minder vleiende kritiek op de Engelse oorlogsvoering overgoten. Wel speciaal treffen de krijgsverrichtingen in het Verre Oosten dit lot. Men verneemt de bezetting van Malakka, men hoort Churchill de tragische woorden spreken: 'Singapore has fallen', de val van Palembang¹ wordt door de ether gemeld als ware dit het verlies van een dorp in de Libysche woestijn . . . en onze goede vaderlanders zeggen thans luide: 'Wat doet Engeland nu eigenlijk? Waar blijft het nu met al zijn beloften en grootsprekerij? Kan ons Indië nog wel wat uitrichten tegen de Japanse methoden?'

Nòg was de overzichtschrjver niet pessimistisch: 'Ons geliefd Indië zal het toneel worden van een wellicht nog enige jaren durende strijd. *Maar de overwinning is zeker.*'²

Die strijd duurde niet enige jaren maar slechts enige weken.

Men vernam op donderdag 26 februari, tien dagen na het bericht van de val van Singapore, dat generaal Wavell Java verlaten had, op zaterdag de 28ste dat de Koninklijke Marine in de voorafgaande nacht zware verliezen geleden had in een zeeslag in de Javazee, op zondag 1 maart dat de Japanners op Java geland waren, op maandag 9 maart dat de bevelhebber van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger onvoorwaardelijk gecapituleerd had. Indië was in Japanse handen. Het was, zo leek het, verbijsterend-, onbegrijpelijk vlug gegaan.

De Londense radio deed haar best, de gevoelens van teleurstelling op te vangen. 'Onze vloot zal herrijzen, sterker dan voorheen', zei koningin Wilhelmina op 3 maart, en op de 15de: 'Ons rijk zal herrijzen, schoner en krachtiger dan voorheen', maar uitspraken als deze sloegen, dunkt ons, in bezet gebied niet erg aan. Zij klonken geforceerd. Er was diepe bezorgdheid over het lot van de militairen, vooral van de marinemannen, die aan de strijd in Indië deelgenomen hadden, en wie overigens familieleden of bekenden in Indië bezat, vroeg zich af wat hun lot zou zijn onder het regime van een bezetter van wiens optreden elders men weinig wist, maar dat weinige had geen aanleiding gegeven tot optimisme. 'Het bewustzijn dat het grootste en economisch ook het belangrijkste deel van ons Rijk vrij was van vijandelijke druk en dat daar alle krachten werden ingespannen om mede te werken aan de bevrijdingsstrijd in Europa, wekte', aldus *Het Parool* eind maart, 'hier te lande vertrouwen en hield de moed er in.' Nu evenwel noemden 'velen Indië verloren en schijnen zij een deel van hun veerkracht kwijt te

¹ Palembang op Zuid-Sumatra was een centrum van de aardolie winning in Nederlands-Indië. ² *Vrij Nederland*, II, 10 (21 febr. 1942), p. 3-4.

'ONZE VLOOT ZAL HERRIJZEN'

zijn.' Het blad constateerde een 'inzinking die allerwege in ons land te bespeuren is.'¹

Alleszins denkbaar is het dat die inzinking in het moreel nog versterkt werd doordat precies twee weken na de val van Java een verordening verscheen die een zware schaduw ging werpen over het bestaan van honderdduizenden Nederlanders: bij het naar Duitsland zenden van werkende arbeiders zou voortaan dwang toegepast kunnen worden. Juist deze verscherpte arbeidsinzet was het die ten nauwste samenhang met hetgeen wij eerder in dit hoofdstuk behandelden: Amerika's intrede in de oorlog en de daaruit voor Duitsland voortvloeiende gevaren.

Arbeidsinzet

In zijn werk over de gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland dat wij in deze paragraaf in hoofdzaak zullen volgen, heeft B. A. Sijes terecht onderstreept dat men alle maatregelen die de Duitsers in bezet Nederland op het terrein van de arbeidsinzet namen, zien moet als een gevolg van het tekort aan geschoolde arbeiders dat zich al aan het eind van de jaren '30 in het Duitse bedrijfsleven was gaan manifesteren. Dat tekort hing hiermee samen dat Hitler die vóór het uitbreken van de tweede wereldoorlog weinig geneigd geweest was, de levensstandaard van het Duitse volk ter wille van de bewapening aan te tasten, na dat uitbreken die beleidslijn doortrok. Hij was er van overtuigd dat de civiele productie niet verminderd behoefte te worden om Duitsland desondanks in staat te stellen, met korte en weinig oorlogstuig verslindende *Blitzkriege* zijn tegenstanders in Europa te verslaan. De afloop van de veldtochten in Polen, Scandinavië en West-Europa alsmede op de Balkan en zo ook de eerste fase van de strijd in de Sowjet-Unie schenen die opvatting te rechtvaardigen. In schrille tegenstelling tot wat de Duitse propaganda suggereerde en wat in bezet gebied over het algemeen aangenomen werd, spande Duitsland zich in die beginjaren van de oorlog eigenlijk weinig in om de grote strijd te winnen. De Duitse oorlogsproductie die in 1944 50% van de totale industriële productie zou vormen, maakte er in '40 minder dan 15% van uit en de stijging in '41 was gering: maar 4%.² Aan

¹ *Het Parool*, 33 (23 maart 1942), p. 1 ² Duitsland produceerde in 1942 9 300 tanks, bijna 12 000 stukken geschut en 14 500 vliegtuigen; in 1944 27 000 tanks, 40 000 stukken geschut en 38 000 vliegtuigen. Daarbij moet men nog bedenken dat de productie van september '44 af door de Geallieerde bombardementen sterk daalde:

het einde van dat jaar was de civiele productie, met 1938-39 vergeleken, slechts met 3% gedaald.¹ De omvang van de totale productie bleef dus ongeveer gelijk. Het probleem was dat daar veel minder arbeiders voor beschikbaar waren. Van mei '39 tot mei '41 waren namelijk ca. 6 miljoen dienstplichtigen onder de wapenen geroepen; mede door de zware verliezen in de Sowjet-Unie werden het van mei '41 tot mei '42 nog eens 1,8 miljoen. Verlof om vrouwen en meisjes voor de oorlogsindustrie te mobiliseren, werd door Hitler hardnekkig geweigerd (hij dachtte daar zedelijke gevaren van) – er waren dus slechts twee bronnen waaruit men kon putten om het tekort aan Duitse arbeiders op te vangen: de krijgsgevangenen en de buitenlandse arbeiders.

In mei '41 waren in Duitsland ca. 1 miljoen krijgsgevangenen en 1,3 miljoen buitenlandse arbeiders werkzaam. Dat was toen al te weinig. De verliezen aan het oostelijk front en het feit dat de Verenigde Staten aan de oorlog waren gaan deelnemen, maakten het noodzakelijk, het aantal buitenlandse arbeiders op korte termijn drastisch te vergroten. Duitsland kreeg in februari '42 een nieuwe *Reichsminister für Bewaffnung und Munition*, de architect Albert Speer, en scherper dan zijn voorganger ir. Fritz Todt (die begin '42 verongelukt was) besefte Speer dat de wapenproductie beter georganiseerd en belangrijk uitgebreid moest worden. Hij had dus miljoenen nieuwe arbeidskrachten nodig. Welnu, eind maart '42 werd de *NSDAP-Gauleiter* van Thüringen, Fritz Sauckel, door Hitler tot *Generalbevollmächtigter für den Arbeitseinsatz* benoemd. Aangezien Sauckel, gegeven Hitlers verbod om vrouwen en meisjes op te roepen, in Duitsland zelf maar weinig zou kunnen bereiken, was het onvermijdelijk dat hij zijn volle energie van meet af aan zou richten op het naar Duitsland overbrengen van buitenlandse arbeidskrachten. Het lag voor de hand dat deze moderne slavenhaler in dat buitenland zijn verantwoordelijkheid zou doorgeven aan hen die, als hij, de hoogste functionarissen van de Nazi-partij waren. In ons land was dat *Generalkommissar* Schmidt. Het gevolg was dat alles wat met de arbeidsinzet van Nederlandse arbeiders te maken had, te ressorteren kwam onder Schmidt in plaats van onder Fischböck. Begin april '42 werd de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung*

in de cijfers voor 1944 komt dus onvoldoende uit, hoe groot in werkelijkheid de stijging in de wapenproductie geweest is. '*Rückblickend kann man ohne Übertreibung sagen*', schreef na de oorlog een van de vroegere Duitse hoofdamttenaren op de economische sector, '*dass der Krieg wirtschaftlich in den Jahren 1940-41 verloren wurde.*' (Hans Kehrl: '*Kriegswirtschaft und Rüstungsindustrie*' in *Bilanz des zweiten Weltkrieges, Erkenntnisse und Verpflichtungen für die Zukunft* (1953), p. 276)

¹ Zij zou in 1942 met 9% dalen, hetgeen al evenmin imposant is.

uit het *Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft* gelicht en aan Schmidts *Generalkommissariat z.b.V.* toegevoegd.

Deze *Hauptabteilung* (eerst heette hij *Geschäftsgruppe*) *Soziale Verwaltung* had eind '41 een nieuwe leider gekregen in de persoon van het hoofd van het *Landesarbeitsamt* in Pommeren, dr. H. Boening, opvolger van R. Jakob. Jakob had nauw samengewerkt met het departement van sociale zaken, speciaal met ir. R. A. Verwey die in de zomer van '40 benoemd was tot waarnemend secretaris-generaal; Boening zette die samenwerking voort. Zij was vooral mogelijk doordat Jakob en Boening wensten dat Nederlandse werklozen in Duitsland tewerkgesteld zouden worden en doordat Verwey en zijn hoofdamtbnaren bereid waren, hun die werklozen te verschaffen. Verwey en die hoofdamtbnaren zagen voor het probleem der werkloosheid nu eenmaal geen andere oplossing. Zij lieten werklozen voor werk in Duitsland oproepen en bepaalden dat wie dat werk weigerde, voortaan geen steun meer zou ontvangen. In ons vorige deel wezen wij er al op dat tot september '40 een groot deel, vermoedelijk ca. 30% van die onder dwang uitgezonden werklozen eigenmachtig naar Nederland teruggekeerd was. Verwey had die z.g. contractbrekers met hun gezinnen door intrekking van de distributiebescheiden aan het gevaar van verhongering willen blootstellen, maar daar hadden zijn collega's-secretarissen-generaal een stokje voor gestoken. Het werd regel dat die 'contractbrekers' steun bleven ontvangen, zij het hoofdzakelijk steun in natura – ook de Duitsers en met name hun politie-instanties (in Duitsland het *Reichssicherheitshauptamt*, in Nederland Rauter), waren er tegen dat men die 'contractbrekers' met dwang naar Duitsland zou terugsturen.

In mei '41 werkten in Duitsland bijna honderdtwintigduizend Nederlandse arbeiders. Bovendien hadden enkele tienduizenden vrijwilligers arbeid in België en Frankrijk aanvaard, hoofdzakelijk voor de *Wehrmacht*. Kort voor de benoeming van Sauckel, in februari '42, was het aantal Nederlandse arbeiders in Frankrijk, één-en-twintigduizend in mei '41, tot negenen-twintigduizend gestegen en het aantal in Duitsland geplaatsten, hoofdzakelijk ex-werklozen,¹ tot honderdvijf-en-zestigduizend; bij die laatste groep moet men eigenlijk ook nog de grensarbeiders optellen: twee-en-zeventigduizend, tegen vierduizend in juni '40. Die grensarbeiders evenwel, die als regel 's avonds weer naar huis terugkeerden, beschouwden zichzelf veel minder als slachtoffers van de arbeidsinzet dan de honderdvijf-en-zestigduizend die hun woonplaats en hun gezin hadden moeten verlaten om

¹ Het gewestelijk arbeidsbureau Rotterdam stuurde in '41 9500 arbeiders naar Duitsland; onder hen bevonden zich 8165 personen die gratis een paspoort kregen – dat zullen wel hoofdzakelijk werklozen geweest zijn.

in het land van de vijand te gaan werken. Trouwens, men had er veel méér uitgezonden dan honderdvijf-en-zestigduizend; in februari '42 was de opgave van de officiële Nederlandse instanties dat meer dan zestigduizend arbeiders uit Duitsland naar Nederland teruggekeerd waren. Er zullen wel talrijke normaal teruggekeerden geweest zijn (door ziekte bijvoorbeeld of door andere vormen van arbeidsongeschiktheid) maar stellig waren er onder hen vele duizenden die 'contractbrekers' waren. Er waren ook meer 'contractbrekers' geweest dan men uit de officiële cijfers van februari '42 kan afleiden want van de zomer van '41 af waren de 'contractbrekers' in Nederland met straffen bedreigd die velen er toe gebracht hadden, weer naar Duitsland te vertrekken. In die zomer waren door Sociale Zaken namelijk strafkampen ingericht, hoofdzakelijk in Groningen en Gelderland – kampen die onder beheer stonden van de rijksdienst voor de werkverruiming. Die kampen droegen een nog ongunstiger karakter dan de 'normale' werkverschaffingskampen. Menige arbeider weigerde dan ook, zich naar zulk een strafkamp te laten zenden. Het mocht dan waar zijn dat eind februari '41 een verordening van Seyss-Inquart verschenen was, verordening 42/41, waarbij Nederlanders door de gewestelijke arbeidsbureaus verplicht konden worden, 'binnen het bezette Nederlandse gebied voor een bepaalde tijd op een hun aangewezen plaats diensten te verrichten' (straf bij niet-naleving: maximaal een jaar gevangenisstraf),¹ maar het was toch te bar dat men op grond van zulk een aanschrijving van het gewestelijk arbeidsbureau het gezin in de steek moest laten om ergens aan de Dollard, op de Veluwe of in de Achterhoek als een soort gevangene zware grondarbeid te verrichten! Wie zulk een aanschrijving naast zich neerlegde, kreeg daar trouwens aanvankelijk weinig last door. De officieren van justitie maakten geen haast met de voorbereiding der berechting en als het tot berechting kwam, werden veelal uiterst lage straffen opgelegd, soms zelfs slechts twee kwartjes boete of een dag hechtenis.

Dat ging de bezetter vervelen. Eind november '41 greep hij in: een aantal burgemeesters kreeg opdracht, in totaal ca. honderdveertig 'contractbrekers' door de gemeentepolitie te laten arresteren en naar het concentratiekamp Amersfoort over te brengen. Aldus geschiedde, maar verscheidene burgemeesters protesteerden tegen de opdracht die zij hadden moeten uitvoeren. Frederiks legde hun bezwaren aan Rauter voor – en Rauter deed de toezegging dat hij de gemeentepolitie met rust zou laten: voortaan werden de 'contractbrekers' door de *Sicherheitspolizei* opgeroepen en deze zorgde dan voor het transport naar Amersfoort. Wij hebben niet de indruk dat de *Sicherheitspolizei* veel oproepen heeft laten uitgaan. De eerste honderdveertig had

¹ VO 42/41 (*Verordeningenblad*, 1941, p. 152-54).

men ter intimidatie laten oppakken en die intimidatie bleef in de kring der 'contractbrekers' inderdaad niet zonder effect. Bovendien besefte men bij de *Sicherheitspolizei* dat het zinvoller was, Nederlandse arbeiders te laten werken in Duitse fabrieken dan in het concentratiekamp Amersfoort.

Zo waren het in de periode zomer '40 – lente '42 hoofdzakelijk Nederlandse werklozen die feitelijk gedwongen werden, in Duitsland te werken. Verwey beschouwde dat als een hoogst nuttige bijdrage tot de opheffing der werkloosheid. Maar die opheffing gelukte hem toch maar ten dele. Er waren in februari '42 nog steeds honderddertigduizend bij de overheid ingeschreven werklozen die in het geheel geen arbeid verrichtten,¹ terwijl meer dan zeventigduizend andere werklozen opgenomen waren in de werkverschaffingskampen. Over het algemeen waren deze mensen niet geschikt om naar Duitsland uitgezonden te worden. Men had in de herfst van '40 alle werklozen voor een medische keuring opgeroepen; tweehonderdduizend had men gekeurd en nog niet eens de helft, 44 %, was voor uitzending geschikt geacht. Zeker, de artsen van de gemeentelijke geneeskundige diensten zullen wel de neiging gehad hebben, de grensgevallen eerder af- dan goed te keuren, maar dat neemt toch niet weg dat men met Sijes het percentage der afgekeurden, 56 %, beschouwen kan als 'een indicatie voor de gevolgen van de economische crisis uit de jaren dertig op de lichamelijke toestand der werklozen.'² Trouwens, velen onder die werklozen waren nooit geschoold arbeider geweest of waren in de jaren van lediggang hun scholing kwijtgeraakt – en juist aan geschoolde arbeiders had Sauckel behoefte.

Er kwamen nu drie regelingen: twee besluiten van Verwey, één verordening van Seyss-Inquart.

Verwey's eerste besluit hield in, dat normaliter in een bedrijf de wekelijkse werktijd niet korter mocht zijn dan 48 uur,³ Verwey's tweede, mede door Schrieke ondertekend, bepaalde dat men geen arbeiders beneden de

¹ In november '41 schatte men de 'onzichtbare werkloosheid' (werklozen die niet aan de overheid bekend waren en dus ook geen steun ontvingen maar die er op de een of andere wijze in slaagden, hier of daar een klein bedrag te verdienen) ook op honderddertigduizend. Aan deze 'onzichtbare werklozen' werd in februari '42 door Verwey en Schrieke, secretaris-generaal van justitie, gelast, zich bij de gewestelijke arbeidsbureaus te melden voorzover zij tussen de achttien en veertig jaar oud waren (VO 15/42, *Verordeningenblad*, 1942, p. 72-73.) Deze oproep werd op grote schaal genegeerd. Dr. Boening zou later verklaard hebben dat de desbetreffende verordening 'door het verzet van volk en ambtenaren zodanig was verkracht dat hem de verdere uitvoering zelfs niet interesseerde.' (Aangehaald in (RvO) B.A. Sijes: *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945* (1966), p. 157) ² Sijes: *De arbeidsinzet*, p. 113-14. ³ VO 14/42 (*Verordeningenblad*, 1942, p. 70-72).

veertig jaar mocht aanstellen zonder toestemming van het gewestelijk arbeidsbureau¹ – en toen door deze twee maatregelen de wettelijke mogelijkheid geschapen was, meer arbeiders vrij te maken voor de arbeidsinzet, volgde (23 maart) Seyss-Inquarts verordening, de kortste die ooit verschenen is: uit verordening 42/41 werden de woorden ‘binnen het bezette Nederlandse gebied’ geschrapt.² *Simple comme bonjour*. Het betekende dat Nederlanders voortaan door de gewestelijke arbeidsbureaus verplicht konden worden, ook in Duitsland ‘voor een bepaalde tijd op een hun aangewezen plaats diensten te verrichten.’

Zeven-en-dertig gewestelijke arbeidsbureaus waren er. Zij ressorteerden met hun honderddrie-en-veertig bijkantoren onder het rijksarbeidsbureau dat een afdeling was van Verwey's departement. Verwey was trouwens, behalve waarnemend secretaris-generaal van het departement, ook directeur-generaal van het rijksarbeidsbureau. Voor de dagelijkse leiding kreeg dat rijksarbeidsbureau toen het in september '40 opgericht werd, een waarnemend directeur-generaal, mr. H. J. Morren. In ijver om werklozen naar Duitsland te bemiddelen, deed Morren niet voor Verwey onder, maar hij was aggressiever dan deze, met name waar het de NSB betrof, en ging dus in de periode waarin hij er voor moest zorgen dat ten behoeve van de arbeidsbureaus annex hun bijkantoren in eerste instantie ca. achttienhonderd personen aangesteld werden, zijn uiterste best doen, NSB'ers te weren. Klachten van NSB-kant leidden er toe dat hij begin maart '41 gearresteerd werd. Hij kwam na drie weken vrij maar werd toen tot afdelingschef gedegradeerd; een andere hoofdambtenaar, Th. van Lier, werd zijn opvolger als waarnemend directeur-generaal. Ook van Lier verzette zich tegen de benoeming van NSB'ers, maar hij kon toch niet verhinderen dat, toen de nieuwe organisatie van start ging (1 mei '41), negen van de zeven-en-dertig directeuren van arbeidsbureaus leden waren van de NSB. Trouwens, ook wat het personeel betrof, was de onophoudelijke Duitse pressie niet zonder effect gebleven. Eind '41 bevonden zich onder het totale personeelsbestand van bijna zes-entwintighonderd personen driehonderdvijf-en-zeventig NSB'ers (14,5%). Men zou kunnen zeggen dat de NSB in de sector van de gewestelijke arbeidsbureaus tienvoudig oververtegenwoordigd was; zulks maakte de actie van diegenen die, van hun plaats bij de arbeidsbureaus uit, de arbeidsinzet naar vermogen wensten te saboteren, extra-moeilijk en extra-gevaarlijk. Men wist dat elke anti-Duitse uitlating of handeling onmiddellijk over-

¹ VO 32/42 (a.v., p. 168–70). De datum van deze verordening is 14 maart 1942. Zij ging dus in de tijd vooraf aan de lager genummerde VO 26/42. ² VO 26/42 (a.v., p. 155–56).

gebiefd kon worden aan Boenings vertegenwoordigers bij de arbeidsbureaus, de z.g. *Fachwerber*, en die *Fachwerber* behoefden de telefoon maar op te nemen om met de *Sicherheitspolizei* verbonden te worden.

De NSB'ers, waar ook geplaatst, directeur van een GAB of loopjongen, beschouwden het gemeenlijk als de gewoonste zaak van de wereld dat de arbeidsbureaus er na de verschijning van Seyss-Inquarts korte verordening toe zouden bijdragen dat de Duitse oorlogsindustrie uit bezet Nederland met spoed alle arbeiders kreeg die zij nodig had (verdienden al die 'anti's' iets beters?), maar veruit de meeste directeuren en personeelsleden dachten hier anders over. Het rijksarbidsbureau en de directies van de arbeidsbureaus hadden in '40 en '41 de uitzending van *werklozen* naar Duitsland bevorderd. Menigeen, ook Morren, ook van Lier, deelde Verwey's opinie dat die uitzending zelfs toegejuicht moest worden omdat zij van werklozen werkenden maakte; werkenden in een 'nieuw Europa'. Men had op die basis met Jakob zo harmonisch samengewerkt dat deze kort na het in werking treden van de arbeidsbureaus de verwachting geuit had dat de staf van de *Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung* drastisch ingekrompen kon worden. Maar uitzending van *werkende arbeiders* zag men als een wezenlijk andere zaak dan uitzending van werklozen. Hier was geen enkel Nederlands sociaal belang mee gemeoid, integendeel: men zou Duitsland voordeel en Nederland louter nadeel bezorgen, men zou de bezetter dienen en het eigen land alleen maar schiaden. Dan: de tijden waren veranderd, van de ideologie van het 'nieuwe Europa' waar verscheidenen in geloofd hadden, was niet veel meer over. De bezetter was over de hele linie veel harder gaan optreden en nagenoeg een ieder nam nu aan dat Duitsland, het mocht kort of lang duren, de oorlog zou verliezen. Men wist bovendien (dat was begin '41 in Amsterdam gebleken) dat de Nederlandse geschoolde arbeider er niets voor voelde om naar Duitsland uitgezonden te worden. En tenslotte was men zich bewust dat de deportatie van werkenden naar het land van de vijand in strijd was met het volkenrecht.¹ Eigenlijk was dat met de uitzending van werklozen ook al het geval geweest, maar toen was de dwang uitgeoefend door feitelijke maatregelen, inhouding van steun bijvoorbeeld, waarmee de directies van de arbeidsbureaus rechtstreeks niet te maken hadden – in Seyss-Inquarts

¹ Dat wist men binnen het *Reichskommissariat* eveneens. 'Die formelle Völkerrechtswidrigkeit dieser Massnahmen steht ausser Zweifel', schreef Rabl medio februari '42 met betrekking tot verordening 26/42 die toen nog in voorbereiding was. Aangezien evenwel Duitsland speciaal 'Industriefacharbeiter' nodig had, 'müsste die vorliegende Massregel trotzdem wohl oder übel im Kauf genommen werden.' (Rondschrjven, 14 febr. 1942, van K. Rabl aan een aantal Duitse instanties, *VuJ*, *Abt. Rechtssetzung*: dossier VO 26/42)

verordening werd evenwel van Nederlandse overheidsdienaren, nl. van de directeuren der arbeidsbureaus, gevegd dat zij persoonlijk door middel van door hen te ondertekenen beschikkingen andere Nederlanders zouden *dwingen* in Duitsland te gaan werken.

Het college van secretarissen-generaal scheen dit als de gewoonste zaak van de wereld te beschouwen (de notulen vermelden geen enkele kritische opmerking) en ook Verwey legde zich er aanvankelijk bij neer, maar toen bleek dat de verordening spoedig toepassing moest vinden, ontstond er grote onrust in de wereld van de gewestelijke arbeidsbureaus. Op 13 april '42 kwam de Contactcommissie bijeen, een college van acht GAB-directeuren, onder wie twee NSB'ers, met wie Verwey en van Lier belangrijke aangelegenheden plachten te bespreken, en daar deelde de directeur van het GAB-Eindhoven mee dat het hem principieel niet mogelijk zou zijn, aan de gedwongen uitzending van arbeiders naar Duitsland mee te werken. Na afloop van de vergadering zei de directeur-Nijmegen dat hij het hiermee eens was. De GAB-directeuren in het zuiden des lands pleegden een dag later, 14 april, druk telefonisch overleg. De directeur-Venlo diende zijn ontslag in. Hetzelfde deed de directeur-Hengelo. En op 16 april bleek dat Boening niet minder dan dertigduizend arbeiders voor de Duitse metaalindustrie nodig had! Nu berichtten de directeuren van Roermond en Breda aan Verwey dat zij niet langer in functie wilden blijven. Te voorzien viel dat bij de betrokken arbeidsbureaus niet alleen de directeuren zouden heengaan. Het gehele door Verwey opgetrokken bouwsel dreigde ineen te zakken.

Wat moest Verwey doen? Misschien kon men, zo overwoog hij, de situatie redden indien de bezetter bereid was, verzachtingen toe te staan of zelfs de dwang te laten vervallen. Hij zocht Schmidt op en vroeg deze of men niet tot het principe der 'vrijwilligheid' kon terugkeren. Nu, dat was Schmidt, die door Sauckel opgejaagd werd, geen moment van plan. Het kwam er Schmidt op aan dat aan de mogelijkheid van dwanguitoefening niet getornd werd, dat de arbeidsbureaus normaal met hun werk voortgingen en dat de inschikkelijke Verwey in functie bleef. Schmidt uitte jegens deze eerst enkele dreigementen (hij kon, zei hij, binnen veertien dagen alle in mei en juni '40 vrijgelaten Nederlandse krijgsgevangenen voor werk in Duitsland oproepen), vervolgens deed hij Verwey enkele concessies die hem weinig kostten (hij beloofde dat de dienstverplichting niet op vrouwen en meisjes toegepast zou worden, dat de *Sicherheitspolizei* GAB-directeuren die eventueel zouden aftreden, met rust zou laten en dat hij rekening zou houden met de belangen van het Nederlandse bedrijfsleven, speciaal ook met de voedselvoorziening) – en met dit mengsel van intimidatie en 'welwillendheid' bereikte hij precies zijn doel: Verwey verklaarde zich bereid,

VERZET BIJ DE GEWESTELIJKE ARBEIDSBUREAUS

medewerking te verlenen aan de nieuwe regeling. Dit impliceerde, gelijk gezegd, dat de dienstverplichtingen van de directeuren van de arbeidsbureaus zouden uitgaan.

In hun kring waren er op 20 april in plaats van zes weigeraars zeven gekomen – zeven van de acht-en-twintig GAB-directeuren die niet bij de NSB aangesloten waren: een kwart dus. De actie nam in de ogen van Verwey en de Duitsers al een bedenkelijke omvang aan en ze breidde zich nog uit ook toen de directeur van het GAB-Tilburg, dr. W. L. P. M. de Kort, overleg was gaan plegen met aartsbisschop de Jong. Hem had de Kort schriftelijk doen weten dat de vijf katholieke GAB-directeuren die nog niet hun ontslag aangevraagd hadden (de Kort was er één van), alsmede drie hervormde hun houding zouden laten afhangen van het advies van de aartsbisschop. Wat ried deze aan de directeuren aan? En wat aan hun ondergeschikten? Van zeven-en-vijftig voor Duitsland opgeroepen geschoolde arbeiders hadden, berichtte de Kort, zes-en-vijftig verklaard, 'liever iedere consequentie te aanvaarden dan aan deze dwang te gehoorzamen.'¹

De Kort werd op 26 april door mgr. de Jong ontvangen in aanwezigheid van A. C. de Bruijn, de voorzitter van het ontbonden Rooms-Katholiek Werkliedenverbond, en van pater dr. S. Stokman, een van de adviseurs van de aartsbisschop in arbeidszaken. 'Het is de katholieke directeur niet geoorloofd', zei de aartsbisschop, 'aan de uitvoering van deze maatregel' (de gedwongen uitzending van arbeiders naar Duitsland) 'vrijwillig zijn medewerking te verlenen.' De Kort ging, zo schreef hij korte tijd later aan een vriend, 'als een opgewekt en verlost mens huiswaarts'. De volgende dag belde hij de *Aussenstelle* Den Bosch van de *Hauptabteilung Soziale Verwaltung* op en zei dat hij aan de dienstverplichtingen geen medewerking zou verlenen; hij werd met het concentratiekamp bedreigd maar hield voet bij stuk – en diezelfde dag wist Verwey dat van de acht-en-twintig 'goede' GAB-directeuren niet minder dan twintig hun functie zouden neerleggen en dat hun adjunct-directeuren zonder uitzondering zouden weigeren, de lege plaatsen in te nemen! De toestand leek kritiek te worden.

De crisis werd snel bezworen. Dat werd zij doordat de bezetter met een van zijn typische tactische wendingen een suggestie overnam die al eerder van Nederlandse kant gedaan was. Hadden de GAB-directeuren er onoverkomelijke bezwaren tegen, zèlf de dienstverplichtingen te ondertekenen? Goed, dan was het voldoende als ze die stukken klaarmaakten, expedeerden en er verder naar handelden; de beschikkingen zelf zouden evenwel niet door hen ondertekend worden maar door de *Fachwerber*. De verordening

¹ Aangehaald in Sijes: *De arbeidsinzet*, p. 168.

van 23 maart werd haastig in deze zin gewijzigd¹ – en inderdaad, alle GAB-directeuren die hun ontslag aangevraagd hadden, verklaarden zich nu bereid, voorlopig in functie te blijven. Dat standpunt werd door de aartsbisschop goedgekeurd. ‘Hij was het met ons eens’, schreef de Kort aan een vriend nadat hij een tweede bezoek gebracht had aan de Maliebaan, ditmaal samen met van Lier (die ook katholiek was), ‘dat het gewetensbewaar vervallen was en dat nu het woord was aan de practici om uit te maken met welke houding het Vaderland het best gediend zou zijn.’²

Er zijn enkele aanwijzingen dat het prijsgeven van het principiële standpunt dat zovelen der directeuren met de hartelijke instemming van hun ondergeschikten ingenomen hadden, bij die ondergeschikten gevoelens van teleurstelling wekte. Op het GAB-Zwolle sprak men van ‘een aangeboden strohalm’, van ‘het botte nazi-listigheidje’ – maar die strohalm was aanvaard, het listigheidje geslikt. ‘Ach ja, ’t is ook geen kleinigheid’, schreef een tot verzet geneigde ambtenaar in zijn dagboek. ‘En wie durft zichzelf volmaakt-zuivere motieven toeschrijven? Wij kleine ambtenaren met onze salarissen-om-net-netjes-door-de-wereld-te-komen, onze vrouwen en kinderen zonder steun van kapitaal, onze aangekweekte afhankelijkheid-van-vadertje-staat.’³

Wat de met uitzending bedreigde arbeiders dachten, laat zich raden. Men neme die zes-en-vijftig uit Tilburg en omgeving van wie de Kort aan mgr. de Jong bericht had, dat zij verklaard hadden, ‘liever iedere consequentie te aanvaarden dan aan deze dwang te gehoorzamen.’ Maakte het voor hen enig verschil of de hun opgelegde verplichting door de bij de Kort geplaatste *Fachwerber* ondertekend was in plaats van door de Kort zelf? Zij hadden stellig gehoopt dat het overheidsapparaat dat hen in opdracht van de bezetter met uitzending naar Duitsland bedreigde, grondig in het ongerede zou geraken – en dat overheidsapparaat draaide door. Onder de oude leiding.

Neen, er was toch wel iets veranderd.

‘De toewijding en het enthousiasme waarmee zovelen hun loopbaan waren begonnen’ (in ’40 of ’41), hadden, aldus Sijes, ‘door de gebeurtenissen in april ’42 een flinke deuk (gekregen).’⁴ Menigeen ging zich kritischer opstellen tegenover het werk dat hij deed. Menigeen beseftte dat de arbeidsbureaus nu eerst recht een toeleveringsbedrijf voor de bezetter geworden waren: toelevering van geschoolde arbeiders. Dat beseftte men ook in illegale kringen; één illegale groep was er (wij weten niet welke) die tot actie over-

¹ VO 48/42 (*Verordeningenblad*, 1942, p. 219–20) d.d. 1 mei 1942. ² Aangehaald in Sijes: *De arbeidsinzet*, p. 172. ³ A. van Boven: *Jan Jansen in bezet gebied*, p. 121 (29 april 1942). ⁴ Sijes: *De arbeidsinzet*, p. 173.

'HET BOTTE NAZI-LISTIGHEIDJE'

ging: in de nacht van 5 op 6 mei ging het GAB-Arnhem gedeeltelijk in vlammen op.

Twee maanden later, in juli, dook van Lier onder.¹

In diezelfde maand bleek, dat de gemeentepolitie, Rauters toezeggingen ten spijt, tòch ingeschakeld moest worden bij de maatregelen tegen hen die de door de *Fachwerber* ondertekende beschikkingen naast zich neergelegd hadden. 'Personen die weigeren te gaan werken in Duitsland, moeten worden voorgeleid voor het gewestelijk arbeidsbureau', aldus secretaris-generaal Frederiks in een van zijn besprekingen met burgemeesters. 'Aan spreker is niet toegezegd dat de burgemeesters in deze aangelegenheid uitgeschakeld zullen worden' (dat was nu juist wèl toegezegd: de 'contractbrekers' moesten zich eigener beweging bij de *Sicherheitspolizei* melden) 'maar de politie zal eerst in laatste instantie worden ingeschakeld . . . De eisen van de bezettende macht moeten worden nagekomen.'²

★

De arbeidsinzet naar Duitsland heeft van meet af aan tot verzet geleid. Men vindt dat verzet weerspiegeld in de houding van talloze werklozen die in '40 en '41 weigerden naar Duitsland te vertrekken of die, daar gearriveerd, besloten, eigenmachtig naar Nederland terug te keren. Zeer velen onder hen vonden in bezet gebied hulp: hulp bij ambtenaren die er voor zorgden dat zij steun bleven ontvangen, hulp bij de rechterlijke macht die met de berechting van werkweigerars traineerde, hulp tenslotte bij de diaconieën en bij particulieren die geld inzamelden om werkweigerars en 'contractbrekers' in staat te stellen, het hoofd boven water te houden. Ten behoeve van die twee groepen kwam in Apeldoorn (het is wellicht ook elders gebeurd) in de herfst van '41 een aparte organisatie tot stand, 'De helpende hand', die per maand ca. f 3 000 bijeenbracht hetwelk in bedragen van f 15 tot f 20 per week uitgekeerd werd. 'Op straat schreeuwde men elkaar de hulpadressen toe' - en de vier belangrijkste leden van de groep werden in april '42 door iemand aan

¹ Hij kon spoedig weer boven water komen toen Boening had doen weten dat hem geen gevaar dreigde. Zijn functie mocht hij toen niet meer uitoefenen. Als waarnemend-directeur-generaal van het rijksarbidsbureau werd hij opgevolgd door J. A. Knetsch, tevoren referendaris bij het rijksarbidsbureau. ² 'Verslag van bespreking van secr. gen. mr. Frederiks met burgemeesters uit de Achterhoek, 23 juli 1942' in J. J. G. Boot: *Burgemeester in bezettingstijd*, p. 375-76.

wie de groep verdere hulp geweigerd had, gedenucieerd bij de *Sicherheitspolizei*; twee kwamen er in het concentratiekamp Amersfoort terecht.¹

Het is onze indruk dat met name de illegale CPN zich beijverd heeft om arbeiders uit Duitsland te houden. Daar werd van de zomer van '40 af geld voor ingezameld en *De Waarheid* gaf onmiddellijk na Seyss-Inquarts verordening van 23 maart '42 een duidelijk parool uit:

'Wat er gedaan moet worden is: in geen geval aanmelden! In geen geval aan een oproeping om naar Duitsland te gaan, gehoor geven! Het huis verlaten en een ander onderdak zoeken! In de bedrijven elke poging om arbeiders te dwingen naar Duitsland te gaan, met de werkstaking beantwoorden . . .! Geen man en geen handslag werk voor Duitsland zij de leuze!!'²

Zo kwam, in de lente van '42, niet alleen de arbeidsinzet maar ook de strijd *tegen* de arbeidsinzet in een nieuwe fase – een fase waarin steeds sterker en juist van die sector uit een belangrijke impuls gegeven zou worden aan verzet en illegaliteit.

¹ Zij werden door omkoping bevrijd. Dat kostte f 500, 'wat voor die tijd nog een heel bedrag was.' (*Ik draag u op . . . Systeem en werk der Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten, getoetst aan de lotgevallen van locale eenheden (Apeldoorn en omgeving)* (1945), p. 117–18) ² *De Waarheid*, 27 april 1942, p. 4.

Van kerken en kunstenaars

Al in de eerste bezettingszomer, de zomer van '40, had de wens om bevrijd te worden zich bij velen in optimistische voorspellingen geuit die aanknoopten bij het wereldnieuws, vele anderen hadden zich aan formules vastgeklampt die reeds in vroegere perioden van druk en benauwenis de ronde deden. Sommigen gaven van hand tot hand de uit de zestiende eeuw daterende z.g. profetieën van Nostradamus door, die men zo interpreteerde dat de spoedige val van het Derde Rijk er in aangekondigd was; er waren er ook die speciale waarde gingen toekennen aan de getallensymboliek en dan bij voorkeur teruggrepen op het laatste boek van het Nieuwe Testament, de Openbaring van Johannes, hoofdstuk 13, 'het Beest dat uit de zee opkomt':

'En ik zag uit de zee een Beest opkomen . . . En de draak gaf hem zijn kracht, en zijn troon en grote macht. En ik zag een van zijn hoofden als tot de dood gewond, en zijn dodelijke wond werd genezen . . . En het werd een mond gegeven om grote dingen en godslasteringen te spreken; en het werd macht gegeven om zulks te doen, twee-en-veertig maanden . . . Hier is de wijsheid, die het verstand heeft, rekene het getal van het Beest; want het is het getal eens mensen, en zijn getal is zeshonderdzes-en-zestig.'

Duistere woorden! Welnu, gaf men aan de letter a de getallenwaarde 100, aan de b 101 enzovoort, dan was de som van de zes letters h-i-t-l-e-r 666. Conclusie: met 'het Beest dat uit de zee opkomt', was Hitler bedoeld. Volvoerde hij niet 'grote dingen'? Sprak hij niet 'godslasteringen'? En diende de scheve lok op zijn voorhoofd er wellicht toe om een litteken te verbergen van een 'dodelijke wonde' waarvan hij genezen was? Maar dan was het ook na 'twee-en-veertig maanden' met zijn macht gedaan!

Een bekende protestantse uitgeverij ergerde zich aan dit bijgeloof dat in de zomer van '40 hand over hand toenam. Zij wilde een degelijk maar populair geschreven boekje laten verschijnen waarin tegen dit misbruiken van Bijbelteksten gewaarschuwd werd. Zij nam daartoe contact op met een hervormde predikant in Den Haag, ds. D. A. van den Bosch, van wie reeds enkele bundels preken in druk verschenen waren. Van den Bosch was in protestantse kringen landelijk nogal bekend. Hij stond eerst in de Haarlemmermeer en in Groningen, maar had in 1916, een-en-dertig jaar oud, een

beroep naar Den Haag aanvaard. Hij was daar met zijn simpele, directe prediking, rijk aan beelden die zijn gehoor onmiddellijk aanspraken, een gevierd predikant geworden. Talloze malen was hij ook tot ver buiten Den Haag als spreker opgetreden. Protestanten kenden hem mede uit de radio, want van den Bosch was een van de vaste sprekers van de NCRV; hij was ook haar vicevoorzitter.

Het verzoek van de uitgeverij sprak hem aan. Hij had een vlotte pen. Begin november kwam zijn boekje van de pers. De uitgever had er een fel rode kaft om gedaan en daarop stond in zwarte opdruk: *666, het getal eens mensen*. De intrigerende titel lokte veel kopers aan, de exemplaren vlogen weg. 'Tot een nieuwe dwaasheid', zo las men op pagina 97,

'is men in verband met dit getal gekomen in onze dagen: vlijtige puzzelaars, hier of in het buitenland, ik weet niet waar de oorsprong ligt van dat geknutsel, hebben . . . de naam van de Rijkskanselier van Duitsland er bij betrokken. Hoe onzinnig deze goochelarij met Bijbelteksten is, is zonder enige moeite aan te tonen. Johannes zal toch zeker niet met de getalwaarde van het Duitse, Franse, Engelse of Hollandse alfabet gerekend hebben . . . Hoe willekeurig is het uitgangspunt om die nummering te laten aanvangen met 100 . . . Op deze wijze zijn verscheidene namen in dit getal te ontdekken . . . En wie de moeite zou nemen, het adresboek van Den Haag of van welke stad ook, op te slaan, zou zeker een reeks van namen van zes letters vinden die bij optelling der letters op deze wijze, 666 zouden opleveren.'

★

Op 11 december '40 enkele weken na de verschijning van dit boekje, wordt ds. van den Bosch gearresteerd. Men brengt hem naar de Cellenbarakken in Scheveningen en sluit hem op. Wat heeft hij misdaan? Hij is een man van gematigde opvattingen die in politiek opzicht nooit op de voorgrond trad. Hij is trouw aan Oranje. Hij werd in Duitsland tijdens een bezoek in '36 diep geschokt door de Jodenvervolging en heeft daar in zijn preken wel eens over gesproken. Die staan gesignaleerd bij het *Reichssicherheitshauptamt* in Berlijn – maar hetzelfde geldt voor de uitlatingen van zoveel anderen die met rust gelaten zijn! Langzaam daagt het de eenzame man in zijn cel dat hij van zijn vrouw, die hartpatiënte is, van zijn drie kinderen en van zijn gemeente gescheiden is, louter op grond van die ene passage over 'de Rijkskanselier van Duitsland': hij zou voedsel gegeven hebben aan het denkbeeld dat Hitler 'het Beest' is. Zeker, dat heeft hij op pagina 97 wel 'onzinnig'

genoemd, maar twee pagina's verder staat dat 'het Beest' 'nooit, *nooit*' de overwinning bevechten zal en 'dat die Antichrist in de laatste tijd tot volle ontwikkeling komt, en daarmee tot volle openbaring van zijn vreselijk karakter.' Dat laatste mag dan een citaat zijn uit een al meer dan vijftien jaar oud theologisch werk, maar het bevestigt de conclusie van de *Sicherheitspolizei*: 'Beleidigung des Führers'.

Er volgen enkele verhoren en via een bewaker, later via een verpleger die beiden 'goed' zijn, kan van den Bosch zijn vrouw en kinderen in gesmokkelde brieven doen weten hoe het er met hem voorstaat. Hij is in die verhoren eerlijk geweest:

'Toen weer over mijn boek. Daar zijn ze wel woedend over. Ze willen met alle geweld, dat ik er politieke bedoelingen mee heb gehad. Heb ik sterk ontkend . . . Hoe ik over het nationaal-socialisme dacht. Ik heb gezegd dat ik te weinig studie heb gemaakt van 't Duitse om een gefundeerd oordeel te geven, maar dat ik meende, dat wij 't Hollandse niet nodig hadden om hier gelukkig te zijn . . . Wat ik dacht van het Oranjehuis. Ik heb gezegd: dat wij dat liefhebben . . . Wat ik hoopte voor de toekomst. Antwoord: Nederland weer een vrij volk onder Oranje . . . De Joden. 'k Heb gezegd dat ik de Joden om Christus' wil waardeerde al zag ik wel hun slechte eigenschappen; Jezus ook een Jood. Zij: neen. Vele professoren in Duitsland zeggen Jezus was Ariër. Ik: onmogelijk voor wie de Bijbel laat spreken . . .

Dag, dit alles in grote haast. Blijf voor mij bidden . . . Dag, vele kussen. 't Beste met jullie.'¹

Dan komt de wanhoop. Hij is er innerlijk volstrekt zeker van dat hij in de week van 1 op 8 februari vrijgelaten zal worden (alles is immers opgehelderd!) – en 't is zaterdag en nòg zit hij in de cel:

'Ik ben volkomen verslagen en durf op de zaterdag niet meer hopen. Trouwens op geen enkele dag. Nu blijkt dat ik overgeleverd ben aan de meest onbepaalde willekeur. Er is niets meer te hopen en te verwachten. O, wat heb ik met God

¹ Brief, 21 jan. 1941, van D. A. van den Bosch aan zijn echtgenote en kinderen, aangehaald in A. M. C. van Lynden-van den Bosch: *Dominee D. A. van den Bosch*, p. 78–80. In deze brief en in de volgende die wij citeren, hebben wij ter wille van de leesbaarheid afkortingen ongedaan gemaakt. In dit verhoor werd van den Bosch ook de strikvraag gesteld, 'of ik ook zeggen kon, aan welke kant van de kop van het Monster uit *Openb.* 13 het litteken zat dat weer genezen was . . . Ik zei dat daarvan niets stond in *Openb.* . . . Ze zijn bang dat al wat daar staat, toch wel degelijk op 'Jansen' past en op Duitsland. En nu vermoed ik dat 'Jansen' een litteken heeft opzij aan z'n hoofd. Bij nadere bespreking met anderen hoorde ik, dat dat inderdaad het geval moet zijn en dat hij daarom die lok draagt.' (a.v., 3 aug. 1941, p. 121)

geworsteld, maar ik kan het nog niet overgeven dat ik hier nooit weer uitkomen zal. Bidt jullie toch voor me, want ik ben zo moe. Alle beloften uit de Bijbel staan zo ver weg . . .

Heb toch medelijden met mijn angsten.

O God help me!! . . .

O, bidt voor me, dat ik dapper mag zijn, ook als ik in de gevangenis moet sterven.

Lievelingen, ik groet jullie uit m'n nood . . . Ik zie geen enkel lichtpunt meer. En o, o dat nu zo mijn werk eindigen moet . . .

O, lieve vrouw en kinderen, God luistert niet meer naar me. Wil jullie voor me bidden . . . Vergeet je vader toch niet.¹

Dag na dag, week na week verstrijkt. Hij blijft gevangen. Eens in de drie weken bezoek – tien minuten. ('O, God hou me toch vast . . . Twee maanden! Wat willen ze toch van me en met me.'²) Langzaam, langzaam herwint hij zijn innerlijke rust, leert hij in een geloofsstrijd die hem door de diepste vertwijfeling voert, het onaanvaardbare aanvaarden ('Ik heb dertig mooie jaren gehad, die ik te weinig dankbaar genoten heb. Nu zegt God: 't is uit. En Hij is de rechtvaardige'³), maar het is juni voor hem die woorden uit de pen vloeien. Een goede maand! Hij wordt uit de kwellende eenzaamheid verlost, hij krijgt werk in de bibliotheek van de Cellenbarakken. In augustus (de oorlog met de Sowjet-Unie is in volle gang) gaat hij weer hopen:

'Wat zal het een grote vreugde geven als we weer bij elkaar zullen zijn. Och, wanneer? Er zijn hier lui die zo grenzeloos optimistisch zijn, dat ze in deze maand het einde verwachten. Nu, dat optimisme kan ik niet delen. Ik reken er mee . . . dat het wel volgend voorjaar of zomer zal worden, voordat de oorlog afgelopen is. En dat alleen zal mijn bevrijding brengen.'⁴

Eind oktober, op zijn verjaardag, een bijzondere gunst: van de Cellenbarakken uit mag hij zijn vrouw opbellen die hem door haar ziekte al die tijd niet heeft kunnen bezoeken.

'Wat heerlijk was dat, lieveling, dat we tenminste op m'n verjaardag na tien-en-een-halve maand elanders stem weer eens konden horen . . . Ik kon me eerst niet goed houden, merkte je wel. En jij ook niet, geloof ik. Och kind, wat was dat fijn. Dat maakte de dag alleen al tot 'n feest.'⁵

¹ A.v., 8 febr. 1941 (a.v., p. 80-81). ² A.v., 13 febr. 1941 (a.v., p. 87). ³ A.v., 14 juni 1941 (a.v., p. 113). ⁴ A.v., 3 aug. 1941 (a.v., p. 120). ⁵ A.v., 26 okt. 1941 (a.v., p. 178).

Twee dagen later wordt hij naar het pas in gebruik gestelde concentratiekamp Amersfoort overgebracht.

★

De groep die van den Bosch uit de Cellenbarakken voorgegaan is, vangt hem in het kamp op, bewerkstelligt dat hij, de nu zeven-en-vijftigjarige, niet in een ploeg voor zwaar werk belandt maar helper wordt in een van de barakken. Bouwvakarbeiders, later mannen van de PTT die bij de inrichting van het kamp ingeschakeld zijn, zorgen er voor dat zijn clandestiene brieven zijn vrouw en kinderen blijven bereiken:

'We moeten opstaan half zeven, wassen in een groot lokaal buiten, dan komt de koffie en we eten brood . . . Cantine gaf deze week vis . . . en tweemaal deze week ieder zes appels. Te lezen is hier niets. Maar 'k heb Bijbeltje en Gezangboek. Om twaalf uur weer brood eten en 's avonds ongeveer zes uur middagen, niet veel zaaks. Na 't ontbijt aantreden op 't grote open terrein. Dan ga ik evenals allen op klompen met de politiemuts op in een lange cavalleriejas met mijn blok van 350 man in de houding staan. Duitse commando's. In de houding, de voorste rij telt af, '*die Augen links*' (dus hoofd naar links draaien), '*Mützen ab*', met één slag alle mutsen afzetten, dan sta je soms vijf of tien minuten in je kaalgeschoren hoofd. Dan '*Augen gerade aus*', alle hoofden zwenken, '*Mützen auf!*', met één slag zo op je hoofd, net naar 't valt. '*Corrigieren*', d.w.z. je muts recht zetten. '*Ab*', met een klap je handen weer omlaag. Dat 'n paar keer herhaald en dan inrukken. Ieder naar zijn werk. De behandeling is zeer slecht, stompen, trappen, slaan. 'n Paar lopen met een zweep en ranselen er op los. Sommigen o.a. burgemeesters en geestelijken en joden worden beestachtig behandeld. 't Zijn duivels . . .

Dag liefste, dag, je innig liefhebbende man. 'k Hoop dat je 't lezen kunt. Ik schrijf zittend op het bovenste bed. Er zijn er drie boven elkaar. Dag, God sterke jullie allen. Dag.¹

Al in de Cellenbarakken is van den Bosch vanuit zijn werk in de bibliotheek velen tot steun geweest. Zozeer had hij zijn evenwicht hervonden, dat rust en blijmoedigheid van hem uitgingen. Zelf ontleende hij er elke zondag kracht aan de diensten van de gevangenispredikant ds. G. Bos, Nu, in Amersfoort preekt hij weer zelf, aanvankelijk om de beurt met zijn mede-

¹ A.v., 2 nov. 1941 (a.v., p. 198-99).

gevangene, de Rotterdamse predikant ds. A. R. Rutgers.¹ Het begint, ergens in een kale barak, met tachtig toehoorders; het worden er honderdvijftig. De vermagerde, kaalgeknipte predikant is een bezielde geworden. Hij heeft een taak: lotgenoten de troost brengen van het Evangelie. Men kent hem als een goed en eerlijk kameraad. Hier is hij niet de gesoigneerde voorganger die, de toog om en de bef voor, hoog op de kansel staat – hij is mens onder mensen. Teken en van uiterlijke waardigheid zijn er niet meer. Hij lijdt, als allen. Wat allen lijden, brengt hij onder woorden, simpel en direct. Die woorden worden als gegrift in de geest van zijn toehoorders, neen: van zijn kampgemeente. Ziet, wat in de Bijbel een ver en abstract historisch verhaal leek, is werkelijkheid geworden. Zaterdag 6 december is in een der werk-ploegen een dag vol gruwelijke mishandelingen. ‘Zondag 7 december preekt hij’, aldus later een gevangene, ‘over *Handelingen* 8:1: ‘En er geschiedde in die dagen een grote vervolging tegen de gemeente die te Jeruzalem was.’ Een preek die ik nooit vergeet en die ik haast letterlijk kan weergeven. . . Toen was er geen oog meer droog, maar velen zaten te snikken van niet meer in te houden smart en aandoening.’²

Het wordt een barre winter. De gevangenen lijden honger. Een dysenterie-epidemie breekt uit. Goede medische verzorging ontbreekt. Eind februari wordt van den Bosch ziek. Het uitgeteerde lichaam kan niet meer mee.

¹ Abraham Rutger Rutgers, geboren in 1883, werd nadat hij eerst op enkele plaatsen in het oosten des lands gestaan had, in 1932 naar Rotterdam beroepen. Hij was een zoekende ziel, ‘een vreemdeling in een vreemd land’ noemde hij zichzelf eens. ‘In de kerk was het hem telkens te benauwd’, aldus Buskes. (J. J. Buskes: *Een vreemdeling in een vreemd land. De strijd om het Koninkrijk Gods in het leven van Abraham Rutger Rutgers* (z.i.), p. 9) Rutgers was vele jaren lang een overtuigd christen-antimilitarist maar kwam na een bezoek aan republikeins Spanje van zijn antimilitaristische overtuiging terug. Hij uitte zich in ’40 op de kansel wellicht openlijker dan wie ook. Hij achtte zich geroepen, daar en in zijn catechisatie zonder enige restrictie te spreken en deed dat ook. Duitsland noemde hij een zuiver imperialistische mogendheid, Seyss-Inquart een landverrader. Toen hij, na reeds enkele malen gewaarschuwd te zijn, op 11 juni ’41 gearresteerd werd, zei hij tijdens zijn verhoor o.m.: ‘*Als freie Holländer die 80 Jahre lang um ihre Gewissensfreiheit und um ihre völkische Freiheit gekämpft haben, können wir unmöglich mit Systemen sympathisieren die ihre Ziele mit Gewalt und Terror zu erreichen suchen. Zu diesen Systemen gehören der Bolschewismus, der Faschismus und der Nationalsozialismus; alle drei sind gleich. . . Was wollen Sie überhaupt in Holland? Sie gehören garnicht hierher!*’ (‘*Meldungen aus den Niederlanden*’, 48 (17 juni 1941), p. 6–7) Rutgers werd uit Scheveningen naar Amersfoort en uit Amersfoort eind november ’41 naar Dachau overgebracht. Daar werd hij, al verzwakt, als bijna zestigjarige zo ernstig mishandeld door drie medegevangenen over wier corruptie hij zich beklaagd had, dat hij enkele dagen later, 2 april ’42, bezweek. ² A. M. C. van Lynden-van den Bosch: *Dominee D. A. van den Bosch*, p. 213.

'Maar hij klaagt nooit en is voor elke kleine dienst roerend dankbaar.'¹ Van dag tot dag wordt hij zwakker. Na enkele weken komt het einde, een einde op een houten brits en in eenzaamheid. 'Als de mannen op de appèlplaats in rij en gelid staan aangetreden, wordt het snel doorgegeven: 'Van den Bosch is dood. . .'. Eén van hen die daar op die gure maart-ochtend het bericht door de rijen hoort mompelen, schrijft later aan de weduwe van de predikant: 'Mevrouw, u zult het misschien gek vinden en ook niet geloven, maar ik verzeker u dat wij in het kamp die morgen meer verloren dan u.'²

'De 20ste maart, des morgens om 8 uur, mocht', aldus de fiere overlijdensadvertentie, 'onze lieve Man en Vader, Dirk Arie van den Bosch, Hervormd Predikant te 's-Gravenhage, Ridder in de Orde van Oranje-Nassau, de Kruisbanier tot in Gods Handen dragen.'

Er komen bij de weduwe tegen de duizend brieven met rouwbeklag binnen.

Hitler: 'voorlopig geen kerkstrijd!'

Verschillende redenen waren er waarom wij dit hoofdstuk wilden openen met de beschrijving van het levenseinde van ds. van den Bosch. Juist in een werk als het onze dat de aandacht in de eerste plaats richten moet op de brede ontwikkelingen, is het gepast, soms de enkele mens in zijn strijd en zijn lijden centraal te stellen. Voorts: ds. van den Bosch was de eerste Nederlandse predikant die slachtoffer werd van de bezetting. Zeker, de kerken zijn in ons land (in Polen ging het geheel anders toe) niet in sterke mate vervolgd, althans niet in de mate die de machthebbers mogelijk was, maar de vervolging ten dode werd niet uit beginsel nagelaten doch om opportunititsredenen; zij was uitgesteld, meer niet. Met name tijdens de oorlog kon Hitler zich in Duitsland en de overige niet-Slavische landen niet de luxe veroorloven van zulk een vervolging waar hij, profeet en symbool van een nieuwe religie, eigenlijk naar dorstte. Een week na de inval in Polen ging al een bevel naar de SS in Duitsland uit waarin stond dat de *Führer* 'jede Aktion gegen die katholische und evangelische Kirche für die Dauer des Krieges verboten' had.³ Men lette op die woorden: 'für die Dauer des Krieges'. In Speers aanwezigheid zei Hitler later: 'Wenn ich einmal meine anderen Fragen erledigt habe, werde ich mit der Kirche abrechnen. Hören und Sehen wird ihr vergehen.'⁴

¹ A.v., p. 231. ² A.v., p. 232. ³ Rondschrjven, 8 sept. 1939, van het *Rasse- und Siedlungshauptamt*, aangehaald in F. Zipfel: *Kirchenkampf in Deutschland 1933-1945* (1965), p. 226. ⁴ A. Speer: *Erinnerungen*, p. 137.

Aan Hitlers opportunistische instructie werd ook binnen het *Reichskommissariat* in bezet Nederland regelmatig herinnerd. Aan die instructie diende mede de NSB zich te houden. In de lente van '43 moest de hoofdredacteur van *Storm-SS* verdwijnen omdat hij het met zijn aanvallen op de 'kruismollen en preekijgers' (daarmee waren de priesters en predikanten bedoeld) al te bont gemaakt had. In september van dat jaar deed de commissaris van Limburg, d'Ansembourg, het voorstel dat in zijn provincie alle gemeentelijke bijdragen aan kerkbesturen, bij elkaar ruim f 110 000, geannuleerd zouden worden. Musserts plaatsvervanger van Geelkerken wees hem er toen op, 'dat de strikte aanwijzing bestaat om geen conflicten met de kerk uit te lokken, dus ook niet principiële beslissingen.'¹

Die 'strikte aanwijzing' gold dus nog steeds. Of zij zou *blijven* gelden, wist niemand.

Trouwens, op basis van die louter relatieve terughoudendheid werden de kerken in Duitsland toch wel op tal van wijzen dwarsgezet. Men zou van een langzaam afknijpingsproces kunnen spreken. Veldpredikers en aalmoezeniers hadden het binnen het Duitse leger en de Duitse marine moeilijk, tot de *Luftwaffe*, Goerings troetelkind, werden zij niet toegelaten. Voorts werd niet alleen de kerkelijke pers, gelijk reeds in ander verband vermeld, drastisch beperkt, maar werden ook kloosters, seminaria en andere kerkelijke gebouwen op grote schaal gevorderd. Die seminaria kwamen praktisch zonder studenten te zitten – vrijwel allen werden voor de *Wehrmacht* opgeroepen en wie na zijn eindexamen theologie wilde studeren, kreeg daar de kans niet toe: ook hij moest zich onmiddellijk voor de militaire keuring melden. En tenslotte werden talrijke priesters en predikanten gevangen gezet, als regel in het concentratiekamp Dachau; anderen werden om futiliteiten ter dood veroordeeld. Wij moeten hier niet alleen een op bepaalde geestelijken gerichte straf in zien; de bestraffing van één had mede de functie, tientallen zo niet honderden anderen te intimideren.

Een soortgelijk afknijpings- en intimidatieproces speelde zich in Nederland af. De kerkelijke pers werd gekortwiek, alle processies werden verboden, de klein- en grootseminaria van het aartsbisdom en van de bisdommen (met uitzondering van het bisdom Breda) gevorderd, zo ook tal van kloosters, kloosterscholen en retraitehuizen. Aan protestantse kant werd in maart '42 de Bijbelkiosk-vereniging opgeheven; wat daar aan gedrukte bescheiden voorhanden was (bijbels, kinderbijbels, meer dan een miljoen bijbelse platen), werd in beslag genomen en tot pulp verwerkt of verbrand. Het luiden van kerkklokken was al in de zomer van '40 verboden; de roof dier klokken zullen

¹ Brief, 7 sept. 1943, van van Geelkerken aan d'Ansembourg (NSB, 1362).

DE JEHOVA'S GETUIGEN

wij in een volgend deel beschrijven. Dat alles ging gepaard met een constante druk op de kerken om zich van inmenging in hetgeen de bezetter wenste te bereiken, te onthouden, alsook met een aanmerkelijk aantal arrestaties.

Afknijping en druk dus – géén vervolging ten dode. Die laatste trof slechts één enkele religieuze groepering: de Jehova's Getuigen.

De vervolging van de Jehova's Getuigen was in '33 in Duitsland begonnen: de Nazistaat kon hun leer en hun optreden niet dulden.

Deze groepering was van Amerikaanse oorsprong. Tegen 1880 had daar een jeugdig Protestants predikant, Charles Taze Russell, een begin gemaakt met de uitgave van een blad, *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*, waarin op grond van een interpretatie van bepaalde passages in de bijbel gesteld werd dat Christus in 1874 onzichtbaar op aarde teruggekeerd was, dat het einde der tijden over veertig jaar, in 1914 dus, daar zou zijn en dat dan alleen diegenen die deze stellingen zouden aanvaarden, het eeuwig leven deelachtig zouden worden. Omstreeks het jaar 1890 kreeg de *Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania* haar eigen groot hoofdkwartier in Pittsburgh. In 1903 won Russell zijn eerste volgelingen in Duitsland, in 1904 in Australië, en niet alleen in, maar ook buiten de Verenigde Staten breidde zijn aanhang zich voortdurend uit – een proces dat overigens met twisten en afsplitsingen gepaard ging. Uiteraard werd in 1914 het uitbreken van de eerste wereldoorlog als bewijs gezien voor de juistheid van Russells interpretatie van de bijbel. Russell stierf in 1916. Als leider werd hij opgevolgd door zijn rechtskundig adviseur, *Judge* Joseph F. Rutherford, hetgeen met nieuwe twisten gepaard ging. Rutherford stelde zich in de Amerikaanse samenleving scherper op dan Russell. Toen de Verenigde Staten in '17 in de oorlog betrokken werden, gelastte hij dat de leden van de groep geen deel mochten hebben aan het Satanswerk van de oorlog: zij moesten zowel militaire dienst als arbeid in de oorlogsindustrie weigeren. Aldus geschiedde. Zulks leidde tot vervolgingen die de cohesie van de groep ten goede kwamen. Na de wereldoorlog breidde Rutherford de organisatie uit. Alle bestaande wereldlijke en kerkelijke machten ging hij verwerpen, met name de katholieke kerk, door hem uitgebeeld als de diabolische macht op de achtergrond die verantwoordelijk was voor alle aardse rampen. Dat 1914 niet het 'einde der tijden' gebracht had, was niet meer dan

een kleine teleurstelling. Nieuwe becijferingen, soms ook op de *Openbaring* gebaseerd, hielden bij de volgelingen telkens de hoop levendig dat dat einde toch spoedig zou komen. Zij duchtten dat niet: allen zouden te gronde gaan, zij alleen zouden gered worden.

Als *Internationale Bibelforschervereinigung* had Rutherford's groepering in het Duitsland van de republiek van Weimar een bescheiden aanhang gekregen. Rutherford had er in '33 ca. zesduizend volgelingen. Dat waren in grote meerderheid eenvoudige mensen die het moeilijk hadden of door een groot leed getroffen waren: armen, bejaarden, ongehuwden, kinderlozen. Hun actie werd spoedig verboden, maar zij bleven (dat was voorschrift en Jehova zou hen beschermen) hun tractaten verspreiden. Daarbij kwamen zij in de herfst van '36 in een extra-moeilijke positie te verkeren toen Rutherford een congres van zijn beweging dat in Luzern gehouden werd, een resolutie liet aannemen waarin hij het Nazibewind als een satanische macht karakteriseerde die door de Jezuïeten geleid werd. Hitler en de Paus ontvingen afschrift van die resolutie maar Rutherford droeg er ook zorg voor dat zijn volgelingen in de gehele wereld er met telegrammen aan Berlijn hun adhesie aan betuigden. Nu sloeg de *Gestapo* onverbiddeijk toe. Dat er Duitsers waren die de autoriteit van de staat niet erkenden, die weigerden de Hitlergroet te brengen, in de *Wehrmacht* te dienen of in de oorlogsindustrie te werken, was al onaanvaardbaar, maar als deze lieden internationaal en in het publiek een actie gingen voeren die zich tegen Hitler en het Derde Rijk richtte, dan diende de groep met wortel en tak uitgeroeid te worden. Nagenoeg alle *Bibelforscher* werden gearresteerd en eerst in gevangenissen, later in concentratiekampen opgesloten. Veruit de meesten hunner hebben daar, bedreigingen en martelingen ten spijt, geweigerd, hun leer te verloochenen. Van deze Duitse *Bibelforscher* zijn ca. tweeduizend in de kampen omgekomen.

Nederlandse Jehova's Getuigen hadden in de periode van de vooroorlogse vervolging in Duitsland menigmaal publikaties Duitsland binnengesmokkeld. Die activiteit werd bevorderd door het feit dat de leiding van de Nederlandse groep in handen kwam van drie Duitse emigranten, van wie een zekere R. A. Winkler de sterkste figuur was.

Dat zij de werkzaamheid van die groep in bezet gebied moest tegengaan, sprak voor de *Sicherheitspolizei* vanzelf. De eerste tien leden werden eind oktober '40 gearresteerd, anderen die ondergedoken waren, werden in het *Opsporingsregister* gesignaleerd. Door die onderduikers werd de actie voortgezet. Nieuwe arrestaties volgden in februari '41; in april, toen het 'Internationale Bijbel- en Tractaatgenootschap de Wachttorenen' door de *Sicherheitspolizei* officieel verboden werd (alle eigendommen werden in beslag genomen), ontvingen de Nederlandse politieorganen die met de opsporing en

DE JEHOVA'S GETUIGEN

de arrestatie der Jehova's Getuigen belast waren, illegaal gedrukte circulaire's waarin zij vermaand werden, hun hulpverlening aan de macht van Satan te staken. Gevolg hiervan was dat de politie uitdrukkelijk instructie kreeg, Jehova's Getuigen die 'op heterdaad betrapt werden op het colporteren met brochures of het aanplakken van pamfletjes of biljetjes', in arrest te nemen en over te dragen aan de *Sicherheitspolizei*; namen en adressen van aanhangers diende de politie, 'ook al wordt van hen geen actie geconstateerd', aan de *Sicherheitspolizei* te berichten, 'teneinde te voorkomen', schreef de Amsterdamse procureur-generaal, 'dat dergelijke personen, die misschien reeds door de *Sicherheitspolizei* werden gehoord, ten tweeden male worden lastig gevallen.'¹ Geloofde hij zelf dat leugenachtig motief?

Begin juli '41 zaten in de Cellenbarakken in totaal zes-en-zeventig Jehova's Getuigen gevangen. In oktober kwam het toeval de *Sicherheitspolizei* te hulp. In Amsterdam op zoek naar drukkers van illegale communistische geschriften vond zij bij een drukkerij welke eigenaar, Wessel Eikelenboom, ter camouflage lid geworden was van de NSNAP-van Rappard (hij drukte haar weekblad), zetsel voor een publikatie der Getuigen. De drukker werd geprest, al zijn contacten te noemen.² Niet alleen werd nu het illegale magazijn van de groep opgerold, maar nagenoeg alle leidende functionarissen, onder hen Winkler, werden gearresteerd en daar vloeiden weer talrijke andere arrestaties uit voort.

Het is onze indruk dat de Nederlandse groep deze haar in de herfst van '41 toegebrachte slag tijdens de bezetting niet te boven is gekomen.³

★

De activiteit van een groep als de Jehova's Getuigen werd binnen de staf van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* door een apart *Referat* gevolgd dat gegevens over de 'Sekten' verzamelde; er waren daarnaast aparte *Referate* voor de katholieke kerk en voor de protestantse kerken. Bij die laatste twee *Referate* kwamen rechtstreeks of via de *Aussenstellen der Sicherheitspolizei und des SD* de rapporten binnen over hetgeen op zondag tijdens de dienst door priesters en predikanten gezegd was. Er vonden in den lande

¹ Rondschrjven, 1 mei 1941, van de proc.-gen. Amsterdam (CNO, 10 c). ² Eikelenboom was in die tijd ook drukker van *Het Parool*; dit werk heeft hij verzwegen. ³ In het deel van ons werk dat aan de gevangnissen en concentratiekampen gewijd wordt, zullen wij op de Jehova's Getuigen terugkomen.

elke zondag in ettelijke duizenden kerkgebouwen diensten plaats; lang niet naar al die diensten werden verspieters gezonden. In mei '41 merkte een van de stafleden van de *BdS* in een brief aan het *Reichssicherheitshauptamt* op, dat '*das Vertrauensmänner-Netz für das konfessionelle Gebiet noch sehr schwach*' was; er kwamen '*vorwiegend Einzelmeldungen*' binnen.¹ Die '*Einzelmeldungen*' konden afkomstig zijn van Rijksduitsers, van NSB'ers² of van andere 'foute figuren'; in minstens één geval waren zij afkomstig van enkele leden van de *Wehrmacht*.

Wij hebben de indruk dat de *Sicherheitspolizei* met die denunciaties nogal willekeurig omsprong. In het algemeen hadden de *Aussenstellen* het veel te druk met de bestrijding der illegaliteit om grote aandacht te besteden aan de kerkelijke voorgangers.³ Daar kwam bij dat, althans van begin '43 af, met de voornaamste *Sachbearbeiter* op kerkelijk gebied, prof. dr. Heinrich Nelis, wel te praten viel. Vreemde figuur! Een afvallige priester, hoogleraar aan de Universiteit van Frankfurt aan de Main, *SS-Sturmabführer*, in '41 toege-

¹ Brief, 26 mei 1941, van H. Till aan het *RSHA* (*VuJ*, 073835). ² Zo schreef een zich als zeer christelijk beschouwende NSB'er te Amsterdam op '13 april A.D.' (Paasmorgen) 1941 een brief naar de districtsleider van de NSB in de hoofdstad waarin hij er bij deze op aandrong, 'wat gereformeerde kameraden de opdracht (te) geven, naar de prediking van ds. Sikkel en ds. Sietsma te luisteren' en 'de bevoegde instanties' (de *Sicherheitspolizei*) te verzoeken, bij ds. Sietsma de tekst op te vragen van de prediking die hij die ochtend gehouden had. 'Ik ben van mening', aldus de NSB'er, 'dat deze prediking vals en zeer sterk insinuerend is. Het gedeelte van de preek dat mij genoopt heeft, de kerk uit te lopen, was de passage waarin (naar mijn gevoelen) de bezettende overheid vergeleken werd met de wachters bij het graf die op de vlucht sloegen bij het verschijnen van de Engel.' (brief, 13 april 1941, van W. B. v. M. aan J. W. de Ruiters, Doc. 1-1186, a-12) Deze brief werd naar Lages en door Lages naar de *Sicherheitspolizei* in Den Haag doorgezonden.

Ds. K. Sietsma kreeg op zaterdag 31 januari '42 de waarschuwing dat zijn dienst op zondag gecontroleerd zou worden door 'de SD' omdat hij een collecte voor de zending onder de Joden aangekondigd had. Hij preekte die zondag over de verzoeking van Christus in de woestijn en liet de collecte doorgaan. Daags daarna werd hij gearresteerd. Via Amersfoort werd hij naar Dachau getransporteerd. Daar bezweek hij binnen enkele maanden.

Er ligt in een geval als het zijne geen direct causaal verband tussen de weergegeven denunciatie en de deportatie; dat zulk een denunciatie tot het arrestatiebesluit bijgedragen heeft, is buiten kijf. De *Sicherheitspolizei* raadpleegde voor zij dit soort besluiten nam, het gehele 'dossier' van de betrokkene - daar lag dan zulk een denunciatiebrief in. ³ Dr. H. W. van der Vaart Smit beklaagde er zich in de zomer van '43 over dat de staf van de *BdS* zo weinig op het door hem toegezonden denunciatiemateriaal gereageerd had: '*Vorher habe ich Ihnen vieles geschickt, aber nie hörte ich, ob es Ihnen von Nutzen war; dadurch flaute die Zusendung ab.*' (brief, 8 juli 1943, van H. W. van der Vaart Smit aan de *Sicherheitsdienst*, Den Haag (*HSSuPF*, 163 i)).

voegd aan de staf van het concentratiekamp Dachau waar hij 'de eigenaardigheid (had) om telkens als een (gevangene) op het stoeltje (tegenover hem) plaats nam, een kromgebogen speld, in de zitting verborgen, met een ruk omhoog te trekken'¹ – en tijdens zijn werkzaamheid in Nederland 'bespaarde (hij) zich vaak geen moeite om predikanten of hulppredikanten in vrijheid te krijgen, waar hem dat mogelijk was', aldus de geschiedschrijver van de Hervormde Kerk, ds. Touw.² Ds. Delleman, de geschiedschrijver der Gereformeerde Kerken, beoordeelt hem even gunstig: een 'goedwillende Duitser'.³ Nu moet, wat zijn interventies betreft, bedacht worden dat de bezetter in de tweede helft van de bezetting eigenlijk de strijd aan het kerkelijk front goeddeels opgegeven had: hij wist dat er niets meer te bereiken viel. In de eerste helft was zijn controle scherper en waren zijn reacties veelvuldiger, vooral wanneer hij contact vermoedde met Londen. Zo had de regering via Radio Oranje op donderdag 26 februari '42 de oproep gedaan, op zondag 1 maart een biddag te houden voor Nederlands-Indië. Die oproep was rijkelijk overbodig. Hij leidde er toe dat de diensten extra-scherp gecontroleerd werden en dat een groot aantal predikanten verhoord en een kleiner aantal in arrest genomen werd.⁴

In totaal werden tijdens de bezetting van de ca. tweeduizend hervormde predikanten honderdzes-en-dertig korte of lange tijd gevangen gehouden; twaalf van hen bezweken in de concentratiekampen. Tot eind '42 vonden negen-en-zestig arrestaties plaats, van de resterende zeven-en-zestig hadden veruit de meeste te maken met werkzaamheden voor illegale groepen. Trouwens, wegens de prediking alléén werden er van de honderdzes-en-dertig slechts ruim dertig opgepakt. Bij de gereformeerden lagen die cijfers opmerkelijk hoger: op ca. vijfhonderd predikanten honderdzes arrestanten en twintig omgekomenen. Van de meer dan vierhonderd rooms-katholieke geestelijken die van hun vrijheid beroofd werden⁵, kwamen negen-en-veertig om het leven. Nadere cijfers bezitten wij alleen voor Limburg: op zevenhonderd priesters zeventig arrestanten (plus dertig ondergedokenen) en zestien die in gevangenschap bezweken.

¹ B. van Genuchten: *Vier jaren achter prikkeldraad. Arrestatie en verdere lotgevallen te Scheveningen, Amersfoort en Dachau (augustus 1942 – mei 1945)* (1957), p. 13. ² H. C. Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. I, p. 587. ³ Th. Delleman: *Opdat wij niet vergeten*, p. 210. ⁴ *De Dordtse Courant* memoreerde de oproep der regering in een hoofdartikel en een predikant te Zwijndrecht beriep zich daar op, zeggend dat hij zich niet anders had kunnen voorstellen dan dat dat artikel door de Duitse autoriteiten goedgekeurd was. ⁵ Er waren, naar schatting, tijdens de bezetting in het gehele land tussen de vijf-en-veertighonderd en vijfduizend katholieke 'ambtsbedienaren'.

Die cijfers geven nog maar ten dele een beeld van de druk die op de kerken uitgeoefend werd. Zo vonden in Noord-Holland en Utrecht in '42 negentien arrestaties plaats (protestanten en katholieken), maar daarnaast werden een-en-zeventig predikanten en priesters aan lange verhoren onderworpen en van hen kregen twintig de mededeling dat zij, als zij zich niet matigden, óók gearresteerd zouden worden. Ook in alle andere provincies gebeurde het menigmaal dat predikanten of priesters bij de *Sicherheitspolizei* ontboden werden. Men behoefde daar geen formele waarschuwing te krijgen om te weten dat elke nieuwe denunciatie tot gevangenschap kon leiden. Zeker in '41 en '42 was het zo dat elke priester die een mandement en elke predikant die een kanselboodschap voorlas, wist dat hij kans liep zijn leven te verspelen; misschien was die kans maar klein, maar ze wás er. Men beschouwde de bezetter als totaal onberekenbaar in zijn reacties, het lot van een ds. van den Bosch was in protestantse kring, maar ook daarbuiten vrij algemeen bekend.

★

Er waren in de kerken maar zeer weinigen die met de nationaal-socialistische bezetter sympathiseerden.

Wat de katholieke kerk betreft: in de *'Meldungen aus den Niederlanden'* wordt slechts één priester uit Friesland als voorstander van de Nieuwe Orde aangeduid; de enige katholieke 'priester' die zich overigens door de vijand in zijn propaganda als nationaal-socialist naar voren liet schuiven, zekere Theodorus Anthonius Joseph de Leeuw, was in '39 wegens oplichterij uit de geestelijke stand ontslagen.¹

De protestantse kerkgenootschappen kenden die gesloten eenheid niet.

Onder de ca. tweeduizend hervormde predikanten bevonden zich vijftien NSB'ers, maar 'bovendien was er', aldus Touw, 'een veel groter aantal predikanten die sympathiseerden met het Duitse regiem. . . Hun houding was eigenlijk veel gevaarlijker omdat zij veel onduidelijker was. Hiertoe behoorden velen die in een piëtistische of een lijdelijk-gereformeerde prediking alle verzet en weerstand tegen de bezetters als zonde tegen God veroordeelden.'² Binnen de hervormde kerk was prof. Visscher die de lezer al tegenkwam

¹ De Leeuw sloot zich in '40 bij Nationaal Front aan, in de zomer van '41 bij de NSB. Hij was een ijverig *V-Mann* van de *Sicherheitsdienst*. Eind '43 werd hij wegens nieuwe malversaties uit de NSB geroyeerd, en toen bleek dat hij ook een ronselaar voor de *Waffen-SS* opgelicht had, kwam hij in het concentratiekamp Vught, later in Dachau terecht. ² Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. I, p. 189.

‘DE ORDE VAN DE GETUIGEN VAN CHRISTUS’

als lid van de Kultuurraad, een van de duidelijkste sympathisanten met Duitsland. Visscher noemde het in de lente van '42 ‘een nijpend volksbelang dat er een regering komt. En dat zij komt door de NSB.’¹ In de zomer en herfst van '43 bepleitte hij met klem dat de *Reichskommissar* de hervormde synode zou opheffen, dat instrument van de ‘humanistische Loge-beweging’, die verfoeilijke wegberedster van het ‘religieuze eenheidsfront onder Roomse leiding’!²

Op de leden der Gereformeerde Kerken (ca. 8 % der bevolking) had de NSB veel minder vat: onder hen waren in het gehele land nog geen vijfhonderd NSB'ers (minder dan $\frac{1}{2}$ % van het totaal aantal NSB'ers). Anders dan de Nederlandse Hervormde Kerk hadden de gereformeerden sinds '36 disciplinaire maatregelen genomen tegen NSB'ers in hun rijen. Er waren evenwel bij de gereformeerden, evenals bij de hervormden, niet-NSB'ers die volstreekte lijdelijkheid jegens de bezetter predikten; één van hen was de in en buiten Zeeland bekende onderwijzer-publicist A. Janse ('Janse van Biggekerke') die ver in het Duitse vaarwater terecht kwam. Hij en anderen beriepen zich bij voorkeur op enkele verzen uit *Romeinen* 13: ‘Alle ziel zij den Machten over haar gesteld onderworpen. De Machten die daar zijn, die zijn van God geordineerd: Alzoo dat die zich tegen de Macht stelt, de ordinantie Gods wederstaat; en die ze wederstaan, zullen over zichzelf een oordeel halen.’

En tenslotte was er dan een aparte christelijke secte die tegen de NSB aanleunde: ‘de Orde van de Getuigen van Christus’, in '34 opgericht, als welker ‘hoofdleider’ G. J. K. baron van Lynden van Horstwaerde optrad. In haar blad *Evangelie en Volk* predikte zij een ‘christelijk’ nationaal-socialisme. Haar organisatie was chaotisch, haar blad werd eind '41 verboden – veel energie werd nadien gestoken in pogingen, een eigen liturgie te ontwikkelen. Hier of daar vond een NSB'er nog wel iets van steun bij deze ‘Orde’; zo een hervormd predikant uit Ravenstein bij Oss die begin '43 als nieuwe ‘getuige’ een ‘gelofte’ mocht afleggen en daarbij eens een praatje met een gelijkgezinde kon maken, ‘voor mij die als enig NSB'er te Ravenstein zeer geïsoleerd ben, een waar genot... Ik word gewoon onpasselijk van de herderlijke brieven die ik voortdurend ontvang.’³

★

¹ Brief, z.d. (lente 1942), van H. Visscher aan H. W. van der Vaart Smit (Doc I-1796, a-2). ² Brief, 22 okt. 1943, van H. Visscher aan G. A. S. Snijder (Nederl. Kultuurraad, IV, 26). ³ Brief, 3 maart 1943, van J. W. v. B. aan G. J. K. van Lynden van Horstwaerde (Doc I-1086, a-1).

De kerk heeft tijdens de bezetting een bijzondere plaats ingenomen. Om te beginnen was bij de kerkgangers de behoefte aan troost en lering veel groter dan voorheen. In het normale vooroorlogse bestaan dier kerkgangers was een breuk gekomen, zij werden geconfronteerd met vijandelijk ingrijpen, met schrijnend onrecht, vaak ook met levensgevaar. Zij hadden hun geloof nodig om in een wereld die van maand tot maand onzekerder en hachelijker werd, staande te blijven. 'Alle vroegere veiligheden', aldus een predikant,

'gingen verloren: wat betekende het dat men altijd fatsoenlijk geleefd had en nimmer met de politie in aanraking was gekomen? . . . Bezit, veiligheid, positie, dat alles kwam op losse schroeven te staan, het werd fictief.

En ons vertrouwen in de mensheid, de drang omhoog te streven, het zoeken naar gerechtigheid, het liep alles vast, men kwam er niet meer uit. Aan eigen kracht liepen we dood en we raakten vertwijfeld omdat we inzagen dat we er met al onze goede bedoelingen en heilige idealen niet komen; we hielden niets over dan de wanhoop - of . . . Christus.¹

Aan die behoefte aan troost en lering kwam de kerk tegemoet. Onder de druk der tijden was bij velen sprake van een verdiept geloofsleven; welke consequenties voor de toekomst daaraan verbonden werden in de Nederlandse Hervormde Kerk, zullen wij in deel 9 schetsen. Hier gaat het niet om wat men in de kerk ging denken omtrent haar plaats in een bevrijd Nederland, maar om de kerk in haar verhouding tot de bezetter.

Over de vraag of de kerk vroeg genoeg, vaak genoeg en klemmend genoeg tot de bezetter gesproken heeft, werd al tijdens de bezetting verschillend gedacht - maar gesproken heeft zij. De betekenis daarvan onderstreepten wij al toen wij in een vroeger hoofdstuk de mandementen van het Episcopaat uit augustus en september '41 behandelden. Er zijn evenwel, neemt men de bezettingstijd als geheel, niet zoveel mandementen en daarmee te vergelijken kanselboodschappen van protestantse kerkgenootschappen geweest. Wat de kerk als kerk was, was zij in de eerste plaats in de dienst op zondag. Welnu, na aarzelingen die wij nog zullen schetsen, weerklonk daar steevast zowel in de katholieke als in de protestantse diensten een gebed voor de koningin. Dát alleen al! De naam van de vorstin was uit het ganse openbare leven verdwenen, gehoond werd zij door de bezetter en zijn handlangers - en voor haar, voorvechtster van Nederlands bevrijding, werd elke week in de kerken gebeden. Het was een wekelijkse demonstratie tegen de vijand. Binnen het *Reichskommissariat* is dan ook meer dan eens de vraag

¹ J. Gerritsen Jr.: 'Geloof' in *Burgers in bezettingstijd. Balans van het laatst der dagen* (1945), p. 124.

aan de orde geweest of men dit gebed verbieden moest. Men liet dit na omdat men het conflict dat uit zulk een verbod zou voortvloeien, uit de weg wilde gaan. Seyss-Inquart deed in de zomer van '41 weten dat hij toen het tijdstip voor een verbod '*aus bestimmten Gründen nicht günstig*' achtte.¹ Een onduidelijk beleid was het resultaat. Enerzijds werden predikanten op grond van de voorbede voor de koningin vaak verhoord, bedreigd en zelfs gearresteerd, maar andere predikanten kregen al in de herfst van '41 bij de *Sicherheitspolizei* te horen dat het gebed gepermitteerd was; aan een predikant te Maastricht werd daarbij meegedeeld dat die permissie alleen gold indien het gebed 'zonder opzet of uitdrukkelijke *Betonung*' uitgesproken werd.²

Welke mate van troost en lering, maar ook van bezieling, men aan de kerkdienst ontleen kon, werd in hoge mate door de predikant bepaald. Wat in de katholieke kerken gezegd werd, had de traditie getrouw niet zoveel aanraking met de actualiteit – anders was het in de protestantse. Een predikant die preken wilde over bijbelteksten die op de actualiteit betrokken konden worden, ja waarin een aansporing tot verzet besloten lag, behoefde niet lang te zoeken:

'Dorste Gideon niet in stilte, waarschijnlijk 's nachts, zijn juist nog tijdig gemaaide tarwe om zodoende een kleine voorraad levensmiddelen te verbergen voor de alles wegslepende vijand? (*Richteren 6 : 16*) Verborg niet een man twee helpers van David die vervolgd werden, door ze handig in een regenput te verstoppen die de vrouw des huizes haastig en listig overdekte en met gort bestrooide alsof ze haar hoenders voeder gaf, en misleidde zij de speurders niet door te zeggen dat de mannen over het nabijzijnd riviertje getrokken waren? (*2 Samuel 17 : 19, 20*) Heeft evenzo Rachab de verspieders te Jericho niet laten onderduiken op het dak van haar huis en heeft ze de gendarmerie niet misleid door te antwoorden dat ze niet wist waar die mannen vandaan waren gekomen noch waar ze heengegaan waren? (*Jozua 2 : 1-8*)'³

Menigmaal kwam het voor dat preken die de kerkgangers bijzonder aangesproken hadden, vermenigvuldigd werden en in het land de ronde gingen

¹ Deze mededeling leidde er toe dat de *Beaufragte* in Gelderland er in een geheim schrijven bij de functionarissen van de *NSDAP*, de *NSB* en de *NSDAP* op aandrang dat zij hun leden schriftelijk of mondeling zouden laten protesteren bij predikanten en geestelijken die de voorbede voor de koningin verrichtten; hij verzocht om toezending van hun reacties. '*Dieses Schreiben bitte ich unbedingt . . . nach Kenntnisnahme zu vernichten*' – de kopie die de afzender behield, bleef bewaard. (Brief, 17 juli 1941, van de *Referent für Volksaufklärung und Propaganda* van de *Beaufragte*-Gelderland, *BRK*, 59 b).

² Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. 1, p. 240.

³ A. Rolloos: *De kerken en het verzet* (z.j.), p. 24-25.

doen. Dat geschiedde bijvoorbeeld met de 'prachtige preek'¹ die ds. Touw, hervormd predikant te Leiden, in '41 hield bij de jaarlijkse herdenking van Leidens ontzet, 3 oktober. Hij sprak toen naar aanleiding van 2 *Corinthen* 1:10: 'God die ons uit zo grote nood verlost heeft en nog verlost; op welke wij hopen dat Hij ons ook nog verlossen zal' – de vergelijking met wat in 1574 in Leiden geschied was, werd er breed in uitgewerkt. Het is daarom van speciale betekenis dat juist Touw, die daar persoonlijk overigens steeds tegen waarschuwde, onderstreept heeft dat in de prediking het nationaal sentiment en het nationaal verzet menigmaal een opvallende, ja een te grote plaats innamen:

'Al te rechtlijnig en direct werden woorden die tot het volk Israël waren gesproken, overgebracht op Nederland in deze oorlog . . . Al te eenvoudig werden beloften van bevrijding, overwinning, vernietiging der vijanden, val van verdrukkers, uitgelegd als beloften van een spoedige bevrijding van ons land en van de val van het Derde Rijk . . . De nationale gevoelens van wraak en verzet schenen dan eenvoudig samen te vallen met de goede strijd om Christus' wil. Te weinig werd in het oog gehouden dat het ging om Christus en zijn heil, niet allereerst om Nederland en zijn bevrijding . . . 'Wij zijn Oranje-kerk en geen kerk van Christus', zei een predikant scherp, maar veelszins waar.'²

Het was moeilijk te verhelpen: de meeste kerkgangers wilden het zo. 'Zelfs als een preek geheel bijbels verantwoord was, werd', Touw constateert het, 'door de meeste kerkgangers met nationaal-gespitste oren geluisterd.'³ En geluisterd werd er niet alleen, maar ook gezongen. Talrijke psalmen en gezangen werden als het ware herontdekt. De noodtoestand waaruit zij geboren waren en die zij weerspiegelden, voelde men aan den lijve, men zong ze niet alleen met de lippen maar met het hart. 'Gezang 300, dat vertrouwende: 'Wat de toekomst brengen moge / mij geleidt des Heren hand', heeft', aldus een hervormd predikant,

'duizenden vertroost. We hebben ons op de lippen gebeten als we vlak na een nieuwe razzia aanhieven:

'Wat God doet, dat is welgedaan
Zijn wil is wijs en heilig,
'k zal aan Zijn hand vertrouwend gaan,
die hand geleidt mij veilig.'

¹ F. A. de Graaff: *Op leven en dood*, p. 76. ² Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. I, p. 210–11. ³ A.v., p. 210.

En zo vaak we in de donkerste dagen zongen 'Wij heffen 't hoofd omhoog / en zullen d' eerkroon dragen', dan gingen de geslagen hoofden opwaarts en we durfden de duistere toekomst weer in.'¹

In de bezettingsjaren 'zongen (wij)', zo schreef Buskes, 'altijd opnieuw:

'Geduchte God, hoor mijn gebeden,
strijd voor mijn recht en maak mij vrij
van hen die vol arglistigheden
gerechtigheid en trouw vertreden,
opdat mijn ziel Uw naam belij
en U geheiligd zij' –

maar wanneer hij daarbij opmerkt dat het zingen juist van deze Psalm 'geen nationaal sentiment maar geloofsbelijdenis' was,² dan zijn wij geneigd, te veronderstellen dat die geloofsbelijdenis bij veruit de meeste kerkgangers niet van het nationaal sentiment losgemaakt kon worden. 'Strijd voor mijn recht en maak mij vrij' – zo zongen de Geuzen in hun strijd tegen de koning van Spanje, zo zong men nu in zijn strijd tegen de nationaal-socialistische overheerser.

Van verheerlijking van het kerkelijk verzet dient men zich overigens te onthouden. Zij die er midden in stonden, deden dat ook.

Het moge dan waar zijn dat het in de katholieke wereld, voorzover bekend, nimmer gebeurd is dat een mandement in een van de kerken of kapellen *niet* voorgelezen werd, daar staat tegenover dat sommigen zich in die wereld wel eens ergerden aan de mate waarin anderen niet de eigen verantwoordelijkheid op zich namen maar zich achter het Episcopaat verscholen. 'Er was', aldus de biograaf van mgr. de Jong, 'ook op onverwacht hoge plaatsen soms een irriterend geroep om dekking', en hij citeert een katholiek journalist: 'De ironie van de tijdsomstandigheden wilde dat personen die vóór de oorlog tot de meest zelfstandigen behoorden, bij elke voorkomende moeilijkheid zich stuurloos en onzeker voelden.'³ Terecht, dunkt ons, heeft Aukes dit gebrek aan zelfstandigheid in verband gebracht met de structuur van de toenmalige katholieke wereld: 'de vrome oud-vaderlandse traditie met het te strak in de klerikale leidsels gemende lekendom . . . Mondigheid in geestelijke zaken is nu eenmaal niet van de ene op de andere dag aangewend.'⁴

¹ G. van Veldhuizen: 'Het kerkje op de hoek' in *Het nevelgordijn opgetrokken. De classis Rotterdam der Nederlandse Hervormde Kerk tijdens de oorlog* (1946), p. 24. ² J. J. Buskes: *Waar stond de kerk? Schets van het kerkelijk verzet* (1947), p. 22. ³ H. W. F. Aukes: *Kardinaal de Jong*, p. 460. ⁴ A.v.

De protestantse kerkgenootschappen kenden geen hiërarchische banden welke met die van de katholieke kerk en de katholieke wereld te vergelijken waren. De Gereformeerde Kerken waren een verband van ruim vijfhonderd in wezen zelfstandige 'kerken', d.w.z. gemeenten, elk met een kerkeraad aan het hoofd. Ook de Nederlandse Hervormde Kerk had maar een losse structuur: de Algemene Synode kon aan de gemeenten en hun predikanten niets voorschrijven. Dat de bestuursorganen van deze twee grootste protestantse kerkgenootschappen zelf een bepaald beleid volgden, betekende nog niet dat al hun kerkeraden en predikanten zich dienden te conformeren. Dat is dan ook niet geschied. Menigmaal werd geweigerd, ter voorlezing ontvangen stukken inderdaad voor te lezen, menigmaal ook werd gepreekt op een wijze die met de beleidslijn der kerkbesturen in flagrante strijd was. Want ook wie er de voorkeur aan gaf, berusting te prediken, sloeg niet vergeefs de Bijbel op:

'Men preekte dan bijvoorbeeld vaak over Jeremia, in het bijzonder over zijn onderwerping aan Babel (*Jeremia 29 : 7*). Men exegetiseerde allerlei bijbelwoorden trouwens zó, dat onderwerping het enige gebod Gods altijd en overal scheen. Daniël diende toch ook de koning van Babel? Paulus onderwierp zich toch ook aan de Romeinse keizer? Jezus leefde evenals wij in bezet gebied, en predikte toch nooit opstand en verzet? . . . Door een schijn van actualiteit ontweek men de ware beslissingen en misleidde men de mensen . . . 'Gods kinderen zien niet naar het oosten en zien niet naar het westen, maar zien alleen omhoog.' Bijbelse inzichten werden daardoor op een gevaarlijke wijze verbonden met bevroesde, bange menselijke gedachten . . . Deze onderworpenheid hing ten dele samen met mindere of meerdere sympathie voor het Duitse regiem, die men met name in vele piëtistische en lijdelijk-gereformeerde prediking in allerlei gemeenten op de Veluwe, de Betuwe en in het Sticht kon horen.'¹

Naast deze 'lijdelijke prediking' die althans aan de actualiteit refereerde, was er, aldus Touw, ook een type prediking 'dat opzettelijk geheel zweeg over de verzoeking en gevaren van het nationaal-socialisme', en die prediking werd 'vrij veel gehoord . . . Sommigen schatten de omvang op 25%, maar anderen wel op 50% in hun omgeving . . . Er is wonderlijk veel gesproken, maar er is óók wonderlijk veel gezwegen vanaf de kansels in deze jaren.' En ook daar waren soms kerkgangers het mee eens: 'Och, dominé, wij horen de hele week al over de oorlog, op zondag horen wij daar liever niet over', zeiden ze dan, en: 'In de kerk willen wij al die narigheid liever vergeten.'² 'Heel wat predikers waren', aldus weer Touw,

¹ Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. I, p. 206-07. ² A.v., p. 207-08.

‘WIJ ZIJN VER BENEDEN DE MAAT GEBLEVEN’

‘op de kansel eenvoudig verlamd door een vrees die niet uit God was.’¹

Trouwens, ook de voormannen van het kerkelijk verzet en anderen die er uit volle overtuiging aan deelnamen, waren niet vrij van het besef dat zij op de kansel zelden *precies* en *onverhuld* zeiden waar het op stond. ‘Als dienaren des Woords (zijn) wij’, schreef Delleman (gereformeerd) ‘eer te weinig dan te veel ingegaan op de concrete vragen, . . . (hebben) wij in de dienst des Woords eer te weinig getuigd dan te veel gewaagd.’² Scherper nog Buskes (hervormd):

‘Wij zijn ver en ver beneden de maat gebleven . . . Op beslissende momenten schoot de kerk tekort of sprak zij te aarzelend. De zorg voor de voortzetting van het kerkelijk leven won het vaak van de profetische roeping. Ds. Gravemeyer zei eens op een vergadering van het Interkerkelijk Overleg: ‘Indien wij zeggen en doen wat wij moeten zeggen en doen, is dit onze laatste vergadering’, en van dr. Banning is het woord: ‘Als de kerk voor honderd procent de geloofsgehoorzaamheid had betracht, dan zou er geen dominé of pastoor het leven hebben afgebracht.’³

Aan deze in haar zuiverheid zo treffende getuigenissen moet men de conclusie verbinden dat het beleid van de nationaal-socialistische machthebbers wel degelijk speurbaar geweest is in doen en laten van de kerk. Kerk was zij in een onderdrukt land en aan die druk kon ook zij zich niet ten volle ontworstelen. Maar dat maakt het feit niet ongedaan dat zij, met overwinning van de menselijke angst, de leer en de praktijken van de bezetter veelvuldig en duidelijk *publiekelijk* verworpen en bestreden heeft.

Hervormden / Gereformeerden

Dat geestelijk verzet heeft tijd gevegd; het is geleidelijk gegroeid en voor wij nu die groei gaan beschrijven voorzover hij zich in het Convent der Kerken (later: het Interkerkelijk Overleg) voorgedaan heeft, dunkt het ons zinvol, aandacht te besteden aan enkele ontwikkelingen binnen de twee protestantse kerkgenootschappen die tezamen veruit het grootste deel van de Nederlandse protestanten omvatten: de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken.⁴

¹ A.v., p. 186. ² Delleman: *Opdat wij niet vergeten*, p. 205. ³ J. J. Buskes: *Waar stond de kerk?*, p. 92–93. ⁴ Blijkens de volkstelling van 1930 was 34.4% van de bevolking Nederlands Hervormd, 8% behoorde tot de Gereformeerde Kerken. De overige protestantse kerken telden tezamen 2.9% der bevolking.

Wat de Nederlandse Hervormde Kerk betreft, moet dan om te beginnen de betekenis onderstreept worden van de man die later in de bezetting als de verpersoonlijking van het hervormd, ja van het protestants verzet beschouwd werd: ds. Gravemeyer. In ons vorige deel memoreerden wij al dat hij, pas gekozen tot secretaris van de Algemene Synode der hervormde kerk, onmiddellijk na de capitulatie voorzag dat een kerkstrijd op handen was. 'We zijn er niet om de strijd te voorkomen', zei hij toen tegen een bezoeker, 'maar om die goed te strijden.' Al op 15 mei '40 wees hij er de bijeenge-roepen Haagse hervormde predikanten met nadruk op dat men in de eerstvolgende dienst voor de koningin diende te bidden en in een mededeling in het *Weekblad van de Nederlandse Hervormde Kerk* noemde hij enkele weken later die voorbede 'meer dan ooit geboden'.

Gelijk reeds gezegd: statutair had de Algemene Synode en had ook het kerkbestuur, de Algemene Synodale Commissie, geen bevoegdheid om zulk een mededeling het karakter te geven van een voorschrift. *A fortiori* miste ook haar secretaris, Gravemeyer, die bevoegdheid. Wanneer hij de voorbede voor de koningin 'meer dan ooit geboden' noemde, dan was dat, formeel, niet meer dan een inzicht, een aanbeveling, door de secretaris in zijn functie kenbaar gemaakt. Hij vertrouwde dat zulk een aanbeveling wankelmoedigen over hun aarzelingen zou heenhelpen. De kerk had, meende hij, behoefte aan leiding; tot die leiding achtte hij zich geroepen.

Kuno Henricus Eskelhoff Gravemeyer was in februari 1883 in het Friese Oldeboorn geboren. Zijn grootvader, die uit het Duitse Oost-Friesland stamde, was predikant geweest, zijn vader was het ook. Hij was de jongste zoon uit een gezin met vijf kinderen dat evenwel niet lang in Oldeboorn bleef wonen: zijn vader werd in '88 naar Gorcum beroepen, vervolgens naar Utrecht. Daar doorliep Gravemeyer het gymnasium, vervolgens ging hij er theologie studeren – een studie die hij combineerde met de beoefening van velerlei sporten: zwemmen, roeien, worstelen en boksen. Hij was hard op weg, een soort fysieke geweldenaar te worden, toen zich plotseling een innerlijke doorbraak bij hem voordeed en hij, naar eigen overtuiging, eerst recht tot het ambt van predikant geroepen werd. Als zodanig stond hij in enkele gemeenten, het langst (van 1920 af) in Den Haag, in de armste stadswijk. Hij was in zoverre een tegenstander van de verzuiling dat hij in toenemende mate vond dat de protestanten mede door hun christelijke bijzondere scholen en door hun omroepverenigingen als de NCRV en de VPRO bezig waren, zich binnen het geheel van het Nederlandse volk te isoleren. Hij was dan ook geen vriend van de Anti-Revolutionaire Partij. Enige tijd lang verleende hij steun aan de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij van ds. Lingbeek, een van de twee fel anti-roomse politieke

groeperingen die binnen het protestantse volksdeel ontstaan waren. Dat alles wekte weerstanden tegen zijn persoon en het gevolg was dat er, toen in de lente van '40 de functie van secretaris van de Algemene Synode der Nederlandse Hervormde Kerk vacant kwam, krachtige bezwaren rezen tegen zijn benoeming. Nog afgezien van het feit dat hij zich op godsdienstig en politiek gebied in hoofdzaak extreem-rechts opgesteld had, gold hij als een eenling, als lastig, als grillig en als eigengereid. Zijn voorstanders waren evenwel van opinie dat men op het secretariaat iemand van zijn kracht nodig had. Inderdaad, Gravemeyer, zeer overtuigd van het eigen gelijk, kon met zijn bezwerend stemgeluid in zijn optreden iets profetisch hebben. Zijn voorstanders wezen er op dat hij zich ten volle aan zijn nieuwe functie zou kunnen geven. Gezinszorgen zouden hem niet drukken: zijn echtgenote, een predikantsdochter, was overleden, kinderen had hij niet. De discussie liep hoog op. Met de hakken over de sloot werd Gravemeyer benoemd: tien tegen negen stemmen.

'Op 10 mei 1940', zo vertelde hij ons twintig jaar later, 'werd ik wakker door de Duitse vliegtuigen. Ik stond voor het open raam en heb toen klaar gezien wat mijn taak was: *resiste!*' (bied weerstand!) 'Ik ben dat gezicht niet ontrouw geweest. Ik wist dat het reglement van de hervormde kerk mij eigenlijk de handen bond. Dat reglement heb ik nooit meer opgeslagen.'¹

Nu was het uiteraard niet zo dat Gravemeyer alléén de koers van een groot kerkgenootschap als het hervormde kon bepalen. Als secretaris kon hij door de Algemene Synodale Commissie en kon die commissie op haar beurt door de Algemene Synode (de vergadering van afgevaardigden van de classes, de kerkelijke districten) ter verantwoording geroepen worden. Bovendien had de Algemene Synodale Commissie kort voor de Duitse inval een klein college van overleg in het leven geroepen, de z.g. urgentieraad; deze bestond uit de president van de Synode, ds. J. W. J. Addink, uit Gravemeyer en uit de directeur van de raad voor de predikantstractementen, dr. H. M. J. Wagenaar. Addink stond als predikant in Heeze bij Eindhoven. Dat droeg er in de eerste weken van de bezetting in hoge mate toe bij dat het, toen predikanten of kerkeraden hun vragen aan het bureau van de Synode voorlegden, Gravemeyer en Wagenaar waren die voor de beantwoording gingen zorgen. Gravemeyer die als secretaris van de Synode in Den Haag zetelde, Javastraat 100, had daar slechts één administratieve kracht tot zijn beschikking, maar Wagenaar had op korte afstand, Nassauplein 14, een uitstekend geëquipeerd bureau. Tussen hen beiden kwam een nauwe samen-

¹ K. H. E. Gravemeyer, 1 nov. 1960.

werking tot stand. 'Een groot stylist was Gravemeyer niet, wèl wist hij wat hij zeggen wilde', aldus Wagenaar. 'Aan mij kon hij dat dicteren, ik werkte het uit en hij behoefde er dan alleen maar correcties in aan te brengen. Wij dachten gelijk op.'¹

Later werden in Wagenaars bureau waar men over een grote vooroorlogse hoeveelheid papier en enveloppen beschikte, de meeste stukken van het kerkelijk verzet niet alleen opgesteld maar ook gestencild. Moest op zondag in alle hervormde kerken een bepaald schrijven voorgelezen worden, dan werden de gestencilde stukken als regel op woensdag gereedgemaakt en op donderdag door vertrouwde koeriers of koeriersters naar verschillende adressen in den lande gebracht. Van daaruit waarschuwde men de gedelegeerden van de classes; die lieten dan op vrijdag de stukken ophalen en droegen er op zaterdag zorg voor, dat elke predikant het voor hem bestemde exemplaar ontving. Het was een distributiesysteem, buiten de post om, dat steeds feilloos functioneerde. Het element van risico dat er in stak (de stukken kwamen ook in handen van 'foute' predikanten) werd aanvaard.

Gravemeyer kreeg eerst in de loop der bezetting in hervormde en, wijder genomen, in protestantse kring een positie van gezag. In de periode 1940-41 stond hij nog niet zozeer op de voorgrond. Wel domineerde hij van meet af aan in de urgentieraad, maar deze raad werd door de hervormde Algemene Synode die in de tweede helft van juli '40 bijeenkwam, opgeheven en Gravemeyer kreeg wel zitting in de Commissie van Kerkelijk Overleg die door de Synode als breed adviesorgaan van het kerkbestuur in het leven geroepen werd, maar hij was niet lid van wat ten aanzien van de actuele vraagstukken de belangrijkste werkgroep was die door Kerkelijk Overleg ingesteld werd: de werkgroep 'Kerk en Overheid'. Voorzitter van die werkgroep was de Amsterdamse jurist prof. mr. P. Scholten, leden mr. H. Mulderije en de predikanten dr. J. Koopmans en dr. G. Oorthuys.

Een van de eerste vragen waar deze werkgroep eind '40 advies over moest uitbrengen, betrof nu juist de voorbede voor de koningin welke door Gravemeyer 'meer dan ooit geboden' genoemd was. De werkgroep kwam daarbij tot het advies dat als de Duitsers zouden verbieden, die voorbede uit te

¹ H. M. J. Wagenaar, 29 nov. 1960.

VOORBEDE VOOR DE KONINGIN?

spreken, dat verbod gerespecteerd moest worden. 'De voorbede ligt', schreef zij medio december '40,

'in de periferie van de arbeid der Kerk. Zij raakt niet de eigenlijke verkondiging, hoezeer zij bijbels gegrondvest is, maar vormt een stuk van de eredienst dat niet zo essentieel is dat zonder dat de eredienst in zijn karakter wordt aangetast. Onderwerping komt daarom de commissie beter voor dan een verzet dat tot sluiting der kerken zou leiden. Datzelfde geldt als een nieuwe Nederlandse regering door de bezettende macht zou worden aangesteld en dan door deze een verbod zou worden uitgevaardigd.'¹

Wat betekende dat? Niet meer of minder dan dat de hervormde kerk zich zou moeten neerleggen bij een bevel van een eventuele regering-Mussert om de voorbede voor koningin Wilhelmina te schrappen uit de dienst! Men kan zich Gravmeyers reactie indenken. Trouwens, ook voor anderen was dit advies onaanvaardbaar. Het werd noch door 'Kerkelijk Overleg', noch door de Algemene Synodale Commissie goedgekeurd en dus ook niet doorgegeven aan de predikanten. Medio januari '41 ontvingen die predikanten wèl een geheel ander advies. Er werden toen namelijk in alle delen des lands buitengewone classicale vergaderingen gehouden. Daar kwam een oproep tot kerkelijke vernieuwing ter sprake die door een tweede werkgroep, 'Gemeente-opbouw', opgesteld was, maar ook werden er richtlijnen voor de prediking ter discussie gesteld die van een derde werkgroep, 'Kerk en Prediking', afkomstig waren. Bij die richtlijnen nu, ontvingen alle predikanten een kanselgebed dat een verkorte bewerking was van het oude 'Gebed voor alle nood der Christenheid', en in dat kanselgebed kwamen de volgende passages voor: 'Wij bidden U ook voor de wereldlijke regering, voor alle koningen, vorsten en heren. Maar inzonderheid bidden wij U voor de koningin die Gij over ons gesteld hebt, en voor de bezettende macht die Gij over ons hebt toegelaten' ('toegelaten', anders gezegd: die bezettende macht hoort hier eigenlijk niet thuis). 'Geef', zo vervolgde het gebed,

'dat hunlieder bestuur daartoe gericht zij dat de Koning aller Koningen over overheden en onderdanen regeren moge en het rijk des duivels dat een rijk is van alle schandelijkheden en ongerechtigheden, mede door hen als Uw dienaars hoe langer hoe meer verstoord en teniet gemaakt worde en dat wij onder hen een gerust en stil leven leiden mogen in alle godzaligheid en eerbaarheid. Wij bidden U ook voor al onze medebroeders die vervolging lijden. Geef hun troost in hun lijden, dat zij zulks uit Uw vaderlijke hand aannemen en daarin standvastig blijven, hetzij in leven of in sterven.'²

¹ Aangehaald in Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, d. I, p. 231. ² Tekst: a.v., dl. II, p. 29-30.

Hoewel dit nieuwe gebed (dat nadien in talrijke, zij het lang niet in alle kerkdiensten gebruikt werd) de voorbede voor de koningin bevatte, waren toch die hervormden die begrepen wat de bezetter trachtte te bereiken, er verre van tevreden mee: het was in veel te ouderwetse termen vervat en lang niet actueel genoeg. Wat moest men zich eigenlijk voorstellen bij de bede dat men onder 'hunlieder bestuur' (dat sloot 'de bezettende macht' in) 'een gerust en stil leven' zou mogen leiden 'in alle godzaligheid en eerbaarheid'? Aan wie zich concreet voor ogen stelde wat er medio januari '41 al aan onrecht door de bezetter bedreven was, klonk zulk een bede als hoon in de oren. Inderdaad, enkele weken later werd in hervormde kring een heel wat weerbaarder geluid vernomen in de vorm van een illegale brochure, *Betere weerstand*, die in enkele tienduizenden exemplaren in het land verspreid werd, hoofdzakelijk via predikanten die het met het betoog eens waren. Het concept voor die brochure was door de Amsterdamse predikant dr. K. H. Miskotte opgesteld; ds. K. H. Kroon en H. M. van Randwijk hadden het herschreven opdat men niet onmiddellijk Miskotte's stijl herkennen zou.¹ Die stijl verdween – het betoog bleef; betoog van een theoloog van wiens hand in '39 een grondige studie verschenen was, *Edda en Thora*, waarin hij het nationaal-socialisme gekarakteriseerd had als een heidense religie welker normen lijnrecht stonden tegenover die van het Oude Testament. 'Onze weerstand', aldus Miskotte in zijn illegale brochure,

'zal een betere zijn indien wij de rechtsschendingen, de wreedheden, de willekeur, de leugens, de vleierij en de hoon zien als uitvloeisel van een stelsel, zien als een methode om de Christenheid, Europa en de menselijke consciëntie uit te hollen. Dit betekent dat zij ons zóver willen brengen tot wij eindelijk de grootste gemeenheid zullen kunnen doen als het bevolen wordt, met precies dezelfde vanzelfsprekendheid waarmee wij nu onze belasting betalen of onze ramen verduisteren. Dit is dan ook de bedoeling! En een volk dat dit ene punt niet tijdig in het oog vat, is er ongelukkig aan toe. Het heeft op den duur als apart volk geen toekomst meer . . . Niet bepaalde zeden en gewoonten, zelfs niet een bepaalde levensstijl maken ons land tot die bijzondere historische gestalte, *maar juist het diep gegrond besef van de onmogelijkheid van de totaal-staat*. Daarover zijn Marnix en Coornhert, Bogerman en Hugo de Groot, Daendels en Hogendorp, Groen en Thorbecke, Schaepman en Kuyper, Troelstra en Nolens en alle grote mannen die

¹ Tekst: a.v., p. 222–227. Touw vermeldt dat *Betere weerstand* kort na de februari-staking in Amsterdam geschreven is. Aangezien in het geschrift, waarin alle ingrepen van de bezetter tussen mei '40 en medio februari '41 de revue passerden, met geen woord melding gemaakt wordt van de staking of van de razzia's die daaraan voorafgingen, komt het ons voor dat het uit de periode vlak vóór de razzia's dateert.

'BETERE WEERSTAND'

we door de eeuwen heen hebben gehad, het volmaakt eens . . . De totaal-staat is niet alleen bedenkelijk en gevaarlijk, maar voluit onmogelijk, een wangedrocht van een god-vergeten denken . . .

De totaal-staat is in strijd met het eerste gebod: 'Gij zult geen andere goden voor Mijn aangezicht hebben' – de totaal-staat, indien hij niet het Godsrijk is (en dat is hij natuurlijk niet) moet noodzakelijk optreden als een antikerk waarin veracht wordt alles wat de kerk aanbidt, waarin vervolgd wordt alles waarvoor de kerk ruimte geeft, waarin de deugden die de Schrift prijst, worden vertreden en de ondeugden worden geprezen. Dat is wat Duitsland wereldrevolutie noemt.'

Het bleef niet bij deze brochure. De vraag die zij opwierp, was immers deze of het dan niet bij uitstek op de weg van de kerk lag, tot die 'betere weerstand' op te roepen. Ja, wat was in het algemeen de taak van de kerk als zij met actuele vraagstukken geconfronteerd werd? De hervormde kerk mocht dan wel nog steeds pretenderen, 'de volkskerk' te zijn, maar had zij zich van die vraag sinds het begin van de negentiende eeuw ooit duidelijk rekenschap gegeven? Had zij ooit duidelijk gesproken? Had de Duitse bezetting niet ook haar totaal onvoorbereid aangetroffen? Miskotte behoorde tot diegenen die er diep van overtuigd waren dat de kerk zich in de confrontatie met de actualiteit diende te vernieuwen. Daar had men een uitgangspunt voor nodig, een discussiestuk. Samen met ds. Kroon, een van de twee bewerkers van *Betere weerstand*, en met ds. Koopmans stelde Miskotte in de zomer van '41 een soort geloofsbelijdenis op, *Wat wij wèl en wat wij niet geloven*.¹ Ook dit stuk werd illegaal verspreid. De totalitaire staat en de rasseneer werden er op geloofsgronden in verworpen: duidelijk werd er in gesteld dat verzet geloofsplicht was indien de bezetter de bijbelse geboden overtrad. Van speciaal belang dunkt ons wat in het stuk te lezen stond over de Joden:

'Wij geloven en belijden dat God vanouds het *volk Israël* heeft uitverkoren om Zijn *openbaring* te ontvangen, tot op de verschijning van Jezus, de uit dit volk geboren Messias, te bewaren en in gehoorzaamheid aan Hem in de wereld te verkondigen. Het is een daad van Gods onbegrepen vrije genade, waardoor Israël deze roeping heeft ontvangen, want op zichzelf was Israël niet beter, waardiger of geschikter dan de andere volkeren. Maar aan dit volk heeft de Here Zijn Woord toebetrouwd, zodat wie tot God komt, 'bij Israël wordt ingelijfd.'

Daarom geloven wij dat wie zich tegen Israël stelt, zich verzet tegen de God van Israël. Want wel is Israël ongehoorzaam geweest en heeft het het wonder van zijn roeping veracht toen het de Here der Heerlijkheid gekruisigd heeft. En wel heeft God toen voor een tijd en voor een deel een verharding over Israël gelegd, maar

¹ Tekst: a.v., p. 227-32.

in deze zaak tussen God en dit volk mag niemand zich eigenmachtig en hovaardig mengen. Allen die niet uit Israël zijn, moeten veel eer in Israël het teken zien van de vrijmachtige goddelijke verkiezing en het teken van de algemeen menselijke ongehoorzaamheid. En allen die uit Israël zijn, zullen hun bestemming vinden als zij zich tot de Messias bekeren; dan zal vervuld worden wat de apostel zegt: 'indien de volheid der heidenen zal ingegaan zijn, zó zal geheel Israël zalig worden.'

Daarom houden wij het antisemitisme voor iets veel ernstigers dan een onmenselijke rassenideologie. *Wij houden het voor een van de hardnekkigste en dodelijkste vormen van verzet tegen de heilige en barmhartige God wiens Naam wij belijden.'*

Men kan de vraag stellen of het gepast was, in de zomer van '41, toen de Joden waarlijk al genoeg te dragen hadden, ook nog te betogen dat zij alleen hun 'bestemming' zouden vinden indien zij zich allen tot het Christendom bekeerden; dat Miskotte, Kroon en Koopmans met dat betoog alleen het heil dier Joden op het oog hadden, spreekt overigens vanzelf en in elk geval bevatte hun betoog een afwijzing van het antisemitisme die voor protestantse lezers moeilijk in klemmender bewoordingen gesteld kon worden. Hun geschrift droeg intussen geen kerkelijk-officieel karakter.

Dat laatste nu, was wèl het geval met een 'herderlijke brief' die in september '41 door de hervormde Algemene Synode aan alle kerkeraden toegezonden werd.¹ Deze 'herderlijke brief' die nagenoeg geheel opgesteld was door de al eerder genoemde werkgroep 'Kerk en Overheid', was in zijn afwijzing van totalitaire staat en rassenleer en in zijn onderstreping dat verzet plicht was indien de bijbelse geboden overtreden werden, even duidelijk als de belijdenis *Wat wij wèl en wat wij niet geloven*. De aparte paragraaf evenwel die aan 'Israël' gewijd werd, ademde een andere geest, hetgeen des te tekenender is omdat de opstellers van de 'herderlijke brief' het stuk van Miskotte, Kroon en Koopmans niet alleen gekend maar ook gebruikt hebben: zij hebben er gehele zinnen aan ontleend. Wat zij er *niet* aan ontleenden, was de scherp geformuleerde afwijzing van het antisemitisme; in plaats daarvan kwamen enkele algemeenheden, bijvoorbeeld dat ook ten aanzien van de Joden het gebod gold, 'de naaste lief te hebben als onszelf.' Daarmee was evenwel, zo werd toegevoegd, 'het beslissende ten aanzien van 'het Joodse vraagstuk' . . . nog geenszins gezegd.' Dat 'beslissende' trof men dan in een passage aan die bij wie daartoe geneigd was, een theologisch gefundeerd antisemitisme alleen maar kon versterken: ' . . . Een Jood is een mens uit Israël die Jezus Christus verwerpt. Daarin zijn zij ons een *teken van de menselijke vijandschap tegen het Evangelie* . . . De Jood blijft Jood in de zo bezwaarlijke zin die dit allereerst voor hemzelf heeft, de Jood kan van zich-

¹ Tekst: a.v., p. 44-51.

zelf niet loskomen, zolang hij niet tot Christus komt . . . De gemeente van Jezus Christus weet zich gehouden tot de voorbede voor de Joden. En zij roept hen, op grond van de oude, nog steeds geldende beloften, terug tot haar Messias.'

Men houde in het oog dat dit stuk opgesteld en verspreid werd op een moment waarop het proces tot isolering en beroving van de Joodse bevolkingsgroep al duidelijke vormen aangenomen had. En zouden de leden van de werkgroep 'Kerk en Overheid' en van de Algemene Synode niet van de doden van Mauthausen vernomen hebben? Maar het 'herderlijk schrijven' dat in september '41 van het grootste protestantse kerkgenootschap uitging, markeerde eerder de tegenstelling tot de Joden dan dat het opriep tot daadwerkelijke solidariteit; het toonde belangstelling voor de Joden als potentiële Christenen, niet als gewone mensen. En daarvan zou een consequentie kunnen zijn dat de hervormde kerk haar pogingen om die *mensen* te redden, beperken zou tot diegenen hunner die tot het Christendom overgegaan waren.¹

De gereformeerden waren niet alleen hechter georganiseerd dan de hervormden, zij vormden bovendien in geestelijk opzicht in sterker mate een eenheid.

Wat die organisatie betreft: de ruim vijfhonderd Gereformeerde Kerken waren in particuliere synoden gegroepeerd, meest één per provincie.² De afgevaardigden dier particuliere synoden vormden de generale synode die minstens eens per drie jaar in vergadering bijeenkwam. Het daar gekozen moderamen kreeg tot die volgende vergadering zekere bevoegdheden, maar overigens waren op verscheidene terreinen colleges van deputaten werkzaam waaronder het college van deputaten voor de correspondentie met de hoge overheid. Dit college dat vóór de bezetting slechts van geringe betekenis was, kreeg natuurlijk een centrale functie toen het beleid van de bezetter zich ging aftekenen. Mede daarom werd het uitgebreid: van vier deputaten vóór mei '40 tot acht in maart '41 en tot twaalf in december '41. Voorzitter van het college was in '40 prof. dr.

¹ Dr. J. Koopmans, een van de opstellers van *Wat wij wèl en wat wij niet geloven*, was lid van de werkgroep 'Kerk en Overheid' die het concept voor de 'herderlijke brief' opstelde. In hoeverre hij aan dat opstellen feitelijk deelgenomen heeft, weten wij niet. Het komt ons onwaarschijnlijk voor dat hij zich met de 'atmosfeer' van de passage over 'Israël' heeft kunnen verenigen. ² Friesland en Zuid-Holland hadden er twee, Noord-Brabant en Limburg samen één.

H.H. Kuyper, een zoon van Abraham Kuyper; wij wezen er in ons vorige deel al op dat hij zich tot een voor de overige protestantse kerkgenootschappen onaanvaardbare figuur maakte door zijn houding met betrekking tot het eerste kerkelijke protest tegen de Jodenvervolging (oktober '40). Als vertegenwoordiger der Gereformeerde Kerken in het Convent der Kerken werd hij toen, z.g. op grond van hardhorendheid, door mr. J. Donner vervangen; die hardhorendheid verhinderde overigens niet dat Kuyper lid en voorzitter bleef van het genoemde college. Uit die functies werd hij eerst in december '41 op eigen verzoek ontheven: hij kon zich in het geheel niet meer verenigen met het beleid dat de Gereformeerde Kerken jegens de bezetter waren gaan voeren. Dat beleid was dus in eerste instantie een zaak van het college van deputaten, uiteraard in overleg met het moderamen. Moderamen en deputaten waren samen in augustus '40 gemachtigd, "beslissingen te nemen, wanneer er geen synode kan samenkomen."¹

Gelijk reeds eerder vermeld: sloot een gereformeerde zich bij de NSB aan, dan viel hij onder kerkelijke tucht. In laatste instantie kon hij bijvoorbeeld van de avondmaalsviering uitgesloten worden, in eerste werd hij 'vermaand'; hij kreeg dan bezoek van enkele ouderlingen die onder zijn aandacht brachten dat de beginselen van de NSB door de Gereformeerde Kerken onver enigbaar verklaard waren met de geloofsbelijdenis. Dit leidde al in '40 tot moeilijkheden, 'talrijk waren de dreigementen van de kant der gecensureerden.'² 'Hier en daar ontstond enige aarzeling', aldus Delleman. 'Een enkele predikant vroeg zich af: dient er geen revisie te komen? Hebben wij ons wel gehouden aan artikel 30 van de Kerkenordering om op kerkelijke vergaderingen alleen kerkelijke zaken te behandelen?' Die aarzelingen werden door de Generale Synode met grote beslistheid afgewezen toen zij in maart '41 in Utrecht bijeenkwam. Zij keurde toen een herderlijk schrijven goed dat opgesteld werd naar aanleiding van een brief van de 'Lunterse Kring' – vermoedelijk dezelfde brief, die eind augustus '40 tot het hervormde college 'Kerkelijk Overleg' gericht was. Het gereformeerde herderlijk schrijven³ verwierp de totalitaire staat, bestreed dat 'elke macht' (de Duitse bijvoorbeeld) 'als bevoegdheid en als recht moet worden verstaan', en sprak zich ook uit over rassensleer en antisemitisme:

'In onze tijd wordt met steeds meer klem de gedachte voorgestaan, dat niet de verhouding tot Gods Naam, maar de verbondenheid aan een bepaald volk of ras de betekenis van iemands leven bepaalt en de grote scheidslijn vormt tussen de mensen.

¹ Gereformeerde Kerken in Nederland: *Acta van de voortgezette Generale Synode 1940-1943*, p. 28. ² Delleman: *Opdat wij niet vergeten*, p. 67. ³ Tekst: a.v., p. 512-15.

Ge hebt, wanneer ge bij de Heilige Schrift leeft, het antwoord nimmer schuldig te blijven . . . Tegenover deze leer stelle de gemeente altijd niet eigen inzicht, maar de kracht van dat Woord, dat sterk is en machtig. De zorgen die in de laatste maanden velen onzer Volksgenoten vervulden, zijn ook aan u niet voorbijgegaan. Dat kan ook niet, waar juist de gemeente van Christus vanuit het Evangelie in de historie van het Joodse volk de Christus zag geboren worden en reeds op die grond nimmer de vraag naar een bepaald ras kan laten worden tot een begrenzing van de liefde tot onze naaste en van de barmhartigheid die we schuldig zijn' –

anders dan in het herderlijk schrijven dat zes maanden later van de hervormde Algemene Synode uitging, ontbraken hier passages die de Joden als Joden diskwalificeerden; bovendien werd niet alleen 'de liefde tot onze naaste' vermeld, maar ook 'de barmhartigheid die we schuldig zijn'; dat was een 'actievare' formulering.

Door Kuypers eigenmachtig optreden was in oktober '40 de brief die het Convent der Kerken in verband met de eerste anti-Joodse maatregelen tot de *Reichskommissar* gericht had, niet tijdig toegezonden aan de gereformeerde predikanten. Het herderlijk schrijven was dus het eerste, duidelijk tegen de bezetter gerichte stuk dat in de gereformeerde diensten voorgelezen werd. Het maakte, toen dit op zondag 23 maart '41 alom in den lande geschiedde, diepe indruk. De voorbede voor de koningin werd er overigens niet in gememoreerd – aannemelijk is evenwel, dat die voorbede in '40 en '41 in talrijke gereformeerde diensten normaal weerklonk. Op dit punt kwam het evenwel in de herfst van '41 tot een conflict met de *Sicherheitspolizei*.

Eind oktober werd een van de gereformeerde predikanten van Rotterdam, ds. H. Knoop, bij de *Sicherheitspolizei* geroepen. Hem werd 'een laatste waarschuwing' gegeven (hij had er al vijf ontvangen) en geëist werd dat hij ter plaatse een schriftelijke verklaring zou ondertekenen waarin hij beloofde, 'voortaan niet meer te zullen bidden voor de ex-koningin Wilhelmina, wijl dat als een Duitsvijandige daad zou worden beschouwd.' Ds. Knoop weigerde, riep 's avonds enkele vertrouwden bijeen, onder wie zijn collega's van de Gereformeerde Kerk van Rotterdam-Delfshaven en prof. dr. K. Schilder, hoogleraar aan de Theologische Hogeschool te Kampen, die zich toevallig in Rotterdam bevond, en stelde samen met hen een verklaring op die één avond later door zijn kerkeraad met algemene stemmen goedgekeurd werd.¹

¹ In ons vorige deel hebben wij de betekenis onderstreept van de artikelen die Schilder in de zomer van '40 in het weekblad *De Reformatie* publiceerde, en meedeelde dat hij in augustus gearresteerd en na drie-en-een-halve maand vrijgelaten werd, 'evenwel met de aanzegging dat hem voortaan 'jede schrifstellerische oder

Er werd in die verklaring op gewezen dat de voorbede onderdeel was van het officiële gebed voor de overheid en bovendien volledig in overeenstemming met het Landoorlogreglement, 'in welk reglement de wettelijke overheid' (koningin Wilhelmina en haar ministers) 'van de bezettende macht wordt onderscheiden.' Deze verklaring¹ werd door het moderamen van de kerkeraad van de Gereformeerde Kerk van Rotterdam-Delfshaven ondertekend en bij de *Sicherheitspolizei* ingediend. Maar ds. Knoop deed meer. Hij zond zijn verklaring ook aan het college van deputaten voor de correspondentie met de hoge overheid toe en legde het de vraag voor of het niet wenselijk was, de verklaring in afschrift aan alle Gereformeerde Kerken toe te zenden. Op 11 november kwam antwoord binnen: neen! Dat zou, zo stond daarin, 'thans niet opportuun zijn'; het optreden van de *Sicherheitspolizei* droeg immers, naar aangenomen werd, 'een incidenteel karakter . . . Het vraagstuk waarom het hier gaat, wordt nader besproken.'²

journalistische Tätigkeit verboden was. Aan dat verbod hield hij zich. Hij nam, zo schreven wij, 'zijn hoogleraarsambt weer op en concentreerde in de jaren die volgden, al zijn energie op een dogmatisch geschil binnen de Gereformeerde Kerken dat zich een jaar of vijf tevoren was gaan aftekenen. Het was of de bezetter niet meer voor hem bestond.'

Speciaal met deze laatste zin en dus ook met de daarop in deel 4 volgende explicatie hebben wij Schilder onrecht gedaan, hetgeen wij betreuren. Ongetwijfeld was het zo dat hij onmiddellijk na zijn vrijlating meende dat hij zich niet alleen aan het hem opgelegd publikatieverbod moest houden maar ook aan het bij diezelfde gelegenheid opgelegd verbod van elke 'werkzaamheid op politiek gebied welke in zou gaan, ook al was het onder 'religieus mom', tegen de verordeningen van de rijkscommissaris of tegen diens maatregelen en plannen aangaande de door hem gedachte 'wederopbouw' van Nederland'; Schilder nam zelfs aan dat hij 'het zware offer' zou moeten brengen, niet langer als voorganger in de dienst op te treden, en dat hij dus zijn arbeid tot 'het eigenlijke werk aan onze Hogeschool' zou moeten beperken, zoals hij het college van curatoren deed weten. (brief, 10 dec. 1940, van K. Schilder aan het College van Curatoren van de Theologische Hogeschool te Kampen) – maar in werkelijkheid bleven ook van hem, zij het niet langer in druk, verzetsimpulsen uitgaan. Men vond in zijn contact met ds. Knoop en de zijnen al een voorbeeld. Daaraan ging, vermoedelijk begin juni '41, een toespraak tot zijn studenten vooraf waarin hij o.m. waarschuwde tegen 'afgoderij met 'het volk' als hoogste goed'. Daarop volgde nog in januari '42 een redevoering bij de overdracht van het rectoraat te Kampen waarin Schilder de bede uitsprak, 'dat de beeltenis van onze Souvereine wederom haar ereplaats in ons gebouw moge vinden.' (Aanhalingen in J. Kamphuis: 'Noodzakelijk protest I', *De Reformatie*, 9 dec. 1972) Bovendien trad Schilder, zijn aanvankelijk inzicht ten spijt, toch als voorganger op in gereformeerde diensten. Impliciet sprak hij zich daarbij op verschillende wijzen menigmaal tegen Seyss-Quarts gelijkschakelingsbeleid uit.

¹ Tekst in H. Knoop: *Een theater in Dachau* (z.j.), p. 175–77. ² Tekst: a.v., p. 178.

Ds. Knoop was bitter teleurgesteld. Reden tot teleurstelling vond hij ook binnen zijn eigen gemeente. 'Zo herinner ik mij', schreef hij na de oorlog,

'(en dit is maar één van de vele voorbeelden) hoe een ouderling van dienst in de consistoriekamer van het ambtelijk gebed misbruik maakte om me, voor ik de kansel beklom, een bedekte vermaning mee te geven. Hij citeerde in zijn gebed het bekende psalmvers (*Psalmen* 141 : 2):

'Zet, Heer, een wacht voor zijne lippen,
behoed de deuren van zijn mond,
opdat hij zich tot genen stond
iets onbedachtzaams laat ontglippen.'

Het diepst ben ik echter gegriefd door hen die achter mijn rug een hard en onbarmhartig oordeel over mijn optreden velden. Het waren zij die alleen maar vrees kenden. Collega's die uit vrees (ook al gaven zij andere motieven op) zelf het gebed voor Hare Majesteit de Koningin nalieten. Doodrustig typeerden zij mijn optreden als bravour of als een solliciteren naar een eigenwillig martelaarschap en dergelijke fraaiigheden.¹

Ds. Knoop werd op 19 november gearresteerd.² Nog voor zijn arrestatie was evenwel door zijn kerkeraad besloten om, in afwijking van het advies van het college van deputaten, de bij de *Sicherheitspolizei* ingediende verklaring toch aan alle Gereformeerde Kerken toe te zenden. Vele van die kerken onderschreven het standpunt dat Rotterdam-Delfshaven ingenomen had. De zaak werd voor de Generale Synode gebracht toen zij enkele weken later opnieuw bijeenkwam en van haar ging toen op 10 december (de vierde oorlogsdag in de Stille Oceaan) een schrijven aan alle Gereformeerde Kerken uit³ waarin ds. Knoop en de zijnen volledig in het gelijk gesteld werden: het was plicht van elke predikant, in het gebed 'de noden van Christus' Kerk, de nood der Overheid' te gedenken, zij het dat hij zich 'in de formulering van deze noden zal moeten onthouden . . . van alles wat zou kunnen prikkelen'; het 'gebed voor alle nood der Christenheid' (daar had de hervormde synode al in januari op gewezen) zou gebezigd kunnen worden. 'Zo is het', aldus dit schrijven,

'naar het oordeel der Synode ook in deze bijzondere tijden, ja vooral ook thans, de roeping der kerk om in haar geregelde samenkomsten te gedenken de noden van het Koninklijk Huis en in het bijzonder H. M. Koningin Wilhelmina, opdat

¹ A.v., p. 56-57. ² Uit de Cellenbarakken te Scheveningen werd hij eind april '42 naar het concentratiekamp Dachau gezonden waaruit hij begin oktober '43 ontslagen werd. ³ Tekst in Delleman: *Opdat wij niet vergeten*, p. 549.

God haar veilig beware door Zijn Vaderlijke Gunst . . . en opdat Hij haar eenmaal weer met ons, haar volk, moge verenigen.

Zo is het voorts onze plicht, in onze gebeden te gedenken onze broeders en zusters die gevangen zijn . . . evenals wij thans ook gedenken aan onze broeders en zusters in Indië en de noden waarin zij door de oorlogsomstandigheden verkeren . . .

Wij bevelen deze zaken u met ernst en aandrang aan, opdat de kerken in deze zo gewichtige zaken haar dienaren des Woords steunen en opdat wij ons niet laten leiden door vrees voor aardse machten, maar veeleer door de overtuiging dat alleen de Koning der kerk bevelen kan (gelijk Hij dat ook reeds bevolen heeft) wat in Zijn kerk zal gebeden worden.'

★

Er waren, zoals uit het voorafgaande blijkt, in 1941 op verscheidene punten nog aarzelingen en onzekerheden zowel binnen de Nederlandse Hervormde Kerk als binnen de Gereformeerde Kerken. De leden van de bestuursinstanties welke de stem dier kerken moesten laten klinken (kerken die zich in het verleden zeer gezagsgetrouw opgesteld hadden), wisten niet steeds hoe ver zij moesten en konden gaan. Wanneer zij spraken, vloemde dat meestal uit het initiatief voort dat door enkelingen in samenwerking met gelijkgezinden genomen werd. Intussen leerden beide kerken met name door het zich in '41 zo duidelijk aftekenende gelijkschakelingsstreven van de bezetter wèl inzien dat het plicht was, het eigen domein met kracht te verdedigen. Die taak lag allereerst op ideologisch gebied: het kwam dan ook tot duidelijke afwijzingen van de totalitaire staat en van de rassenleer. Men ging verder wanneer men bovendien het optreden van de bezetter publiekelijk ging toetsen aan bijbelse normen en in gevallen waarin die normen overtreden waren, de gelovigen tot verzet opriep. Beide kerkgenootschappen gingen in de loop van '41 erkennen dat dat verzet in beginsel geboden kon zijn. De vraag bleef, in welke gevallen dat beginsel in praktijk gebracht moest worden. Welnu, beide kerkgenootschappen duldden geen inmenging in de dienst; zij wensten (wij behandelden dat al in ons vorige deel) vrijelijk in de kerken te collecteren en vrijelijk over de collecte-opbrengsten te beschikken; samenwerking met de Winterhulp Nederland en de Nederlandse Volksdienst wezen zij dus af. Eveneens kwamen beide kerkgenootschappen met kracht voor het recht der ouders op om de opvoeding van hun kinderen te bepalen; wij zullen de daarmee samenhangende verscherping in de Schoolstrijd nog in dit hoofd-

stuk behandelen. Ook de Nederlandse Arbeidsdienst werd principieel afge-
wezen maar ten aanzien van het verzet daartegen was de stem van de kerken
niet duidelijk; dat zullen wij, omdat dit punt vooral in '42 aan de orde kwam,
eerst in ons volgende deel schetsen. Het totale beeld is dus niet gelijkvormig
en het spreekt vanzelf dat de onzekerheid hoe ver men diende te gaan, vooral
tot uiting moest komen bij het overleg in het Convent der Kerken. Immers,
daar ging het er juist om, niet alleen te bevorderen dat de protestantse kerk-
genootschappen één lijn trokken maar ook dat zij gemeenschappelijk, dui-
delijk en publiekelijk zowel tot 'de Overheid' als tot de gelovigen het
woord zouden richten in geloofskwesties die *tegelijk* politieke kwesties waren.

Convent der Kerken

Het Convent der Kerken was op 25 juni '40 voor het eerst bijeengekomen
en acht protestantse kerkgenootschappen gingen aan de beraadslagingen deel-
nemen: de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken, de
Christelijke Gereformeerde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Hersteld
Verband, de Remonstrantse Broederschap, de Algemene Doopsgezinde
Sociëteit, de Evangelisch-Lutherse Kerk en het Hersteld Evangelisch-
Luthers Kerkgenootschap. Van deze acht hadden evenwel de beide Lutherse
kerkgenootschappen niet hun handtekening gezet onder het protest naar
aanleiding van de eerste anti-Joodse maatregelen dat eind oktober '40 bij
Seyss-Inquart ingediend was en dat enkele dagen later in de meeste pro-
testantse diensten was voorgelezen, niet evenwel in de gereformeerde en
evenmin in de christelijke gereformeerde. Op grond van de bezwaren der
twee lutherse kerkgenootschappen was voorts begin november besloten, het
onderwerp 'het antisemitisme' van de agenda van het Convent af te voeren.

Binnen de Gereformeerde Kerken en binnen de Evangelisch-Lutherse
Kerk leidden deze gebeurtenissen tot kritiek. Als vertegenwoordiger van
eerstgenoemd kerkgenootschap in het Convent werd, gelijk reeds vermeld,
prof. Kuyper door Donner vervangen. Binnen de Evangelisch-Lutherse
Kerk bleek het nodig, een bijzondere synode bijeen te roepen. Daar kreeg de
synodale commissie (het kerkbestuur) nog juist een meerderheid voor haar
besluit, de brief aan de *Reichskommissar* niet mede te ondertekenen. Het was
een Pyrrhus-overwinning, want toen de uitslag van die stemming bekend
werd bij de gemeenten, rees er zulk een storm van protesten dat de synodale
commissie het geraden achtte, afgevaardigden van alle kerkeraden in verga-
dering bijeen te roepen. Hier bleek duidelijk dat men wenste dat de Evange-

lisch-Lutherse Kerk voortaan met de overige protestantse kerkgenootschappen één lijn zou trekken.¹

Begin januari '41 kreeg het Convent een vreemde eend in de bijt toen het besloot, een vertegenwoordiger van de kleine groepering der Gereformeerde Gemeenten toe te laten Dit was namelijk ds. G. H. Kersten, oprichter en leider van de Staatkundig Gereformeerde Partij. 'Gewoonlijk werd door hem', aldus Touw,

'een volkomen-lijdelijke houding tegenover de maatregelen van de bezetter ingenomen. De Duitse invasie zag hij als een oordeel Gods, vooral in verband met de zondagsontheiliging . . . In dat verband sprak hij dan vaak over het varen van de prinses op zondag!² . . . Na enige tijd liet (men) merken dat men op (zijn) aanwezigheid . . . verder geen prijs stelde.'³

Kersten was nog aanwezig toen, in Den Haag, in het Convent der Kerken op 25 februari (de dag waarop in Amsterdam de Februaristaking uitbrak) besloten werd, een brief te richten tot het college van secretarissen-generaal⁴ waarin men uiting zou geven aan zijn verontrusting 'door de ontwikkeling der gebeurtenissen gelijk deze zich meer en meer aftekenen':

'Zo zijn in het beeld dat de openbare straat meer en meer gaat vertonen, in de behandeling welke in steeds toenemende mate aan het Joodse deel van de Nederlandse bevolking ten deel valt, in de groeiende rechtsonzekerheid, in de voortgaande aantasting van vrijheden welke de noodwendige voorwaarden zijn voor vervulling van Christen-plichten, even zovele duidelijke symptomen te zien van een toestand die niet alleen een klem legt op het geweten van onze landgenoten, maar ook naar de diepste overtuiging der Kerken indruist tegen de eis van Gods Woord.

Het is om die reden dat de Kerken zich genoopt gevoelen, zich tot uw college te wenden met de dringende bede, zoveel in uw vermogen ligt, te bevorderen

¹ Tot de felst protesterenden in het lutherse kamp behoorde de lutherse predikant in Apeldoorn en Doesburg, ds. P. H. Borgers. 'Ook zijn vurig gebed voor de koningin, iedere zondag, werd hem', aldus zijn biografie W. F. Jense, 'door sommigen ontraden. Hij zegt daarop: 'Ik bad misschien niet elke zondag voor de koningin. Na 15 mei doe ik het wel. Nietwaar X, als je bij mij in de kerk bent, hoor je elke keer mijn bede voor de koningin en voor de Joden. Ik vind, dat zelfs al deed men het vroeger niet, er alle reden is om te zeggen: nu de koningin ons gebed zo nodig heeft, doen wij het wèl.'" (W. F. Jense: *De lof der liefde. Het leven en sterven van ds. Paulus Hermanus Borgers* (1947), p. 20-21). Ds. Borgers werd op 10 december '44 gearresteerd. Hij overleed ca. twee maanden later in het concentratiekamp Neuengamme. ² Het prinselijk gezin had op zondag 12 mei '40 ons land verlaten.

³ Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. I, p. 138. Ds. Kersten verleende van '43 af enige hulp aan onderduikers. ⁴ Tekst: a.v., dl. II, p. 32-33.

dat recht, waarheid en barmhartigheid ook in het huidige tijdsbestel de richtsnoeren zullen zijn voor het beleid der Overheid . . .

Wij vertrouwen dat gij de stem der Kerken, zoals zij in dit adres tot uiting is gebracht, op de wijze die u daartoe dienstig zal voorkomen, mede zult willen doen doorklinken tot hen die tijdens de huidige bezettingstoestand de uiteindelijke verantwoordelijkheid dragen voor de gang van zaken in ons vaderland.

Met volledig begrip voor de hoogst moeilijke taak waarvoor uw college zich in dit tijdsgewricht gesteld ziet, smeken zij God dat Hij u Zijn licht en bijstand moge schenken.'

Dit adres d.d. 5 maart '41, in concept opgesteld door Gravemeyer en de voorzitter van de Remonstrantse Broederschap, de advocaat mr. F. M. Westerouen van Meeteren, werd *niet* ondertekend door ds. Kersten en evenmin door de vertegenwoordiger van het Hersteld Evangelisch-Luthers Kerkgenootschap.¹ Het viel overigens bij de secretarissen-generaal in slechte aarde: waren *zij* soms verantwoordelijk voor die 'symptomen... van een toestand die... indruist tegen de eis van Gods woord'? Hooghartig besloten zij, op de inhoud van het adres met geen woord in te gaan. Het er in opgenomen verzoek: de tot uiting gebrachte bezorgdheid aan de bezetter kenbaar te maken, legden zij naast zich neer.

Gravemeyer was met dit adres alléén nog niet tevreden. Hij stelde in het Convent voor, de volledige tekst of een samenvatting in alle protestantse diensten van de kansel af te kondigen. Sommigen vielen hem bij, anderen

¹ Twee weken later richtte het Episcopaat der Oud-Katholieke Kerk van Nederland óók een brief tot de secretarissen-generaal die in veel minder klemmende bewoordingen gesteld was en blijk gaf van een grote mate van gezagsgetrouwheid. Deze Oud-Katholieke Kerk was in het begin van de achttiende eeuw ontstaan als afsplitsing van de toen slechts tersluiks bestaande katholieke kerk. Traditioneel gedroegen de Oud-Katholieken zich zeer gehoorzaam jegens de overheid. Het kerkgenootschap telde in '40 ca. tienduizend zielen, van wie meer dan een derde tot drie parochies behoorde: IJmuiden, Egmond aan Zee en Den Helder. Het had een aartsbisschop te Utrecht en bisschoppen in Haarlem en Deventer. Wat hun beleid betreft, willen wij vermelden dat zij begin augustus '40 hun priesters gelastten, het gebruikelijke gebed 'voor de koningin en het koninklijk huis' voortaan achterwege te laten maar dat zij daar in maart '42 van terugkwamen. Toen werd voorgeschreven, te bidden: 'Vergun in Uwe goedertierendheid dat onze koningin door Uwe wijsheid geleid en, met geheel haar Huis, door Uw zegen bewaard worde.' (H. J. W. Verwey: *De Oud-Katholieke Kerk van Nederland tijdens de Duitse bezetting 1940-1945 en de Oud-Katholieke parochie van de H. Willibrordus te Batavia tijdens de Japanse bezetting 1942-1945* (1945), p. 7) Deze omzwaai was, schijnt het, vooral te danken aan de nieuwe bisschop van Deventer, mgr. E. Lagerwey, die nadien de Oud-Katholieke Kerk tot een vast contact wist te brengen met het Interkerkelijk Overleg, het vroegere Convent der Kerken.

waren van opinie dat dit te ver zou gaan. Men vond wèl goed dat het adres aan de kerkeraden toegezonden werd die daar dan ook met deze en gene over zouden mogen spreken (maar niet de tekst vermenigvuldigen!)¹ en voorts vond het denkbeeld bijval dat Gravemeyer eens zijn gedachten zou laten gaan over 'een boodschap tot de gemeenten, van overeenkomstige strekking als het adres, welke boodschap dan zou kunnen worden afgelezen'² – van de kansel! Daar kwam het Gravemeyer en zij die dachten als hij, op aan.

Toen het Convent op 11 maart opnieuw bijeenkwam, deelde Donner, die als voorzitter optrad,³ mee dat in alle gereformeerde diensten op zondag 23 maart een herderlijk schrijven voorgelezen zou worden; hij kon er de tekst (eerder al gememoreerd) van voorlezen en zulks leidde er toe dat alle overige protestantse kerkgenootschappen besloten, voor diezelfde zondag 23 maart een bidstonde uit te schrijven. Gravemeyer had al een oproep tot gebed gereed die hier en daar in zijn bewoordingen aansloot bij de terminologie die in het adres aan het college van secretarissen-generaal gebruikt was. Deze oproep werd acht dagen later, woensdag 19 maart, door Gravemeyer namens de Algemene Synode aan alle hervormde predikanten toegezonden. Hun werd dan in overweging gegeven om op 23 maart in de aanvang van de dienst bij de bijbellezing uit het Evangelie van Johannes de gelijkenis van de goede Herder voor te lezen ('Voorwaar, voorwaar zeg Ik ulieden: die niet ingaat door de deur in de stal der schapen, maar van elders inkomt, die is een dief en moordenaar', enzovoort) en om in aansluiting op deze verzen het volgende van de kansel af te kondigen:

'De Algemene Synode der Nederlandse Hervormde Kerk heeft besloten, op zondag 23 Maart in de gemeente uitdrukking te geven aan de ontroering over de huidige toestand waarbij de Kerk ten nauwste is betrokken.

De haar door God opgedragen verkondiging van Zijn Woord legt haar de dure roeping op om op te komen voor recht en gerechtigheid, voor waarheid en liefde. De Kerk moet staan voor de handhaving der vrijheden welke de noodzakelijke voorwaarden zijn voor vervulling van Christenplichten' –

daarbij werd kennelijk mede bedoeld op van Dams plannen tot aantasting van de vrijheid van het bijzonder onderwijs, zoals de daarop volgende passage een reactie was op alles wat in de eerste maanden van '41 op het gebied der Jodenvervolging geschied was:

¹ In de hervormde kerk geschiedde die toezending op 6 maart, daags na de verzending van het adres. ² Convent der Kerken: Notulen, 25 febr. 1941. ³ Hij volgde Slotemaker de Bruïne op die van december '40 af wegens ziekte niet meer aanwezig kon zijn; Slotemaker overleed in de lente van '41.

'De Kerk blijve spreken en handelen ten opzichte van het volk Israël naar de eis van Gods Woord.

Vreeze Gods dringe ons, deze dingen voor Zijnen troon uit te spreken. Hij ontferme Zich over ons en onze kinderen.'¹

Een aantal hervormde predikanten ontving dit stuk vermoedelijk reeds op woensdagavond 19 maart. Onder hen moet zich één of moeten zich meerdere personen bevonden hebben die onmiddellijk de *Sicherheitspolizei* of andere organen van de bezetter waarschuwden, althans: donderdagmorgen vroeg werden Gravemeyer en Donner gearresteerd. Vrijdag werd Gravemeyer er in een eerste verhoor van beschuldigd dat de kanselafkondiging, twee dagen later, bedoeld was als sein tot een algemene opstand – een herhaling als het ware, maar dan op groter schaal, van de Februaristaking. Het kostte hem niet veel moeite, de dwaasheid van die beschuldiging aan te tonen. Zaterdagmiddag werd hem toegezegd dat hij vrijgelaten zou worden. Hij besloot toen, er het zijne toe bij te dragen dat het op zondag niet tot ordeverstoringen zou komen: nog vanuit de gevangenis droeg hij het bureau van de Synode op, zaterdagavond telefonisch aan de predikanten in alle grote steden te berichten dat er wel een bidstond moest zijn doch dat de kanselafkondiging zonder enige explicatie achterwege moest blijven. 'Het motief was', schreef Gravemeyer enkele dagen later, na zijn vrijlating, 'door deze daad een overtuigend bewijs te geven, dat de kerk geen politieke bijbedoelingen nastreeft.'²

Gravmeyers ingrijpen werd op 28 maart door de Algemene Synodale Commissie eenparig goedgekeurd, maar het sprak vanzelf dat de gang van zaken, aldus Touw, 'de nodige verwarring' binnen de hervormde kerk wekte en dat menigeen zich in het bijzonder afvroeg of Gravemeyer wel het recht had, persoonlijk de voorlezing van een door het kerkbestuur vastgestelde kanselboodschap af te gelasten. Die predikanten welke men telefonisch had kunnen bereiken, lieten die voorlezing inderdaad na, menigmaal tot teleurstelling van de kerkgangers onder wie zich in menige plaats het gerucht verspreid had dat er op zondag 23 maart in de kerken iets bijzonders zou gebeuren. In Enschede waar de hervormde kerken, aldus de *Sicherheitsdienst*

¹ Tekst in Touw: *Het verzet der Hervormde kerk*, dl. II, p. 37. ² Brief, 24 maart 1941, van K. H. E. Gravemeyer aan de hervormde predikanten, a.v., p. 38. Gravemeyer heeft het in zijn eigen uitleg doen voorkomen alsof hij niet voor Duitse druk gezwich was. Wij achten die uitleg niet overtuigend: Gravemeyer wist dat de lastgeving die hij telefonisch liet doorgeven, de Duitsers welkom was. Wij menen bovendien dat juist uit het vervolg van het kerkelijk verzet duidelijk blijkt dat Gravemeyer zich na het gebeuren van maart '41 innerlijk voorgenomen heeft: nooit meer toegeven!

(die extra veel verspieters uitgezonden had), 'wegen der angekündigten Verlesung . . . bis auf den letzten Platz gefüllt (waren)', werd tòch een explicatie gegeven: er werd althans van de kansels meegedeeld dat de kanselboodschap niet voorgelezen zou worden. 'In der Lasonderkirche predigten zwei Pfarrer, die in ihrer Predigt zum Ausdruck brachten, dass alle Menschen, gleich welcher Rasse, Brüder seien . . . In Zwolle sprach im Schlussgebet ein Pfarrer davon, dass die Besetzung so schnell wie möglich wieder verschwinden und die alte Freiheit zurückkehren möge.'¹

Donner had zich in gevangenschap anders opgesteld dan Gravemeyer. Hij wees er op dat de herderlijke brief van de Generale Synode der gereformeerden niets te maken had met het adres aan de secretarissen-generaal. Niettemin werd hem gevraagd, te verhinderen dat de brief voorgelezen zou worden. Zijn antwoord was dat hij daar generlei bevoegdheid toe had. 'Hij bood aan', aldus Delleman,

'de herderlijke brief alsnog met de Duitsers door te nemen om te doen zien dat van de afkondiging daarvan niet een bedreiging van de openbare orde kon worden gevreesd . . . In de late zaterdagavond las hij de Duitse politie-ambtenaar die (Westfaalse rooms-katholiek) theologisch niet geheel onkundig bleek, de herderlijke brief voor, deze zo nodig voor hem vertalend; het einde was dat met aarzeling in de afwijzende houding werd berust en hij zo eindelijk naar huis werd gebracht.'²

Anderhalve week later, op 2 april, werd Donner opnieuw gearresteerd, ditmaal, gelijk wij in hoofdstuk 4 reeds vermeldden, wegens verdenking van medeplichtigheid aan het werk van de Stijklgroep. Nu werd hij ook langer in arrest gehouden: tot eind mei. Zijn plaats in het Convent was inmiddels ingenomen door dr. A. A. L. Rutgers; deze en Donner bevonden zich onder de anti-revolutionaire voormannen die op 1 juli naar het kamp Schoorl gebracht werden. De plaats van Rutgers werd toen door oud-minister dr. J. J. C. van Dijk ingenomen; voorzitter van het Convent werd de Amsterdamse hoogleraar Scholten.

Zo werd bij uitstek het Convent der Kerken met de realiteit van de Duitse vervolging geconfronteerd. De arrestaties vielen trouwens niet alleen in de hoek van de gereformeerden en hervormden: medio juni werd Buskes die als vertegenwoordiger van de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband een der meest strijdbaren in het Convent geweest was (maar zijn kerkgenootschap was maar klein: ca. zeventuizend zielen), gearresteerd wegens een

¹ 'Meldungen aus den Niederlanden', 38 (24 maart 1941), p. 19. ² Delleman: *Opdat wij niet vergeten*, p. 83.

artikel van zijn hand dat in het tijdschrift *Woord en Wereld*, dat prompt verboden werd, gepubliceerd was.¹

Het is helaas onmogelijk, de gevolgen van al deze arrestaties in de deliberaties van het Convent der Kerken nauwkeurig te volgen: na de crisis van 23 maart werd namelijk besloten, voortaan geen notulen meer te vervaardigen. In het algemeen is het evenwel onze indruk dat deze crisis althans in '41 op het beraad in het Convent meer effect gehad heeft dan men uit de beschrijvingen van Touw en Delleman zou afleiden. Immers, terwijl de bezetter juist in de zomer en herfst van '41 op tal van terreinen des levens sterker ging ingrijpen, 'vergaderde het Convent slechts zelden *in pleno* . . . De lopende zaken werden', aldus het rapport van de gereformeerde deputaten aan hun synode, 'behandeld in een kleiner comité, de contact-commissie, zodat van een gezamenlijk optreden van alle protestantse kerken naar buiten dan ook geen sprake meer was . . . De machinerie werkt langzaam; niet alle delen werken mee en de grief, tot deputaten gericht, dat zij in gewichtige zaken met haar adviezen zo laat komt, is vooral daaraan te wijten.'²

Zo werd dan ook in de maanden waarin het Joodse volksdeel door een hagel van verordeningen getroffen werd, door de samenwerkende protestantse kerkgenootschappen (trouwens ook door het Episcopaat) gezwegen. Wel was in het Convent 'overwogen om ten behoeve van de Joden, inzonderheid die naar het buitenland gevoerd waren en waaronder een schrikbarende sterfte heerste' (Mauthausen!), 'tussenbeide te komen, maar de vrees dat juist daardoor hun lot verergerd zou worden (waarom de Joden zelf verzocht hadden, dit niet te doen), weerhield hen tot dusver', aldus weer de gereformeerde deputaten.³

'Waarom de Joden zelf verzocht hadden, dit niet te doen' – welke Joden? Bepaald niet Visser en zijn Coördinatie-Commissie! Wij veronderstellen dat het Cohen geweest is die Scholten, zijn collega-hoogleraar van de Universiteit van Amsterdam, benaderd heeft. Wij nemen voorts aan dat

¹ Buskes werd na twee maanden vrijgelaten; hij keerde toen onmiddellijk naar het Convent der Kerken terug, overigens met gemengde gevoelens. Men had er, schreef hij later, 'voor het illegale verzet in de eerste jaren bitter weinig waardering. De afgevaardigden hadden slechts kritiek: de illegalen waren onbesuisd, handelden ondoordacht en onverantwoordelijk, maakten zich schuldig aan gevaarlijke romantiek en avonturenzucht.' (J. J. Buskes: *Hoera voor het leven* (1959), p. 185) 'Ik kwam er', zei hij ons eens, 'na de discussies wel eens vandaan met het gevoel dat ik er beroerd van was.' (J. J. Buskes, 19 sept. 1960) ² 'Rapport deputaten voor de correspondentie met de Hoge Overheid' (dec. 1941) in Gereformeerde Kerken in Nederland: *Acta voortgezette Generale Synode 1940-1943*, p. 231. ³ A.v., p. 239.

Scholten het evenals Cohen niet raadzaam achtte, op de Jodenvervolging te reageren in een verklaring welke publiekelijk in alle kerken voorgelezen zou worden, maar Scholten vond wèl dat er alle reden was, op een andere wijze voor de Joden op te komen, nl. bij Seyss-Inquart persoonlijk. Meer nog: hij vond óók dat deze hoogst belangrijke stap niet door de protestantse kerkgenootschappen alléén ondernomen moest worden, maar door protestanten en katholieken samen.

★

Op 31 oktober 1517 had Luther zijn befaamde stellingen aan de kerkdeur te Wittenberg gehecht. Later was het in de protestantse wereld gebruik geworden, de 31ste oktober als 'Hervormingsdag' te vieren. Een merkwaardig toeval wilde dat, terwijl tussen de voorzitter van het Convent en de aartsbisschop over allerlei onderwerpen reeds eerder contact was geweest, nu juist op Hervormingsdag 1941 voor het eerst een ontmoeting plaatsvond die beoogde, een gemeenschappelijke stap naar buiten te ondernemen. In die ontmoeting (er vond spoedig een tweede gesprek plaats) stelde de aartsbisschop aan Scholten voor om, als men tot Seyss-Inquart kon doordringen, niet alleen de Jodenvervolging aan de orde te stellen, maar ook de rechtsverkrachting en de gelijkschakeling, d.w.z. het opdringen van de nationaal-socialistische levensbeschouwing.¹ 'Wij vinden het van groot belang', zo deed mgr. de Jong aan de bisschoppen weten, 'dat de christelijke kerken gezamenlijk optreden; al wordt dan niet direct iets positiefs bereikt, het versterkt zeker de onderlinge solidariteit om onze christelijke waarden zo krachtig mogelijk te verdedigen.'² Afgesproken werd dat de officiaal van het aartsbisdom, mgr. van de Loo, aan de te ondernemen stappen zou deelnemen; deze maakte in het protestantse kamp onmiddellijk de indruk, een bij uitstek strijdbaar man te zijn.

Hoe tot Seyss-Inquart door te dringen?

Besloten werd, een memorandum op te stellen dat men aan de secretaris-generaal van justitie, de NSB'er Schrieke, zou overhandigen; traditioneel ressorteerden de kerken immers onder dat departement. In dat memorandum zou een gesprek met Seyss-Inquart, eventueel met Rauter, aangevraagd worden.

¹ Scholten was niet gelukkig met deze uitbreiding omdat, naar hij meende, 'de Jodenkwestie haast had' (Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. I, p. 141). Daarbij dacht hij kennelijk aan de berichten uit Mauthausen. ² Aangehaald in Aukes: *Kardinaal de Jong*, p. 359-60.

PROTEST BIJ SCHRIEKE

Het memorandum¹ werd niet alleen door het Episcopaat maar ook door alle protestantse kerkgenootschappen goedgekeurd, zij het met één uitzondering: de Christelijke Gereformeerde Kerk. Deze ontbrak dan ook op het appèl toen Schrieke op 5 januari '42 behalve mgr. van de Loo afgevaardigden van zeven protestantse kerkgenootschappen ontving. Het memorandum werd hem overhandigd. Daarin werd op 'de schier volslagen rechteloosheid' gewezen. Hierop volgde een passage over de Jodenvervolging die met terughoudendheid geformuleerd was:

'De Kerken treden voor dit ogenblik niet in beoordeling van het antisemitisme dat zij overigens op Christelijke grondslagen principieel verwerpen; zij wensen evenmin in debat te treden over de politieke maatregelen *in het algemeen* tegen de Joden. Zij willen zich bepalen tot het feit dat in de loop van 1941 talrijke Joden zijn gevangen genomen en naar elders gevoerd, terwijl sedert officiële mededelingen omtrent ontstellend hoge sterftegevallen onder deze gedeporteerden zijn ingekomen. De Kerken zouden schromelijk tekortschieten, indien zij niet van de Overheid verlangden dat aan deze maatregelen paal en perk worde gesteld. Dit toch is een eis van Christelijke barmhartigheid.'

Tenslotte werd geprotesteerd tegen het feit 'dat de nationaal-socialistische levensbeschouwing wordt *opgedrongen* van overheidswege'. Met dit alles werden, aldus de conclusie, 'de gerechtigheid, de barmhartigheid, de vrijheid van levensovertuiging . . . aangerand.' Daarvan wensten de kerken te getuigen jegens de secretaris-generaal van justitie en al zijn ambtgenoten; zij vroegen tenslotte een audiëntie aan 'bij de hoogste Duitse autoriteit die over deze dingen beschikt.'

Scholten lichtte dit memorandum mondeling toe. Schrieke antwoordde dat niet het college van secretarissen-generaal maar de *Reichskommissar* verantwoordelijk was voor hetgeen geschiedde; hij vreesde dat de kerken 'zich verzetten tegen wat een onverbiddelijke en onverzettelijke historische ontwikkeling' was: 'ze zijn', zei hij, 'als een man die op de spoorrails blijft lopen terwijl een trein in aantocht is' – maar hij zou het memorandum aan zijn collega's doorgeven en een audiëntie bij Seyss-Inquart aanvragen.

Die audiëntie vond zes weken later plaats: op 17 februari '42, daags na het bericht van de val van Singapore. De voorbereiding was niet zonder strubbelingen verlopen: Seyss-Inquart had geweigerd, Scholten als woordvoerder van de Nederlandse Hervormde Kerk te ontvangen; sterker nog: hij had Scholten enkele dagen in arrest laten stellen en hem vervolgens een

¹ Tekst in Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. II, p. 57–59.

gedwongen verblijfplaats in Zuid-Limburg toegewezen.¹ De Algemene Synodale Commissie had toen besloten, de Groninger hoogleraar prof. dr. W. J. Aalders als haar woordvoerder te laten optreden. Deze werd bij zijn bezoek aan Seyss-Inquart door dr. van Dijk en mgr. van de Loo vergezeld. Seyss-Inquart had Schmidt en Schrieke naast zich: drie tegen drie. Het was de eerste ontmoeting van die aard; het zou de enige blijven.

Er werd aan de *Reichskommissar* een lange 'Gedächtnisnotiz' overhandigd, nu ook mede namens de Christelijke Gereformeerde Kerk.² De inhoud sloot bij die van het memorandum aan dat begin januari aan Schrieke aangeboden was. De aan de Jodenvervolgung gewijde passage was een vertaling van die welke wij boven aanhaalden. Meer dan de helft van het lange stuk was overigens aan een nieuw punt gewijd: de bezwaren welke de kerken koesterden tegen de verplichte deelneming aan de Nederlandse Arbeidsdienst die ophanden was. Aalders ging daar in een lange en waardige toespraak³ nog op in en memoreerde daarbij ook de aantasting van de vrijheid van het bijzonder onderwijs en de ingrepen op het terrein van de kerkelijke pers. Een zwak element in zijn toespraak was dat hij kort voor het slot opmerkte dat '*die christliche Kirche in den Niederlanden bisetzt im allgemeinen, formell und direkt, Gott sei Dank, noch nicht angegriffen ist.*'

Ook Seyss-Inquart hield een lang betoog waarin hij de kerken verweet dat zij niet samen met Duitsland tegen het bolsjewisme optrokken. Alle kritiek wimpelde hij af: ten aanzien van 'het arresteren van onschuldigen', in het overhandigde stuk gewraakt, had men hem geen namen genoemd, in de Arbeidsdienst zou kerkbezoek toegestaan zijn, op de scholen moest alleen maar 'een *deutschfeindliche* beïnvloeding van de leerlingen' tegengegaan worden, de Kultuurkamer liet 'elke godsdienstige overtuiging en godsdienstbeleving volkomen intact' en in de bijbel stond: 'Geef den keizer wat des keizers is.' De juistheid van één grief erkende hij: inderdaad, de Joden werden vervolgd, maar, aldus het verslag van mgr. van de Loo⁴:

'barmhartigheid jegens hen te betrachten . . . was naar het oordeel van de *Reichskommissar* te veel verlangd. Zij waren nu eenmaal bedervers van de Arische stam, een gedegeneerd ras, een kwaadaardig gezwel aan het organisme van onze Europese volksgemeenschap, de schuldigen bij uitstek aan de oorlog en aan de pest van het bolsjewisme en, evenals indertijd de Marranen, een gevaar voor de staat . . . Neen, barmhartigheid jegens hen was misplaatst; alleen kon men, voorzover het algemeen belang zulks gedoogde, recht en gerechtigheid jegens hen laten gelden' -

¹ Later in '42 kreeg Scholten een gedwongen verblijfplaats op de Veluwe. ² Tekst in Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. II, p. 67-69. ³ Tekst: a.v., p. 70-73.

⁴ Tekst: a.v., p. 74-77.

en die 'gerechtigheid' hield in (maar dat verzweeg Seyss-Inquart zorgvuldig) dat zij op korte termijn uit Nederland gedeporteerd zouden worden.

Aalders, van Dijk en van de Loo gingen alle drie op Seyss-Inquarts betoog in. Van Dijk memoreerde de precieze aantallen van de Joden omtrent wie uit Mauthausen bericht van overlijden ontvangen was, waarop Schmidt zei: 'Können wir dafür wenn sie sich vom Felsen hinabstürzen wollen?'¹ – van Dijk repliceerde dat de toestanden wel volstrekt onmenselijk moesten zijn als dit frequent gebeurde. Van de Loo (die op alle punten stevig van zich afbeet) hield de *Reichskommissar* opnieuw voor, dat barmhartigheid ook jegens de Joden 'Christenplicht' was,

'overigens, zo betoogde ik, zouden wij al zeer verheugd zijn wanneer althans de rechtvaardigheid tegenover de Joden betracht werd . . . overtuigd als we waren dat tallozen onder hen als onschuldige slachtoffers waren gevallen van de rassenhaat, hoewel zij zich steeds als eerzame burgers gedragen hadden.'

'Het is mijn einddruk', aldus Aalders in zijn verslag,² 'dat deze audiëntie als zodanig niets kan doen verwachten. Wij kunnen alleen het van belang achten, persoonlijk en tegenover de Kerk, dat wij een getuigenis hebben afgelegd.'

Maar daar mocht het volgens het Convent der Kerken niet bij blijven! Het was al bijna anderhalf jaar geleden dat de gelovigen althans in een groot deel van de protestantse kerken een gemeenschappelijk getuigenis der kerkgenootschappen vernomen hadden: het werd tijd voor een nieuw getuigenis, temeer omdat de bezetter na de audiëntie van 17 februari met nieuwe maatregelen aantoonde dat hij zijn beleid eerder wilde verscherpen dan verzachten. Alle voormannen van de twee grote organisaties van het protestants bijzonder onderwijs, onder wie Aalders, werden eind februari gearresteerd en medio maart ging het er naar uitzien dat ook allerlei christelijke instellingen gelijkgeschakeld zouden worden: men vernam althans dat Müller-Lehning, de commissaris voor de niet-commerciële verenigingen en stichtingen, het bestuur van de Christelijke Vereniging voor de Verpleging van Lijders aan vallende ziekte afgezet had¹ en zich haar befaamde gestichten te Heemstede, 'Meer en Bosch' en 'Bethesda-Sarepta', had toegeëigend.³

¹ Delleman: *Opdat wij niet vergeten*, p. 103. ² Tekst in Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. II, p. 73-74. ³ Het bestuur had begin '40 twee personeelsleden die lid waren van de NSB, wegens ongeschiktheid ontslagen. Müller-Lehning eiste dat zij weer in dienst genomen zouden worden. Dat werd geweigerd. Het bestuur en de geneesheer-directeur werden afgezet. Het was hun evenwel bekend dat epileptici in Duitsland al vóór de oorlog gesteriliseerd werden en zij hadden

Tegen die achtergrond werd in de tweede week van maart door het Convent der Kerken een kanselboodschap opgesteld waarin mededeling gedaan werd van de bij Schrieke en Seyss-Inquart ondernomen stappen. Het Episcopaat deed hetzelfde. Afgesproken werd dat die boodschappen op zondag 22 maart in alle kerken voorgelezen zouden worden. Op zaterdag 14 maart waren de teksten nog niet verspreid, maar de *Sicherheitspolizei* had vernomen (wij weten niet, via welke kanalen) dat er een nieuwe afkondiging ophanden was, en wel op zondag de 15de. De *Sicherheitspolizei* wist tot wie zij zich te wenden had. Op zaterdagmiddag vervoegden zich drie van haar functionarissen bij Gravemeyer. Deze erkende dat er een voorlezing zou plaatsvinden, niet op de 15de maar op de 22ste. Hij gaf hun de kanselboodschap ter inzage. Gevraagd werd, wie dat stuk opgesteld hadden. Gravemeyer antwoordde dat dit 'de gewone kerkelijke instanties' waren. Wel, de namen moest hij dan maar dinsdag bij 'de SD' op het Binnenhof komen opgeven en van een kanselafkondiging mocht geen sprake zijn! Namens de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei* werd hem gezegd, dat hij, als de voorlezing doorging, met 'de scherpste maatregelen' te maken zou krijgen, 'gevangenis en erger'.¹

Twee dagen had Gravemeyer tijd om zich te beraden over het standpunt dat hij dinsdagmorgen bij de *Sicherheitspolizei* zou innemen. Menigeen voorspelde dat hij, als hij naar het Binnenhof ging, gearresteerd zou worden en ried hem aan, onder te duiken. Gravemeyer besefte evenwel dat de strijd van de kerken op een beslissend punt beland was: wat in maart '41 geschied was, mocht niet herhaald worden. Hij pleegde overleg. Men ging accoord met het denkbeeld dat hij de *Sicherheitspolizei* de namen verstrekken zou van diegenen die het adres aan Schrieke ondertekend hadden (die waren de bezetter toch al bekend) en dat hij, om enige tijd te winnen, zou meedelen dat de Kerken zich over het eventueel afgelasten van hun nieuwe kanselboodschap zouden beraden. Op zichzelf was dat beraad ook noodzakelijk: het was niet zeker dat allen bereid zouden zijn, de boodschap te laten doorgaan. Op dit punt stond Gravemeyer persoonlijk rotsvast in zijn overtuiging. Die dinsdagochtend zei hij op het Binnenhof,

derhalve besloten, de ca. zeshonderd patiënten hetzij bij familie, hetzij in andere gestichten onder te brengen. Voor de personeelsleden werd elders werk gevonden. De NSB'ers die de leiding overnamen, kwamen in lege gebouwen terecht. De mannelijke bestuursleden, de geneesheer-directeur en de hoofdbroeder werden vervolgens door de Nederlandse politie gearresteerd; zij kwamen na vijf weken weer op vrije voeten en organiseerden onmiddellijk een effectieve nazorg voor de her en der verspreide patiënten.

¹ K. H. E. Gravemeyer: 'Verslag' (16 maart 1942) in Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. II, p. 78-79.

'dat de kerken onder geen beding op dit punt zouden kunnen toegeven en zich door de Duitse overheid zouden kunnen laten voorschrijven wat zij al of niet mochten afkondigen. Dat zeker het Episcopaat maar ook evenzeer de protestantse kerken hier niet mochten en konden toegeven. Dat ik niet wist of de Duitse instanties nu de kerkstrijd in Nederland wilden laten ontbranden, maar dat ik dit zeer betreuenswaardig zou vinden . . . Dat het nu gold een zuiver principiële zaak en dat noch ik, noch anderen in de Kerk daarbij voor dreiging zouden zwichten, niet voor gevangenis of erger'¹ –

en niet alleen werd hij niet gearresteerd, maar er werd met aandacht naar hem geluisterd! Door zijn medewerkers op zijn bureau werd Gravemeyer met gejuich ontvangen.

Het overleg in het Convent der Kerken leidde tot de conclusie dat men er verstandig aan deed, de Duitsers niet te tarten door de kanselafkondiging te laten doorgaan op 22 maart. Een kort uitstel kon geen kwaad. Het Episcopaat sloot zich hierbij aan. Van dat uitstel werd gebruik gemaakt om gemeenschappelijk bij Seyss-Inquart te protesteren tegen de jegens Gravemeyer geuite dreigementen en om de *Reichskommissar* zwart op wit te doen weten dat de kerken geen inmenging duldden in de dienst: '*Durch Eingreifen in diese Angelegenheit würde*', zo werd opgemerkt, '*die besetzende Macht den Kirchenkampf in den Niederlanden entfesseln.*'²

Juist die 'kerkstrijd' moest Seyss-Inquart uit de weg gaan. Hij liet verder ingrijpen achterwege.

Het Convent der Kerken zette door. Met het Episcopaat werd afgesproken dat op zondag 19 april in alle kerken een getuigenis zou worden voorgelezen. De bisschoppen gaven dit getuigenis de vorm van een herderlijke brief³ die nagenoeg geheel gewijd was aan de Nederlandse Arbeidsdienst, maar die begon met het jegens de gelovigen uitspreken van

'grote bezorgdheid . . . over de gang van zaken in ons land, met name over de wijze waarop drie grondslagen van ons volksleven: de gerechtigheid, de barmhartigheid en de vrijheid van geweten en overtuiging, die verankerd liggen in het christelijk geloof, zijn en worden aangetast.

U is bekend de rechteloosheid, de ombarmhartigheid tegenover het Joodse volksdeel en het opdringen van een, recht tegen het Evangelie ingaande, nationaal-socialistische levens- en wereldbeschouwing.

Steeds moeilijker wordt het voor de Kerk, haar zegenrijke werkzaamheid uit te oefenen, waarbij door velen het offer van hun vrijheid wordt gebracht.

¹ A.v.: 'Verslag' (16 maart 1942) in a.v., p. 81. ² Brief, 7 april 1942, van het Convent der Kerken aan Seyss-Inquart (a.v., p. 81-82). ³ Tekst in Stokman: *Het verzet van de Nederlandse bisschoppen*, p. 236-38.

Opnieuw, beminde gelovigen, sporen Wij u daarom aan, veel en vurig te bidden voor het behoud van het Christendom in ons vaderland.'

De eerste twee van deze vier alinea's kwamen in nagenoeg dezelfde bewoordingen in de kanselboodschap voor die aan de protestantse predikanten toegezonden was.¹ Daar was een passage aan toegevoegd, niet over de Arbeidsdienst, maar over het ingrijpen tegen de besturen der protestantse schoolorganisaties en tegen 'Meer en Bosch' en 'Bethesda-Sarepta'. Overigens werd in geen van beide stukken mededeling gedaan van de bij Schrieke en de *Reichskommissar* ondernomen stappen. Daaromtrent ontvingen in het protestantse kamp de kerkeraden wèl uitvoerige inlichtingen² en ten aanzien van de Arbeidsdienst werd in die inlichtingen opgemerkt dat men zich van 'het intreden in zodanig instituut' had te onthouden, 'ongeacht de maatschappelijke gevolgen.'³

De berichten omtrent de arrestatie van de voormannen der protestantse schoolorganisaties hadden in maart onder de protestantse predikanten nogal bezorgdheid gewekt; in april vernam men dat ds. van den Bosch in het concentratiekamp Amersfoort en ds. Rutgers in het concentratiekamp Dachau overleden was – en dan het nationaal-socialisme publiekelijk 'een recht tegen het Evangelie ingaande levens- en wereldbeschouwing' noemen? Betekende dat niet dat men het eigen leven op het spel zette? Er was, voorzover bekend, onder de ruim vijfhonderd gereformeerde predikanten slechts één die, overigens op principiële gronden, voorlezing van de kanselboodschap weigerde, maar bij de hervormden waren er veel meer; zoveel zelfs (en onder hen notabene de president der Synode, ds. Addink⁴) dat het moderamen van de Algemene Synode en de Commissie voor Kerkelijk Overleg samen bijna twee weken later tot alle kerkeraden en predikanten een ernstig vermaan richtten om de kerkelijke solidariteit niet te doorbreken.⁵

Nog geen week later, op 5 mei, werd Gravemeyer als gijzelaar gearresteerd. Ds. H. J. Dijkmeester nam op grond van gemaakte afspraken onmiddellijk zijn plaats in.

★

¹ Tekst in Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. II, p. 84. ² A.v., p. 84–87.

³ In het bisschoppelijk mandement werd opgemerkt dat men 'niet zonder dringende noodzakelijkheid' tot de Arbeidsdienst mocht toetreden. ⁴ Dit feit kwam eerst twee maanden later uit. Ds. Addink nam toen ontslag; hij werd opgevolgd door ds. P. de Bruijn, hervormd predikant te Driebergen. ⁵ Tekst in Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. II, p. 92–93. Het vermaan werd in december '42 herhaald. (a.v., p. 126).

Noch van de beraadslagingen in het Convent der Kerken, noch van de werkzaamheden van Gravemeyers bureau hebben wij in het voorafgaande een volledig beeld gegeven. Wij concentreerden onze beschrijving op de belangrijkste acties: de stappen die bij Schrieke en Seyss-Inquart ondernomen werden en de voorbereiding van de kanselboodschappen die, omdat zij praktisch in het gehele land weerklonken, door hun uitstralende werking van bijzondere betekenis waren. Wekelijks en vaak dagelijks deden zich evenwel andere, door ons hier niet gememoreerde kwesties voor die om beslissingen en, zo mogelijk, om het bepalen van een gemeenschappelijk standpunt vroegen: het Journalistenbesluit, het aanmatigend optreden van Müller-Lehning, de pretenties van de Winterhulp Nederland en van de Nederlandse Volksdienst, de beknotting van de kerkelijke pers, allerlei boeten en arrestaties – telkens moest daarover vergaderd en moesten daar stukken over opgesteld worden. Eén kwestie was er evenwel die in betekenis verre boven de genoemde uitging en die met name door de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken als van primair belang beschouwd werd: de voortgezette pogingen om de vrijheid van het bijzonder onderwijs aan te tasten.

Bijzonder onderwijs: het tweede treffen

Secretaris-generaal Van Dam had, zoals wij in hoofdstuk 4 beschreven¹, in de eerste fase van zijn strijd tegen het bijzonder onderwijs een overwinning behaald. Zijn bedoeling was het, de vrijheid van dat onderwijs aan te tasten, allereerst al door het recht tot het benoemen van leerkrachten aan de staat, d.w.z. aan zijn departement te trekken. Zo ver was hij in april '41 nog niet gegaan, maar hij had het benoemingsrecht der schoolbesturen toen wel in zoverre opgeheven dat hij bepaald had dat elke benoeming door het departement goedgekeurd moest worden. Vooral mr. J. J. Hangelbroek, de secretaris van de Schoolraad (waarbij de meeste protestantse lagere scholen aangesloten waren), had er op aangedrongen dat men elke medewerking aan de door van Dam gedecreteerde regeling zou weigeren, maar hij had onvoldoende steun gevonden: eerst had het moderamen van de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs besloten, zich tot een protest te beperken maar overigens geen verzet te

¹ Onze beschrijving was daar in hoofdzaak gebaseerd op de Paters werk: *Het Schoolverzet 1940-1945*; zij is het in deze paragraaf opnieuw.

bieden, en vervolgens was Hangelbroek in zijn eigen Schoolraad in de minderheid gebleven. Het gebeurde had van Dam wel geleerd dat hij uiterst voorzichtig opereren moest; had het van hem afgehangen, dan zou hij bij nader inzien wellicht niet verder zijn gegaan dan tot die eerste benoemingsverordening die hij trouwens ook alleen maar onder pressie van Seyss-Inquart ondertekend had, maar de bezetter liet hem niet met rust: was van Dam voorstander van de Nieuwe Orde? Ja? Dan moest hij doorzetten en de nodige nieuwe regelingen afkondigen! Deed hij dat niet, dan zou de bezetter zulks doen waarbij verwacht werd dat van Dam zich zou inspannen om die regelingen tot levende werkelijkheid te maken.

Eind juli '41, ruim vier weken na het begin van de Duitse invasie in de Sowjet-Unie, verscheen een verordening van de *Reichskommissar*, verordening 137/41, waarbij bepaald werd dat van Dam voortaan bevoegd was, de subsidiëring van alle bijzondere scholen (lager-, voorbereidend-hoger en middelbaar- en nijverheidsonderwijs) afhankelijk te stellen van wijzigingen in hun leerplan en in hun leermiddelen, de schoolbesturen aanwijzingen te geven ter 'handhaving van de orde of rust', eventueel die schoolbesturen door 'gemachtigden' te vervangen en in laatste instantie bijzondere scholen te sluiten.¹ Dat alles klonk in hoge mate dreigend. Was thans algemeen verzet geboden? Het Gereformeerd Schoolverband meende van wèl en zijn gedelegeerden deden enkele weken later een daartoe strekkend voorstel in de Schoolraad. Hangelbroek was het daar niet mee eens. De zaak lag, meende hij, wezenlijk anders dan bij de eerste benoemingsverordening: die verordening vroeg van de schoolbesturen een daad, nl. dat zij hun besluiten tot aanstelling van leerkrachten aan de goedkeuring van het departement zouden onderwerpen (waarmee zij dus eigenlijk de aantasting van de benoemingsvrijheid aanvaardden), maar verordening 137/41 vroeg, betoogde Hangelbroek, van de schoolbesturen niets; zij verleende van Dam slechts nieuwe bevoegdheden – welnu, verzet was eerst geboden zodra van Dam die bevoegdheden zou gaan toepassen. De Schoolraad sloot zich bij Hangelbroeks standpunt aan; samen met het moderamen van de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs droeg hij er wel zorg voor dat van Dam een schot voor de boeg ontving: een brief namelijk (2 oktober '41) waarin stond dat naleving van de verordening 'om des gewetenswille onmogelijk' zou zijn, zodra maatregelen genomen zouden worden 'welke inbreuk zouden maken op en/of onverenigbaar zijn met de vrije doorwerking van onze Christelijke beginselen in het onderwijs.'² Eén maatregel kwam er: de invoering van het

¹ VO 137/41 (*Verordeningenblad*, 1941, p. 559–60). ² Aangehaald in de Pater: *Het Schoolverzet*, p. 76.

leervak Duits. Hier maakten de protestantse organisaties geen bezwaar tegen.

Men ziet: de Schoolraad en de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs trokken één lijn. Anders kwam het te liggen bij de organisaties van christelijke leerkrachten: de Vereniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen en de Unie van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen. De Vereniging, strijdbaarder dan de Unie, stelde zich op het standpunt dat, wanneer van Dam bij een bepaalde school een gemachtigde zou benoemen, alle leerkrachten onmiddellijk hun werk moesten neerleggen, de Unie meende dat die leerkrachten ook onder een gemachtigde hun taak, dienden voort te zetten zolang het hun niet onmogelijk gemaakt werd, christelijk onderwijs te geven.

In de herfst van '41 werden de problemen er voor van Dam niet gemakkelijker op. De pressie van NSB-zijde werd krachtiger. *Generalkommissar* Wimmer dwong hem, de chef lager onderwijs ten departemente, dr. J. H. Wesselings, te ontslaan; van Dams oude relatie dr. D. G. Noordijk, hoofdinspecteur in algemene dienst en sympathiserend lid der NSB, legde hem dagelijks reeksen klachten voor over anti-nationaal-socialistische gedragingen van leerkrachten die door de meeste inspecteurs van het onderwijs gedekt werden – en aan de andere kant kreeg van Dam in zijn arbeid ten departemente (*als* hij er was! hij zette immers zijn hoogleraarsfunctie voor de helft voort) meer en meer te maken met de nieuwe chef kabinet, prof. mr. A. L. de Block, die van de Nieuwe Orde niets moest hebben. De Block, buitengewoon hoogleraar aan de Tilburgse hogeschool, was als griffier van de Eerste Kamer op wachtgeld gesteld; hij had de functie ten departemente vooral ook op aanraden van mgr. Verhoeven, de directeur van het Rooms-Katholiek Centraal Bureau voor Opvoeding en Onderwijs, aanvaard.

In januari '41 had van Dam aan de bezetter doen weten dat hij zich voorstelde, de benoemingsvrijheid bij het bijzonder onderwijs in twee etappen aan te tasten: eerst de benoemingen afhankelijk stellen van goedkeuring door het departement, vervolgens na een jaar het benoemingsrecht aan de staat trekken. Die eerste benoemingsverordening was in april '41 verschenen – waar bleef de tweede? Het ging van Dam te ver, die op eigen verantwoordelijkheid af te kondigen (de Block, ook anderen, brachten onder zijn aandacht dat zij een nieuwe aanslag op de Grondwet betekende) – er zat voor Seyss-Inquart niets anders op dan zelf zijn handtekening te zetten onder de nieuwe regelingen: twee verordeningen nog wel, die beide begin januari '42 gepubliceerd werden.¹ De eerste schonk van Dam de bevoegdheid om,

¹ VO 4/42 (*Verordeningenblad*, 1942, p. 10) en 5/42 (a.v., p. 11-12).

wanneer twee voordrachten voor de benoeming van een bepaalde leerkracht afgewezen waren, zelf tot die benoeming over te gaan (daarmee was dus 'de lacune' uit de eerste benoemingsverordening gedicht), de tweede gaf hem het recht, hoofdinspecteurs en inspecteurs van het onderwijs te ontslaan en hetzelfde te doen met leerkrachten, 'wanneer zij op de hun toevertrouwde leerlingen een invloed uitoefenen welke in strijd is met het belang van een voorspoedige ontwikkeling van het Nederlandse schoolwezen.'

Uiteraard hadden de Schoolraad en het moderamen van de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs zich weer op het standpunt kunnen plaatsen dat zij pas tot verzet zouden overgaan wanneer bleek dat van Dam van die nieuwe bevoegdheden op onaantvaardbare wijze gebruik zou maken, maar dat werd, nu de bezetter zijn offensief zo duidelijk voortzette, een inadequate reactie geacht. Het tijdstip leek gekomen om van Dam mee te delen dat het protestants onderwijs zijn nieuwe bevoegdheden niet erkende en dus niet bereid was, zich aan de tweede benoemingsverordening te conformeren. Sterker nog, nu moest ook het zich schikken in de eerste benoemingsverordening een einde nemen: wilde men voorkomen dat van Dam eigen candidaten ging benoemen, dan diende men hem (d.w.z. de inspecteurs die namens het departement optraden) bij de benoemingen te negeren. Er werd dus een circulaire aan alle schoolbesturen opgesteld waarin hun verzocht werd, van Dam zwart op wit te berichten dat zij voortaan alle benoemingen buiten de inspecties en het departement om zouden doen, en met een brief van 2 februari¹ werd door de Schoolraad en de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs aan van Dam duidelijk gemaakt wat hem te wachten stond. Voorzitter en secretaris van de Schoolraad, dr. G. P. van Itterzon en mr. Hangelbroek, en voorzitter en secretaris van de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs, prof. Aalders en J. C. Ligtvoet, deden aan de secretaris-generaal weten dat de bestuurders van de christelijke scholen nu 'geen keuze' meer hadden:

'Voor hen is werkelijkheid het Schriftwoord dat zij Gode meer zullen gehoorzamen dan de mensen. En daarin weten zij zich in onwrikbare overtuiging één met het personeel hunner scholen en met de christenouders, wien het geestelijk welzijn hunner kinderen boven alle aardse goederen ter harte gaat.'

Een overeenkomstige brief, iets scherper nog, werd van Dam toegezonden door het bestuur van de Bond van Verenigingen voor Christelijk voorbereidend-hoger en middelbaar onderwijs; voorzitter van dit bestuur was prof. mr. V. H. Rutgers, op verzetsgebied een van de meest actieven in het

¹ Tekst in Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. II, p. 62-64.

gereformeerde kamp. Daarentegen liet het bestuur van de Bond voor Christelijk nijverheidsonderwijs na, het voorbeeld van de Schoolraad en van de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs te volgen.

Al voor de verzending van deze brieven had de Generale Synode der gereformeerden besloten, de kerkeraden te verzoeken, op zondag 8 februari in de dienst speciaal te bidden voor het behoud van het christelijk onderwijs. Na de verzending sloot de Algemene Synode der hervormden zich hier bij aan. Alle gereformeerde en hervormde kerkgangers zouden weten welke zware strijd op til was.

Eén plaats was er waar die strijd al in volle hevigheid woedde: Arnhem.

★

Er bestond in Arnhem een christelijke schoolvereniging, bij de Schoolraad aangesloten, die over twee lagere scholen het beheer voerde. Eén daarvan was de van Löben Sels-school die in '41 een kleine honderdzeventig leerlingen telde, grotendeels afkomstig uit gereformeerde gezinnen. Aan de school waren een schoolhoofd, twee onderwijzeressen en drie onderwijzers verbonden. Een van de onderwijzers, tegelijk plaatsvervangend hoofd, was een lastpost met wie het hoofd al enkele jaren moeilijkheden had gehad. Die lastpost deelde eind april '41 mee dat hij zich bij de NSB aangesloten had. Schriftelijk wees het schoolbestuur hem er toen op dat christelijk onderwijs en nationaal-socialisme onverenigbaar waren: de NSB'er moest kiezen. Met die brief liep hij onmiddellijk naar het bureau van Seyss-Inquarts *Beaufragte*. Het schoolbestuur werd daar op het matje geroepen en van '*Beleidigung des Führers*' beticht; het trok de brief in. In november evenwel, ontdekte het schoolhoofd dat de NSB'er als schrijvoorbeeld: 'Met Duitsland tegen het Bolsjewisme', op een bord geschreven had. Hij gaf de NSB'er een terechtwijzing. Weer liep deze naar de *Beaufragte*, maar nu mede met het verhaal dat het schoolhoofd tegen een leerling die de school verlaten had en huisschilder wilde worden, gezegd zou hebben: 'Misschien breng je het nog wel eens tot *Führer*.' Het schoolhoofd werd gearresteerd, de NSB'er nam zijn plaats in. Het bestuur was geneigd, zich hier in arren moede bij neer te leggen, maar het besefte dat dit toch eigenlijk van principieel belang was. Voorzitter en secretaris wonnen het advies van Hangelbroek in. Deze gaf dit advies op een moment waarop hij door zijn contacten ten departemente wist dat de publikatie van de tweede benoemingsverordening op handen was. De NSB'er moest onmiddellijk geschorst worden, zei hij, en als de man weigerde te vertrekken, moest het bestuur de school sluiten.

Met dat advies ging men naar Arnhem terug. Een moeilijke zaak! De Duitsers zouden een schorsing van de NSB'er zeker niet op zich laten zitten! Hangelbroocks advies ging drie bestuursleden te ver (zij traden af), maar op zaterdagavond 31 januari besloten de overigen in een bewogen vergadering, zich aan dat advies te conformeren. Nog diezelfde avond werd aan de NSB'er schriftelijk bericht dat hij geschorst was.

De maandagmorgen kwam. De NSB'er was present – maar ook twee bestuursleden. En nu zette het bestuur met kracht door. Het wist volledig op de steun van de vier overige onderwijskrachten te kunnen rekenen, het zond de kinderen naar huis en het sloot de school. Weer greep de *Beaufragte* in: hij eiste intrekking van het schorsingsbesluit. Dat werd geweigerd. Twee bestuursleden werden gearresteerd en kregen dezelfde eis opnieuw te horen. *Wéér* weigerden zij.¹ Toen was het geduld van de *Beaufragte* uitgeput: hij dwong de resterende bestuursleden, de ouders der scholieren mee te delen dat de school op zaterdag 7 februari weer geopend zou worden, zette het bestuur af en benoemde een relatie van Rost van Tonningen, donateur van de NSB en begunstigend lid van de Nederlandse SS, tot '*Kommissar*'. Uiteraard had de *Beaufragte* hier geen bevoegdheid toe: het benoemen van gemachtigden was nu juist een taak van van Dam geworden.

Toen de school zaterdagochtend heropend werd, waren behalve de NSB'er alle leerkrachten afwezig en van de bijna honderdzeventig leerlingen waren slechts dertig present; de NSB'er zond hen naar huis. De ouders van een kleine honderdveertig leerlingen hadden zich dus met het bestuur en de leerkrachten solidair verklaard. Hoe ver zou de Duitse wraak gaan?

Van de gereformeerde ouders kerkten velen bij ds. J. Overduin in de Oosterkerk. Verscheidenen hunner waren hem in de voorafgaande dagen om advies komen vragen. 'Ik kon', schreef hij later, 'maar één antwoord geven: 'Onder geen voorwaarde uw kinderen uitleveren aan een verrader en vijand.'² Maar hij beseftte dat zijn kerkgangers ruggesteun nodig hadden. Waar en wanneer kon hij die beter geven dan in de eerstvolgende dienst, zondag 8 februari – de dag waarop in alle gereformeerde en hervormde kerken voor het behoud van het christelijk onderwijs gebeden zou worden? 'Omdat mijn vrouw', zo schreef hij later,

'direct bij de eventuele gevolgen betrokken was, heb ik enkele dagen voor de bewuste zondag . . . haar gevraagd, of zij het goed vond dat ik een zeer concreet en zeker geluid zou laten horen van de preekstoel, en of zij bereid was, de moge-

¹ Beiden werden twee maanden in Arnhem gevangen gehouden en toen zonder enig verhoor ontslagen. ² J. Overduin: *Hel en hemel van Dachau* (z.j.), p. 33.

lijke onaangename gevolgen van mijn gevangenschap te dragen. Het korte antwoord: 'Wij hebben vandaag mannen nodig en geen lafaards', was voor mij voldoende.'

Als tekst koos ds. Overduin *Mattheüs* 5 : 10 en 11: 'Zalig zijt gij als u de mensen smaden en vervolgen, en liegende alle kwaad tegen u spreken om Mijnentwil. Verbhjdt en verheugt u, want uw loon is groot in de hemelen; want alzo hebben zij vervolgd de Profeten die vóór u geweest zijn.' In de Oosterkerk, nog voor hij met zijn preek begon, zag de predikant een hem bekende NSB'er in gezelschap van een man van de *Sicherheitspolizei* binnestappen. 'Nu wist ik zeker, dat gaat voor mij verkeerd. Ik bad God om sterkte en getrouwheid om de preek uit te spreken, zonder weglating van de gevaarlijke passages. De Here nam alle vrees en zenuwachtigheid weg en ik kon preken met overtuiging en vrijmoedigheid.'¹

'Het is tegen ons geweten', aldus de passage waar het op aankwam,

'een school die geen christelijke school der ouders meer is, te erkennen en dáár onze kinderen heen te zenden, omdat het tegen onze doopbelofte is en tegen het Woord Gods. Het is beter dat we beven voor het Woord des Heren dan voor het woord van mensen, hoe machtig die ook kunnen zijn.'

Het offer dat van de kerkgangers gevraagd kon worden, plaatste ds. Overduin in een breed bijbels en historisch perspectief:

'Wij voelen ons één met alle gelovigen, alle martelaren uit alle eeuwen, wij reiken de hand aan alle profeten die over deze tijd van druk en ellende heenzagen naar het onvergankelijk koninkrijk, dat als een loon der genade in de hemelen voor ons bewaard blijft' –

en alsof dit nog niet inspirerend genoeg was, liet hij de dienst eindigen met het staande zingen van:

'Gods Woord houdt stand in eeuwigheid
 en zal geen duimbreed wijken.
 Beef satan! Hij, Die ons geleidt,
 zal u de vaan doen strijken!
 Delf vrouw en kind'ren 't graf,
 neem goed en bloed ons af,
 het brengt u geen gewin:
 wij gaan ten hemel in
 en erven koninkrijken!'²

¹ A.v., p. 34-35. ² A.v., p. 36-37.

Nog diezelfde dag werd ds. Overduin gearresteerd.¹

De volgende dag, maandag 9 februari, werden de nog in vrijheid zijnde bestuurs- en de vier weigerachtige personeelsleden van de van Löben Sels-school bij de *Sicherheitspolizei* ontboden. Geëist werd dat zij van hun besluiten terug zouden komen. Dat werd geweigerd. De personeelsleden kregen vervolgens vier-en-twintig uur bedenktijd; verschenen zij dan niet op school, dan zou dat als 'sabotage' gelden. Daar stond de doodstraf op.

Eer de vier-en-twintig uur om waren, greep van Dams departement in. Het in Arnhem woonachtige anti-revolutionaire oud-Kamerlid H. J. W. A. Meijerink had er Noordijk van weten te overtuigen dat de *Beauftragte* in Arnhem ver zijn boekje te buiten gegaan was. Noordijk deed de *Sicherheitspolizei* telefonisch weten dat hij de zaak overnam. Was hiermee de ergste crisis bezworen, het feit bleef bestaan dat bestuur, leerkrachten en ouders over het algemeen in een treffende solidariteit stand gehouden hadden.²

Het gebeurde te Arnhem maakte vooral in de kringen van de Schoolraad diepe indruk – en opnieuw bleek het nodig dat de voormannen van de Schoolraad volhielden, want Aalders, de voorzitter van de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs, was weer gaan aarzelen. Van Dam had hem verzekerd dat hij er niet aan dacht, van zijn nieuwe bevoegdheden een gebruik te maken dat het protestants onderwijs voor het hoofd zou stoten. Op 17 februari voerde Aalders, gelijk al vermeld, het woord in de audiëntie bij Seyss-Inquart, op 19 februari stuurde hij van Dam, buiten zijn eigen bestuur en buiten de Schoolraad om, een vertrouwelijke brief waarin stond dat hij samen met van Dam naar 'een redelijke oplossing' wilde zoeken.

¹ Hij werd na een maand naar het concentratiekamp Amersfoort overgebracht, vandaar in juni '42 naar Dachau; in oktober '43 kon hij naar Nederland terugkeren.

² Wij vermelden hier de afloop. Noordijk deed zijn best, het bestuur tot een compromis te bewegen waarbij de schorsing van de NSB'er opgeheven werd. Het bestuur weigerde. Medio maart werd het vervangen door Rost van Tonningens relatie die nu in plaats van 'Kommissar' 'gemachtigde' werd. De vier 'goede' leerkrachten weigerden, onder de gemachtigde in dienst te blijven. Toen deze medio april de school heropende, waren alleen de NSB'er en twintig leerlingen aanwezig. De NSB'er werd spoedig inspecteur in een schooldistrict in Groningen, de school werd per 1 augustus opgeheven en de ouders kregen toen officieel verlof, hun kinderen te laten inschrijven bij de andere scholen waar de meesten dier kinderen al sinds februari of maart de lessen volgden.

Een conflict dat met dat aan de van Löben Sels-school te vergelijken is, heeft zich in ongeveer dezelfde periode (de crisis valt een maand later: begin maart '42) aan de christelijke lagere school aan de Hazenkampseweg te Nijmegen voorgedaan. Daar werd evenwel door de ouders niet dezelfde mate van solidariteit betoond als in Arnhem. Ook dit conflict is door de Pater met grote nauwkeurigheid beschreven. (J. C. H. de Pater: *Het Schoolverzet*, p. 224–57)

Een week later, 26 februari, kwam het hoofdbestuur van de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs in Utrecht in vergadering bijeen. Nu werd door de voorstanders van de principiële lijn alles op alles gezet om te verhoeden dat de vereniging opnieuw uit de boot zou vallen. Mr. Evenhuis, de directeur van haar bureau, reisde vooraf naar Groningen om Aalders op het hart te drukken dat hij met de Schoolraad solidair zou blijven. Gravemeyer werd door de hervormde synode op 26 februari naar Utrecht gezonden; daar bezwoer hij het hoofdbestuur 'in de meest felle, krasse woorden', aldus Touw, 'de zaak van de vrijheid der school niet te verloochenen'¹ – en een nieuw feit ondersteunde zijn woorden. Want toen hij van de vergadering uit het bureau van de Schoolraad opbelde om op een bepaald punt nadere informatie te krijgen, hoorde hij dat van Itterzon, voorzitter van de raad, en Hangelbroek juist die dag door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd waren. Het hoofdbestuur van de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs begreep dat solidariteit met de arrestanten plicht was en keurde het beleid van het moderamen goed. Aalders keerde naar Groningen terug, Ligtfoot, secretaris van het hoofdbestuur, en Evenhuis naar Den Haag.

Alle drie werden prompt gearresteerd; twee weken later volgde de arrestatie van het enige moderamenlid van de Schoolraad dat nog op vrije voeten was, P. van Aalten, voorzitter van de Vereniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen, en op 23 maart, vier weken na de eerste arrestaties, werden de Schoolraad en de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs op voorstel van van Dam door de bezetter ontbonden.²

★

Hoe hadden de schoolbesturen gereageerd op het verzoek dat hen van de moderamina van de Schoolraad en de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs alsmede van het bestuur van de Bond van Verenigingen voor christelijk voorbereidend-hoger en middelbaar onderwijs bereikt had? Hadden zij van Dam doen weten, dat zij hem voortaan bij hun benoemingen

¹ Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. I, p. 352. ² Op grond van hun hoge leeftijd werden Aalders en Ligtfoot spoedig vrijgelaten, van Aalten, Evenhuis, Hangelbroek en van Itterzon kwamen via de Cellenbarakken in het concentratiekamp Amersfoort terecht, waaruit zij eind juni ontslagen werden. Alle vier bleven zij bij het Schoolverzet betrokken.

van leerkrachten zouden negéren? Inderdaad, deze actie van de besturen was een groot succes geworden: alle besturen op één na van de protestantse scholen voor voorbereidend-hoger en middelbaar onderwijs en meer dan 95 % van de besturen van de protestantse lagere scholen hadden van Dam de gevraagde mededeling doen toekomen.¹ De lagere scholen die dat niet gedaan hadden, behoorden als regel tot de Gereformeerde Gemeenten – de volgelingen van ds. Kersten dus. Van Dam zat er mee. Hoe moest hij dat verzet tegengaan? Hij begon met de principiële schoolbesturen, in totaal een kleine tweeduizend, begin mei aan te raden, hun verklaring van niet-naleving der eerste benoemingsverordening in te trekken; geschiedde dat niet, dan zag hij zich als secretaris-generaal 'genoopt, de sanctie maatregelen toe te passen, waartoe de wet hem de bevoegdheid geeft.'² Slechts twaalf schoolbesturen trokken hun verklaring in.

De standvastigheid der overige is zonder twijfel bevorderd door de krachtige steun die door de synoden der hervormden en der gereformeerden aan dit Schoolverzet geboden werd. Die steunverlening was in de kanselboodschappen die op 19 april voorgelezen waren, al tot uiting gekomen. 'In de jongste tijd', zo stond er in, 'werd ingegrepen op het gebied van het christelijk onderwijs waarbij . . . de Schoolraad en de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs aan ons Christenvolk werden ontnomen.' Ja, dit was de praktijk van de 'recht tegen het Evangelie ingaande, nationaal-socialistische levens- en wereldbeschouwing', zoals het in die kanselboodschappen heette! Maar die boodschappen waren toch niet meer dan een injectie. Wilde men bereiken dat een kleine tweeduizend schoolbesturen volhardden, dan moest met hen een vast contact onderhouden worden. En dat geschiedde, zowel ondergronds als bovengronds.

Ondergronds werd een commissie gevormd, de z.g. Top, waar Rutgers

¹ Hetzelfde deden elf van de vier-en-veertig verenigingen die aangesloten waren bij de Bond voor het Christelijk Nijverheidsonderwijs. De besturen van vele bij deze bond aangesloten verenigingen die van Dam geen verklaring van niet-naleving toestuurden, waren gebelgd over het feit dat het bondsbestuur (hetwelk van Dam immers geen eigen brief gezonden had) de indruk gewekt had, hen de kastanjes uit het vuur te willen laten halen. Er is hieruit voortgevloeid dat het protestants nijverheidsonderwijs een nogal zwakke sector gebleven is in het Schoolverzet, maar de Pater heeft er terecht op gewezen dat verscheidene van deze scholen in de periode '43-'45 belangrijke hulp geboden hebben aan illegale groepen. De Christelijke Ambachtsschool in Rotterdam was bijvoorbeeld het centrum van de Rotterdamse Knokploegen en in de hongerwinter was het hoofdkwartier van de Binnenlandse Strijdkrachten district Noord-Holland in de protestants-christelijke nijverheidsschool te Haarlem gevestigd. ² Rondschrijven, 8 mei 1942, aangehaald in de Pater: *Het Schoolverzet*, p. 115.

(die niet gearresteerd was hoewel *zijn* brief aan van Dam toch niet minder duidelijk geweest was dan die van de Schoolraad en de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs) een belangrijke rol in ging spelen; als oud-minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen (1925–26) kende hij de onderwijswetgeving op zijn duimpje. Met anderen, onder wie Hangelbroek en Donner (na hun vrijlating), en een tweede oud-minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen (1929–33), mr. J. Terpstra, pleegde Rutgers veel overleg, ook met dr. Ph. J. Idenburg, de directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek, die een belangrijk man was in de 'Hervormde Raad voor Kerk en School' – een college dat in '42 door de hervormde synode in het leven werd geroepen en dat de ruim zeshonderd scholen die bij de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs aangesloten geweest waren, onder zijn hoede nam. Maandelijks kwam Rutgers met de provinciale leiders van het Schoolverzet bijeen om met hen de consignes te bespreken die hij met zijn naaste adviseurs vastgesteld had. Die consignes waarmee men als regel reageerde op nieuwe maatregelen van van Dam of van Noordijk, werden dan door middel van gestencilde 'Topmededelingen' door de provinciale leiders aan hun contactpersonen doorgegeven; die contactpersonen zorgden er voor dat ze de bijna tweeduizend schoolbesturen bereikten. Zat een schoolbestuur met problemen, leek het dat er door het departement ultimata gesteld zouden worden, dan kon diezelfde weg in omgekeerde richting gebruikt worden om het advies van de Top in te winnen.

Maar dit Schoolverzet had ook een bovengrondse organisatie, nl. een 'Adviesbureau voor Onderwijsrecht', dat met voorkennis van van Dams departement in april '42 in Den Haag opgericht werd. Directeur hiervan werd Donners oudste zoon, mr. A. M. Donner, een jong jurist die eerst aan het bureau van de Schoolraad verbonden was geweest. Inderdaad: het Adviesbureau ging in alle eer en deugd adviezen geven – maar die adviezen waren volledig op de richtlijnen van de Top afgestemd. Van belang was daarbij dat men uitstekende contacten had ten departemente. Er werd in opdracht van van Dam of van Noordijk geen maatregel, hoe incidenteel ook, ten departemente voorbereid of door de afdeling lager onderwijs, met name door de ambtenaar H. J. Tap (die zijn plaats als waarnemend chef aan de nieuwe chef, de NSB'er Terpstra, had moeten afstaan) werd men ingelicht, en wat de afdeling voorbereidend-hoger en middelbaar onderwijs betrof, lag de zaak nog eenvoudiger, want de afdelingschef, W. de Boer, moest, evenals Tap en de meeste overige ambtenaren, van de Nieuwe Orde niets weten. Daarnaast ontving het Schoolverzet een belangrijke mate van bescherming van de hoofdinspecteurs en inspecteurs van het onderwijs voorzover dezen 'goed' waren en enig risico durfden nemen: zij waren het die,

waar mogelijk, de schoolbesturen dekten en veelal met een geraffineerde vertragingstechniek wisten te bereiken dat kwalijke impulsen die van Noordijk en zijn afdeling uitgingen, tot niets leidden.

Wat van de schoolbesturen door het Schoolverzet in de eerste plaats gevegd werd, was dat men zich aan de toezegging hield, het departement bij alle benoeringen te negeren. Volledige cijfers hieromtrent zijn niet bekend. Uit een overzicht over de periode 1 september 1942 - 1 april 1943¹ blijkt dat in die zeven maanden in totaal 672 benoeringen geschied zijn, waarvan 465 (bijna 70 %) zonder naleving van de verordening - Utrecht en Zeeland bleken de 'zwakste' provincies; hier was de invloed van de Kerstenianen niet vreemd aan. Waarom was het percentage der principiëlen van 95 tot 70 gedaald? In een aantal gevallen heeft angst voor represailles een rol gespeeld (wat in Arnhem gebeurd was, inspireerde de flinken, maar joeg de minder flinken de schrik op het lijf), in andere gevallen was de houding van leerkrachten van belang die, voorzover zij lid waren van de Unie van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen, over het algemeen vonden dat het Schoolverzet de verhoudingen nodeloos op de spits dreef,² en in weer andere gevallen zagen de besturen tegen de materiële zorgen op die uit de niet-naleving van de benoemingsverordening konden voortvloeien. Want men kon zich wel op het standpunt stellen dat het geloof eiste dat men benoeringen deed zonder van Dams departement er in te kennen, die benoeringen moesten enige tijd *nadat* zij geschied waren, aan de inspecteurs wèl kenbaar gemaakt worden: voor elke leerkracht had men recht op subsidie en dat subsidie moest via de inspecteurs verworven worden. Vooral in de eerste maanden van het Schoolverzet vreesde menig schoolbestuur dat het, indien het inderdaad nieuwe benoeringen niet ter goedkeuring aan het departement zou voorleggen, het *gehele* subsidie zou verspelen. Daarmee werd door van Dam ook bedreigd. Ja, hij had nog meer dreigementen: het aanstellen van een gemachtigde krachtens verordening 137/41 of het doen vervolgen van niet volgens voorschrift aangestelde leerkrachten wegens het onbevoegd of onrechtmatig uitoefenen van hun functie. Inderdaad, in februari-maart '43 werd het subsidie van veertien bijzondere lagere scholen waar men zich niet aan de benoemingsverordening gehouden had, volledig

¹ A.v., p. 259. ² De Vereniging van Christelijke Onderwijzers en Onderwijzeressen heeft belangrijke steun verleend aan het Schoolverzet en nauw met de Top samengewerkt. Het was bepaald een anomalie in het Duitse beleid dat deze vereniging niet opgeheven en evenmin onder beheer gesteld werd, terwijl dat laatste wèl het geval was met het Nederlands Onderwijzers Genootschap en met de Katholieke Onderwijzersvereniging, welker leden bij de sabotage van de benoemingsverordening niet betrokken waren.

ingetrokken.¹ Protesten volgden: van de schoolbesturen, ook van de hervormde synode – en van Dam nam, zij het pas in juli '43, het advies over dat zijn kabinetschef de Block hem van meet af aan gegeven had: de subsidies moesten *proportioneel* gekort worden; bevond zich onder de zes onderwijskrachten van een bijzondere school één die onregelmatig benoemd was, dan werd voortaan een-zesde van het subsidie ingehouden. Wel te verstaan: het kon licht gebeuren dat een vol jaar verstreek voor het financiële bureau van de afdeling lager onderwijs het subsidie inderdaad ging verlagen. En dan waren er talloze gevallen waarin 'goede' inspecteurs of hoofdinspecteurs berichten omtrent benoemingen die 'zonder naleving' geschied waren, eenvoudig niet doorgaven aan het departement.

Met evengroot succes werden de vervolgingen gesaboteerd. Onder druk van de ambtenaren van Wimmers *Generalkommissariat* en van Noordijk gaf van Dam in de lente van '43 de inspecteurs van het onderwijs opdracht, proces-verbaal op te maken in al die gevallen waarin schoolbesturen zich niet aan de benoemingsverordening gehouden hadden. Die processen-verbaal werden dan opgemaakt tegen de voorzitters der besturen en van Dam liet daarbij volgens een suggestie die twee hoofdamttenaren van justitie: mr. Hooykaas (de ex-waarnemend secretaris-generaal) en mr. H. J. Woltjer, hem gedaan hadden, overtreding constateren van de eerste benoemingsverordening. Inderdaad, die verordening wàs overtreden, maar zij bevatte geen enkele strafbepaling (feit dat aan Hooykaas en Woltjer natuurlijk bekend was) en het gevolg was dat de officieren van justitie die de processen-verbaal ontvingen, met de hand op het hart konden verklaren, niet tot strafvervolging bevoegd te zijn: men kon toch moeilijk een overtreding straffen als die niet eens strafbaar gesteld was! Nog in de zomer van '44 uitten enkele van Wimmers ambtenaren in onderlinge correspondentie hun machteloze woede over al deze stille maar effectieve tegenwerking.

Eigenlijk was door dit alles, maar vooral ook door van Dams onwil en onvermogen om door te zetten, al in '43 een volmaakt absurde toestand ontstaan: bijna tweeduizend onderwijsinstellingen hadden de secretaris-generaal van opvoeding, wetenschap en cultuurbescherming doen weten dat zij zich niet zouden houden aan de verplichting die uit de eerste benoemingsverordening voortvloeide; het veruit grootste deel van de betrokken

¹ In september '42 werden bovendien de subsidies voor vijf van de drie-en-twintig protestants-christelijke kweekscholen geschrapt en van acht van de zeven-en-veertig katholieke. Twee protestantse en zeven katholieke werden als ongesubsidieerde instellingen voortgezet, d.w.z. dat men er via de kerken de nodige gelden voor inzamelde.

onderwijsinstellingen gedroeg zich dienovereenkomstig – en die instellingen bleven alle of bijna alle subsidies uit de staatskas ontvangen en van vervolging of bestraffing was geen sprake!

Wij noemden van Dams onwil en onvermogen om door te zetten. Inderdaad, hij was er de man niet naar om drastisch in te grijpen. Maar waarom heeft ook de bezetter dat ingrijpen nagelaten? Er is geen enkel stuk bewaard-gebleven dat ons daarover inlicht, maar wij kunnen wel veronderstellenderwijs enkele factoren aangeven.

Men moet dan, dunkt ons, in het oog houden dat Seyss-Inquart in de onderwijssector van meet af aan niet al te bruusk opgetreden is. Het kwam hem niet op de onderwijskrachten aan maar op de jeugd die voor het nationaal-socialisme gewonnen moest worden. In de lente van '42, toen zijn gelijkenschakelingsstreven mislukt was, begreep hij wel dat die jeugd voorlopig voor hem onbereikbaar geworden was; een nieuwe, krachtige poging om haar te winnen, kon eerst ingezet worden als Duitsland de overwinning behaald had. Zou een volslagen schoolstrijd in bezet Nederland tot die overwinning bijdragen? Zeker niet. Zulk een schoolstrijd, gevoerd tegen het bijzonder onderwijs, zou door de binding van de protestantse scholen aan de Nederlandse Hervormde Kerk en aan de Gereformeerde Kerken licht in een kerkstrijd kunnen omslaan waar ook de katholieke kerk aan zou deelnemen; te voorzien viel dat zulks mede grote onrust zou veroorzaken in de wereld van het openbare onderwijs. Al die onrust wilde de *Reichskommissar* voorkomen. Vandaar dat hij, hoewel de voornaamste aspecten van het Schoolverzet hem bekend geweest zijn, er niet op gereageerd heeft; hij heeft nagelaten, de *Sicherheitspolizei* opdracht te geven, met de harde middelen in te grijpen die deze tot haar beschikking had.

Een constatering achteraf? Inderdaad. Maar men zou de morele waarde van het standhouden, meer dan twee jaar lang, van vele duizenden bestuursleden en onderwijskrachten miskennen, indien men zich niet scherp voor ogen stelde dat zij niet wisten wat *wij* zoveel jaren later kunnen overzien. Dat zij voor hun eigen gevoel in trouw aan hun geloof hun leven in de waagschaal stelden, wordt niet weerlegd door het feit dat er nauwelijks slachtoffers zijn gevallen.

Episcopaat

Hoe was de houding van de katholieke onderwijsinstellingen? De lezer is ze in het voorafgaande niet tegengekomen.

Wij willen er aan herinneren dat in de weken van de crisis rond de eerste

benoemingsverordening (maart '41) op een moment waarop de twee protestantse overkoepelende organisaties besloten hadden, geen benoemingen kenbaar te maken aan van Dams departement, door het Episcopaat bepaald was dat de katholieke scholen dat wèl zouden doen. 'Geen conflicten uitlokken', had mgr. de Jong voor zichzelf genoteerd, '- optreden, als goedkeuring om confessionele motieven onthouden wordt.'

Later in '41 kon de aartsbisschop constateren dat zich na het mededelen van benoemingsbesluiten nergens moeilijkheden voordeden. Mgr. Verhoeven, directeur van het Rooms-Katholiek Centraal Bureau voor Opvoeding en Onderwijs, had het voorspeld: van Dam blaft wel maar hij bijt niet. Ging het niet evenzo met de geestelijken en kloosterlingen die krachtens besluit van van Dam niet langer als hoofden van onderwijsinstellingen mochten optreden? Als een schoolbestuur protesteerde, kon het hoofd voorlopig in functie blijven en van Dam liet de zaak dan rusten. Mgr. Verhoeven had bovendien reden om aan te nemen dat hij er van de herfst van '41 af via kabinetschef de Block nog beter in zou kunnen slagen, van Dam van agressieve maatregelen te weerhouden. Het sprak dan ook eigenlijk vanzelf dat het Episcopaat op de tweede benoemingsverordening precies zo zou reageren als op de eerste: goed, daar stond nu zwart op wit, dat als twee benoemingsbesluiten afgekeurd waren, het departement de benoeming kon verrichten - was het dan niet verstandig, het verzet pas te ontketenen op het moment waarop het departement inderdaad trachten zou, een katholieke school een leerkracht op te dringen die onaanvaardbaar was?

Toen men door de contacten ten departemente wist dat de tweede benoemingsverordening ophanden was en toen die verordening begin januari '42 gepubliceerd werd, zochten Hangelbroek en oud-minister mr. Terpstra enkele malen contact met mgr. Verhoeven. Deze bleek er niet voor te voelen, van Dam de gehoorzaamheid op te zeggen. Via hem vroegen zij een gesprek met mgr. de Jong aan, maar nog voordat dit op 7 februari plaatsvond, was reeds (2 februari) van de Schoolraad en de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs de gemeenschappelijke brief aan van Dam uitgegaan waarin stond dat de protestantse schoolbesturen voortaan hun benoemingen geheel buiten het departement om zouden doen. Waarom hebben de twee protestantse moderamina met die belangrijke brief niet gewacht tot eerst met de aartsbisschop gesproken was? De Pater wijst er op dat de moderamina onder pressie stonden van hun schoolbesturen die dringend wilden weten, welke lijn gevolgd zou worden. Wij achten dit een weinig overtuigend argument: het kwam niet op een week aan. Plausibeler achten wij het dat de twee moderamina die tot hun teleurstelling bij mgr. Verhoeven niets bereikt hadden, verwachtten dat zij bij mgr. de Jong meer zouden bereiken als zij

hem voor een voldongen feit stelden. Hij had mgr. van de Loo laten deelnemen aan de stap bij Schrieke (5 januari), de gemeenschappelijke audiëntie bij Seyss-Inquart was aangevraagd – zou het voor de aartsbisschop dan niet moeilijk zijn, dat protestants-katholieke eenheidsfront op het punt van het schoolbeleid te doorbreken?

Inderdaad, moeilijk was het, maar mgr. de Jong was er de man niet naar om voor druk te wijken. Op 7 februari ontving hij Hangelbroek en Terpstra. Dezen betoogden dat het practisch zeker was dat het departement, als het tot benoemingen overging, onaanvaardbare leerkrachten naar voren zou schuiven, immers: dan zou men zich laten leiden door (zo stond het in de verordening) 'het belang van een voorspoedige ontwikkeling van het Nederlandse schoolwezen' – als Seyss-Inquart *die* termen bezigde, wist men wat op handen was! Maar het betoog overtuigde de aartsbisschop niet. Enkele dagen later vernam men wat in Arnhem gebeurd was. Hangelbroek ging opnieuw de aartsbisschop bezoeken, ditmaal samen met de voorzitter van de Schoolraad, dr. van Itterzon. Prof. Aalders, voorzitter van de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs, zond mgr. de Jong een brief. 'Het kostte hem', aldus de Pater, 'grote moeite om tot een besluit te komen . . . Zijn hart wees hem naar meedoen, zijn verstand naar afwachten'. Het verstand gaf de doorslag: op 21 februari ging zijn advies naar de bisschoppen uit; het luidde dat men de twee protestantse organisaties niet moest volgen 'in hun onberaden stap', aldus zijn woorden.¹ Hij gaf, schreef hij, de hoop niet op dat hij de Schoolraad en de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs tot een ander, gemeenschappelijk beleid zou kunnen bewegen – toen volgden de arrestaties van 26 februari en daarmee was, mgr. de Jong realiseerde het zich, voor hen geen terug meer mogelijk.

De aartsbisschop moet de verdeeldheid die zich geopenbaard had, als uiterst pijnlijk ervaren hebben. Een aanwijzing daarvoor zien wij in de moeite die hij zich gaf om aan het katholieke volksdeel duidelijk te maken dat het Episcopaat niet de strijd op zichzelf wilde ontwijken maar er eenvoudig het juiste moment nog niet voor gekomen achtte. Op 8 maart werd in alle katholieke kerken een mandement voorgelezen² waarin de 'belangstelling' en het 'gebed' der gelovigen gevraagd werd voor 'het grote en onmisbare bezit van onze eigen vrije school. Alleen het katholiek onderwijs sluit passend aan bij het katholiek gezin. Dit onschatbare erfgoed moeten wij handhaven tot iedere prijs.' Vier dagen later, 12 maart, zond het Episcopaat van Dam een duidelijke waarschuwing: 'In de gevallen waarin de Staat tot een be-

¹ De Pater: *Het Schoolverzet*, p. 112. ² Tekst bij Stokman: *Het verzet van de Nederlandse bisschoppen*, p. 228.

noeming of een ontslag van leerkrachten overgaat, kunnen ernstige gewetensconflicten ontstaan.¹ Wat men in het geval van een onaanvaardbare benoeming of ontslagverlening bij een bepaalde school doen moest, kreeg mgr. Verhoeven op 14 maart nauwkeurig in een brief van de aartsbisschop voorgeschreven:

‘1. De ouders moeten worden aangespoord, hun kinderen niet naar die school te zenden.

2. Onmiddellijk daarop moet een brief van het Episcopaat van alle kansels worden voorgelezen: het katholiek onderwijs is aangetast; dat mogen de ouders niet dulden; zo’n geval kan zich ook bij u (bedoeld is: de andere gelovigen die dit horen) voordoen; houdt u daarom *allen* bereid voor grote offers.

3. Dan eventueel, als men doorgaat, algemene schoolstaking . . .

Het is mogelijk dat de Duitse overheid tegenmaatregelen neemt en wij het op den duur moeten opgeven. Doch dan vallen wij tenminste met ere. Ik zou het erg vinden als onze scholen vallen en wij ons alleen met een protest hebben tevreden gesteld. Als de protestanten een algemene staking nodig achten, moeten wij naar onze mening met hen meegaan.’²

Het gebeurde liet bij de protestantse onderwijsorganisaties en bij de protestantse kerken een gevoel van bitterheid achter. Men was teleurgesteld. Men gunde het van Dam en de bezetter niet dat deze zich over de gebleken verdeeldheid konden verheugen. Nadien deden zich bij de katholieke onderwijsinstellingen op tal van punten dezelfde moeilijkheden voor als bij de overige, de protestantse inbegrepen: NSB-propaganda en Duitse ronselarij moesten afgeweerd worden, men moest strijden voor het behoud van leerkrachten die met uitzending naar Duitsland bedreigd werden – maar de benoemingsbesluiten gingen naar het departement, en van Dam, die met de protestantse bijzondere scholen al meer last had dan hij aankon, liet de katholieke ten aanzien van die benoemingen met rust. Misschien gaat het toch niet te ver om te stellen dat de meer weerbare opstelling van het protestantse onderwijs niet alleen de geest van verzet ten goede gekomen is (de illegale pers heeft er veel aandacht aan besteed), maar ook een element van bescherming gevormd heeft voor het katholieke onderwijs.

★

¹ Tekst: a.v., p. 299–30. ² Aangehaald in Aukes: *Kardinaal de Jong*, p. 374. De Pater heeft van deze ons inziens belangrijke brief geen melding gemaakt; hij is blijikbaar aan zijn aandacht ontsnapt.

Wellicht kan men aan het voorafgaande nog een algemene conclusie verbinden: deze namelijk, dat het Episcopaat de neiging had om bij de toepassing van de beginselen zich niet te ver te verwijderen van de praktijk, althans op die praktijk niet vooruit te lopen. Dat hing, zoals wij al eerder schreven, met de positie der bisschoppen samen. Een lichaam als de Schoolraad gaf aan de aangesloten schoolbesturen slechts aanbevelingen; het was de eigen verantwoordelijkheid dier schoolbesturen of zij die aanbevelingen wensten op te volgen. 'Als herders Uwer zielen' gaven daarentegen de bisschoppen aan de katholieke gelovigen bindende instructies, op welke niet-naleving zware kerkelijke straffen gesteld waren. Dat vergde, meenden de bisschoppen, niet alleen een voorzichtiger, maar ook een genuanceerder aanpak waarbij men met allerlei grensgevallen rekening hield en er in het algemeen naar streefde, van de gelovigen niet meer te vergen dan men in redelijkheid van hen verwachten kon.

Men neme het belangrijke mandement van eind januari '41, door ons in ons vorige deel gememoreerd. De gelovigen kregen toen te horen dat 'het enkele lidmaatschap (van de NSB) gewoonlijk' (er waren dus uitzonderingen denkbaar) 'reeds in hoge mate ongeoorloofd' was, en de priesters lazen in een aparte, niet-gepubliceerde instructie dat aan leden van de NSB, de WA en de Nederlandse SS alsmede aan diegenen die de NSB in belangrijke mate steunden, de sacramenten onthouden moesten worden.¹ Eén uitzonderingsgrond werd erkend: 'daadwerkelijke dwang die de betrokkene onmiddellijk voor de keus stelt om of lid van de NSB te worden of anders zijn ambt of betrekking te verliezen en daardoor brodeloos te worden.' Die uitzonderingsgrond zou echter alleen dan gelden indien er 'voldoende ruchtbaarheid aan gegeven (werd) dat men slechts onder dwang' toetrad en het lidmaatschap moest 'zuiver passief' blijven. Bovendien: was in een katholiek gezin alleen de vader NSB'er, dan konden de kinderen het sacrament van de doop ontvangen als de vader maar schriftelijk verklaarde dat hij de moeder niet zou beletten, de kinderen een katholieke opvoeding te geven.

Dergelijke verklaringen waren vóór de bezetting reeds gevraagd wanneer een katholiek met een niet-katholiek trouwde en toch een kerkelijk huwelijk begeerde. De voltrekking vond dan niet in de grote kerkruimte plaats maar ergens achteraf, in de sacristie, en zulk een 'gemengd huwelijk' werd ook niet kerkelijk aangekondigd. Welnu, dergelijke gevallen deden zich in '41 ook voor met katholieke niet-NSB'ers die met NSB'ers wilden trouwen. Het

¹ De Oud-Katholieke Kerk en de nog kleinere Vrije Kathoheke Kerk die in Huizen een bisschopszetel had, lieten NSB'ers wél tot de sacramenten toe; deze laatste kerk had niets met het traditionele katholicisme te maken.

Episcopaat keurde goed dat men dan handelde alsof een 'gemengd huwelijk' gesloten werd; de desbetreffende instructie aan de geestelijkheid ging evenwel uitsluitend in het Latijn uit en werd later ook uitsluitend in die taal gepubliceerd.¹

Grote moeite gaf men zich veelal om NSB'ers van de dwalingen hunns weegs te laten terugkeren. In Hoogkarspel (Noord-Holland), wellicht ook elders, gelukte dat met allen: de pastoor ging er bij de betrokkenen op huisbezoek; uiteindelijk moesten dezen dan ten overstaan van hem in het bijzijn van twee getuigen met een eed op het Evangelie het nationaal-socialisme afzweren. Is dat veelvuldig geschied? Wij hebben er geen denkbeeld van. Er trad bij vele katholieke NSB'ers een zekere verharding op; die uitte zich ook daarin dat in verscheidene gevallen leden van de WA een katholieke begraafplaats gingen bezetten teneinde een overleden katholieke 'kameraad' aan wie de sacramenten onthouden waren, althans in gewijde aarde te begraven. De instructies tot dergelijk gewelddadig optreden (dat in katholieke kring telkens in hoge mate aanstoot wekte) gingen medio maart '41 van de secretaris van de Raad van Katholieken der NSB uit.

Wat moest nu gebeuren met niet-NSB'ers die lid waren van de *Waffen-SS*, van het Vrijwilligerslegioen of van het z.g. *SS-Wachbataillon*, een formatie die in bezet Nederland allerlei Duitse militaire installaties maar ook de concentratiekampen bewaakte? En er kwam in '43 nog een vierde formatie bij: de (eerste) Landwacht, een onder Rauter ressorterende 'territoriale organisatie voor de landsverdediging welke bestemd is voor de afweer van buitenlandse of binnenlandse vijanden binnen Nederland.'² Medio september '43 gingen de instructies van het Episcopaat uit.³ Ons wil liet voorkomen dat wie als niet-NSB'er lid was van een van die vier formaties, minstens evenveel steun gaf aan liet nationaal-socialisme als een NSB'er die lid was van 'de Beweging' maar verder geen bijzondere activiteit ontplooidde. Die NSB'er was van de sacramenten uitgesloten, de leden van het *Wachbataillon* en van de Nederlandse Landwacht konden daarentegen, zo werd bepaald, de sacramenten ontvangen, zij het niet in het publiek. Ten aanzien van de leden van

¹ Tekst bij Stokman: *Het verzet der Nederlandse Bisschoppen*, p. 215. Er heeft zich een enkel geval voorgedaan waarbij een zodanig 'gemengd huwelijk' toch in de kerk gesloten werd: dan namelijk wanneer de partner die lid was van de NSB, wèl belijdenis deed van het katholieke geloof. ² VO 24/43 (*Verordeningenblad*, 1943, p. 116-18). Deze 'Landwacht Nederland' werd in oktober '43 tot 'Landstorm Nederland' herdoopt. In november werd de (tweede) 'Nederlandse Landwacht' opgericht die niet een militaire maar een politieele taak kreeg. Ook zij ressorteerde onder Rauter. ³ Tekst bij Stokman: *Het verzet der Nederlandse bisschoppen*, p. 283-86.

de *Waffen-SS* en van het Vrijwilligerslegioen werd geen algemene richtlijn gegeven: elk geval moest afzonderlijk beoordeeld worden.¹ Werd ten aanzien van de mannen van het *Wachbataillon* en de Nederlandse Landwacht nog verklaard dat zij 'rechtstreeks en grotelijks tegen de deugd van vaderlandsliefde (misdeden)', bij de leden van de *Waffen-SS* en het Vrijwilligerslegioen stond de opmerking dat 'een zeker idealisme (nl. strijd tegen het Bolsjewisme) *a priori* niet behoeft te worden uitgesloten.' Deze richtlijnen raakten tijdens de bezetting buiten de katholieke hiërarchie niet bekend; ware dat wèl het geval geweest, dan zou er, zo nemen wij aan, in menig illegaal blad ongezoeten kritiek op geleverd zijn.

Wat de overige 'foute' organisaties betreft: de bisschoppen hielden hier terdege rekening met de maatschappelijke positie der betrokkenen. Natuurlijk beschouwden zij bijvoorbeeld de Kultuurkamer en de Landstand als verfoeilijke instellingen en verheugden zij er zich in wanneer daar verzet tegen geboden werd. Zij vonden evenwel dat het te ver ging om hunnerzijds aan het zuiver passieve lidmaatschap van die twee organisaties zware consequenties te verbinden als het onthouden der sacramenten. Aan de boeren was trouwens niet eens gevraagd of ze zich bij de Landstand wilden aansluiten: zij waren er eenvoudig bij de oprichting bij ingelijfd. De bisschoppen gaven de instructie, zich daar maar bij neer te leggen; wie daarentegen een functie behoeve van de Landstand aanvaardde, kreeg de sacramenten niet meer uitgereikt en alle katholieke boeren dienden de bladen van de Landstand ongelezen te retourneren.

Niet anders bij de Kultuurkamer. De bisschoppen waren bereid, het door de vingers te zien wanneer toneelspelers of andere uitvoerende kunstenaars die voor hun broodwinning afhankelijk waren van aanmelding bij de Kultuurkamer, zich het passieve lidmaatschap lieten aanleunen; elke vorm van actieve medewerking was verboden. Katholieke verenigingen daarentegen mochten niet tot de Kultuurkamer toetreden, evenmin priesters, religieuzen en leken die godsdienstige tijdschriften uitgaven.

Het lidmaatschap van de Nederlandse Volksdienst werd ontraden (niet verboden dus), maar het moest passief blijven. Actieve medewerking aan de Volksdienst en aan de Winterhulp Nederland werd wèl verboden, maar daar stonden nu weer geen sancties op. Dat behoeftigen financiële steun van de Winterhulp aanvaardden, werd door de vingers gezien.

Natuurlijk moesten deze en dergelijke richtlijnen, naarmate er meer 'foute' instellingen kwamen en naarmate men duidelijker zag wat zij in de

¹ Deelneming aan de Technische Noodhulp werd katholieken uitsluitend 'ten sterkste ontraden' (a.v., p. 88). Hier stonden geen sancties op.

BISSCHOPPELIJKE VOORSCHRIFTEN

praktijk betekenden en welke gevolgen uit verzet konden voortvloeien, uitgebreid en verfijnd worden. Een eerste instructie aan de geestelijkheid van eind december '41¹ werd in maart '42 door een tweede,² in april door een derde gevolgd.³ Toen per 1 mei '42 het NVV Nederlands Arbeidsfront werd, was weer een nieuwe instructie nodig: het lidmaatschap van het Naf werd in juli op straffe van onthouding der sacramenten verboden. In maart was aan katholieke fabrieksdirecteuren opgedragen, verzoeken tot het houden van z.g. bedrijfsappèls (waar dan als regel een nationaal-socialistische propagandist kwam spreken) af te wijzen; in juli werd dit strakke standpunt ietwat verzacht:

'De werkgevers worden dikwijls gevraagd, een bedrijfsappèl te houden. Zij moeten dat zo mogelijk weigeren. Zouden hun echter ernstige gevaren bij weigering dreigen, dan mogen zij dit toelaten omdat deze medewerking tot het Naf slechts van verwijderde aard is. Doch tegenover het personeel moet heel evident blijken dat dit appèl slechts plaats vindt onder morele dwang, en de directie moet zich zuiver passief houden, dus bijvoorbeeld geen welkom heten aan de spreker.'

Laat ons nog een enkel voorbeeld geven.

Er deden zich in de eerste maanden van '42 in verscheidene parochies gevallen voor waarbij katholieke jongemannen min of meer voor de schijn met katholieke meisjes in het huwelijk traden, louter burgerlijk, niet kerkelijk, om aan hun gehuwde status maatschappelijke voordelen te ontnemen. Was dat geoorloofd, aldus de vragen die van priesters binnenkwamen:

'a. om buiten de Nederlandse Arbeidsdienst te blijven? *Antwoord:* Wanneer het daar alleen om te doen is en er geen andere bedoelingen bijkomen (en ook het gevaar voor samenwonen uitgesloten geacht kan worden), moet men het niet aanraden, maar men kan zich permissief houden.⁴

b. om arbeid in den vreemde te ontgaan? *Antwoord:* Indien dit middel doeltreffend zou zijn, wat echter ten sterkste te betwijfelen is, handele men als sub a.

c. om aanspraak te maken op distributie-toewijzingen? *Antwoord:* Gebruikmaking van dit middel om louter stoffelijke beweegredenen of voordelen valt nooit goed te keuren; daarom moet het altijd worden ontraden. Velen echter vragen niets of storen zich niet aan gegeven raad. Men passe dan geen sancties toe, tenzij bij gevaar van samenwoning.⁵

¹ Tekst bij Stokman: *Het verzet der Nederlandse bisschoppen*, p. 219-21. ² Tekst: a.v., p. 224-27. ³ Tekst: a.v., p. 231-32. ⁴ D.w.z.: het stilzwijgend toestaan.

⁵ Uit de instructies van juli 1942.

Of daar waren de vragen van de deken van Hengelo (Overijssel), eind '42 aan mgr. de Jong voorgelegd. De afdeling van het Wit-Gele Kruis was door de Volksdienst overgenomen; de volksgezondheid dreigde er schade door te lijden. Zichier de vragen van de deken en de antwoorden van de aartsbisschop:

'1. Mogen de religieuze verpleegsters overgaan naar de Volksdienst, mogen de niet-religieuzen overgaan? *Antwoord*: Neen.

2. Wat moeten de zieken doen als een zuster van de Volksdienst zich aandient om een zieke te verplegen? *Antwoord*: Weiger gebruik te maken van deze diensten.

3. Moeten de leden bedanken als het gehele Wit-Gele Kruis, wat de leden betreft, wordt overgeschakeld naar de NVD? *Antwoord*: Ja.

4. Als zij niet kunnen bedanken, moeten zij dan weigeren de contributie te betalen? *Antwoord*: Ja.

5. Mogen de salarissen van de verpleegsters die niet overgaan naar de Volksdienst, betaald worden uit de collecte voor de bijzondere noden? *Antwoord*: Wat de lekenverpleegsters betreft: zij worden gelijkgesteld met de anderen die het slachtoffer zijn van hun principiële houding. U kunt er op terugkomen en de gevallen afzonderlijk voorleggen.

6. Moeten wij wat betreft 2, 3 en 4 openlijk van de preekstoel mededelingen doen? *Antwoord*: Neen, het lijkt Ons beter dat vertrouwde particulieren Onze beslissingen zo spoedig mogelijk doorgeven'¹ -

anders gezegd, wat dit laatste punt betreft: men moest de bezetter wel dwarszitten, maar het zou niet verstandig zijn, hem nodeloos publiekelijk te tarten.

Er is weinig fantasie voor nodig om zich voor te stellen hoeveel steun men eigenlijk in alle katholieke milieus aan deze en dergelijke richtlijnen ontleende. Dat gold niet alleen voor priesters maar ook voor leken. Geen vraag deed zich voor of het Episcopaat gaf desgewenst antwoord, geen eis werd gesteld of het Episcopaat deed desgewenst weten of men er al of niet aan tegemoet moest komen en zo ja, hoe ver. De gezagspositie van de bisschoppen werd door dit alles in hoge mate versterkt en aangezien dit gehele proces zich afspeelde in het vertrouwelijke contact tussen bisschoppen en priesters en tussen priesters en parochianen, bleef het voor andersdenkenden verborgen. Menigeen onder die andersdenkenden ging de hoop koesteren dat Nederlands verzuiling onder de druk van de bezetting als het ware verkruimelen zou. Binnen het katholieke volksdeel werd in feite de binding aan het Episcopaat sterker dan ooit en dat, zodra zulks weer mogelijk was, op alle terreinen des

¹ Brief, 5 dec. 1942, van mgr. de Jong aan de deken van Hengelo (Stokman: *Het verzet der Nederlandse bisschoppen*, p. 261-62).

levens aparte katholieke organisaties wenselijk waren, werd door dat Episcopaat geen moment betwijfeld; niet met een drang tot vernieuwing ging het verzet van het Episcopaat gepaard, maar met een drang tot behoud.¹

Titus Brandsma

Wil men het beleid van het Episcopaat ten aanzien van de gelijkschakelingspogingen van de bezetter (want *die* moesten afgeweerd worden!) in één formule samenvatten, dan zou deze aldus kunnen luiden: katholieke instellingen moesten onbezoeid blijven en dus desnoods prijsgegeven worden maar daarbij dienden de existenties en de levens van individuele katholieken zo min mogelijk in gevaar gebracht te worden. Het was vaak een hele opgave, die twee doelstellingen met elkaar te verzoenen en misschien is zulks het Episcopaat op geen terrein moeilijker gevallen dan op dat van de katholieke pers. Wij wezen er al op dat mgr. de Jong in het mandement naar aanleiding van de gelijkschakeling van het Rooms-katholiek Werkliedenverbond, dat begin augustus '41 in alle kerken voorgelezen werd, geschreven had, 'dat men nauwelijks meer van katholieke couranten kan spreken.' Bij *De Tijd* had men toen de publikatie willen staken maar dat was door de bisschoppen niet wenselijk geacht. Zij zagen liever dat katholieken een katholieke krant lezen al was zijn inhoud ook in veel opzichten 'fout', dan dat die katholieken, na de opheffing van hun krant, hun toevlucht zouden nemen tot een niet-katholiek dagblad; daarnaast vreesden zij dat het, als men de bedrijfsinstallaties dier katholieke kranten aan de vijand overliet, buitengewoon moeilijk zou zijn, later opnieuw een katholieke pers op te bouwen. Uit dit beleid vloeide voort dat men veel door de vingers zag. Dat was een groot deel van de provinciale katholieke pers hoogst welkom; met name in de directiesfeer was men er bereid tot vèrgaande concessies als men daar de bladen mee kon 'redden'.

Die directies waren het, en niet de redacties, die beslissen moesten of men 'foute' advertenties die aangeboden werden, aanvaardden of weigeren moest.

¹ Toen alle katholieke sportverenigingen in augustus '42 gedwongen werden, zich bij neutrale bonden aan te sluiten, werd hun door het Episcopaat gelast, hun activiteit te staken. Alleen voor de voetbal- en atletiekverenigingen werd een uitzondering gemaakt omdat die nu eenmaal sinds de zomer van '40 in een algemeen verband opgenomen waren. Het was een duidelijke vingerwijziging naar de toekomst dat de geestelijke adviseurs van die voetbal- en atletiekverenigingen 'de raad kregen om de junioren langzamerhand aan de gemengde competitie-wedstrijden te onttrekken.' (a.v., p. 83)

De NSB was voor katholieken verboden – was het dan voor een katholiek blad geoorloofd, advertenties op te nemen waarin NSB-vergaderingen aangekondigd werden? Bij het Neerlandia-concern, de grootste uitgever van provinciale katholieke dagbladen, meende directeur-generaal Herold dat men dergelijke advertenties alleen dan moest weigeren indien zij een uitdrukkelijk tegen het Episcopaat gericht karakter droegen (bijvoorbeeld: 'Katholieken, u zijt in de aangelegenheid-NSB geen gehoorzaamheid verschuldigd aan het Nederlands Episcopaat'), maar waren die advertenties zakelijk gesteld, dan zag hij tegen plaatsing geen bezwaar en, zo schreef hij in maart '41 aan de directeur van een van de dagbladen van het concern: 'Met 'Vreugde en Arbeid' en NVV (wat nu helemaal niet meer marxistisch is) kunnen we nog weer ruimer omspringen dan met de NSB-zelf.' Maar Herold was er toch niet gerust op dat dit beleid (waarbij hij het NVV onder NSB-leiding meer faciliteiten gaf dan toen het nog onder de leiding stond van sociaal-democraten) blijvend door het Episcopaat getolereerd zou worden. 'Zodra', schreef hij, 'een bevoegde geestelijke instantie ons officieel mededeelt: 'Die-of-die advertentie moogt gij niet plaatsen', wordt alles anders. Dan hebben wij niet meer de verantwoordelijkheid en weten wij te gehoorzamen.'¹

De NSB en haar nevenorganisaties, alle voor katholieken verboden, kregen in de loop van '41 met de directies van de meeste katholieke dagbladen niet veel moeilijkheden. Begin december waren het bijvoorbeeld alleen *De Tijd* en *De Gelderlander* (Nijmegen) die een annonce van het Opvoedersgilde der NSB weigerden. De directeur van laatstgenoemd dagblad, G. H. J. B. Bodewes, werd meteen bij het departement van volksvoorlichting en kunsten ter verantwoording geroepen en kreeg daar op 8 december van Blokzijls plaatsvervanger als hoofd van de afdeling perswezen te horen dat zijn ontslag klaar lag als hij niet alsnog tot opname bereid was. Bodewes zei dat hij nader overleg zou plegen en nam contact op met zijn college van commissarissen en met de bisschoppelijke censor van *De Gelderlander*, de Carmelietenpater dr. Titus Brandsma, hoogleraar aan de Nijmeegse Universiteit. Commissarissen en Brandsma waren met hem van oordeel, 'dat het Opvoedersgilde wel degelijk onder het bisschoppelijk verbod viel'² – maar intussen was de gewraakte advertentie in nagenoeg alle katholieke dagbladen verschenen!

Op 14 december, zes dagen na het gesprek dat Bodewes ten departemente gevoerd had, werd de NSB door Seyss-Inquart tot 'enig toegelaten pohtieke

¹ Brief, 5 maart 1941, van F. H. H. Herold. ² G. H. J. B. Bodewes: '*De Gelderlander*' in *oorlogstijd* (nov. 1944), p. 36.

partij' uitgeroepen. Het departement van volksvoorlichting en kunsten vond dat het nu uit moest zijn met verzet als door Bodewes geboden, en op de 18de ging via de telex naar de directies van alle bladen het bericht ('niet voor publikatie'):

'dat het aan de Nederlandse pers niet is toegestaan, de haar aangeboden advertenties van de NSB of een harer nevenorganisaties *op principiële gronden* ter plaatsing te weigeren . . . Deze maatregel wordt genomen op grond van het feit dat niets mag worden nagelaten wat de eenheid van het Nederlandse volk bevordert.'¹

Brandsma was sinds '35 geestelijk adviseur geweest van de Rooms-Katholieke Journalistenvereniging. Mede volgens zijn adviezen had deze vereniging zich in '40 nauwelijks tegen de gelijkschakeling verzet. De vereniging was toen opgeheven maar men had het onderling contact bestendig en bij alle kwesties die zich in '41 voordeden, het Journalistenbesluit bijvoorbeeld, was Brandsma betrokken geweest. Sinds zes jaren kende men hem in de wereld van de katholieke pers, ook bij de directies, en van het begin van de bezetting af was hij mgr. de Jongs naaste adviseur geweest in persaangelegenheden. Is Bodewes met het bovengeciteerde telexbericht meteen naar Brandsma gegaan? Dat moeten wij toch wel aannemen. Maar Brandsma reageerde niet onmiddellijk. Hij zocht ook geen contact met het Episcopaat. Het Episcopaat dat uit Limburg en Amsterdam over het telexbericht ingelicht was, zocht echter wèl contact met hem: op 27 december kreeg Brandsma de uitnodiging, naar Utrecht te komen. Hij trok toen eerst naar Rotterdam voor een gesprek met mgr. dr. J. H. J. M. Witlox, hoofdredacteur van *De Maasbode* (die opgeheven was). Daags daarna, 30 december, was hij in Utrecht.

De aartsbisschop en zijn adviseur waren het er over eens dat de oekase die het departement had doen uitgaan, onaanvaardbaar was en dat de katholieke pers weigeren moest, zich te schikken, ja dat zij daarbij haar voortbestaan op het spel moest zetten. Maar zij beseften ook dat menige krantendirectie weerstand zou bieden; die weerstand moest, als het nodig was, door de bisschoppen gebroken worden: in laatste instantie konden dezen van de kansels laten verkondigen dat zij weigerachtige bladen niet langer als katholieke bladen erkenden; zonder twijfel zouden dan de meeste lezers hun abonnement opzeggen. Natuurlijk was het beter indien men een gesloten afweerfront kon opbouwen zonder dat de bisschoppen publiekelijk moesten doen blijken dat katholieke instanties hun aanwijzingen naast zich neergelegd

¹ Noot 1008 voor de directies, aangehaald in H. W. F. Aukes: *Het leven van Titus Brandsma* (1961), p. 108.

hadden. Op grond van die overwegingen kwam aan het einde van het gesprek aan de Maliebaan vast te staan dat Brandsma een brief aan de katholieke dagbladpers zou opstellen waarin het afwijzend standpunt gemotiveerd zou worden en dat hij met die brief bij de vier bisschoppen en bij de belangrijkste katholieke dagbladen langs zou gaan.¹

Op 31 december, daags na dit gesprek, schreef Brandsma de brief en maakte hij er de nodige afschriften van – het werd eigenlijk eerder een circulaire waarvan hij de exemplaren persoonlijk zou bezorgen en toelichten.² ‘Aan de dagbladpers’, zo stond daarin,

‘wordt thans veel ter publikatie aangeboden onder de uitdrukkelijke vermelding dat zij verplicht is dit op te nemen. Waar dit niet in flagrante strijd was met de katholieke beginselen, is daaraan in die mate voldaan dat de katholieke bevolking haar dagbladen niet zonder ergernis ter hand neemt, de directies en redacties echter verontschuldigt omdat zij bekend is met de op haar uitgeoefende dwang . . . Maar hoe moeilijk het moge zijn, de grens te trekken, hoe ver precies onder dwang mag worden gehandeld waar deze dwang bekend is, sinds enige dagen is door de leidende instanties in het dagbladwezen een lastgeving uitgevaardigd welke opvolging de directies en redacties der katholieke dagbladen in strijd zou brengen met de beleving van het katholiek beginsel . . . Zo overeenkomstig dit telexbericht op plaatsing van advertenties voor de NSB wordt aangedrongen, zelfs onder bedreiging van zware boete of van schorsing of zelfs opheffing van het betreffende dagblad, dan moeten de directies en in overeenstemming met dezen de redacties voor wat artikelen van dezelfde strekking betreft, indien zij prijs stellen op het katholieke karakter van haar dagblad, dit beslist weigeren. Het kan niet anders. De grens is hiermee bereikt. U begrijpt dat ik niet schrijf dan na rijp beraad en na bespreking met andere leidende personen en met Zijne Hoogw. Exc. de Aartsbisschop.’

¹ Mgr. de Jong heeft later steeds verklaard dat hij de rondreis van pater Brandsma een hachelijke onderneming vond: ‘Doet u dat niet, heb ik hem gezegd. Ik vind dat onvoorzichtig. Laat het van mij uitgaan, de bisschoppen hebben een brede rug. Dat heb ik hem duidelijk gezegd.’ (Aukes: *Kardinaal de Jong*, p. 249–50). Het is bekend dat de aartsbisschop er buitengewoon zwaar onder geleden heeft dat de afgesproken actie pater Brandsma het leven gekost heeft en dat dit gebeuren bij hem sterke schuldgevoelens achtergelaten heeft: ‘Ik had Titus nooit moeten laten gaan’, zei hij nog in zijn laatste levensjaar. (a.v., p. 350). Verplaatst men zich evenwel in de situatie waarmee mgr. de Jong en pater Brandsma zich tijdens hun gesprek geconfronteerd zagen, dan was, mede gegeven de urgentie van de zaak, Brandsma’s rondreis het beste middel om te weten te komen, wat het Episcopaat eventueel terzake nog moest ondernemen. Daarmee is verenigbaar dat mgr. de Jong vond dat het een riskant middel was. ² Tekst: H. W. F. Aukes: *Het leven van Titus Brandsma*, p. 308–09.

Deze circulaire was Bodewes die er meteen een exemplaar van ontving, welkom, maar andere directies tilden er zwaar aan. Natuurlijk, men zou het Episcopaat volgen, maar had men dan voldoende houvast aan dit stuk? Brandsma's handtekening stond er onder, *niet* de handtekeningen van de aartsbisschop en de bisschoppen. Bij menigeen kreeg Brandsma deze opmerking te horen toen hij op 2 januari zijn eerste bezoeken in het land ging afleggen. 's Morgens was hij in Utrecht bij Herold: deze was het met het in de brief neergelegde standpunt volstrekt oneens, maar als er, zei hij, een uitspraak van het Episcopaat kwam, dan zou hij zich schikken. 's Middags bezoek aan de bisschop van Haarlem, mgr. Huibers: accoord. Door naar Leiden bij de *Leidse Courant* (accoord), vervolgens naar *De Tijd* in Amsterdam (accoord). Op 3 januari naar Den Bosch bij de bisschop (accoord van de secretaris van de vicaris-generaal) en bij de *Noordbrabantse Courant* (accoord), naar Breda bij de bisschop (accoord) en bij het *Dagblad van Noord-Brabant en Zeeland* (accoord van de hoofdredactie), vervolgens naar Tilburg bij de *Nieuwe Tilburgse Courant* (bezwaar van de directie). Op 5 januari naar de *Nieuwe Delftse Courant* (accoord van de hoofdredactie, bezwaar van de directie: zij wenste een brief van het Episcopaat), naar Roosendaal bij het *Brabants Nieuwsblad* (accoord) en naar Eindhoven bij *Het Dagblad van het Zuiden* (directie en hoofdredactie wensten een brief van het Episcopaat). Op 6 januari naar Venlo bij de *Nieuwe Venlo'se Courant* (accoord van de hoofdredactie, bezwaar van de directie), in Roermond naar mgr. Lemmens (accoord) en naar *De Nieuwe Koerier* (accoord). Op 8 januari naar Heerlen bij het *Limburgs Dagblad* (accoord) en naar Maastricht bij de *Limburger Koerier* (gróót bezwaar bij hoofdredacteur Hugo van den Broeck) – en toen was de rondreis ten einde. Op 10 januari bracht Brandsma mgr. de Jong rapport uit. Het was duidelijk: er was een stevige brief nodig van het Episcopaat; Brandsma zou er een concept voor opstellen.

★

Vijf dagen eerder, op 5 januari, was Brandsma's rondreis aan de afdeling perswezen van het departement bekend geworden. Een van Blokzijls ambtenaren kreeg er die dag, vermoedelijk vrij laat, telefonische inlichtingen over, zo goed als zeker uit Eindhoven, althans: de dag daarna, 6 januari, reisde die ambtenaar naar Eindhoven en kreeg daar een kopie van de circulaire in handen die Brandsma bij de bladen die hij bezocht had, achtergelaten had. Op 7 januari lag die circulaire bij Blokzijl op tafel. Deze schreef nog die-

zelfde dag een brief aan *Generalkommissar Schmidt* (*Pressedezernent* Janke en Huygen, de secretaris-generaal der NSB, ontvingen er afschrift van) waaraan Blokzijl een vertaling van Brandsma's circulaire toevoegde. In zijn brief berichtte Blokzijl dat de directeur van *Het Dagblad van het Zuiden*, H. A. A. M. Vervoort, gezegd zou hebben, '*dass er nicht daran denke, sich an dieser Sabotage zu beteiligen*'¹; Blokzijl kon Schmidt voorts nauwkeurig inlichten hoe men bij de verschillende bladen althans tot 5 januari op Brandsma's stap gereageerd had: de in Eindhoven verworven inlichtingen waren wel zeer uitgebreid geweest! '*Ein Urteil darüber, ob diese Aktion von katholischer Seite sofortiges präventives Eingreifen notwendig macht, steht mir nicht zu*', schreef Blokzijl nog.

*'Es ist natürlich möglich, einen sofortigen Konflikt zu vermeiden, dadurch dass dem Hauptquartier der NSB vorgeschlagen wird, bis auf weiteres auf die Anbietung von Inseraten zu verzichten bis die Gesamtlage deutlich übersehbar ist. Ich habe aber gemeint, Ihnen die momentane Sachlage unverzüglich mitteilen zu müssen.'*²

Nu, wat er gebeuren moest, was Janke meteen duidelijk. Nog op de dag waarop hij het afschrift van Blokzijls brief aan Schmidt ontving, stelde hij Schmidt voor, '*Pater Titus Brandsma (Nijmegen) . . . wegen planmässiger Vorbereitung einer gegen die deutschen Besatzungsbehörden gerichteten oppositionellen Bewegung umgehend zu verhaften und einem Konzentrationslager zuzuführen.*'³ Schmidt keurde dit voorstel na enkele dagen goed; wij nemen aan dat hij tijd nodig had voor overleg met Seyss-Inquart. Schmidt ging er evenwel óók accoord mee dat de door Blokzijl geopperde suggestie gevolgd zou worden: men moest liet conflict niet forceren, beter was het dat de NSB voorlopig aan katholieke bladen geen advertenties ter plaatsing zou aanbieden; Huygen gaf daar op 10 januari zijn goedkeuring aan – dat was dezelfde dag waarop Titus Brandsma met mgr. de Jong de afspraak maakte dat hij een concept zou opstellen voor het bisschoppelijk schrijven dat, gegeven de weerstanden bij een aantal directies en hoofdredacties van katholieke bladen, wenselijk leek.

Het is niet onwaarschijnlijk dat Brandsma dat concept meteen, d.w.z. nog aan de Maliebaan, schreef.⁴ Daarin verklaarde

'het Hoogwaardig Episcopaat uitdrukkelijk dat het opnemen van advertenties van de NSB in uw bladen en eveneens van artikelen welke geheel of ten dele

¹ Blokzijls aantekeningen vermelden onder 8 januari: 'Vervoort Dir. Dagbl. v. h. Zuiden bevestigd adv. kwestie' (DVK, 86/7). ² Brief, 7 jan. 1942, van Blokzijl aan Schmidt (a.v.). ³ Notitie, 7 jan. 1942, van Janke voor Schmidt (a.v.). ⁴ Tekst in Stokman: *Het verzet der Nederlandse bisschoppen*, p. 221-22.

strekken om de NSB te bevorderen (tenzij zij met betrekking daartoe doeltreffend zijn verbeterd, gewijzigd of besnoeid), het katholiek karakter aan uw blad ontnemen en dat zulks ook ter kennis van de gelovigen zal worden gebracht . . . En het Hoogwaardig Episcopaat verklaart vervolgens, dat het niet in acht nemen van deze normen in het algemeen moet worden beschouwd als in belangrijke mate steun verlenen aan de NSB, en dat de verantwoordelijke personen ook vallen onder de daarop gestelde sancties.

Om een eensgezinde houding te bereiken, zou het Hoogwaardig Episcopaat het ten eerste op prijs stellen, via de geestelijke adviseur, prof. dr. T. Brandsma, een schriftelijke verklaring te ontvangen, dat u als directeur of hoofdredacteur deze richtlijnen wilt volgen' –

neen, Titus Brandsma wilde de leidende figuren van de katholieke dagbladers geen enkele mogelijkheid laten om onder die richtlijnen uit te komen!

Zijn concept werd op 14 januari door de aartsbisschop aan de bisschoppen toegezonden. Een dag later volgde nog een aanvulling: 'Bij het opnemen van berichten en verslagen van nationaal-socialistische zijde, waarvan de opname verplichtend wordt gesteld, moet de bron worden aangegeven' – anders gezegd: men behoefde dergelijke berichten en verslagen niet te weigeren. 'Wij en verscheidene anderen, aan wie wij deze vraag voorlegden, zijn er van overtuigd', aldus de aartsbisschop in zijn toelichting,¹

'dat het publiceren van dergelijke berichten met bronaangave geen invloed op de lezer heeft en geen ergernis wekt. Wij zijn dus van mening dat wij dit zo moeten laten als het op het ogenblik is, aangezien anders de katholieke pers vast en zeker opgeheven zou worden. Dit zou niet alleen een grote economische schade betekenen voor diegenen die aan de rooms-katholieke dagbladen meewerken, maar ook de lezers aanleiding geven, het huidige abonnement aan een gevaarlijker en neutrale krant over te dragen. Onze mensen willen immers een krant lezen, al gaat het maar om de advertenties. Een katholieke krant die nog net als zodanig aangeduid kan worden, is in elk geval beter dan een neutrale.'

Op dezelfde dag waarop de aartsbisschop deze aanvulling plus toelichting verzond (15 januari), kreeg hij uit Nijmegen een brief van Brandsma. Deze had gunstig nieuws. Bodewes, ook anderen, hadden in Den Haag besprekingen gevoerd en daarbij was hun meegedeeld dat niemand de zaak op de spits wilde drijven: NSB-advertenties zouden aan de katholieke bladen *niet* aangeboden worden. Brandsma gaf de aartsbisschop in overweging, voor-

¹ Wij bezitten hier niet de Nederlandse tekst van. Het stuk werd bij Titus Brandsma in beslag genomen. Wij hebben de Duitse vertaling er van (*HSSuPF*, 58 e) in het Nederlands terugvertaald.

lopig een afwachtende houding aan te nemen. De aartsbisschop had daar geen bezwaar tegen, maar er bleef in hem een zeker wantrouwen: de bezetter had wel vaker op het ene moment concessies gedaan die op het volgende ingetrokken werden.

Inderdaad, nog op de avond van die 15de januari vernam de aartsbisschop dat enkele katholieke bladen NSB-advertenties ontvangen hadden met de verplichting, deze twee dagen later, 17 januari, op te nemen.¹ Nu kon niet langer gewacht worden; pater Brandsma die hij telefonisch raadpleegde, was het daar mee eens. Op 16 januari gingen de brieven naar de katholieke pers uit. Nog voor ze daar ontvangen waren, had men er evenwel bericht gekregen dat de NSB-advertenties ingetrokken waren. Dat laatste maakte op de aartsbisschop niet veel indruk. Hij wenste klaarheid. Hij wenste, anders gezegd, de gevraagde schriftelijke verklaringen van de directies en de hoofdredacties te ontvangen – en hij kreeg ze, óók van het Neerlandia-concern, zelfs van Hugo van den Broeck; hij kreeg ze alleen niet, zoals hij gevraagd had, via pater Brandsma.

Janke's voorstel, door Schmidt overgenomen, was uitgevoerd: Titus Brandsma was gearresteerd – op 19 januari.

★

Brandsma's arrestatie vond, zoals uit het voorafgaande blijkt, op een moment plaats waarop de Duitsers al toegegeven hadden: met hun instemming was met de NSB de afspraak gemaakt dat men, wat de NSB-advertenties betrof, aan de katholieke pers voorbij zou lopen. Had dat een reden kunnen zijn, óók Brandsma met rust te laten? Neen. Integendeel zelfs: het departement had bakzeil moeten halen, men moest er, althans voorlopig, in berusten dat advertenties, uitgaande van de enig toegelaten politieke beweging, aan een kwart van de Nederlandse krantenlezers niet meer onder ogen zouden komen. Men had het eenheidsfront van de katholieke pers gerespecteerd, overigens op een moment waarop dat front eerst in opbouw was. Men wist dat die opbouw het werk was van pater Brandsma; dat was bij de contacten in katholieke kring genoegzaam gebleken. Bovendien vond de *Sicherheitspolizei* in Brandsma's werkkamer in Nijmegen alle stukken die uit zijn

De aanbieding van deze advertenties is vermoedelijk een vergissing geweest; denkbaar is evenwel ook dat een lagere functionaris van de NSB er niet voor voelde, zich te houden aan de afspraak die Huygen op 10 januari met Blokzijl gemaakt had.

besprekingen met de aartsbisschop geresulteerd waren. Er viel voor hem niets meer te ontkennen. Dat deed hij dan ook niet toen hij in Den Haag verhoord werd: beheerst, maar nauwkeurig, gaf hij daar de inhoud weer van alle gesprekken die hij terzake sinds de telex-instructie van 18 december gevoerd had. Er vloeiden geen nieuwe arrestaties uit voort. Brandsma alléén was voorlopig voldoende; hij werd in de Cellenbarakken in Scheveningen opgesloten. Vervolgens ging er rapport naar het *Reichssicherheitshauptamt*, het *RSHA*, in Berlijn. Een geestelijke als Brandsma diende zijn straf te ondergaan in het concentratiekamp Dachau, in die tijd mede het verzamelkamp van geestelijken en predikanten uit Duitsland en uit alle bezette gebieden; de organen van de bezetter waren evenwel niet bevoegd, een gevangene naar een concentratiekamp te sturen: daar was een *Schutzhaftbefehl* van het *RSHA* voor nodig. Als regel verliep er nogal wat tijd voor zulk een *Schutzhaftbefehl* in Den Haag ontvangen was. Stellig, het van de *Sicherheitspolizei* ontvangen rapport was duidelijk genoeg, maar het *RSHA* placht na te gaan, welke gegevens men reeds over de arrestant bezat. Nu, wat Brandsma betrof, ontbraken die niet.

Anno Titus Brandsma die, toen hij gearresteerd werd, bijna de een-en-zestigjarige leeftijd bereikt had, was in februari 1881 in Oegeklooster bij Bolsward geboren. Hij stamde uit een Fries boerengeslacht dat al tot de Middeleeuwen terugging. Toen hij elf jaar was, ging hij naar Limburg, eerst naar een school van de Franciscanen, later trad hij in een Carmelietenklooster in. In 1905 werd hij tot priester gewijd en, na een studie te Rome, in '09 tot hoogleraar benoemd in het Carmelklooster te Oss, in '23 tot hoogleraar te Nijmegen: in de geschiedenis van de wijsbegeerte en tegelijk in de wijsbegeerte van de geschiedenis. Hij had een zwak gestel; vier ernstige maagbloedingen kwam hij slechts moeizaam te boven. Maar hij was, en hij bleef (Aukes legt er in zijn piëteitsvolle biografie de nadruk op) een man van een uitzonderlijke blijmoedigheid. Hij was een autoriteit op het gebied van de Nederlandse mystiek, maar, hoe vaak ook in boeken begraven, het tegendeel van een boekenwurm. In maatschappelijk opzicht was hij opmerkelijk actief. Vooral zette hij zich voor de bevordering van de Friese cultuur in. Eigenlijk vond er in de jaren '20 en '30 maar zelden een katholieke manifestatie plaats waar de kleine priesterlijke hoogleraar uit Nijmegen ontbrak. Hij had iets ontwapenend zuivers over zich – geen wonder dat het onrecht dat van '33 af in Duitsland bedreven werd, hem diep kwetste. Hij gaf zijn naam aan publieke protesten tegen de Jodenvervolging (ze werden in Berlijn zorgvuldig genoteerd) en ook na mei '40 was het hem, spontaan als hij was, onmogelijk te zwijgen; de enige nationaal-socialist die zich onder de Nijmeegse hoogleraren bevond, een rijksduitser, kreeg van hem in een senaats-

vergadering een uiteenzetting te horen waarom hij, de Nazi, nu als verrader beschouwd moest worden – een uiteenzetting, zo openhartig dat een van zijn collega's later zei: 'Het was om te rillen.' Er sprak uit zulk een optreden niet veel angst. Blijmoedigheid en angst zijn dan ook onverenigbaar. Het was of Brandsma zich in zijn geloof volstrekt onaantastbaar voelde.

Zo was het ook na zijn arrestatie. 'Ik ben er helemaal thuis, in dat kleine celletje', kon hij in de Cellenbarakken, een week nadat hij opgepakt was, schrijven.

'Ik heb mij er nog niet verveeld, integendeel. Ik ben er alleen, o ja, maar nooit was Onze Lieve Heer mij zo nabij. Ik kan het uitjubelen van vreugde dat Hij zich weer eens geheel door mij heeft laten vinden, zonder dat ik bij de mensen of de mensen bij mij kunnen. Hij is nu mijn enige toeverlaat en ik voel me veilig en gelukkig. Ik wil hier altijd blijven, als Hij het zo beschikt. Ik ben nog zelden zo gelukkig en tevreden geweest.'¹

'Ik wil hier altijd blijven' – neen, begin maart werd Brandsma naar het concentratiekamp Amersfoort gebracht. Vijf weken was hij daar. Hij was er veel ziek. Vrienden die hem uit de Cellenbarakken kenden, wisten hem na enkele dagen, die veel van hem vergden, uit een ploeg voor zwaar werk te halen. Zijn maag gaf hem weer last, hij kwam in de ziekenbarak terecht, het *Revier*, later weer in een gewone barak. Hij was medegevangenen tot steun, katholieken en niet-katholieken. De katholieken onder hen gaf hij zijn priesterlijke zegen: 'hij drukte ieder de hand en maakte er met de duim een kruisje op, zonder woorden. Dat maakte een diepe, vertroostende indruk', aldus Aukes; 'en de heilige van de dag placht hij te memoreren in een kort preekje.'² De zieken in het *Revier* ging hij regelmatig troosten. 'God keurt je waardig, dit offer te *mogen* brengen', zei hij tegen één. Op Goede Vrijdag hield hij in een barak een voordracht over de Nederlandse lijdensmystiek; voordrachten over zuiver godsdienstige onderwerpen waren er na het sterven van ds. van den Bosch verboden. 'Bij zijn lezing stond Titus Brandsma', aldus weer Aukes,

'op een kist, tussen twee rijen bedden in. Rond de tafels voor hem zaten de belangstellenden uit andere barakken en opgepakt op en tussen de bedden aan alle kanten de eigen inwoners van de barak, in het geheel een auditorium van aanzienlijk meer dan honderd man . . . professoren, vooraanstaande geestelijken en leken, juristen en journalisten, maar ook andere mensen, allen in hun oude soldatenkleren, allen met lijdende en vermagerde gezichten; de spreker met zijn

¹ Titus Brandsma: *Mijn cel. Dagorde van een gevangene* (nov. 1944), p. 16-17.

² Aukes: *Het leven van Titus Brandsma*, p. 256.

elleboog steunend op een der bedden: een uitgeteerde, kleine gestalte, maar de ogen levend van geest achter de brilleglazen.¹

*

Na een nieuw kort verblijf in de Cellenbarakken wordt Titus Brandsma (zijn *Schutzhaftbefehl* is inmiddels uit Berlijn gearriveerd) via de gevangenis te Kleef waar hij enkele weken wachten moest tot er voldoende gevangenen bijeen waren voor een apart transport, naar Dachau gezonden. Op 19 juni '42 rijden vrachtwagens hem en een aantal lotgenoten via de grote poort (*Arbeit macht frei!*, staat er te lezen) de immense appèlplaats op. Onder het almachtig toezicht van de SS zijn de gevangenen in Dachau in hun dagelijks bestaan onderworpen aan de luimen en grillen van de kamphiërarchie: medegevangenen, veelal beroeps misdadigers. Al bij de registratie wordt Brandsma door een lid van die kamphiërarchie mishandeld. In de dunne, gestreepte concentratiekampkleding gestoken en met ongemakkelijke houten sandalen aan de voeten, komt hij met enkele Nederlanders eerst in de barak terecht waar nieuwelingen instructie krijgen hoe zij zich in het kamp te gedragen hebben. De barak telt vier afdelingen, *Stuben*, elk met ca. honderd gevangenen. Er is één fatsoenlijke *Stubenälteste*, een communist uit Stuttgart die al sinds '33 gevangen zit, de drie andere en de *Blockälteste* zijn beulen. Brandsma is niet erg handig, hij kan niet goed meekomen: misschien ligt de bovenkant van zijn matras niet precies waterpas, misschien zit er een klein vlekje op zijn metalen etensnap, misschien blijft hij bij het urenlange exerceren een seconde achter. Een van de *Stubenältesten* slaat met een beddeplank op hem los, trapt hem op de hielen, laat hem met blote voeten in het grint de exercities maken. Medegevangenen raden Brandsma aan, zijn beklag te doen bij de *Lagerälteste*. 'Wij gaan voor die mensen bidden', zegt hij.

Na een week of twee verhuist hij naar *Block 28*, een van de barakken met bijna uitsluitend Poolse geestelijken. *Blockälteste* en *Stubenältesten* zijn er, op één uitzondering na, sadisten, speciaal uitgekozen wegen hun haat jegens geestelijken en predikanten. Zij hebben zich op Goede Vrijdag vermaakt met een Poolse priester een metalen doornenkroon met scherpe punten op de kale schedel te drukken. Tien dagen lang kan Brandsma nog mee in een bestaan dat om vier uur 's morgens begint als de kampsirene loeit. Opstaan, het bed perfect opmaken, wassen, op appèl staan. Om vijf uur stellen de

¹ A.v., p. 260.

werkploegen zich op. Brandsma is in het *Kommando* voor de kruidentuin ingedeeld. Een half uur marcheren op de ongemakkelijke harde kamp-schoenen die de sandalen vervangen hebben, eindeloos bukken in de brandende zon, zes uur lang: van half zes tot half twaalf. Terug naar het kamp voor een liter watersoep en één of twee aardappelen. Weer naar de kruidentuin, werken tot half zeven. Om zeven uur avondappèl; het kan een uur, soms langer duren voor de twaalfduizend *Häfilinge* geteld zijn. Avondboterham: een paar sneden die ook voor ontbijt dienen. Voordien moet *Block 28* menigmaal een half uur extra exerceren: 'zingen en in loopspas draven, nu en dan ook 'Mützen ab, Mützen auf', tientallen malen achtereen, op de grond vallen, opstaan, en weer opnieuw – met ransel voor de uitvallers.¹ Om negen uur: naar de *Stuben!* En om vier uur de volgende ochtend loeit weer de sirene.

Na een paar dagen zitten Brandsma's voeten, al zo geschonden in de instructiebarak, vol etterende wonden. Elke stap wordt een kwelling, alleen ondersteund door lotgenoten kan hij de marsen, vier maal per dag, nog meemaken. Is er in de kruidentuin even geen toezicht, 'dan leggen zijn vrienden hem een ogenblik plat op de grond. Dat gebeurt enkele keren. Men bidt dan samen, luidop.'² Naarmate hij trager wordt, wordt hij in en bij zijn barak ook vaker mishandeld: in het gezicht geslagen met zijn etensnap, afgeranseld met een knuppel. Hij klaagt niet. Hij ondergaat het lijden als een enwording met Christus, weet voor medegevangenen steeds nog een troostend woord, een spreuk te vinden. 'Nu behoort ik zelf wel waar te maken, wat ik anderen vroeger heb geleerd', zegt hij tegen één hunner. Maar er zijn naast die perioden van sereniteit ook ogenblikken van schrijnend heimwee en van verdriet; dan lopen de tranen hem over het ingevallen gelaat.

Het is koud en het regent als Brandsma, volledig verzwakt, eindelijk naar het *Revier* mag strompelen. 'Nog zie ik', schreef later ds. Overduin, lotgenoot in *Block 28*, 'prof. Titus Brandsma van Nijmegen, onze oprecht vrome broeder in Christus, voor de laatste maal in het badlokaal. Naar het lichaam afgemat en uitgeleefd, mager en met dikke benen van het water, maar naar de geest ongebroken, altijd vriendelijk en blijmoedig in den Here. Hij stopte me in de gauwigheid nog zijn laatste pakje tabak toe waar hij niets meer aan had: 'Toe, neem dat, het kan *jou* nog te pas komen' . . . Hij voelde wel dat hij het niet lang meer zou maken.'³

In het propvolle *Revier*, liggend op de strozak waarop vóór hem talloze anderen stierven, wacht Brandsma op de dood. Na enkele dagen raakt hij

¹ A.v., p. 287. ² A.v. ³ J. Overduin: *Hel en hemel van Dachau*, p. 159.

buiten bewustzijn. Op 26 juli, 's middags om twee uur, maakt een kamparts hem met een injectie af.¹

★

In de kringen van hen die hem gekend hadden, maakte het bericht van Brandsma's dood (*Todesursache: Versagen von Herz und Kreislauf bei Darmkatarrh*), zo werd officieel bericht) diepe indruk. Nergens werd zijn naam in de pers genoemd, zij het dat *De Tijd* begin augustus in een van de dagelijkse 'kalenderblaadjes' een tekst afdruckte, 'Beproeving', die voor goede verstaanders duidelijk was: 'Men hoort soms van mensen die, ogenschijnlijk gezond, . . . na weinige maanden sterven . . . Het eind van hun leven is niets dan lijden. In die beproeving eerst kunnen zij ten volle tonen wie zij zijn.' In de herfst werd Brandsma bij de rectoraatsoverdracht aan de Nijmeegse universiteit herdacht. 'In liefde lag zijn beslissende kracht', zei de scheidende rector magnificus. Maar geen woord over Dachau, geen woord over zijn gevangenschap, geen woord over zijn actie.

De tyran luisterde mee.

De kunstenaars en de Kultuurkamer

Goedewaagens plannen om het Nederlandse cultuurleven in nationaal-socialistische geest te herordenen o.m. door een 'Kultuurkamer' (kopie van de Duitse *Kulturkammer*) in het leven te roepen, hadden, zoals wij in hoofdstuk 4 beschreven, in de lente van '41 verzet uitgelokt in kringen van kunstenaars die toen gebundeld waren in de Nederlandse Organisatie van Kunstenaars; mr. J. F. van Royen, secretaris van het hoofdbestuur der PTT, was er voorzitter van. Medio april had de bij deze Nok aangesloten Nederlandse Organisatie van Toneelkunstenaars al zijn leden met groot succes verzocht, zich schriftelijk uit te spreken tegen de toepassing van nationaal-socialistische beginselen op artistiek gebied: dat initiatief was door de organisaties van letterkundigen, van toonkunstenaars, van componisten en van architecten overgenomen. De bezetter en Goedewaagen hadden hierop geantwoord met de Nederlandse Organisatie van Kunstenaars en de bij haar aangesloten

¹ Dat de stervende Brandsma ook nog slachtoffer geworden zou zijn van een medisch experiment, gelijk door Aukes bericht (*Het leven van Titus Brandsma*, p. 296), achten wij praktisch uitgesloten.

organisaties te verbieden. Enkele maanden lang kon men menen dat het misschien met al die ordeningsplannen niet zo'n vaart zou lopen, maar dat was te optimistisch gezien: op de arisering van de orkesten volgde medio september die van het toneel en van de muziekwereld; na 1 november mochten de bestaande kunstenaarsverenigingen geen Joden meer onder hun leden tellen, en eind november verschenen de verordeningen waarbij de Nederlandse Kultuurraad en de Nederlandse Kultuurkamer officieel in het leven geroepen werden. Wat de Kultuurkamer betrof, was het eigenlijk zo ver nog niet want deze zou eerst als opgericht gelden wanneer van de zes 'gilden' die zij moest omvatten, twee 'ingesteld' waren. Die 'instelling' hield in, dat het betrokken gilde waarvan de oprichting dan in tal van besprekingen voorbereid was en dat ook al een 'leider' en een 'dagelijks bestuurder' bezat, met ingang van een bepaalde datum verplicht gesteld werd: allen die op het betrokken terrein werkzaam waren, moesten zich dan aanmelden. Nadien zouden alleen zij in het publiek mogen optreden.

Nog voor er één gilde ingesteld was, kwam de Kultuurkamer met een eigen tijdschrift uit: *De Schouw*; Goedewaagen was er de hoofdredacteur van, Henri Bruning, een eenzame en verbitterde katholieke dichter, de 'eindredacteur'.¹ Het eerste nummer verscheen begin januari '42. Men mocht daar een aanwijzing in zien dat Goedewaagen en de zijnen zich de uiterste moeite zouden geven om hun Kultuurkamer een beheersende positie te geven in het culturele leven.

Eén gilde was er dat, althans wat de oprichting betrof, niet al te grote moeilijkheden bood: het Persgilde. Het Verbond van Nederlandse Journalisten werd er eenvoudig een z.g. vakgroep van. Daarmee waren dus alle journalisten *en bloc* bij de Kultuurkamer ingelijfd. Minder vlot ging dat met de directies der bladen. Het bestuur van de Vereniging de Nederlandse Dagbladpers weigerde, in de vakgroep dagbladpers op te gaan, en werd derhalve begin februari '42 door Müller-Lehning afgezet en door twee

¹ Bruning was een talentvol schrijver en dichter, een man van 'verbeten, hoewel misvormde eerlijkheid', aldus Pieter van der Meer de Walcheren (brief, 13 aug. 1946, aan mr. W. Vergnes, Doc I-240, a-1). Die eerlijkheid noopte hem, zich wond te schuren aan het a-culturele NSB-milieu. 'Als er iets 'uitgemest' moet worden, dan is het', schreef hij in de zomer van '41, 'de litteraire rubriek van *VoVa* en *Nat. Dagblad*, wegens de volmaakte incompetentie, ondeskundigheid en argeloosheid van de samenstellers. Als er iets 'ontaard' is, dan dit, dat lieden die niets, letterlijk niets bijzonders betekenen en ook niets bijzonders gepresteerd hebben (of kunnen presteren), als opperste rechter in litteraire en andere artistieke aangelegenheden fungeren.' (brief, 10 juli 1941, van Henri Bruning aan een NSB-relatie, NSB, 230). En in dat milieu liet Bruning zich naar voren schuiven! In de loop van '42 trok hij zich als eindredacteur van *De Schouw* terug.

NSB'ers vervangen. Moeilijkheden kwamen er ook bij de vakgroep van het uitgeverijpersoneel dat, vreemd genoeg (de uitgevers vielen namelijk onder het Letterengilde), bij de Persgilde ingedeeld was. In eerste instantie gaf zich niemand als lid op en pas nadat men de uitgevers gedwongen had, de namen van hun personeelsleden aan Goedewaagens departement te berichten, kreeg men ruim duizend aanmeldingen bij de Kultuurkamer binnen. Hoe dat zij: alleen al het Verbond van Nederlandse Journalisten gaf het Persgilde enige inhoud.

Zij evenwel die tot de overige gilden moesten toetreden, waren, anders dan de journalisten, nog niet in organisaties onder nationaal-socialistische leiding samengevat. Zouden zij bereid zijn, die leiding te aanvaarden? Aanvankelijk was Goedewaagen voornemens, de grote sprong te wagen op muziekgebied, d.w.z. het Muziekgilde als tweede gilde 'ingesteld' te verklaren, maar dat plan moest hij medio december '41 opgeven toen de componist Henk Badings opeens als gildeleider bedankte. Goedewaagens keus viel toen op het Gilde voor Theater en Dans dat zich reeds in de aanwezigheid van een leider mocht verheugen: de NSB'er Jan C. de Vos Jr, een tweede-rangs-acteur en een man zonder enig gezag in de toneelwereld.

★

De tot verzet geneigden onder de kunstenaars hadden niet stilgezeten. Een grote groep beeldhouwers, onder wie Gerrit van der Veen, had een fonds gevormd voor onderlinge steun en in hun kring werd in de herfst van '41 ook een conceptmanifest opgesteld waarmee men bij de *Reichskommissar* tegen de Kultuurkamer zou protesteren. Men zocht (dat lag voor beeldhouwers nogal voor de hand) contact met architecten die na de gelijkschakeling van de Nederlandse Bond van Architecten het onderling contact bestendigd hadden, en een van die architecten, Wieger Bruin, stelde toen voor, de protestactie breder op te zetten. Men moest daartoe, meende hij, een comité vormen waarin alle groepen kunstenaars door eigen vertrouwensmannen vertegenwoordigd zouden zijn. Dat denkbeeld vond instemming. In november kwam dit comité ten huize van Bruin voor het eerst bijeen. Voor de beeldhouwers was Gerrit van der Veen aanwezig, voor de musici de componist en dirigent Jan van Gilse die twee maanden tevoren geweigerd had langer op te treden omdat Joden niet meer tot de concertzalen toegelaten werden. De schilders waren vertegenwoordigd door Joop Sjollema, de architecten, behalve door Bruin, ook door ir. A. J. van der Steur en

A. Eibink, de schrijvers door J. W. F. Werumeus Buning, de toneelspelers door Hans van Meerten. 'Van Gilse en van der Veen waren van het begin af de felsten', schreef Bruin later.¹ Het bleef niet bij één vergadering want men realiseerde zich dat men, als men werkelijk de strijd met de Kultuurkamer aanbod (een protest bij de *Reichskommissar* zou natuurlijk gevolgd moeten worden door een persoonlijke weigering om zich bij de Kultuurkamer te melden), voor grote sociale problemen kwam te staan. Hans van Meerten had die problemen al ervaren: de onmogelijkheid om toneelspelers te steunen die de uitoefening van hun vak zouden staken, was een van de factoren geweest waarom maar zo weinig acteurs en actrices het toneel verlaten hadden toen hun Joodse collega's de laan uitgestuurd waren. Het was dan ook van Meerten die in het comité met klem ging betogen dat een algemeen steunfonds nodig was. Dat leidde tot verdere besprekingen waarbij ook mr. van Royen eenmaal aanwezig was. Deze meende te weten dat de katholieke kerk al een eigen steunfonds bezat; ook was hij bereid, zelf gelden te gaan verzamelen. Dat dat voldoende zou opleveren, was niet zeker – duidelijk was wél dat men, beginnend met een protest bij Seyss-Inquart, meer en meer de illegale weg op zou gaan. Dat had gevolgen voor de samenstelling van het comité. Sjollema werd door Jan Wiegers vervangen en Werumeus Buning, afkerig van 'Indiaantje spelen', zoals hij zei,² door prof. dr. N. A. Donkersloot ('Anthonie Donker'); in plaats van van Meerten tenslotte, die het te druk kreeg met de voorbereiding van een aparte steunactie voor de toneelkunstenaars, ging Ben Groeneveld aan de besprekingen deelnemen waarbij nu ook een vertegenwoordigster van de kunstnijverheid aanwezig was, Erna van Osselen. Bruin was het die in die besprekingen zijn vriend prof. Heringa introduceerde; hij wist dat deze nauw betrokken was bij Medisch Contact dat in november-december met zijn actie om alle artsen een protestschrijven aan Seyss-Inquart te laten ondertekenen, zoveel succes had. Heringa's 'pleidooi voor een manifest overwon', aldus weer Bruin, 'de twijfel aangaande het nut daarvan.'³ Donkersloot schreef een concept-tekst en men werd het daar uiteindelijk, nu ook in aanwezigheid van de musicoloog dr. K. Ph. Bernet Kempers, over eens, al vonden van Gilse en van der Veen de tekst eigenlijk lang niet scherp genoeg. Veel tijd voor lange discussies had men evenwel niet meer: op 22 januari '42 verscheen het bericht in de pers dat twee gilden 'ingesteld' waren (en dat dus ook de Kultuurkamer zou gaan functioneren!): het Persgilde en het Gilde voor Theater en Dans. Hier vloeyde uit voort dat de toneelspelers zich uiterlijk 19 februari bij de Kultuurkamer zouden moeten aanmelden; vier

¹ Wieger Bruin: Verslag, 16 aug. 1955, p. 1 (Doc II-395, b-1). ² A.v. ³ A.v., p. 2.

weken was de termijn die in de Kultuurkamer-verordening genoemd was.

De tekst van het 'manifest' (het is juister om het een 'adres aan Seyss-Inquart' te noemen) begon aldus dat 'de ondergetekenden, allen Nederlandse kunstenaars' de definitieve oprichting van de Kultuurkamer als feit memoreerden. 'Zij nemen de vrijheid', zo ging het adres voort,

'hierbij onder uw aandacht te brengen dat de gedachte waarop deze Kultuurkamer is gebaseerd, en de wijze van organisatie in strijd zijn met het wezen van het kunstenaarschap zoals dit door hen wordt beleefd en zoals het in de Nederlandse traditie sinds eeuwen opgevat en geëerbiedigd is.

Toetreding tot de bedoelde instelling waarbij de kunst ondergeschikt wordt gemaakt aan vooropgestelde politieke beginselen, waarbij het kunstleven geregeld wordt door met autoritaire macht beklede leiders en waarvan al of niet toelating niet uitsluitend afhangt van de mate van kunstenaarschap,¹ is niet overeen te brengen met de geestelijke levensvoorwaarden voor de kunst en in strijd met de hoogste plichtsvervulling, de roeping die zij als kunstenaars hebben te vervullen.

Zij . . . verklaren aan deze roeping getrouw te willen blijven.'²

Het was een voorzichtig geformuleerd stuk: een uitdrukkelijke weigering, zich bij de Kultuurkamer aan te melden, stond er niet in. De initiatiefnemers vreesden dat velen dit te riskant zouden achten. Onderling spraken zij af dat zij, mocht dat nodig zijn, voor hun initiatief openlijk zouden uitkomen: werd een van de leden van het comité door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd, dan mocht hij de namen der overige leden noemen. Vastgesteld werd ook dat men, om het verwijt van 'illegaal gestook' te kunnen afwijzen, het adres na de aanbieding niet zou gaan verspreiden en, tenslotte, dat men die aanbieding zou laten voorafgaan aan de 19de februari, de laatste dag waarop toneelspelers zich als lid van de Kultuurkamer konden opgeven.

★

Anders dan de film was het Nederlandse toneel in '40 en in het grootste deel van '41 in hoge mate vrij gebleven van vijandelijke beïnvloeding. Dat was de belangstelling ten goede gekomen. In Den Haag steeg het aantal bezoekers

¹ *Volljuden* konden, gelijk eerder vermeld, niet lid worden van de Kultuurkamer, half- en kwart-Joden en 'Joods-vermaagschapt' (personen die met *Volljuden* gehuwd waren) moesten speciaal verlof krijgen van de secretaris-generaal van volksvoorlichting en kunsten. ² Tekst: Doc II-395, b-13.

van de Koninklijke Schouwburg, hij mocht dan tot Stadsschouwburg herdoopt zijn, van 134 000 in '40 tot 215 000 in '41. Men zocht in de schouwburgen niet alleen ontspanning maar ook culturele verdieping en, niet te vergeten, anti-Duitse bezieling: elke geslaagde voorstelling was een weerlegging van de Nazi-propaganda dat de Nederlandse cultuur nog veel van de Duitse te leren had. Men was in zulk een toneelzaal als anonieme massa bijeen, bovendien in het donker. Het kwam, met name in '40 en '41,¹ vaak tot demonstraties waarbij men, vanuit zijn opgekropte gevoelens, van de onschuldigste passages toespelingen op de actualiteit maakte. Zo werden in Vondels 'Gijsbrecht van Aemstel' begin '41 in de Amsterdamse Stadsschouwburg 'ongeveer van de eerste tot de laatste regel', aldus een toenmalige bezoeker,² dergelijke toespelingen ontdekt:

'Vaarwel mijn Aemstelland, verwacht een andren heer.' De zaal werd afgebroken en iemand zette het Wilhelmus in, maar dat ging toch niet door. 'Hoe leed het God dat hem de moord niet êer en stak' ('Hitler', dacht de hele zaal en klapte). 'Mijn lieve gemalin en willige onderzaten / ik zou om hunnentwil alleen mijn leven laten / en dempen met één sprong de nimmerzatte hel' ('Wilhelmina', dacht iedereen; we klapten). 'Mijn toeverlaat, naast God, dat is de waterkant' ('Engeland', voelde het publiek, in die tijd kon 'de waterkant' niets anders zijn dan Engeland. Applaus). 'Een krijgsman wint genoeg, al wint hij niet dan tijd' – deze claus was het klapstuk. Het was of Vondel het allemaal geschreven had met 1941 in zijn vooruitziende hoofd.'

Niet anders Shakespeare.

Daar was Hamlets zin uit het tweede bedrijf: 'Denemarken is een gevangenis' – een van de strofen die, aldus de *Sicherheitsdienst*, bij de *Hamlet*-opvoeringen in Rotterdam begin '41 tot '*minutenlanger Beifall*' leidden.³ In het derde en vierde bedrijf werden de passages waarin van Hamlets vertrek naar Engeland sprake was, luide toegejuicht, vooral de volgende dialoog tussen de koning en Hamlet (in de vertaling van Burgersdijk):

'Koning: Hamlet, voor uwe veiligheid die ons

¹ De reacties in de schouwburgen sloten aan bij de reacties op straat die wij in de hoofdstukken 1 en 2 weergaven. Zij waren, schreven wij daar, vooral typerend voor de periode tot eind '41. Over de schouwburgen in '42 schreef de *Sicherheitsdienst*: '*Zu Demonstrationen irgendwelcher Art ist es nicht gekommen.*' ('*Meldungen aus den Niederlanden*', '*Jahresbericht 1942*', p. 61) ² Louis Velleman, aangehaald in 'Kronkel' (Simon Carmiggelt): 'Post', *Het Parool*, 19 febr. 1963. ³ '*Meldungen aus den Niederlanden*', 31 (4 febr. 1941), p. 11.

TONEELWEZEN

ter harte gaat, hoe diep uw doen ons grieve,
drijv', wat gij hebt gedaan, u snel van hier,
snel als het licht. Wees dus terstond bereid.
Het schip is zeilrêe en de wind u gunstig,
't Geleide wacht, en alles dringt tot d'afreis
naar Eng'land.

Hamlet: Eng'land?

Koning: Ja, mijn Hamlet.

Hamlet: Goed.'

Op die evidente aansporing tot Engelandvaart volgde een dialoog over Polen die men op Hitlers veldtocht betrok:

'Hamlet: En waarheen gaat, vergun de vraag, de tocht?

Hopman: Het geldt een deel van Polen, heer . . .

Hamlet: En is 't gemunt op 't eigenlijke Polen
of op een grensstreek, heer?

Hopman: Om u de waarheid, zonder meer, te melden:
wij gaan een nietig plekje gronds veroo'ven
dat, ja, een naam bezit, maar waarde niet.'

'Men zegt', schreef de ontslagen Haagse burgemeester mr. S. J. R. de Monchy begin '41, toen Wavell in Noord-Afrika de Italianen voor zich uitjoeg, in zijn dagboek – 'Men zegt dat toen in de *Hamlet* gevraagd werd: 'Is daar nog nieuws uit Engeland?'¹ van boven geroepen werd: 'Ja, Tobroek is gevallen!' ²

'Men zegt' – wij zijn er niet van overtuigd dat het vermelde feit zich voorgedaan heeft. Opvallend groot was namelijk de behoefte van het publiek, om gebeurtenissen die door de bezetter als tartend ervaren zouden zijn, op het toneel te situeren. Men schreef dan tegelijk een heldenrol toe aan populaire acteurs en actrices. Dergelijke verhalen drongen ook wel eens tot de *Sicherheitspolizei* door waar die acteurs en actrices zich dan moesten komen verantwoorden. Zo Fien de la Mar die in een cabaretprogramma opeens 'Oranje boven!' geroepen zou hebben ('het werd door de melkboer de volgende ochtend huis aan huis verspreid'³); zo Louis de Bree die (wij weten niet in welk stuk) met een zeer bijzondere intonatie: 'Door bloed en tranen ter victorie!' had gezegd, min of meer als Churchill in mei '40; zo Charlotte

¹ Vermoedelijk is een van Hamlets laatste strofen bedoeld: 'Ik hoor niet meer, wat zij van Eng'land melden.' ² S. J. R. de Monchy: Dagboek, 5 april 1941. ³ F. Sterneberg: 'Kunst en verzet', IV, p. 7.

Köhler die, toen zij voor het applaus dankte, het publiek met een oranje zakdoekje zou hebben toegewuifd. Niemand was er evenwel aan wie de patriotische heldenrol vaker toegeschreven werd dan Nederlands grootste en meest populaire revuekunstenaar, Johan Buziau. Men vertelde elkaar:

‘Buziau komt in een kamer op met in z’n ene hand het portret van Mussolini, in z’n andere dat van Hitler. Hij kijkt naar de portretten, kijkt dan om zich heen en zegt vervolgens vol twijfel: ‘Wat zal ik er mee doen? Zal ik ze nou ophangen of tegen de muur zetten?’

‘Het toneel stelt een winkel voor. Buziau komt op. Hij klopt op de deur. Niemand verschijnt. Hij klopt nog eens. Weer gebeurt er niets. Zoekend loopt hij de hele winkel door, verdwijnt, komt weer te voorschijn, klopt nog eens en roept eindelijk met een klagelijke stem: ‘Winkelman, waar ben je?’

‘Buziau heeft het over de tegenwoordige tijd. ‘Vroeger hadden we het goed’, zegt hij, ‘maar nu hebben we het beter’. Even pauze. ‘t Is te hopen dat we het weer goed zullen krijgen.’

‘Buziau komt op als schoenlapper met een mand vol schoenen. Hij graait in de mand en laat een aantal schoenen zien, waarbij hij zegt: ‘Ja mensen, je hebt ze met rechte neuzen, je hebt ze met kromme neuzen, maar er is maar één ding waar het op aankomt: het binnenwerk.’

‘Iedereen weet dat de Duitsers nooit willen toegeven dat de Engelsen hun steden in puin gooien. Welnu, op het toneel staat een mand boordevol eieren. Buziau sleept een zware kei aan en laat die met inspanning van al zijn krachten midden in de mand vallen. Hij bukt zich. Hij kijkt. Dan, tegen het publiek: ‘Eén kneusje . . .’¹

Al die verhalen (er zullen er wel veel meer geweest zijn) waren gefantaseerd of hadden op Buziau’s vooroorlogs optreden betrekking. Het enige reële geval dat zich, aldus zijn weduwe die al zijn voorstellingen bijwoonde, tijdens de bezetting voorgedaan heeft, speelde zich in augustus ’41 in de Amsterdamse Stadsschouwburg af.² Buziau trad toen in de revue ‘Sprookjesland’ op. In één scène was hij een dichter die verdwaasd opkwam, dan een zwaai maakte met zijn linkerhand en stotterend zei: ‘Stik, stik, stik – in stikdonker dwaalde ik.’ In Den Haag en Rotterdam was bij die scène nooit iets gebeurd, maar in Amsterdam zaten enkele mensen in de zaal die meenden dat Buziau de Hitlergroet bracht en daarbij ‘stik! stik! stik!’ zei; die mensen begonnen te klappen en in een minimum van tijd juichte de hele zaal

¹ Vrij naar T.E.N. Ozinga: ‘Oorlogshumor’, p. 58 (Doc II-857 A, a-1) en naar enkele mededelingen van tijdgenoten. ² M. G. Buziau-Hartemink, 28 febr. 1958.

Buziau toe. Hij begreep er niets van. Daags daarna werd hij samen met de directeur van de Stadsschouwburg, Johan Bendien, bij de *Sicherheitspolizei* geroepen waar hij met weinig moeite kon aantonen dat hij geen enkele demonstratie bedoeld had: hij had de linkerarm en niet de rechter gebruikt en geen groet gebracht maar een zwaai gemaakt. De *Sicherheitspolizei* liet hem lopen; voor alle zekerheid werd zijn naam wel op de gijzelaarslijst geplaatst.¹ 'Buus was een heel groot kunstenaar', vertelde Bendien ons later, 'maar hij was er helemaal de man niet naar om dit soort risico's te nemen.'²

★

Goedewaagen was een creatuur van de bezetter en het doel dat hem voor ogen stond, was on-Nederlands, maar met enkele van de middelen die hij in '41 ging gebruiken om dat doel te bereiken, hief hij in de Nederlandse samenleving euvelen op die wel al tientallen jaren tot kritiek geleid hadden maar die nog steeds bestonden. Hij verbeterde de salarissen van de orkest-musici³; hij zorgde er voor dat toneelspelers voortaan een vaste bezoldiging kregen met betere verblijfsvergoedingen. Bovendien bevorderde hij dat er een Nederlandse Opera kwam, onderdeel van het gemeentelijk theaterbedrijf in Amsterdam dat door rijk en gemeente op een schaal gesubsidieerd werd die vóór de oorlog ondenkbaar zou zijn geweest. In het algemeen was trouwens Goedewaagens subsidiebeleid naar de omvang een *novum*. Het was zijn tragiek dat er maar weinigen waren die hem dat alles in dank afnamen. Tegen de betere sociale regelingen had niemand bezwaar, maar het kader waarin zij geplaatst waren, wees men af – en Jan C. de Vos Jr aanvaardden als almachtig leider van het Gilde voor Theater en Dans? Dat was te dwaas.

Van de herfst van '41 af kon men zich voorlopig aanmelden voor de vakgroepen waaruit het Gilde voor Theater en Dans zou bestaan. Eind november hadden zich voor de vakgroep lektoneel van de naar schatting 3 000 amateurtoneelverenigingen die in den lande bestonden, nog slechts 400 aangemeld. Bij de vakgroep toneel stond het aantal aanmeldingen op 140; dat getal sloot evenwel niet alleen de toneelspelers in maar ook de toneel-

¹ In mei '42 werd Buziau als gijzelaar opgepakt. Toen hij na een paar dagen door de interventie van Haagse relaties vrij kwam, bleek dat hij een zware psychische schok gekregen had. Hij staakte zijn optreden. Hij had zich wel al bij de Kultuurkamer gemeld en bleef ook de formulieren invullen die hij van de Kultuurkamer ontving.

² J. M. Bendien, 14 maart 1958. ³ De leden van de grote orkesten in Rotterdam, Haarlem, Utrecht, Arnhem en Groningen verdienden tevoren van f 55 tot f 90 per maand.

technici. 'De prominenten ontbreken over het algemeen', aldus de mismoe-dige constatering van de afdeling organisatie van de Kultuurkamer.¹ Begin februari '42 was, aldus diezelfde afdeling, geen enkele verbetering ingetreden: 'Alleen die acteurs, die in hoofdzaak door gebrek aan talent . . . weinig of geen em-plooi hebben, sloten zich bij de vakgroep aan waarvan zij natuurlijk positieverbetering verwachtten.'² Het gilde was toen al tien dagen ingesteld: het desbetreffende persbericht had blijkbaar geen enkel effect gehad. Van belang was daarbij dat de directeuren van de belangrijkste toneelgezelschap-pen omstreeks die tijd (de datum is niet bekend) in Amsterdam bijeen-gekomen waren en daar de afspraak gemaakt hadden dat men gezamenlijk zou weigeren, de Kultuurkamer te erkennen. Dit waren Cor van der Lugt Melsert ('Het Nederlands Toneel', vaste bespeelster van de Amsterdamse Stadsschouwburg en deel van het gemeentelijk theaterbedrijf), Dirk Verbeek ('Het Residentietoneel', Den Haag), Albert van Dalsum ('Studio', Amster-dam), Cees Laseur ('Het Centraal Toneel', Amsterdam), Ko Arnoldi ('Het Masker', Rotterdam), Herman Boubert ('Het Gezelschap Herman Boubert', Amsterdam) en Pierre Balledux ('De Verenigde Haagse Spelers').³ Al deze gezelschappen traden ook vaak 'in de provincie' op; voor het gezelschap van Balledux was dat zelfs regel. Het bestond hoofdzakelijk uit katholieken en speelde meestal voor katholieke verenigingen.

Zo bleef de stemming in de toneelwereld aanvankelijk vastberaden. Van Meerten kreeg in kringen van vermogenden toezeggingen voor aanzienlijke financiële steun; hij stelde bij elk van de genoemde gezelschappen een contactman aan die de consignes kon doorgeven en er bovendien voor kon zorgen dat men in elke groep wist hoe men in de andere groepen dacht. Week na week, dag na dag kwam de sluitingsdatum van aanmelding dicht-terbij: 19 februari. Een week voordien waren nog practisch geen nieuwe aan-meldingen binnengekomen en toen Goedewaagen met zijn hoofdampte-naren op de 13de vergaderde, hield men rekening met de mogelijkheid dat

¹ Notitie, 21 nov. 1941, van de Nederl. Kultuurkamer (NKK, 1 d). ² 'Overzicht Gilde voor Theater en Dans tot 31 januari 1942' (2 febr. 1942) (a.v., 1 g). ³ In de zomer van '41 was nog een nieuw gezelschap ontstaan: 'Het Nederlands Toneel-lyceum' onder leiding van Carel Briels. Briels had enkele van de beste krachten van 'Het Nederlands Toneel' weten aan te trekken. Van der Lugt Melsert deed toen zijn beklag bij Goedewaagen en deze verbood alle schouwburgexploitanten, aan het gezelschap van Briels zalen te verhuren. Briels slaagde er evenwel in, de Stads-schouwburg in Den Haag te huren voor een openingsvoorstelling op 16 september, daags voor een kort geding tegen Goedewaagen gevoerd zou worden. Op de dag van de voorstelling werd Briels door de *Sicherheitspolizei* gearresteerd, in de Cellen-barakken mishandeld en gedwongen de dagvaarding tegen Goedewaagen in te trekken. Dit betekende het einde van zijn gezelschap.

na de 19de geen enkel gezelschap meer zou optreden. Goedewaagen zei, dat hij de zaak 'nader met de bevoegde autoriteiten (zou) bespreken. Wellicht is het goed, enkele raddraaiers te doen arresteren . . . Er werden enkele namen genoemd van tegen de Nederlandse Kultuurkamer agerende toneelspelers.¹ Overigens had Goedewaagen al vóór die vergadering de Duitse functionaris ingelicht onder wie de Kultuurkamer ressorteerde. Dat was dr. Joachim Bergfeld, hoofd van de *Abteilung Kultur* van Schmidts *General-kommissariat*.

Hoewel nadere gegevens ontbreken, kunnen wij ons niet anders voorstellen dan dat Bergfeld Schmidt en Seyss-Inquart regelmatig ingelicht had, hoe gering het aantal aanmeldingen was dat bij de Kultuurkamer binnenkwam, en duidelijk is het dat beiden de eventuele weigering van de toneelspelers om zich bij de Kultuurkamer aan te melden, hoog opnamen. Niet op het Persgilde kwam het aan (daar waren de journalisten toch al lid van), maar op het Gilde voor Theater en Dans; als dat op een algemene afwijzing zou stuiten, wat zou er dan van de overige gilden terechtkomen? Bovendien zou een weigering van de toneelspelers automatisch een publiek karakter krijgen: de schouwburgers zouden immers dichtgaan en niet alleen Goedewaagen maar ook de bezetter die achter hem stond, zou een openlijke nederlaag lijden. Bergfeld kreeg, zo veronderstellen wij, instructie, het zich aftekenend toneelverzet met de scherpste middelen te breken. Men realiseerde zich dat Goedewaagen terzake niets zou kunnen bereiken, laat staan Jan C. de Vos. Hun dreigementen zouden de toneelspelers naast zich neerleggen; dreigementen waarbij de *Sicherheitspolizei* aanwezig zou zijn, zouden meer indruk maken.

Bergfeld begon dicht bij huis: hij riep op 12 februari Dirk Verbeek bij zich, samen met Johan de Meester die als regisseur aan 'Het Residentietoneel' verbonden was. Bergfeld had een functionaris van de *Sicherheitspolizei* naast zich, vermoedelijk *SS-Untersturmführer* Gerhard Hahn. Verbeek en de Meester kregen er ongenadig van langs: wat verbeeldden zij zich wel, een verordening van de *Reichskommissar* in de wind te slaan! Geëist werd dat zij ter plaatse zouden verklaren, zich persoonlijk bij de Kultuurkamer te zullen aanmelden en hun uiterste best te zullen doen opdat de leden van hun gezelschap dat voorbeeld zouden volgen. Weigerden zij, dan zouden zij onmiddellijk gearresteerd worden, '*unter schwerster Beschuldigung: die der Rebellion*', zei Bergfeld.² Verbeek en de Meester gaven toe en verlieten geslagen Berg-

¹ DVK, departementsraad: Notulen, 13 febr. 1942, p. 3-4 (DVK, 3 c.) ² Ereraad voor toneel: notulen 22 juni 1945 (mededeling Johan de Meester) (OKW, Kunstzuivering, 31).

felds bureau. Verbeek wist dat zijn gehele gezelschap (artisten, administratie, technisch personeel) op hem wachtte. Hij ging er heen, deelde mee dat de bezetter voortgezet verzet als sabotage beschouwde maar oefende verder geen druk op de leden van zijn gezelschap uit; zij moesten, zei hij, ieder voor zich beslissen wat zij zouden doen; was een voldoende aantal bereid om door te spelen (d.w.z. zich bij de Kultuurkamer aan te melden), dan was hij bereid, het gezelschap te blijven leiden. Kort nadien belde Ben Groeneveld uit Amsterdam op; men wist daar dat Verbeek bij Bergfeld ontboden was. Verbeek bracht het niet op, precies te zeggen wat zich bij Bergfeld afgespeeld had. 'Kom naar Amsterdam', zei Groeneveld. Verbeek weigerde. Hij zei alleen maar, 'dat de zaak verloren was.'¹ Naar Amsterdam ging wèl, en onmiddellijk, van Meertens contactman bij 'Het Residentietoneel', Bob Oosthoek, en deze lichtte de Amsterdamse directeuren in, wat hun te wachten stond.

In welke volgorde na Verbeek en de Meester de overige toneelleiders op 12, 13, 14 en 16 februari bij Bergfeld ontboden werden om daar toegebulderd te worden, weten wij niet met zekerheid. Er waren er twee die duidelijk voet bij stuk hielden: Pierre Balledux en Albert van Dalsum. Balledux die vermoedelijk vlak na Verbeek op het matje geroepen werd, zei dat het hem als katholiek, gezien het afwijzend standpunt dat het Episcopaat ten aanzien van de Kultuurkamer ingenomen had, onmogelijk was, zich aan te melden. Het gesprek liep hoog op; in de antichambre kreeg Balledux na afloop van een of andere Duitser een klap op zijn hoofd. Thuisgekomen belde hij mgr. de Jong op. Namens deze kon hij aan zijn gezelschap meedelen dat wie zou weigeren, zich te melden, ondersteuning zou krijgen uit het Fonds voor de Bijzondere Noden; het gezelschap ontbond zich. Van Dalsum zei tegen Bergfeld dat het hem persoonlijk in elk geval onmogelijk zou zijn, door te spelen: bijna alle leden van 'Studio' zouden weigeren, zich bij de Kultuurkamer aan te melden en hijzelf mocht dat niet eens doen, zei hij, want hij had een Joodse echtgenote. Bergfeld antwoordde dat hij hem ter plaatse dispensatie gaf. Van Dalsum repliceerde dat hij die gunst weigerde. Na terugkeer in Amsterdam dook hij met zijn vrouw onder.

Ko Arnoldi, evenals van Dalsum gemengd-gehuwd, gaf, schijnt het, bij Bergfeld toe maar wist, toen hij dat deed, dat de meeste leden van 'Het Masker' zouden weigeren door te spelen. Dat was ook zo. Het gezelschap gaf na 1 maart geen voorstellingen meer. Herman Boubert ging wèl door; een zoon van hem zat in Duitsland gevangen en Boubert vreesde dat verzet van zijn gezelschap tot represailles tegen die zoon zou leiden. Ook Cees

¹ A.v. (mededeling van B. Groeneveld).

Laseur ('Het Centraal Toneel') en van der Lugt Melsert ('Het Nederlands Toneel') kwamen van hun toezeggingen, zich niet bij de Kultuurkamer te zullen aanmelden, terug. Laseur oefende evenwel geen enkele pressie op de leden van zijn gezelschap uit en hield, vermoedelijk op of kort na de fatale 19de februari, voor het doek een toespraak, 'waarin hij', aldus een aanwezige, 'op zulk een openlijke wijze met de bezetter de draak stak dat het mij ten hoogste verwonderde, hem daarna nog op vrije voeten te zien rondlopen.'¹ Het enige gezelschap waar wèl duidelijke pressie op de leden uitgeoefend werd, was 'Het Nederlands Toneel' van Cor van der Lugt Melsert. Nadat deze samen met de directeur van het Amsterdams theaterbedrijf, H. D. van Dellen, en de intendant van de opera, mr. Johannes den Hertog, bij Bergfeld geweest was, hield van Dellen nog diezelfde dag, 16 februari, tot allen die bij het theaterbedrijf in dienst waren, een toespraak waarin hij de dreigementen van Bergfeld zorgvuldig overbracht, meedeelde dat geen enkele toneelspeler plotseling zijn beroep mocht neerleggen en eindigde met te zeggen, 'dat de Rijkscommissaris de Nederlandse Kultuurkamer uitsluitend in het leven heeft geroepen als een beroepsorganisatie, een organisatie ter bescherming van de belangen harer beoefenaren.'²

★

Diegenen die het adres aan Seyss-Inquart voorbereid hadden, waren, gelijk reeds eerder vermeld, van plan geweest, het onmiddellijk voor de 19de februari in te dienen. Zij werden door de crisis in de toneelsector verrast. Zodra zij van Bergfelds intimiderend optreden vernamen, besloten zij, de indiening zo mogelijk enkele dagen te vervroegen; later verworven handtekeningen zou men kunnen nasturen.

Men had bij dat verwerven nogal wat teleurstellingen beleefd. Boutens had geweigerd te tekenen, ook van Royen, de voorzitter van de ontbonden Nederlandse Organisatie van Kunstenaars. Ook anderen hadden geweigerd. Niettemin kwamen bij de leden van het comité van actie vele honderden handtekeningen binnen voor welker inzameling zij en anderen dagen-, soms wekenlang op pad geweest waren. Wieger Bruin, van der Veen en van Gilse ontmoetten elkaar op 16 februari in Amsterdam, verzamelden er alle lijsten met handtekeningen en togen naar Haarlem waar zij in de nacht van 16 op 17 februari nagingen of er wellicht dubbele handtekeningen op de lijsten

¹ Brief, 14 mei 1947, van B. Hunningher aan F. Kranenburg (a.v., 30). ² Tekst in a.v.

stonden. Het adres werd in het Duits vertaald en de volgende ochtend typte, weer in Amsterdam, de schrijfster Emmy van Lokhorst alle stukken in het net. Van der Veen en van Gilse besloten dezelfde dag, onder te duiken; zij realiseerden zich dat, gehoord Bergfelds dreigementen, de gehele actie voor de initiatiefnemers ernstige gevolgen kon hebben. De anderen vonden die bezorgdheid overdreven. Het adres met de lijsten met handtekeningen werd op 19 februari naar het *Reichskommissariat* gebracht; anders dan met het adres van de artsen het geval geweest was, werd het niet formeel aangeboden en werden er ook geen visitekaartjes achtergelaten. Enkele honderden handtekeningen werden na een week nagezonden. In totaal was het adres toen door negentienhonderdtwee kunstenaars ondertekend.

★

De bezetter werd door dit adres danig geïrriteerd. De *Sicherheitspolizei* kreeg opdracht, te onderzoeken wie de organisatoren geweest waren. Zij ging in een totaal verkeerde richting speuren. Zij vermoedde dat de actie uitgegaan was van de opgeheven Nederlandse Organisatie van Kunstenaars. Op 27 februari werd toen eerst de oud-secretaris van de Nok gearresteerd, ir. Hein von Essen (die pro-Duits was), op 5 maart de oud-voorzitter, mr. van Royen. Beider woningen werden overhoop gehaald bij het zoeken naar gegevens over de organisatoren van het adres. Men vond niets. Op 13 of 14 maart evenwel, ontving een van Seyss-Inquarts naaste medewerkers, Franz Wehofsich, een notitie van de Amsterdamse hoogleraar Snijder die wist te berichten (hij had dat blijkbaar ergens opgepikt) dat Bernet Kempers en Donkersloot tot de organisatoren van het adres behoord hadden. Bernet Kempers werd op 14 maart gearresteerd, Donkersloot samen met vier of vijf anderen, onder wie een lid van het comité van actie, de architect Eibink, op de 18de.

Von Essen werd na een maand vrijgelaten,¹ de overigen werden met uitzondering van Donkersloot, voor wie zijn Amsterdamse collega van Dam geïnterveneerd had, na enige tijd naar het concentratiekamp Amersfoort overgebracht. Jean François van Royen kwam daar, bijna vier-en-zestig jaar oud, op 10 juni te overlijden. De begrafenis, in Den Haag, van deze fijnzinnige geest 'werd', aldus de geschiedschrijver van de PTT, 'een ware demonstratie tegen de bezetter en de NSB. De daar aanwezige PTT'ers

¹ Zo slordig was de Duitse administratie dat von Essen op 13 juli '42 opnieuw gearresteerd werd, ditmaal als gijzelaar. Daags daarna kwam hij vrij.

lieten van der Vegte' (de NSB'er die sinds enkele maanden als directeur-generaal van de PTT in functie was) 'geheel alleen staan en zongen met de overige bezoekers aan het einde van de plechtigheid spontaan het *Wilhelmus*.'¹

★

Hoevelen van de ca. driehonderd beroepstoneel­spelers die het land telde, op 19 februari geweigerd hadden zich als lid van de Kultuurkamer op te geven, weten wij niet precies. Volgens F. Sterneberg, de contactman van het comité van actie bij het toneelgezelschap 'Studio', waren het er een stuk of veertig. Die groep werd evenwel spoedig groter doordat anderen die zich wel gemeld hadden, weigerden aan het toneel verbonden te blijven toen hun in april bleek dat zij ten behoeve van de Kultuurkamer een Ariërverklaring moesten invullen; nog anderen hadden er een paar maanden later genoeg van en weigerden engagementen voor het seizoen 1942-43. Eind '42 waren het, aldus weer Sterneberg, ca. honderd toneel­spelers die de uit­oefening van hun functie gestaakt hadden; vermoedelijk sloot dat cijfer de Joodse toneel­spelers in. Een uit '42 daterende lijst vermeldt, die Joodse toneel­spelers inbegrepen, tachtig namen van 'weigeraars', onder hen (afgezien van diegenen die wij al eerder noemden) befaamde dan wel veelbelovende acteurs als Han Bentz van den Berg, Johan Fiolet, Ben Groenier, Paul Huf, Constant van Kerckhoven, Jan Musch, Paul Storm en Eduard Verkade en dito actrices als Julia Cuypers, Willy Haak, Mien van Kerckhoven-Kling, Charlotte Köhler, Fien de la Mar, Else Mauhs, Loudi Nijhoff, Nel Oosthout, Georgette Reyefsky en Claudine Witsen Elias. Ook de dramaturg van 'Het Nederlands Toneel', August Defresne, had zijn functie neergelegd.

Al deze personen ontvingen, voorzover zij er behoefte aan hadden, regelmatig ondersteuning. Niet veel! Aanvankelijk kregen alleenstaanden per maand f 50, gehuwden met grote gezinnen f 250. Van Meerten en Sterneberg (die een belangrijke plaats in het steunwerk ging innemen) hadden in februari '42 al een aanzienlijk bedrag bijeen, hetzij in contanten, hetzij in toezeggingen. Zij wisten ook later voldoende geld in te zamelen, althans tot begin '44, en zo bleef de steunverlening aan de toneel­spelers in '42 en '43 gescheiden van die aan de overige kunstenaars die aanmelding bij de Kultuurkamer geweigerd hadden.

Enkele illegale bladen betoonden spoedig hun solidariteit met de weigeraars. 'Komt niet naar de schouwburgen', schreef *Vrij Nederland* medio maart

¹ J. G. Visser: *PTT 1940-1945*, p. 116.

(hetzelfde standpunt werd in illegale circulaire vertolkt). 'Laat ze leeg, laat de spelers spelen voor lege zalen. Zij zelf bidden en smeken u er om.'¹ Wel, dat laatste mocht inderdaad voor sommigen gelden die niet zonder gevoelens van schaamte op het toneel bleven verschijnen, maar het gold niet voor de zakelijke leiding van 'Het Residentietoneel' die met Verbeeks instemming² in mei '42 een rondschrijven aan belangstellenden deed uitgaan waarin opgeroepen werd, de actie om het toneel te boycotten, tegen te gaan. 'Het verspreiden van anonieme circulaire schaadt het belang van de goede zaak die wij voorstaan.'³ Later in '42 werd in de illegale pers hier en daar de toon tegen de gezelschappen die bleven spelen, uitgesproken scherp. *Slaet op den Trommele* noemde in de herfst van der Lugt Melsert een 'schandelijk en immoreel sujet'. 'Een misselijke houding neemt', zo heette het verder,

'ook Cees Laseur aan, onder het motto: 'gewoon doorgaan'. Terwijl de vreselijkste drama's zich afspelen, terwijl mensen die vroeger aan zijn kassa stonden, met geweld naar Polen worden weggesleept van alles wat hun lief was, of als gijzelaars in concentratiekampen wachten op dood of bevrijding, terwijl onze zeehelden vurend in de golven verzinken, adverteert deze heer: 'Geen zorgen! Geen gemier!'⁴

★

Met dat al waren op 19 februari '42 van de zes gilden waaruit de Kultuurkamer bestaan moest, nog slechts twee 'ingesteld'. Scyss-Inquart ging er nu haast achter zetten. De gildeleiders waren nog niet definitief benoemd – desondanks werd op 20 maart in de pers bekendgemaakt dat zij die zich bij andere gilden dan het Persgilde of het Gilde voor Theater en Dans moesten melden, zulks vóór woensdag 1 april moesten doen. Die datum was niet zozeer van betekenis voor letterkundigen, beeldhouwers, schilders, architecten en cineasten, maar natuurlijk wèl voor de musici: een concert of een recital is een publieke gebeurtenis en na 1 april '42 zou optreden in het publiek alleen mogelijk zijn voor diegenen die zich bij het Muziek-gilde aangemeld hadden.

¹ *Vrij Nederland*, II, 11 (18 maart 1942), p. 4. ² In de periode herfst '41 – lente '42 organiseerde Verbeek in zijn woning clandestiene avonden waar Joodse acteurs en actrices konden optreden. Voorzover zij lid waren geweest van zijn gezelschap, zorgde hij voor hun ondersteuning. Hij gaf later belangrijke hulp aan ander illegaal werk. Bob Oosthoek, die als 'weigeraar' zijn gezelschap verlaten had, schreef hem in juni '42, volkomen van zijn goede trouw overtuigd te zijn. ³ Tekst in *De Vrije Kunstenaar 1941-1945*, p. 23 (no. van juni 1942). ⁴ *Slaet op den Trommele*, 24 (okt. 1942), p. 3.

Evenals zij bij de journalisten gedaan had, maakte de leiding van de Kultuurkamer het zich gemakkelijk ten aanzien van grote groepen die onder het Muziekgilde vielen: de leden van de orkesten, van de grote koren, van de muziek- en fanfarekorpsen en van de zangverenigingen. Van hen allen werd geen individuele aanmelding gevergd (dat zou maar moeilijkheden geven) – men beschouwde hen eenvoudig als *en bloc* bij de Kultuurkamer aangemeld. Daartoe werden vele muziek- en fanfarekorpsen (minus de katholieke die het werk volgens de richtlijnen van het Episcopaat stillegden) met een aantal dilettanten-orkesten in een Nederlandse Bond van Dilettanten-orkesten samengevoegd en de zangverenigingen, voorzover zij het werk niet staakten, in een Nederlandse Bond van Zangverenigingen.¹ Angst dat de instrumenten en de muziekpartijen in beslag genomen zouden worden, was, schijnt het, een bepalende factor dat zoveel verenigingen, ook protestants-christelijke en socialistische, zich de inschrijving bij de Kultuurkamer lieten welgevallen.

Bij de grote orkesten stuitten het Muziekgilde en de Kultuurkamer vrijwel nergens op verzet.² Trouwens, in de lente van '42 toen deze zaak ging

¹ Afgezien van de katholieke staakten ook andere dilettanten-orkesten dan wel muziek- en fanfarekorpsen hun activiteit, zo in Amsterdam de dilettanten-muziekvereniging 'Schubert'. 'Schubert' wilde in juni '42 de jeugdige Karel Mengelberg die zich niet bij de Kultuurkamer gemeld had, als dirigent laten optreden bij een openluchtconcert. Dat werd verboden. 'Schubert' besloot toen, niet te spelen. Zulks werd met opgave van redenen aan het publiek bekendgemaakt, de 'mededeling werd met luid applaus ontvangen waarop orkest en publiek het terrein verlieten.' (P. F. Sanders: 'Kunst en verzet', V. p. 48).

Wat de zangverenigingen betreft, willen wij hier allereerst een onjuistheid uit deel 4 corrigeren. Wij schreven daar dat in de zomer van '40 de 'Bond van Arbeiders Zang- en Muziekverenigingen' zich door Rost van Tonningen op sleeptouw liet nemen. Deze bond heeft niet bestaan. Wij bedoelden de Bond van Arbeiders Muziekverenigingen die inderdaad zeer actief meegedaan heeft aan de oprichting en de werkzaamheid van de bij de Kultuurkamer aangesloten Nederlandse Bond van Dilettanten-orkesten. De Bond van Arbeiders Zangverenigingen wist daarentegen zijn zelfstandigheid te bewaren, zette wel tot ergernis van Vorrink en anderen zijn arbeid voort, maar weigerde aansluiting bij de Nederlandse Bond van Zangverenigingen en bleef dus ook buiten de Kultuurkamer. ² De enige uitzonderingen werden gevormd door het bestuur van de Arnhemse Orkest-vereniging dat eind '41 afgetreden was en door M. H. Flothuis, de jeugdige assistent van Rudolf Mengelberg bij het Concertgebouw-orkest. Flothuis was met een half-Joodse vrouw getrouwd en moest derhalve Goedewaagens departement om dispensatie vragen. Dat weigerde hij herhaaldelijk en op grond van die weigering werd hij in de zomer van '42 ontslagen. Mr. Evert Cornelis nam zijn plaats in. Flothuis werd later wegens illegaal werk eerst naar het concentratiekamp Vught gestuurd, vandaar naar Sachsenhausen.

spannen, maakte het Concertgebouw-orkest een grote tournee naar Wenen en Boedapest. Naast Willem Mengelberg liepen ook nagenoeg alle andere bekende dirigenten (Eduard van Beinum, Willem van Otterloo, Eduard Flipse, Jaap Spaanderman) tot laat in de bezetting in de pas, en van de twee bekendste moderne componisten, Henk Badings en Willem Pijper, was Badings 'fout' en meldde Pijper zich bij het Muziekgilde aan.

★

In de wereld van de muziek waren er, afgezien van van Gilse, nog enkele anderen die op principiële gronden weigerden, zich bij de Kultuurkamer te melden: twee mannen, vijf vrouwen (wij zijn er niet zeker van dat onze gegevens volledig zijn). De mannen waren de musicoloog Herman Rutters en de dirigent van het Arnhemse Toonkunstkoor, M. A. Brandts Buys, die de zeventig jaar al dicht genaderd was maar onvermoeibaar bleek in het stimuleren van de geest van verzet; de vijf vrouwen behoorden tot Nederlands bekendste solisten: de pianiste Nelly Wagenaar en de zangeressen To van der Sluijs, Theodora Versteegh, Jo Vincent en Annie Woud. Jo Vincent had tijdens de bezetting al eerder van zich doen spreken. In december '41 was zij in Den Haag als soliste opgetreden met het Concertgebouw-orkest. Zij hoorde toen dat Seyss-Inquart in de zaal zat en zag hem, toen zij opkwam, aan de linkerkant zitten. Toen zij buigend dankte voor haar verwelcoming, liet zij opzettelijk na, naar links te buigen. Onder het applaus na afloop van haar optreden voegde Mengelberg haar toe: 'Je moet ook naar links buigen, daar zit je regering!' 'Mijn regering zit in Londen', was het antwoord van de zangeres, en weer boog zij niet naar links.¹ Zij dacht er niet aan, onder het juk van de Kultuurkamer door te gaan. Op 29 maart '42, drie dagen voor de laatste aanmeldingsdatum, 1 april, zong zij samen met Theodora Versteegh in het Amsterdamse Concertgebouw in de Mattheus Passion; samen met Annie Woud had zij de jaarlijkse uitvoeringen van Bachs passiemuziek in de Grote Kerk te Naarden afgezegd: die vielen op 2 en 3 april. Maar op 30 maart had Jo Vincent nog een recital in 'Diligentia' in Den Haag. De impresario had het laten aankondigen als haar 'afscheidsconcert'. 'In de solistenkamer', zo schreef zij later, 'kwamen er nog mensen die mij hoopten te overreden met angstaanjaging: de Nazi's zouden mij gevangennemen en misschien wel de stembanden doorsnijden.' De zangeres trok zich hier niets van aan en toen zij tot slot met haar stralende sopraan één welgekozen toe-

¹ Brief, 29 sept. 1957, van I. G. J. Bos, echtgenoot van Jo Vincent.

zong, Schuberts 'An die Musik', 'met het, toen zeker, aangrijpende slot: 'Du, holde Kunst, ich danke dir', was de ontroering in de zaal onbeschrijflijk.'¹

★

Ook in kringen van letterkundigen waren in de herfst van '41 talloze besprekingen gevoerd over de noodzaak van verzet tegen Goedewaagens plannen. Velen hadden er aan deelgenomen, onder hen prof. W. J. M. A. Asselbergs ('Anton van Duinkerken'), D. A. M. Binnendijk, prof. Donkersloot, Jan Engelman, prof. C. Gerretson ('Geerten Gossaert'), Halbo C. Kool, M. Nijhoff, H. M. van Randwijk, A. Roland Holst en J. W. F. Werumeus Buning. Wij vermeldden al dat eerst Werumeus Buning en na hem prof. Donkersloot als vertegenwoordiger der litteratoren in het comité van actie opgenomen werd dat het adres aan Seyss-Inquart ging voorbereiden. Van Randwijk droeg er samen met de dichter dr. K. H. Heeroma toe bij dat de protestants-christelijke auteurs nagenoeg unaniem besloten, de Kultuurkamer en het Letterengilde te boycotten. Een van de weinigen die in die kring de Nieuwe Orde toegedaan was, de dichter Jan H. Eekhout, stuurde in die tijd aan een van Goedewaagens hoofdamtbenaren een 'vertrouwelijk rapport' over een gesprek met de schrijver G. Kamphuis. 'Ik heb', aldus Eekhout,

'meer dan twee uren lang met hem 'gestreden'. Maar hij draagt het pantser van het Calvinisme. Het is niet dat hij de zaken niet *kan* inzien, hij *wil* ze niet inzien. De heren rekenen nog steeds op een overwinning van Engeland en op het herstel van de oude toestanden. Ik betoogde en betoogde . . . Het was praten tegen een muur . . . U weet thans wat u aan de heren protestantse poëten, met Heeroma voorop, hebt. Ik zeg dit omdat het eenvoudige waarheden zijn . . . Er valt mij ook in dat hij vertelde dat de christelijke uitgevers (ook zij waren bijeengekomen) de houding der christelijke schrijvers zullen steunen!'²

Begin '42 wist men in litteraire kringen dat, afgezien nog van diegenen die 'fout' waren, het verzet tegen de Kultuurkamer niet algemeen zou zijn. Boutens had geweigerd, het adres aan Seyss-Inquart te ondertekenen, van K. J. L. Alberdingk Thijm ('Lodewijk van Deyssel') was bekend dat hij op de Nieuwe Orde niets tegen had ('nog in 1940 sprak hij vol waardering over de NSB')³ – niettemin werd aangenomen dat veruit de meeste schrijvers,

¹ Jo Vincent: *Zingend door het leven* (1955), p. 86–87. ² Brief, z.d., van J. H. Eekhout aan J. van Ham (Doc I-404, a-1). ³ L. P. J. Braat: *Omkrante hiaten. Levensherinneringen* (1966), p. 96.

en zeker vele van de bekendsten, aanmelding bij de Kultuurkamer zouden weigeren. De 20ste maart kwam het bericht in de pers: aanmelden vóór 1 april. Dr. Bergfeld liet op die dag, wellicht enkele dagen eerder, aan het bureau van de Kultuurkamer weten, dat hij, zo werd aan Goedewaagen meegedeeld, 'op 2 april een lijst wenst te ontvangen van prominente cultuurdragers die zich niet op 1 april gemeld hebben. Dezen zullen wellicht worden aangepakt. Wat de overigen betreft, is nog geen beslissing genomen'¹ – wij zullen dat 'aangepakt' wel zo moeten verstaan dat Bergfeld strafmaatregelen in de geest had.

Hoeveel schrijvers zich wèl, hoeveel zich niet gemeld hebben, is niet precies bekend: de van de Kultuurkamer bewaardgebleven documentatie is niet compleet. Een uit eind mei '42 daterende 'voorlopige lijst van schrijvers die zich bij de Nederlandse Kultuurkamer hebben gemeld', vermeldt er drie-en-negentig, vrijwel allen auteurs van wie praktisch niemand ooit gehoord had. Tot de in die tijd meer bekenden die op de lijst voorkwamen, behoorde, behalve Alberdingk Thijm, Boutens, Dirk Coster en Gerretson, ook Werumeus Buning. Van meet af aan had Buning ambivalent gestaan tegenover de ondernomen actie ('Indiaantje spelen'); het adres aan Seyss-Inquart had hij nog ondertekend, maar een aanbod tot financiële steun, hem door Nijhoff overgebracht, sloeg hij af en vooral met het oog op de angsten van de vriendin met wie hij samenleefde, besloot hij na weken van aarzeling, zich aan te melden; het was voor zijn vrienden een grote teleurstelling.² De overige schrijvers die aan de onderlinge besprekingen deelgenomen hadden en die wij eerder al noemden (Asselbergs, Binnendijk, Donkersloot, Engelman, Heeroma, Kamphuis, Nijhoff, van Randwijk en A. Roland Holst) hielden zich aan de gemaakte afspraken. Tot diegenen die zich evenmin bij de Kultuurkamer meldden, behoorden (onze opgave is

¹ NKK: 'Notulen betr. de vergadering ten departemente op 1 april 1942' (NKK, Persgilde, 127 a). ² In de herfst van '43 schreef Werumeus Buning de inleiding bij het tweede deel van het illegale *Geuzenliedboek*. Kort nadien kreeg hij contact met de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers; hij bewees haar, de Ordedienst en later ook de Binnenlandse Strijdkrachten allerlei diensten. In februari of maart '42 had Buning nog een gedicht geschreven dat kennelijk tegen de NSB en haar formaties gericht was. De laatste strofe luidde:

'Ik zie waar z' op een rij staan
als eieren in hun rek,
Verlaine aan hen voorbijgaan,
momp'lend: 'Door een poel drek . . .'

Het gedicht werd in het aprilnummer van *De Gids* gepubliceerd en gaf *Volk en*

niet volledig) Bertus Aafjes, Jacques Bloem, mr. F. Bordewijk, Ina Boudier-Bakker, Jan Campert, Antoon Coolen, Maurits Dekker, M. Droogleever Fortuyn-Leenmans ('Vasalis'), Clara Eggink, Henriëtte van Eyk, Anna van Gogh-Kaulbach, Jan de Hartog, Han G. Hoekstra, Ed. Hoornik¹, J. G. Jofriet ('Gerard den Brabander'), C. J. Kelk, Jef Last, Adriaan Morriën, Top Naeff, Henriëtte Roland Holst, dr. W. A. P. Smit, Garnt Stuiveling², M. H. Székely-Lulofs, Simon Vestdijk³, Hendrik de Vries en Theun de Vries.

Vaderland aanleiding, het departement van volksvoorlichting en kunsten te verzoeken, 'De Gids de lendenen te breken of een andere kop te geven.' (aangehaald in L. de Jong: *Je Maintiendrai*, dl. II, p. 233). De publikatie van *De Gids* werd nog geruime tijd voortgezet, tot ergernis van diegenen die de Kultuurkamer afgewezen hadden. Er zijn overigens tot in de lente van '42 ook in andere litteraire maandbladen als *De Gulden Winckel* en *Groot Nederland* bijdragen verschenen die een min of meer duidelijk verzetskarakter droegen.

¹ Hoornik was tot oktober '42 werkzaam gebleven bij het *Algemeen Handelsblad*, ook onder de hoofdredactie van de NSB'er Hoogterp; zijn bijdragen in dit blad werden na de oorlog door de commissie voor de perszuivering afgekeurd. Hoornik was evenwel nog voor hij ontslag nam, in contact gekomen met illegale groepen, verrichtte in '43 allerlei werkzaamheden voor de groep CS-6 en werd in augustus '43 gearresteerd toen bij een politieonderzoek naar aanleiding van een luidruchtig feestje bleek dat een van de weinige leden van die groep die zich nog op vrije voeten bevond, Hans Katan, in zijn woning aanwezig was. Hoornik werd via het concentratiekamp Vught naar Dachau gezonden. ² Met medewerking van dr. Stuiveling verscheen in de zomer van '42 de zeventiende druk van de *Historische Schets van de Nederlandse Letterkunde* van prof. dr. C. G. N. de Vooys. Hierin waren, vergeleken met de zestiende, politieke 'correcties' aangebracht. Bij verscheidene schrijvers werd voor het eerst op hun Joodse afkomst gewezen, zulks volgens voorschrift van het departement van volksvoorlichting en kunsten. Terwijl Stuiveling voorts de gegevens over zijn eigen verleden als sociaal-democraat schrapte, handhaafde hij die met betrekking tot de oud-communist Jef Last en de communist Theun de Vries. Ter voorkoming van misverstand wijzen wij er op dat auteurs van wetenschappelijke werken zich niet bij de Kultuurkamer behoeften te melden. Voor de papiertoevoorzijning was men evenwel afhankelijk van het departement van volksvoorlichting en kunsten. Later in de bezetting verleende Stuiveling in Hilversum hulp aan Joodse onderduikers alsook aan een aantal verzetsgroepen.

³ Vestdijk die in mei '42 als gijzelaar gearresteerd werd, werd eind februari '43 ontslagen op voorwaarde dat hij zich bij het Letterengilde zou melden. Hij lichte zijn vrienden onmiddellijk in; hij had, schreef hij Theun de Vries, 'menselijk gesproken, geen andere keus.' (brief, 28 febr. 1943, van S. Vestdijk aan Theun de Vries in S. Vestdijk: *Brieven uit de oorlogsjaren aan Theun de Vries* (1968), p. 63). Vestdijk publiceerde nadien niets meer, tenzij illegaal (hij had ook twee Joodse onderduikers in huis). Hij leefde gedeeltelijk van de inkomsten die hij verkreeg uit de Duitse vertalingen van enkele van zijn vooroorlogse romans. Een merkwaardige kortsluiting tussen het *Reichskommissariat* en de Duitse *Kulturkammer* leidde er toe dat

Eind mei of begin juni werden de namen van de 'prominente cultuurdragers' die zich niet gemeld hadden, door Goedewaagens departement aan dr. Bergfeld opgegeven. Deze liet op 8 juni het departement weten dat hij wenste dat de politie het optreden van de toneelspelers en solisten onder hen zou verhinderen. '*Hinsichtlich der in dem Schreiben genannten Schriftsteller bitte ich Sie*', schreef hij, '*nichts zu unternehmen; hier werde ich gegen die Betreffenden mit andern Mitteln vorgehen.*'¹ Die 'andere middelen' kregen de vorm van een brief van Bergfeld die een aantal weken later toegezonden werd aan Bloem, Bordewijk, Coolen, Kelk, A. Roland Holst en mevr. Székely-Lulofs. Hun werd verzocht, zich alsnog te melden; hadden zij daar bezwaar tegen, dan zou dr. Bergfeld hen graag voor een gesprek ontvangen. Coolen, Kelk en mevr. Székely-Lulofs meldden zich toen aan, maar schreven dat zij zulks als een pure formaliteit beschouwden, aangezien zij geen litteraire werkzaamheden meer verrichtten. Bordewijk berichtte alleen het tweede en liet de formele melding achterwege. Bloem en Roland Holst handelden als Bordewijk maar ontvingen toen van Bergfeld een tweede brief waarin er op gewezen werd dat zij zich al dienden aan te melden op grond van het feit dat er nog boeken van hen in de handel waren; impliciet werd in die tweede brief met de *Sicherheitspolizei* gedreigd. Bloem antwoordde toen dat hij zich niet tegen inschrijving bij de Kultuurkamer wilde verzetten. Tot die Kamer richtte Roland Holst het volgende schrijven:

'Tot het laatst toe ben ik op het standpunt gebleven, onder géén beding mij uit eigen wil voor de Nederlandse Kultuurkamer te melden. Thans blijkt mij uit een missive van dr. Bergfeld dat ik niet met een Nederlandse cultuurmaatregel te maken heb, doch met een Duitse politiematregel. Waar ik mij naar de politiematregelen der bezettende macht schik, ga ik er dus bij deze toe over, mij voor een Kultuurkamer te melden die haar vorming door dergelijke maatregelen laat waarborgen.

Naar men mij verzekert, is het aan de leiding dezer Kultuurkamer, te beslissen of ik al dan niet als lid zal worden goedgekeurd.

Het moet mij van het hart, u te verzekeren, dat uw afkeuring door mij op hoge prijs zal worden gesteld.'

Dr. Bergfeld ontving hier afschrift van. Hem deed Roland Holst weten:

'Ierse Nachten', hetwelk Vestdijk tijdens de bezetting schreef en dat hij in bezet gebied niet liet verschijnen, in '44 als '*Irische Nächte*' in Duitsland gepubliceerd werd.

¹ Brief, 8 juni 1942, van J. Bergfeld aan het DVK (DVK, 14/596).

'Weder aus den Verordnungen dieser Kulturkammer, noch aus Ihrem ersten Schreiben wurde mir deutlich, dass die sich vollziehende Veränderung von 'Cultuur' in 'Kultur' sich auf dem Wege von Polizeimassnahmen durchsetzen würde.

*Als Westeuropäer fällt es einem Holländer nicht leicht, sich von diesen, seiner Art fremden Auffassungen einen Begriff zu bilden.'*¹

Bergfeld was des duivels. 'So was können wir uns nicht bieten lassen!' riep hij uit.² Ondanks het protest van Goedewaagen liet hij de Nederlandse politie onmiddellijk opdracht geven, Roland Holst te arresteren, maar toen men in Bergen naar diens woning ging, bleek de dichter niet langer aanwezig te zijn. Het zoeken werd nog enige tijd voortgezet; men kon hem niet vinden.³ Afschriften van Roland Holsts brieven gingen spoedig in het land de ronde doen; zij hadden, aldus Theun de Vries, 'een hartversterkende invloed op de overige letterkundigen, in het bijzonder op de jongeren die Roland Holst om diens karaktervolle en doelbewuste houding in hoge mate vereerden.'⁴

★

Behalve de auteurs moesten ook de uitgevers, de boekhandelaren en de leesbibliotheekhouders zich bij de Kulturkamer melden. Zij waren georganiseerd in de Uitgeversbond, de Boekverkopersbond en de Leesbibliotheekhoudersbond. Bovendien bestond er als vorm van samenwerking van uitgevers en boekhandelaren de Vereniging tot bevordering van de belangen des boekhandels. 'Deze organisatie ligt', zo werd begin '42 bij de Kulturkamer genoteerd, 'in haar geheel tegen, zoals verreweg de meesten van de boekhandelaren en uitgevers in Nederland anti-nationaal-socialistisch zijn . . . er (zijn) geen nationaal-socialistische boekhandelaren of uitgevers van enige betekenis en van enige autoriteit.'⁵

¹ Teksten o.m. in NKK, 26 d en Doc II-395, b-17. ² T. Goedewaagen: 'Autobiografie', p. 139 (Doc I-548, d-1). ³ Roland Holst dook eerst in Breukelen bij de oud-toneelspeler en regisseur Eduard Verkade onder, daarna in Bussum bij zijn broer. ⁴ Theun de Vries in 'Kunst en verzet', III, p. 16. Sommige letterkundigen onder wie Donkersloot, waren van mening dat Roland Holst principieel onjuist gehandeld had door zich, zij het in een honende brief, toch te melden. 'Wij blijven zijn toetreden betreuren', schreef Vorrink in de herfst in het illegale blad *Verzet*, 'maar betonen ons respect voor de wijze waarop hij, zich formeel buigende, moedig de nazi-barbaren zijn verachting heeft doen blijken. Mochten er meer kunstenaars zijn die zulke brieven kunnen overleggen, dan houden wij ons aanbevolen.' (*Verzet*, I, 5 (okt. 1942), p. 13). ⁵ 'Overzicht van het Letterengilde', 9 febr. 1942 (NKK, Organisatie, I g).

Onze gegevens over deze sector zijn verre van volledig. Duidelijk is wel dat de genoemde bonden en de Vereniging tot bevordering van de belangen des boekhandels zich alle vier verre hielden van de Kultuurkamer. Het werd april '43 voor het departement ingreep. Er werd toen bij de Vereniging door Müller-Lehning een gemachtigde benoemd. De besturen van de Vereniging en de leden van al haar commissies traden toen af en de drie bonden weigerden daarop uitdrukkelijk, zich bij de Kultuurkamer aan te sluiten. Vervolgens richtte de leider van het Letterengilde tot Müller-Lehning het verzoek, tegen die drie maatregelen te nemen. Medio maart '44 was er 'nog steeds niets gebeurd'.¹

★

Twee gilden hebben wij nu nog te behandelen: het Filmgilde en het Gilde voor Bouwkunst, Beeldende Kunsten en Kunstnijverheid.

Over het Filmgilde kunnen wij kort zijn; het werd goeddeels een voortzetting van de Nederlandse Bioscoopbond. Het kreeg als leider een volstrekt opportunistische cineast, G. J. Teunissen. Deze had vóór de oorlog met Joods kapitaal een gevoelige film gemaakt over de Amsterdamse Jodenhoek ('Sabbath'), maar 'ongeveer een uur na de capitulatie van Nederland' (dinsdagavond 14 mei '40 dus) stelde hij aan een kennis de vraag of deze hem aan een introductie voor de directeur van de Duitse filmproductie maatschappij *Ufa* kon helpen.² Vanuit de bioscoopwereld waar men in de lente van '42 al bijna twee jaar lang gewend was, uitsluitend Duitse of door de Duitsers toegelaten films te draaien, kreeg de Kultuurkamer geen tegenstand.

Dat lag anders bij het Gilde voor Bouwkunst, Beeldende Kunsten en Kunstnijverheid.

Wat de architecten betreft: hun grootste organisatie, de Nederlandse Bond van Architecten, was in de zomer van '41 onder een commissaris geplaatst; de meeste leden hadden de bond toen verlaten maar een aantal was in onderling contact gebleven onder leiding van een driemanschap en een van de leden daarvan, de architect A. Eibink, had deelgenomen aan de voorbereiding van het adres aan Seyss-Inquart. Eibink werd medio maart gearresteerd. De twee resterende leden van het driemanschap kwamen toen

¹ Brief, 10 maart 1944, van het Letterengilde aan R. van H. (Doc I-767, a-1).

² PRA-Den Haag: p.v. inz. G. J. Teunissen (17 mei 1947), p. 16 (getuige A. C. Slop) (Doc I-1683, a-1).

met twee vroegere bestuursleden bijeen en van dit viertal (ir. A. J. van der Steur, ir. W. van Tijen¹, G. Westerhout en ir. H. T. Zwiers) ging het advies naar alle architecten uit, zich wel bij de Kultuurkamer te melden, zij het onder uitdrukkelijk protest. Dit advies werd gegeven onder de indruk van het ineenzakken van het verzet der toneelspelers. Men was bovendien bevreesd dat na Eibink ook vele anderen gearresteerd zouden worden. Van belang was voorts dat men wist dat het Episcopaat aan de katholieke architecten had doen weten dat dezen niet actief aan de Kultuurkamer mochten medewerken maar zich wel het lidmaatschap mochten laten aanleunen. Tenslotte meende men te weten dat talrijke architecten niet bereid waren, met een weigering hun eigen bestaan en dat van hun medewerkers op het spel te zetten. 'Men kan niet ontkennen', aldus de architect Jac. Bot, 'dat het advies bij een niet onbelangrijk deel der architecten met een gevoel van opluchting werd ontvangen.'² Het werd door de als progressief bekende architectengroep 'De 8' (die buiten de bond gestaan had) overgenomen.

Maar er rees verzet. Enkele meer weerbaren, onder wie de jonge architect Koen Limpert, staken de hoofden bijeen en besloten, collectief te weigeren als men in totaal tweehonderd architecten kon vinden die bereid waren, 'neen' te zeggen. Men vond er tachtig; daarmee was de actie mislukt. Enkele maanden later weigerden evenwel talrijke architecten de Ariërverklaring in te vullen die hun door de Kultuurkamer toegezonden werd. Daardoor werd, aldus weer Bot, 'het gebroken front enigermate hersteld.'³

De leden van de Nederlandse Kring van Beeldhouwers kwamen, vermoedelijk in de tweede helft van maart, in het Stedelijk Museum te Amsterdam bijeen om zich over hun houding te beraden. Het werd, aldus L. P. J. Braat, penningmeester van de kring,

'een bewogen, ja dramatische vergadering . . . Enkelens drongen aan op een tactisch optreden, hetgeen dus neerkwam op het lidmaatschap van de *Kultuurkamer* . . . Gerrit van der Veen (wij hadden hem tot dan toe een stille, bescheiden, zelfs wat saai jongeman gevonden) toonde zich in die vergadering een zelfbewust, taai strijder tegen de gedwongen aanmelding . . . Temidden van een verward tumult, gedeeltelijk veroorzaakt door de redelijke stemmen der bezadigden die, als steeds en overal ter wereld, opkwamen voor een compromis, verlieten Gerrit van der Veen, Hildo Krop, Fred Carasso . . . en ik de zaal. Ik had

¹ Ir. W. van Tijen had in 1940 zijn werk als architect bij de Fokkerfabrieken, waar zijn broer, ir. J. E. van Tijen, onderdirecteur was, neergelegd, aangezien hij de uitvoering van Duitse opdrachten niet wilde bevorderen. W. van Tijens werk was toen overgenomen door de architect B. Merkelbach, een van de voormannen van 'De 8'. ² Jac. Bot in 'Kunst en verzet', VI, p. 17. ³ A.v., p. 22.

de kas van de Kring bij me. Deze kas zou (Gerrit van der Veen bedacht het en ordonneerde het) weldra de basis zijn van de strijdkas waaruit kunstenaars, in moeilijkheden geraakt door hun weigering om lid te worden van de verachte *Kulturkammer*, gesteund zouden worden.¹

Wellicht heeft Braat hiermee de tegenstellingen toch iets te scherp aan-gegeven. Toen de datum van 1 april genaderd was, meldden zich in elk geval naar verhouding minder beeldhouwers dan schilders. Van der Veen, Krop, Carasso en Braat waren niet de enige weigeraars. Nadere gegevens ontbreken. Zij ontbreken ook voor de schilders. Deze waren, aldus een na-orlogse schrijver,

'veel meer verdeeld en verward, zodat velen (onder wie helaas ook 'vooraanstaanden' die een beschamend voorbeeld aan de jongeren gaven) zich meldden als gildelid. Ernstiger was het dat sommigen van hen die zeiden, enkel uit angst en verwarring gehandeld te hebben . . ., niet aarzelden, in koelen bloede het vacuum te vullen dat ontstaan was door het niet-exponeren hunner collega's,² zodoende veel aanzienlijk geldelijk gewin trekkende uit de vastberadenheid der standvastigen . . . Ergerlijk was ook de karakterloze haast waarmee de hoogleraren van de Rijksacademie te Amsterdam zich in het gilde spoedden . . . Hoeveel meer karakter toonden de leerlingen die weigerden deel te nemen aan de *Prix de Rome*³ in 1942! Er was trouwens voor de *Prix de Rome* voor beeldhouwkunst in het gehele land geen beeldhouwer te vinden die in de jury plaats wilde nemen! Ook niet-kunstenaars als de heer D. Röell, directeur van het Stedelijk Museum te Amsterdam, weigerden, lid van de jury te worden.'⁴

Ook binnen de schildersverenigingen had de vraag: al of niet toetreding tot de Kultuurkamer, al sinds de herfst van '41 onderwerp van debat gevormd. De vijf belangrijkste verenigingen waren 'Arti et Amicitiae', 'Pulchri Studio', 'Sint Lucas', 'De Onafhankelijken' en de kleine vereniging 'De Brug'. Als vereniging dienden zij zich bij de Kultuurkamer te melden. 'Arti et Amicitiae' en 'Pulchri Studio' bezaten, respectievelijk in Amsterdam en Den Haag, een eigen gebouw, tegelijk een sociëteit en tentoonstellingsruimte, alsmede eigen fondsen waaruit weduwen en wezen van overleden leden bescheiden uitkeringen kregen, soms ook nog levende leden wanneer die in moeilijkheden verkeerden. Ook de Vereniging 'De Onafhankelijken' had een fonds voor onderlinge steun. 'Arti et Amicitiae' was het rijkst: door de legaten die men in de loop der jaren ontvangen had, was het bedoelde fonds meer dan een miljoen gulden groot. Bezorgdheid dat men deze mate-

¹ L. P. J. Braat: *Omkrante hiaten*, p. 116-117. ² Wie zich niet bij de Kultuurkamer gemeld had, mocht niet aan exposities deelnemen. ³ Het jaarlijkse concours voor afstuderenden. ⁴ 'Kunst en verzet', II, p. 6-7.

riële bezittingen zou verliezen (het departement dreigde met confiscatie voor het geval men zich niet zou melden), ging een belangrijke rol spelen en in maart '42 maakten de voorzitters van de drie grootste verenigingen: 'Arti et Amicitiae', 'Pulchri Studio' en 'Sint Lucas', respectievelijk G. Westerman,¹ Willy Sluiter en Bart Peizel, de afspraak dat hun verenigingen zich gelijktijdig bij de Kultuurkamer zouden melden. 'Arti et Amicitiae' en 'Sint Lucas' deden dat vrijwel onmiddellijk, maar bij 'Pulchri Studio' kwamen er heftige protesten van drie bestuursleden, J. Bruyn, D. Bus en D. Wolters; dezen traden uit het bestuur; Willy Sluiter die het eigenlijk met hun kritiek eens was (in de betrokken bestuursvergadering stemde ook hij tegen toetreding), bleef niettemin als voorzitter aan. Het bestuur van 'De Onafhankelijken' (voorzitter: C. J. Maks) riep eind maart de leden in vergadering bijeen; hoewel deze vereniging in de jaren '30 een duidelijk antifascistisch standpunt ingenomen had, waren er onder de ca. tachtig leden die de vergadering bijwoonden, slechts acht die het bestuursvoorstel: aanmelden bij de Kultuurkamer, verwierpen; onder die acht bevond zich de secretaris, F. Sieger, die aftrad. 'De Brug' volgde het voorbeeld van de overige verenigingen.

Deze gang van zaken betekende dat de genoemde schildersverenigingen zich bij hun verdere activiteiten aan de richtlijnen van de Kultuurkamer hielden. Trouwens, Jaap Colnot, penningmeester van 'Arti et Amicitiae', werd tot hoofd van de vakgroep schilders van het Gilde voor Bouwkunst, Beeldende Kunsten en Kunstnijverheid benoemd. De steunverlening aan de Joodse weduwen en wezen werd gestaakt en in september '43 werd in een notitie van het departement van volksvoorlichting en kunsten opgemerkt dat het bestuur van 'Arti et Amicitiae' 'steeds uitgemunt heeft door de meest loyale houding tegenover de Kultuurkamer.'²

★

Overziet men de behandelde sectoren (toneel, muziek, letteren, film, architectuur en beeldende kunsten), dan mag geconstateerd worden dat in eerste instantie de plannen voor de Kultuurkamer praktisch door alle Nederlandse cultuurdragers van enige betekenis afgewezen werden. Het adres aan *Reichskommissar Seyss-Inquart*, door een kleine tweeduizend kunstenaars onderte-

¹ Westerman was tweede voorzitter. Voorzitter Huib Luns was in die tijd ziek; deze heeft zich niet bij de Kultuurkamer aangemeld. ² Notitie, 16 sept. 1943, van E. Gerdes voor de waarnemend secr. gen. DVK (OKW, Kunstzuivering, 17).

kend, sprak duidelijke taal. Dat men dit verzet niet volhield, had in hoge mate te maken met de gebeurtenissen in de toneelwereld: van het feit dat in de eerste groep die onder krachtige pressie geplaatst werd, zovelen bezweken, ging een deprimerende invloed uit. Voorts wekten de in maart uitgevoerde arrestaties (en maart was een maand waarin het oorlogsnieuws geen enkel lichtpuntje bood!) een vrij algemeen gevoel van angst. Door die angst heeft men zich in de sector van de letteren het minst laten beïnvloeden: daar is het verzet tegen de Kultuurkamer het duidelijkst volgehouden.

Dit had, dunkt ons, ook te maken met de maatschappelijke positie van de litteratoren.

Toneelspelers en musici konden, zo leek het, hun brood slechts verdienen door in het publiek op te treden; de architecten waren afhankelijk van overheidsopdrachten en gevoelden zich veelal ook verantwoordelijk voor het lot van hun medewerkers; de schilders waren afhankelijk van materiaal-toewijzingen (schilderslinnen, verf) die via de Kultuurkamer zouden lopen. De schrijvers daarentegen waren lang niet allen aangewezen op hun schrijversinkomsten en in de lente van '42 mochten bovendien velen onder hen vertrouwen dat hun vaste uitgevers bereid zouden zijn, hun voorschotten te verstrekken in de korte tijd die, naar men aannam, zou verstrijken voor de bevrijding kwam.

Wij hebben tot dusver over de kunstenaars geschreven. Onder de groepen die zich bij de Kultuurkamer moesten melden, waren er evenwel verscheidene die men gemeenlijk niet tot 'de kunstenaars' rekent: dansleraren, muzikleraren, amusementsmusici, muziekhandelaren, caféhouders (als in hun café's muziek ten gehore gebracht werd, moesten ook zij zich bij de Kultuurkamer melden), film- en smalfilmverhuurders, producenten van reclameprojectie, filmtechnici – en in de kunsthandel waren er speciaal in die tijd velen bij wie de artistieke roeping geen rol speelde. De cijfers omtrent de aanmeldingen bij de Kultuurkamer zeggen dan ook weinig. Op 22 april, drie weken na het sluiten van de aanmeldingstermijn, waren, aldus een functionaris van de Kultuurkamer, 'ruim zes-en-twintigduizend individuele aanmeldingen binnengekomen'; het begrip 'individueel' is hier overigens ten onrechte gebruikt, want van die zes-en-twintigduizend waren 'vijfduizend via de collectieve weg der Federatie van Nederlandse Toonkunstenaars en vijfduizend via de Bond van Nederlandse Zangverenigingen en de Bond van Nederlandse Muziekverenigingen' gearriveerd.¹ Eigenlijk mocht men dus slechts van zestienduizend 'individuele aanmeldingen' spreken.

¹ NKK: 'Aantekeningen betr. de vergadering op 22 april 1942' (NKK, 1 h).

Hoeveel verenigingen zich toen aangemeld hadden, is niet bekend. Sommige werkten door zonder zich aan te melden, andere staakten de arbeid; in april was het aan de commissaris voor de niet-commerciële verenigingen en stichtingen bekend dat al ca. 250 verenigingen tot ontbinding overgegaan waren omdat zij niets met de Kultuurkamer te maken wilden hebben.

Wat de individuele aanmeldingen betreft, moet men voorts in het oog houden dat menigeen al in de vroege zomer van '42 verder contact met de Kultuurkamer weigerde toen bleek dat men een Ariërverklaring moest invullen. Meer dan een instelling die op economisch gebied bepaalde faciliteiten aan de aangeslotenen bewees, werd de Kultuurkamer niet. Zij was niet representatief voor de Nederlandse cultuur en zij kreeg daar ook geen vat op. Zij had zich, integendeel, door de dwang die in de opzet stak en waarmee ook de oprichting gepaard ging (de *Sicherheitspolizei* was er aan te pas gekomen) van meet af aan gediskwalificeerd. 'Hier, in het feit dat wij', aldus na de oorlog Goedewaagen,

'de cultuur sociaal, economisch, paedagogisch wilden ordenen, ligt de eerste oorzaak van de afkeer en weerstand die wij ondervonden. Hier ontvlamde dat instinctieve en irrationele vrijheidsbesef van de scheppende mens dat hem in opstand doet komen tegen alles wat hij voor een bedreiging van zijn autonomie houdt. Maar de diepste oorzaak lag weer elders: in de omstandigheid dat wij het nieuwe aanboden in een te Duitse vorm niet alleen, maar met de Duitse bezetting als steun achter ons. Wat op 9 mei 1940 misschien nog discutabel geweest ware, was op 10 mei 1940 indiscutabel geworden. Wij hebben dat onomstotelijke feit niet erkend, zeker niet begrepen. Wij hebben allerlei oorzaken gezocht: de traagheid, het conservatisme en de 'idylle' waarin ons volk leefde . . . maar wij zochten die oorzaak niet, waar zij lag: in onszelf, die door onze (ook alweer begrijpelijke) solidariteit met de bezetting onszelf de pas naar ons volk hadden afgesneden.'¹

★

De strijd tegen de Kultuurkamer leidde tot een reeks illegale c.q. clandestiene activiteiten. In mei begonnen Gerrit van der Veen, Jan van Gilse en diens zoon, de schrijver Maarten van Gilse, met de uitgave van een nieuw illegaal blad, *De Vrije Kunstenaar*; *De Brandarisbrief* die de schilder-schrijver W. J. C. Arondeus van de herfst van '41 af uitgegeven had, werd hierin opgenomen. Tot de vaste medewerkers van *De Vrije Kunstenaar* behoorden spoedig enkelen van diegenen die tegen de aanmelding bij de Kultuurkamer

¹ T. Goedewaagen: 'Autobiografie', p. 110.

geageerd hadden: de architect Jac. Bot, de toneelspeler Ben Groeneveld.

Ook de steunverlening aan de principiële weigeraars kwam nu op gang. Voor de katholieken onder hen zorgde het bisschoppelijk Fonds voor de Bijzondere Noden. De toneelspelers werden, voorzover niet-katholiek, geholpen uit het aparte, door van Meerten bijeengebrachte fonds dat wij reeds vermeldden. De beeldhouwers kon men enige tijd helpen uit de kas van de Nederlandse Kring van Beeldhouwers die van der Veen zich toegeëigend had. Voor de overige kunstenaars werd aanvankelijk geld ingezameld door J. Pront, directeur van het modehuis 'Liberty' te Amsterdam, die vooral gesteund werd door hem bekende Twentse fabrikanten. Pronts werk werd omstreeks mei '42 overgenomen door mr. H. J. Reinink (die eind '41 als chef van de afdeling hoger onderwijs bij van Dams departement ontslag genomen had) en door de kunsthistoricus dr. J. G. van Gelder. Behalve de Twentse industriëlen schonken ook anderen hun regelmatig aanzienlijke bedragen en bij de Haagse bankier mr. E. E. Menten konden zij kredieten opnemen tot een totaal van f 100 000. Het nodige geld werd periodiek in Amsterdam doorgegeven aan (aanvankelijk) de conservator van de Amsterdamse gemeentemusea, W. Sandberg, en aan een andere Amsterdammer, mr. J. van Heusden. Met Sandberg kwam van der Veen spoedig in contact en er werd geleidelijk voor de distributie der gelden een vaste organisatie opgebouwd waarin elk ressort (schilders, beeldhouwers, schrijvers enz.) zijn eigen vertegenwoordiger had. De steunbedragen waren bescheiden: f 100 per maand voor een gehuwd, f 75 voor een ongehuwd kunstenaar. In '42 werd door deze organisatie ruim f 51 000 aan steun gedistribueerd, in '43 bijna f 90 000¹ – er werden dus gemiddeld omstreeks honderd 'weigeraars' tegelijk gesteund. Er waren er veel meer.

Men kan hieruit al afleiden dat talrijke kunstenaars er in slaagden, op andere wijze het hoofd boven water te houden. Zo werden voor de beeldende kunstenaars onder hen 'zwarte' tentoonstellingen georganiseerd ten huize van particulieren; Hilda van Hall uit Hattem werd, aldus Braat, 'de ziel' van dit werk,² 'er werd goed verkocht en redelijk verdiend, ook

¹ In '44 bijna f 170 000, maar daarvan was f 135 000 afkomstig van het (illegale) Nationaal Steunfonds. Dit NSF stelde in '45 nog eens f 114 000 ter beschikking. Reinink kwam met de leiding van het NSF in contact doordat mr. G. van Hall, broer en naaste medewerker van de leider van het NSF, Walraven van Hall, gehuwd was met een dochter van de Haagse uitgever Wouter Nijhoff. Tevoren hadden Nijhoff en de Amsterdamse uitgever J. R. Meulenhoff zich op verzoek van Reinink al met de taak belast, in uitgeverskringen gelden in te zamelen die via Reinink en van Gelder bij de distributeuren kwamen. ² L. P. J. Braat in *Kentering*, XI, 2 (maart-april 1970), p. 33.

was er een enkele kunsthandel, niet aangesloten bij de Kultuurkamer, die kans zag, werk ook van niet-aangeslotenen aan de man te brengen.¹ Daarnaast waren er particulieren die schrijvers uitnodigden, te hunnen huize uit hun werk voor te lezen; men werd dan betaald met geld of in natura. Hetzelfde geschiedde ten behoeve van toneelspelers en van solisten. Jo Vincent die niet meer mocht optreden, reisde bijvoorbeeld met haar man

'het gehele land af, veel naar Rotterdam, bij de grote bankiers in hun voorname huizen, naar een pastoor in Groningen, een dokter in Wognum, een tandarts in Goes; naar de mijningenieurs in Zuid-Limburg, een fabrikant in Twente, naar een klein landhuis op de hei in Eindhoven; naar grote industriëlen in Helmond en Vught, naar een advocaat in Eindhoven, naar vrienden in het Gooi en in onze onmiddellijke omgeving - niet te vergeten Voorburg waar een grossier in levensmiddelen (welk een relatie!) zoveel keren per winter zijn huis voor ons openstelde en ons steeds weer overlaadde met grote pakketten.'²

Ook op clandestiene kerkconcerten trad Jo Vincent op. Daar werd geen entree geheven, maar de zangeres werd in natura betaald:

'In Oude Wetering kreeg ik tweehonderd eieren, twee pond boter, een kaas en twee jonge hanen (panklaar). En in Hillegom een mud tarwe, een ton kolen, vijf liter olie, een ons thee, een ons koffie, en voor mijn man een kruik jenever en tien liter benzine voor de auto.³ En natuurlijk, het was in april 1944, bloemen.'⁴

Tenslotte trad Jo Vincent ook in recitals op die bij haar thuis gegeven werden, meestal op zaterdag- of zondagmiddag. Daar kwamen soms wel honderdveertig toehoorders bij die elk een klein bedrag betaalden. 'Het simpele liedje van Catharina van Rennes: 'Mijn land', zó sentimenteel, dat het voor de concertzaal onmogelijk was, deed tranen stromen bij harde, nuchtere zakenlieden.'⁵

Hoe nuttig is het dat Jo Vincent deze herinneringen vastgelegd heeft! Talloze andere uitvoerende kunstenaars op muziekgebied waren er, alsook schrijvers en toneelspelers, die van overeenkomstige ervaringen hadden kunnen berichten. De steun die aldus geboden werd aan diegenen die het Duitse gezag getart hadden, ging hoofdzakelijk van welgestelden uit,⁶ maar

¹ A.v.: *Omkrante hiaten*, p. 127. ² Jo Vincent: *Zingend door het leven*, p. 88. ³ Jo Vincents echtgenoot had als arts zijn auto kunnen behouden. ⁴ Jo Vincent: *Zingend door het leven*, p. 48. ⁵ A.v., p. 90. ⁶ Misschien hangt hiermee de constatering samen in het *Jahresbericht 1942* van de *Sicherheitsdienst*: 'Zu beobachten war immer wieder, dass das sogenannte bessere Publikum den Vorstellungen fern blieb' - daarmee waren speciaal de toneelvoorstellingen bedoeld (*Meldungen aus den Niederlanden*, 'Jahresbericht 1942', p. 61).

het spreekt vanzelf dat de cultuurverarming die zich in het openbare leven manifesteerde, in veel breder kringen waargenomen werd. En zo leidde de oprichting van de Kultuurkamer tot een versterking van de animositeit jegens Duitsers en NSB'ers; bovendien bevorderde die oprichting, gelijk uiteengezet, een brede scala van clandestiene activiteiten en tenslotte bracht zij een klein aantal van de meest weerbaren er toe, de illegaliteit in te gaan.

De illegaliteit

Verzet, zo schreven wij eerder, is een veel ruimer begrip dan illegaliteit. Verzet werd geboden door een ieder die zich, op welke wijze ook, door zijn houding of door zijn activiteit, tegen de doeleinden keerde die de bezetter in Nederland trachtte te bereiken. Verzetswerk werd illegaal werk, *geheim* werk, *ondergronds* werk, daar waar daden bedreven werden die, zonder van 'normale' criminele aard te zijn (diefstal ten nadele van de *Wehrmacht* bijvoorbeeld), door de bezetter strafbaar gesteld waren. Alle illegale activiteit was verzetsactiviteit maar er is, zoals al uit de voorafgaande hoofdstukken bleek, veel verzet geboden zonder dat men van illegale werkzaamheden spreken kan. Een organisatie als de Nederlandse Unie had in de periode '40-'41 niets met de illegaliteit te maken, maar er stak wèl een opmerkelijk verzetselement in. Ook het kerkelijk verzet was niet illegaal – het was wèl verzet. Natuurlijk mag men die tegenstelling niet verabsoluteren. Men mag dat al daarom niet omdat door de bezetter verzetsactiviteiten die juridisch niet strafbaar waren, tóch gestraft werden: de *Sicherheitspolizei* die in feite boven de wet stond, had immers binnen het Duitse systeem een universele bevoegdheid om in te grijpen.

In het kunstenaarsverzet kon men de overgang van verzet naar illegaliteit duidelijk volgen. Het adres dat de Nederlandse kunstenaars en architecten in februari 1942 aan Seyss-Inquart aanboden, was geen illegaal stuk: het was door een kleine tweeduizend Nederlanders openlijk en met hun volle naam ondertekend. Het stuk droeg wèl een verzetskarakter en diegenen die als comité van actie deze manifestatie hadden voorbereid, hadden dan ook terecht hun besprekingen geheim gehouden. De bezetter reageerde op de aanbieding met het arresteren, onder meer, van enkele leden van het comité en twee van die leden, Gerrit van der Veen en Jan van Gilse, doken vervolgens onder. Zij werden *full time* 'illegalen'. Dat betekende dat zij hun woonadres verlieten, bij vrienden of bekenden introkken en een andere naam aannamen. Hier vloede uit voort dat zij voor het afhaken van hun distributiebescheiden althans persoonlijk niet meer gebruik konden maken van hun distributiestamkaart en dat zij zo spoedig mogelijk in het bezit moesten zien te komen van een persoonsbewijs dat de gegevens bevatte die met hun nieuwe identiteit overeenkwamen. Bij van der Veen en van Gilse hing die

overgang naar het volledig illegaal bestaan met hun verwachting samen dat de *Sicherheitspolizei* onmiddellijk pogingen zou doen, hen op te sporen. Vele anderen waren er evenwel die in '40 en '41 illegaal werk deden maar nog niet tot het illegaal bestaan overgingen. Die overgang werd trouwens door het persoonsbewijs dat in de loop van '41 aan alle Nederlanders van zestien jaar en ouder uitgereikt werd, in hoge mate bemoeilijkt. Het was dan ook allerm minst een toeval dat de eerste illegale groep die het vervaardigen van nagemaakte persoonsbewijzen ter hand nam (de groep van de Amsterdamse schrijver Eduard Veterman) al in de herfst van '41 tot stand kwam. Terwille van de overzichtelijkheid zullen wij overigens haar werk eerst in ons volgend deel beschrijven; eerst in het daarop volgende, deel 7, zullen wij uitgebreid aandacht besteden aan de algemene problemen en gevaren van het illegale werk. Dit uitstel van behandeling heeft, wat het falsificatiewerk betreft, ook daarom zin omdat, van de zomer van '42 af, eerst de Jodendeportaties een omvangrijke vraag naar nagemaakte persoonsbewijzen deden ontstaan.

In dit deel willen wij de stof die op de illegaliteit betrekking heeft, over twee hoofdstukken verdelen. Het werk van de spionagegroepen, gericht op het verzamelen van voor Engeland bestemde inlichtingen, is niet los te maken van de pogingen die van Engeland uit ondernomen werden om vaste contacten met bezet gebied te leggen: dat aspect van de illegaliteit komt in het volgende hoofdstuk aan de orde. In dit hoofdstuk zullen wij het over de aspecten hebben die op zichzelf in die tijd niet met Engeland te maken hadden, althans niet van Engeland uitgingen: de 'pilotenhulp', de sabotage, de illegale pers. De illegale pers brengt ons bij de Communistische Partij Nederland (de groep-Sneevliet komt in hoofdstuk 11 ter sprake) en van de CPN gaan wij dan naar de groeperingen over bij welke de behoefte om onmiddellijk na de bevrijding gezag uit te oefenen, een rol ging spelen: de Ordedienst en het Grootburgercomité; daarbij zal dan blijken dat wij een logische overgang gevonden hebben naar ons volgende hoofdstuk: contact met Londen.

'Pilotenhulp'

Wij verstaan onder 'pilotenhulp' de hulp die geboden werd aan Geallieerde militairen die zich aan Duitse krijgsgevangenschap trachtten te onttrekken. Dat konden militairen zijn die in '40 of later in Duitse krijgsgevangenenkampen opgesloten waren en die daaruit waren ontvlucht: Waalse en Franse die naar België, respectievelijk naar Frankrijk wilden terugke-

ren¹, Poolse, Engelse en Amerikaanse die over het algemeen via België, Frankrijk en Spanje Engeland wensten te bereiken. Daarnaast waren er leden van de Engelse, later ook van de Amerikaanse luchtmacht (of van andere luchtmachten, de Poolse en de Nederlandse bijvoorbeeld, die operationeel in de *Royal Air Force* geïncorporeerd waren) wier toestellen boven Nederlands gebied neergeschoten werden of daar een noodlanding maakten, een en ander in omstandigheden waarbij bemanningsleden in leven bleven; vielen deze overlevenden niet rechtstreeks of via de Nederlandse politie in Duitse handen, dan wensten ook zij naar Engeland teruggebracht te worden. De ‘pilotenhulp’ in Nederland had dus in het algemeen ten doel, personen naar België te smokkelen² – voor de meesten hunner slechts het eerste stadium op de lange, moeilijke en gevaarlijke tocht die zij voor de boeg hadden. Duidelijk is dat die ‘pilotenhulp’ slechts in een naar verhouding beperkt aantal gevallen aan werkelijke piloten, d.w.z. aan bestuurders van Geallieerde vliegtuigen, geboden werd, maar wij willen het begrip ‘pilotenhulp’ niettemin handhaven: het raakte nu eenmaal ingeburgerd. Denkbaar is, dat zulks te maken had met het feit dat wie een ‘piloot’ voorthielp, het gevoel had, de Geallieerde oorlogvoering in extra-belangrijke mate te dienen.

In ons vorige deel wezen wij er op dat, voorzover bekend, door agenten van de Engelse *Intelligence Service* in de zomer van ’40 één contact in Amsterdam gelegd was, bij de journalist ‘Edouard de Nève’ (Willem Lenglet), waar militairen van de *Royal Air Force* zich konden melden, als zij daar de kans toe kregen; de Nève’s adres stond in Engeland genoteerd en was aan de bemanningen van de *RAF* doorgegeven. Toen de Nève in de herfst van ’41 gearresteerd werd, had hij met zijn helpers in totaal dertien ‘piloten’ naar België weggewerkt. Hier lag dus het initiatief bij een Engelse dienst. Dat was in die jaren een uitzondering. Elders werd het initiatief namelijk door Nederlanders genomen, in eerste instantie ten behoeve van Waalse en Franse krijgsgevangenen die uit kampen in West-Duitsland ontsnapt waren, de Duitse grens hadden weten te overschrijden en dan via tussenpersonen, meestal boeren, in contact kwamen met Nederlanders die Frans konden spreken. Er zijn stellig van die ontsnapte krijgsgevangenen geweest die op eigen gelegenheid door ons land getrokken zijn. Anderen zochten, al in ’41, hulp in de grensgebieden. In Twente werden zij na enige tijd verwezen naar Jules Haeck, een Fransman van origine die in Hengelo woonde, in midden-Limburg naar de pastoor van Grubbenvorst bij Venlo, Henri J. Vullingsh.

¹ De Vlaamse krijgsgevangenen waren door Hitler in de zomer van ’40 uit de krijgsgevangenschap ontslagen. ² Enkele ontsnapte Russische krijgsgevangenen zijn in bezet gebied gebleven.

Een van de eersten die toen door Haeck persoonlijk naar de Belgische grens werd gebracht, vlak bij Eysden in Zuid-Limburg, werd in België of Frankrijk gegrepen en naar zijn kamp bij Munster teruggebracht. Hij gaf daar aan aspirant-vluchtelingen de adressen van de twee Twentse boeren die hem met Haeck in contact gebracht hadden. Het gevolg was dat verscheidene anderen, na hun ontsnapping, de boerenhoeven wisten te vinden – Haeck hielp hen dan verder. Hij werd dus als het ware de organisator van deze Twentse ‘pilotenlijn’.¹ Pastoor Vullings nam in midden-Limburg een overeenkomstige taak ter hand. Daarbij kreeg deze spoedig belangrijke hulp van kapelaan J. J. Naus uit Venlo. Ook ging hij samenwerken met Martinus A. M. (‘Bob’) Bouman, hoofdcontroleur van de Centrale Crisis-Controledienst te Roermond. Bouman bezat niet alleen een auto maar moest bij zijn dagelijks werk een groot deel van de provincie Limburg doorkruisen. Hij bouwde daar en in het oostelijk deel van Noord-Brabant een organisatie van mensen op van wie het aan anderen bekend werd dat men ontsnapte militairen die men aan de kant van de weg aantrof, veilig naar hen toe kon brengen. Bouman haalde hen dan op; hij bracht hen aanvankelijk als regel naar de Belgische grens bij Neeritter, ten zuidoosten van Weert: er was hier in de eerste tijd maar weinig controle.

De problemen waarmee mensen als Haeck, Olde Loohuis, Vullings, Naus en Bouman te maken kregen, moeten wij niet onderschatten. De ontsnapte krijgsgevangenen bezaten geen enkel in Nederland bruikbaar identiteitsbewijs. Dat maakte hen kwetsbaar bij controle. Bovendien konden zij geen levensmiddelenbonnen krijgen. Nu lag het voedselprobleem in deze agrarische delen van Nederland niet zo moeilijk, maar het was vaak bijvoorbeeld wel al een hele toer om voor degenen die men de grens over wilde helpen, gedragen kleren te vinden die hun pasten en die zij in plaats van hun militaire plunje konden aantrekken. En toch: de taak werd ter hand genomen, de ‘pilotenhulp’ kwam op gang.

Er waren in Limburg nog meer organisaties voor: er was er een van Erkens, leider van de spionagegroep ‘Roodkapje’, die via Eysden in contact stond met Belgische illegale groepen; er was een tweede van kapelaan E. A. F. Goossens te Echt tussen Roermond en Sittard, die na enige tijd de ‘piloten’ van de groep-Haeck overnam; er was een derde van J. H. J. Sangen, ambtenaar van de rijksverkeersinspectie te Hoensbroek, die zijn ‘piloten’ de grens liet passeren bij Slenaken waar ze door een Belgische illegale groep opgevangen werden – er waren er vermoedelijk nog wel meer.

¹ Er is in '41 op gelijke wijze van Oldenzaal uit een ‘pilotenlijn’ opgebouwd door de familie Olde Loohuis. Het Nederlandse eindpunt van deze lijn lag bij Goirle.

'PILOTENHULP'

Van de personen die wij tot dusver genoemd hebben, is er, voorzover wij weten, slechts één geweest die al in de begintijd voor zijn 'pilotenlijn' een duidelijk, ver naar het zuiden gelegen eindpunt wist te vinden: kapelaan Naus. Hij vond dat eindpunt bij een Nederlandse hoogleraar aan het Grootseminarie te Nancy, prof. dr. P. Timmermans, die uit midden-Limburg afkomstig was. Een hele reeks boerenfamilies was er (bijvoorbeeld de familie Poels op de hoeve 'De zwarte plak' in de Peel) die de 'piloten' onderdak verschafte tot zij door de organisatie Vullingsh-Naus opgehaald werden. Actief was daarbij vooral Jos Hendriks ('de Witte van Haelen'), die, aldus Fons Hermans,

'tallose malen per auto de mannen in de buurt van Maaseik over de Belgische grens wist te loodsen, een werk dat steeds weer opnieuw een levensgevaarlijk avontuur was. De eensgezindheid die de bevolking van Grubbenvorst en omgeving in die moeilijke jaren heeft gedemonstreerd, vindt nauwelijks haar weerga . . . Op sommige dagen vond er een ware invasie van geallieerden plaats. Zo bijvoorbeeld in 1942, toen bij een bombardement bommen op het kamp bij Krefeld terechtkwamen en tientallen gevangenen in de ontstane paniek de kans tot ontvluchting dankbaar aangrepen. Het krioelde toen in het struikgewas langs de Maas van mannen die reikhalzend uitzagen naar een vrij leven in hun eigen vaderland. Dat was op een zaterdagavond en de pastoor zat met zijn handen in het haar. Op zúlk een toevloed was zelfs zijn perfecte organisatie niet berekend. Waar zou hij op staande voet burgerkleden voor zoveel mensen vandaan moeten halen? Wat hij toen ter oplossing van dit vraagstuk heeft gedaan, is waarlijk een zeldzaam staaltje van durf en doortastendheid. De volgende ochtend deelde hij zijn parochianen vanaf de preekstoel mee, dat hij binnen enkele uren weer over een groot aantal jassen en broeken moest beschikken voor een bepaald doel, dat intussen algemeen bekend was maar waarover niemand sprak'¹ -

en pastoor Vullingsh kreeg wat hij nodig had.

Betrouwbare gegevens over het totaal aantal 'piloten' dat door de groepen die wij noemden, in de periode begin '41-zomer '42 weggewerkt is, zijn er niet. Wij durven schatten dat het er vele honderden geweest zijn. Er zijn over het algemeen in die begintijd (later werd dat anders!) weinig slachtoffers bij gevallen. De bezetter nam hulp, verleend aan Engelse en Amerikaanse vliegtuigbemanningen, veel hoger op dan hulp aan Waalse en Franse krijgsgevangenen en juist die laatste twee groepen leverden in de beginperiode de meeste 'piloten' op. Bovendien was (het blijkt duidelijk uit het bovengegeven voorbeeld) de plattelandsbevolking 'dicht'; denkbaar is het

¹ Fons Hermans: 'Op een dorpspastorie in Limburg' in *Den vaderland getrouwe. Een boek over oorlog en verzet*, samengesteld door Mathieu Smedts (1962), p. 103.

dat in de kleine dorpsgemeenschappen de een of andere NSB'er wel precies wist wat er gaande was, maar was die man tot verraad geneigd (hetgeen bepaald niet voor elke NSB'er gold), dan hield hij veiligheidshalve zijn mond. Merkwaardig is overigens dat de verordening waarbij alle vormen van 'pilotenhulp' uitdrukkelijk strafbaar gesteld werden, eerst in juni '44 uitgevaardigd werd.¹ Dat voordien tallozen al gestraft waren, spreekt vanzelf.

Het meest opzienbarende geval van dien aard deed zich in augustus '41 voor; het vormt tegelijk een tekenende illustratie voor het feit dat de *Wehrmacht* in bepaalde omstandigheden minstens zo excessief kon reageren als de *Sicherheitspolizei*.

Niet ver van het dorp Westmaas dat midden op het Zuidhollandse eiland Oud-Beyerland ligt, maakte op 7 augustus '41 een Engels vliegtuig in de vroege ochtend een noodlanding. De bemanning stak het toestel in brand. Spoedig dromden de dorpelingen om het wrak samen. Enkelen hunner gaven de zes bemanningsleden wat levensmiddelen en geld, sommigen gaven hun ook kleren. De bemanningsleden gingen toen op eigen gelegenheid in verschillende richtingen op pad; zij werden allen gegrepen, maar nog voor het zo ver was, had de *Wehrmacht* de gehele mannelijke bevolking van Westmaas met ruw geweld op het schoolplein bijeengedreven. Terwijl de mannen daar stonden, werd overal huiszoeking gedaan; dat leverde niets op. Toen werd geëist dat men zou opgeven wie feitelijke hulp geboden hadden aan de Britse bemanning. Dat werd aanvankelijk geweigerd, maar het schijnt dat de Duitsers er op den duur toch achter kwamen, althans: na vele uren wachten op het schoolplein werden veertien inwoners opgeroepen en naar Rotterdam vervoerd. Zes werden er vrijgelaten. 'Eén vertelde', aldus *Het Parool*, 'dat de Duitse beulen hun een strop om de nek legden en als zij bewusteloos dreigden te worden, goot men hun koud water achter in de hals om hen weer bij te brengen.'² Van de acht overige gearresteerde inwoners van Westmaas werden, binnen een week, drie tot gevangenisstraffen veroordeeld en vijf tot de doodstraf. Gratie werd door Christiansen geweigerd. Doodstraf en executie werden door hem in dit geval kennelijk als een waarschuwing bedoeld – die waarschuwing verscheen op 15 augustus '41 in de pers.

Sabotage

Is het al moeilijk, een adequaat beeld te geven van de 'pilotenhulp', nog

¹ VO 24/44 (*Verordeningenblad*, 1944, p. 60–61). ² *Het Parool*, 21 (4 sept. 1941), p. 8. Hetzelfde verhaal in *Slaet op den Trommele*, 7 (sept. 1941), p. 3–4.

moelijker ligt dit bij de sabotage. Er is een tekort aan gegevens, niet alleen aan Nederlandse kant maar ook aan Duitse. Dat laatste is geen wonder. Wanneer een groepje arbeiders op een scheepswerf schade wist toe te brengen aan een Duits vaartuig dat in aanbouw of in reparatie was, hoe kon men dan, als die schade zich manifesteerde, met zekerheid constateren dat ze opzettelijk toegebracht was? Dat was vaak niet mogelijk. Zo was het ook voor Duitse controleurs vaak moeilijk om te doorzien of de redenen die voor een opvallende verlaging van het arbeidstempo opgegeven werden, geldig waren. Zulk een *go-slow*-tactiek kon een hinderlijke vorm van sabotage zijn. Wij zouden bepaald niet willen beweren dat deze sabotage binnen de bedrijven een algemeen karakter gehad heeft, maar het lijkt nuttig, op te merken dat er zonder twijfel meer daadwerkelijke sabotage en *go-slow* geweest is dan men uit de bewaardgebleven archiefstukken en latere rapporten kan afleiden.

Sabotage die een enigermate duurzaam effect zou hebben, vormde een moeilijke opgave. Om aanmerkelijke schade aan te brengen, moest men de beschikking hebben over explosieven of middelen tot brandstichting en vooral die explosieven vormden, voor men ze (maar pas in '44!) van de Engelsen verkreeg, een heel probleem. Niettemin kwamen er, al in '41, enkele kleine organisaties tot stand die sabotagemiddelen in handen kregen of zelf wisten te vervaardigen. Wij noemen in de eerste plaats de 'Leeuwigarde' die in de herfst van '40 in Rotterdam en omgeving opgericht werd door een employé van de rederij Müller & Co., G. van As; de in ons vorige deel vermelde gegevens corrigeren wij in zoverre dat deze organisatie inderdaad in een aantal gevallen succesvolle sabotage-acties uitvoerde; zij maakte daarbij gebruik van primitieve thermietbommen alsmede van ampullen met een licht ontvlambare brandstof er in. Met een van die ampullen wist men in oktober '41 een klein brandje te stichten aan boord van een Duitse *Schnellboot* bij de werf 'Gusto' te Schiedam¹; men boorde voorts gaten in goederenwagons waarin los gestort graan naar Duitsland vervoerd werd.

Dan werden in de lente van '41 door vier jeugdige Westlanders treintonsporingen teweeggebracht op het oude stoomtramtraject Loosduinen-Delft dat gebruikt werd voor de afvoer van groenten naar Duitsland; de leider van dit groepje, H. L. Lucas, kreeg de doodstraf. Eenzelfde lot trof een Delftse meubelfabrikant, Karel Koet, die behalve in Delft medewerkers had in Groningen en Leeuwarden. Koet was verlamd; hij had een zeer persoon-

¹ Een maand later werd, vermoedelijk door dezelfde groep, een tweede poging van die aard ondernomen, weer bij de werf 'Gusto'.

lijke reden om de Duitsers dwars te zitten: in de meidagen van '40 was een van zijn zoons gesneuveld. Medewerkers van zijn organisatie trachtten branden te stichten; Koet liet ook nagaan of het mogelijk was, koeien die naar Duitsland geëxporteerd zouden worden, met mond- en klauwzeer te besmetten – het bleef bij een plan.

Effectiever trad een andere Delftse organisatie op die door vijf studenten in de werktuigbouw- en scheepsbouwkunde opgericht was en die spoedig een student in de scheikunde, W. Pahud de Mortanges, als leider kreeg. Deze studenten bliezen in '41 en '42 enkele spoorlijnen op, 'de aangerichte schade', aldus een der overlevenden, 'werd echter spoedig door de Duitsers hersteld'¹; in het volgende deel komen wij op de groep-Pahud de Mortanges nog terug.

Zo waren er nog meer kleine specifieke sabotagegroepen: een katholieke in Amsterdam (onder leiding van J. Robert), een groep jongeren in Rotterdam die zich 'Jeugdfront Vrij Nederland' noemde, en een groep op de Veluwe die zich in de herfst van '41 toelegde op het in brand steken van landbouwwerktuigen zoals dorsmachines. Al deze groepen werden door de *Sicherheitspolizei* opgerold; als regel werden dan de leiders ter dood veroordeeld en geëxecuteerd en de leden zonder berechting naar een Duits concentratiekamp gezonden.

Door de Duitse processtukken kunnen wij bepaalde sabotage-acties met bepaalde groepen in verband brengen, maar dat is lang niet altijd mogelijk. Zelfs staat niet steeds vast of sommige voor de Duitsers nadelige gebeurtenissen inderdaad het gevolg waren van sabotage. Zo zijn er wel aanwijzingen dat een grote heidebrand die op 18 april '41 op de Leuserheide bij Amersfoort ca. 300 ton aan bommen van de *Luftwaffe* in de lucht deed vliegen (één Nederlander werd gedood, dertien Duitse militairen raakten gewond), het werk is geweest van Nederlandse saboteurs, maar de *Wehrmacht* zelf kwam na onderzoek tot de conclusie dat de brand ontstaan was door een lichtkogel, afgevuurd door een eenheid die op de hei aan het oefenen was zonder te weten dat zich in de nabijheid munitiebergplaatsen bevonden.

Eerder maakten wij al melding van de aanslag die op 14 mei '41 in Amsterdam gepleegd werd op een villa aan de Bernard Zweerskade waar Duitse officieren ingekwartierd waren. Dit was het werk van een groep onder leiding van Theodorus Dobbe. Dobbe was hoofdvertegenwoordiger van een linoleumfabriek. In het waardevolle geschiedwerk over de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers en de Landelijke Knokploegen wordt

¹ D. D. Vollgraff: Verslag gesprek met P. Josso (19 febr. 1948), p. 1-2 (Doc II-292, a-1).

hij geschetst als 'een fel en strijdbaar man, impulsief, onvoorzichtig, dapper tot in het roekeloze en aan de andere kant: echtgenoot en vader en gelovig katholiek, de morele steun van zijn omgeving in de moeilijkste ogenblikken.'¹ Nauwelijks iemand kennen wij die in de eerste twee bezettingsjaren een zo rusteloze verzetsactiviteit ontplooid heeft als Dobbe. Hij was er in '40 toe overgegaan om met een groep gelijkgezinden wapens, munitie en springstoffen te smokkelen uit opslagplaatsen in de vesting Naarden; Dobbe woonde toen in Naarden. Toen de groep opgerold werd, ontkwam hij naar Amsterdam. Na de aanslag aan de Bernard Zweerskade trok hij eerst naar Bergen; de aanslag op de telefooncentrale van de *Luftwaffe* op Schiphol in de nacht van 3 op 4 juni '41 is in elk geval niet *zijn* werk geweest.² In Bergen bevonden zich Dobbe's vrouw en kinderen. Toen hij nu hoorde dat de *Sicherheitspolizei* een inval gedaan had op zijn Amsterdamse adres, dook hij bij Sneek in een woonschip onder dat eigendom was van een vriend aldaar, Willem Santema. Vergeefs trachtte Dobbe, van Friesland uit een weg naar Engeland te vinden. In de herfst liep hij in de val. De meest geslepen *V-Mann* van de *Sicherheitspolizei*, Anton van der Waals, wendde zich tot Dobbe's echtgenote, wist haar met nagemaakte papieren en met een optreden dat een volstrekt waarachtige indruk maakte, er van te overtuigen dat hij voor haar man een veilige weg naar Engeland wist, en op haar aanraden ging Dobbe tot een ontmoeting met van der Waals over. Hij werd daar door zes man overvallen. Van begin oktober af zat hij in de Cellenbarakken te Scheveningen gevangen. Eind november werd hij in verband met het proces tegen zijn Naardense groep naar een kazerne in Utrecht overgebracht die als gevangenis in gebruik was. Hij wist zich daar door het raampje van een wc heen te wringen, klom over een hoge muur, kwam in een steeg terecht, kreeg een fiets te leen van een bewoner – en ontsnapte. Via Scherpenzeel dook hij opnieuw in Friesland onder, uiteindelijk in een jachthuis op een landgoed in het Oranjewoud dicht bij Heerenveen. Wij hebben in volgende delen nog veel van hem te verhalen.

★

Voorzover de sabotage zich richtte tegen Duitse militaire objecten, kunnen wij haar in diverse periodieke rapporten van Duitse militaire instanties redelijk goed volgen. Er blijkt daar, wat ook voor de hand ligt, dat de

¹ Rogier van Aerde in: *Het grote gebod*, dl. I, p. 351. ² Het is wèl mogelijk dat Dobbe er zijdelings bij betrokken was.

simpelste vorm van sabotage: het doorknippen van bovengrondse militaire kabels, het frequentst voorkwam. Er deden zich tussen begin augustus '40 en begin januari '41 al zes-en-twintig van die gevallen voor. Van januari tot april hebben wij dan geen detailgegevens maar wel een aanwijzing dat het aantal belangrijk steeg. Mei, juni en juli brachten het samen tot twaalf gevallen van kabelsabotage, augustus, september en oktober tot meer dan zestig, waarvan een-en-twintig het werk waren van Jan Veldkamp, de in hoofdstuk 6 genoemde inwoner van Hummelo. Voor de maanden november en december '41 ontbreken de gegevens weer; wij weten slechts dat Harster, de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, aan Berlijn rapporteerde dat de sabotage, vergeleken met de voorafgaande drie maanden, nog toegenomen was. De vier maanden januari t.e.m. april '42 geven een duidelijke daling te zien, althans op het gebied der kabelsabotage: slechts twaalf gevallen. Enerzijds kan die daling samengehangen hebben met de gedeprimeerdheid die zich in die periode voordeed (de nederlagen in Indië!), anderzijds is ook denkbaar dat zich aan personen die tot deze vorm van sabotage geneigd waren, het inzicht opdrong dat het nut gering was en in elk geval in een wanverhouding stond tot de straffen die de Duitsers uitdeelden.¹ Daarbij denken wij in de eerste plaats aan de razzia's op de Joden in Overijssel en Gelderland. Daarnaast werden aan verscheidene gemeenten bij kabelsabotage zware boeten opgelegd (Enschede f 50 000, Hummelo f 10 000, Zandvoort f 20 000, enkele gemeenten in het Gooi f 30 000, Alkmaar f 50 000). Tenslotte werd dan als regel gelast dat de mannelijke bevolking volgens een bepaald rooster gedurende geruime tijd (vier tot acht weken) dag en nacht wacht moest lopen langs de kabels. In Hummelo werden in september '41 bovendien enkele notabelen als gijzelaars naar het kamp Schoorl overgebracht.

Wat andere vormen van sabotage betreft, kunnen wij, afgezien nog van de gevallen die wij al weergaven en van de acties van de illegale CPN die straks aan de orde komen, vermelden dat, voorzover bekend, grote stro-opslagplaatsen van de *Wehrmacht* in brand gestoken werden in Limburg en Noord-Brabant (mei '41) en in Groningen (augustus), dat in september bij Stroe een graanopslagplaats in vlammen opging, dat pogingen om treinen tot ontsporing te brengen zich voordeden tussen Arnhem en Ede (augustus), tussen Arnhem en Zutphen (september), bij Meppel (maart '42) en bij Oldenzaal (mei) en dat in november '41 driemaal getracht werd, brand te stichten bij de n.v. 'Holland Nautic' te Haarlem die voor de *Luftwaffe* werkte.

¹ Er zijn voorts enkele aanwijzingen dat de Duitsers de aantallen bovengrondse kabels verminderden.

De proclamatie van Schrieke, Hirschfeld en Frederiks

Overziet men de sabotage die in '41 en begin '42 gepleegd is, dan kan men slechts constateren dat zij met name tot november '41 (toen werden namelijk de communisten op dit gebied actief) van zeer beperkte omvang was, eigenlijk niet meer dan een randverschijnsel in de Nederlandse samenleving. Dat nam niet weg dat deze en dergelijke symptomen van verzet niet alleen door de bezetter met bezorgdheid gadegeslagen werden, (dat sprak vanzelf) maar ook door de hoogste Nederlandse autoriteiten. In oktober '41 vond Rauter dat het tijd werd dat van de secretarissen-generaal een oproep aan de bevolking uitging om zich van daden van sabotage, ja eigenlijk van alle daden van verzet te onthouden. Rauter stelde hier een concept voor op en legde het op 23 oktober aan de NSB'er Schrieke, secretaris-generaal van justitie, voor. Schrieke achtte het concept te 'Duits' en opperde de suggestie dat men van Nederlandse kant voor een betere tekst zou zorgen. Daar had Rauter geen enkel bezwaar tegen. Het leek Schrieke toen verstandig dat niet hij, maar een niet-NSB'er de tekst zou ontwerpen. Het werd Hirschfeld die die taak ter hand nam en deze deed dat des te gereder omdat hij zich met de autoriteiten van de voedselvoorziening meer en meer zorgen was gaan maken over de mate waarin de rantsoeneringsmaatregelen ontdoken werden. Vee werd clandestien geslacht en verkocht, ja er was geen distributie-artikel waar niet een zekere mate van zwarte handel mee gedreven werd. Dan waren in enkele gevallen dieven er in geslaagd, zich van grote hoeveelheden rantsoenbonnen meester te maken; daarnaast kwam het, naarmate de rantsoenen daalden, met name in het westen des lands veelvuldiger voor dat stedelingen er op zaterdag en zondag op uit trokken om, buiten de rantsoenering om, bij boeren levensmiddelen te kopen. Het was niet eenvoudig, dat alles tegen te gaan. Van de ambtenaren van de Centrale Crisis-Controledienst ging weinig gezag uit, het opmaken van proces-verbaal bleek vaak moeilijk zo niet onmogelijk, en als het tot berechting kwam, ging van de straffen niet veel afschrikwekkende werking uit; trouwens, opgelegde gevangenisstraffen konden niet op korte termijn tot uitvoering gebracht worden: wat de gevangenen aan reserveruimte bezaten, was voor de arrestanten van de *Sicherheitspolizei* nodig.

Tegen die achtergrond deed Hirschfeld mede namens ir. Louwes, directeur-generaal van de voedselvoorziening, medio oktober aan Schrieke weten dat huns inziens een interneringskamp ingesteld moest worden waarin men elementen die de economische orde schonden, gedurende zekere tijd zou kunnen opsluiten, zulks niet krachtens een rechterlijke uitspraak maar door een administratief besluit. 'Ik ontveins mij niet', schreef Hirschfeld, 'dat aan

dit middel dat een weinig Nederlands karakter draagt' (dat was maar al te waar) 'grote bezwaren kleven, maar gezien het grote belang dat daarmee wordt gediend, ben ik bereid, mijn medewerking aan de totstandkoming daarvan te verlenen.'¹ Geen wonder dat Hirschfeld bereid was, voor de waarschuwing tegen sabotage te zorgen waar Rauter op aangedrongen had. Hij deed het met grote spoed en hij gaf die waarschuwing een zeer algemeen karakter; hij liet namelijk door zijn perschef een proclamatie ontwerpen waarin op de Nederlandse bevolking een beroep gedaan werd, *alle* in bezet gebied geldende 'wetten en voorschriften' (dat sloot dus bijvoorbeeld ook de voorschriften in die op het gebied van de Jodenvervolging uitgevaardigd waren) 'onvoorwaardelijk' na te leven, en waarin 'elke overtreding van de distributiebepalingen' alsmede sabotage en 'pilotenhulp' aangeduid werden als 'daden van onbezonnen en misdadige elementen'. De meer algemene passages uit de ontworpen tekst luiden²:

'Het welzijn van het Nederlandse volk eist, dat een ieder op de hem aangevoelen plaats zijn plicht vervult. Daarbij zullen de in het bezette Nederlandse gebied geldende wetten en voorschriften onvoorwaardelijk moeten worden nageleefd. De oorlogsomstandigheden plaatsen ons voor harde feiten welke aanvaard moeten worden. Wanbegrip voor hetgeen deze tijden ook van ons, Nederlanders, eisen, leidt alleen tot verderf. . .

Tracht deze tijd te verstaan: begrijpt dat de Duitse overheid een verkeerde houding van het Nederlandse volk niet kan dulden en beseft vóór alles dat door een enkele onbezonnen daad veler leven in groot gevaar wordt gebracht. Vandaar ons dringend beroep op u allen: helpt mee, opdat ons volk niet benadeeld wordt door de daden van onbezonnen en misdadige elementen. . . De Overheid maakt aanspraak op uw aller medewerking.'

In het college van secretarissen-generaal werd deze tekst met warme instemming begroet. Men was het er over eens dat het het beste zou zijn indien de proclamatie door alle secretarissen-generaal ondertekend zou worden, maar, zo vroeg men zich af, zou Seyss-Inquart die geen *college* van secretarissen-generaal wilde erkennen, dat wel goedkeuren? Inderdaad, dat deed hij niet. Hij had aan drie ondertekenaars genoeg: Schrieke, Hirschfeld, Frederiks, en met hun namen er onder werd de proclamatie op 28 oktober

¹ Brief, 21 okt. 1941, van Hirschfeld aan Schrieke (CNO, 282 c). Toen dit denkbeeld (dat eind '42 leidde tot het oprichten van het concentratiekamp Ommen) begin december '41 besproken werd in de vergadering van de procureurs-generaal met de hoogste autoriteiten van het departement van justitie, was de NSB'er Broersen de enige die aandrong 'op het openstellen van een mogelijkheid van beroep tegen de genomen maatregel' (Vergad. p. g.: Notulen, 4 dec. 1941, p. 5).

² *Enq.*, dl. VII a, p. 80-81.

ber in de gehele pers opgenomen en alom in den lande op de gemeentelijke aanplakborden aangeplakt. Er bleek evenwel een mededeling aan toegevoegd te zijn van de directeur-generaal van politie, mr. A. Brants, waarin deze een beloning van f 1000 uitloofde 'voor iedere Nederlander die omtrent ernstige vergrijpen tegen de belangen van de voedselvoorziening of de Duitse weer-macht zodanige aanwijzingen geeft, dat deze tot arrestatie van de schuldige(n) leiden.' Dit was een algemene oproep tot verklikkerij! Schrieke, Hirschfeld en Frederiks waren zich bewust dat die oproep de publieke opinie als hoogst onsympathiek zou treffen. Zij wisten te bereiken dat enkele dagen later een persbericht verscheen waarin Brants' mededeling gekarakteriseerd werd als 'een maatregel van positionele aard, welke zelfstandig is genomen door het ressort van de directeur-generaal van politie.'¹

Uiteraard was de bezetter met de proclamatie hogelijk ingenomen. Dat was men ook in NSB-kring. Goedewaagen vertelde in een stafvergadering van het departement van volksvoorlichting en kunsten dat Hirschfeld en zijn perschef er 'het leeuwenandeel' aan gehad hadden. Hij noemde dat 'een verblijdend teken: 'Zij beginnen het dus toch te begrijpen.'²

Ook in de dagbladers waren de commentaren positief. In de *Nieuwe Rotterdamse Courant* schreef mr. Huijts over 'onverantwoordelijke individuen die er niet tegen opzien om, spelend met het eigen lot, dat van vele anderen, ja van de gehele gemeenschap in gevaar te brengen.'³ In *De Telegraaf* bepleitte de Haagse redacteur, mr. de Wit, dat men zich bij 'de onvermijdelijk geworden werkelijkheid' moest neerleggen 'en wel terdege er (zich) rekenschap van . . . geven dat het verblijf in luchtkastelen waar een bord met 'anti' of 'niet thuis' naast de ingang bevestigd is, wel eens niet goed zou kunnen zijn voor eigen of anderer gezondheid.'⁴ Chef-redacteur Cnossen van *De Standaard* hekelde hen 'die doen alsof Nederland geen bezet gebied is, dat goed-schiks of kwaadschiks zich te voegen heeft naar de wil van de bezettende macht.'⁵ *De Tijd* achtte het ter harte nemen van de proclamatie 'een eis van persoonlijk zelfbehoud, maar niet minder een sociale plicht van de hoogste orde tegenover heel onze volksgemeenschap.'⁶

Dirigent Janke mocht tevreden zijn over dit eenstemmig koor!

Een heel ander geluid liet de illegale pers horen. De proclamatie van

¹ Er kwamen na die oproep 'fast täglich' denunciaties bij de bureaus van de *Sicherheits- en Ordnungspolizei* binnen, de meeste ongegrond: het was de denuncianten slechts om de beloning van f 1 000 te doen. ('*Meldungen aus den Niederlanden*', 70 (18 nov. 1941), p. 23). ² DVK, Propagandaraad: Notulen, 30 okt. 1941 (DVK, 119). ³ *Nieuwe Rotterd. Crt.*, 30 okt. 1941. ⁴ *De Telegraaf*, 29 okt. 1941. ⁵ *De Standaard*, 29 okt. 1941. ⁶ *De Tijd*, 29 okt. 1941.

Schrieke, Hirschfeld en Frederiks werd er scherp in veroordeeld. *Vrij Nederland* sprak van 'drie karakterloze Nederlanders.'¹ *Het Parool* dat Frederiks begin oktober aangeduid had als 'secretaris-generaal van bibberlandse zaken'², schreef: 'Ons volk weet dat wij de handen uit de mouwen moeten steken, willen wij onze vrijheid herkrijgen. En het heeft verachting voor 'Nederlandse' hoofdamtbenaren die er zich toe lenen om zo onomwonden de vijand van ons land in zijn oorlogvoering te helpen.'³ 'Er is weinig', aldus *Slaet op den Trommele*, 'wat in deze tijden zo'n diepe indruk op ons volk heeft gemaakt als de vraatzucht van de Duitse sprinkhanenbende. Dat kunnen geen tien secretarissen-generaal met geen honderd proclamaties meer ongedaan maken.' Ook de verantwoordelijkheid voor de beloningsregeling werd in dit liberale illegale blad Schrieke, Hirschfeld en Frederiks aangewreven:

'Het drietal uit het Haagje,
de heren van 't plakkaat,
loont met duizend gulden
ieder vuil verraad.
Duizend gulden bloedgeld!
Dat krijgt elke ploert
die een medeburger
naar de slachtbank voert.

Maar de grootste ploerten,
door het volk gericht,
is dat smerig drietal
zonder eer en plicht.
Ieder eerlijk burger
spuwt hun al zijn haat,
walging, woede, weezin
in hun vuns gelaat!⁴

¹ *Vrij Nederland*, II, 6 (nov. 1941), p. 2. ² *Het Parool*, 24 (3 okt. 1941), p. 4. ³ A.v., 27 (2 nov. 1941), p. 6. ⁴ *Slaet op den Trommele*, 14 (jan. 1942), p. 4. Frederiks, terzake in 1952 door de Enquêtecommissie gehoord, bleef de proclamatie 'juist vinden in verband met de tijd' (*Enq.*, dl. VII c, p. 532); Hirschfeld sprak jegens de commissie geen algemeen oordeel uit, maar nadat de commissie de proclamatie in haar verslag 'een zeer ernstige fout' van hem en Frederiks genoemd had (a.v., dl. VII a, p. 121), merkte hij in zijn memoires op dat de commissie over het hoofd (gezien had) dat in 1941 de tijd nog niet gekomen was om sabotage te plegen... De proclamatie werd uitgevaardigd in het stadium waarin men meende dat men over bepaalde zaken met de Duitsers kon praten en bepaalde ernstige maatregelen zou kunnen verhin-

Illegale pers

In de eerste bezettingsperiode die wij in ons vorige deel belandden, had de illegale pers al een niet onaanzienlijke omvang gekregen. Telt men alle plaatselijke edities, nevenuitgaven en kaderbulletins mee, dan verschenen er in '40 twee-en-zestig verschillende illegale bladen, en volgens de schatting van Lydia Winkel in haar boek *De ondergrondse pers 1940-1945* was begin '41 hun totale oplaat ca. zeven-en-vijftigduizend exemplaren. In de loop van '41 steeg liet aantal illegale bladen tot honderdtwintig en het is een redelijke veronderstelling dat het aantal verspreide exemplaren naar verhouding nog sterker steeg: enkele bladen (o.m. *Het Parool*, *Vrij Nederland* en *Spartacus*) waren er namelijk in geslaagd, drukkers te vinden; alleen al van *Het Parool* verscheen het eerste nummer dat gedrukt werd (september '41), in een oplaat van zesduizend exemplaren, en deze steeg spoedig tot boven de tienduizend. *Vrij Nederland* begon met een gedrukte oplaat van twaalfduizend exemplaren. Van *De Waarheid* kwamen in de zomer van '41 enkele nummers in een gedrukte oplaat van twintigduizend exemplaren uit; nadien verscheen dit blad weer als regel in gestencilde vorm.

In de periode die in dit deel aan de orde is, kwam een brede scala van illegale opiniebladen uit, de meeste evenwel van duidelijk linkse signatuur. Wij denken daarbij aan *De Waarheid*, aan de revolutionair-socialistische bladen *MLL-Bulletin* en *Spartacus*, aan het links-socialistische blad *De Vonk* (dat in maart '42 twee van zijn oprichters, Eddy Wijnkoop en Dirk Schilp, door arrestatie verloor¹), aan *Het Parool*, aan de illegale uitgaven van Koos Vorrink en de zijnen en aan *Vrij Nederland*. Specifiek katholieke c.q. gere-

deren' (H. M. Hirschfeld: *Herinneringen uit de bezettingstijd* (1960), p. 145). Bij dat laatste tekenen wij aan dat het initiatief tot een zo 'ernstige maatregel' als het instellen van een Nederlands concentratiekamp niet bij de Duitsers maar bij Hirschfeld lag. Men kan, dunkt ons, zijn beleid in de herfst van '41 niet losmaken van zijn verwachting dat Hitler er in zou slagen, de Sowjet-Unie te bedwingen. De proclamatie van 28 oktober kwam overigens, naar het schijnt, de onderlinge verhoudingen in het college van secretarissen-generaal ten goede. Begin november werd afgesproken dat men voortaan vóór elke vergadering een gemeenschappelijke koffiemaaltijd zou houden. Kort voor zijn dood noemde Hirschfeld jegens ons de proclamatie 'niet mijn gelukkigste daad uit de bezettingstijd'. (18 maart 1961).

¹ De enig overgebleven redacteur, Tom Rot, trok toen de psychiater W. F. Storm, de schrijver Jef Last en de advocaat mr. H. W. L. Vrind als mederedacteurs aan. Schilp werd na enige tijd vrijgelaten, Eddy (Eduard) Wijnkoop werd als strafgeval naar Mauthausen gedeporteerd waar hij bezweek; hij was een neef van de communistische leider David Wijnkoop.

formeerde verzetsbladen waren er toen nog niet, de liberale sector werd vertegenwoordigd door *Slaet op den Trommele*, maar dit blad verscheen in die tijd niet gedrukt.

Wat de illegale pers aan standpunten vertolkte, hebben wij, telkens wanneer de gebeurtenissen daar aanleiding toe gaven, in ons relaas ingevlochten. Zij keerde zich fel tegen Duitsers en NSB'ers en vaak niet minder fel tegen Nederlandse gezagsdragers; de lezer trof er een voorbeeld van aan in het slot van de vorige paragraaf. Ook tegenover de uitzendingen van de Nederlandse regeringssomroep 'Radio Oranje' stond de illegale pers kritisch. *Het Parool* en *Slaet op den Trommele* maakten daarbij voor de koningin geen uitzondering. Toen zij in haar radiotoespraak van 10 mei 1941 gesproken had van 'ons volk, stil, maar moedig en fier, taaie, lijdelijke weerstand biedend in zijn onwrikbaar geloof in de overwinning', schreef *Het Parool* (*Slaet op den Trommele* nam dit artikel over¹):

'Laten wij het eerlijk zeggen: er ontbreekt nog wel iets aan die door de koningin geprezen moed: moed tot de lijdelijke weerstand. Onder hen die verblijd, ontroerd misschien, naar de woorden van de koningin hebben geluisterd, zijn er veel die zich beschaamd hebben afgevraagd wat *zij zelf* presteren. Er zijn de fabrieken waarin direct of indirect voor de Duitse oorlogsmachine wordt gewerkt. Er zijn de kranten die niets anders zijn dan hulpmiddelen voor de Duitse propaganda . . . Er zijn ambtenaren die net zo braaf hun werk doen als in de tijd toen zij ondergeschikt waren aan een Nederlands bewindsman. Voor dezulken en voor hun soortgenoten in velerlei werkkring is het woord over de fiere lijdelijke weerstand *niet* gesproken.'²

Een kritische stem als deze werd in Londen niet vernomen; het werd april '42 voor daar de eerste exemplaren van Nederlandse illegale bladen arriveerden. Die omstandigheid droeg er toe bij dat een groot deel van de werkelijke problematiek in bezet gebied lange tijd niet tot de regering en haar organen doordrong. Geen wonder dat men in kringen van de illegale pers in de loop van '41 de steeds sterkere indruk kreeg dat 'Londen' niet begreep wat in bezet gebied aan de orde was. Dat besef leefde vooral sterk bij de redacteurs van *Het Parool*, maar wij willen de schets van hun beleid nog even uitstellen. Zinvol lijkt het ons, hier uitsluitend iets dieper in te gaan op de ontwikkeling die *Vrij Nederland* van de lente van '41 tot de zomer van '42 doormaakte, al was het maar omdat daarin zo duidelijk tot uitdrukking komt welk een hachelijk avontuur de productie van een illegaal blad vormde.

¹ *Slaet op den Trommele*, 4 (juli 1941), p. 2. ² *Het Parool*, 11 (29 mei 1941), p. 3-4.

In ons vorige deel verlieten wij *Vrij Nederland* op het moment waarop in maart en april '41 nagenoeg allen die met het blad te maken hadden (hoofdzakelijk anti-revolutionaire jongeren uit Amsterdam), gearresteerd waren; tot de weinigen die toen de dans ontsprongen, behoorden de organisator van de verspreiding, mr. A. H. van Namen, en de twee hoofdverspreiders Wim Speelman en Anne Kooistra. Alle drie doken onder maar zij beseften dat het wenselijk was, de productie van het illegale blad voort te zetten: staakte men deze, dan zou dat een sterke aanwijzing zijn dat *Vrij Nederland* inderdaad het werk was geweest van de gearresteerden. De vrouw van een dier gearresteerden, mr. C. van Rij, zocht op verzoek van van Namen Edouard de Nève op; beiden hadden van diens verzetsactiviteit vernomen. De Nève die tot over zijn oren in de 'pilotenhulp' zat alsmede in ander illegaal werk (o.m. voorbereiding van sabotage), was onmiddellijk tot medewerking bereid. Het nieuwe nummer dat van begin tot eind door hem verzorgd was, kwam begin juni uit. 'Willekeurige arrestaties', zo heette het hierin, 'hebben vele Nederlanders die verdacht werden met ons samen te werken uit hun familiekring weggerukt. De vergissingen, door de Gestapo hierbij begaan, zijn even ontelbaar als onverklaarbaar.'¹

Wel ontving de Nève via van Namen enkele artikelen uit kringen van de Vrije Universiteit, maar voor het grootste deel van de inhoud van *Vrij Nederland* moest hij voorlopig zelf zorgen; pas in augustus kreeg hij een vaste assistent in de persoon van de schrijver Jacques Gans, maar deze werkte hoogst onregelmatig. 'Als ik op een bepaalde datum iets per se uit zijn handen moest hebben, moest ik hem op mijn kamer opsluiten', vertelde de Nève ons, 'maar dan maakte hij het ook af. Daarmee was ik er nog niet. Het was moeilijk om aan stencilpapier te komen. Bij het stencillen zelf had ik veel hulp van een relatie uit Zaandam, A. H. Stam. Die organiseerde het. Ook de verspreiding was een heel probleem. Ik kreeg er mensen voor die naar verschillende streken trokken. Het heeft me alles bij elkaar veel geld gekost. Veel mensen durfden geen geld geven'² – de Nève ging zich in zijn blad met verbittering tegen die weigeraars keren:

¹ *Vrij Nederland*, I, 12 (10 juni 1941), p. 2. De *Sicherheitspolizei* werd door de Nève's list geen moment misleid. Alle arrestanten hadden al bekentenissen afgelegd. ² E. de Nève, 6 juli 1959.

'Op de grote dag zullen wij uw hulp niet inroepen. Wij zullen u zelfs beletten, op straat te komen . . . Wij zullen u onomwonden zeggen: 'Gij hebt ons in de dagen van strijd uw steun geweigerd. Rekent thans niet op ons. Gij kunt 'Oranje boven' brullen zoveel gij wilt en uw knoopsgat sieren met enorme, driekleurige strikken, voor ons zult gij niet bestaan, behalve om aan de menigte te tonen hoe en wat gij zijt en waarom gij uit berekening niet hebt gedaan wat gedaan moest worden.'¹

Kort na deze noodkreet werd de Nève in verband met zijn 'pilotenhulp' gearresteerd.² Intussen was van Namen, in Groningen ondergedoken, daar bij toeval in contact gekomen met de verloofde van zijn neef Wim Speelman; die verloofde kende Speelmans onderduikadres dat van Namen niet wist. Via Speelman ontmoette hij weer Kooistra en toen deze drie (van Namen, Speelman, Kooistra) na de arrestatie van de Nève voor het probleem stonden, hoe men *Vrij Nederland* redactioneel kon voortzetten, was het Kooistra die de aandacht vestigde op de hoofdonderwijzer van de school in de Amsterdamse Jordaan waar hij zelf als onderwijzer aan verbonden was: Henk van Randwijk. Van Randwijk betrok van zijn kant de dichter Jan H. de Groot en de journaliste mej. dr. G. H. J. van der Molen bij de besprekingen. Nog twee personen kwamen er bij: A. H. Stam, de Nève's medewerker, en een analyst uit Haarlem, Henk P. Hos, met wie Speelman en Kooistra in contact gekomen waren. Toen het gezelschap in oktober in Amsterdam voor een soort constituerende vergadering bijeenkwam, ontbrak evenwel Kooistra: verdacht van een poging om naar Engeland te ontsnappen, was hij in Delfzijl gearresteerd. Hij stierf een klein jaar later in het concentratiekamp Gross-Rosen.

Op die constituerende vergadering stond allereerst ter discussie, welk karakter men aan het 'nieuwe' *Vrij Nederland* zou geven. De anti-revolutionaire leider Jan Schouten had tegen Speelman, die hem opgezocht had, ge-

¹ *Vrij Nederland*, II, 3 (11 sept. 1941), p. 9. ² De Nève verkreeg voor de Duitse rechtbank uitstel van behandeling door krankzinnigheid te simuleren. Die fictie werd door rapporten van psychiaters die door de Nève's echtgenote, de schrijfster Henriëtte van Eyk, in het complot betrokken waren, ondersteund. De Nève bracht het op, zijn simuleren tot december '43 voort te zetten; hij kon het toen in het Duitse krankzinnigengesticht waar hij opgesloten was en waar hij bijna verhongerde, niet meer uithouden. In een brief aan het *Feldgericht* dat hem ontoerekeningsvatbaar verklaard had, bekende hij zijn daden. Het werd juli '44 voor hij naar Nederland overgebracht was. Op 4 september, de dag vóór Dolle Dinsdag, werd hij tot de doodstraf veroordeeld, maar in de chaos die zich ontwikkelde, raakte zijn dossier zoek. Hij werd naar Sachsenhausen getransporteerd. Aan het slot van een evacuatiemars uit dat concentratiekamp werd hij eind april '45 bevrijd.

zegd dat hij een blad wenste in brede anti-revolutionaire geest. Daar keerde van Randwijk zich tegen: met een uitgesproken anti-revolutionair, ja met een uitgesproken christelijk blad zou men velen afstoten. Hij, van Randwijk, verwachtte weinig van de traditionele partijen en kerken: de oorlog was een revolutie, het gehele maatschappelijke en politieke bestel moest vernieuwd worden en de impuls daartoe moest evenzeer uit de humanistische als uit de christelijke hoek komen. In die geest, zo betoogde hij, diende men *Vrij Nederland* te redigeren. En wat de organisatie betrof: hij was tegenstander van een aparte, zelfstandige verspreidersorganisatie zoals die door Speelman bepleit werd; er moest, zei hij, voor alle aspecten van het werk één centrale leiding komen waar zowel de redactie als de productie en de distributie onder zouden ressorteren. Dat alles werd met grote overtuiging voorgedragen – en Speelman die tien jaar jonger was dan van Randwijk en zich de mindere voelde in algemene ontwikkeling, schikte zich. Met enige wrevel? Misschien wel. Want het zag er naar uit dat *Vrij Nederland* met de dominerende van Randwijk in de centrale leiding, organisatorisch en redactioneel een kant opging waarmee hij, Speelman, zich niet ten volle verenigen kon. Er werd hier de kiem gelegd voor een conflict dat ruim een jaar later in volle hevigheid zou uitbarsten.

★

'Ik ben', zo schreef van Randwijk lang na de oorlog aan zijn vriend Buskes, 'een afschuwelijke sentimentele romanticus en (met mijn verstand) een bijna cynische realist. Ik heb een nooit aflatende angst voor de dood, duizend maal sterker dan je denkt, en daardoor een even grote levenshonger. Ik ben religieus nooit verder gekomen dan de Knipsteeg, maar tegelijkertijd de modernste filosofie voorbij. Ik ben zo ijdel als de pest en zodra ik succes heb of iets van die aard, schaam ik me, heb er genoeg van, en wil weg. Ik ben alleen in mijn verstand volwassen, als persoon ben ik een kind, zoek steeds m'n moeder en wil verzorgd en geliefkoosd worden als een kind. Ik ben erg laf, soms dapper, ik ben een spitsburger en, erger, een bohémien. Ik ben zakenman en artiest, ik ben conservatief en vooruitstrevend, alles bij mekaar. Ik ben eerlijk en oneerlijk en weet zelf niet meer, wanneer het een of het ander, en ik ben mijn eigen vijand.'¹

Wij hebben dit getuigenis voorop willen stellen, maar voegen er aan toe dat het, ook als het juist mocht zijn, toch nauwelijks verklaart waarom Henk

¹ Uit brieven van van Randwijk, aangehaald door J. J. Buskes in *Maatstaf*, april-mei 1968, p. 5-6.

van Randwijk tot een van de inspirerendste figuren van het Nederlands verzet kon uitgroeien. Want de werking van de mens berust niet op zijn innerlijke tegenstellingen en conflicten als zodanig (tegenstellingen en conflicten die velen zich niet bewust zijn en die menigeen in dadeloosheid doen vervallen) – zij berust op de mate waarin hij die tegenstellingen en conflicten te boven komt, ze desnoods meedraagt in zijn uitstralende activiteit. Van Randwijk was diep gekwetst door het onrecht van de bezetting, hij was strijdbaar en hij bezat een zeldzaam expressievermogen. Het is weinigen gegeven, uit te drukken wat honderdduizenden gevoelen; dat gelukt hun alleen wanneer zij via hun eigen sensitiviteit met die honderdduizenden in een onzichtbaar en geheimzinnig contact staan. Zo van Randwijk. Toen hij als twee-entertigjarige de leiding van *Vrij Nederland* in handen nam, werd hij een van de grote vertolkers van lijdend en strijdend Nederland.

Hendrik Mattheus van Randwijk was op 9 november 1909 in Gorcum geboren waar zijn vader een tuinderij annex bloemisterij bezat. Een merkwaardige man, die vader! Gereformeerd, maar in geen kerkgenootschap kon hij het uithouden; ondernemer, maar de winst interesseerde hem niet; steeds verdiept in gemeenschapsproblemen, maar hij bleef een, overigens opgewekte, eenling – Jan H. de Groot beschreef hem als ‘een vrome rebel’¹; die karakterisering zou ook op zijn zoon Henk kunnen slaan, de middelste van zijn vijf kinderen. De moeder was, aldus haar begaafde zoon, ‘stil en somber, ze had het moeilijk; ze torste al het wereldleed.’²

Henk was op de christelijke lagere school een goede leerling; de christelijke mulo volgde, daarna de christelijke kweekschool. Eigenlijk wilde hij naar de universiteit gaan, maar daar was geen geld voor. Hij zette zich aan de zelfstudie waarbij hij in het politieke vlak machtig gegrepen werd door *Het Communistisch Manifest* en door Quacks *De Socialisten*, in het religieuze door de publikaties van Karl Barth. Wat in Nederland in het interbellum voor ‘christelijke politiek’ doorging, verafschuwde hij; zestien jaar was hij toen hij, in '26, met Jan Schouten in debat trad over de beginselen van de anti-revolutionaire politiek: hij moest er niets van hebben! In hetzelfde jaar richtte hij op de kweekschool een krantje op om van zijn sympathie te getuigen voor de algemene staking die in Engeland uitgebroken was.

Toen hij in '28 de kweekschool verliet, kreeg hij als ‘kwekeling met acte’ een aanstelling bij de christelijke lagere school te Werkendam. De bezoldiging was dertig gulden per maand. Hij bleef thuis wonen. Hij had toen al zijn toekomstige vrouw gevonden: een medeleerlinge van de kweekschool,

¹ Jan H. de Groot in a.v., p. 60. ² H. M. van Randwijk, 29 okt. 1958.

Ada Henstra, dochter van de Gorcumse sluismeester. Na hun trouwen (het huwelijk bleef kinderloos) hadden zij het niet breed. Begin '36 kwam opeens meer geld beschikbaar. Er waren tevoren al gedichten van van Randwijks hand gepubliceerd, maar die hadden nauwelijks de aandacht getrokken. Een roman, *Burgers in nood*, waarin het leed van malaise en werkloosheid centraal stond, werd door de kritiek uitnemend ontvangen, sloeg opeens aan en werd in tienduizenden exemplaren verkocht. Met zijn jonge vrouw trok van Randwijk spoedig ('37) naar Amsterdam waar hij, hoewel als 'rood' bekend zo niet berucht, op voorspraak van zijn vriend Buskes benoemd was tot hoofd van een christelijke lagere school in de Jordaan, uitgaande van de vereniging 'Tot Heil des Volks': de Eben-Haëzerschool, officieel voorts hetend: 'Instituut voor haveloze kinderen'. De school was gevestigd in een oude suikerfabriek, even haveloos als de scholieren. Van Randwijk ontpopte er zich, aldus een zijner onderwijzers, als 'een paedagoog bij de gratie Gods'¹; zijn frisse en originele onderwijsmethoden deden zozeer van zich spreken dat het aantal leerlingen in drie jaar tijd verdubbelde. Een groots plan rijpte in zijn geest: midden in de Jordaan, een van de armste wijken van de hoofdstad, diende het mooiste en modernste schoolgebouw van Amsterdam te verrijzen! Ach, in de tijd waarin hij er zich moeite voor gaf, wist hij ook dat de verwezenlijking zou afstuiten op de bezuiniging.

Evenals Frans Goedhart, de eigenlijke oprichter van *Het Parool*, verafschuwde van Randwijk het accoord van München. Dat Engeland een klein jaar later het been stijf hield, was hem een opluchting en de Duitse invasie, mei '40, vervulde hem minder met angst dan met het gevoel, zo vertelde hij ons achttien jaar later, 'dat het gezwel eindelijk doorgebarsten was'²; nu zou een ieder kunnen zien waar het om ging: de Europese beschaving stond op het spel. Slechts op één punt kwam hij, zij het onder uitdrukkelijk protest, de autoriteiten tegemoet: hij ondertekende (oktober '40) de Ariërverklaring. Weinige weken later behoorde hij tot de enthousiaste verspreiders van de illegale brochure van zijn vriend ds. Koopmans, *Bijna te laat!*, waarin juist die Ariërverklaring aan de kaak gesteld werd. Hij gruwde van de Jodenvervolging. In de weken waarin, voorafgaande aan de Februaristaking, een pogrom dreigde in de Jodenhoek, liet hij samen met de evangelist Johan Dijkstra een aantal Joodse gezinnen in de Jordaan onderduiken en na de staking ging hij eerst voor de stakers die met inhouding van loon gestraft waren, geld inzamelen, daarna voor werklozen die weigerden naar Duitsland te gaan; 'het geld kwam van kennissen maar ook firma's als Dake en Höweler

¹ I. de Jong in *Maatstaf*, april-mei 1968, p. 68. ² H. M. van Randwijk, 29 okt. 1958.

gaven grote bedragen.¹ Ander werk volgde, alles gecombineerd met zijn functie als onderwijzer en schoolhoofd, alles met steun van zijn vrouw, die in moed niet voor hem onderdeed en hem in innerlijke rust overtrof: besprekingen met leden van de Lunterse Kring, herbewerking van Miskotte's *Betere weerstand* en van Buskes' *Ons kind in gevaar*, talloze contacten binnen het protestants-christelijk onderwijs om er de geest van verzet tegen van Dams maatregelen te versterken, vergaderingen in de kring van christelijke litteratoren (tegen de Kultuurkamer!) – ook was hij in de lente van '41 via mr. C. van Rij in de Ordedienst ingeschakeld.

De kans die hij in oktober '41 kreeg: de leiding op zich te nemen van een illegaal blad dat met vallen en opstaan al meer dan een jaar bestond, trok hem onweerstaanbaar aan. Hij was er bang voor. Hij vond óók dat het moest, maar *als* het moest, dan onder *zijn* leiding en volgens *zijn* denkbeelden! Hij had een sterke behoefte om te domineren; zij maakte het hem gemakkelijk om nu eens met een charmante glimlach, dan weer met een norske order het uiterste van zijn medewerkers te vergen van wie sommigen hem haast in onderworpenheid volgden, anderen in een mengsel van bewondering en ergernis. Hij kon, aldus een zijner latere mederedacteuren, mr. J. Cramer, van een 'overrompelende suggestiviteit' zijn²; deze werd door zijn stem die recht uit de kern van zijn persoonlijkheid leek te komen, versterkt.

Het eerste wat hij deed, was voor *Vrij Nederland* een drukker vinden. Drukker J. Hoekstra uit Koudum, hem aangebracht door een relatie uit de groep die *De Vonk* uitgaf, zorgde in december '41 voor het eerste gedrukte nummer. In het tweede dat in januari uitkwam, legde van Randwijk een soort politieke geloofsbelijdenis af. Neen, de oorlog was 'niet in de eerste plaats een oorlog tussen Engeland en Duitsland, maar een Europese burgeroorlog', 'de vreselijke wraak over een algemene weigering om het offer onder ogen te zien dat de keuze van de rechte weg zou moeten kosten' – aldus citeerde hij de Engelse socialist John Middleton Murry. Hij vervolgde:

'Jarenlang zijn er onder ons geweest die gewaarschuwd hebben, niet alleen tegen het nationaal-socialisme maar ook tegen onszelf, dat Europa te gronde zou gaan tenzij het zich economisch en sociaal-geestelijk zou durven herzien.

Deze mensen waren de werkelijke revolutionairen van Europa!

Zij kwamen echter alles tekort wat de Nazi's wèl bezitten: bommen, vliegtuigen, tanks, een geraffineerd propaganda-apparaat . . .

De bewoners van Europa, opgeschrikt door het rumoer en de gewelddaden van de inbrekers, zijn thans wakker geworden!

Nu hun huis bijna leeggeplunderd en vernield is, bemerken zij hoezeer ze

¹ A.v. ² J. Cramer, 16 april 1958.

afhankelijk waren van de verwaarloosde geschenken die Christendom en humanisme Europa gaven!

Deze ontdekking is thans de grondslag van ons verzet; moge het morgen de bron zijn waaruit wij kracht putten, een nieuw Europa op te bouwen.¹

Twee maanden later, klemmender nog, haast extatisch, en in de voor van Randwijks stijl typische antithesen:

‘Wie kan beter voor de vrijheid werken dan zij die de slavernij gekend hebben?

Wie hunkert meer naar de gerechtigheid dan zij die terreur en onrecht hebben zien zegevieren?

Wie kent beter de noodzaak van een algemeen aanvaarde verantwoordelijkheid dan zij die door achteloosheid zoveel lijden moesten?

Wie roemt de mildheid der barmhartigheid meer dan zij die de zwakke vertrapt, de onschuldige verslagen en de weerloze ontrecht zagen?

Thans is de kans aan ons!

Wij hebben jaren verspeeld, wij kunnen een eeuw winnen!²

Dit was, in het veelstemmig koor van de Nederlandse illegale pers, een nieuw geluid – een geluid dat, zo voelden velen het, naar onvermoede verten wees. Profetisch deed het aan in zijn hartstochtelijke heilsvonding, maar de onbekende schrijver kon, als eertijds de profeten van Israël, ook toornen tegen de lauwen, de slapers:

‘Daar zijn duizenden die niet wakker geschud zijn door de doodsklokken van deze tijd. Zij worden nauwelijks beroerd door wat er om hen heen gebeurt. Het gruwelijk onrecht dat er dagelijks gepleegd wordt, snijdt hen niet door de ziel. De bittere nood hunner volksgenoten rijpt hen niet de keel toe van benauwdheid. Zij *praten* wel over de nood van de tijd, maar zij *voelen* die niet . . .

Deze mensen (en zo zijn er maar al te veel in ons land) hebben maar één verlangen, en dat is, deze ‘beroerde tijd’ zo goed en zo gaaf mogelijk door te komen. Natuurlijk hopen zij dat Nederland weer vrij wordt, dat H.M. de Koningin weer terugkeert (die zij dan uitbundig zullen toejuichen!) en dat de Moffen, op wie ze graag schelden, zo gauw mogelijk zullen worden verjaagd. Voorzover zij zich Christenen noemen, bidden zij op regelmatige tijden om deze goede zaken.

Maar daarmee houdt hun activiteit dan ook op. Hun leven is door de voorspoed waaraan zij gewend waren, zo door en door verburgerlijkt, dat zij voor geen diepere gevoelens van gemeenschapszin meer vatbaar zijn . . . Zolang aan hún kapitaalje, aan hún inkomen, aan hún huisje en meubeltjes maar niet geraakt wordt, is alles nog zo erg niet. Als hún kinderen maar gespaard worden, dan is er reeds alle reden om God te danken voor zoveel onverdiende zegeningen . . .

Er zijn geen woorden te scherp om de levenshouding van deze Nederlanders te brandmerken. Niet alleen de landverraderlijke klik der NSB is een schand-

¹ *Vrij Nederland*, II, 8 (jan. 1942), p. 3. ² A.v., II (18 maart 1942), p. 3.

vlek voor onze natie – ook voor deze slappe, bange lieden die niets en nogmaals niets doen om de vijand te weerstaan . . ., hebben wij ons diep te schamen.’¹

‘*Vrij Nederland*, de nieuwe nummers’, zo noteerde eind april ’42 de tot verzet geneigde ambtenaar van het gewestelijk arbeidsbureau-Zwolle die wij al eerder aanhaalden,

‘kostelijk, in één woord! . . . Wat deze grauwe en onaanzienlijke krantjes betekenen in deze totale oorlog, is niet te schatten. Hoevele wankelmoedigen onder ons hebben ze weer een sterke, rechte rug gegeven, hoeveel vertrouwen weer teruggegeven aan weifelende harten, hoeveel geesdrift verspreid en inzicht en besef verhelderd?’

Hoeden af voor jullie, naamloze redacteurs. En Gods zegen over je goede werk.

Elke keer weer moet ik mezelf dwingen, de blaadjes door te geven. Je zou ze wéér willen lezen, keer op keer. Maar het mag niet. Doorgeven, en vlúg, zolang ze nog actueel zijn.’²

★

Het redigeren van een illegaal blad was ten dele normale redactionele arbeid (schrijven, beoordelen, selecteren en bewerken van berichten en artikelen) maar het was ook veel meer. De redacteurs moesten zelf de stof verzamelen. Dat betekende dat zij zich zo breed mogelijk moesten oriënteren over datgene wat in het land geschiedde en wat juist niet in de dagbladpers te lezen stond. Contacten met andere groeperingen waar verzet geboden werd, ook met andere illegale organisaties, vloeiden hieruit voort. Maar hoe rijker de inhoud van een illegaal blad werd, des te kwetsbaarder werd het. Daar kwam bij dat de noodzaak van specialisatie in die beginjaren vaak onvolgende in het oog gehouden werd: men werd door het zich uitbreidende werk en door de contacten die met anderen tot stand kwamen, als het ware meegesleept. De *Vrij Nederland*-groep liet niet alleen een illegaal blad verschijnen, zij ging de zorg voor onderduikers op zich nemen, zij ging zich moeite geven, een net van geheime zenders op te bouwen dat het gehele land bestreek, zij ging militaire gegevens verzamelen en dus ook driftig zoeken naar wegen en middelen om die gegevens naar Engeland weg te werken, kortom: zij werd een soort microkosmos waarin vele aspecten van het illegale

¹ A.v., 14 (8 mei 1942), p. 7. ² A. van Boven: *Jan Jansen in bezet gebied*, p. 116–17 (24 april 1942).

werk weerspiegeld waren. Wel bleef het blad zelf centraal staan. Van Randwijk schreef er de hoofdartikelen voor en behandelde alles wat met de arbeidsinzet te maken had, van Namen stelde de buitenlandse overzichten samen, anderen droegen artikelen bij over gebeurtenissen in sectoren waarmee men in nauw contact stond: het kerkelijk verzet, het protestants schoolverzet, het kunstenaarsverzet. Via van Randwijk was er van meet af aan veel samenwerking met de groep van *De Vonk*, van de zomer van '42 af ook met de Ordedienst. Aan de top, dat was praktisch onvermijdelijk, kwam een zekere specialisatie tot stand.¹ Speelman en Hos, die beiden al gezocht werden en dus ondergedoken waren, zorgden voor de productie van de nummers en organiseerden de distributie, als eigenlijke redactie gingen van Randwijk (hoofdredacteur), Jan H. de Groot, van Namen en mej. van der Molen fungeren – die laatste niet zonder aarzeling: ze was zeventien jaar ouder dan van Randwijk, ze kwam uit de anti-revolutionaire hoek, en zij was van mening dat van Randwijk te 'socialistisch' was en over de Sowjet-Unie (waar hij in '35 een kort bezoek aan gebracht had) te idealistisch dacht. Een artikel als dat waarin begin april '42 voorspeld werd dat heel Duitsland na de oorlog communistisch zou worden en dat Nederland zich daarbij zou moeten aanpassen en in elk geval niet 'een soortement kapitalistisch regiem' zou kunnen handhaven,² ging haar veel te ver; zij bleef intussen lid van de redactie. Deze kwam als regel eens per maand bijeen. Van de leden stond slechts één bij de *Sicherheitspolizei* gesignaleerd: van Namen; zijn activiteit voor het 'eerste' *Vrij Nederland* was aan de *Sicherheitspolizei* bekend.

In de vroege lente van '42 ging het met van Randwijk haast mis. Hij had in februari een aan de Jodenvervolgung gewijde, illegale brochure geschreven: *Tenzij . . . Een ernstig beroep op het geweten van het Nederlandse volk*,³ waarin hij terugkeek op wat in '40 en '41 geschied was:

'Het is de systematische verpauperisering van de Joden, de onverbiddelijke en harteloze uitdrijving uit ons volk, de langzame, wetenschappelijk voorbereide en geruisloos uitgevoerde moord op onze medemensen. Dit is antisemitisme: geweld, onrecht en doodslag, erger: opstand en ongehoorzaamheid tegen de God van Israël, het trotse gebaar van het Germaanse heidendom dat met de Joden de God der Joden, dat is: de Vader van onze Heer Jezus Christus wil uitdrijven uit onze wereld.

Ons volk zwijgt en ziet toe . . .'

¹ Van de leden van de Centrale Leiding vertrok Stam in februari '42 naar Zwitserland. ² *Vrij Nederland*, II, 12 (1 april 1942), p. 2. In een van de door de Nève geredigeerde nummers had nog gestaan: 'Maar we vergeten niet dat het doel van Moskou de wereldrevolutie is! Dus ook het communisme is onze vijand!' (a.v., 4 (eind sept. 1941), p. 8) ³ Collectie pamfletten, 140.

Van dit betoog en de daarbij aansluitende oproep tot solidariteit (wij komen daar in hoofdstuk 12 op terug) had van Randwijk, toen hij eenmaal de illegale brochures in handen had, vijfhonderd exemplaren aan een lid van de *De Vonk*-groep gegeven; dat lid werd in maart gearresteerd en noemde van Randwijks naam. Op een ochtend vroeg kwam de inval. 'Ze deden met een loper de deur open, Viebahn' (een *Kriminalsekretär*, verbonden aan Lages' *Aussenstelle*) 'en een paar Hollandse SD'ers. Henk en ik', aldus later Ada van Randwijk,

'hadden spionagemateriaal, dat lag gewoon op het nachtkastje. Ik liep nog in peignoir en de Hollanders zeiden iets tegen elkaar over mij. Ik zei: 'Denkt u er om, u bent hier voor huiszoeking en ik wil geen op- en aanmerkingen.' Viebahn heeft, toen ik me over hen beklaagde, die Hollanders weggestuurd. Ik vroeg of ik me mocht gaan aankleden, en toen heb ik de enveloppen met spionagemateriaal verstoppt in het linnengoed en kriskras uit de kast gegooid. Ondertussen was (een andere SD'er) gekomen met twee vervangers en toen die het huis gingen doorzoeken en in de slaapkamer kwamen, zeiden ze: hier zijn ze al geweest.

Henk moest mee om verhoord te worden. Maar ik heb bij Viebahn veel bereikt. Ik ben naar hem toegegaan om te zeggen dat hij Henk los moest laten. Ik deed erg uit de hoogte, en hij zei dat Henk direct na het onderzoek thuiskwam, wat niet gebeurde. De tweede keer dat ik ging, zei ik dat Henk een cheque moest tekenen. Viebahn heeft me toen mee naar de gevangenis genomen en ik kon Henk duidelijk maken dat ze niets hadden gevonden. De derde keer zei ik kwaad dat ik altijd had gedacht dat een Duitse officier die zijn woord gaf, te vertrouwen was. Ik zei: 'En nou kom ik niet meer vragen, dan blijft-ie maar zitten.' Ik ging gewoon woedend weg. Ik was nog niet thuis of Henk belde op. Hij was vrijgelaten.'¹

Van Randwijk had in zijn gevangenschap die twee weken duurde, glashard ontkend dat hij iets met de brochure *Tenzij* . . . te maken had, ook toen hij met het lid van de *De Vonk*-groep geconfronteerd werd. Kennelijk was Viebahn door Ada van Randwijk sterk geïmponeerd. Hoe dat zij – met de woorden 'Of u bent de grootste leugenaar of u bent onschuldig', stelde hij de hoofdredacteur van *Vrij Nederland* op vrije voeten. De van Randwijks doken nu onmiddellijk onder.

Twee maanden later deed zich een nieuwe crisis voor, nog gevaarlijker.

Een *V-Mann* van de *Sicherheitspolizei* had contact met Hos gekregen, had zich z.g. gewond in het Amsterdamse Binnengasthuis laten opnemen en was daar door Hos met hulp van medewerkers van de *Vrij Nederland*-groep uit bevrijd. Hos deelde deze niet-doorziene verrader mee dat hij op zondag

¹ A. M. van Randwijk-Henstra in *Maatstaf*, april–mei 1968, p. 164–65.

28 juni '42 een afspraak had in het buitenhuisje van mej. van der Molen in Noordwijk. De Nederlandse politie kreeg opdracht, hem en mej. van der Molen aldaar te arresteren. Hos kon zich echter niet aan zijn afspraak houden en bleef weg, maar de politie trof wèl mej. van der Molen aan. Notabene, er was redactievergadering van *Vrij Nederland* en van Randwijk en de Groot waren ook aanwezig. Van Namen was naar de kerk. Toen hij aan kwam lopen, zag hij dat er onraad was – hij liep door. De Nederlandse rechercheur die het onderzoek leidde, had achter van Namens ware identiteit kunnen komen (hij was als voortvluchtig gesignaleerd en de *Sicherheitspolizei* bezat een foto van hem), maar wist van de overigen niets bijzonders af. Dezen ontkennen, ooit van Hos gehoord te hebben. 'Ze hebben mij', aldus mej. van der Molen, toen vijftig jaar oud,

'alleen maar aangezien voor een oude juffrouw die zich ook nog wat met vriendelijke hulp aan haar medemensen bezighield, maar niet met zulke stoute dingen als illegale bladen! Ik heb deze houding natuurlijk krachtig volgehouden'¹–

zij bleef niettemin vier weken lang opgesloten, van Randwijk en de Groot daarentegen (de rechercheur bleek zeer geïnteresseerd in hun literaire werken, hij was een groot bewonderaar van *Burgers in nood*) bevonden zich na drie dagen weer in vrijheid.

Wij keren terug naar van Randwijks bekentenis jegens Buskes: 'Ik heb een nooit aflatende angst voor de dood, duizendmaal sterker dan je denkt.'

Tweemaal was hij de dood rakelings gepasseerd – hij wist het. Maar zijn illegaal werk zette hij voort.

De illegale CPN

Mèt de door Sneevliet geleide Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij was de Communistische Partij Nederland in de zomer van '40 de enige Nederlandse politieke groepering geweest die als zodanig in de illegaliteit was gegaan. De leiding was komen te berusten bij een driemanschap: Paul de Groot, Lou Jansen, Jan Dieters. Van hen drieën gaf Paul de Groot de politieke hoofdlijn aan. Hij was hoofdredacteur van *De Waarheid*, d.w.z. dat hij het was die de gestencilde kaderkrant samenstelde die naar vertrouwde adressen in het gehele land gebracht werd; daar zorgden stencilploegen voor de plaatselijke of regionale edities van illegale bladen die als regel *De Waarheid* heetten. Jansens voornaamste functie was het onderhouden van contact

¹ Getuige G. H. J. van der Molen, *Enq.*, dl. VII c, p. 300.

met het district Amsterdam waar de CPN het sterkst was, Dieters onderhield het contact met de overige districten. In die districten waren van de zomer van '40 af drie nieuwe partij-organisaties opgebouwd: een organisatie van propagandisten, een organisatie die *De Waarheid* ten dienste stond, en een reserve-organisatie van partijgenoten en sympathisanten waaruit lacunes in de eerste twee aangevuld konden worden. De drie organisaties samen telden eind '40 ca. tweeduizend leden. Men had er dus het gros van de vooroorlogse communisten (de CPN had in mei '40 ca. negenduizend leden van wie ca. vierduizend in Amsterdam woonden) buiten gelaten; men had er speciaal diegenen die als functionarissen of als leden van vertegenwoordigende lichamen plaatselijk of landelijk bekend waren, niet in opgenomen. De illegale organisaties waren als elite-organisatie gedacht; zij werden zorgvuldig afgeschermd, mede in het licht van adviezen van geëmigreerde leden van de *Kommunistische Partei Deutschlands*. Regel was, dat elke 'cel' uit niet meer dan vijf personen bestond, van wie slechts één contact had met zijn superieur in de partij. Dit nam niet weg dat in veel gevallen leden van een bepaalde cel toch wel de namen kenden van leden van andere cellen dan hun eigen; vele communisten kenden elkaar al sinds jaren.

Tussen de Februaristaking (25-26 februari '41) en het begin van de Duitse invasie in de Sowjet-Unie (22 juni '41) werd deze illegale CPN plaatselijk in sterke mate door de *Sicherheitspolizei* gepenetreerd (in Amsterdam, Arnhem, Groningen, Den Haag en Leiden) – hier vloeiden bijna vijfhonderd arrestaties uit voort, hoofdzakelijk van verspreidersgroepen van *De Waarheid* en andere communistische illegale bladen. De nieuwe arrestaties, in de nacht van 24 op 25 juni '41 uitgevoerd, waarbij, aansluitende arrestaties inbegrepen, ca. zeshonderd communisten opgepakt werden (ca. tweehonderd hunner werden in de loop van enkele maanden vrijgelaten), vormden niet zozeer een slag voor de illegale organisatie want deze zeshonderd arrestaties droegen een preventief en intimiderend karakter: men had er diegenen voor uitgekozen die als vooroorlogse functionarissen of leden van vertegenwoordigende lichamen bekend waren, en juist deze groep was in het algemeen buiten de illegale organisatie gehouden. Intussen maakte die tweede arrestatiegolf het elke communist, daargelaten of hij illegaal werkzaam was, wel opnieuw duidelijk dat communistische activiteit op de scherpste wijze vervolgd zou worden. Een bekendmaking van het *Reichskommissariat* die op 6 september '41 in de gehele Nederlandse pers verscheen, hield trouwens in dat op zodanige activiteit de doodstraf stond. Men liet zich hier niet door afschrikken. Integendeel: er ging van het feit dat de Sowjet-Unie nu kennelijk voor haar leven vocht, een inspirerend effect uit. Het 'vaderland der arbeiders' was in gevaar! Ook voor de Nederlandse communisten sprak het

vanzelf dat zij, waar dáár miljoenen sneuvelden, zelf geen offers mochten schuwen. De instructies die via de door Daan Goulooze beheerde geheime zenders uit Moskou binnenkwamen en waarin verscherpte strijd tegen de Duitse bezetter gelast werd, waren overigens, wat hun inhoud betrof (men moest gewapende partisanengroepen vormen), onuitvoerbaar en wat hun strekking aangaat, eigenlijk overbodig.¹

¹ Het werk van Goulooze heeft in hoofdzaak naast het illegale werk van de CPN gestaan. Men moet hem in de eerste plaats zien als de leider van een voor de Sowjet-Unie werkende spionagegroep. Goulooze had die groep vóór de oorlog met grote bekwaamheid opgebouwd. Hij had, aldus zijn biograaf G. J. Harmsen, enkele tientallen informanten die hem hun berichten deden toekomen. Hij zorgde voor het coderen. Die berichten gingen dan, in een sigaret, een lucifersdoosje of een zaklantaarnbatterij verstopt, naar zijn marconisten toe die uitsluitend een seincode bezaten en dus evenmin wisten wat zij uitzonden als wat zij ontvingen. Zij gebruikten zenders die in het algemeen op korte afstand niet hoorbaar waren en dus moeilijk uitgepeild konden worden. Eind '41 had Goulooze niet minder dan vijf van die zenders in dienst. Hij liet ze voortdurend verplaatsen en liet zijn marconisten bovendien volgens met Moskou afgesproken schema's op onregelmatige tijden en op wisselende frequenties uitzenden. Voor het koerierswerk en voor de huisvesting van de marconisten waren hierbij talrijke helpers ingeschakeld.

Daarnaast was Goulooze verbindingsman met de Komintern zowel voor de CPN als voor de in ons land bestaande illegale *KPD*-organisatie. Hij onderhield die verbinding radiografisch en door middel van Zweedse zeelieden die Delfzijl aandeden en die in Stockholm contact konden opnemen met de Komintern-vertegenwoordiger die zich daar bevond. Langs die weg werd geld, maar ook communistische propagandalectuur die voor Duitsland bestemd was, ons land binnengesmokkeld. Inderdaad wisten enkele illegale *KPD*'ers van Nederland uit contacten in Duitsland te leggen maar onze algemene indruk uit het, overigens schaarse, bewaardgebleven materiaal is dat deze niet veel om het lijf hadden.

Goulooze's gehele organisatie werd in de zomer van '43 opgerold. Hij werd toen ook zelf gearresteerd; via het Huis van Bewaring te Amsterdam kwam hij in het concentratiekamp Vught terecht en vandaar in Sachsenhausen; ook *zijn* dossier raakte zoek in de Dolle Dinsdag-crisis. Hij overleefde de oorlog. In Nederlandse verhoudingen is wat hij met zijn vijf zenders op spionagegebied verricht heeft, uniek geweest.

Naast Goulooze's spionagegroep zijn nog enkele voor de Sowjet-Unie werkende spionagegroepen in ons land actief geweest. Een groep die in '38 van België uit opgebouwd was, had de Arnhemse communisten Anton Winterink en een zekere 'Velo' (zijn ware naam is ons niet bekend) als leiders. Zij gaven, schijnt het, meestal militaire inlichtingen door, die soms van Nederlandse arbeiders die in Duitsland werkten, afkomstig waren. Winterink werd in augustus '42 gearresteerd en met een aantal medewerkers in België berecht. Allen werden op één na ter dood veroordeeld en, aldus Harmsen, vermoedelijk in '44 geëxecuteerd. Wij nemen aan dat 'Velo' in leven gebleven is.

Tenslotte werden in de zomer van '42 drie in Moskou opgeleide geheime agenten

Onmiddellijk na de 22ste juni 1941 staakte Paul de Groot zijn aanvallen op de Londense regering. Hij wilde de CPN in een nationaal verzetsfront invoegen; daar vloeide uit voort dat hij ook ten aanzien van het Oranjehuis zijn koers wijzigde. 'Wij zijn geen aanhangers van het Oranjehuis', schreef hij in augustus '41 in *De Waarheid*. 'Wij hebben echter ook geen bijzondere redenen tot vijandschap tegenover de Koningin', en aangezien het er nu vooral op aankwam, 'de grootst mogelijke eenheid en kracht der verzetsbeweging tot stand te brengen', gaf hij het parool uit dat op Koninginnedag, 31 augustus, 'de massa's op straat moeten komen, in zulke indrukwekkende en machtige aantallen dat de Nazi's en hun NSB-knechten de schrik in de benen zal slaan . . . Daarom thans met man en macht de voorbereidingen getroffen voor de 31ste augustus! Geen man, geen vrouw en geen kind mag op die dag thuis blijven!'¹

Het schijnt dat communisten hier en daar, met name in de Zaanstreek, na die oproep pogingen ondernamen om samen met andere verzetsgroepen de door de Groot geëiste demonstraties voor te bereiden. Zij hadden daarbij weinig of geen succes en hoewel er niet alleen in *De Waarheid* maar ook in plaatselijk verspreide pamfletten op aangedrongen was, de Groots oproep te volgen, werd er op Koninginnedag nergens gedemonstreerd. In alle grote steden patrouilleerden, gelijk al eerder vermeld, eenheden van de *Ordnungspolizei*, ja zelfs van de *Wehrmacht*.

Dit militaire vertoon had met de Groots oproep te maken. Geïrriteerd door de voortgezette communistische agitatie had Rauter op 25 augustus aan Harster het denkbeeld voorgelegd om als '*eine Abschreckung der übrigen noch in Freiheit befindlichen Kommunisten*' honderd van de in juni gearresteerde communistische voormannen uit de kampen Schoorl en Amersfoort naar

via Engeland en met hulp van de Engelse geheime dienst gedropt: twee Nederlanders, de drie-en-zestigjarige ex-predikant J. W. Kruyt en zijn zoon Nico, en een Duitser, Bruno Kühn – alle drie moesten zich, aldus Harmsen, bij Goulooze melden maar daarna een eigen net opbouwen. Harmsen betwijfelt of zij daar in geslaagd zijn. Kühn werd in juli '43 gearresteed en nam vergif in. Nico Kruyt overleefde de oorlog. Zijn vader brak bij zijn landing in België een been, werd een paar dagen later gearresteed, slikte zijn zelfmoordcapsule in, maar men wist zijn maag tijdig leeg te pompen. Hij werd korte tijd later geëxecuteerd.

¹ *De Waarheid* (26 aug. 1941), p. 1-2.

Buchenwald te transporteren'.¹ Op de 25ste of op een van de twee daarop volgende dagen viel de Grootso oproep ergens in het land in Duitse handen. Hier vloeide uit voort dat Harster op de 27ste, vier dagen voor Koninginnedag, Rauters denkbeeld aan de *Chef der Sicherheitspolizei und des SD*, Heydrich, doorgaf. Er werd niet tijdig op gereageerd en er was dan ook aan Rauters suggestie nog geen enkele uitvoering gegeven toen Koninginnedag genaderd was. Mede door het ijlings gelaste Duitse militaire vertoon bleven straatdemonstraties die dag uit.

Desondanks was Rauter van mening dat de tijd gekomen was om met de hardste maatregelen in te grijpen, niet alleen tegen de communisten, wier actie op hem steeds de uitwerking had van een rode lap op een stier, maar ook tegen de Joden die volgens hem nog niet voldoende geïntimideerd waren. Hij reisde naar Berlijn en belde van daaruit op 3 september Himmler op die zich in het *Führerhauptquartier* bevond. Hem vroeg hij om machtiging, drie- tot vierduizend communisten en Joden, allen zo mogelijk tussen de achttien en vijf-en-dertig jaar, naar Mauthausen over te brengen. Himmler ging hiermee accoord. '*Der Reichsführer ist grundsätzlich der Auffassung*', zo gaf Rauter Himmlers standpunt weer,

*'dass alles das, was sich kommunistisch führend betätigt, nach Mauthausen abzuschieben wäre. Der Kommunismus sei eine solche Weltgefahr, seine Zähigkeit, Beharrlichkeit und Kampfesart stelle sich jetzt erst so recht ins Licht, dass er auch in Holland rücksichtslos ausgemerzt werden müsse. Er erteile die Vollmacht, dass also sämtliche Kommunisten, sofern sie gefährlich sind, und auch das Grossstadtesindel, das durch hetzerische Tätigkeit hervortritt, sowie Juden, die auf diesem Sektor in Erscheinung treten, mit Transport nach Mauthausen abgeschoben werden.'*²

Na terugkeer in Den Haag legde Rauter onmiddellijk (5 september) zijn door Himmler goedgekeurd voorstel aan Seyss-Inquart voor. '*Er ist*', zo kon Rauter aan Harster doen weten, '*mit dieser Massnahme einverstanden*' (een dag later, 6 september, verscheen de bekendmaking in de pers dat op alle communistische activiteit de doodstraf stond). '*Ich bitte, noch mit Gruppenführer Heydrich darüber Fühlung aufzunehmen*' (hem had Rauter in Berlijn kennelijk niet kunnen spreken) '*und dann sofort den Abtransport dieser Kommunisten nach Mauthausen in die Wege zu leiten*'.³ Over de Joden sprak Rauter niet in die instructie, plausibel is evenwel dat Rauters contact met Himmler een rol gespeeld heeft bij de grote razzia's die enkele weken later in Gelderland en Overijssel plaats vonden. Wat de communisten aan-

¹ Notitie, 25 aug. 1941, van Harster betr. een telefoongesprek met Rauter (HSSuPF, 158 B d). ² Notitie, 5 sept. 1941, van Rauter voor Harster (a.v., 157 a). ³ A.v.

ging, achte Harster de uitvoering van Rauters denkbeeld, het mocht dan door Himmler en Seyss-Inquart goedgekeurd zijn (had Rauter Seyss-Inquarts opinie wel juist weergegeven?), niet wenselijk. Hij ging remmen en deed dit, naar wij aannemen, na overleg met Seyss-Inquart; hij berichtte op 6 september aan Heydrich dat *'die Gesamtzahl der festgenommenen Kommunisten tausend noch lange nicht erreicht'* (in werkelijkheid beschikte hij over bijna negenhonderd communistische arrestanten¹), bovendien werden tegen een aantal hunner processen voorbereid. *'Ihre weitere Anwesenheit hier'*, aldus Harster, *'ist auch, falls Gerichtsverfahren nicht durchgeführt werden sollen, zur Aufrollung des kommunistischen Parteiprogramms² erforderlich'* – de ene gearresteerde communist moest dan als getuige gebruikt worden tegen de andere. Harster maakte van de gelegenheid gebruik, Heydrich mee te delen dat, naar hij verwachtte, de *Wehrmacht* zich op het standpunt zou stellen dat communistische activiteit na de 22ste juni als *'Feindbegünstigung'* beschouwd moest worden *'und daher unter die Kriegsgerichtsbarkeit fällt'* – dat zou betekenen dat de *Sicherheitspolizei* met gearresteerde communisten niet langer kon doen en laten wat zij wilde, maar dat dezen in beginsel allen voor rechtbanken van de *Wehrmacht* gebracht moesten worden. Inderdaad was in de bekendmaking van 6 september van 'ter dood veroordeling door de Duitse krijgsraden' gesproken. Wat vond Heydrich daarvan? Hij, Harster, maakte zich geen zorgen: *'die Zusammenarbeit mit den Kriegsgerichten'* was *'eine ausgezeichnete'* en hij meende,

*'dass eine Vereinbarung mit dem Wehrmachtbefehlshaber und seinen Kriegsgerichten bestimmt erzielt werden kann, wonach die besonders schweren Fälle kommunistischer Betätigung in denen ein Todesurteil zu erwarten ist, dorthin abgegeben werden, während in allen leichten Fällen die Sühne in einer Verbringung nach Mauthausen besteht.'*³

Heydrich reageerde als door een horzel gestoken: *'Die Bekämpfung insbesondere der kommunistischen Bewegung ist allein Angelegenheit der Sicherheitspolizei und des SD und gegebenenfalls der sicherheitspolizeilichen Standgerichte'*, liet hij telegraferen⁴ – rechtbanken van de *Wehrmacht* hadden daar niets mee te maken! Harster evenwel, wie veel gelegen was aan de *'Zusammenarbeit mit den Kriegsgerichten'*, liet niet los, toog enkele dagen later naar Berlijn en wist Heydrich voor zijn opvatting te winnen. *'Abschliessend'*, zo

¹ De bijna vijfhonderd 'activisten' die vóór 22 juni '41 gearresteed waren en de vierhonderd kaderleden die op dat moment in het kamp Schoorl zaten. ² Wij nemen aan dat Harster bedoelde: *'der kommunistischen Parteiorganisation'*; de tekst is een telexbericht en er kwamen in telexberichten meer van die fouten voor. ³ Telexbericht, 6 sept. 1941, van Harster aan Heydrich (*HSSuPF*, 157 a). ⁴ Telegram, 10 sept. 1941, van *RSHA IV* aan Harster (a.v.).

noteerde hij, 'hat der Gruppenführer' (Heydrich) 'mir aufgetragen dafür zu sorgen, dass in kommunistischen Angelegenheiten nur entweder Todesurteile oder Überweisung an die geheime Staatspolizei zur Verbringung in ein KL' (concentratiekamp) 'anerkannt wird'¹ – Mauthausen werd hier niet meer specifiek genoemd, en naar dit vernietigingskamp werden in die tijd inderdaad slechts Joden overgebracht; de Nederlandse communisten werden als regel naar Buchenwald of Neuengamme gezonden. Dat laatste nam niet weg dat nu op alle Duitse niveaus overeenstemming bestond dat men voortaan bij gearresteerde communisten, tenzij natuurlijk bleek dat zij zich niet aan enige verzetsactiviteit schuldig gemaakt hadden, slechts tussen twee mogelijkheden behoefde te kiezen: voor een *Wehrmachtgericht* brengen als de doodstraf te verwachten viel, en anders, zonder vorm van proces: het concentratiekamp.

★

Al voor het uitbreken van de tweede wereldoorlog waren binnen de CPN enkele voorbereidingen getroffen om, mochten de omstandigheden dat wenselijk maken, een sabotagegroep tot actie te laten overgaan. Met die voorbereidingen was een vertrouwd partijlid belast, Jan Hendrik van Gilse, geboren in 1912, een zoon van de componist-dirigent die wij in ons vorige hoofdstuk noemden. Wij hebben niet de indruk dat van Gilse al veel voorbereid had toen Hitler de Sowjet-Unie aanviel. Kort nadien werd door de Groot, Jansen en Dieters besloten, de sabotage met kracht te bevorderen. In de gehele illegale organisatie werd het parool uitgegeven, dat men in de bedrijven het arbeidstempo moest drukken en, zo mogelijk, machines moest beschadigen. Bovendien werd gelast, een aparte sabotage-organisatie te vormen. De leiding werd aan van Gilse opgedragen; hij kreeg als naaste medewerkers de partijleden Max Meyer, een oud-Spanjestrider, de negen-en-twintigjarige Gerben Wagenaar, monteur bij het Gemeentelijk Electriciteitsbedrijf te Amsterdam, en de negen-en-twintigjarige assistent van de Landbouwhogeschool te Wageningen, Jan Schouten. Schouten onderhield het contact met de partijleiding² maar soms werden namens de partijleiding ook wel opdrachten door Goulooze overgebracht. Van Gilse en de zijnen begonnen met de vorming van kernen van saboteurs die in vele delen des lands tot stand kwamen. De organisatie ging in totaal ca. tweehonderd leden

¹ Notitie, 30 sept. 1941, van Harster (a.v.). ² Hij kwam in mei '43 om het leven toen een explosieve lading die hij aan een spoorlijn bij Amersfoort wilde aanbrengen, voortijdig ontplofte.

tellen die telkens in groepjes voor bepaalde acties opgeroepen werden. Intern werd die organisatie, die strikt van het apparaat van *De Waarheid* gescheiden werd, aangeduid als 'het MC' – het Militair Contact, maar toen in een enkel geval door leden van dat MC vijandelijke *V-Männer* en provocateurs geliquideerd waren, werd ook wel van 'de Moord-Centrale' gesproken.

Aanvankelijk had dit MC een groot tekort aan springstoffen en brandmateriaal, maar met behulp van technici, soms ook van communistische studenten in de scheikunde, wist men na enige tijd bruikbare sabotagemiddelen te vervaardigen: korte dichtgelaste ijzeren buizen die met explosieven gevuld werden en waarin zich een 'lont' bevond (veelal een houder met salpeterzuur dat zich door de wand heenvrat waarna de explosie ontstond), of kleine pakjes met brandbaar materiaal, ook met zulk een 'lont', waar mede een brok natrium in gestopt was dat het vuur krachtig aanwakkerde. Toen deze middelen eenmaal beschikbaar waren, ging men tot actie over. Er werd door dit MC in de periode herfst '41–herfst '42 een aanzienlijk aantal sabotagedaden gepleegd, waarbij men aan het einde van die periode, toen veel arrestaties plaatsgevonden hadden, in Rotterdam in contact kwam met een door de communist Sally Dormits geleide communistische groep die zich 'de Nederlandse Volksmilitie' noemde, in Amsterdam met de groep CS-6 die geen specifiek-communistisch karakter droeg – daar komen wij in ons volgende deel op terug.

De eerste grote actie van het MC was, in Amsterdam, het in brand steken van de constructiewerkplaats voor houten modellen in de Fokkerfabrieken. Dat geschiedde in november '41. Een overeenkomstige aanslag bij de constructiewerkplaats van spoorwegwagons van de fa. Beijnes te Haarlem mislukte en bij de Hollandse Draad- en Kabelfabriek te Amsterdam kon men slechts geringe schade veroorzaken. Meer succes had men in juli '42 met een actie tegen transformatorhuisjes bij het Noordzeekanaal: enkele werden opgeblazen waardoor de productie van de Hoogovens korte tijd uitviel. Aanslagen op spoorwegen en spoorwegviaducten (bij Hengelo, Twello en Dordrecht en in Rotterdam¹) mislukten; wel kon men met goed gevolg sabotage bedrijven aan spoorwegwagons die op emplacementen stonden (Haarlem, Den Haag, Tilburg en Twente). In de zomer van '42 slaagde men er voorts in, enkele Duitse jagers op het vliegveld Gilze-Rijen in brand te steken. Dan werden in verscheidene plaatsen auto's van de *Wehrmacht* vernield; ook werd, in Amsterdam, brand gesticht in een voor de *Wehrmacht* werkende garage en in Rotterdam in een bioscoop en tenslotte werden,

¹ Dit was de aanslag die in augustus '42 tot het fusilleren van vijf Rotterdamse gijzelaars leidde. Hierover meer in ons volgende deel.

opnieuw in vele delen des lands (in Kennemerland, in de Zaanstreek, in Rotterdam, bij Arnhem en in Twente) opslagplaatsen van hooi, stro of levensmiddelen in brand gestoken; in de buurt van Deventer lukte dat in de zomer van '42 meer dan tienmaal en daar ging ook een graansilo in vlammen op.¹

Het was een van de Amsterdamse groepen van het MC die, toen de NSB in december '41 uitgeroepen was tot de enig toegelaten politieke partij, op 21 januari '42 twee van de bovenbeschreven ijzeren buizen door het raam wierp van het pasgeopende tehuis van het Studentenfront der NSB. Slechts één van de twee buizen ontplofte; de schade was gering. Toen evenwel vervolgens op de 24ste gepoogd werd, een benzinstation van de *Wehrmacht* in brand te steken, nam de bezetter strenge maatregelen. Er werd een avondklok ingesteld (na acht uur mocht men zich niet op straat bevinden) en alle gebouwen van de overheid en van de NSB werden onder bewaking van burgers gesteld.² Op 29 en 30 januari werden voorts vijf-en-tachtig vooraanstaande Amsterdammers naar het concentratiekamp Amersfoort overgebracht waar de meesten hunner tot 20 april, Hitlers verjaardag, vastgehouden werden. Onder hen bevonden zich de hoogleraren J. J. G. Borst en G. C. Heringa, beiden lid van de leiding van Medisch Contact. Er deden zich onder deze vijf-en-tachtig in Amersfoort geen sterfgevallen voor.

Al een week of zes voor die Amsterdamse aanslagen waren in de hoofdstad acht-en-twintig leden van het MC gearresteerd. Zij bleken zonder uitzondering tegen alle martelingen bestand. '*Die Vernehmungen*', zo rapporteerde Lages op 25 januari aan Harster, '*waren bisher äusserst schwierig. Trotz verschärfter Vernehmung*' (een eufemisme voor sadistische pijniging) '*wird niemand mehr belastet*' (niemand had dus een naam van een niet-gearresteerde genoemd). '*Diese Gruppe ist bislang die hartnäckigste, die in Amsterdam gearbeitet worden ist.*' Lages had nu het opsporingsapparaat versterkt: zijn eigen '*CPN-Referat*' had hij van drie op zeven man gebracht, hij had daar tien rechercheurs van het '*Kommando Bakker*' (de 'foute' groep van het politie-

¹ Over de sabotage-acties van het MC werd aan de landelijke leiding van de illegale CPN regelmatig gerapporteerd. Onze gegevens over die acties ontleen wij in hoofdzaak aan het overzicht dat Lou Jansen na zijn arrestatie aan de *Sicherheitspolizei* gaf. Wij zien geen reden om de betrouwbaarheid van dit overzicht (waarin ook van mislukkingen melding gemaakt is) te betwijfelen. ² Een volgens *Vrij Nederland* 'historische' anecdotie ging de ronde doen. Agent tegen wachtloper: 'Wie daar?' Antwoord: 'De nachtwacht.' 'Van Rembrandt?' 'Nee, van die andere schilder!' (*Vrij Nederland*, II, 10 (21 febr. 1942), p. 3) De avondklok en het wachtlopen werden na vijf weken beëindigd. Nog voor het wachtlopen goed was georganiseerd, was door het MC op 30 januari nog een aanslag gepleegd op de NSB-boekhandel in de Kalverstraat te Amsterdam.

bureau Nieuwe Doelenstraat) aan toegevoegd, *'daneben wird das V-Mann-Netz weitgehendst eingespannt. Die Observationen werden durch die holländischen Rechercheure unter unserer Führung Tag und Nacht ausgeführt'* – maar er vloeiده uit dat alles één moeilijkheid voort: Lages had het personeel niet meer om ca. honderd communisten die in hoofdzaak betrappt waren op het verspreiden van pamfletten, *'gerichtsfertig machen zu lassen'*. Hij had daar intussen al een oplossing voor gevonden: hij had het *Reichssicherheitshauptamt* voorgesteld, alle honderd naar concentratiekampen over te brengen.¹

Wij nemen aan, dat het *RSHA* daar van harte mee instemde.

★

Hoeveel communisten in totaal, afgezien van de bijna negenhonderd die wij eerder noemden (bijna vijfhonderd illegale kaderleden, vierhonderd leden van het vooroorlogse kader), door de *Sicherheitspolizei*, al of niet met medewerking van Nederlandse politie-organen, vóór 1 juli '42 gearresteerd zijn, weten wij niet nauwkeurig. Wel weten wij dat van de herfst van '41 af opnieuw grote gaten geslagen werden in de apparaten van *De Waarheid* en van de propagandisten: in Amsterdam, de Zaanstreek, Den Helder, Leiden, Den Haag, Delft, Rotterdam, Zuid-Limburg en Groningen. Er vonden toen meer dan vijfhonderd arrestaties plaats. Daarenboven werden tot juni '42 nog achthonderd tot duizend communisten gearresteerd wegens het verspreiden of in bezit hebben van exemplaren van *De Waarheid* of van communistische pamfletten; het is natuurlijk mogelijk dat zich onder hen personen bevonden hebben wier lidmaatschap van de eigenlijke illegale organisatie aan de *Sicherheitspolizei* niet bekend was. Die illegale organisatie was in '40 met ca. tweeduizend leden van wal gestoken – van die tweeduizend waren in de zomer van '42 in totaal al minstens duizend gearresteerd, zulks nog afgezien van de arrestaties in het MC die enkele tientallen bedroegen. Er werd aan die arrestaties geen enkele bekendheid gegeven, maar wie in het communistische illegale werk zat, hoorde voortdurend dat nu hier, dan daar groepen opgerold waren. Niettemin werd dat werk voortgezet. Aan de ongekend scherpe vervolging paste de partij zich aan. Er werden op grote schaal schuilnamen ingevoerd, soms ging men personen alleen met cijfers aanduiden. De onderlinge contacten tussen de groepen van vijf werden verbroken; daar werden nu aparte verbindingsmannen voor

¹ Telexbericht, 25 jan. 1942, van Lages aan Harster (*HSSuPF*, 163 c).

benoemd. Deze 'Neuorganisation' maakte het, aldus Lages *Aussenstelle* in mei '42,

*'nahezu unmöglich, die Hersteller der Flugschriften oder zusammenhängende Verteilergruppen zu erfassen . . . In jedem einzelnen Falle (sind) tagelange Ermittlungen und Fahndungen notwendig, um durch Beweismaterial und Gegenüberstellungen ein Geständnis zu erlangen. In dem Bewusstsein, welche Strafen auf der illegalen kommunistischen Betätigung stehen, leugnen sämtliche Mitarbeiter und Funktionäre der illegalen CPN grundsätzlich jede Tätigkeit ab und geben erst nach langem Zögern nur das zu, was ihnen einwandfrei bewiesen werden kann. Durch diesen Zeitverlust bezw. Verzögerungstaktik wird in vielen Fällen erreicht, dass die mit den Festgenommenen in Verbindung gewesenen Personen inzwischen gewarnt wurden und, wenn sie endlich preisgegeben werden müssen, längst geflohen sind.'*¹

Het lukte de *Sicherheitspolizei* niet, de hecht-georganiseerde illegale CPN diep met *V-Männer* te penetreren. Er waren wel verraders in de bedrijven of in sommige buurten werkzaam die mededelingen betreffende de verspreiding van *De Waarheid* of van communistische pamfletten doorgaven, maar wie men dan in handen kreeg, waren verspreiders die veelal de naam van de contactpersoon van wie zij hun agitatiemateriaal betrokken, niet eens kenden. Zelfs als de *Sicherheitspolizei* zulk een contactpersoon kon arresteren, was zij nog niet veel verder: deze wist als regel niet, uit welke personen de plaatselijke leiding bestond. Met die plaatselijke leiding stonden de Groot, Jansen en Dieters in verbinding door middel van speciaal geselecteerde instructeurs die (het woord zegt het al) hun aanwijzingen doorgaven. De instructeur voor Rotterdam, Herman Holstege, werd in augustus '41 in zijn woning in Den Haag² gearresteerd door *Kriminalsekretär* Otto Lange en twee Haagse rechercheurs. Zij wisten dat hij de verbindingsman was met de landelijke leiding, maar Holstege weigerde, inlichtingen te geven. Hij werd

¹ *BdS, Aussenstelle Amsterdam: 'Schlussbericht'* (15 mei 1942) inzake de illegale CPN in Amsterdam-zuid en -oost, p. 14-15 (*Obergericht*: dossier 41/42). Op de algemene regel die uit dit citaat blijkt, zijn misschien wel enkele uitzonderingen geweest maar daarvan is ons toch slechts één in bijzonderheden bekend: een Amsterdamse communist, in 1915 geboren, lid van het MC, die, toen hij begin '42 gearresteerd werd, psychisch volledig instortte, het *Obergericht* de namen en, voorzover hem bekend, ook de adressen opgaf van meer dan dertig Amsterdamse communisten en zich maandenlang als getuige tegen communistische arrestanten liet gebruiken. Hij was het die de twee plegers van de aanslag op het NSB-studentenhuis te Amsterdam aan de *Sicherheitspolizei* bekend maakte; beiden werden gefusilleerd. Zelf kreeg hij vijftien jaar tuchthuisstraf; hij overleefde de oorlog in het tuchthuis Rheinbach.

² Enigszins belangrijke functionarissen kregen in de illegale CPN nooit een vaste taak in de gemeente hunner inwoning: daar waren zij aan te velen bekend.

DE ILLEGALITEIT

een maand lang mishandeld, hij bleef zwijgen. Tenslotte werd hij op een avond in de Cellenbarakken dermate gemarteld dat een medegevangene hem meerdere malen luid hoorde roepen: 'Mensen, helpt toch, ze vermoorden me!' Holstege werd in zijn cel gesmeten. Aan de communist die naast hem gevangen zat, kon hij via een verbinding in de muur zeggen, dat ook deze moest blijven zwijgen. Hij vroeg zijn kameraad tenslotte om, 'als hij het mocht beleven, de groeten aan zijn vrouw over te brengen.' De volgende ochtend was hij overleden. Bij de begrafenis was een van de twee Haagse rechercheurs aanwezig; de familie mocht de kist niet openen.¹

★

In juli '42, bijna een jaar na Holstege's dood, had de *Sicherheitspolizei* de landelijke leiding van de illegale CPN nog steeds niet in handen. '*Trotz umfangreicher Ermittlungen unter Einschaltung eines Einsatzkommandos der niederländischen Polizei in Amsterdam*' (de groep Bakker) '*war es*', aldus Harster aan het *Reichssicherheitshauptamt*, '*bisher nicht möglich, führende Köpfe aus der Landesleitung festzunehmen . . . Die Leitung arbeitet gut getarnt und unter Ausnutzung aller Möglichkeiten, die ihnen hier durch die Bevölkerung geboten werden.*'²

Het ontbrak de Groot, Jansen en Dieters nimmer aan steun van toegewijde partijgenoten.

★

Wat dééd de illegale CPN?

Wij hebben het sabotagewerk geschetst. Daarnaast werd, meestal via het apparaat van *De Waarheid*, geld ingezameld om arbeiders te helpen die weigerden naar Duitsland te vertrekken, en om diegenen bij te staan die in de illegale strijd kostwinners verloren hadden. Hiervoor diende het z.g. Solidariteitsfonds. Volgens een naoorlogse publikatie van de CPN werd in '41 door dit fonds f 100 000 uitgekeerd (aannemend dat per steungeval gemiddeld f 7 per week uitgekeerd werd, zou men voor dat jaar op ca. driehonderd 'volledige' steungevallen komen), in '42 f 250 000, in '43

¹ BG-Den Haag: Sententie inz. O.F.K.G. Lange (28 febr. 1949), p. 4, 14 (Doc I-1011 B, a-1). ² Brief, 14 juli 1942, van de *BdS (IV A)* aan het *RSHA (HSSuPF, I 58 C a)*.

f 350 000.¹ Wij veronderstellen dat er meer steun geboden is: naast het Solidariteitsfonds zullen er ook wel inzamelingen in kleine kring gehouden zijn. Bovendien werd geld ingezameld voor *De Waarheid*; dit blad bleef de belangrijkste manifestatie van de illegale CPN.

De Waarheid werd, gelijk reeds eerder vermeld, in hoofdzaak gestencild (soms zelfs in twee kleuren), maar het spreekt vanzelf dat de daartoe ingeschakelde stencilapparaten ook gebruikt werden voor het vervaardigen van pamfletten die soms een 'nationaal', soms een plaatselijk en bij uitstek actueel karakter droegen. De CPN bezat bovendien in de zomer van '41 in Amsterdam een geheime drukkerij. Deze werd in september ontdekt; volgens de '*Meldungen aus den Niederlanden*' waren er '*während der letzten Zeit*' 20 000 exemplaren van *De Waarheid* gedrukt, plus 20 000 pamfletten met oproepen tot stakingen en sabotage en 50 000 met oproepen tot verzet en tot demonstren op Koninginnedag.²

Het sprak vanzelf dat de inhoud van de pamfletten steeds bij die van *De Waarheid* aansloot. Hoe vaak het blad ook door arrestaties getroffen werd, het blééf verschijnen, zij het dat volgens schatting van Lydia Winkel het aantal exemplaren dat in circulatie kwam, van ca. 11 000 begin '41 daalde tot ca. 6 000 twee jaar later.³ De scherpe vervolging waaraan de communisten blootgesteld werden, kwam in diezelfde periode ook in de inhoud tot uiting. Tot in de lente van '41 had *De Waarheid* zich onderscheiden door een vrij uitgebreide binnenlandse berichtgeving maar men krijgt uit de nummers die in de daarop volgende twee jaar uitkwamen, de indruk dat het correspondenten-apparaat goeddeels uit elkaar geslagen was. Dat maakte de taak van de hoofdredacteur niet gemakkelijker.

★

Paul de Groot, die in juli 1899 als Saul de Groot in een proletarisch milieu te Amsterdam geboren werd, had zijn jeugd in Antwerpen doorgebracht en was daar diamantbewerker geworden. Achttien jaar was hij toen hij aan het jeugdwerk van zijn vakbond ging deelnemen in het kader van een pacifistische actie. Met een grote groep jonge Antwerpse socialisten behoorde

¹ In '44 steeg dit bedrag tot f 500 000, maar daarvan was toen een aanzienlijk deel afkomstig van het Nationaal Steunfonds. (CPN: '*De Waarheid*' marcheert. *Wording en groei van de pers van de Nederlandse arbeidersklasse* (1949), p. 58-59) ² '*Meldungen aus den Niederlanden*', 61 (16 sept. 1941), p. 4. ³ L. E. Winkel: *De ondergrondse pers 1940-1945*, p. 367.

hij na de eerste wereldoorlog tot de oprichters van de Belgische Communistische Partij; hij werd ondanks zijn jeugdige leeftijd op het stichtingscongres in het politieke bureau van die partij gekozen. Toen nu die partij in '23 een scherpe agitatie voerde tegen de Franse bezetting van het Ruhrgebied, werd de Groot (hij was Nederlands staatsburger) uit België uitgewezen; als diamantbewerker vond hij toen eerst werk in Zuid-Duitsland, daarna in de Franse Jura, maar eind '26 verhuisde hij naar Amsterdam waar hij onmiddellijk toetrad tot de communistische partij. Vier jaar later werd hij lid van het partijbestuur: hij kreeg een plaats in het invloedrijke partijsecretariaat. In '38 werd hij er hoofd van. Het aantal leden werd toen tot vijf uitgebreid: Paul de Groot, Ko Beuzemaker, Jan Dieters, Lou Jansen en Cees Schalker. Dieters en Jansen waren zeer aan de Groot verknocht – het was geen toeval dat, toen op 15 mei '40 het partijsecretariaat weer tot drie leden beperkt werd, Beuzemaker en Schalker er uit verdwenen. Dit was des te belangrijker omdat op diezelfde dag besloten werd, het partijbestuur op non-actief te stellen. Dit alles betekende dat de politieke lijn van de partij in feite door de Groot alléén aangegeven werd – een figuur die trouwens aansloot bij de structuur welke de communistische partijen op het voorbeeld van dictator Stalin in practisch alle landen vertoonden.

Paul de Groot was op en top een politiek strijder: een bij uitstek fanatieke communist en in die tijd een fervent verheerlijker van de Sowjet-Unie en van haar 'geniale leider, kameraad Stalin'. Zijn culturele belangstelling was beperkt, van intellectuelen had hij een grondige afkeer. Er stak niet zo heel veel in zijn geestelijke bagage, maar dat weinige kon hij met geduchte kracht vertolken en verdedigen. In communistische orthodoxie wenste hij voor niemand onder te doen; wat er aan tactische wendingen uit die orthodoxie kon voortvloeien, diende men aan hem over te laten. Oppositie duldde hij niet. Achterdochtig als hij was, meende hij er een bijzonder fijne neus voor te hebben; vermoedde hij dat ergens een oppositioneel vuurtje begon te smeulen, dan trapte hij het uit.

Het einddoel was hem duidelijk: ook in Nederland diende het communisme te triomferen en het was de taak van de CPN om als 'strijdende voorhoede van het proletariaat' die triomf te bewerkstelligen. Zulks vergde een nauwe aansluiting bij het beleid dat de Sowjet-Unie voerde. Het niet-aanvalsverdrag met Duitsland (augustus '39) juichte hij toe; mèt de Sowjet-Unie ageerde hij in de neutraliteitsperiode toch eerder tegen Engeland en Frankrijk dan tegen het Derde Rijk; toen de Sowjet-Unie op 22 juni '41 Englands steun aanvaardde, schakelde hij zijn gehele beleid om. Zijn voorganger als hoofdredacteur van *Het Volksdagblad*, de begaafde mr. A. S. de Leeuw, had in de zomer van '40 betoogd dat de CPN aansluiting moest zoeken bij de

volksmassa's die zich uit gekwetst nationaal gevoel tegen Duitsland keerden – de Groot had hem toen scherp bestreden; na de 22ste juni nam hij dat door mr. de Leeuw aanbevolen beleid over, evenwel met een bruuskheid die een onoprechte indruk maakte. Wij betwijfelen of het tot velen doordrong dat nu juist de CPN die het koningschap steeds principieel afgewezen en het Huis van Oranje als een overleefd instituut beschouwd had, massale demonstraties wilde ontketenen op Koninginnedag 1941, maar wij nemen in elk geval aan dat wie daar buiten de rijen der communisten van vernam, er weinig meer in zag dan een tactische manoeuvre. Trouwens, het viel ook verscheidene communisten moeilijk, die omzwaai mee te maken. Maar de Groot zette door. Had hij in augustus '41 in *De Waarheid* geschreven: 'Wij hebben geen bijzondere reden tot vijandschap tegenover de Koningin', in januari '42 drukte hij zich aanzienlijk positiever uit: 'En wat nu de Koningin betreft, welnu, wij zien haar liever vandaag terugkeren dan morgen! Men moet al bijzonder bekrompen . . . zijn, om zich in de tegenwoordige tijd' (in de toekomst zou dat anders kunnen zijn) 'te verdiepen in beschouwingen over monarchie of republiek . . . Het heeft geen zin, te strijden voor het herstel van de Nederlandse grondwettelijke staat en daarbij voorbehoud te maken ten opzichte van het Staatshoofd.'¹

Openhartiger sprak de Groot zich uit in een alleen voor intern gebruik bestemde 'Politieke brief over de nationale eenheid voor de nationale bevrijding', die in februari '42 in circulatie kwam. Wat 'onze houding tegenover de Koningin' betreft, was er, zo schreef hij,

'in onze rijen nog een schadelijk nihilisme blijven voortbestaan dat onze actie tegen het fascisme remt . . . Na de Duitse bezetting is de verering voor Koningin Wilhelmina een massa-verschijnsel geworden. Miljoenen Nederlanders zien in de Koningin een symbool van de Nederlandse onafhankelijkheid . . . Niets zou thans schadelijker zijn dan dat onze partij zich van deze massa zou afscheiden door een dogmatische, onvruchtbare discussie over het Koningschap . . . Het is daarom nodig dat wij onzerzijds voor de verering der Koningin onder de bevolking het grootst mogelijke begrip tonen, zonder in theoretische vraagstukken te treden of principiële concessies te doen inzake het Koningschap in het algemeen.'

Werd aldus door de Groot, zij het op opportunistische gronden, de koningin als symbool der nationale eendracht aanvaard, hij voelde er niets voor om tot die eendracht bij te dragen door de denigrerende en venijnige bestrijding van andere arbeidersgroeperingen na te laten of ook maar te temperen. Kort na Koninginnedag 1941 had hij in *De Waarheid* de leiders

¹ *De Waarheid* (midden jan. 1942), p. 2.

van de SDAP 'bordpapieren Oranjehelden' genoemd. 'De 31ste augustus', zo schreef hij,

'heeft getoond dat de massa van onze bevolking reeds als een eenheid begint op te treden. Deze eenheid moet en zal groeien, over de hoofden van alle Vorrinks, Vliegengs of hoe al deze wrakstukken van het verleden ook mogen heten, heen!'¹

Zo werd ook in de boven al geciteerde 'Politieke brief' 'een leidersklick uit het oude partijbestuur der SDAP' 'de kwaadaardigste en schadelijkste negatieve kracht in het ondergrondse politieke leven in Nederland' genoemd; 'beschimmelde en achterlijke kleinburgers' waren het: die hielden maar vast aan 'de oude leugenleuze: tegen communisme en fascisme', zij hoopten slechts, 'nog een zeker SDAP-kader in luchtdichte weckflessen gedurende de oorlog te kunnen conserveren, om later hun bankroete standje weer op te bouwen.' Virulenter nog liet de Groot zich over de groep-Sneevliet uit: 'een stinkend restje der Trotskistische RSAP dat . . . aan anti-communisme doet, in het belang der nazi's.'

Dergelijke rancuneuze uitvallen waren in *De Waarheid* niet zeldzaam. Het blad had een veel lager peil dan illegale organen als *Het Parool* en *Vrij Nederland*. Er werden stereotiep telkens dezelfde leuzen in herhaald. Misschien was het voor de eigen volgelingen het belangrijkste dat uit het blad een niet-aflatende strijdbaarheid sprak alsmede een vurige verbondenheid met de Sowjet-Unie, welker uiteindelijke zegepraal geen moment betwijfeld werd.

★

Het is moeilijk, zo niet onmogelijk, de waarde der verschillende vormen van verzet en illegale activiteit tegen elkaar af te wegen. Intussen hadden al die vormen met name in de periode waarin de bezetter nog van zijn uiteindelijke overwinning overtuigd was, één belangrijk aspect gemeen: dat men groepen Nederlanders immuun maakte voor het nationaal-socialisme en vasthield in een atmosfeer die een afweer betekende tegen datgene wat de bezetter op korte maar vooral ook op lange termijn wenste te bereiken. Vandaar ook de betekenis van de in wezen geestelijke strijd die op tal van terreinen, in hoofdstuk 4 behandeld, tegen Seyss-Inquarts gelijkschakelingspolitiek gevoerd werd. Ook de illegale CPN heeft aan die geestelijke strijd deelgenomen; zij heeft er met haar illegale publikaties als *De Waarheid* een belangrijke bijdrage toe geleverd: haar kaders bijeengehouden en haar aanhang geïnspireerd.

¹ A.v., 27 (17 sept. 1941), p. 2.

Vanuit die geestelijke afweer kon men verder komen, d.w.z. de bezetter feitelijk dwarsbomen. Men kon dat doen doordat men de mogelijkheden die tegen Duitsland oorlog voerden, hulp bood die militair van betekenis was: directe hulp in de vorm van 'pilotenhulp' en spionage of indirecte hulp in de vorm van sabotage.

De illegale CPN had met 'pilotenhulp' niet te maken. Wat de waarde geweest is van de inlichtingen die de communistische groepen van Goulooze, Winterink en 'Velo' aan Russische autoriteiten deden toekomen, heeft zich volledig aan onze waarneming onttrokken, maar wij zijn bereid aan te nemen dat deze waarde reëel geweest is. Wat de sabotage betreft, menen wij dat de communistische MC-organisatie in de periode herfst '41-herfst '42 minstens zoveel gepresteerd heeft als alle andere sabotagegroepen samen, en misschien wel meer.

Ook kon men de bezetter feitelijk dwarsbomen door te verhinderen dat hij Nederlandse arbeiders naar Duitsland overbracht of dat hij personen in handen kreeg (leden van illegale organisaties, Joden) die hij wilde opsluiten of deporteren. Dat dwarsbomen vergde dan dat men de betrokkenen financieel steunde, dat men hun hielp aan valse persoonsbewijzen en aan rantsoenbonnen, veelal ook aan schuilplaatsen.

Wat de strijd tegen de arbeidsinzet aangaat, heeft de illegale CPN ongetwijfeld tal van arbeiders, met name ook de werklozen onder hen, gestimuleerd, hetzij om zich in het geheel niet te melden, hetzij om bij eventueel verlof uit Duitsland, niet opnieuw te vertrekken. Wat de hulp aan de leden van illegale organisaties en aan de Joden aangaat: deze hulpverlening was in het tijdvak dat wij in dit deel behandelen, op de illegale CPN'ers geconcentreerd. Er is veel gedaan om de topfiguren van de illegale CPN maar ook anderen (ondergedoken Duitse communisten bijvoorbeeld) een maximum aan bescherming te bieden. Hierbij werd een scholing opgedaan waarvan, toen eenmaal de Jodendeportaties begonnen, talrijke Joden konden profiteren.

Wij menen uit dit alles te mogen concluderen dat de illegale CPN, reeds verantwoordelijk voor de organisatorische voorbereiding van de Amsterdamse Februaristaking, van de zomer van '41 af een belangrijke bijdrage geleverd heeft aan het Nederlandse verzet; die bijdrage is eerst in de loop van '43 als gevolg van de massale arrestaties naar verhouding minder belangrijk geworden. Speciaal evenwel voor de periode zomer '41-zomer '42 geldt dat er, met uitzondering wellicht van de zoveel kleinere groep der revolutionair-socialisten (wier activiteit beperkt bleef tot de uitgave van illegale bladen en de hulpverlening aan het eigen illegale kader), geen Nederlandse bevolkingsgroep geweest is die naar verhouding in zo hoge mate aan het illegale werk deelgenomen heeft als de communistische.

De communisten hebben zich bovendien onderscheiden door een groot weerstandsvermogen dat bij nagenoeg allen bestand was tegen de barbaarse verhoormethoden van de *Sicherheitspolizei*. Wij hebben aan de constatering van Lages: '*sämtliche Mitarbeiter und Funktionäre der illegalen CPN (leugnen) grundsätzlich jede Tätigkeit ab*', slechts toe te voegen dat ons geen andere illegale groepering bekend is, omtrent wie ooit overeenkomstige constateringen op schrift gesteld zijn. Zeker, dat weerstandsvermogen was niet onverklaarbaar; het hing samen met de positie waarin de CPN zich al vóór de oorlog bevond en met de daarin gegroeide mentale instelling van haar kaders en leden, maar dat vermindert toch geenszins de waarde van het feit dat het onder de immense druk van vervolging, verhoor en gevangenschap niet bezweek. Hier ging binnen de eigen rijen een machtige inspirerende werking van uit.

En daarbuiten?

Die vraag is veel moeilijker te beantwoorden.

Wij nemen aan dat menigeen die het geloof in het communisme miste maar in de bedrijven of in de buurt waar hij woonde, met communisten in contact stond, steun ontleende aan hun voorbeeld en inzet en daardoor op zijn wijze gestimuleerd werd tot het bieden van verzet of het deelnemen aan illegaal werk. Van elke illegale organisatie ging een uitstralende werking uit, zo ook van de illegale CPN. Dat was dan een werking in kleine kring, zij het dat deze werking, omdat er zoveel van die kleine kringen waren, van niet te onderschatten gewicht kan zijn geweest.

Anders lag het met de werking buiten die kleine kringen.

In nationaal verband stond de CPN vóór de meidagen van '40 geïsoleerd; in de periode mei '40-juni '41 versterkte zij dat isolement door haar aanvallen op koningin en kabinet. Wij menen dat zij er in de in dit deel beschreven periode geenszins in geslaagd is, dat isolement te doorbreken. Buitenstaanders die niet met communisten in contact stonden, wisten van haar werk vrijwel niets en van de door haar gebrachte offers ook maar weinig. Processen tegen communisten waaromtrent dan een kort bericht in de dagbladpers verscheen, waren zeldzaam. Die buitenstaanders konden hoogstens bij tijd en wijle nummers van *De Waarheid* in handen krijgen. Welnu, in de periode waarin Paul de Groot de inhoud bepaalde, sprak het blad in zijn haast afgodische verering van de Sowjet-Unie, in zijn dogmatische *Rechthaberei* en in zijn agressieve, superieure hatelijkheid jegens alle vertolkers van andere politieke denkbeelden wellicht veel communisten aan (zeker niet alle!), maar was toch te ver verwijderd van Nederlands humanistische grondtoon, om van de christelijke te zwijgen, dan dat het enige aantrekkingskracht uitoefende op politiek andersdenkenden. Integendeel, het stootte af.

Het maakte de indruk dat de communisten gebleven waren wat zij steeds waren geweest: een kleine minderheid die een Nederland begeerde dat gevormd zou zijn volgens de orthodoxe beginselen van Lenin en Stalin.

De OD

In ons vorige deel wezen wij er op dat reeds in de zomer van '40 enkele geheime organisaties ontstonden die wij als 'paramilitair' aangeduid hebben. Wij bedoelden daarmee aan te geven dat zij min of meer op militaire leest geschocid waren. Zij stelden zich ten doel, 'rust en orde' te handhaven van het moment af waarop de Duitsers het land zouden verlaten; een deel van die organisaties meende bovendien dat men in de laatste fase ook aan de strijd tegen de Duitsers zou moeten deelnemen. Hier vloeide uit voort dat men leden aanwierf, kaders vormde, wapenen trachtte bijeen te brengen en ook militaire inlichtingen ging verzamelen, waarbij dan meteen de vraag rees hoe men die aan de regering te Londen en aan de Engelse autoriteiten in handen kon spelen. 'Het was', zo citeerde wij in ons vorige deel een lid der vroege illegaliteit, 'een danig 'wild-west' op dit gebied, d.w.z. zoveel hoofden als er waren, zoveel groepen wilde men vormen . . . Iedereen wilde eigenlijk de baas zijn.'¹

In '40 waren het Legioen Oud-Frontstrijders, het Lof, en de Ordedienst, de OD, de twee belangrijkste van die paramilitaire organisaties. In april '41 werd evenwel de gehele leiding van het Lof opgerold, ongeveer in dezelfde tijd waarin ook de leider van de OD, luitenant-kolonel Westerveld, samen met een groot deel van de door hem aangewezen districts- en plaatselijke commandanten gearresteerd werd. Het was toen de gewezen luitenant-kolonel van de marechaussee, Pierre Versteegh, die Westervelds plaats innam. Het lag voor de hand dat het Lof en de OD tot een fusie zouden overgaan maar dat nam, doordat van het Lof eigenlijk niet veel meer dan verspreide resten overgebleven waren, tamelijk veel tijd.

Wij hebben Versteegh de 'leider' van de OD genoemd – formeel was hij niet meer dan de 'chef-staf'. Als 'commandant' gold nog steeds de luitenant-generaal b.d. jhr. W. Röell, maar deze, die in januari '41 uit de internering als 'Indisch' gijzelaar ontslagen was, werd praktisch buiten het organisatorische werk gelaten omdat men aannam dat de Duitsers hem scherp in de gaten hielden. Versteegh, die in Bussum woonde, was een zeer actief man. Ook was hij, als zovelen, hoogst optimistisch. Eind augustus '41 zei hij tot een

¹ Getuige J. de Geus, *Enq.*, dl. IV c, p. 296.

prominent OD'er, jhr. P. J. Six, chef-staf van de gewestelijk commandant Amsterdam, dat hij 'uit volstrekt betrouwbare bron vernomen had, dat Duitsland het door tekort aan smeermiddelen nog maar twee of drie weken zou kunnen volhouden.'¹ Veronderstelde Versteegh dat hij op zo korte termijn met de OD iets zou kunnen ondernemen? Wij nemen aan van niet. De organisatie was nog in opbouw, waarbij links en rechts talloze besprekingen gevoerd werden (met alle gevaren van dien²) en bezat nauwelijks wapens. Versteegh was van opinie dat zij, als eenmaal voldoende wapens bijeen waren en de organisatorische opbouw voltooid was, inderdaad strijd tegen de Duitsers moest leveren, 'zodra de tijd zich daartoe zou lenen.'³ Men zal dit laatste wel moeten interpreteren als: zodra de Engelsen weer in of vlakbij Nederland zouden vechten.

De taak die de OD na de bevrijding moest vervullen, werd door Versteegh nauwkeurig aangegeven in 'Richtlijnen voor gewestelijke-, districts- en plaatselijke commandanten'.⁴ Hij stipuleerde daarin dat de OD de bevelen 'van het alsdan in Den Haag gevormde bewind' zou gehoorzamen. Men moest orde en rust handhaven, overheidsgebouwen en openbare nutsbedrijven bezetten, lynchpartijen voorkomen, kampen voor politieke delinquenten inrichten, enz. enz. Voor de veelheid van taken zou men talloze leden nodig hebben; die moest men, aldus Versteegh, met voorzichtigheid aantrekken: 'zeer in het algemeen kan worden vertrouwd op de vroegere organisaties van de Bijzondere Vrijwillige Landstorm, de SDAP en de Burgerwachten.' Kennelijk had Versteegh, als Westerveld vóór hem, een nauw contact met de voormannen der democratische politieke partijen die elkaar regelmatig in het Politiek Convent ontmoetten, speciaal met de voorzitter van de vroegere SDAP, Vorrink.

Versteeghs richtlijnen gingen begin september uit.

Op 12 september werd hij gearresteerd.

¹ P. J. Six, 8 mei 1958. ² Het gevoel voor *security* was nog steeds niet erg ontwikkeld. Toen kolonel H. Koot, de latere commandant van de binnenlandse strijdkrachten (1944-45), in '41 door twee officieren gevraagd werd, aan de OD mee te werken, werd hem tegelijk verteld dat generaal Röell de hoogste commandant was. 'Toen heb ik', aldus later Koot, 'tot deze twee jonge luitenants gezegd: . . . In dergelijke geheime groeperingen moogt gij alleen uw illegale vader en uw illegale zoon of zonen kennen, maar uw grootvader en uw kleinzonen moogt gij niet kennen. U kent nu al uw bet-bet-bet-overgrootvader. U bent maar tweede luitenant en u kent al de luitenant-generaal. Als dat waar is, is het niet juist opgezet.' (Getuige H. Koot, *Enq.*, dl. VII c, p. 162). ³ P. J. Six: 'Verslag over de OD' (1946), p. 4 (Doc II-582, a-1). ⁴ Tekst in (Staf van de bevelhebber der landstrijdkrachten, Sectie krijgsgeschiedenis), G. J. van Ojen: *De Binnenlandse Strijdkrachten* (1972), p. 839-44.

Versteegh's plaats als chef-staf werd niet ingenomen door een militair, maar door een burger, een nazaat van Rutger Jan Schimmelpenninck, de raad-pensionaris uit de Franse tijd: jhr. Joan Schimmelpenninck. Wij moeten wel aannemen dat deze door generaal Röell 'benoemd' werd, althans met diens instemming naar voren trad. Schimmelpenninck was een neef van Röell's vrouw; belangrijker was evenwel dat zij het beiden niet eens waren geweest met het beleid van Versteegh, voorzover deze zich in het vooroorlogse constitutionele bestel ingevoegd had.

Jhr. Joan Schimmelpenninck was in 1887 in Rhenen geboren waar zijn vader burgemeester was. Hij had in Rotterdam economie gestudeerd, was na het afleggen van het candidaatsexamen in de handel gegaan en was tenslotte in Den Haag directeur geworden van het kantoor van de Franse wijnhandel Mähler, Besse & Co. Hij woonde in Den Haag in de Alexanderstraat en wel in het pand waar de hoffotograaf Ziegler zijn bedrijf uitoefende; hij had er dagelijks uitzicht op het bevrijdingsmonument-1813. Wij zouden van dat laatste feit geen melding maken, ware het niet dat verscheidenen van hen die hem goed gekend hebben, de mening toegedaan waren dat hij op de Franse tijd min of meer gefixeerd was. Een Schimmelpenninck had Napoleon gediend – nu moest een Schimmelpenninck een wezenlijke bijdrage leveren tot Nederlands bevrijding van het Duitse juk! Hij was ongetrouwd, hij schrok voor geen offer terug noch aan energie, noch aan geld, en hij was moedig; in een tijd waarin door zoveel ouderen lauw gereageerd werd, kon hij vooral veel jonge mensen met zijn tomeloze energie en met zijn durf inspireren en aan zich verbinden. Maar van illegale techniek wist hij niets af, politieke ervaring bezat hij niet en zijn staatkundige concepties waren autoritair.

Al in de loop van '40 toen het Legioen Oud-Frontstrijders en de OD zich formeerden, had Schimmelpenninck het plan ontwikkeld om boven deze en dergelijke organisaties die na de bevrijding orde en rust moesten handhaven, een 'voorlopig bewind' te plaatsen dat dus ook, terwijl de bezetting nog voortduurde, voorbereid moest worden. Dat 'voorlopig bewind' (welks karakter door Versteegh in zijn 'Richtlijnen' geheel in het midden gelaten was) diende, aldus Schimmelpenninck, in handen te komen van een driemanschap: twee burgers en één militair, precies als het driemanschap van 1813. Wie die militair moest worden, leed voor Schimmelpenninck geen twijfel: zijn aangetrouwde oom Röell. Voor de eerste burger liet hij zijn keus vallen op de oud-gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, jhr.

de Jonge. Deze kreeg van Röell te horen: 'Wanneer jij zorgt voor de politieke leiding, zorg ik dat je veertigduizend man ter beschikking krijgt.'¹ De plaats van de tweede burger bleef lange tijd onbezet – het slot van het lied was dat Schimmelpenninck zich door Röell en de Jonge, wellicht ook door anderen, liet overhalen, zelf die lege plek te vullen. Pogingen om zijn opzet door de regering te Londen goedgekeurd te krijgen, ondernam hij niet. Wij zien bij Schimmelpenninck hetzelfde streven dat zich bij anderen openbaarde: door eigen inspanning een bevrijd Nederland als het ware op een presenteerblaadje aan te bieden aan de koningin die dat geschenk, zo werd dan gehoopt, in grote en blijvende erkentelijkheid zou aanvaarden.

Schimmelpenninck realiseerde zich dat men er met een 'voorlopig bewind', door een militaire organisatie (de OD) gesteund, natuurlijk nog niet was: het bewind moest zijn instructies snel kunnen verspreiden, diende dus de beschikking te hebben over een apparaat van zenders en ontvangers (hij gaf opdracht, die te bouwen) en moest er ook voor zorgen dat de grote omzwaai in de departementen en de staatsbedrijven vlot voltrokken zou worden. Hij ging dus contact opnemen met personen die aan het hoofd van die bedrijven stonden of aan wie hij als 'directeuren' (een term uit de Franse tijd!) de voorlopige leiding van de departementen toegedacht had. Talloze besprekingen vloeiden hier uit voort. Daarvoor, alsmede voor zijn beveiliging, had hij adjudanten nodig die tevens als koeriers konden optreden. Hij vond ze onder jeugdige militairen: de luitenant J. F. H. de Jonge Mellij en C. Navis, de kornet der huzaren F. N. Dudok van Heel, de cadetten A. W. M. Abbenbroek en W. Pasedeloup en, tenslotte, de adelborst G. A. Dogger. Misschien was van hen allen Dogger, een een-en-twintigjarige jongeman, nog wel het meest aan Schimmelpenninck verknocht; hij trok in augustus '41 bij Schimmelpenninck in tegen wie hij in onbegrensde bewondering opkeek.

Tot diegenen die door Schimmelpenninck voor een bespreking uitgenodigd werden, behoorde de oud-president-directeur van de Nederlandse Spoorwegen, prof. dr. ir. J. Goudriaan, die in oktober '40 met generaal Röell naar Buchenwald gevoerd was maar evenals deze na een aantal maanden naar Nederland had mogen terugkeren. Goudriaan werd in juni '41 door Röell naar de Alexanderstraat gebracht. 'Schimmelpenninck en ik hebben', zo schreef Goudriaan in zijn herinneringen,

'ongeveer een uur gepraat, hoofdzakelijk over de mogelijkheid van verbinding die het spoorwegbedrijf aan de telefoon- en telegraafdienst zou kunnen geven

¹ Getuige B. C. de Jonge, *Enq.*, dl. VII c, p. 463.

als de normale PTT-verbindingen verbroken waren . . . Ik kon niet nalaten te vragen of Schimmelpenninck zich wel afdoende beveiligd voelde. 'Maakt u zich daarover geen zorg', zei hij, 'ik heb wel twintig jonge marine-officieren die mij bewaken.' Ik kreeg van de hele zaak een bijzonder primitieve, dilettanterige en roekeloze indruk.¹

Misschien werd het toppunt van roekeloosheid wel bereikt toen Schimmelpenninck enkele maanden later, vermoedelijk in augustus, te zijnen huize een bespreking belegde waar zijn medeleden van het Driemanschap verschenen, dan de chef-staf van de OD (toen nog Versteegh) en voorts enkele van diegenen die hij voor zijn 'Raad van directeuren' (departementshoofden) uitgenodigd had.² Schimmelpenninck had ook contact met de oud-commandant van de stelling-Den Helder, schout-bij-nacht H. Jolles, en deze ging op zijn verzoek in alle belangrijke kust- en havenplaatsen marinecommandanten aanstellen: de bedoeling was, zo vertelde hij ons, om als het uur der bevrijding daar was, door middel van de radio de dienstplichtigen weer in werkelijke dienst te roepen; dan zou ook meegedeeld worden dat voor alle beroepsmilitairen het erewoord ingetrokken was. Jolles kreeg overigens bij zijn bespreking met Schimmelpenninck, vermoedelijk in augustus, te horen, 'dat er snel vrede op komst was. De Engelsen waren al met een Duitse generaal aan het onderhandelen in Lissabon.'³

Niet alleen uit uitlatingen, maar ook uit sommige daden van Schimmelpenninck blijkt dat hij er in '41 van overtuigd was dat de bevrijding snel naderde. Hij bestelde stof voor tienduizenden armbanden, hij liet briefpapier drukken met het hoofd 'Voorlopig Bewind', hij gaf opdracht, er stempels voor te vervaardigen en hij droeg er zorg voor dat van de Jonge, Röell en hemzelf staatsieportretten vervaardigd werden bij Ziegler: die portretten zouden op de dag der bevrijding in winkelatalages ten toon gesteld en aan de pers uitgereikt worden. 'Ik was er erg tegen', zei Röell later⁴, maar ook van zijn staatsieportret kwamen er in Schimmelpennincks woning stapels te liggen.

Van zijn voornemen, na de bevrijding een 'voorlopig bewind' te laten optreden, maakte Schimmelpenninck geen geheim. Men vernam er van ook buiten de kring van de direct betrokkenen. Het was voor hem trouwens van wezenlijke betekenis om voor zijn opzet de goedkeuring, desnoods

¹ J. Goudriaan: *Vriend en vijand. Herinneringen aan de Nederlandse Spoorwegen 1938-1948* (1961), p. 151-52. ² Als enige naam kennen wij die van mr. F. R. Mijnlieff die 'directeur' van binnelandse zaken moest worden, maar het schijnt dat Schimmelpenninck ook contacten had met staatsraad J. B. Kan en met de directeur-generaal van de voedselvoorziening, ir. S. L. Louwes. ³ H. Jolles, 12 sept. 1957. ⁴ Getuige W. Röell (*Enq.*, dl. VII c, p. 442).

stilzwijgend, te verwerven van de leiding van de Nederlandse Unie¹ en van de leden van het Politiek Convent. Met wie uit hun midden Schimmelpenninck contact had, weten wij niet precies, in elk geval wèl met Vorrink. Hij maakte op Vorrink de indruk van 'een eerlijk en onnozel man'² en welbespraakt als Vorrink was, ging deze zich in lange tirades moeite geven om het Schimmelpenninck duidelijk te maken dat men, zo er al een voorlopig bewind gevormd moest worden, daartoe aansluiting moest zoeken bij de democratische partijen. Het enige wat Vorrink hiermee bereikte, was dat hij Schimmelpenninck danig irriteerde; op een keer zei Schimmelpenninck tegen Dogger dat hij nu genoeg had van die gesprekken met Vorrink: 'die vent', zei hij, 'heeft drie uur lang tegen me aan zitten praten alsof ik een hele arbeidersvergadering was!'³

Op een onbekend tijdstip, vermoedelijk in de zomer van '41, had Schimmelpenninck een proclamatie ontworpen, die overal aangeplakt moest worden op de dag waarop de Duitsers althans het westen en midden van het land ontruimd zouden hebben.⁴ Wij citeren de aanhef:

'Loyale mannen en vrouwen van Nederland, vaderlanders en vaderlandsters!

De vrijheid komt, de overweldiger verlaat ons land; reeds is het grootste deel van Nederland ontsmet van zijn tyrannie, zijn moordzucht, ontucht, roof en geweld.

De ure der vergelding . . . nadert. In naam van en krachtens de vier eeuwen oude gezagsrechten van ons Huis van Oranje, thans berustend bij' (hier was een naam niet ingevuld), 'neemt een *voorlopig bewind*, bestaande uit' (namen niet ingevuld) 'het bestuur van Nederland op zich. Het voorlopig bewind wordt in deze zware taak gesteund door mannen, allen u zeer welbekend en eveneens' (d.w.z. evenals de leden van het voorlopig bewind) 'geheel *buiten alle partijpolitiek staande*, zoals' (namen niet ingevuld).

Wij willen hier even bij stilstaan.

Schimmelpenninck ontwierp deze proclamatie kennelijk op een moment waarop hij nog niet wist wie aan zijn opzet adhesie zouden betuigen en waarop hij vermoedelijk van de Jonge nog niet het definitieve accord bezat en zelf ook nog niet besloten had of hij tot het driemanschap zou toetreden. Maar waarom voegde hij de naam van koningin Wilhelmina niet

¹ Omtrent de contacten die Schimmelpenninck met de leiding van de Unie had, is niets naders bekend. Er zijn, aldus Dogger, met die leiding wèl 'onderhandelingen gevoerd'. (G. A. Dogger: Rapport, 14 mei 1942, p. 16 (*Enq.*, punt f, gestenc. bijl. 171)). ² Getuige K. Vorrink (*Enq.*, dl. IV c, p. 1737). ³ G. A. Dogger, 13 dec. 1957. ⁴ *Enq.*, punt f, bijl. 7 bij gestenc. bijl. 429.

aan de zinsnede toe waarin sprake was van 'de vier eeuwen oude gezagsrechten van ons Huis van Oranje, thans berustend bij'? Hield hij rekening met een mogelijk overlijden van de koningin? Wij kunnen er slechts naar gissen.

De proclamatie hield voorts in dat 'de vertegenwoordigende lichamen voorshands' niet zouden vergaderen, dat het militair gezag uitgeoefend zou worden door 'de tweede ondergetekende' (kennelijk generaal Röell), dat 'de oude staatkundige partijen zich van alle politieke uiting (zouden) hebben te onthouden', en dat de pers zich 'grote *zelfbeperking*' moest opleggen 'om alles te voorkomen wat thans aanleiding kan geven tot tweespalt'.¹

Dit was een geheel andere opzet dan die waar Versteegh met zijn OD op toegewerkt had. De opzet van Versteegh was democratisch geweest, die van Schimmelpenninck werd autoritair en dat kon bij iemand als Vorrink extra bezorgdheid wekken doordat de door Versteegh geleide OD na diens uitschakeling rechtstreeks onder Schimmelpenninck was komen te ressorteren.

★

Op 13 november '41 deden twee Haagse rechercheurs die bij de *Sicherheitspolizei* gedetacheerd waren, L. A. Poos en M. Slagter, een inval in Schimmelpennincks woning. Deze werd gearresteerd. Dogger verschool zich op zolder en toen de rechercheurs met hun arrestant verdwenen waren (zij hadden nagelaten, huiszoeking te doen), kon hij de woning in razende haast 'schoonmaken': de staatsieportretten verdwenen, zo ook de paar wapens die er lagen. De OD zat zonder chef-staf. Dogger, de een-en-twintigjarige sergeant-adelborst, nam die functie op zich maar hij beseftte dat ze zijn kennis en capaciteiten ver te boven ging. Generaal Röell, in naam nog steeds 'commandant' van de OD, wist op zijn aandringen een nieuwe chef-staf te vinden. Dat werd de drie-en-vijftigjarige majoor der Jagers N. Tibo, een

¹ Door een 'PD' (Persdienst?) die in oprichting was, werd in de herfst van '41 aan Schimmelpenninck aanbevolen dat pers en radio na de bevrijding onder strikte censuur gesteld zouden worden, 'met name zal niet mogen gedoogd, dat aanvallen worden gericht op personen die deel uitmaken van het VB' (Voorlopig Bewind), 'deszelfs uitvoerende comité's en deszelfs ambtenaren'. In elk deel van Nederland zou een 'eenheidskrant' kunnen gaan verschijnen. Men zag dit overigens als een maatregel die louter in de 'overbruggingsperiode' zou gelden. ('Praeadvies terzake van persmaatregelen voor het VB', Collectie-Vorrink, I c.)

beroepsofficier. Er ging van deze niet veel uit. Aanvankelijk was het Dogger die door middel van Schimmelpennincks 'adjudanten' (de Jonge Mellij, Navis, Dudok van Heel, Abbenbroek en Padeloup) het contact onderhield met de gewestelijke commandanten van de OD, maar in december '41 en januari '42 kwam Dogger in langdurig contact met een geheime agent uit Engeland, Peter Tazelaar, en in februari vluchtte hij met Tazelaar naar Zwitserland. Padeloup was al in januari gearresteerd, Abbenbroek werd begin maart opgepakt, de Jonge Mellij begin mei, en toen de Nederlandse beroepsofficieren zich op 15 mei moesten melden, z.g. voor controle, bevond zich onder diegenen die aan de oproep gehoor gaven en onmiddellijk naar krijgsgevangenenkampen in Duitsland gevoerd werden, ook de chef-staf van de OD, majoor Tibo. Van zijn 'staf' bevonden zich toen nog slechts twee personen op vrije voeten: luitenant Navis en kornet Dudok van Heel.

Er restte op dat moment niet zo heel veel van de OD: van begin '41 tot in de lente van '42 waren in de gewestelijke en plaatselijke organisaties meer dan vierhonderd arrestaties verricht. Vrijwel alles wat Westerveld en na hem Versteegh en Schimmelpenninck opgebouwd hadden, was aan stukken geslagen. Majoor Tibo had dat afbraakproces niet kunnen stuiten en trouwens maar weinig eigen activiteit ontwikkeld. Hij had wèl in maart '42 een nieuwe versie gemaakt van Schimmelpennincks bevrijdingsproclamatie waaruit hij de passages over de politieke partijen en de pers had laten vervallen en waaraan hij toegevoegd had dat de marechaussee, de politie, marinetroepen en 'sterke garnizoensdetachementen, allen het Vaderland onwankelbaar getrouw', het voorlopig bewind 'te zijner onmiddellijke beschikking' stonden.¹ En voorts had hij in april '42 geheime 'Aanwijzingen' doen uitgaan aan de gewestelijke commandanten² die gedeeltelijk aansloten bij de 'Richtlijnen' van Versteegh, maar hier en daar een geheel andere geest ademden. Zo moest bij de bevrijding in het gehele land een uitgaansverbod afgekondigd worden en 'tegen organisaties die een *ander doel* hadden dan herstel van het gezag van het Huis van Oranje, moest met kracht en zo nodig met geweld worden opgetreden.' Bij dat laatste tekenen wij aan dat vooral onder de oudere beroepsmilitairen menigeen teruggedacht aan wat in november '18, nog geen kwart eeuw tevoren, geschied was: toen had Troelstra gepoogd, 'de macht te grijpen' – een nieuwe poging van 'de roden' moest in de kiem gesmoord worden.

★

¹ Enq., punten j en o, gestenc. bijl. 564. ² Tekst in: *Ik draag u op*, p. 151–52.

Het voornaamste doel van de OD was, de ordehandhaving na de bevrijding te gaan voorbereiden. Die voorbereidingen waren, doordat zij in het geheim getroffen werden, illegaal, maar hadden op zichzelf in zoverre met verzet niet te maken dat men er de bezetter geen enkele schade mee toebreacht. Intussen hadden al Westerveld en Versteegh als nevendoelelstelling aanvaard dat de OD in de laatste fase aan de bevrijdingsstrijd zou gaan deelnemen. Hier vloeide illegaal werk uit voort dat wel degelijk een verzetskarakter had. Hier en daar gingen OD'ers militaire inlichtingen verzamelen. Aan de top kwam men in contact met een van de spionagegroepen die door van Hamel opgericht was, de z.g. Inlichtingendienst of ID. Men ging wapens bijeenbrengen. De noodzaak van zelfbescherming vergde dat men persoonsbewijzen trachtte te bemachtigen en onderduikadressen zocht. Ook werd, nog onder Schimmelpenninck, een klein groepje opgericht om verraders te liquideren. Dat vergde contact met politiemannen die 'goed' waren en iets durfden, in Den Haag bijvoorbeeld met de inspecteurs F. J. Klijzing en A. L. J. E. M. Moonen; vooral Moonen betoonde zich zeer actief. Aan sabotage werd niet gedaan. Wij moeten de OD in deze periode dan ook wel blijven zien als een organisatie die de energie concentreerde op de naoorlogse ordehandhaving, gekoppeld aan de voorbereiding van een militaire inzet voorzover daar kort voor de bevrijding wapens voor beschikbaar zouden zijn.

Wat betekende dit nu in een stad als Amsterdam, een van de negentien gewesten die de OD telde?

Het betekende dat een soort voormobilisatie van het Nederlandse leger voorbereid werd. De stad werd in twintig wijken verdeeld, elk onder een wijkcommandant. Die wijken waren in vijf groepen met groepscommandanten samengevat (Centrum, Oost, Zuid, West en Noord). Naast die vijf groepen bestond een groep 'algemene reserve'; voorts waren er een 'wervingsbureau' en een 'registratiebureau' waar men de namen en adressen van NSB'ers en andere Duitsgezinden noteerde (die zou men bij de bevrijding allen in de Centrale Markthallen interneren) alsmede de namen en adressen van actieve communisten (tegen hen zou men slechts optreden als dat noodzakelijk was). Boven de groepscommandanten stond de commandant van het gewest Amsterdam met zijn chef-staf Six. De gewestelijke commandant en Six onderhielden geen direct contact met de groepscommandanten; daarvoor zorgde een verbindingsofficier, ir. J. A. van Heerde, een van de oprichters van het Legioen Oud-Frontstrijders. Bij hem kwamen alle gegevens als centraal punt terecht en het bureau waar hij dagelijks werkte: het kantoor van Publieke Werken op de Nieuwmarkt, werd het eigenlijke centrum van de organisatie. In elke wijk wilde men in eerste instantie ca. tweehonderd man bijeenbrengen om te zijner tijd

gebouwen te bezetten, NSB'ers te arresteren, het verkeer te regelen, enz. Er is een enkele aanwijzing dat men hier geen Joden voor uitkoos: men was van mening dat zulks voor de organisatie extra gevaarlijk zou zijn en dat de Joden bovendien bij het oppakken van 'foute' elementen hun emoties niet zouden kunnen bedwingen. In tweede instantie moesten dan in Amsterdam veel méér oud-militairen 'gemobiliseerd' worden: ca. vijf-en-twintigduizend; voor allen werden de 'mobilisatiebevelen' gereed gemaakt (de plakadressen werden afzonderlijk bewaard). Voor die vijf-en-twintigduizend man had men armbanden nodig; de stof was besteld. Ook had men behoefte aan stafkwartieren en legeringsplaatsen. Er moest voorts een vorderingscommissie komen (voor vrachtauto's, personenauto's en motorfietsen), een verbindingdienst, een fourageringsdienst, een medische dienst – ook wilde men vlak voor of na de bevrijding wapens uitdelen die de Engelsen moesten afwerpen; hier werd een terrein voor uitgezocht in de IJpolder. Een en ander vergde, op papier, omvangrijke voorbereidingen. Zo werd bijvoorbeeld ten aanzien van meer dan tweehonderd gebouwen nagegaan in hoeverre zij in de opzet pasten. Met al die activiteiten was van Heerde met een aantal van zijn medewerkers dag in, dag uit bezig.

Op 18 november '41 werd van Heerde als gevolg van het oprollen van een groepje van het Legioen Oud-Frontstrijders dat in Arnhem het werk voortgezet had (er waren wapens verborgen en het vliegveld Deelen was in kaart gebracht), gearresteerd. Dat betekende dat op slag alle verbindingen tussen de commandant en Six enerzijds en de ondercommandanten anderzijds verbroken werden. Van Heerde wist welke functie Six vervulde, maar hij was, van de commandant afgezien, de enige. Nu was een jeugdig ambtenaar van de gemeentesecretarie te Diemen, J. Chr. Bührmann, als adjudant van van Heerde opgetreden. Hem had van Heerde wel eens gezegd: 'Ik moet nog even naar de Amstel', en het was Bührmann opgevallen dat de befaamde kunstcollectie-Six in het perceel Amstel 218 op de lijst van te beschermen objecten stond. In een adresboekje ontdekte hij dat er een reserve-ritmeester jhr. P. J. Six bestond – hij toog naar Amstel 218, bleek inderdaad tegenover de chef-staf van het gewest Amsterdam te staan, deelde deze mee dat van Heerde gearresteerd was en stelde zich onder de bevelen van Six. De opbouw van de organisatie werd nadien zo goed en zo kwaad als het ging, voortgezet. Een probleem was, dat zich, en niet alleen in Amsterdam, telkens kaderleden terugtrokken als zij van de arrestatie van andere kaderleden vernamen. Trouwens, de beroepsofficieren die tot dat kader behoorden, werden, voorzover niet al in OD-verband gearresteerd, vrijwel allen op 15 mei '42 naar krijgsgevangenenkampen in Duitsland overgebracht – Six niet; hij was reserve-officier.

Voor een willekeurig 'lid' van de OD hield tot op dat moment het 'lidmaatschap' van de organisatie niet veel meer in dan dat hij wist dat zijn naam en adres ergens genoteerd stonden en dat men, als de bevrijding daar was, een beroep op hem zou doen. Op regelmatige tijden, misschien eens in de week of eens in de maand, kwam een boodschapper hem vertellen dat de oude consignes nog golden. De meer actieven onder de leden kwamen tegen die dadeloosheid in verzet. 'De grootste moeilijkheid van de Ordedienst is', aldus begin '42, na aankomst in Engeland, een kaderlid uit Alkmaar, 'dat de mensen niets te doen hebben dan afwachten. Een ieder wil juist nu reeds iets actief tegen de Duitsers doen.'¹ Het zal wel met die behoefte aan actie samengehangen hebben dat binnen de organisatie geruchten de ronde deden dat men voor de eindstrijd al fabelachtige hoeveelheden wapens bijeengebracht had. Dat was fantasie. 'Met de bewapening', aldus Bührmann, 'was het in dit stadium in Amsterdam slecht gesteld. Behalve over een aantal pistolen beschikten wij over 5 geweren, 73 handgranaten en 9 mitrailleurs'; er werden ook primitieve vlammenwerpers geconstrueerd.² In Noord-Holland bezet men '2 mitrailleurs, 8 pistolen en een paar jachtgeweren.'³ 'We zouden 300 zware mitrailleurs hebben', deelde in Engeland een OD'er uit Utrecht mee, 'ik heb deze echter nooit zelf gezien.'⁴ In Heerlen bezat de OD-commandant voor het mijndistrict 'ongeveer 60 pistolen en een betrekkelijk gering aantal geweren en karabijnen', plus nog wat wapens die men van kleine groepjes overgenomen had.⁵ 'Een tijd lang', aldus Dogger, 'probeerden wij zelf geweren te maken die samengesteld werden uit artikelen die nog te verkrijgen waren: ons ontbraken echter de werkkrachten en het geld. Hetzelfde was het geval met de fabricatie van handgranaten uit conservenblikjes.'⁶

Er vielen bij het oprollen van ettelijke OD-formaties de Duitsers dan ook niet veel wapenen in handen: in totaal in het gehele land tot in de lente van '42 4 lichte machinegeweren, 50 geweren, 38 karabijnen, 130 pistolen, 150 handgranaten, 'sowie vieles andere Material' – maar dat kunnen dan

¹ 'Mededelingen, gedaan door J. A. Risseeuw, op 16 december (1941) uit Nederland vertrokken' in (dep. van justitie, Londen) Politiebuitendienst: 'Uittreksels uit rapporten van Engelandvaarders over het verzet, herfst 1940–herfst 1942', p. 100 d. ² J. Chr. Bührmann: 'Het Algemeen Hoofdkwartier maakt bekend . . .' (z.j.), p. 15–16 (Doc II-340, b-1). ³ 'Mededelingen, gedaan door G. Gouman, op 18 december 1941 uit Nederland vertrokken' in: 'Uittreksels uit rapporten van Engelandvaarders', p. 100 o. ⁴ 'Mededelingen, gedaan door J. Jansen, op 20 november 1941 uit Nederland vertrokken' (a.v., p. 98). ⁵ 'Mededelingen, gedaan door F. J. Molenaar, op 11 november 1941 uit Nederland vertrokken' (a.v., p. 88 g). ⁶ G. A. Dogger: Rapport (14 mei 1942), p. 21.

geen wapenen geweest zijn.¹ Deze lage cijfers betekenden dat het de OD in de lente van '42 volstrekt onmogelijk zou zijn, een militaire bijdrage tot de bevrijding te leveren van enige importantie.

Vorrink / 'Het Parool'

Onder de politieke voormannen in bezet gebied was er wel geen die zich grotere zorgen maakte over de autoritaire wending in het denken van de OD-leiding dan de socialistische leider Vorrink. Hij en zijn vriend, dr. H. B. Wiardi Beckman, de vroegere hoofdredacteur van *Het Volk*, hadden bij overste Westerveld en overste Versteegh begrip gevonden voor de terughoudendheid die de OD zich diende op te leggen: deze mocht niet meer zijn dan een gezagsapparaat ten dienste van een democratisch overgangsbewind. Schimmelpenninck bleek evenwel veel verdergaande plannen te koesteren: hij zag de OD als steunpilaar van een 'voorlopig bewind' dat bestaan zou uit hemzelf, jhr. de Jonge en generaal Röell, en wat Vorrink van Schimmelpenninck vernam en van hem aan stukken te lezen kreeg, gaf hem de indruk dat een autoritaire staatsgreep voorbereid werd. Besepte de koningin, beseften haar ministers wel, wat in bezet gebied gebrouwen werd? Vorrink betwijfelde het. Uit alles wat via Radio Oranje gezegd en niet gezegd werd, concludeerde hij dat men er in Londen geen idee van had, hoe de verhoudingen in bezet gebied lagen en welke tegenstellingen zich daar gingen aftekenen. Hij achtte het al eind '40 dringend nodig dat hij persoonlijk de Londense regering van voorlichting zou dienen en toen hij begin januari '41 tijdelijk in Groningen ondergedoken zat, schreef hij een lang memorandum waarin hij terugkeek op de ontwikkelingen in bezet gebied en schetste wat hij voor de toekomst dachtte.²

Vorrink zag het als het grootste gevaar dat, na een ineenstorting van Duitsland, heel Europa ten prooi zou vallen 'aan een algemene burgeroorlog en tenslotte aan een communistische revolutie.' Zou de *Wehrmacht* de moed opbrengen, 'voor het te laat is, Hitler en de hele Nazi-partij uit de macht te stoten en over te gaan tot het instellen van een militaire dictatuur, bereid en in staat om met Engeland en zijn bondgenoten tot een constructieve vrede

¹ 'Meldungen aus den Niederlanden', 'Jahresbericht 1942', p. 9. ² Vorrinks 'Memorie omtrent de positie van Nederland tijdens de Duitse bezetting' werd met haar vijf aanvullingen aan de Enquêtecommissie ter beschikking gesteld maar door haar helaas niet gepubliceerd. (*Enq.*, punten j en o, gestenc. bijl. 27).

te komen'? Vorrink betwijfelde het. Maar hij had nog meer zorgen. De politieke belangstelling in Nederland was gegroeid, maar het volk kreeg geen leiding. 'Verbijsterend' noemde hij het, 'hoe de geestelijke isolering, de stelselmatige verleugening en vernietiging der objectieve berichtgeving de best-geïnformeerde mensen in enkele maanden maken tot vreemdelingen in hun eigen land en in de wereld.' Onervaren figuren lieten nu in Nederland het meest van zich horen. Aan de NSB en Mussert wilde hij geen woorden vuil maken. Wat restte? Nationaal Front en Nederlandse Unie. Nationaal Front droeg wel 'een eerlijk nationaal karakter' (die indruk had Arnold Meyer blijkbaar op Vorrink gemaakt in de besprekingen in juni '40 die overigens 'bij voorbaat tot mislukken gedoemd' waren), maar het bezat geen massale aanhang, en de Unie welke die aanhang wél bezat, was door haar leiding 'een politiek gevaar':

'Zij heeft door haar sociale mooipraterij de kijk van een deel van ons volk op de politieke werkelijkheid vertroebeld . . . en daardoor ongewild in de kaart van de vijand gespeeld. Daar ligt dus ook tevens de verklaring waarom de Duitsers de Unie zo lang hebben laten voortbestaan. Zij vormde voor hen een mogelijkheid om in ons volk de 'loyalen' van de 'deloyalen' te scheiden. Zodra de Duitsers ervan overtuigd zijn dat de massa der Unieleiden voor dat spel niet te gebruiken is, heeft het laatste uur van de Unie geslagen. De tekenen wijzen er op dat dit niet meer ver af kan zijn. Intussen staat dan nog te vrezen dat een deel der Unie regelrecht de weg vindt naar Nationaal Front of de NSB ofwel dat een soort fusie tussen deze drie autoritair ingestelde groepen tot stand komt.'

Radio Oranje bood, aldus Vorrink, in die situatie geen enkel tegenwicht, de uitzendingen, veel minder inspirerend dan die van de Vlaamse programma's van de BBC, waren 'saai, quasi-degehejk en niet zelden onjuist.' Als Duitsland nu ineenstortte (Vorrink scheen dat kennelijk te verwachten), wat moest er dan in Nederland gebeuren? Er zou, schreef hij, 'een vacuum' ontstaan

'tussen het moment dat de bezettingsautoriteiten hun macht hebben verloren en een goed heenkomen hebben gezocht, en het moment waarop de wettige Nederlandse regering, gesteund door het Nederlandse Legioen,¹ haar gezag weer kan uitoefenen. In dat vacuum zal een voorlopig bewind tot het Nederlandse volk o.a. door middel van de radio moeten kunnen spreken en leiding moeten geven aan de gebeurtenissen. Het zal het best gevormd kunnen worden uit de

¹ Vorrink bedoelde hiermee de Koninklijke Nederlandse Brigade; deze telde op dat moment ca. duizend man.

kring van de meest ervaren leden der Staten-Generaal en het zal zich de steun moeten verschaffen van een aantal vooraanstaande Nederlanders.'

Aldus Vorrink in januari '41 tot de regering te Londen. Maar hoe kreeg hij zijn denkbeelden aan haar voorgelegd? Hij had geen verbinding met Engeland. Twee maanden later, eind maart, voegde hij aan zijn memorandum een eerste 'aanvulling' toe waarin hij zich, scherper nog dan tevoren, uitliet over 'het merendeels slappe en abstracte karakter' der Radio-Oranje-programma's (geen woord over de Februaristaking! 'Al waren er maar drie minuten aan de historische staking gewijd geweest!') – waarschijnlijk was dit alles gevolg van 'het gebrek aan voldoende concrete informatie's', maar daarom was dit falen niet minder betreurenswaardig.¹ Over de maatregelen om het 'vacuum' op te vullen, dacht Vorrink nu wat optimistischer: een 'comité van openbaar welzijn, bestaande uit vooraanstaande Nederlanders van alle gezindten en richtingen', was, schreef hij, 'in gevorderde staat van voorbereiding' en met leden van dit comité hielden de leiders van een 'semi-militaire organisatie' (de OD) regelmatig contact.

Vorrink maakte van zijn memorandum plus aanvulling een aantal afschriften die evenmin als het oorspronkelijke stuk gesigneerd werden. Eén van die afschriften kwam bij zijn Amsterdamse partijgenoot J. Bommer terecht en Bommer gaf dat exemplaar begin mei '41 aan het Amsterdamse sociaal-democratische oud-gemeenteraadslid dr. B. H. Sajet mee toen deze naar Engeland overstak. Het was evenwel noch aan Bommer, noch aan Sajet bekend dat Vorrink de auteur van het memorandum was – Sluysen die het stuk in Londen in handen kreeg, was er van overtuigd dat Wiardi Beckman het had opgesteld. 'Ik herken zelfs zijn schrijfmachine', zei hij², en spoedig vernamen minister-president Gerbrandy en de koningin dat de belangwekkende beschouwing van Wiardi Beckman afkomstig was.

Vorrink die niet wist dat zijn memorandum Londen bereikt had, zette zijn pogingen voort om het stuk, telkens bijgewerkt, het land uit te krijgen. Zijn 'Aanvulling IV', op 15 juli '41 gedateerd, vormde haast een nieuwe, aparte nota. Weer kreeg Radio Oranje er van langs, zo ook, en scherper nog dan in januari, de Nederlandse Unie waar 'een handjevol autoritaire heren' (Geert Ruygers, Groeninx van Zoelen en dr. Brinkgreve werden genoemd) de lakens uit zou delen; daarnaast brak Vorrink de staf over de secretarissen-generaal ('hebben zich hopeloos geblameerd'), maar aangezien hij inmiddels

¹ Ik was van juli '40 af een der redacteuren van Radio Oranje. De problematiek van de regeringsomroep zal verder behandeld worden in deel 9. ² M. Sluysen, 14 dec. 1956. Het is natuurlijk mogelijk dat het exemplaar dat Sajet meenam, inderdaad met Beckmans schrijfmachine overgetypt was.

van Schimmelpennincks plannen vernomen had, onderstreepte hij nu in zijn slotpassage vooral dat tijdig een regeling getroffen moest worden voor het 'vacuum'. 'Wij zijn bereid', schreef hij, 'en achten ons in staat om, in samenwerking met personen uit andere politieke groeperingen' (alle in het Politiek Convent vertegenwoordigd), 'aan de gevaarlijke verwarring een einde te maken, . . . zo wij ons op enige autorisatie van de Nederlandse regering kunnen beroepen . . . Afgezien van de voor de hand liggende actie tijdens de bezetting van ons land mag . . . niet meer beoogd worden dan het verzekeren van de orde in de wellicht luttel, wellicht vele uren die aan het feitelijk herstel van het gezag van H.M.'s regering vooraf zullen gaan. Pogingen, in die tijd politieke veranderingen aan te brengen die op toekomstige beslissingen vooruitlopen' (en van die pogingen werd Schimmelpenninck door Vorrink verdacht), 'moeten worden tegengegaan. Juist in dit verband achten wij autorisatie van ons optreden in hoge mate gewenst.'

Uitsluitend deze slotpassage werd naar Londen meegenomen door de groepscommandant van de OD in Amsterdam-Oost, reserve-kapitein H. G. Broekman, toen deze medio september '41 de Noordzee overstak.¹ Ook Broekman wist niet dat die passage door Vorrink geformuleerd was; hij schreef haar, in Londen aangekomen, aan Wiardi Beckman toe. Voor Vorrink was het meest teleurstellende dat hij uit Londen taal noch teken vernam. Notabene: Schimmelpenninck had zijn 'voorlopig bewind' al klaar en Londen zweeg. Was dat opzet? Handelde Schimmelpenninck soms in overeenstemming met hetgeen Londen wenste? Eind september besloot Vorrink, een eigen boodschapper naar de regering te zenden. Zijn keus viel op een Amsterdamse zakenman die hij kende uit de burgerwacht, ir. B. Springer. Deze kreeg op 30 september een boodschap van Vorrink mee die hij in zijn geheugen moest prenten en die hij later in Londen aldus weergaf: 'Ons bereiken inlichtingen dat een groep die een dictatoriale richting is toegedaan' (Schimmelpenninck en zijn OD),

¹ Wiardi Beckman had een exemplaar van het volledige memorandum met alle aanvullingen ook nog aan kapitein J. de Geus gegeven die via België en Frankrijk contact met Engeland had. Drie pogingen tot verzending mislukten, de vierde had succes en de Geus meende zich na de oorlog te herinneren dat een ontvangstbevestiging binnengekomen was via de geheime agent Aart Alblas die op 5 juli '41 in bezet gebied gearriveerd was en in de herfst in contact kwam met de kring van *Het Parool* (getuige J. de Geus, *Enq.*, dl. IV c, p. 1477). Die ontvangstbevestiging drong niet tot Vorrink door (getuige J. J. Vorrink, a.v., p. 1728), hetgeen niet zo vreemd is omdat in Londen niemand wist dat hij het stuk opgesteld had en de eventuele ontvangstbevestiging dus niet aan hem gericht was.

‘pogingen in het werk zou stellen, in de overgangstijd aan de macht te komen . . . De aanhang van deze groep is onbetekenend, doch zij beschikken over enige personen met invloed, waaronder namen als Joekes,¹ oud-GG de Jonge en Röell. Ik verzoek u wel, zodra u Londen bereikt, de koningin en de regering mee te delen dat (zo onze indruk juist is) wij ons verplicht voelen, hiertegen ernstig te moeten waarschuwen . . . Mocht men trachten, in welke vorm ook, de uiteindelijk zege van de bevrijding voor een of ander experiment van aantasting onzer volksvrijheid te exploiteren, zo zal dit door de bevolking als verraad worden beschouwd. Een algemene staking zal het onmiddellijke gevolg zijn hiervan. Laat men in Londen zich terdege er van bewust zijn, hoe men hier in Nederland denkt.’²

Springer kreeg de strikte opdracht, deze waarschuwing over te brengen aan Gerbrandy, aan de twee sociaal-democratische ministers Albarda en van den Tempel, ‘eventueel de overige leden van het kabinet’, aan Sluysers, en vooral aan de koningin. ‘U zult in Londen door een filter moeten breken!’ zei Vorrink nog tegen Springer. ‘Laat u vooral niet van de koningin weghouden’, u moet ‘desnoods met de vuist op tafel slaan.’³ Maar het werd eind juli ’42 voor Springer na een lange en moeilijke tocht via Frankrijk en Spanje in Londen aankwam, eind oktober voor hij zijn eerste gesprek met de koningin kon voeren. Hij was in Engeland door iedereen gewantrouwd, ook door Gerbrandy, Albarda en van den Tempel, alleen niet door de koningin, door minister Kerstens en door Sluysers; ‘de rest was bang, was niet zeker’, zei hij later.⁴ Die ‘rest’ weigerde namelijk te geloven dat de waarschuwing van Vorrink afkomstig was en hield bovendien haar inhoud voor overdreven.

★

Was Vorrink dus een verklaard tegenstander van de OD-leiding (hij had op lager niveau in de OD ‘prachtkerels’ ontmoet⁵), er waren nog meer Nederlanders wier opvattingen hij niet deelde. Hij achtte het namelijk principieel onjuist, tijdens de bezetting kritiek uit te oefenen op vooroorlogse toestanden. Het uiten van die kritiek verweet hij ‘de politieke dilettanten’ van de Neder-

¹ Ons is van enige relatie tussen de vrijzinnig-democratische voorman mr. A. M. Joekes en Schimmelpenninck niets gebleken. Wij nemen aan dat aan Springer de naam van ir. S. L. Louwes, directeur-generaal van de voedselvoorziening, opgegeven is. ² B. Springer: ‘Rapport’ (17 aug. 1942) (*Enq.*, dl. V b, p. 512). ³ ‘Opdracht van Koos Vorrink aan B. Springer’ (okt. 1941) (*Enq.*, punt f, gestenc. bijl. 263). ⁴ Getuige B. Springer (*Enq.*, dl. IV c, p. 902). ⁵ Getuige K. Vorrink (a.v., dl. VII c, p. 182).

landse Unie: 'Dat doet', schreef hij in augustus '41 in een van zijn illegale *Ongetekende brieven aan oude strijdmakkers*, 'geen waarachtig Vaderlander in het uur dat zijn land door de vijand is overvallen en overweldigd. Dat verbiedt hem zijn nationale trots en zijn gevoel voor nationale waardigheid' – en daarop volgden passages die tegen het Driemanschap van de Nederlandse Unie gericht waren.

Met een uitlating als deze polemiseerde Vorrink evenwel niet alleen met dat Driemanschap, maar ook met enkele collega's-redacteuren van het illegale blad in welks redactie hij zat: *Het Parool*.

Deze redactie, eind '40 gevormd, droeg van meet af aan een heterogeen karakter: Frans Goedhart had er Jaap Nunes Vaz, een links-socialist, eertijds lid van de Onafhankelijke Socialistische Partij, als medestander bij zijn scherpe kritiek op de vooroorlogse samenleving en Vorrink kon er steeds op de steun rekenen van de hem toegewijde journalist Lex Althoff. Van de twee overige redacteuren werd mr. M. Kann in de lente van '41 gearresteerd¹ en trachtte mr. J. C. S. Warendorf tussen de kemphanen Vorrink en Goedhart iets van neutraliteit te bewaren. Ondanks al die twisten maakte *Het Parool* een snelle ontwikkeling door. Vorrink wist er talrijke SDAP-relaties voor te mobiliseren en in augustus '41 werd de eerste drukker gevonden: Wessel Eikelenboom in Amsterdam, de man die ook voor de Jehova's Getuigen illegaal drukwerk vervaardigde. Toen Eikelenboom in september gearresteerd was, vond men in Amsterdam een tweede drukker en toen deze het spoedig niet langer aandurfde, in Zandvoort een derde: drukkerij Gertenbach. Er werden per nummer ca. 8 000 exemplaren vervaardigd. Wel werd ook *Het Parool* door arrestaties getroffen (in de herfst van '41 werd een grote verspreidersgroep in Amsterdam opgerold), maar zowel uit een oogpunt van nieuwsvoorziening als van commentaar ontwikkelde het zich in '41 tot het belangrijkste illegale blad: levendig en strijdvaardig. Aan wie scherp las, bleven intussen de tegenstellingen in de redactie niet verborgen – tegenstellingen die ook Wiardi Beckman die na Kanns uitschakeling vaak Vorrink in de redactie verving, niet kon overbruggen. Typisch-'Vorrink' was het om eind juli de vooroorlogse politieke partijen aan te duiden als: 'de uitdrukking van de werkelijke staatkundige wil van het Nederlandse volk'² – typisch-'Goedhart' om het begin oktober 'een aperte onjuistheid' te noemen, 'te beweren dat (de) meerderheid (van ons volk) niets liever wil dan de terugkeer naar de oude toestand, naar het oude bewind en de oude politiek.'³ En een maand later legde Goedhart er nog

¹ Hij werd eind maart '42 in Sachsenhausen gefusilleerd. ² *Het Parool*, 18 (26 juli 1941). p. 2. ³ A.v., 24 (3 okt. 1941), p. 2.

een schepje bovenop: Nederland, schreef hij, had voor de oorlog een geestesgesteldheid ontwikkeld 'die zich voornamelijk kenmerkte door een zekere weldoorvoede zelfvoldaanheid . . . Wij schepten er behagen in, onze lauwhed door te laten gaan voor een bijzondere deugd, t.w. voor onze verdraagzaamheid . . . Elk grassprietje stond op zijn plaats in het keurig geschoren gazon . . . Niemand had dan ook lust om hard de trap af te lopen, want dat dreunde zo en dat verstoorde de rust.'¹ Deze en dergelijke beschouwingen maakten Vorrink zierend van woede: men speelde er alleen maar de vijand mee in de kaart! 'Men bevuilt daarmee zijn eigen nest', zei hij keer op keer. Maar zo kon Goedhart het niet zien. Diens opvatting was, 'dat', zo legde hij aan de Enquêtecommissie uit, 'de catastrofe waarin wij in Europa waren terechtgekomen, ook een gevolg was van het falen van de vooroorlogse Westeuropese democratieën, zodat men dus in dit opzicht onvermijdelijk ten aanzien van de toekomst tot bepaalde conclusies moest proberen te komen.'² Zelfkritiek, meende Goedhart, was ook in oorlogstijd alleszins gepast. Gaf niet Engeland waar in het Lagerhuis en voor de *BBC* menig kritisch woord weerklonk, in dat opzicht een duidelijk voorbeeld? Maar Vorrink handhaafde zijn bezwaren: in een bezet gebied lagen de verhoudingen anders en waar een beweging als de Nederlandse Unie vol kritiek stak op het vooroorlogse bestel en een groepering als de OD een autoritaire staatsgreep in de geest had, was het, zo hield hij vol, de eerste taak van *Het Parool* om de traditionele parlementaire democratie samen met de traditionele democratische partijen te verdedigen.

Van maand tot maand hep dit conflict hoger op. Hele weekend-conferenties werden eraan gewijd; een tijdlang kreeg Vorrink de bevoegdheid, uit Goedharts beschouwingen althans de scherpste passages te schrappen – dat leidde weer tot explosies van Goedharts kant. Want deze was geen moment van zins, van de koers die hij al in zijn *Nieuwsbrief van Pieter 't Hoen* uitgezet had, af te wijken; *hij* was illegaal gaan schrijven toen Vorrink nog zweeg, en het mocht dan waar zijn dat deze een nationale figuur was, nòch zijn argumenten, nòch zijn theatrale emotionele uitbarstingen (waren ze echt of gespeeld?) konden op Goedhart enige indruk maken. Bovendien: voor Goedhart betekende *Het Parool* alles, voor Vorrink niet – en misschien droeg die laatste omstandigheid er toe bij dat Vorrink althans in de herfst van '41 naliet, een breuk te forceren. Voor hem was *Het Parool* niet meer dan één middel naast andere om zich te uiten. Wij veronderstellen trouwens dat de voorzitter van de SDAP geneigd was, groter betekenis toe te kennen aan

¹ A.v., 28 (15 nov. 1941), p. 1. ² Getuige F. J. Goedhart (*Enq.*, dl. IV c, p. 667).

zijn politieke contacten die, zo dacht hij, uiteindelijk meer gewicht in de schaal zouden werpen dan een illegaal blad dat, het land als geheel gezien, toch maar beperkte invloed had.

Het Grootburgercomité

Van meet af aan had Vorrink deel uitgemaakt van het Politiek Convent – het college dat in de zomer van '40 met zijn beraadslagingen begonnen was en waarin de zes traditionele democratische partijen (de Rooms-Katholieke Staatspartij, de Anti-Revolutionaire Partij, de Christelijk-Historische Unie, de Liberale Staatspartij, de Vrijzinnig-Democratische Bond en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij) elk door twee personen vertegenwoordigd waren. Door allerlei arrestaties wisselde dit convent nogal eens van samenstelling, het bleef niettemin bijeenkomen. Wij weten van de beraadslagingen practisch niets af (verslagen zijn niet bewaardgebleven), maar het lijkt ons aannemelijk dat zij steeds op twee onderwerpen betrekking hadden: wat moest er *nu*, wat moest er *in de toekomst* gebeuren? Wat het eerste betreft, gingen er in een enkel geval (men denke aan de verordening die het leidersbeginsel invoerde in het bestuur van provincies en gemeenten) van het Politiek Convent verzetsimpulsen uit. Moeilijker lag de kwestie van de toekomst. Met uitzondering wellicht van de anti-revolutionairen wisten de in het convent vergaderende politici eigenlijk geen van allen of de partij die zij vertegenwoordigden, iets meer was dan een los geheel van verspreide kaders. Waren die partijen nog wel, zoals Vorrink geschreven had, 'de uitdrukking van de werkelijke staatkundige wil van het Nederlandse volk'? Het Politiek Convent ging dat in de loop van '41 betwijfelen. Trouwens, ook Vorrink deed dat. Het bleek al uit de eerder aangehaalde passage uit zijn memorandum van januari '41; daarin had hij dan wel betoogd dat in het 'vacuum' een 'voorlopig bewind' gevormd moest worden 'uit de kring van de meest ervaren leden der Staten-Generaal', maar dat bewind zou zich 'de steun moeten verschaffen van een aantal vooraanstaande Nederlanders' – anders gezegd: die 'meest ervaren leden der Staten-Generaal' zouden het alléén niet kunnen rooien. Twijfel aan de eigen representativiteit was in de zomer van '40 al gebleken bij het contact tussen het Politiek Convent en de voor mannen van de Nederlandse Gemeenschap; die twijfel manifesteerde zich ook in '41 en tegen het einde van dat jaar kwam naast het Politiek Convent een veel breder samengesteld comité tot stand dat aanvankelijk geen vaste naam had maar na enige tijd als 'het Grootburgercomité' aangeduid werd; gemakshalve zullen wij die naam maar van den beginne af gebruiken.

Dat Grootburgercomité werd uit drie componenten samengesteld: het Politiek Convent, het tweemanschap Menten-Ringers en de groep-Scholten. Die laatste groep, door de Amsterdamse hoogleraar mr. Paul Scholten geleid, bestond uit enkele naar verhouding jongere figuren, 'die zich', aldus een der leden, 'in geregelde samenkomsten met de problemen van de dag, en van de toekomst niet minder, bezighielden.'¹ Dat geschiedde eens in de drie of vier weken. Tot de deelnemers aan de discussies behoorden de hoogleraren F. M. van Asbeck, J. A. J. Barge en W. Schermerhorn (oud-voorzitter van 'Eenheid door Democratie'), voorts mr. H. A. M. T. Kolfshoten, dr. C. L. Patijn, dr. J. H. van Royen, mr. A. A. M. Struycken en Wiardi Beckman. Er werd door hen menigmaal over de vraag gesproken wat er in Nederland geschieden moest indien Duitsland plotseling ineestortte. Met name van Asbeck, Patijn en van Royen hadden, ten dele al vóór de oorlog, allerlei contacten met Duitse oppositionele kringen en zij gingen het als een reële mogelijkheid zien dat men op zekere morgen opeens uit de radio zou vernemen dat Hitler ten val gebracht was. Anderen deelden die hoop en men gaat niet te ver wanneer men stelt dat dit perspectief (dat ook sterk in Vorrinks geest leefde) aanvankelijk in de deliberaties van het Grootburgercomité centraal stond. Er zou dan een 'vacuum' zijn: de regering in Engeland en Seyss-Inquart, machteloos, in Den Haag. Wat dan?

Over die vraag maakten zich ook Menten en Ringers, die elkaar goed kenden, zorgen. Beiden kwam de lezer in ons vorige deel al tegen: dr. ir. J. A. Ringers als de algemeen gemachtigde voor de wederopbouw en de bouwnijverheid, mr. E. E. Menten, firmant van het bankiershuis Pierson, Heldring & Pierson, als de man die het werk van de eerste geheime agent, van Hamel, en van de door deze opgerichte spionagegroepen financierde. Menten was geen algemeen bekende figuur, maar de pers die in '40, geheel volgens de Duitse wensen, de leuze: 'Nederland komt er weer bovenop!' in tal van artikelen en reportages had aangeheven, had er toe bijgedragen dat om Ringers een aureool was komen te hangen van zeer uitzonderlijke capaciteiten.

Eind '40 zocht Menten met Ringers contact. 'Als er nu eens een omme-zwaai komt, zeer plotseling', zei hij, 'en het volk doet waarover men spreekt, en het wordt een Bijltesdag: men gaat moorden en roven, dan kunnen wij dat toch niet goed vinden!'² Neen, daar was Ringers ook tegen. Maar hoe was zulk een 'bijltesdag' te voorkomen? Aanvankelijk leek dat een nogal abstracte vraag, maar in de sfeer van optimisme die zich aan het begin van de Duitse invasie van de Sowjet-Unie voordeed, kwam Menten tot de conclusie

¹ Getuige H. A. M. T. Kolfshoten (a.v., dl. VII c, p. 465). ² Getuige J. A. Ringers (a.v., p. 455).

dat het tijd werd, spijkers met koppen te slaan. Hem stond duidelijk voor ogen wat er gebeuren moest: er diende op die plotselinge bevrijdingsdag een oproep uit te gaan van een algemeen geachte persoonlijkheid om zich, nu de rechtsstaat hersteld werd, van gewelddadigheden te onthouden, en die oproep moest de steun hebben van de democratische partijen. Wie die persoonlijkheid zijn moest, leed voor Menten geen twijfel: Ringers. 'Deze', zo noteerde hij, 'aangewezen als zijnde bekend bij het volk.'¹ Ringers stond aanvankelijk aarzelend tegenover dit plan, maar Menten wist hem tijdens een gesprek in zijn villa te Warmond te overtuigen en Ringers nam toen de taak op zich, contact te zoeken met politieke voormannen en daarbij te beginnen met de SDAP. Via een van de Rotterdamse sociaal-democratische wethouders kon hij een bespreking met Vorrink arrangeren (de datum is niet bekend) en aan deze legde hij het van Menten afkomstige denkbeeld voor. Vorrink betoogde met de hem eigen heftigheid, dat niet een willekeurige particulier, maar 'dat de partijen op die bewuste dag aan het woord moesten komen.'² Bovendien wees Vorrink er op (het feit was Ringers totaal onbekend) dat er een Politiek Convent bestond. Afgesproken werd dat Vorrink daar de meningen zou peilen. Het convent bleek tot nader overleg bereid; men droeg dit aan Vorrink en Schouten op en de sociaal-democratische en de anti-revolutionaire leider voerden in september twee gesprekken met Menten en Ringers. In het eerste gesprek betoogden Vorrink en Schouten dat de Haagse bankier en de algemeen gemachtigde voor de wederopbouw geen enkel mandaat hadden om op de bevrijdingsdag naar voren te treden (Vorrink en Schouten, zo noteerde Menten, 'hadden beiden angst zielen te verliezen'³), maar in het tweede gesprek betoonden zij zich iets toeschietelijker. Geen wonder! Zij zagen in de nieuwe opzet een mogelijkheid om het driemanschap de Jonge-Röell-Schimmelpenninck (Vorrink zal Schouten wel ingelicht hebben, welke plannen daar gesmeed werden) de pas af te snijden. 'S(chouten)', zo legde Menten vast, 'wilde contact met Londen en zich door Londen geadviseerd zien. Dit volgens ons ondoenlijk doch ook onnodig. Wij menen dat wij een combinatie kunnen maken die zeker door Londen erkend zal worden. Dit is juist onze kracht . . . Wij leggen nogmaals de nadruk dat de optredende personen' (diegenen van wie de oproep op bevrijdingsdag zou uitgaan) 'volstrekt geen verdere bedoelingen mogen hebben. Dit hebben de politieke personen wel . . . Wij moeten eerst kern vormen,

¹ E. E. Menten: Notitie (z.d.), 'Juli 1941' (collectie E. E. Menten). ² A.v.: Notitie (z.d.) 'Onderhoud met R(ingers), S(chouten) en V(orrink) op 26 september 1941' (a.v.). ³ A.v.

dan Katholieken, dan Damme¹ en dan leger. Dit laatste moet genoeg autoriteit hebben om alle geheime organisaties op te vangen² – inclusief de OD.

Vorrink en Schouten waren niet van plan, zich door Menten en Ringers de wet te laten voorschrijven. Via Wiardi Beckman kwamen zij in contact met de groep-Scholten en pas nadat zij het met Scholten eens geworden waren dat uit die groep en uit het Politiek Convent een comité gevormd zou worden dat zich op de bevrijdingsdag met een oproep zou presenteren, voerden zij weer een gesprek met Menten en Ringers, vermoedelijk eind november of op een van de eerste twee dagen van december '41 – althans op 3 december maakte Menten de volgende aantekening:

'Bezocht R(ingers) . . . en deelde hem mede dat mij het gesprek met Sch(outen) en V(orrink) niet had voldaan. Hem ook niet. Hij legde de nadruk er op dat zij ons voor een voldongen feit hadden gesteld. Alles was geschied en geregeld buiten ons om. Verder meende R(ingers) dat ook de niet-partijvertegenwoordigers geheel politiek waren . . . Mijn voornaamste bezwaar is wel dit dat Sch(outen) aan de ene kant zeer streng is in het handhaven van de rechtsnormen, o.a. wat betreft de Regering in Londen, maar aan de andere kant er geen been in ziet, Frederiks volkomen te negeren en eventueel bereid is . . . hem opzij te duwen . . . Dit is m.i. niet juist.

Juist is dat wij Frederiks op het psychologische moment verzoeken bekend te maken dat hij (gehoord de zes vroegere politieke voormannen) aan R(ingers) opdracht geeft, de enkele dagen dat de Regering nog niet hier zal zijn, de leiding in handen te nemen. R(ingers) is *de* persoon, chef van de wederopbouw, recht-door-zee, door en door Nederlands, geen plutocraat, geen politiker! Op deze manier komen de zes partijleiders toch aan hun haal en dit komt hen toe, daar zij toch maar al die tijd de mensen bij elkaar gehouden hebben. Daarna moet één *verse* man optreden. R(ingers) ging, na enig overleggen, met mij accoord . . .'³

Dat Ringers in het 'vacuum' het overheidsgezag in handen zou krijgen, was voor Vorrink aanvaardbaar, maar dan niet krachtens een opdracht van de gediscredeerde secretaris-generaal van binnenlandse zaken, Frederiks – 'de zes partijleiders' moesten Ringers aanwijzen.⁴ Vorrink en Schouten hielden daarnaast aan het denkbeeld vast dat op bevrijdingsdag niemand naar voren mocht treden die daartoe niet door de regering gemachtigd was. Menten en Ringers legden zich daarbij neer en hier vloeide uit voort dat Schouten en Menten later in december aan de conrector van het Prinses-

¹ Vermoedelijk werd hier de directeur-generaal van de PTT, ir. M. H. Damme, mee bedoeld. ² E. E. Menten: 'Onderhoud met R(ingers), S(chouten) en V(orrink) op 26 september 1941'. ³ E. E. Menten: Notitie, 'Woensdag 3 december 1941' (collectie-E. E. Menten). ⁴ A.v.: Notitie, 'Vrijdag 12 december 1941' (a.v.).

VORMING VAN HET GROOTBURGERCOMITÉ

Beatrix-Lyceum te Glion (Zwitserland), die voor zakelijke besprekingen met Menten in Nederland was, de volgende boodschap meegaven voor de Nederlandse gezant te Bern die zijnerzijds de regering te Londen moest inlichten:

‘Er bestaat in Nederland een Grootcomité, gevormd uit de zes grote politieke partijen en kringen van industrie, handel enz . . . Dit Grootcomité verzoekt H. M.’s Regering wel te willen besluiten, voor het geval liet bezettingsregime zou instorten of een daaraan analoge toestand zou ontstaan en dan H.M.’s Regering van Londen uit niet onmiddellijk in Nederland ter plaatse zou kunnen zijn, aan het Grootcomité (Schouten-Menten c.s.) onmiddellijk en uitdrukkelijk opdracht te verlenen, in naam van Hare Majesteit en Hoogstderzelver Regering het tijdelijk bewind (ook op militair gebied) in Nederland te voeren, zulks ter vermijding van o.a. Bijltesdag en andere chaotische rechtstoestanden, totdat H.M.’s Regering ter plaatse is.’¹

Het ‘Grootcomité’ (Grootburgercomité) was, toen dit verzoek doorgegeven werd, nog niet bijeengewest, ja de besprekingen over zijn samenstelling waren nog in volle gang. In dat kader kwamen Schouten, Vorrink, Menten en Ringers op 6 januari ’42 met Joekes en prof. Scholten voor een gesprek samen waarin eerst over de Nederlandse Unie van gedachten gewisseld werd. Menten legde vast:

‘Sch(outen) en V(orrink) zien daar bijna landverraad in. Zij hebben L(inthorst) H(oman) gewaarschuwd.² J(oekes) ook. L(inthorst) H(oman) heeft zich daar niet aan gestoord. Zij menen dat de Unie funest heeft gewerkt, door de massa zijn politieke oriëntatie te doen verliezen. De massa is door de Unie zijn karakter, zijn richting kwijt geraakt. Mijn mening, gedeeld door prof. Sch(olten) en anderen, is dat de Unie een zwevende massa heeft opgevangen en vastgelegd. Een massa, die geen politieke overtuiging heeft, en ook niet zoekt, doch alleen pro-Nederlands verbonden wenste te zijn. Hadden de Duitsers de Unie laten voortbestaan of geholpen, dan zou deze doordat de leiders zeer pro-Duits werden, uit elkaar gespat zijn en de splinters de NSB ten goede zijn gekomen. Nu is de Unie verboden en voelen al de leden zich als martelaren verbonden en zijn zij als anti-Duits gefixeerd.

Er wordt nog gesproken over Communisme en hoe die te bestrijden; over politie en radio, de houding der C(ommissarissen) d(er) K(oningin) en Secr(etaarissen)-Generaal. Deze laatsten zullen zich terug moeten trekken en vermoedelijk wel uit eigen beweging, anders gedwongen . . . Enkelen menen dat het goed zou zijn, tijdig contact met de Duitse autoriteiten te zoeken’³ -

¹ ‘Mededelingen, gedaan door T. J. A. Delhaas, die in december 1941 een bezoek aan Nederland heeft gebracht’ (‘Uittreksels uit rapporten van Engelandvaarders over het verzet, herfst 1940-herfst 1942’, p. 101 a). ² In juli ’40. ³ E. E. Menten: Notitie, ‘6 januari 1942’ (collectie-E. E. Menten).

dat is een wel heel merkwaardig zinnetje! Deed Scholten, die daags tevoren met andere vertegenwoordigers der kerkgenootschappen bij Schrieke geweest was en die tot Seyss-Inquart trachtte door te dringen, die suggestie? Het is mogelijk. Zij onderstreept in elk geval dat men niet het gevoel had, voorbereidingen te treffen die tegen de bezetter gericht waren. Dat waren zij ook niet. Zij hadden betrekking op een situatie die zou ontstaan als zich in Duitsland een revolutie tegen het Nazibewind zou voordoen. Dat men van die mogelijkheid uitging, kon de bezetter, als hij er de lucht van kreeg, onaangenaam treffen. In zoverre handelde men verstandig door op de geopperde suggestie niet in te gaan en de besprekingen geheim te houden.

De constituerende bijeenkomst van het Grootburgercomité vond, vermoedelijk in de tweede helft van januari '42,¹ in de consistoriekamer van een der gereformeerde kerken in Den Haag plaats. Schouten (ARP) trad als voorzitter op. Aanwezig waren voorts Vorrink (SDAP), mr. T. J. Verschuur (RKSP), dr. J. J. C. van Dijk (ARP), prof. dr. J. de Zwaan (CHU), mr. M. H. de Boer en mr. J. Rutgers (Liberale Staatspartij) en mr. A. M. Joekes (Vrijzinnig-Democratische Bond), allen namens de partijen die in het Politiek Convent vertegenwoordigd waren. Voor de groep-Scholten waren er Scholten, Barge en Schermerhorn, en tenslotte waren Menten en Ringers aanwezig. Er bestaat van deze en de volgende bijeenkomsten (het Grootburgercomité kwam in '42 nog tweemaal bijeen ten huize van Schermerhorn²) geen enkel verslag maar wij nemen aan dat Schouten in de constituerende vergadering de beginselen waardoor men zich moest laten leiden, aangaf zoals hij het later voor de Enquêtecommissie deed: alleen optreden als zich een 'vacuum' zou voordoen; niets doen 'dat in strijd was met het Nederlandse constitutionele bestel'; niets doen waardoor 'een te vormen kabinet voor de toekomst in een onvrije positie' geplaatst zou worden, en mocht dat nieuwe kabinet zulks wensen, ter beschikking blijven als college van advies.³ Men realiseerde zich dat alleen al op het gebied van de bestuursvoorziening (wie zouden als secretarissen-generaal, wie als commissarissen der koningin, wie als burgemeesters optreden?) tal van beslissingen genomen moesten worden. Trouwens, men moest ook contacten leggen in de wereld

¹ Op gezag van het naoorlogse verslag dat Ringers schreef (*Enq.*, punten g en h, gestenc. bijl. 166), dateerde de Enquêtecommissie deze bijeenkomst 'omstreeks Nieuwjaar'. (*Enq.*, dl. VII a, p. 154). Uit de stukken van Menten blijkt evenwel dat het enkele weken later moet zijn geweest. ² Aan dat latere beraad werd ook deelgenomen door ir. A. H. Ingen Housz, een van de directeurs van de Hoogovens, en vermoedelijk tevens door H. D. Louwes, voorzitter van de (opgeheven) Groninger Maatschappij van Landbouw. Men kwam zo uiteindelijk tot een totaal van vijftien leden. ³ Getuige J. Schouten (*Enq.*, dl. V c, p. 789).

VORMING VAN HET GROOTBURGERCOMITÉ

van de politie, de pers en de radio. Daar was een comité van dertien personen veel te groot voor. Besloten werd dan ook om uit het Grootburgercomité een kleiner comité te vormen, het Nationaal Comité, waarin naast Menten en Ringers drie politieke voormannen zitting kregen: Schouten, Verschuur en Vorrink. Deze camoufleerden hun verdere bijeenkomsten aanvankelijk als vergaderingen ten behoeve van het Prinses-Beatrix-Lyceum, later als samenkomsten van een discussiegroep ter bestudering van de publiek-rechtelijke bedrijfsorganisatie. Men deed immers iets wat men voor de bezetter geheim wilde houden. Vorrink heeft het nimmer als 'verzet' willen aanduiden. Trouwens, Ringers deelde later aan de Enquêtecommissie mee, 'dat mijn andere vrienden op een avond verbleekten, toen zij hoorden dat (Vorrink) allerlei stoute dingen mee bevorderde . . . Hij had geen revolver bij zich, maar hij was toch gevaarlijk naar ons gevoel. Wij waren beslist tegen elke actie waarbij vuurwapens te pas moesten komen. Wij meenden dat wij niets anders moesten doen dan de zaak organiseren'¹ – en dat 'organiseren' diende (Schouten en Vorrink stonden er op) bekrachtigd te worden door de Londense regering.

Met haar had men, toen men begon, nog steeds geen enkel contact.

¹ Gctuige J. A. Ringers (a.v., dl. VII c, p. 458).

Contact met Londen

Tijdens de tweede wereldoorlog is Nederland in sterkere mate van Engeland of van het neutrale buitenland geïsoleerd geweest dan Denemarken, Noorwegen, België en Frankrijk. De Denen hoefden slechts de Sont of het Kattegat over te steken om in Zweden te belanden. Nooren konden ontsnappen hetzij over de grens met Zweden (dat deden tienduizenden), hetzij per boot naar de havens op de Shetland-eilanden of in Schotland en Ierland. Een effectieve bewaking van de duizenden kilometers lange Noorse kust met haar talrijke fjorden was volstrekt onmogelijk. Nederland en België hadden daarentegen een relatief korte, vlakke Noordzeekust waarvan de stranden overdag van een beperkt aantal posten uit gemakkelijk geobserveerd konden worden; dergelijke observaties waren aan de Franse Kanaalkust ook mogelijk maar aan het zoveel langere kustgedeelte tot de Pyreneeën weer moeilijker. Wie de ontsnappingsweg te land koos, moest van Frankrijk uit slechts één of twee grenzen overschrijden (de grens tussen bezet Frankrijk en Spanje, eventueel ook de grens tussen bezet en onbezet Frankrijk die tot november '42 bestond). Ontsnapte men uit België, dan kwam er een grens bij: die met Frankrijk, ontsnapte men uit Nederland, dan was er nog een grens: die met België. Op het traject door Frankrijk, verreweg het langste bij ontsnapping naar Spanje, kenden althans de Waalse Belgen geen taalprobleem, de meeste Nederlanders wél. Aan al die grenzen was de controle van de grensposten op een enkele uitzondering na vrij scherp, en ze werd van jaar tot jaar scherper. Wie als Nederlander een grenspost normaal wilde passeren, hetzij op de weg, hetzij in de trein, had niet alleen een persoonsbewijs en een geldig paspoort nodig, maar ook een verlofpas van een van de *Ein- und Ausreisestellen* van het *Reichskommissariat*. Bezat men een van die documenten niet, dan moest men een nagemaakt document kunnen tonen; ontbrak dat, dan diende men zich in een trein te verbergen of te trachten, als regel met hulp van grensbewoners, tersluiks de grens te passeren.

Dat de gedachten van Nederlanders, en vooral van Nederlandse jongeren, die naar Engeland wilden ontsnappen, in de richting gingen van het oversteken van de Noordzee, lag voor de hand: dat was de kortste weg, en een weg via het water waarmee de Nederlander zich vertrouwd voelt. In de praktijk bleek die ontsnapping verre van simpel. Toen de Duitsers in de

zomer en herfst van '40 een invasie van Engeland voorbereidden, waren een aantal maatregelen getroffen die de bewegingsvrijheid in een groot deel van het kustgebied beperkten, en die maatregelen bleven, toen die invasie niet doorging, van kracht. Zeeland en een deel van de Zuidhollandse eilanden waren 'spergebied' geworden (wie daar niet woonachtig was, had een speciale vergunning nodig om dat gebied te betreden¹) en ook op de Waddeneilanden mocht, tenzij men een vergunning had, niemand komen die er niet zijn vaste woonplaats had. Voorts was de vrije vaart in het gehele gebied van de riviermondingen beperkt. In mei '41 werden die maatregelen uitgebreid. Er werd toen bepaald² dat in het spergebied en in een brede strook langs de Waddenzee, het IJsselmeer en de Noordzee alleen vaartuigen mochten liggen die er normaal thuishoorden en dat bovendien iedereen die, waar ook, een buitenboordmotor bezat, voor het behoud daarvan via de Nederlandse politie speciaal verlof moest aanvragen bij de *Ordnungspolizei*.³ Deze bepalingen maakten het moeilijk om met een willekeurig bootje tot de kuststrook door te dringen.

Het ontsnappen aan boord van grotere schepen die normaal de Nederlandse havens verlieten, bijvoorbeeld naar het neutrale Zweden, werd weer op andere wijze tegengegaan. Aanvankelijk was dat niet zo moeilijk. In de zomer en herfst van '40 kwam, van Delfzijl uit, de vaart naar de Oostzee weer op gang met behulp van Groninger kustvaarders die als regel kunstmest en industrieproducten naar Zweden en Finland vervoerden en hout als retourvracht meenamen. Twee van die kustvaarders waren eigendom van een arts te Delfzijl, A. L. Oosterhuis, die als reserve-kapitein en regimentsarts in de meidagen van '40 ingedeeld geweest was in het 1ste regiment infanterie dat in de buurt van Leiden tegen de Duitse luchtlandingstroepen gevochten had. Oosterhuis nam na de capitulatie deel aan een reünie van officieren van zijn regiment die in hun mobilisatie-pleisterplaats, hotel-restaurant 'De Witte Zwaan' te Lisse, gehouden werd en daar zei hij tegen deze en gene dat hij wel bereid was, vrijwilligers aan te monteren die, als men dan een Zweedse of Finse haven bereikt had, op eigen gelegenheid zouden kunnen 'drossen'. Verscheidenen, vooral Leidse studenten, kwamen op die wijze buiten bezet gebied en enkelen hunner konden, vóór de Sowjet-Unie in de oorlog betrokken werd, via de Sowjet-Unie verder reizen, hetzij naar de Verenigde

¹ In de herfst van '42 werd het spergebied, wat de Zuidhollandse eilanden betrof, beperkt en werd bepaald dat, wat Zeeland aanging, Tholen, Zuid-Beveland en Zeeuws-Vlaanderen er buiten vielen; in december '42 werd westelijk Zeeuws-Vlaanderen weer wèl tot spergebied gemaakt. ² VO 100/41 (*Verordeningenblad*, 1941, p. 377-84). ³ In '42 werden zelfs alle buitenboordmotoren in beslag genomen.

Staten, hetzij naar het Midden-Oosten. Vandaar kon men dan Londen, de West of Nederlands-Indië bereiken.

Over deze ontsnapingsmogelijkheid werd in bezet gebied niet voldoende gezwegen. Spoedig kwam het Oosterhuis ter ore, 'dat men op de studenten-sociëteit 'Minerva' te Leiden openlijk vertelde dat, als je er tussen uit wou, je maar naar die dokter Oosterhuis in Delfzijl moest gaan met zijn kustvaarders, dan was de zaak zo gepiept'.¹ Erger nog was dat een van diegenen die op deze wijze in de Verenigde Staten belandden, in een van de voor Nederland bestemde programma's van de *Wrul*-zender te Boston gedetailleerd, zij het zonder Oosterhuis te noemen, vertelde hoe hij via Delfzijl ontsnapt was. De bezetter greep nu onmiddellijk in. In maart '41 verscheen een verordening² die bepaalde dat geen schip een Nederlandse haven verlaten mocht voor de identiteitspapieren van alle bemanningsleden en passagiers geverifieerd waren door de betrokken *Hafenüberwachungsstelle*; wilde iemand die vóór 10 mei '40 geen zeeman geweest was, aanmonsteren, dan was daartoe speciaal verlof van dat Duitse controlebureau nodig. Acht maanden later, in november '41, werd bepaald dat schepen die in een haven lagen, alleen betreden mochten worden door de bemanning, de passagiers en het los- en laadpersoneel³ – dat maakte het moeilijker, zich aan boord te verstoppen. De Duitse controle was scherp; in alle Nederlandse havens bijeen waren er meer dan twaalfhonderd Duitsers mee belast. Niets werd vergeten: moest bij nacht en ontij een Nederlandse reddingboot uitvaren, dan bevonden zich steeds twee gewapende Duitse militairen aan boord om te verhinderen dat men koers zou zetten naar Engeland. Ook de Nederlandse vissersvloot voer onder permanente Duitse bewaking.

Engelandvaart

Afgezien van de eerstelingen die vóór het invallen van de winter van '40-'41 via Delfzijl konden ontkomen, waren er verscheidenen wie het gelukte, langs andere weg uit Nederland te ontsnappen. Het spectaculairst waren twee ontsnappingen per vliegtuig, de eerste op 5, de tweede op 6 mei '41. Bij die eerste werd gebruik gemaakt van een van de modernste Fokker-jagers van het type G-1 (wij moeten het eigenlijk een 'luchtkruiser' noemen), bij de tweede van een ouder type Fokker-watervliegtuig, een T-8-W.

¹ J. Klatter: *De verzetsgroep Zwaantje. Oorlogsbelevissen van dr. Allard Oosterhuis* (1968), p. 20-21. ² VO 50/41 (*Verordeningenblad*, 1941, p. 172-77). ³ VO 213/41 (a.v., p. 918-20).

Menigeeen die vóór mei '40 met de Nederlandse burgerluchtvaart dan wel met de militaire luchtvaart te maken had gehad, ging er in de loop van '40 over peinzen of er geen mogelijkheid bestond om met een toestel weg te komen. In de eerste maanden van '41 werd een heel komplot gesmeed om met behulp van een Duitse driemotorige *Junkers-52* die door de Fokkerfabrieken op Schiphol gerepareerd werd, naar Engeland te vliegen. Dit komplot ging van een monteur van de Fokkerfabrieken uit, W. J. Lindeman, een relatie van Edouard de Nève. De Nève wilde van de gelegenheid gebruik maken om met de *Junkers* enkele leden van zijn 'pilotenhulp'-organisatie weg te werken van wie hij vreesde dat ze teveel in de gaten gelopen waren. Ook anderen werden in het geheim ingewijd, onder wie een cavalerie-officier, jhr. J. J. G. Beelaerts van Blokland. Een moeilijkheid was dat Lindeman noch Beelaerts konden vliegen. Hoe kon men een piloot vinden om er met de *Junkers* van door te gaan zodra deze gereed was? Lindeman en de Nève benaderden successievelijk twee militaire vliegers; beiden weigerden. Meer succes hadden zij bij een derde, de tweede luitenant-vlieger G. Steen die, met de bedoeling naar Engeland te ontsnappen, in april via een van de hogere functionarissen van Fokker, ir. P. J. C. Vos, een functie gekregen had bij deze onderneming. Vos keek ook al zelf naar een mogelijkheid uit om weg te komen.

Er werden in die tijd op Schiphol G-1's gereedgemaakt voor aflevering aan de Duitsers, twee waren er al klaar. Bij het controleren was de invlieger Th. H. Leegstra betrokken geweest. Ook hij wilde naar Engeland. Vos zag hier een kans. Via Lindeman en anderen zorgde hij er voor, dat, in strijd met de voorschriften, de tanks van een van die twee G-1's steeds gevuld waren. Welnu, in de middag van 5 mei knoopte Leegstra met de Duitse piloot die het toestel al goedgekeurd had, een amicaal gesprek aan, offereerde hem de nodige borrels en zei dat hij zo graag nog eenmaal samen met ir. Vos een stuntvlucht wilde maken. De Duitser had daar geen bezwaar tegen. Leegstra en Vos klommen in de cockpit, vlogen in de richting van het IJsselmeer – en zwenkten westwaarts. Zij landden bij Lowestoft.

'Ze zijn weg!' – met dat bericht stormde Lindeman in het begin van de avond bij de Nève binnen. Dat betekende dat de aanwezige leden van het groepje dat over ontsnapping per *Junkers-52* gedacht had, nu onmiddellijk beslissen moesten. Een tweede ontsnapping van Schiphol was uitgesloten, maar Beelaerts had enige tijd tevoren gezien dat midden in de Amsterdamse Minervahaven, dicht bij het Noordzeekanaal, een watervliegtuig lag. Steen had nog nooit met een watervliegtuig gevlogen, maar durfde het er op wagen en Beelaerts had voor een rubbervlot gezorgd waarmee men het toestel zou kunnen bereiken. De drie, Lindeman, Steen en Beelaerts, gingen

meteen op pad, slopen in het duister naar de rand van de Minervahaven, lieten het vlot te water, peddelden naar het toestel en klommen aan boord. Er was, wonder boven wonder, genoeg benzine in de tanks! In de ochtendschemering konden Lindeman en Steen met veel moeite de twee motoren starten. Steen taxi-de het Noordzeekanaal op, gaf daar vol gas – en ruim een uur later zette hij het toestel bij Dover op het water. Het was daar ook nog beschoten door Engelse militairen; een Nederlandse vlag die speciaal meegenomen was en die buiten het toestel wapperde, had niet voldoende geholpen.

Die twee gedurfde ontsnappingen brachten het Duitse militaire apparaat in rep en roer. Alle Duitsers die voor de beveiliging van de toestellen verantwoordelijk waren, onder hen de *Verwalter* van de Fokkerfabrieken, F. W. Seekatz¹, werden aan een streng onderzoek onderworpen en Seekatz werd alleen daarom niet gestraft omdat tenslotte ook Rudolf Hess kans gezien had, met een toestel te ontsnappen. Voorts werd de directeur van de KLM, Plesman, gearresteerd en werden alle oudere KLM-vliegers en bijna honderd officieren van het eerste luchtvaartregiment, waar Leegstra, Vos en Steen deel van hadden uitgemaakt, zes weken in het kamp Schoorl vastgehouden; alle opleidingsscholen voor verkeersvlieger werden gesloten.

★

Ontsnappingen per vliegtuig kwamen na die twee keren waarin het gelukt was, niet meer voor maar er werd zoveel te vaker getracht, varende de Noordzee over te steken. Tweemaal gelukte dat aan vissersvaartuigen: in april en in augustus 1942.² In beide gevallen deden de familieleden (die van de plannen op de hoogte waren geweest) alsof de schepen vergaan waren; de gezinnen kregen de gebruikelijke uitkeringen. De Duitsers vertrouwden het eerste geval al niet.³ Eind april '42 vaardigden zij een uitvaarverbod voor

¹ De onderdirecteur van Fokker, ir. J. E. van Tijen, was eind november '40 wegens *Feindbegünstigung* gearresteerd; wegens gebrek aan bewijs werd hij in februari '41 uit zijn gevangenschap ontslagen. Hij nam per 1 maart '41 ontslag bij Fokker. ² Achter elkaar ontsnapten de stoomtrawler 'Katwijk II' en de motorlogger 'Gijsbert Karel van Hogendorp'. In februari '42 voer de stoomtrawler 'Beatrice' naar Engeland, maar dit geschiedde onder bedreiging door Engelandvaarders die zich aan boord verborgen hadden; dit voorval komt nader ter sprake. ³ Ook ten aanzien van de 'Beatrice' hadden zij vermoedelijk aangenomen dat opzet van de bemanning in het spel was.

alle vissersvaartuigen uit, hetgeen zij enkele maanden later tot een verbod beperkten om 's nachts buiten te blijven.

Onze gegevens omtrent het aantal malen waarin met veel primitievere vaartuigen, tot kano's toe, getracht is, Engeland te bereiken, zijn onvolledig. Begin juli '40 gelukte, bij het vallen van de avond, vanuit Noordwijk een overtocht met een zeilbootje en slaagden drie Engelandvaarders er in, uit Scheveningen weg te komen met de Scheveningse reddingboot. Beide ontsnappingen werden door verblufte Duitsers gadeslagen. Het gevolg was dat nadien alle bootjes van het strand moesten verdwijnen en dat overdag en 's nachts regelmatig door Duitse militairen langs de kust gepatrouilleerd werd. Hoe kreeg men dan toch een bootje op het strand? Het lukte een aantal malen via een doorgang onder de boulevard bij het Zeehospitium te Katwijk. Ook lukte het bij de Hondsbosse Zeewering. De dijkbaas te Petten, J. C. Bellis Sr., was met enkele familieleden bereid te helpen. De Engelandvaarders kwamen dan met hun bootje via de Hondsbossevaart aan, het bootje werd daar op de aanwezige werklorrie geplaatst en door een paard de dijk opgetrokken; over de steenglooïing moest het dan de branding ingeschoven worden. Van deze ontsnappingsmogelijkheid werd door vermoedelijk ca. tien groepjes met succes gebruikgemaakt; één groepje, uit vijf officieren bestaande, werd in juli '41 betrappt. Nadien kon Bellis toch weer enkele andere groepjes helpen, maar in november '41 werd hij gearresteerd. Hij bezweek in Buchenwald.

Was het vertrek al een enorm probleem, de overtocht was het niet minder. De Noordzee is grillig. Laat ons één groepje volgen: vijf Engelandvaarders, vier mannen, één vrouw, die eind april '43 met de vlet 'Yvette' wisten te ontkomen. Die vlet hadden ze in IJmuiden gekocht en in Loosdrecht opgetuigd. Roeiriemen konden zij overnemen van 'Laga', de Delftse studentenroeivereniging; het witte grootzeil werd donker gemaakt door het in een bad met Oostindische inkt te leggen. Twee motoren werden verworven, die beide achtergehouden waren: een grote buitenboordmotor en een kleine reservemotor. Honderd liter benzine werd zwart gekocht. Hoe kwam men nu met de 'Yvette' aan de kust? Men kreeg hulp van een schipper uit het Westland die regelmatig aardappels naar Zeeland moest vervoeren. Toen de omstandigheden gunstig leken (weinig maanlicht, aflopend tij na middernacht en oostenwind), nam de schipper het gezelschap in Delft aan boord, het vletje maakte hij als een onschuldig bijbootje aan zijn vrachtschip vast, de uitrusting verborg hij. Zo voer men tot bij Den Briel waar de 'Yvette' in het donker opgetuigd en bemand werd. Te middernacht begon men westwaarts te roeien, een uur of drie, vervolgens werd de buitenboordmotor aangeslagen. Tot acht uur 's morgens ging alles goed, men vorderde gesta-

dig – opeens stopte de motor. Alle pogingen om hem weer aan de gang te krijgen, faalden en de reservemotor was wel in een waterdichte zeilzak verpakt maar bleek kletsnat te zijn geworden: óók onbruikbaar. Er kwam wat wind opzetten. In de namiddag werd de zee spiegelglad – tot er plotseling een flinke storm opstak, niet uit het oosten maar uit het noordwesten. Drie van de vijf opvarenden werden prompt zeeziek. Een nacht en een dag werd gezeild, toen wakkerde de storm aan, de gaffel brak en het zeil kwam naar beneden. Voortdurend moest gehoosd worden, niettemin kwam er veel water binnen. Stuurloos dobberde de vlet westwaarts – zij bleek zich de volgende ochtend gelukkig in de Theemsmonding te bevinden. ‘Een van onze grootste teleurstellingen toen wij in Engeland waren, was’, aldus de leider van deze tocht, ‘dat van meer dan vijftig kennissen van wie wij allemaal wisten dat zij gegaan waren en op zee gekomen waren, er geen een werkelijk aangekomen was.’¹

In de periode zomer ’40–zomer ’42 werden niet minder dan dertig van die ontsnappingspogingen door de *Kriegsmarine* vrijdeld; daarbij werden een kleine honderdtwintig Engelandvaarders gearresteerd. Later in ’42 en in ’43 vielen nog eens minstens enkele tientallen op deze wijze in Duitse handen. Hoeveel Engelandvaarders in totaal op de Noordzee omgekomen zijn, is niet bekend – stellig meer dan honderd, misschien wel enkele honderden.

Intussen tonen gegevens van de Koninklijke Marine aan dat de ontsnapping over de Noordzee toch maar door een minderheid van de Engelandvaarders ondernomen werd. Onder de ruim vierhonderd die in Engeland bij de marine in dienst traden, waren er slechts drie-en-veertig aan wie de rechtstreekse oversteek gelukt was; van de overigen kwamen honderdzes-en-vijftig eerst in Zweden aan en trokken honderdzes-en-zestig door België en Frankrijk, de meesten in ’43. Via Zweden dan wel België-Frankrijk-Spanje duurde het gemiddeld bijna een jaar voor men Engeland bereikt had.² Ook op die landroutes werden velen door de Duitsers gearresteerd.

Aanvankelijk werden de meeste gearresteerde Engelandvaarders slechts tot korte gevangenisstraffen veroordeeld, wegens illegale grensoverschrijding, maar in ’42 werden bij enkele gelegenheden groepjes die in Frankrijk opgepakt waren en die bekend hadden dat zij zich bij de Nederlandse strijdkrachten hadden willen voegen, tot de doodstraf veroordeeld en geëxecuteerd – ‘*wir wollen ein Beispiel statuieren*’, liet de *Militärbefehlshaber* in Parijs,

¹ J. H. Louwse: Toespraak bij de overdracht van de vlet ‘Yvette’ aan het Nederlands Nationaal Oorlogs- en Verzetsmuseum te Overloon, 5 mei 1964, p. 17. (Doc II-217, 2-12). ² Bijlage IX bij ‘De Koninklijke Marine in de tweede wereldoorlog’, dl. I, hfdst. 8 (*Mededelingen van de Marinestaf*, 1956, no. 5).

generaal von Stülpnagel, weten toen hij de eerste gratieverzoeken afwees.¹ Later maakten de Duitsers het zich gemakkelijk: vielen hun Engelandvaarders in handen, dan werden deze naar concentratiekampen gezonden, de Joden naar Auschwitz, de niet-Joden als regel naar Natzweiler.

Een van de meest gebruikte ontsnappingswegen over land leidde, in '40 al, via het Noordbrabantse grensdorp Putte. Een steenfabrikant, J. G. van Niftrik, bezat hier een huis dat pal aan de grens lag. Hij kwam in contact met OD'ers en hielp tot de zomer van '42 ruim honderd personen, grotendeels militairen, de grens over. Deze mensen werden meestal naar van Niftrik verwezen door een Hagenaar. Van belang was vooral dat van Niftrik na enige tijd Nederlanders in België vond die een 'lijn' opbouwden tot aan de Zwitserse grens waarbij men, van valse papieren voorzien, van adres tot adres doorgegeven werd. In de zomer van '42 bleek evenwel dat zich een *V-Mann*, een oud-marinier, in van Niftriks organisatie binnengedrongen had. De *V-Mann* werd door de Hagenaar geliquideerd. Van Niftrik en zijn vrouw vluchtten vervolgens via hun eigen 'lijn' naar Zwitserland.

De 'Zweedse Weg' begint

Was dus (het blijkt uit het voorafgaande) het ontsnappen uit bezet Nederland moeilijk, moeilijker nog was het opbouwen van een vaste verbinding, een 'weg', waardoor berichten heen en weer konden gaan. De eerste groeperingen die contact met de regering zochten, waren volledig van het toeval afhankelijk. Zo kon generaal Röell, de commandant van de OD, enkele berichten meegeven aan Beelaerts van Blokland toen deze met het door Steen bestuurde watervliegtuig ontsnapte, en eerder vermeldden wij al dat Schouten, Vorrink, Menten en Ringers in december '41 via de conrector van het Prinses-Beatrix-Lyceum in Glion en de Nederlandse gezant in Zwitserland ten behoeve van het Grootburgercomité een verzoek om erkenning richtten tot de Londense regering. Dat was alles één-richting-verkeer – het was niet een 'weg'.

De eerste van die 'wegen', d.w.z. van die vaste heen-en-weer verbindingen, ontstond pas toen de bezetting al twee jaar duurde en knoopte bij het werk

¹ P. Groeneboom: 'Memorie betreffende in Nederland tijdens de bezetting door de Duitse instanties uitgeoefende rechtspleging en omtrent oorlogsmisdrijven, al dan niet ambtelijk in of buiten Nederland sedert 10 mei 1940 tegen Nederlanders gepleegd' (9 juni 1945), p. 5 (Doc II-785, a-1).

aan dat Oosterhuis in de zomer en herfst van '40 van Delfzijl uit verricht had. Behalve in de wintermaanden onderhielden, gelijk gezegd, Nederlandse kustvaarders een regelmatige verbinding met Zweedse havens. In Londen kwam niemand op het denkbeeld, via die kustvaarders te trachten, een 'weg' naar bezet gebied op te bouwen – het initiatief terzake lag bij de Nederlandse consul-generaal in Stockholm, A. M. de Jong. Deze was in 1916 als jongeman voor het eerst in Zweden gekomen, had er verscheidene agenturen opgebouwd, was bij het uitbreken van de oorlog tot consul-generaal benoemd – en kreeg het in de zomer van '40 met zijn officiële, soms ook met zijn onofficiële werkzaamheden bijzonder druk. Van de Nederlandse legatie waar men bevreesd was, met het angstvallige Zweedse neutraliteitsbeleid in conflict te komen, ontving hij niet veel steun, maar zoveel te meer van de Britse. Er lagen in Zweedse havens vijf Nederlandse schepen welke gezagvoerders na de meidagen geweigerd hadden naar Nederland terug te keren (Zweden gaf hun geen verlof, naar Engeland over te steken) en een van die gezagvoerders, E. H. Schuur, trad in '41 bij consul-generaal de Jong in dienst teneinde namens hem contact te onderhouden met de Nederlandse kustvaarders die Zweedse havens aandeden. Verscheidene kapiteins wist hij er toe te bewegen, Duitse routegegevens korte tijd aan hem af te staan opdat ze in Stockholm door de Engelse *Intelligence* gekopieerd konden worden. Ook kocht Schuur bij die kustvaarders de verstuiverplaatjes op van de carburatoren van Nederlandse motoren die in gebruik waren bij kustvaarders die in Engelse dienst voeren – plaatjes die men in Engeland niet had kunnen vervaardigen. En tenslotte verzamelde Schuur bij die kustvaarders in Zweden alle inlichtingen over bezet gebied die hij krijgen kon; veel was het niet, maar ook het weinige was consul-generaal de Jong en de Engelse *Military Intelligence* welkom. Waar zij vooral behoefte aan hadden, was een vast contactpunt, een vast afzendadres in bezet gebied. Men zag in '41 en in de eerste maanden van '42 geen mogelijkheid om dat van Zweden uit te creëren – opeens bood het zich aan.

Oosterhuis die na de indiscretie van de *Wrul*-zender zijn hulp aan Engelandvaarders had gestaakt, had er in de herfst van '41 toch nog één weg-gewerkt: een Joodse relatie, Jacques de Vries uit Amsterdam, reserve-luitenant van de artillerie, die in de mobilisatietijd met hem stamgast geweest was in 'De Witte Zwaan' te Lisse. Oosterhuis had de gezagvoerder van de kustvaarder 'Corona', H. Roossien, bereid gevonden, de Vries aan boord te verstoppen. Via de Jong kreeg de Vries in Stockholm werk bij de *Intelligence* en toen nu Oosterhuis samen met een bevriende fabrikant, D. Boerema, in de lente van '42 uit de uitzendingen van Radio Oranje concludeerde dat de regering te Londen nog steeds bitter weinig inlichtingen

uit bezet gebied kreeg, schreef hij de Vries een lange brief waarin hij op dat tekort wees. Die brief gaf hij aan Roossien mee, 'hartelijke groeten van je biljart-kameraad in 't Zwaantje' had hij er onder gezet. De Vries begreep wie de afzender was en consul-generaal de Jong zag hier de mogelijkheid waar hij al lang naar uitgekeken had: een beginpunt voor een vaste verbinding. Hij zette de zaak goed op. In mei '42 voerde hij tijdens een bezoek aan Londen de nodige besprekingen, niet met de Nederlandse geheime dienst (daar had hij geen vertrouwen in¹), maar met de Engelse, nl. met luitenant-kolonel W. H. R. Rabagliatti, hoofd van de Nederlandse sectie van *Military Intelligence-6*, bij wie hij door Buitenlandse Zaken geïntroduceerd was. Bij deze bedong de Jong dat er meer spoed gezet zou worden achter de afvoer, met Engelse vliegtuigen, van Engelandvaarders die in Zweden gestrand waren, en dat wat hij aan inlichtingen en rapporten uit Nederland zou verzamelen, ook aan de Nederlandse regering doorgegeven zou worden. Via kapitein Roossien deed de Jong toen aan Oosterhuis ('Zwaantje', zoals hij ging heten) weten dat alles wat deze kon verzamelen, welkom zou zijn: militaire gegevens, maar ook bonkaarten, blanco persoonsbewijzen en gangbaar geld – om die laatste zaken zat de Britse *Special Operations Executive* dringend verlegen voor het uitrusten van haar geheime agenten. Nòg een bericht uit Nederland kwam er, ditmaal van de Dokkumer Sieds van Straten die al twintig flessen met observaties in de Nieuwe Waterweg geworpen had; nu had hij een bericht kunnen meegeven aan kapitein J. J. Tuil van de 'Annegiena'. De Jong zorgde er voor dat Tuil met Roossien in contact kwam en van Straten met Oosterhuis. Nog een derde kapitein werd ingeschakeld: R. Pilon van de 'Meeuw', en uiteindelijk, maar pas in de zomer van '43, een vierde, F. J. M. Aben van de 'Excelsior'. De eerste drie kregen Oosterhuis als informant, gaven de rapporten en stukken die ze verkregen, in Zweden via Schuur aan de Jong door – en zo begon in juni '42 de 'Zweedse Weg' te functioneren.

Kapitein Aben zou hem in de zomer van '43 verraden.

¹ De Jongs vertrouwen in de legatie te Stockholm was in de lente van '42 verder gedaald toen de Nederlandse zaakgelastigde, mr. dr. G. A. Scheltus, geen enkele belangstelling getoond had voor het plan van de gezagvoerder van het Nederlandse motorschip 'Nautilus', M. Ellerbroek, om, komend van Zweden, met schip en lading naar Engeland te varen. Via de Jong kreeg Ellerbroek wapens van de *Intelligence* om de Duitse wacht die op het laatste traject (Kielerkanaal-Delfzijl) aan boord genomen moest worden, in bedwang te houden. De 'Nautilus' wist Hull te bereiken. Aan Ellerbroek, die de zoon was van een Duitse vader (maar hij was in Delfzijl opgegroeid), werd na deze ontsnapping de Nederlandse nationaliteit verleend.

Londen contra 'Abwehr' en 'Sicherheitspolizei'

Voordat wij voor het tijdvak dat wij in dit deel behandelen (maart '41-juli '42), de operaties van de Nederlandse spionagegroepen en van de uit Engeland gezonden geheime agenten gaan beschrijven, is het noodzakelijk dat wij eerst iets meer meedelen over de Londense diensten die geheime agenten gingen uitzenden en voor wie het spionagemateriaal bestemd was, alsmede over de *Abwehr* en de *Sicherheitspolizei* die zich tot het uiterste zouden inspannen om alle vormen van contact tussen Londen en bezet gebied tegen te gaan.

Over de vraag wie in Nederland in de overgangstijd het gezag zou uitoefenen, braken de Engelse officieren die het contact met bezet gebied moesten opbouwen, zich het hoofd niet; gegevens over gebeurtenissen in de civiele sector en over de stemming der bevolking interesseerden hun ook maar matig. Primair stond bij hen het verzamelen van militaire inlichtingen. Dat was de taak van *Military Intelligence-6* (*MI-6* ging zich later met het opbouwen van 'pilotlinjen' bezig houden) – korthedshalve zullen wij, zoals men toen ook deed, van 'MI-6' spreken.

Een van de middelen die deze Britse dienst de gehele bezetting door toepaste, was het in rieten korfjes afwerpen van postduiven. In die korfjes die aan een kleine parachute daalden, bevonden zich kokertjes met dun papier waarop men met een erbij gevoegd inktpotloodje alles kon schrijven wat men voor Engeland van belang achtte, als regel aan de hand van een vragenlijst – de postduiven (voor deze bevond zich een zakje zaad in het korfje) vlogen er dan mee naar Engeland terug. Die korfjes werden evenwel menigmaal door Nederlandse vindsters via de gemeentepolitie bij de Duitsers ingeleverd. 'Die Auszahlung der Belohnung bildet', aldus een Duits rapport uit de herfst van '42, 'einen besonderen Anreiz für die Bevölkerung, auf Brieftauben zu achten und sie abzuliefern.'¹ In totaal vielen in de periode september '42–december '43 (de enige waaromtrent wij precieze cijfers bezitten) 317 van deze voor Engeland bestemde postduiven in Duitse handen. Wij hebben er geen denkbeeld van, aan hoeveel postduiven de retourvlucht over de Noordzee gelukte, maar wij durven wel veronderstellen dat deze vorm van het verzamelen van inlichtingen (die er toe bijdroeg dat een groot deel van de Nederlandse duiven afgemaakt werd²) als regel weinig belangrijke

¹ *WBN, Feldkommandantur 674, I c: 'Monatsbericht'*, okt. 1942, p. 6 (CDI)

² Eind juni '40 was bepaald dat de vijf-en-twintigduizend Nederlandse duiven-

resultaten opgeleverd heeft: een willekeurige plattelander die een postduif vond en bereid was, de Engelsen te helpen, kon slechts berichten wat hij in zijn naaste omgeving waargenomen had. Dat was maar zelden van betekenis.

Voor het systematisch verzamelen van deugdelijke inlichtingen had men geheime agenten nodig die hetzij eigen spionagegroepen zouden oprichten, hetzij bij bestaande spionagegroepen aanhaken. Na de zomer van '40 had MI-6 in bezet Nederland geen eigen agenten meer. Met de uitzending van nieuwe agenten werd in augustus '40 begonnen door een nieuwe Nederlandse geheime dienst: de Centrale Inlichtingendienst (CID) die onder leiding stond van de particuliere secretaris van koningin Wilhelmina, F. van 't Sant, oud-hoofdcommissaris van politie in Den Haag. Van 't Sant werkte nauw met MI-6 samen; in technisch opzicht (de uitrusting en het transport der agenten en het radioverkeer met hen) was hij trouwens geheel van de Engelsen afhankelijk. In augustus '41 werd de leiding van de CID aan van 't Sant

houders zich bij een nieuwe vereniging, het Nationaal Verbond van Nederlandse Postduivenhouders, moesten aansluiten. Zij moesten allen hun duiven, in totaal ca. 1 miljoen, op lijsten brengen. Het vrij rondvliegen van duiven was toen verboden, maar heel veel duivenhouders stoorden zich niet aan dat verbod en de politie had als regel 'niets gezien'. In de zomer van '41 kwam er een nieuwe regeling: een verordening (VO 140/41, *Verordeningenblad*, 1941, p. 605-11), die bepaalde dat de bedoelde lijsten door de burgemeesters afgestempeld moesten worden en dat men, als een duif gestorven was, een poot plus ring bij die burgemeester moest inleveren. Enkele maanden later werd de voedertoewijzing beperkt tot voeder voor slechts 4 000 duiven. Die maatregel was weinig effectief: met name op het platteland slaagden velen er in, voor hun duiven voeder te vinden en op vele plaatsen kon men nog steeds regelmatig duiven zien rondvliegen. *Wehrmachtbefehlshaber* Christiansen, bevreesd dat die duiven in het geval van een Engelse landing gebruikt zouden worden voor het overbrengen van berichten naar al bevrijde delen van Nederland, kreeg daar genoeg van en onder zijn pressie werd in augustus '42 bepaald (VO 86/42, a.v., 1942, p. 394-96) dat het houden van duiven voortaan verboden was en dat alle duiven afgemaakt moesten worden behalve (secretaris-generaal Frederiks had zich daar moeite voor gegeven) de bij uitstek waardevolle sierduivenverzameling van een inwoner van Gouda en collecties sierduiven die in Ouwehands Dierenpark te Rhenen, in Burgers Dierenpark te Arnhem en in het Stadspark te Nijmegen samengebracht zouden worden. Alle duivenhouders moesten van de door of namens hen geslachte duiven een poot plus registratie-ring bij de burgemeesters inleveren. Deze regeling werd, alweer dank zij het feit dat de politie als regel 'niets zag', op grote schaal ontduken: de duiven werden verstopt. Werd dit ontdekt (in de periode oktober '42-augustus '43 geschiedde dat met bijna 2 000 duiven), dan werden de eigenaren als regel in het concentratiekamp Vught opgesloten, in voorarrest als het ware. Zij werden dan gevonnist door het *Landesgericht* en kwamen na drie maanden weer vrij.

ontnomen en aan een Nederlandse militair toevertrouwd, reserve-kapitein mr. R. P. J. Derksema, die overigens op dat gebied geen ervaring bezat en er ook alle geschiktheid voor miste. Met steun van minister-president Gerbrandy en van de koningin zette van 't Sant echter zijn samenwerking met *MI-6* voort. Dit leidde tot de operaties van de groep-Hazelhoff Roelfzema (november '41-mei '42) die wij straks in bijzonderheden zullen beschrijven.

Naast de *Military Intelligence* was er nog een tweede, een nieuwe Engelse geheime dienst, de *Special Operations Executive*, of *SOE*, die volgens de plannen van Churchill in bezet Europa sabotage moest bevorderen alsmede de vorming van de ondergrondse legers voorbereiden waar de Britse premier zoveel van verwachtte. *SOE* ging begin '42 nauw samenwerken met een Nederlands regeringsbureau dat in '41 opgericht was met als taak, de terugkeer van de koningin en haar ministers voor te bereiden: het Bureau Voorbereiding Terugkeer; de uit Indië overgekomen luitenant-kolonel der mariniers M. R. de Bruijne was er het hoofd van en deze ging, met machtiging van Gerbrandy en van de minister van marine, luitenant-admiraal J. Th. Furstner, onder wie zijn bureau ressorteerde¹, aan *SOE* de agenten ter beschikking stellen die deze dienst voor de genoemde taken nodig had. Derksema, van 't Sant en de Bruijne werkten dus naast elkaar. In februari '42 werd Derksema evenwel afgezet en werd de Bruijne behalve hoofd van het Bureau Voorbereiding Terugkeer óók hoofd van de Centrale Inlichtingendienst. De lezer krijgt in het vervolg van dit hoofdstuk regelmatig met deze twee Engelse en drie Nederlandse diensten te maken: enerzijds de *Military Intelligence (MI-6)* en de *Special Operations Executive*, anderzijds de Centrale Inlichtingendienst, de dienst van van 't Sant en het Bureau Voorbereiding Terugkeer. Hun onderlinge conflicten, twisten en intriges zullen wij in deel 9 schetsen.

★

Het onderhouden van geheim radiocontact van bezet gebied uit was technisch verre van eenvoudig.

Merkwaardig genoeg was het veiliger, van Nederland uit naar de Sowjet-Unie te zenden dan naar Engeland. In het eerste geval kon men namelijk, zoals Goulouze deed, van korte-golf-zenders gebruik maken die op geringe

¹ Na het aftreden van minister Dijkhoorn, zomer '41, was defensie gesplitst in twee departementen: oorlog en marine.

afstand van het uitzendpunt niet of nauwelijks hoorbaar waren. De verbinding met Engeland moest evenwel met ultra-korte-golf-zenders onderhouden worden die vrij gemakkelijk uitgepeild konden worden. Dat uitpeilen geschiedde door de met de *Sicherheitspolizei* samenwerkende *Ordnungspolizei*. Kwam een zender in de lucht, dan werd eerst de streek waar hij zich bevond, door meting op afstand, bijvoorbeeld tegelijk van Berlijn en München uit, vastgesteld. Het resultaat van die meting werd per telex doorgegeven aan de *Funkbeobachtungsstelle* van de *Ordnungspolizei*.¹ Deze dirigeerde dan tijdens de volgende uitzendperiode een of meer van de zes peilauto's die dagelijks in bedrijf waren, tot in de buurt van de zender. Die peilauto's zagen er als normale vrachtauto's uit. Waren zij vlakbij de zender gekomen, dan werd de plaats daarvan, als dat nog nodig was, met zekerheid vastgesteld door speurders die, met een klein peiltoestel aan de gordel, de zender van verschillende kanten naderden, uiteraard in het gezelschap van Duitse politiemannen die onmiddellijk tot een inval en tot huiszoeking overgingen. Een van de Nederlandse geheime agenten die in Duitse handen was gevallen, was eens bij een oefening in het uitpeilen aanwezig. Er werd toen met ongeschoold personeel gewerkt en er werd slechts één peilauto gebruikt. Deze begon zijn tocht op ca. twaalf kilometer van de zender, niettemin werd 'de villa van waaruit gezonden werd, in twintig minuten door de peilwagen bereikt.'²

Het uitpeilen van een zender was werk voor technici. De *Sicherheitspolizei* of de *Abwehr* kon dan overgaan tot de arrestatie van de betrokken marconist. Die marconist kende evenwel veelal niet het adres of de adressen waar de geheime agent met wie hij samenwerkte, verbleef. Die geheime agenten en de spionagegroepen waarmee zij in contact stonden, konden niet met technische middelen opgespoord worden – zulks moest in de eerste plaats geschieden door recherchewerk. Dat vond plaats onder leiding van de *Abteilung III F (Abwehr Fremder Dienste* – vandaar de *F*) van de *Abwehr* en van het *Referat IV E (Spionage-Abwehr)* van de staf van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*. Dubbel werk? Inderdaad – maar dat was in het Derde Rijk schering en inslag en behoefde, wanneer de betrokken diensten goed samenwerkten, geen nadeel te zijn.

De *Abwehr*, onderdeel van het *Oberkommando der Wehrmacht*, had in bezet Nederland slechts twee taken: de voorbereiding van spionage in Geallieerde

¹ De *Funkbeobachtungsstelle* was ook met de verzorging van de stoorzenders belast die het luisteren naar de BBC, Radio Oranje en 'De Brandaris' bemoeiijkten.

² H. G. Lauwers: 'Rapport betreffende *Nordpol*-affaire' (12 febr. 1946), p. 27 (*Enq.*, punt f, gestenc. bijl. 5).

landen (*Abteilung I*) en de contraspionage (*Abteilung III*). Rechtstreeks onder de chef van de *Abwehr* in ons land ressorteerde dan ook nog de ervaren Duitse spion T. A. R. Protze ('*Onkel Richard*') die buiten die twee afdelingen om opereerde.¹ Daarbij schakelde Protze in de herfst van '41 de NSB'er mr. P. M. C. J. Hamer in, de Haagse hoofdcommissaris van politie, en deze bracht een aantal relaties mee, onder wie de echtgenote van een van de Londense hoofdambtenaren van het departement van koloniën, mr. W. G. Peekema. Dora Peekema-Dibbets was in '41 drie-en-veertig jaar oud. Ze was een narcistische en tamelijk domme vrouw, dol op uniformen en verzot op intriges en avontuurtjes. Wat zij aan illegale activiteiten te horen kreeg, gaf zij aan Hamer door; in '42 liet zij zich bovendien door de *Abwehrstelle*-Brussel naar Madrid zenden om daar te trachten, in amoreus contact met Geallieerde officieren iets te weten te komen over de Geallieerde offensieve plannen. Tot de anderen die door Hamer aan Protze ter beschikking gesteld werden, behoorden drie 'foute' politiemannen van de Documentatiedienst der Haagse politie: J. H. Chr. Krom, C. Leemhuis en J. N. Viëtor. Zij werden gebruikt om rapporten over de stemming in bezet gebied op te stellen en om illegale groepen op te sporen. In de winter van '42 op '43 voerde het drietal bovendien in opdracht van Protze, telkens in de weekenden, een reeks inbraken uit in het gebouw in Den Haag waar het archief van het departement van defensie opgeslagen was; daaruit ontvreemdde het ter fotokopiëring enkele honderden rapporten van Nederlandse militaire attaché's. Protze nam aan dat die rapporten, voorzover uit Berlijn afkomstig, de *Abwehr* in staat zouden stellen, Duitsers te identificeren die indertijd aan de Nederlandse attaché in de Duitse hoofdstad informatie verstrekten hadden. Voorzover ons bekend, werd het beoogde doel niet bereikt.

In een enkel geval slaagde *Abwehr I* er in, van Nederland uit een z.g. Engelandvaarder met een bootje naar Engeland te krijgen. In mei '42 gelukte dat met een NSB'er, een oud-zeeman, J. M. Dronkers. Deze viel in Engeland onmiddellijk door de mand. De Engelse contraspionage die de Duitse agenten die haar in handen vielen, als regel in leven hield teneinde hen voor *Spiele* tegen Duitsland te gebruiken, zag niets in Dronkers; hij werd aan de Engelse justitie overgedragen, eind '42 ter dood veroordeeld en opgehangen.

¹ Ook de *Abwehrstellen* te Hamburg en Wilhelmshaven zetten hun werk in Nederland voort. De eerste gaf zich grote moeite, personen te vinden die bereid waren, als geheim agent naar Engeland of de Verenigde Staten uitgezonden te worden. Voorzover ons bekend, heeft dit tot geen enkele succesvolle missie geleid, wèl kostte dit werk de betrokken *Abwehrstelle* handen vol geld daar zij in hoofdzaak met oplichters in contact kwam. Op de *Abwehrstelle*-Wilhelmshaven komen wij nog terug.

Effectiever dan *Abwehr I* opercerde *Abwehr III* en dan speciaal de afdeling *III F*. De leiding van deze afdeling werd in augustus '41 toevertrouwd aan *Oberstleutnant* Hermann Josef Giskes. Deze, de zoon van een tabakshandelaar uit Krefeld, had, nauwelijks achttien jaar oud, in '14 bij het uitbreken van de eerste wereldoorlog als vrijwilliger dienst genomen in het Duitse leger en in '38 op verzoek van de *Abwehr*-officier *Hauptmann* von Feldmann (dezelfde wiens *Einsatzkommando* op 10 mei '40 op Ypenburg landde) een positie bij de *Abwehr* aanvaard. Al in '40 bewees Giskes in bezet Parijs bijzonder bekwaam te zijn op het gebied van de contraspionage, en toen de chef van *III F* in Nederland in de zomer van '41 door een hartaanval uitgeschakeld werd, volgde Giskes hem op. Hij was een conservatieve Duitser, geen nationaal-socialist, maar evenmin een tegenstander van het regime. Men krijgt van hem de indruk dat hij zich, als zovelen, eigenlijk nauwelijks afvroeg, in welk politiek kader hij zijn arbeid verrichtte; een belangrijke *Abwehr*-taak was hem toevertrouwd en hij stelde er evident een eer in, die taak te verrichten tot volle tevredenheid van zijn superieuren, de hoogste, Hitler, inbegrepen.

Eigenlijk kan men in diezelfde geest schrijven over de chef van het *Referat IV E* van Harsters staf, *Kriminaldirektor* Joseph Schreieder, die in het kader van het *Englandspiel* tot zulk een harmonische samenwerking met Giskes kwam. Die samenwerking was geen toeval: de twee Duitse leiders van het *Englandspiel* hadden veel gemeen. Twee jachthonden waren het, buitengewoon ijverig, buitengewoon vindingrijk en beiden opgaand in hun werk dat zij als een fascinerend avontuur ondergingen. Schreieder die in 1904 geboren was in München, was een jaar of acht jonger dan Giskes. Hij was de zoon van een machinist en trad, toen hij negentien was, in de Beierse hoofdstad bij de politie in dienst. In '32 kwam hij bij de *Politische Abteilung* terecht en onder het Naziregime maakte hij snel verdere promotie. In mei '33 werd hij in de SS opgenomen; eerst vier jaar later, in '37, werd hij lid van de *NSDAP*. In mei '40 kreeg hij onder Harster de verantwoordelijkheid voor de contraspionage in Tirol en Vorarlberg en in ons vorige deel vermeldden wij al dat Harster hem daarbij zozeer had leren waarderen dat hij hem naar Den Haag liet detacheren toen hij, Harster, na Anjerdag opeens tot *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* in bezet Nederland benoemd was. Schreieder zowel als Giskes dienen wij in de eerste plaats te zien als begaafde politionele technici.

Maar hoe groot hun begaafdheid ook was, zij waren in de praktijk van hun werk aangewezen op de hulp van Nederlandse verraders, *V-Männer*, die er hun beroep of nevenberoep van maakten, informaties over illegaal werk aan Giskes en Schreieder door te geven en zich in hun opdracht steeds

dieper in te dringen in de illegale groepen waarmee zij in contact gekomen waren. Wel werden die *V-Männer* (soms *V-Frauen*) door Giskes en Schreieder gedirigeerd maar, als we die beeldspraak even mogen voortzetten: waren zij niet ook zelf spelers van formaat, dan deugden zij niet voor hun abjecte taak.

Toen Giskes in augustus '41 zijn functie in Den Haag aanvaardde, trof hij daar onder *Abwehr III F* slechts één groepje *V-Männer* aan: vier NSB'ers, die, zo schreef hij later, door 'een vent van bijna zestig, kaal, vet, met enigszins waterige ogen en ietwat suffig', geleid werden.¹ Dit gezelschap dat als 'das Hausorchester' aangeduid werd, had als dirigent zekere J. F. C. Hoosemans, een Tilburgenaar, die overigens, toen Giskes kennis met hem maakte, niet 'bijna zestig' was maar al drie-en-zestig. Hoosemans' *V-Männer* hadden al enkele successen geboekt: zo had één van de vier, de Leidse pikeur G. Stellbrink, verscheidene aspirant-Engelandvaarders aan de Duitsers verraden, onder hen een jeugdige Amsterdammer, J. C. Ligtvoet, die met allerlei spionagemateriaal naar Engeland had willen vluchten.² Giskes had evenwel maar weinig vertrouwen in het 'huisorkest': de leden liepen bij de *Abwehr* in en uit en Giskes nam aan dat zij dientengevolge al in hun kwalijke rol gesignaleerd waren.³ Hij gaf Hoosemans en de zijnen hun congé. Hoosemans trad toen bij de *Abwehrstelle*-Wilhelmshaven in dienst die er in Nederland al enkele hoogst gevaarlijke *V-Männer* op na hield, onder wie een zekere Carl Ludwig Huschka die vóór de oorlog kelner geweest was in Arnhem.

Giskes stelde er prijs op, zijn afdeling geheel nieuw op te bouwen. Hij trok twee Duitsers aan, dr. W. Bodens⁴ en W. Kup, die als speciale taak kregen, naar geschikte *V-Männer* uit te kijken; beiden spraken vloeiend Nederlands. Bovendien bracht hij uit Parijs een medewerker mee, R. Christmann ('Arno'), die gespecialiseerd was in het penetreren van organisaties voor 'pilotenhulp'. Het was Kup die Giskes in contact bracht met de *V-Mann* die bij de aanloop tot het *Englandspiel* een belangrijke rol zou spelen, M. A. G. ('George') Ridderhof.

Ridderhof, in 1895 in Amsterdam geboren, was koopman van beroep.

¹ H. J. Giskes: *Abwehr III F. De Duitse contraspionage in Nederland* (1949), p. 68.

² Stellbrink had Ligtvoet tot het meenemen van dat spionagemateriaal aangezet; na Ligtvoets arrestatie speelde hij het spionagemateriaal weer aan anderen toe die op hun beurt ook gearresteerd werden. Organisator van de pogingen tot Engelandvaart was in beide gevallen een ambtenaar van de gemeente Castricum, H. C. van Ginhoven. Van Ginhoven werd geëxecuteerd, Ligtvoet kreeg gratie. Men heeft Stellbrink na de bezetting niet kunnen opsporen. ³ Het illegale blad *De Geus* had in april '41 al tegen Stellbrink gewaarschuwd. ⁴ Bodens was een van de twee Duitsers geweest die in december '39 namens de *Abwehr* contact gezocht hadden met Mussert.

Hij had in '40 een avontuurlijk en wisselvallig leven achter de rug. Hij was aan zijn vierde vrouw toe en in de handel had hij het niet ver gebracht. Min of meer uit *Spielerei* kwam hij eind '40 in contact met de (eerste) *Vrij Nederland*-groep in Amsterdam; hij hielp bij de verspreiding. Hierbij deed hij een zekere kennis op van het illegale bedrijf en die kennis kwam hem te stade toen hij in de zomer van '41, gearresteerd wegens zwarte handel, in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans te Amsterdam in aanraking kwam met een Nederlander die hem zei dat er een mogelijkheid was om via Walcheren naar Engeland te ontsnappen. Of Ridderhof reeds vóór die arrestatie met Kup in contact stond dan wel eerst daarna tot dat contact overging, willen wij in het midden laten, in elk geval aanvaardde hij de opdracht van Kup om de groep die op Walcheren met die ontsnappingen bezig zou zijn, aan de *Abwehr* te denunciëren. Hij had aan Kup laten doorschemeren, 'dat een goedbetaald baantje in de een of andere geheime dienst wel wat voor hem was. Als het daarbij dan nog tegen de Engelsen ging, stelde hij zich des te liever te beschikking.'¹

Ridderhof vond op Walcheren geen ontsnappingsweg, maar hij won er wel het vertrouwen van enkele leden van de OD en toen dezen hoorden dat hij weer naar 'Holland' zou vertrekken, gaven zij hem de namen en adressen van enkele OD'ers in Rotterdam mee. Via hen kwam Ridderhof na enige tijd bij een OD-functionaris in Den Haag terecht, een kapitein van den Berg. Wij zullen hier later in dit hoofdstuk weer bij aanknopen.

Het is weinig zinvol om over de geestesgesteldheid van de talrijke *V-Männer* die tijdens de bezetting actief geweest zijn, te generaliseren. Elk had zijn eigen achtergrond waaromtrent als regel bitter weinig bekend is. Wij menen evenwel dat vooral diegenen die, als Ridderhof, als beroeps-*V-Mann* zouden gaan optreden, één element gemeen hadden: de lust in het spelen met mensen. Wij schrijven: spelen met mensen, niet: spelen met mensenlevens. Natuurlijk, het was zulk een *V-Mann* bekend dat velen onder diegenen die hij aan de bezetter uitleverde, voor het vuurpeleton zouden komen of naar een concentratiekamp gezonden zouden worden, maar die gevolgen

¹ Giskes: *Abwehr III F*, p. 92.

van zijn actie hadden, dunkt ons, veel minder zijn aandacht dan de actie zelf. Die begon met het voorzichtig aanknopen van het eerste contact; de twijfel of men als betrouwbaar aanvaard zou worden; de satisfactie wanneer die twijfel ongerechtvaardigd bleek; dan de voortgezette verbinding waarbij men, zo voelde men het, door de eigen intelligentie en door het vermogen, zich uit schijnbaar onoplosbare moeilijkheden te redden, steeds de situatie bleef beheersen; de intense voldoening om, week in, week uit, vertrouwd te *blijven* door de illegale strijders ('de sufferds die niets merkten!') en hen te verleiden tot het prijsgeven van steeds méér gegevens, steeds méér namen, steeds méér adressen; en dan het langzame, systematische toewerken op de opperste triomf: het moment waarop weer een gehele groep opgehold werd nadat men zelf zorgvuldig bevorderd had dat men niet van verraad verdacht zou worden. Dat alles te ondergaan, keer op keer, was bedwelmend. *V-Männer* raakten aan hun bedrijf verslaafd; er is ons geen een bekend die het uit eigen initiatief opgegeven heeft.

En daarmee komen wij tot de sluwste en gevaarlijkste van allen: Anton van der Waals. Na de oorlog kon de bijzondere rechtspleging aantonen dat hij bijna vier jaar lang, van mei '41 tot februari '45, van het ene verraad tot het andere kwam en dat hij daarbij drie-en-tachtig personen in handen van de Duitsers speelde van wie er acht-en-dertig om het leven kwamen. Zijn laatste slachtoffer, in maart '45, was de man die hij kort tevoren als huisknecht in dienst genomen had en wiens identiteit hij wenste aan te nemen: deze werd door hem vermoord en van der Waals eigende zich zijn persoonsbewijs toe. Wij veronderstellen evenwel dat van der Waals méér slachtoffers gemaakt heeft dan de bedoelde acht-en-dertig: hem ten laste leggen kon men slechts die gevallen waarin hij direct bij verraad betrokken was. Door de talrijke contacten die hij in de illegale wereld kreeg, heeft hij evenwel ook indirect tot het oprollen van verzetsgroepen bijgedragen.

Antonius ('Anton') van der Waals was in oktober '12 in Rotterdam geboren. Hij werd er voor huisschilder opgeleid en oefende dat vak ook enkele jaren uit, maar het beviel hem niet. Hij was er te ongedurig voor. Technisch was hij niet onbegaafd – het schijnt dat hij in de jaren '30 met het verrichten van allerlei technisch werk zijn brood verdiende. Hij droomde er van, een beroemd uitvinder te worden. Inderdaad deed hij enkele vindingen o.m. op het gebied van motoren. Hij wist mensen te vinden die hem bij het maken van modellen met geld hielpen; enkelen hunner gingen hem als een oplichter beschouwen maar die oplichting was nooit duidelijk genoeg om er de justitie in te mengen. Hield hij er politieke denkbeelden op na? Het is door velen betwijfeld. Van der Waals, zei Schreieder na de oorlog, *'hätte genau so gut für den Negus von Abessinien gearbeitet wenn er zu ihm*

*Kontakt gehabt hätte. Das ist ihm gleich.*¹ Wij kunnen van der Waals evenwel niet als een politiek indifferente figuur zien: in '34 werd hij lid van de NSB, en hij blééf lid. In datzelfde jaar '34 was hij voor de eerste keer getrouwd; al in '36 trouwde hij voor de tweede keer, in '39 voor de derde. Vrouwen waren voor hem objecten, geen een hield het lang bij hem uit, maar hij wist met zijn innemend optreden en radheid van tong steeds weer nieuwe relaties aan te knopen.

In de zomer van '40 benaderde van der Waals, toen in Rotterdam werkzaam bij een fabriek voor electrotechnische apparaten, een afnemer van dat bedrijf, ir. A. P. van der Meer. Hij wilde, zei hij, zijn laatste vinding aan de Engelsen doen toekomen. Van der Meer vertrouwde hem, ging samen met hem aan die vinding werken en bracht hem in contact met enkele illegale relaties, onder wie mr. Otto Verdoorn en een Rotterdamse politie-agent, Jan van den Ende. Met wat hij van hun illegale werk vernomen had, liep van der Waals naar de *Sicherheitspolizei* in Rotterdam. Daar was men maar matig geïnteresseerd. Dat prikkelde van der Waals. Hij wendde zich tot Schreieder en in een gesprek dat op 21 april '41 gevoerd werd, bood hij aan, als *full-time V-Mann* voor deze te gaan werken. Kort tevoren was in Haarlem een aanslag gepleegd op een Duitse spoorwegbeambte. Van der Waals zei dat hij wist wie de aanslag gepleegd had en dat hij vertrouwde, deze man, die ondergedoken was, via zijn Rotterdamse relaties te kunnen vinden. Wel, dat moest hij dan maar proberen. Via die relaties kon van der Waals inderdaad tot de pleger van de aanslag doordringen; deze werd nog geen drie weken na van der Waals' eerste contact met Schreieder gearresteerd. Van der Waals kreeg f 5000 beloning plus de functie die hij begeerd had: *full-time V-Mann*, zulks op een aanvangssalaris van f 250 per maand, maar dat was nog geen jaar later al f 1100 geworden. Overduidelijk was toen al gebleken dat van der Waals een zeldzaam vermogen had, het vertrouwen van illegale werkers te winnen: hij voelde precies aan wat zijn gesprekspartners van hem verwachtten, en hij viel geen moment uit zijn rol. Stuitte hij hier of daar op wantrouwen, dan wist hij dat met snelle ingevingen te ontzenuwen. Wij vermeldden eerder dat hij in de herfst van '41 tot de verzetsstrijder Theo Dobbe wist door te dringen via diens vrouw. Die vrouw aarzelde of zij het contact met haar man zou bewerkstelligen. 'Kijk mij recht in de ogen', zei van der Waals tegen haar, 'ik heb een lieve moeder te verliezen.' 'En bij haar leven zwoer hij dat hij betrouwbaar was.'² Dat gaf de doorslag.

Natuurlijk wist Dobbe dat hij door van der Waals verraden was, en toen

¹ Getuige J. Schreieder, *Enq.*, dl. IV c, p. 43. ² Anne de Vries in *Het grote gebod*, dl. II, p. 151.

hij uit de gevangenis ontvlucht was, hield hij die kennis niet onder zich. Dat bracht voor van der Waals niet veel risico's met zich: hij veranderde voortdurend van adres en opereerde bij elke groep die hij benaderde, onder een andere naam. Zo kon hij een verwoestend spoor trekken door de Nederlandse illegaliteit en gegeven Schreieders taak, werden in de eerste plaats de groepen die contact met Londen zochten, het slachtoffer van zijn perfiditeit.

Spionagegroepen

Welke middelen waren nodig om een spionagegroep in staat te stellen, regelmatig contact met Engeland te onderhouden? Ze had voor het overdragen van langere rapporten een veilige verbindingsweg nodig. Als extra-beveiliging konden die rapporten in een afgesproken code opgesteld worden. Zulk een code was steeds noodzakelijk voor het contact door middel van een zender. Zender en code alléén waren niet voldoende: er moest ook een afgesproken zendschema zijn opdat het ontvangststation in Engeland zou weten op welke dagen en uren en op welke golflengte de zender in de lucht zou zijn; die periode kon dan door het ontvangststation gebruikt worden om, zelf als zender optredend, boodschappen en instructies door te geven.

Er was op dit gebied, zoals wij in ons vorige deel weergaven, vóór mei '40 aan Nederlandse kant niets en aan Engelse bijna niets voorbereid. Wel bevonden zich in de zomer van '40 nog twee agenten van de *Intelligence* in ons land van wie één zijn code overdroeg aan een beroepsofficier, kapitein J. de Geus.¹ Onder de aanduiding 'L 63' richtte de Geus een eigen spionagegroep op waar hij een veertig of vijftig medewerkers voor aantrok. Van de de herfst van '41 af kon hij soms berichten doorgeven via een zender te Bilthoven die door een arts gedirigeerd werd, dr. M. Brouwer – wij komen daarop terug. In augustus '41 werd de verbinding met Engeland evenwel vergemakkelijkt doordat een agent van van 't Sant, Aart Alblas, de naam en het adres van de Geus opgegeven gekregen had. De Geus kon toen tot juli '42 zijn berichten mede via Alblas spuien. Nadien kreeg hij weer andere verbindingen die hem in staat stelden, zijn werk tot september '44 voort te zetten. Hij vertrok toen naar het bevrijde zuiden. De inlichtingen die hij doorgegeven had, waren hoofdzakelijk van militaire aard geweest.

Andere eigen verbindingen had *MI-6* niet: de Britse geheime dienst was aangewezen op wat aan Nederlandse kant georganiseerd werd.

¹ Wij vermeldden in deel 4 ten onrechte dat kapitein de Geus ook een zender verwierf.

Wij willen dan eerst aanstippen dat van de zomer van '40 af door verscheidene Nederlandse radio-zendamateurs vergeefs getracht werd, contact met Engeland te krijgen. Er waren in ons land tegen de vierhonderd van die amateurs die in mei '40 al een zender bezaten, er waren bovendien verscheidene technici die, veelal met grote moeite, nadien een zender gingen bouwen.¹ Londen ging nooit op dergelijke uitzendingen in: men was er immers nooit zeker van of het niet de Duitsers waren die op die wijze contact trachtten te krijgen.²

In de tweede plaats willen wij er op wijzen dat in de periode '40-'42 verscheidene spionagegroepen tot stand kwamen die er niet in slaagden, een weg naar Engeland te vinden. Wij noemen de groep 'Nederland voor Oranje', een soort voortzetting van de 'Geuzen'-groep, met steunpunten in Vlaardingen, Den Haag en Haarlem, die in de lente van '42 opgerold werd (vijftien doodvonnissen), en een in '42 opgerichte groep onder leiding van een oud-officier van GS III, G. K. Fikkert, die vermoedelijk in '43 door de Duitsers uitgeschakeld werd (zeven doodvonnissen). Geen van deze beide groepen had zendverbinding. Voor een zodanige verbinding gaf zich eind '40 een katholiek kloosterling moeite, Johannes Klingen ('Broeder Jozef'). Deze had een zender gebouwd die in de bibliotheek van het seminarium te Heemstede verborgen werd. Er werd voor hem een code ontworpen door de Delftse hoogleraar ir. R. L. A. Schoemaker. Schoemaker interesseerde zich in die tijd voor de jongste vinding van van der Waals en toen deze aanbod, Klingens code naar Engeland te brengen, ging Schoemaker daarop in. Begin mei werd Schoemaker gearresteerd. Eind mei deden Schreieder en van der Waals een inval in het Heemstedse seminarium. Klingen, die nog geen zendcontact gehad had, werd ook gearresteerd (en later gefusilleerd) en de gehele spionagegroep van Schoemaker en zijn Delftse collega ir. J. J. A. Mekel werd enkele weken later opgerold waarbij Schreieder de diepere penetratie niet aan van der Waals overliet maar aan een andere *V-Mann*. De arrestaties werden in opdracht van Schreieder uitgevoerd door de twee Haagse politiemannen Poos en Slagter die al enkele maanden lang als uiterst ijverige medewerkers van de *Sicherheitspolizei* fungeerden;

¹ Dogger, de adjudant van Schimmelpenninck, rapporteerde in Londen, 'hoe een arbeider die elke dag tien kilometer moest fietsen naar zijn werk, zijn fiets verkocht en in het vervolg ging lopen om toch maar dat ene spoeltje nog te kunnen kopen waardoor zijn geheime zendertje klaar zou zijn.' (G. A. Dogger: 'Rapport voor de koningin', 17-19 april 1942, (*Eng.*, dl. VII b, p. 242.)) ² Alle Nederlandse opleidingsscholen voor marconisten werden eind '41 door de *Sicherheitspolizei* op verzoek van generaal Christiansen gesloten.

CONTACT MET LONDEN

in maart '41 had Slagter, zelf als *V-Mann* optredend (hij gaf zich toen voor een piloot van de militaire luchtvaart uit) de gehele organisatie van de 'eerste' OD in Den Haag kunnen oprollen. Bij de arrestatie van prof. Mekel zei Slagter tegen diens echtgenote dat hij het prima vond dat de koningin nooit terugkwam. 'Ik heb', zei hij, 'altijd moeten dalven voor het huis van dat wijf in het Noordeinde.'¹

★

Wij hebben nu melding gemaakt van drie arrestatie-acties van de *Sicherheitspolizei* waarbij van der Waals betrokken was: de actie tegen prof. Schoemaker (begin mei), de actie tegen de pleger van de aanslag op een Duits spoorwegbeambte (midden mei) en de actie tegen de groep van Johannes Klingen (eind mei). Voor de Rotterdamse politieagent Jan van den Ende stond vast dat van der Waals in alle drie gevallen als verrader opgetreden was. Van den Ende betoogde dat men een zo gevaarlijk sujet onmiddellijk liquideren moest, maar ir. van der Meer sprak daar zijn veto over uit. 'Hij weet toch ook van ons illegaal werk af', zei deze, 'en waarom zijn wij dan *niet* gearresteerd?' Dat zulks van de kant van Schreieder en van der Waals opzet was, doorzag van der Meer niet. Van den Ende achtte het niet verantwoord, op eigen gezag door te zetten, maar iets van zijn voornemen drong via van der Meer tot van der Waals door. Het gevolg was dat van den Ende begin augustus gearresteerd werd² – van der Meer en mr. Verdoorn werden voorhands ongemoeid gelaten.

★

Voor wij nu de ontwikkeling gaan beschrijven van de spionagegroepen die door de eerste geheime agent, van Hamel, opgericht waren, moeten

¹ BG-Den Haag: Sententie inz. L. A. Poos en M. Slagter (14 okt. 1948), p. 13 (ge-tuige M. Mekel-Ashman) (Doc I-1341, c-1). ² Van den Ende zat tot eind oktober '41 in de Cellenbarakken gevangen. Hij werd toen naar het concentratiekamp Sachsenhausen overgebracht waaruit hij kort voor het einde van de oorlog wist te ontsnappen.

wij kort stilstaan bij twee andere groepen: de groep-Erkens en de groep-dr. Brouwer.

De eerste groep, 'Roodkapje', noemden wij al in ons vorige deel waar wij er op wezen dat reserve-luitenant Nicolaas Erkens in de zomer van '40 in contact kwam met een Belgische verzetsgroep; via die Belgische groep kreeg hij later verbinding met een Franse. In dit deel noemden wij Erkens reeds als een van de organisatoren van de 'pilotenhulp'. Hij was op illegaal gebied overigens van alle markten thuis: hij richtte een groep op om legervoorraden uit handen van de Duitsers te houden, hij bevorderde sabotage (wij herinneren aan zijn contact met mr. Einthoven van de Nederlandse Unie) en hij stichtte ook plaatselijk hier en daar aan de OD verwante organisaties; in Rotterdam werd mr. O. Verdoorn, die wij al noemden toen wij het over van der Waals hadden, daar de leider van, in Utrecht mr. N. A. Stempels, een van de redacteuren van *Slaet op den Trommele*. In de herfst van '41 stond Erkens enige tijd in contact met twee Nederlandse SOE-agenten (het adres van een zijner relaties was door een Engelandvaarder aan SOE verstrekt), Ab Homburg en Cor Sporre; dezen die de sabotage op gang moesten brengen, hadden evenwel geen zender bij zich. Het schijnt dat Erkens nadien zijn aandacht concentreerde op zijn 'piloten'-lijn; tot de herfst van '42 kon hij enkele honderden personen uit Nederland naar Frankrijk helpen ontsnappen. Zijn groep werd opgerold doordat de *Abwehr* een Nederlandse militair die onder Erkens gediend had maar die als *V-Mann* was gaan optreden, een beroep op hem liet doen; de man werd van adres tot adres doorgegeven – alle gegevens verried hij. Bijna zeventig arrestaties volgden; Erkens en mr. Stempels werden met negen anderen ter dood veroordeeld en gefusilleerd, enkele tientallen leden van de groep werden naar concentratiekampen gezonden, waar verscheidenen, onder wie mr. Verdoorn, om het leven kwamen. Wij tekenen nog aan dat bij het oprollen van de groep in Rotterdam en omgeving een zeer actieve rol gespeeld werd door de ex-kelner Huschka, *V-Mann* van de *Abwehrstelle*-Wilhelmshaven. Het is jammer dat omtrent Erkens en 'Roodkapje' maar heel weinig gegevens ter beschikking staan; wij hebben de indruk dat in die ene organisatie eigenlijk een groot deel van het vroege illegale werk weerspiegeld wordt.

Ook van de groep van dr. Brouwer hebben wij ons geen volstrekt duidelijk beeld kunnen vormen, waarbij wij ons overigens in het goede gezelschap van de Enquêtecommissie bevinden die er evenmin uitgekomen is. Dat laatste kwam vooral doordat de commissie meende, op de mededelingen van de Bilthovense arts en van zijn marconist, Willem Tuyn, niet te kunnen afgaan. Brouwer verklaarde onder ede dat hij van de zomer van '40 tot maart '43 met de *Intelligence* in radiocontact gestaan had; de Enquêtecommissie

legde die verklaring naast zich neer – ons inziens op losse gronden.¹ Op één punt had de commissie evenwel gelijk: alles wijst er op dat het radiocontact later tot stand gekomen is dan Brouwer beweerde en dat hij er zelf rechtstreeks ook eerst later mee te maken kreeg.

De zender die hij toen ging gebruiken, was in de zomer van '40 vermoedelijk gebouwd in opdracht van een oud-officier van GS III, J. G. A. van Medenbach de Rooij, een vriend van Brouwer. Hij had voor zijn spionage-werk een vrij groot aantal medewerkers van wie er één, de adelborst J. C. Meijer, alle verzamelde militaire gegevens periodiek in rapporten samenvatte die met de letters 'AC' aangeduid werden. Van die rapporten, bij elkaar vijf-en-twintig, zijn er enkele via een andere spionagegroep, de Inlichtingen-dienst (ID) van J. van Hattem, aan Londen doorgegeven; de overige hebben, voorzover bekend, Londen niet bereikt. Radiocontact had van Medenbach de Rooij niet: hij bezat geen code en geen zendschema. Dat zal hem wel gehinderd hebben want hij had talrijke illegale contacten, o.m. met de leidende figuren van de 'eerste' OD in Amersfoort. Toen deze werd op-rolld, werd ook hij gearresteerd. Omstreeks die tijd had zijn marconist, Tuyn, aan de Duitsers meegedeeld dat hij met een spionagegroep in contact stond. Tuyn had zich bereidverklaard (het is waarschijnlijk een *Spiel* van zijn kant geweest), in aanwezigheid van enkele ondergeschikten van Schreieder, onder wie *Kriminalsekretär* H. K. O. Haubrock, de leider van de groep in een hotel te ontmoeten. In dat hotel kreeg hij evenwel (hij was epilepticus) een toeval. Hij werd toen naar een ziekenhuis overgebracht. Daar werd hij door leden van de spionagegroep uit bevrijd en hij dook toen, als verpleegster vermomd, in het rusthuis 'Plantwijk' te Bilthoven onder dat door mej. P. C. Balk gedreven werd. Hij kwam daar met dr. Brouwer in contact. De zender werd uit Tuyns huis weggehaald en in de herfst van '41 kwam de vaste verbinding met de *Intelligence* tot stand. Onze veronderstelling is dat Brouwer daarvoor via kapitein de Geus een code en een zendschema ontving van de geheime agent Aart Alblas. Er is in elk geval geen reden om de juistheid te betwijfelen van de Geus' mededeling dat hij via dr. Brouwers zender met succes berichten naar Engeland kon doorgeven.

¹ Tuyn had na de oorlog meegedeeld dat de Engelse zender waarmee hij contact onderhield, zich als 'Bristol' aanduidde. De voorzitter van de Enquêtecommissie, mr. L. A. Donker, heeft evenwel in de herfst van 1949 te Londen zowel bij de officieren van de *Military Intelligence* als van *SOE* navraag gedaan naar het bestaan van een zender die in de stad Bristol gevestigd was (*Enq.*, dl. IV a, p. 773). In het feit dat die navraag niets opleverde, zien wij geen weerlegging van Tuyns mededeling die trouwens door kapitein de Geus alsmede door A. J. Houck bevestigd is. (a.v., dl. IV c, p. 1477-78 en 1692).

'Over die weg heb ik', aldus de Geus, 'veel berichten over convoeien weg-gewerkt'¹ – convoeien van Rotterdam naar Noordduitse havens die dan door de RAF op de Noordzee aangevallen konden worden. Deze verbinding bleef (naar het schijnt: met tussenpozen) tot begin april '43 in stand.

Er is een enkele aanwijzing dat dr. Brouwer niet erg behoedzaam optrad; hij verscheen althans op een dag bij een van de directeurs van de Nederlandse Spoorwegen, ir. W. Hupkes, 'en zei', aldus deze, 'nu zal ik u eens iets zeggen dat mij de kop kan kosten: ik ben lid van de Britse *Secret Service*' – Hupkes kreeg er de indruk uit, 'dat dit allemaal amateurisme was.'² Het bestaan van dr. Brouwers groep werd begin '43 aan Schreieder bekend doordat van der Waals, toen in contact met Vorrink, van een van diens relaties, ir. J. E. van Tijen (de vroegere onderdirecteur van de Fokkerfabrieken), vernam dat van Bilthoven uit berichten naar Engeland doorgegeven werden. Schreieder kwam zo ook achter Brouwers naam en adres. Een Nederlands meisje dat als verraadster optrad, kreeg toen de opdracht, het 'vriendinnetje' van Brouwer te worden en zo meer te weten te komen; dat lukte. Brouwer werd gearresteerd en volgens Haubrock toonde hij na enkele dagen aan de *Sicherheitspolizei* de plaats waar de zender in het rusthuis van mej. Balk verborgen was; het onderduikadres van Tuyn die, nog steeds als verpleegster vermomd, onmiddellijk het rusthuis verlaten had, werd door een medewerker van Brouwers groep prijsgegeven.³

★

Er resten ons nu nog de spionagegroepen die op het initiatief van van Hamel teruggingen.

Wij beginnen met zijn eigen groep die hij met medewerking van een oud-ambtenaar van GS-III, A. van Gruting, had kunnen opbouwen. Deze groep verloor kort na van Hamels arrestatie diens zender en code. Zij zette niettemin haar werk onverdroten voort en wist onder leiding van van Gruting die op verschillende adressen ondergedoken leefde, talrijke militaire inlichtingen te verzamelen. Van Gruting werd daarbij vooral door enkele andere oud-medewerkers van GS-III geassisteerd, onder wie W. J. M. J. d'Aquin en G. A. J. Huussen. De opgestelde rapporten werden, naar het schijnt, in '41 hoofdzakelijk weggewerkt via de ID van van Hattem die in

¹ Getuige J. de Geus, a.v., ² Getuige W. Hupkes, a.v., dl. VII c, p. 685. ³ Brouwer en Tuyn werden beiden in de zomer van '44 ter dood veroordeeld; ook zij overleefden de oorlog doordat hun dossiers na de Dolle-Dinsdag-crisis zoek raakten.

contact stond met een Franse groep welke van tijd tot tijd spionagemateriaal kon laten ophalen aan de Bretonse kust – dit was dezelfde weg waarvan ook gebruikgemaakt werd voor de door Meijer opgestelde AC-rapporten. ‘Wij hadden’, verklaarde d’Aquin na de oorlog, ‘opgaven van opstellingen van de *Flak*¹ bij de vliegvelden en wij waren vrij goed op de hoogte van de verschuivingen van troepen. De gegevens waren dus eigenlijk puur militair, pas naderhand zijn politieke en economische berichten in zeer beperkte mate naar voren gekomen.’² Het contact met van Hattems ID had in de zomer van ’42 fatale gevolgen voor van Gruting en de zijnen – wij komen daar aan het einde van dit hoofdstuk op terug.

Ook voor de Inlichtingendienst, of ID, was de grondslag door van Hamel gelegd. Deze had voor een door hem op te richten nevengroep (naast zijn eigen groep dus) een stel kristallen meegebracht die in een te bouwen zender gebruikt konden worden, alsmede een extra-exemplaar van dezelfde codegrondslag die hij gebruikte: een alleen in Engeland verkrijgbare Nederlandse bijbelvertaling. De nevengroep die zich ‘Inlichtingendienst’ ging noemen, werd aanvankelijk door mr. B. P. M. ten Bosch geleid; de jeugdige student in elektrotechniek Johan van Hattem (deze was in mei ’14 in Soerabaja geboren en gedeeltelijk van Indonesische afkomst) was een van zijn naaste medewerkers. Toen mr. ten Bosch in maart ’41 werd gearresteerd, werd het uit Engeland afkomstige bijbeltje door degenen die het onder zich had, veiligheidshalve verbrand. Het gevolg was dat van Hattem, het werk voortzettend, geen codeberichten kon opstellen en zijn zender dus niet kon gebruiken.³ Hij kwam in de zomer van ’41 in contact met een van van ’t Sants agenten, Wiek Schrage, en toen deze zich na de arrestatie van zijn marconist, Hans Zomer, in november ’41 met een kano op weg begaf naar Engeland, gaf van Hattem hem een zelfgemaakte code mee waarvan de *Intelligence* gebruik kon maken. Schrage verdrong evenwel – het gevolg was dat van Hattem zijn zender niet opnieuw in gebruik kon stellen. Hij had tegen die tijd met veler medewerking een inlichtingennet kunnen opbouwen dat practisch het gehele land bestreek. Hij kon dat werk financieren doordat hij via van Hamels broer, G. van Hamel, telkens de nodige gelden kreeg van de bankier Menten, in totaal ca. f 43 000. Op afscherming van zijn eigen groep was van Hattem niet bedacht; hij trachtte juist zoveel mogelijk aanraking met andere groepen te verkrijgen, welker inlichtingen hij dan in zijn eigen rapporten kon verwerken. Wij vermeldden al zijn contact met de

¹ Luchtafweergeschut ² Getuige W. J. M. J. d’Aquin, *Enq.*, dl. IV c, p. 1935.

³ In deel 4 hebben wij ten onrechte onderscheid gemaakt tussen de groep-ten Bosch en de groep-van Hattem.

opsteller van de eerste AC-rapporten, Meijer. Toen nu Meijer in september '41 gearresteerd werd, zette van Hattem, bij no. 26 beginnend, het samenstellen van de AC-rapporten voort. In verscheidene delen des lands waren daar ondergroepen voor aan het werk, in Utrecht een groep onder ritmeester W. Ch. J. M. van Lanschot die o.m. van een Duitse militair vaak inlichtingen kreeg¹, in Breda een groep onder de directeur van het Ethnografisch Museum van de vroegere Koninklijke Militaire Academie, de kapitein van het Koninklijk Nederlands-Indische Leger, dr. J. M. Somer. Via een van de adjudanten van Schimmelpenninck, Abbenbroek, kreeg van Hattem voorts de beschikking over alle spionagegegevens van de OD en tenslotte verwierf hij in Amsterdam gegevens uit kringen van *Het Parool* via de journalist Oscar Mohr. Al dat materiaal werd door van Hattem in zijn eigen AC-rapporten verwerkt; daarvan ging een doorslag o.m. naar Somer toe. Somer, die inmiddels OD-commandant in westelijk Noord-Brabant geworden was, vulde ze weer met eigen gegevens aan, liet ze in het Ethnografisch Museum overtypen, en hij was de man die ze als eerste effectief kon wegwerken: via de route naar Zwitserland namelijk die in het grensdorp Putte bij van Niftrik begon.² Er zijn in totaal twee-en-dertig AC-rapporten bij de *Intelligence* gearriveerd, veruit de meeste afkomstig van van Hattens ID die wij voor de periode maart '41–maart '42 (toen werd zij opgerold – dat komt nog ter sprake) als de belangrijkste in ons land werkzame spionagegroep mogen beschouwen. Zij is later door de OD-leiding steeds aangeduid als 'de ID van de OD'; zeker, zij had contacten met de Ordedienst en zij bezat medewerkers die, als Somer, *tevens* een functie in de OD vervulden, maar het komt ons toch voor dat het verbale imperialisme dat door de OD-leiding bedreven is, afgewezen moet worden: van Hattens ID is wezenlijk een zelfstandige organisatie geweest.

¹ Dit was E. J. L. J. M. Feldhaus van Ham. Zijn ouders woonden al veertig jaar in Nederland maar over hun in '37 ingediende naturalisatie-aanvraag was in mei '40 nog niet beslist. Feldhaus van Ham werd toen voor de *Wehrmacht* opgeroepen. Wat hij aan gegevens verzamelen kon, gaf hij aan van Lanschot door. ² Somer was met enkele andere militairen, ten dele oud-leerlingen, al in '40 met het verzamelen van spionagegegevens begonnen. Via een van die leerlingen had hij een tijdlang contact met broeder Klingen. Zijn regelmatig contact met van Hattem dateert van de herfst van '41. Hij was toen al OD-commandant. Eind '41 kwam hij via enkele jonge militairen die naar Frankrijk gevlucht waren, ook in contact met een inlichtingengroep van de Gaulle die door een van de vroegere Franse militaire attaché's in Den Haag geleid werd; die attaché was aan Somer bekend. Voor zijn eigen werk kreeg Somer geen geld van van Hattem. Links en rechts moest hij geld lenen, 'zelfs de spaarbankboekjes van mijn kinderen zijn er bij ingeschoten.' (getuige J. M. Somer, *Enq.*, dl. IV c, p. 1827).

Van geen van de groepen die wij in het voorafgaande beschreven hebben, is een gedetailleerd verslag bewaard gebleven. Bovendien zijn alle rapporten verloren gegaan. Voorzover zij de Engelse *Intelligence* bereikt hebben, zijn zij aan de door *MI-6* als onbekwaam beschouwde Centrale Inlichtingendienst der Nederlandse regering nooit ter inzage gegeven; wij nemen aan dat de civiele gegevens van tijd tot tijd wèl ter inzage verstrekt werden aan van 't Sant die bij uitstek het vertrouwen van *MI-6* genoot – die civiele gegevens waren evenwel schaars. Wat de concrete betekenis van de militaire inlichtingen geweest is, valt moeilijk te zeggen. Zij zullen er wel in hoofdzaak toe gestrekt hebben om de Engelse bondgenoot nauwkeurig in te lichten omtrent aantal en dispositie van de Duitse strijdkrachten in ons land. Dat kon alleen van actueel belang zijn in die gevallen waarin men er in slaagde, gegevens radiografisch naar Engeland door te geven. De lezer kwam er een voorbeeld van tegen: de berichten van kapitein de Geus omtrent de Duitse convoien die de Nieuwe Waterweg verlieten – het was het enige voorbeeld dat wij konden geven. In '41 lag nu eenmaal het zwakke punt bij al die spionagegroepen in de sector van het radiocontact. Er was voor Londen slechts één middel om dat manco te verhelpen: geheime agenten uitzenden die, als van Hamel in augustus '40, uitgerust waren met een bruikbare zender en een bruikbare code.

Geheime agenten

Wij kunnen het niet genoeg onderstrepen: op spionage stond de doodstraf. Elkeen die als geheim agent of als marconist van een geheim agent naar bezet gebied vertrok, zette zijn leven op het spel. Het was, dunkt ons, dan ook plicht van de diensten die de agenten en hun marconisten uitzonden, hun een maximale bescherming te geven. Het was niet voldoende wanneer hun zender goed functioneerde – zij hadden veel meer nodig. Zij moesten niet te weinig geld bij zich hebben en zij dienden onopvallend gekleed te zijn. Van het grootste belang was dat zij deugdelijke identiteitspapieren bij zich hadden: zo mogelijk een distributiestamkaart waar zij bonkaarten op konden verkrijgen, in elk geval een persoonsbewijs – en juist dat persoonsbewijs dat in de loop van '41 aan de bevolking uitgereikt werd, vormde een levensgroot probleem. Arriveerden geheime agenten en marconisten zonder persoonsbewijs, dan liepen zij aanzienlijke extra-risico's zolang zij niet met

personen in contact gekomen waren, die hun zulk een pb konden verschaffen. Voorts hadden die agenten en marconisten om te beginnen één of meer betrouwbare 'aanloop-adressen' nodig: namen en adressen van bij de geheime diensten in Engeland bekende Nederlanders van wie deze diensten mochten aannemen dat zij bereid zouden zijn, de agenten en marconisten terzijde te staan en hen met anderen in contact te brengen die overeenkomstige hulp zouden willen bieden. Het 'blind droppen' van een agent was zinloos: wat moest de man beginnen als hij, midden in de nacht, ergens in zijn eentje in bezet Nederland stond?

De bescherming moest zich evenwel niet alleen tot de agent en zijn marconist uitstrekken. Waren zij in Duitse handen gevallen, dan was het van vitaal belang dat men dat in Londen zo spoedig mogelijk merkte. Merkte men het niet, dan zou men doorgaan met het verstrekken van opdrachten die dan door de *Abwehr* en de *Sicherheitspolizei* aan een *V-Mann* doorgegeven zouden worden die op zijn beurt contact kon opnemen met niets kwaads vermoedende illegale werkers. Zulk een *Spiel* kon katastrofale gevolgen hebben. Men kon er zich nimmer *volledig* tegen beschermen. Wanneer een agent en een marconist al hun geheimen aan de Duitsers prijsgaven en zich bereid verklaarden, in de normale code en volgens het normale zendschema het radioverkeer met Engeland voort te zetten met inachtneming van de afgesproken veiligheidsmaatregelen (*security-checks*), dan was het opzetten van een *Spiel* niet te voorkomen. Men ging er in Engeland van uit dat gevangen genomen agenten en marconisten de code en het zendschema niet onbepaalde tijd zouden kunnen verzwijgen en dat hun mededelingen daaromtrent door de Duitsers die met hun *Funkbeobachtungsstelle* het radioverkeer stellig al enige tijd gevolgd zouden hebben, ook geverifieerd konden worden. De *security-checks* waren evenwel van een aard die geen verificatie toestond. Men kon met de agent afspreken dat hij in elk codetelegram een kleine, onopvallende fout invlocht; met de agent en de marconist dat zij, zolang zij op vrije voeten waren, elke week of elke twee weken een ansichtkaart zonden aan een adres in Zwitserland of Zweden dat door de Engelse geheime dienst gebruikt werd – kwam de afgesproken fout niet in de codetelegrammen voor of bleven de ansichtkaarten uit, dan zou men in Engeland weten dat de uitgezonden agent c.q. zijn marconist gearresteerd waren. Er was nog een afspraak die men kon maken: de *test-question*. Zulk een afspraak hield bijvoorbeeld in dat wanneer de Engelse zender zou vragen: 'Hoe laat is het?', de agent c.q. de marconist radiografisch steevast zou antwoorden: 'Half twaalf.' Er konden meerdere *test-questions* afgesproken zijn – evenzevele mogelijkheden voor de agent c.q. de marconist om, al zat hij gevangen, de Duitsers om de tuin te leiden.

In hoeverre de Engelse en Nederlandse geheime diensten in de periode die wij thans behandelen, de hand gehouden hebben aan de normen die wij hier aangaven, willen wij niet in zijn algemeenheid aan de orde stellen; het zal blijken uit onze beschrijving van de lotgevallen der geheime agenten en marconisten. Wij willen er thans alleen op wijzen dat, in het algemeen, *MI-6*, voortzetting van de *Secret Intelligence Service*, voorzichtiger optrad dan de *Special Operations Executive*, die, voorzover ons bekend, in de nu behandelde periode geen gebruik maakte van de *test-questions*, doch slechts twee controlemiddelen kende: de afgesproken 'fouten' in de codetelegrammen en het 'morschandschrift' van de marconist dat immers voor elke marconist bepaalde miniem-kleine eigenaardigheden vertoont – zo miniem-kleine evenwel dat dit controlemiddel vaak praktisch onbruikbaar was. Daar kwam dan nog bij dat *SOE* de afspraak ten aanzien van de 'fouten' niet al te nauw nam. Had *MI-6* *SOE* niet kunnen voorlichten dat juist *die* afspraak van cardinale betekenis was, en wat de primaire regels waren bij het handhaven van de *security*? Natuurlijk. Maar er is geen gebied waarop in oorlogstijd een fellere jaloezie pleegt te heersen dan dat van de geheime diensten.

Eén advies nog: de lezer krijgt in hetgeen volgt, met twee-en-dertig geheime agenten en marconisten te maken; het heeft misschien zin dat hij af en toe het overzicht raadpleegt dat hij als Bijlage III op pag. 1118 kan aantreffen.

★

In 1940 had de Centrale Inlichtingendienst onder leiding van van 't Sant met medewerking van *MI-6* twee agenten kunnen uitzenden, van Hamel en C. H. van Brink, van wie de eerste veel, de tweede door allerlei oorzaken vrijwel niets had kunnen bereiken. Vele maanden verlieden voor nieuwe agenten voor uitzending gereed waren. Het waren er vier: drie mannelijke en één vrouwelijke. Over de vrouwelijke agent, freule J. C. C. Röell, kunnen wij kort zijn: zij werd ten slotte voor een slecht voorbereide missie niet onder verantwoordelijkheid van van 't Sant uitgezonden maar van diens opvolger Derksema (wiens eerste en enige agent zij was) en viel vrijwel onmiddellijk na aankomst in bezet gebied in Duitse handen.¹ Van de drie mannelijke agenten is meer te verhalen.

¹ Freule Röell was in '40 als secretaresse verbonden aan het Nederlands gezantschap in Zuid-Afrika. Met de bedoeling om als agente uitgezonden te worden vertrok zij eind '40 naar Engeland. De Centrale Inlichtingendienst gaf haar de opdracht, gege-

De eerste twee die vertrokken, waren W. B. Schrage, een vier-en-twintigjarige inspecteur van politie uit Hilversum die in Engeland luitenant bij het Korps Motordienst geworden was, en een twintigjarige adelpoort, J. J. Zomer. Schrage zou als agent militaire gegevens verzamelen, Zomer als marconist met zijn zender de belangrijkste van die gegevens naar Engeland doorzenden. Zij werden medio juni '41 gedropt. Als een van zijn aanloopadressen had Schrage in Engeland van Beelaerts van Blokland (die in mei met de Fokker T-8-W ontkomen was) het adres gekregen van een van diens vrienden, W. Ch. J. M. van Lanschot, die wij al eerder noemden als medewerker van van Hattens Inlichtingendienst (de ID). Van Lanschot ging nauw met Schrage samenwerken (aan het Rapenburg te Leiden herbergde hij enige tijd Zomer met diens zender op zijn eigen kamer hoewel de *Ortskommandant* de kamer er naast bewoonde) en via van Lanschot en de contacten die hij zelf in eerste instantie legde, slaagde Schrage er in, aanzienlijke hoeveelheden militaire gegevens te verzamelen. Daartoe behoorden de door Meijer opgestelde AC-rapporten. Het belangrijkste werd door Zomer gecodeerd en via de zender doorgegeven. Die zender opereerde slechts korte tijd van Leiden uit; hij kwam in de loop van augustus in Bithoven terecht. Daar werd hij door de *Funkbeobachtungsstelle* uitgepild en op 31 augustus kwam de inval van de *Sicherheitspolizei*. Niet alleen werd Zomer gearresteerd, maar men vond bij hem ook de AC-rapporten en ca. honderd met Engeland gewisselde telegrammen zowel in uitgewerkte als in geco-

vens te verzamelen over hoge Nederlandse ambtenaren, MI-6 bleek geïnteresseerd te zijn in cijfers over Duitse troepentransporten per trein. Hoe freule Röell al dat materiaal het land uit moest werken, is ons niet duidelijk geworden; zij had in elk geval geen zender. Haar werd opgedragen, zich in Lissabon als pro-Duits voor te doen teneinde vandaar, zoals oud-minister-president de Geer begin '41 gedaan had, met Duitse hulp naar Nederland te gaan. Inderdaad gaf freule Röell zich in de Portugese hoofdstad zes weken lang voor een bewonderaarster van Hitler uit en via München, waar zij door de *Gestapo* ondervraagd werd, kwam zij ca. 1 oktober '41 in bezet gebied aan. Daar nam zij bij haar ouders haar intrek. De eerste weken moest zij zich stilhouden. Ze had trouwens geen enkele introductie bij zich. Een van de eersten tot wie zij zich wendde toen zij eenmaal met het verzamelen van gegevens begon, was een hoofdamtenaar van de Nederlandse Spoorwegen die haar niet vertrouwde en van haar bezoek mededeling deed aan de hoofdinspecteur van de spoorwegen die het dagelijkse contact met de Duitsers moest onderhouden, G. F. H. Giesberger. Deze informeerde bij enkele relaties, kreeg te horen dat freule Röell 'zes maanden in München geweest (was)' (getuige G. F. H. Giesberger, *Enq.*, dl. VII c, p. 696) en rapporteerde vervolgens haar bezoek aan de *Bahnbevollmächtigte* die meteen de *Abwehr* en de *Sicherheitspolizei* inschakelde. Freule Röell zat tot het einde van de oorlog in Duitsland gevangen.

deerde vorm. Het kostte Schreieders codespecialist, de Duitser Ernst May, maar weinig moeite, de code te 'breken'. Hulp van Zomer kreeg hij daar niet bij; deze gedroeg zich in gevangenschap voorbeeldig. *'Ich möchte ausdrücklich bemerken'*, schreef May later, *'dass Zomer... erst dann etwas zugab als er feststellte, dass es bekannt war.'*¹ Toen Zomer zich tenslotte bereid verklaarde, het radioverkeer met Engeland te hervatten, wijzigde hij zijn morsehandschrift en gebruikte hij andere inleidende morsetekens dan afgesproken was – kolonel Rabagliatti en van 't Sant concludeerden onmiddellijk dat hij gevangengenomen was. Zomer gaf ook geen enkele naam prijs van diegenen die hem geholpen hadden. Niettemin vloeiden uit zijn gevangenneming arrestaties van anderen voort – 'het in beslag genomen materiaal wees', aldus Schreieder, 'duidelijk aan, wie het vervaardigd en er voor gewerkt hadden.'² Tot de arrestanten behoorden Meijer en, indirect, ook Dobbe; wij vermeldden al eerder dat Dobbe spoedig wist te ontsnappen.

Na Zomers arrestatie zat Schrage niet alleen zonder marconist, maar ook zonder code en zonder zender. Hij zette niettemin zijn werk voort. Hij nam zijn intrek bij de vriend van een kennis, t.w. bij D. Q. R. Mulock Houwer, directeur van het opvoedingsgesticht 'Zandbergen' te Amersfoort, en van die basis uit bouwde hij zijn relaties verder op. Hij kwam in een vast contact met van Hattem, de leider van de ID. In Apeldoorn wist hij via OD-relaties een radiotelegrafist te vinden die met een eigen zender contact met Engeland ging zoeken – maar Engeland zweeg. Intussen kreeg Schrage steeds meer rapporten met militaire gegevens uit alle delen des lands; hij kon ze niet wegwerken. In de herfst kwam hij in contact met een agent van SOE, Homburg, die begin september samen met een tweede agent, Sporre, in bezet gebied angekommen was. Hoe Schrage Homburg ontmoette, weten wij niet precies; zij kenden elkaar goed uit Engeland en het is dus mogelijk dat zij via familieleden een eerste afspraak konden maken; het is ook mogelijk dat van Hattem de verbinding legde. Die duurde overigens niet lang. Homburg werd namelijk in oktober door verraad van een vroegere vriend gearresteerd, kwam wel weer vrij uit de Cellenbarakken maar werd deswege door Schrage gewantrouwd; deze had wèl alle vertrouwen in Homburgs collega, Sporre. Samen met Sporre besloot hij, naar Engeland terug te keren. Vóór zijn vertrek ontwierp hij met van Lanschot nog een nieuwe code alsmede een heel schema hoe men het inlichtingenwerk in Nederland beter zou kunnen opzetten. Verder kon hij een omvangrijke hoeveelheid spionage-rapporten meenemen. Een behoorlijke boot om de Noordzee over te steken,

¹ E. May: *'Tätigkeitsbericht'* (12 juni 1946), *Enq.*, dl. IV b, p. 16. ² J. Schreieder: *Het Englandspiel* (1949), p. 42-43.

hadden Sporre en hij echter niet; ze bezaten slechts een soort kano die van boven met zeildoek afgesloten was. Velen, onder wie Mulock Houwer, ontrieden het vertrek: hoe kon men nu verwachten, met zulk een vaartuig de Noordzee te kunnen oversteken? En het was al november geworden! Schrage en Sporre vertrokken tòch. Beiden verdronken.

★

Begin juli '41, drie weken na de komst van Schrage en Zomer, verscheen een derde agent van van 't Sants CID in bezet gebied, A. H. Alblas, drie-en-twintig jaar oud. Hij was agent en marconist tegelijk.

Alblas was een stuurman ter koopvaardij die, toen de Duitsers Nederland overvielen, aan de wal zat. Hij woonde in Dordrecht. Samen met een vriend, J. A. Idema, had hij daar in '40 al allerlei verzetswerk ondernomen. Ook keek hij naar een mogelijkheid uit om naar Engeland te ontsnappen; die deed zich in april '41 voor, toen hij als navigator mee kon varen met een vriend van Idema, een Wageningse ingenieur, die met een raceboot de oversteek waagde.

Alblas wilde eigenlijk bij de marine dienstnemen maar toen hem verzocht werd, als geheim agent en marconist naar bezet gebied terug te keren, schoof hij zijn eigen wensen opzij. Dat zijn missie riskant was, besepte hij. Door *MI-6* werd hem overigens gezegd dat de zender die hij meekreeg, niet uitgepeild kon worden. Met zijn dropping ging iets mis: hij had in de buurt van Assen afgeworpen moeten worden en kwam in Oost-Groningen terecht, op een paar honderd meter van de Duitse grens. Daar werd hij enkele uren later door twee patrouillerende marechaussees aangehouden. Alblas speelde open kaart met hen, zei dat hij uit Engeland kwam, en nadat hij in antwoord op een van hun vragen verzekerd had dat de koningin het goed maakte, lieten de marechaussees hem lopen. *Linea recta* toog hij naar Dordrecht, naar Idema. 'Ik vroeg hem', aldus Idema,

'hoeveel heb je bij je? Het was tweeduizend gulden. Ik zei: dat is toch niets; hoe moet het als dat op is? . . . De manier waarop hij hier kwam, vond ik ook zeer onverzorgd. Hij had een broek aan die hem twee maten te groot was. Hij had verder een paar hoge Engelse schoenen met lange punten. Kortom, hij zag er uit als een landloper. Ik heb hem dus direct uit mijn kast opnieuw gekleed.'¹

¹ Getuige J. A. Idema, *Enq.*, dl. IV c, p. 1701.

'Hij had ook', aldus een ander die spoedig met Alblas in contact kwam, 'een of ander nagemaakt persoonsbewijs of ander identiteitsbewijs, maar dat ding maakte duidelijk de indruk vals te zijn.'¹

Alblas had als opdracht gekregen, industriële gegevens te verzamelen die van militair belang waren. In hoeverre hij daarin slaagde, weten wij niet, maar hij begon in elk geval spoedig te zenden. Toen hij eind augustus een tijdlang uitzond vanuit een woning in Den Haag van een familie Hoogervorst, werd zijn zender uitgepeild, met dien verstande dat de *Funkbeobachtungsstelle* wèl het blok kon lokaliseren van waaruit hij zond, maar niet de woning. Men had al waargenomen dat hij als regel elke ochtend om 8 uur precies in de lucht kwam. Er werd nu een *V-Mann* van de *Abwehr* als 'controleur van het Gemeentelijk Electriciteitsbedrijf' naar dat blok gestuurd om in woning na woning even de stoppen los te draaien: de zender zou dan ook even uitvallen. Die controleur wekte onmiddellijk verdenking bij de familie Hoogervorst (hij stuntelde en kon zich niet legitimeren) – nadien wist, terwijl de *Sicherheitspolizei* al met een overvalauto klaar stond, een van de dochters de zender het huis uit te smokkelen²; Alblas liep weg alsof er niets aan de hand was. Bij de huiszoeking vond de *Sicherheitspolizei* in de vuilnisbak een paar snippers waaruit bleek dat Alblas de eerste regels van Goethe's gedicht '*Erlkönig*' als codegrondslag gebruikte. De Hoogervorsten konden Alblas op dit punt waarschuwen³ – hij kon zijn code dus niet meer gebruiken. Hij begroef zijn zender. Enkele dagen later herinnerde hij zich opeens dat hij ook nog een hulpcode bezat, die weliswaar minder veilig maar toch bruikbaar was. 'Ik heb toen', aldus Idema,

'het toestel weer opgegraven en wij zijn weer aan de gang gegaan. Het eerste telegram dat wij verzonden, was niet mals . . . Ze reageerden heel laconiek met: 'Hartelijk gelukgewenst met je ontsnapping'. Over het feit dat de mededeling dat wij niet te peilen waren, niet juist was, hebben ze niet gepraat.'⁴

Het gebeurde moet voor Alblas een hele schok zijn geweest. Hij voelde zich extra bedreigd. Toen Idema hem aanried, steun te zoeken bij een oud-medewerker van GS-III, aan Idema bekend, Siegfried Vaz Dias, had dat, aldus weer Idema, 'heel wat voeten in de aarde . . . Ik moest er nachten over

¹ Getuige F. J. Goedhart, a.v., p. 668. ² Het zenderkoffertje bond ze achter op haar fiets; daar deed ze haar regenmantel over en toen ze met de fiets op straat verscheen, merkten de Duitsers niets. ³ Op de dag van de overval werd, later, alleen de dochter gearresteerd die de zender het huis uitgewerkt had. De Duitsers konden evenwel niets bewijzen en de familie hield vol dat Alblas een kennis was die zij pas ontmoet had en van wiens werk zij geen denkbeeld had. ⁴ Getuige J. A. Idema, *Enq.*, dl. IV c, p. 1702.

praten¹ – maar tenslotte liet Alblas zich overreden. Vaz Dias bracht hem onmiddellijk in contact met zijn vriend Frans Goedhart, redacteur van *Het Parool*, en op deze maakte Alblas de indruk, ten einde raad te zijn: ‘Hij liep op dat ogenblik min of meer radeloos in Nederland rond; hij had geen geld, geen bonnen, geen adressen waar hij logeren kon, geen vrienden; hij zat op alle mogelijke manieren vast’² – wel, Vaz Dias en Goedhart konden hem helpen en Goedhart deed dat met des te meer graagte omdat hij nu, in september ’41, veertien maanden nadat hij met zijn illegale werk begonnen was, eindelijk via een betrouwbare agent van de Nederlandse geheime dienst de regering de politieke voorlichting zou kunnen geven waaraan het haar kennelijk nog schortte. Maar dat liep op een teleurstelling uit. Inderdaad ging Alblas in zijn telegrammen politieke gegevens opnemen, ‘bijvoorbeeld over het optreden van Seyss-Inquart enz.’, maar hij kreeg, aldus Goedhart, ‘spoedig instructie van zijn opdrachtgever’ (dat zal wel kolonel Rabagliatti geweest zijn), ‘dat hij met al dat politiseren op moest houden.’³ Wij moeten wel aannemen dat Alblas het accent nadien weer liet vallen op de militaire berichtgeving, maar tegen het einde van het jaar zou via Goedhart het ‘politiseren’ toch weer tot zijn zendverkeer doordringen. Dat hing samen met de operaties van de groep-Hazelhoff Roelfzema.

Een weg via het strand

Mogen wij wel van ‘de groep-Hazelhoff Roelfzema’ spreken? Maar tot op zekere hoogte. De paar Nederlanders die, van de herfst van ’41 af, van Engeland uit in samenwerking met enkele Engelsen zouden gaan trachten, via het strand van de Noordzeekust een vaste verbinding met bezet gebied op te bouwen, hadden geen eigenlijke leider – wèl was het zo dat mr. S. E. (‘Erik’) Hazelhoff Roelfzema als regel in Nederlandse en Engelse kring als hun woordvoerder optrad. Het is daarom niet ongerechtvaardigd, en in elk geval praktisch, om de groep zijn naam te geven. Het denkbeeld om via het strand een nieuwe verbinding te leggen, was overigens niet van hem afkomstig maar van een andere Engelandvaarder, B. van der Stok.

Van der Stok, een reserve-officier van de Militaire Luchtvaart, was in de lente van ’41 in contact gekomen met jhr. Schimmelpenninck die toen al bezig was met zijn plannen voor een voorlopig bewind. Schimmelpenninck verwachtte tegenwerking van de secretaris van de koningin, van ’t Sant,

¹ A.v., p. 1705. ² Getuige F. J. Goedhart, a.v., p. 668. ³ A.v.

wellicht ook zag hij deze als een verrader¹ – in elk geval gaf hij, toen hij hoorde dat van der Stok zou trachten naar Engeland over te steken, opdracht, ‘een ongeluk voor de heer van ’t Sant te enscèneren. Hij moest uit de weg worden geruimd. Ik heb gezegd’, aldus later van der Stok, ‘dat ik daaraan niet meedeed.’² Wèl verklaarde van der Stok zich bereid, alles in het werk te stellen om een betere verbinding met bezet Nederland tot stand te brengen; dat aan die verbinding veel ontbrak, had hij niet alleen van Schimmelpenninck vernomen, maar ook van prof. Mekel en van van Hattem, de leider van de ID. Toen nu van der Stok er tenslotte eind juni ’41 in slaagde, uit Rotterdam weg te varen als verstekeling op een door de Zwitserse regering gecharterd Panamees schip,³ trof hij aan boord een andere jeugdige medewerker van Schimmelpenninck aan, de adelpastor Peter Tazelaar, alsmede Hazelhoff Roelfzema, die na zijn Leidse manifest-actie van medio februari ’41 wegens nog ander verzetswerk enige tijd opgesloten was geweest. Gedrieën besloten zij om, zodra dit mogelijk was, van boord te ontsnappen. Ze kwamen vroeger in Engeland aan dan zij dachten: het Panamese schip werd door de Britse *Navy* aangehouden en naar een Engelse haven gedirigeerd. De drie Engelandvaarders werden eind juli aan het gebruikelijke veiligheidsonderzoek onderworpen. Nadien zochten van der Stok en Hazelhoff Roelfzema contact met de Nederlandse en Engelse geheime diensten en van der Stok betoogde daarbij dat men er zijns inziens in moest kunnen slagen om ’s nachts met een klein bootje het Scheveningse strand te naderen; men zou dan een geheime agent kunnen afzetten en als deze in avondkleding gestoken was en deed alsof hij dronken was, kon hij zich, voor het geval hij aangehouden werd, voordoen als deelnemer aan een *soirée* zoals de *Wehrmacht* die in die tijd in het Kurhaus placht te houden. Het was een vermetel plan maar juist die vermetelheid zou, aldus van der Stok, succes kunnen waarborgen: geen Duitser zou op het denkbeeld komen dat Nederlanders uit Engeland midden in de nacht brutaalweg bij de Scheveningse Pier aan land zouden gaan.

Derksema, het nieuwe hoofd van de Centrale Inlichtingendienst, zag niets in deze opzet, weigerde hulp, gaf van der Stok en Hazelhoff Roelfzema in de woning die zij betrokken hadden, zelfs geen brandkastje om er het uitgewerkte plan in op te bergen (dat moest, aldus deze laatste, verstopt worden

¹ Op de positie van van ’t Sant die in de jaren ’30 in opspraak geraakt was, komen wij in deel 9 terug. ² Getuige B. van der Stok, *Enq.*, dl. IV c, p. 1489. ³ In bezet gebied deden geruchten de ronde dat het Panamese schip naar Amerika zou vertrekken; zijn werkelijke reisdoel was Noorwegen. Het kwam overigens via Engeland in New York terecht.

'in een gat achter de spiegel op de badkamer'¹⁾ – het gevolg was dat van der Stok, de tegenwerking beu, zich uit de opzet terugtrok en zich bij de luchtmacht meldde. Hazelhoff Roelfzema zette door. Hij zei daarbij tegen Rabagliatti dat hij de zaak geheel buiten Derksema's CID om wilde opzetten. Rabagliatti was het daar van harte mee eens ('de incompetentie van dit bureau is', zou hij gezegd hebben, 'het treurigste wat ik in deze oorlog aanschouwd heb'²⁾), maar als hoofd van de Nederlandse sectie van MI-6 besefte hij natuurlijk wel dat hij, als hij de CID uitschakelde, de goedkeuring en de medewerking van andere Nederlandse officiële instanties nodig had. Dat bood weinig moeilijkheden. Koningin Wilhelmina juichte het plan van van der Stok toe, van 't Sant, als hoofd van de CID uitgeschakeld, was graag bereid, buiten de CID om het vroegere werk voort te zetten, en Gerbrandy aanvaardde voor de te ondernemen operaties de staatkundige verantwoordelijkheid en stelde er ook de nodige gelden voor beschikbaar: mèt de koningin maakte de minister-president zich van maand tot maand meer zorgen over het feit dat er nauwelijks geheime verbindingen bestonden. De door van der Stok en Hazelhoff Roelfzema bepleite operaties leken de koningin en Gerbrandy trouwens des te aantrekkelijker omdat het, zo hoopten zij, via het Scheveningse strand mogelijk zou zijn, enkele personen uit Nederland naar Engeland te halen die niet alleen een bredere voorlichting zouden kunnen geven maar ook, als zij daarvoor voelden, tot het kabinet zouden kunnen toetreden. Wie? Allerlei namen werden genoemd, allereerst van personen die de in militaire zaken ondeskundige van Boeyen (minister van binnenlandse zaken èn van oorlog) van de portefeuille van oorlog zouden kunnen ontlasten (wellicht de burgemeester van Breda, B. W. Th. van Slobbe, een oud-beroepsmilitair, of een katholiek stafofficier van het vroegere Algemeen Hoofdkwartier, ritmeester P. M. H. Tielens) – daarnaast ook namen van anderen onder wie prof. Rutgers, Vorrink en Wiardi Beckman. Men kon, aldus later Gerbrandy, 'niet met vijf, zes of zeven mensen tegelijk in zee gaan'³⁾ – figuurlijk niet, maar ook letterlijk niet. De keuze werd aan de koningin overgelaten. Zij koos Tielens en Wiardi Beckman, bij welke laatste van belang was dat de koningin en Gerbrandy hem voor de auteur hielden van de eerder gememoreerde beschouwingen die in werkelijkheid van Vorrink afkomstig waren. Eind september deden

¹ Getuige S. E. Hazelhoff Roelfzema, *Enq.*, dl. IV c, p. 552. ² S. E. Hazelhoff Roelfzema: 'Rapport op het tot stand brengen van het contact-Holland' (1941-42), p. 7 (Bijl. 1 bij *Enq.*, punt f, gestenc. bijl. 10). Dit zal verder aangehaald worden als Hazelhoff Roelfzema: 'Rapport'. ³ Getuige P. S. Gerbrandy, *Enq.*, dl. IV c, p. 1230.

Gerbrandy, prins Bernhard en Rabagliatti Hazelhoff Roelfzema in een bespreking weten, dat het 'allereerste doel zou zijn het produceren van enige personen uit Holland die Hare Majesteit de Koningin zich wenste.¹ Spoedig kwam vast te staan dat Tazelaar de man zou zijn die aan het strand afgezet zou worden. Hazelhoff Roelfzema trok naast hem een andere medewerker aan: Chris Krediet, een clubgenoot uit Leiden, zoon van een Wassenaarse arts; Krediet was in de herfst van '40 met hulp van dr. Oosterhuis via Delfzijl ontsnapt, hij was eind juli '41 na een lange reis (Sowjet-Unie – Japan – Amerika) in Engeland aangekomen.

Het was bepaald niet de bedoeling om via de nieuwe verbinding, als die er eenmaal was, alleen maar ritmeester Tielens en Wiardi Beckman naar Londen te halen. Rabagliatti, van 't Sant en Hazelhoff Roelfzema vertrouwden dat men na hen nog meer personen zou kunnen laten oversteken en ook dat met diverse spionagegroepen en andere illegale organisaties een vast contact tot stand zou kunnen komen. Het leek wenselijk, er voor te zorgen dat de groep-Hazelhoff Roelfzema voor wat zij zou ondernemen, in bezet gebied de beschikking zou hebben over een vaste eigen marconist. De keus viel op een pupil van van 't Sant, Johannes Terlaak, die in mei '40 als militair in Engeland gearriveerd was. Terlaak werd op 1 oktober '41 gedropt. Helaas werd zijn zender bij de landing zodanig beschadigd dat hij het apparaat niet meer kon gebruiken. Hij zocht hulp bij een relatie van Tazelaar, nl. de Haagse inspecteur van politie Moonen die nauw met de OD-leiding samengewerkt had; Moonen droeg er zorg voor dat Terlaak een onderduikadres kreeg. Daar ging hij zitten wachten. Af en toe zocht hij ook in Wassenaar de vader van Chris Krediet op, dr. G. J. Krediet. Meer kon hij niet doen. Hij kon niet eens naar Engeland bericht doorgeven dat zijn missie mislukt was.

Die mislukking vormde een ernstige tegenslag voor hetgeen de groep-Hazelhoff Roelfzema van plan was. Dat er geen zendverbinding was via Terlaak, betekende immers dat het voor Hazelhoff Roelfzema c.s. extra-moeilijk zou zijn, hun toch al zo riskante operaties nauwkeurig af te stemmen op de corresponderende voorbereidingen in bezet gebied. Er was daar maar één zender regelmatig in werking: die van Alblas. Het leek Rabagliatti evenwel beter, de drukbezette Alblas niet te belasten met al te veel werkzaamheden voor de groep-Hazelhoff Roelfzema. Trouwens, Alblas produceerde militaire inlichtingen en van het naar Engeland halen van candidaat-ministers zal Rabagliatti wel gevonden hebben dat het in het vlak lag van het 'politiseren' waarin hij Alblas al een halt toegeroepen had.

¹ Hazelhoff Roelfzema: 'Rapport', p. 9.

Toen eenmaal het accoord van de koningin en de minister-president verkregen was, begonnen Hazelhoff Roelfzema, Krediet en Tazelaar met hun oefeningen aan de Engelse kust. De bedoeling was dat zij dwars over de Duitse mijnevelden met een snelle motortorpedoboot tot dicht bij de Nederlandse kust gebracht zouden worden. Die motortorpedoboot kon van een hulpmotor, een z.g. *silent engine* (een motor die nauwelijks geruis maakte), gebruik maken om de kust nog dichter te naderen. Op enkele honderden meters afstand van het strand zou dan een roeiboot buiten boord gezet worden waarmee men naar het strand zou gaan. Er zou geroeid worden door een luitenant-ter-zee van de Britse marine, Francis Truman ('Bob') Goodfellow; Krediet zou de operatie dekken met een *tommygun*. Met de roeiboot zou men tot de branding trachten te komen en Hazelhoff Roelfzema en Tazelaar, de laatste in rok maar met waterdichte kleding daarover, zouden dan door de branding zwemmen en, met reddingsgordels om, naar het strand waden. Hazelhoff Roelfzema zou daarbij door middel van een lang koord in verbinding blijven met de inzittenden van de roeiboot.

Een eerste moeilijkheid bij dat alles was dat dit type landing alleen uitgevoerd kon worden wanneer er maar weinig branding was, in het algemeen alleen bij oostenwind; een tweede moeilijkheid dat er wel enig maanlicht moest zijn, maar weer niet te veel. Die twee moeilijkheden, die voorzien werden, beperkten het aantal nachten per maand waarin men opereren kon. Niet voorzien werden drie andere moeilijkheden: dat het niet eenvoudig was, de overtocht zodanig te *timen* dat men omstreeks het afgesproken tijdstip bij de plaats aan het Scheveningse strand zou komen die het geschiktst leek (bij de noordelijke 'oprit' naar de Boulevardstraat die naar het Gevers Deynootplein leidt); dat het herkennen van het Scheveningse silhouet van de motortorpedoboot af een hachelijke opgave vormde, en dat de afhalers en de door hen af te halen personen elkaar in het donker gemakkelijk konden mislopen. Het leek aanbevelenswaardig dat die af te halen personen in de avond van de nacht waarin het afhalen zou plaatsvinden, naar een adres in Scheveningen dicht bij het strand zouden gaan; ook zij zouden zich zoveel mogelijk als z.g. feestgangers, in avondkleding dus, op weg moeten begeven. Bij dit alles moest men dan nog een beperking in acht nemen: van twaalf uur 's nachts tot vier uur 's ochtends mocht niemand in bezet gebied op straat zijn tenzij hij daar een speciale vergunning voor had.

Bij de oefeningen werd veel geleerd, maar de overtocht naar Scheveningen bleek al aanstonds aanzienlijk gecompliceerder dan men gedacht had.

CONTACT MET LONDEN

Bij de eerste oefening waren Hazelhoff Roelfzema en Krediet volledig uitgeschakeld door zeeziekte; nadien waren nu eens de weersomstandigheden bij de Nederlandse kust ongunstiger dan men gedacht had, dan weer had men motorpech. Zes pogingen om Scheveningen te bereiken mislukten. Eerst bij de zevende, die in de nacht van 22 op 23 november '41 ondernomen werd, had men succes, zij het dat men ook toen moeite had, Scheveningen te vinden en dat de motortorpedoboot bijna de Pier raakte. Maar even na half vijf bevonden Hazelhoff Roelfzema en Tazelaar zich inderdaad op het strand waar het, aldus Hazelhoff Roelfzema, 'niet meer dan tien seconden' duurde voordat Tazelaar 'in smetteloos *evening-dress* stond, kurkdroog.'¹ Even een slok uit de fles cognac, de rest werd over Tazelaar gesprekend – en hij verdween in de duisternis. De afspraak was dat hij drie nachten later, in de nacht van 25 op 26 november, samen met Wiardi Beckman en Tielens op dezelfde plaats zou verschijnen.

★

In bezet gebied was men in de herfst van '41 begonnen met de uitgifte van muntbiljetten van f 1 en f 2.50. Naast de zilveren kwartjes en dubbeltjes kwamen voorts zinken munten in omloop. Duidelijk was dat alle zilvergeld ingetrokken zou worden. In het nieuwe geld hadden de meeste mensen evenwel geen vertrouwen en het was in november '41 al gebruik geworden, zilveren rijksdaalders, guldens, kwartjes en dubbeltjes niet uit te geven maar vast te houden. Dat feit was toen in Londen nog niet bekend.² Tazelaar had zilvergeld meegekregen (en, als identiteitsbewijs, geen persoonsbewijs maar een distributiestamkaart). Hij stapte in Scheveningen in de vroegste tram die van het Gevers Deynootplein vertrok. In rok gekleed vormde hij in die tram al een opvallende verschijning, maar toen hij bovendien voor zijn tramkaartje zilvergeld te voorschijn haalde, zag hij aan de mensen 'dat ze het gek vonden.'³ Bij de volgende halte stapte hij dan ook meteen uit, te voet ging hij naar het station. Hij begaf zich naar zijn grootouders in Vlaardingen, bij wie hij voor zijn vertrek gewoond had, en trok daar normale kleren aan. Vervolgens ging hij naar Wassenaar waar hij bij de vader van Chris Krediet, dr. Krediet, zijn intrek nam – en hij toog aan het werk.

¹ Hazelhoff Roelfzema: 'Rapport', p. 24. ² Eerst op 27 januari '42 zond Radio Oranje een regeringsmededeling uit dat het zilvergeld onmiddellijk na de bevrijding weer als wettig betaalmiddel zou gelden. ³ Getuige P. Tazelaar, *Enq.*, dl. IV c, p. 2015.

Hij had een microfoto bij zich waarop, met de handtekeningen van koningin Wilhelmina en minister-president Gerbrandy er onder, slechts één zin stond: 'Wij achten uw overkomst naar Londen dringend gewenst.' Tazelaar wist, wie hij die microfoto moest laten zien. Via de in SDAP-kringen bekende Karel van Staal, wiens adres hem in Londen opgegeven was, slaagde hij er in, Wiardi Beckman te ontmoeten die zich bereid verklaarde te vertrekken, maar ritmeester Tielens, werkzaam bij het Afwikkelingsbureau van het departement van defensie, weigerde: Tielens had, als nagenoeg alle beroepsofficieren, op erewoord beloofd, niets meer tegen de Duitsers te zullen ondernemen, en achtte vertrek naar Londen in strijd met die belofte. Het gevolg was dat Tazelaar op de avond van de 25ste alleen Wiardi Beckman naar Scheveningen kon meenemen. In de nacht begaven zij zich samen naar het strand. Vergeefs! Het weer was uitstekend, maar de motortorpedoboot, die drie uur te laat vertrokken was, kwam door slechte navigatie bij Hoek van Holland terecht, zat daar een tijd vast op een zandbank en toen hij weer vlot kwam, was er geen tijd meer om nog naar Scheveningen te varen. Dat was dubbel jammer omdat men van de gelegenheid gebruik had willen maken om in plaats van de marconist Terlaak die niets van zich had laten horen, een nieuwe, technisch zeer bekwame marconist af te zetten, uiteraard met een nieuwe zender: Willem van der Reyden. Deze moest in bezet gebied het contact met de groep-Hazelhoff Roelfzema onderhouden; mocht Terlaak alsnog die functie kunnen waarnemen, dan diende van der Reyden in het oosten van het land gegevens te verzamelen over Duitse troepentransporten per trein. Rabagliatti had hem bovendien opdracht gegeven, Alblas, met wie *MI-6* in regelmatige verbinding stond maar die alleen gebruik kon maken van zijn hulpcode, in een geheel nieuw codesysteem te onderrichten. De bedoeling was dat van der Reyden via dr. Krediet met Alblas contact zou opnemen. Helaas, de operatie was mislukt.

Eerst twee weken later was het mogelijk, een nieuwe tocht te ondernemen: op 9 december.

Tazelaar was inmiddels in contact gekomen met Moonen en via deze had hij Alblas kunnen ontmoeten; over diens zender had hem het bericht bereikt dat in de late avond van de 9de december omstreeks elf uur een nieuwe landingsoperatie zou plaats vinden. Tazelaar had nog tweemaal zijn best gedaan ritmeester Tielens tot andere gedachten te brengen maar deze was, zo vertelde hij later, 'na innerlijke strijd en rijp beraad'¹ op het standpunt blijven staan dat hij zijn erewoord niet breken mocht. Pogingen van Tazelaar, een andere hoge militair te vinden die bereid was, aan het dringend

¹ Getuige P. M. H. Tielens, a.v., p. 1347.

verzoek van koningin en minister-president gehoor te geven, waren mislukt; generaal Reynders had zelfs geweigerd, hem enige kandidaat te noemen. Nu had Tazelaar op zijn derde dag in bezet gebied (25 november), alweer via Moonen, ook zijn collega-adelborst Dogger ontmoet, de belangrijkste adjudant van de inmiddels gearresteerde Schimmelpenninck. Hij had Dogger, wiens 'slapie' hij geweest was op het Koninklijk Instituut voor de Marine, verteld dat hij Wiardi Beckman en Tielens moest ophalen. Dogger vond het absurd 'dat men in Londen om een politicus vroeg'¹ – maar ziet: van die twee was één, Tielens, afgefallen en Tazelaar kon geen vervanger vinden; kon hij, Dogger, dan niet als afgezant van de OD-leiding mee naar Engeland oversteken? Tazelaars eerste reactie was dat hij niet gemachtigd was, Dogger mee te nemen, maar deze die voor de OD slechts onheil verwachtte als Vorrinks medestander Wiardi Beckman als enige in Londen zou arriveren, liet niet los, arrangeerde een gesprek tussen Tazelaar en de 'commandant' van de OD, generaal Röell, en in dat gesprek liet Tazelaar zich de formele opdracht geven, Dogger mee te nemen. Op de avond van 9 december bevonden zich dus Tazelaar, Wiardi Beckman en Dogger in Scheveningen. Om elf uur waren zij op de afgesproken plaats, maar zij konden in het donker niets van een landingsoperatie merken en tenslotte, toen het bijna middernacht was (bijna spertijd dus), gingen Tazelaar en Dogger in de straten bij het Gevers Deynootplein rondlopen: misschien was de roeiboot wat afgedreven en was Hazelhoff Roelfzema elders aan land gekomen.

De landingsoperatie had inmiddels tot een hoogst kritieke toestand geleid. Pas om half twaalf waren Hazelhoff Roelfzema, Krediet, Goodfellow en van der Reyden in de roeiboot gestapt. Ze kwamen onverwacht in een sterke tegenstroom terecht en kort voor twaalf uur was de roeiboot in de branding omgeslagen. Van der Reydens zender en de twee riemen waren zeewaarts gedreven, Krediet was bijna verdronken toen hij ze, vergeefs, achterna gezwommen was en toen men tenslotte de roeiboot op het droge had, kon men niet meer vertrekken: de riemen waren zoek. Krediet en Goodfellow bleven bij het bootje wachten, Hazelhoff Roelfzema bracht de kletsnatte van der Reyden (zonder zender!) naar de Gevers Deynootweg en vertelde hem waar hij de nacht kon doorbrengen. Van der Reyden snelde weg, kwam Tazelaar en Dogger tegen, vroeg hun de weg, maar wisselde verder geen woord met hen – maakte zich dus ook niet als agent bekend en deelde niet mee dat Hazelhoff Roelfzema zich nog op het strand bevond. Ergens op dat strand vond Hazelhoff, die langs de waterlijn naar de roeiboot terug-

¹ G. A. Dogger: 'Rapport voor de Koningin', 17-19 april 1942 (a.v., dl. VII b, p. 242).

liep, de twee riemen die aangespoeld waren. Samen met Krediet en Good-fellow kon hij door de branding komen en de motortorpedoboot weer bereiken. 'Om 1 uur *a.m.* waren we aan boord terug, 1 uur 5 sliepen we alle drie.'¹

Drie nieuwe tochten volgden: op 20 december, op 22 december en op 11 januari. Op 20 december was de motortorpedoboot weer te laat en kwam hij bij Katwijk terecht in plaats van bij Scheveningen. Op 22 december constateerde men veertig mijl uit de kust dat het weer veel te ruw was voor de roeiboot zodat men terugkeerde. Op 11 januari (een barre winter was inmiddels ingevallen) stonden Hazelhoff Roelfzema en Krediet bijna een uur lang op het Scheveningse strand – niemand kwam er opdagen.² Zij hadden toen nieuwe zenders voor Terlaak en van der Reyden bij zich. Die poogden zij te begraven maar hun scheppen die 'een heidens kabaal' maakten, stuitten af op het bevroren zand – ze moesten de koffertjes met de zenders weer meenemen.³ Naar het strand zwemmend was Hazelhoff Roelfzema overigens bijna verdrongen, 'de reddingsgordel deugde wel geheel niet, gezien die kaln met mij zonk.'⁴ Maar hij gaf de moed niet op! 'Achteraf kan deze tocht', zo rapporteerde hij, 'alleen beschouwd worden als een vermoeiende maar succesvolle generale repetitie. Menige nieuwe kleinigheid hebben wij geleerd en mijns inziens is er thans weinig kans meer dat de zaak van onze kant niet zal kloppen.'⁵

Dat was te optimistisch gezien.

Tazelaar was inmiddels tot zijn hoogst onaangename verrassing met politieke tegenstellingen geconfronteerd waar niemand in Engeland weet van gehad had en waar men hem dus ook niet op had kunnen voorbereiden. Eén noemden wij al: de tegenstelling tussen de OD en het Politiek Convent; Dogger en generaal Röell zullen Tazelaar zonder twijfel verteld hebben van de plannen voor het voorlopig bewind waar de voormannen der politieke

¹ Hazelhoff Roelfzema: 'Rapport', p. 29. ² Kort tevoren was via de zender van Alblas afgesproken dat in de avond, voorafgaande aan de nacht waarin de afhaaloperatie zou plaats vinden, door Radio Oranje het eerste couplet van het Wilhelmus gedeclameerd zou worden. Tazelaar meent zich te herinneren dat in de avonduitzending van 11 januari het Wilhelmus gespeeld en niet gedeclameerd werd (het betrokken programma is niet integraal bewaard gebleven) – het gevolg was dat hij veronderstelde dat de operatie niet doorging. ³ Getuige S. E. Hazelhoff Roelfzema, *Enq.*, dl. IV c, p. 547. ⁴ Hazelhoff Roelfzema: 'Rapport', p. 32. ⁵ A.v.

partijen, met name Vorrink en Schouten, zich zo fel tegen verzet hadden. De tweede tegenstelling was die welke zich binnen de redactie van *Het Parool* geopenbaard had tussen Goedhart en Vorrink.

Goedhart stond, gelijk eerder vermeld, in nauw contact met Siegfried Vaz Dias die als een soort mentor optrad van de geheime agent Alblas, en Goedhart had Vaz Dias er van weten te overtuigen dat het bij uitstek zinvol was indien de regering hem, Goedhart, naar Londen zou ontbieden om daar eens 'bij te praten, zowel feitelijk als politiek-psychologisch'. Alblas had die suggestie in zijn telegrammen opgenomen en na enige tijd, vermoedelijk in oktober '41, toen de operaties van de groep-Hazelhoff Roelfzema voorbereid werden, kwam bericht 'dat men', aldus later Goedhart, 'accoord ging met ons voorstel.'¹ Tot op dat moment had Goedhart zijn mederedacteuren van *Het Parool* (Althoff, Nunes Vaz, Vorrink en Warendorf) niets van zijn plan verteld, maar toen het er naar ging uitzien dat hij binnen afzienbare tijd opeens zou kunnen vertrekken, speelde hij open kaart. 'Mijn mededeling sloeg . . . in als een bom en verwekte grote sensatie'² – vooral bij Vorrink. Geen wonder! Deze was allerm minst gelukkig bij de gedachte dat de regering alleen of in de eerste plaats voorlichting zou krijgen van die koppige criticus der vooroorlogse samenleving die (zo zag Vorrink het) doordat hij de traditionele partijen afbrak, ongewild de autoritaire OD-leiding in de kaart speelde. Groot was dan ook Vorrinks vreugde toen hij kort na de aankomst van Tazelaar vernam dat koningin Wilhelmina en premier Gerbrandy prijs stelden op de overkomst van Wiardi Beckman. Die zou, meende Vorrink, een ideale boodschapper zijn! Wiardi Beckman zou de regering ook kunnen inlichten over het machtsstreven van de OD en over de besprekingen van het Politiek Convent met de groep-Scholten en met Menten en Ringers. Was Goedhart er evenwel jegens zijn mederedacteuren van *Het Parool* eerlijk voor uitgekomen dat hij wellicht spoedig naar Engeland zou vertrekken, Vorrink en Wiardi Beckman spraken af dat zij de te verwachten overtocht van Wiardi Beckman zorgvuldig voor Goedhart en de overige redacteuren geheim zouden houden. Wiardi Beckman die menigmaal namens Vorrink aan de redactievergaderingen van *Het Parool* deelgenomen had, bleef daar opeens weg (telkens weer moest hij zich gereedhouden om 's avonds naar Scheveningen te vertrekken) en Vorrink verscheen er opnieuw, beweerend dat Wiardi Beckman ziek was. Daarmee liep hij bij Goedhart spoedig tegen de lamp. De telegrammen namelijk die Tazelaar inzake het vertrek van Wiardi Beckman met Londen wisselde, moesten, doordat de marconist Terlaak met een kapotte zender en de marconist van der Reyden zonder

¹ Getuige F. J. Goedhart, *Enq.*, dl. IV c, p. 669. * A.v.

zender gearriveerd was, door Alblas gecodeerd en verzonden worden en Alblas had zoveel sympathie opgevat voor Vaz Dias en Goedhart dat hij niet aarzelde, hun mee te delen wat in de telegrammen stond die Tazelaar hem ter verzending aanbod. Daar kwam bij, dat Goedhart in drie gevallen merkte dat van het geheim van de tot Wiardi Beckman gerichte uitnodiging niet veel meer over was: in Amsterdam werd 'op de beurs en in makelaarskringen', zo vernam hij, verteld, 'dat Wiardi Beckman naar Engeland was'; een kennis zei hem: 'Heb je het al gehoord: Wiardi Beckman zit in Engeland en hij wordt er minister ook', en uit Den Haag hoorde Goedhart van weer iemand anders precies hetzelfde.¹ Hij confronteerde Vorrink met al die mededelingen – Vorrink zei dat ze hem een volslagen raadsel waren. Pas toen Goedhart deed blijken dat hij van de gehele zaak nauwkeurig op de hoogte was, kwam Vorrink voor de waarheid uit.

Goedhart was diep gegriefd en hoogst verontwaardigd. Hij achtte zich door Vorrink misleid en bedrogen. De spanning ontladde zich in daverende ruzies en die ruzies liepen hoger en hoger op toen Goedhart, wetend dat de plaats van Tielens in de roeiboot vrij was, voorstelde dat hij tegelijk met Wiardi Beckman zou vertrekken. Dat vond Vorrink 'volkomen overbodig'. Arme Tazelaar! Wat moest hij doen? 'Ik heb geen opdracht voor een derde', zei hij tegen Goedhart² – verzwijgend dat hij zich al bereid verklaard had, in opdracht van generaal Röell de OD-afgezant Dogger mee te nemen. Gevolg was dat Goedhart en Vaz Dias er via Alblas op aandrongen dat Tazelaar de instructie zou ontvangen, óók Goedhart naar Engeland te brengen. Die instructie kwam, tot Tazelaars ergernis. Medio januari '42 stond dus vast dat zodra weer een landingspoging van Hazelhoff Roelfzema geannonceerd zou worden (dat geschiedde doordat, gelijk reeds vermeld, bij het begin van de avonduitzending van Radio Oranje het eerste couplet van het Wilhelmus gedeclameerd werd), Tazelaar twee personen in opdracht van de regering mee zou nemen naar het Scheveningse strand: Wiardi Beckman en Goedhart, en één persoon op verantwoordelijkheid van generaal Röell: Dogger. Tot aan de roeiboot zou nog een vierde persoon Tazelaar vergezellen: de cadet Padeloup, een van de vroegere adjudanten van Schimelpenninck. Diens taak zou zijn, de nieuwe zenders in ontvangst te nemen waar Terlaak en van der Reyden gebruik van zouden kunnen maken. Waar van der Reyden zich bevond, wist men overigens niet: hij was spoorloos verdwenen.

★

¹ A.v. ² A.v.

CONTACT MET LONDEN

Het was een heel gezelschap dat op de avond van 17 januari '42 in Scheveningen dicht bij het strand ten huize van een familie J. P. Scheepmaker bijeenkwam. De afspraak was dat het roeibootje in de nacht omstreeks half vijf verschijnen zou bij de tweede krib ten noorden van de Scheveningse Pier. Tazelaar, Goedhart, Wiardi Beckman, Dogger en Padeloup moesten zich dan daar bevinden. Moonen zou ook meegaan om met een kleine seinlamp van de boulevard af te waarschuwen als er een Duitse patrouille aankwam; hij zou daar blijven met de weduwe van een marine-officier – samen zouden ze doen alsof zij een verliefd paartje waren. Dogger had in de voering van zijn avondkleding allerlei van de OD afkomstige microfilms verborgen, Wiardi Beckman had geen stukken van belang bij zich, Goedhart wél: alle nummers van *Het Parool* en allerlei rapporten. Moonen had Goedhart pas vrij laat in de middag kunnen laten waarschuwen dat de afhaaloperatie in de komende nacht zou plaats vinden en Goedhart die, na eerst nog van zijn gezin afscheid genomen te hebben, gehaast uit Amsterdam had moeten vertrekken, had zijn zakagenda nog bij zich waarin, zij het soms kryptisch, allerlei aantekeningen stonden over illegale contacten. Ten huize van de familie Scheepmaker scheurde hij een aantal bladen uit die agenda maar het boekje zelf hield hij bij zich. Hij lette er niet op dat hij toevallig ook nog een briefje aan een medewerker van *Het Parool* bij zich had dat hij door gebrek aan tijd niet bij deze in de bus had kunnen doen; in dat briefje kreeg die medewerker opdracht, een hoeveelheid papier en enveloppen naar Gertenbach te brengen – dat was de drukker in Zandvoort die sinds enkele maanden de gehele oplage van *Het Parool* drukte.

Het vroom bijna twaalf graden en er stond een ijskoude wind toen men in het nachtelijk duister even na vier uur de woning van de familie Scheepmaker verliet.

★

Dat er in de nacht van 17 op 18 januari een afhaaloperatie zou plaatsvinden, was aan de *Abwehr* bekend. Ridderhof, de *V-Mann* van Giskes, was, gelijk reeds vermeld, eind '41 in contact gekomen met Haagse OD'ers, o.a. met de infanteriekapitein C. F. van den Berg. Van den Berg die Ridderhof volledig vertrouwde, had hem verteld wat hijzelf in OD-kringen vernomen had: dat binnen afzienbare tijd drie personen van het strand afgehaald zouden worden, dat dat zou plaatsvinden bij de tweede krib ten noorden van de Pier en dat in de avond vóór de operatie het eerste couplet van het *Wilhelmus* opgezegd zou worden in de uitzending van Radio Oranje. Ridderhof had dat

alles aan Giskes gerapporteerd. Slechts op één punt was Ridderhof er naast geweest: hij had gehoord dat het afhalen zou geschieden tussen elf uur 's avonds en één uur 's nachts.

Op de avond van 17 januari werd Giskes gewaarschuwd met het wachtwoord 'volkslied'. Om elf uur stond hij met de nodige Duitse militairen op en bij de Pier. Er was niets te zien. Hij bleef er tot één uur en ging toen naar zijn bureau terug. De order aan de Duitse kustwacht om extra-goed uit te kijken, werd niet ingetrokken.

★

De Britse motortorpedoboot was op tijd uit Engeland vertrokken. Hij had een gebied moeten passeren waar een Brits convooi door de *Luftwaffe* aangevallen werd – desondanks werd de Nederlandse kust bereikt, maar aan de late kant en op een verkeerd punt: weer bij Katwijk in plaats van bij Scheveningen. Tijd om naar Scheveningen te varen, ontbrak. 'Behalve de koude valt niets te melden', rapporteerde Hazelhoff Roelfzema.¹

★

Toen het gezelschap dat de woning van de familie Scheepmaker verlaten had, bij het strand gekomen was, bleven Moonen en zijn z.g. vriendin op de boulevard staan, de overigen liepen naar de waterlijn (het was hoog water, de krib was niet te zien) en gingen daar op de sneeuw en de ijsschotsen liggen wachten; af en toe spatte schuim over hen heen dat onmiddellijk bevroor. Na korte tijd, misschien maar na drie minuten ('drie minuten', zei Goedhart later, 'duren zeer lang onder zulke omstandigheden, ze lijken een half uur!'²), zond Tazelaar die op het strand zou blijven wachten, Goedhart, Wiardi Beckman en Padeloup, door Dogger begeleid, naar de boulevard terug. Die vier zagen er uit 'als rinkelende kerstbomen'.³ Ze spraken een paar woorden met Moonen die met zijn metgezellin weer naar de familie Scheepmaker ging, en daarna trokken Goedhart, Wiardi Beckman en Padeloup zich op advies van Dogger in een oude Nederlandse versterking terug die tegen de boulevard aan stond. Daar werden zij een poosje later door Duitse militairen (die hen al enige tijd tevoren gezien hadden: hun donkere

¹ Hazelhoff Roelfzema: 'Rapport', p. 33. ² Getuige F. J. Goedhart, *Eng.*, dl. IV c, p. 671. ³ A.v.,

kleding stak duidelijk af tegen het besneeuwde strand) omsingeld en gearresteerd. Goedhart vond nog tijd, zijn zakagenda onder enig zand te verbergen; het boekje werd er bij een tweede controle gevonden.

Door de Duitse patrouille die Goedhart, Wiardi Beckman en Padeloup waargenomen had, waren Tazelaar en Dogger niet ontdekt. Dogger was Tazelaar gaan vertellen waar de overigen waren gaan schuilen. Hij had enige moeite, Tazelaar te vinden want deze die vreesde dat hij op het strand nog teveel afstak tegen de sneeuw, was in het ijskoude zeewater gaan staan; het duurde even voor Dogger hem vond. Dogger die het geschreeuw van de Duitsers bij de bunker hoorde, waadde naar Tazelaar toe (die half bewusteloos was), greep hem vast en sleepte hem mee naar een punt waar ze tot hun hals onder water stonden. Zodra de Duitsers van het strand verdwenen waren, kropen ze naar de boulevard, Tazelaar meer dood dan levend. Daar passeerden zij in het donker een Duitse wachtpost. 'Door die ijspegels', aldus later Dogger, 'maakten wij het geluid als van een paar Duitse soldaten. Wij zijn flink marcherend daar langs gestapt en hebben niet de minste moeite gehad.'¹

★

In de avond van diezelfde dag, 18 januari, begon de uitzending van Radio Oranje w er met het declameren van het eerste couplet van het Wilhelmus: de afhaaloperatie zou dus in de nacht die volgde, herhaald worden, weer om vier uur. Wat Hazelhoff Roelfzema en Rabagliatti het meest dwars zat, was het ontbreken van een goed zendcontact. Zij begrepen er niets van dat Tazelaar in de nacht van 10 op 11 januari niet was komen opdagen. Hazelhoff Roelfzema zou dus weer de twee zenders meenemen om ze, als Tazelaar niet verscheen, tegen de boulevardmuur, bij de uiterste noorderhoek, te begraven (die plaats zou men eventueel radiografisch kunnen opgeven) – en Hazelhoff Roelfzema had zich tenslotte voorgenomen om van de telefooncel bij het Gevers Deynootplein uit een Leidse clubgenoot op te bellen die in Den Haag woonde en misschien wist waar Tazelaar zich bevond; wellicht kon Tazelaar dan nog in allerijl naar het strand komen. Uiterlijk om half zes moest de roeiboot de krib verlaten.

De landing verliep vlot: Hazelhoff Roelfzema en Krediet bereikten het strand. Het was even na vier uur. Ze gingen wachten. Drie kwartier later was Tazelaar nog niet komen opdagen. Door Krediet met een *tommy-gun*

¹ Getuige G. A. Dogger, a.v., p. 649.

gedekt, trachtte Hazelhoff Roelfzema vervolgens de twee zenders te be-graven. Evenals acht dagen tevoren maakte hij daarbij 'een hels lawaai' – en hij kon opnieuw niet door de ijslaag en het keihard bevroren zand heen-komen. Nog vijf-en-dertig minuten had hij. Het leek uitgesloten dat hij Tazelaar tijdig kon alarmeren. Desondanks liep hij naar de telefooncel. Telefoneren kon hij er niet: van degeen die hij wilde opbellen, wist hij het nummer niet meer en het was te donker in de cel om de telefoongids te raadplegen. Toen hij in arren moede besloot, een andere vriend op te bellen wiens nummer hij wèl wist, weigerde het apparaat; het was op zinken munten omgebouwd en Hazelhoff Roelfzema had slechts zilveren dubbeltjes bij zich. Op de terugweg naar de roeiboot, scheen iemand hem van korte afstand 'voor tenminste tien seconden' met een zaklantaarn in het gezicht. 'Of het een agent was of een Duitser, is mij', zo rapporteerde Hazelhoff Roelfzema, 'niet bekend, maar toen ik doorliep, scheen ook hij bevredigd te zijn . . . Als dit niet bewijst dat Scheveningen rijp is voor alle mogelijke grappen, dan weet ik het niet.'¹

★

Na de intense spanningen die zij in de nacht van 17 op 18 januari doorstaan hadden, werden Tazelaar en Dogger in de avond van de 18de bepaald on-aangenaam verrast door het feit dat voor Radio Oranje opnieuw het eerste vers van het Wilhelmus opgezegd werd. Zij hadden nog geen tijd gehad om via Alblas door te geven dat Wiardi Beckman, Goedhart en Padeloup gearresteerd waren en dat zij zelf als door een wonder de dans hadden kunnen ontspringen. Moest men niet aannemen dat de Duitsers extra op hun qui-vive zouden zijn? Het leek zelfmoord, zich onder die omstandigheden opnieuw naar het strand te begeven.

Zij besloten, tóch te gaan.

Weer gingen zij even na vier uur op weg, beiden in avondkleding. Er was cognac over hen heen gesprenkeld, Dogger had ook een fles jenever bij zich. Op enige afstand vergezelde hen Moonen, weer met zijn 'vriendin'.

Inderdaad, al op de boulevard werden Tazelaar en Dogger door een Duitse patrouille aangehouden. Ze werden naar een wachtpost meegenomen.

Moonen, die dit alles had kunnen zien, liep hun achterna. Hij identificeerde zich bij de Duitse militairen als inspecteur van politie. Hij zei dat hij zijn twee dronken vrienden wel naar huis zou brengen. De stemming sloeg om.

¹ Hazelhoff Roelfzema: 'Rapport', p. 36.

Dogger ging borrels schenken, de Duitsers verzuimden er op te letten dat Tazelaar niet eens een persoonsbewijs had ('hij kon', aldus Dogger, 'moeilijk zijn stamkaart laten zien'¹) – en zowaar: Moonen kreeg hen vrij.

Dat was, wat Tazelaar en Dogger betrof, het einde van de pogingen om via het Scheveningse strand Engeland te bereiken. Na de vele mislukkingen hadden zij er geen vertrouwen meer in dat het ooit zou lukken. Dan maar een andere route! Dogger droeg zijn werk als voornaamste adjudant van de chef-staf OD, majoor Tibo, aan de cadet Abbenbroek over, Tazelaar liet zich ten huize van dr. Krediet uitgebreid door Vorrink voorlichten over de politieke problematiek in bezet gebied – vervolgens werden zij via OD-relaties op de ontsnappingslijn van van Niftrik gezet. Dat ging vlot: op 11 februari kwamen zij in Zwitserland aan. Na een tocht door onbezet Frankrijk, Spanje en Portugal arriveerden zij in april in Engeland. Wij knopen hier in ons volgend hoofdstuk weer bij aan.

★

Van de drie die op 18 januari in alle vroegte op het Scheveningse strand gearresteerd waren, was de cadet Padeloup in geen dele tegen de verhoren bestand. Toen Goedhart nog volhield dat zij gedrieën aan een bedrieger in handen gevallen waren die beweerd had, hen naar Engeland te kunnen brengen, bekende Padeloup dat er sprake geweest was van een afhaaloperatie door de Brits-Nederlandse geheime dienst. Padeloup had een Joodse verloofde. De Duitsers dreigden dat ze haar van het leven zouden beroven als hij niet tot medewerking bereid was. Voor die chantage bezweek hij. Schreieder zette een hele komedie op touw waarbij Padeloup in april '42 samen met een Joodse kleermaker, Mozes Brandon Bravo, die zich ook al bereid verklaard had als *V-Mann* op te treden, z.g. uit de Cellenbarakken ontsnapte. Brandon Bravo hielp Padeloup bij het aan de *Sicherheitspolizei* uitleveren van een aantal OD-relaties, onder wie Padeloups collega-adjudant van Schimmelpenninck, de Jonge Mellij.² Nadien liet Padeloup het denuncieren van personen uit OD-kringen na, het verraden van anderen zette hij voort, geplaagd door steeds sterkere schuldgevoelens. Toen de OD-

¹ Getuige G. A. Dogger, *Enq.*, dl. IV c, p. 649. ² Door Brandon Bravo's activiteit als *V-Mann* verloren in totaal, voorzover bekend, acht Nederlanders het leven. Een bij uitstek ijverige verrader was hij evenwel niet. Het Amsterdamse Bijzonder Gerechtshof erkende na de oorlog dat hij 'meermalen aan de verzetsbeweging voor haar belangrijke inlichtingen (had) verstrekt'. (BG-Amsterdam: sententie inz. M. Brandon Bravo (28 okt. 1949), Doc. I-201, a-2).

leiding in januari '43 de zekerheid kreeg dat Pasedeloup een *V-Mann* was¹, liet zij hem liquideren: hij werd in Amsterdam doodgeschoten, zijn lijk werd in een gracht geworpen.

★

Na hun arrestatie wisten zowel Goedhart als Wiardi Beckman het veruit grootste deel van hun illegale activiteiten voor de *Sicherheitspolizei* verborgen te houden. Bewijzen dat Wiardi Beckman iets met *Het Parool* te maken had gehad, bezat de *Sicherheitspolizei* niet; Wiardi Beckman ontkende het, Goedhart deed insgelijks. Men kon Wiardi Beckman tenslotte niet méér ten laste leggen dan de poging om naar Engeland uit te wijken. Hij werd in de lente van '43 naar het concentratiekamp Natzweiler gezonden en zou kort voor de bevrijding in Dachau bezwijken.

Goedhart stond veel zwakker maar hij verdedigde zich met grote slagvaardigheid. Voor bijna alle aantekeningen in zijn zakagenda wist hij een onschuldige explicatie te vinden. Dat was voor het briefje met betrekking tot de drukker van *Het Parool* niet mogelijk. Op 31 januari werd Gertenbachs drukkerij door Poos en Slagter opgerold; de drukker zelf en twee van zijn medewerkers werden gearresteerd. Gertenbach werd begin '43 met twaalf personen die bij de productie en distributie van *Het Parool* betrokken waren, ter dood veroordeeld; zes anderen werden toen naar een concentratiekamp gezonden waar drie hunner omkwamen. Tot de ter dood veroordeelden behoorde ook Goedhart. Toevallig was op dezelfde dag waarop hij gearresteerd was, in Den Haag door de verraadstersrol van Dora Peekema-Dibbets het oprollen begonnen van een Haagse groep die aldaar *Het Parool* onder de titel *Vrijheid* herdrukt had, en de leider van dat groepje, Wibo Lans, een familielid van Vorrink, had in de hoop aldus het leven van zijn mede-gearresteerde zoon te kunnen redden, aan de *Sicherheitspolizei* ontuld welke rol Goedhart bij *Het Parool* gespeeld had.²

Dat Goedhart nadien ter dood veroordeeld werd, sprak vanzelf.

Hij bleef de vechter die hij steeds geweest was. Met verklaringen van enkele bereidwillige artsen wist hij, door zijn advocaat gesteund, te bereiken

¹ Men kreeg die zekerheid doordat Wim Speelman uit de Centrale Leiding van *Vrij Nederland* eind '42 op een adres gearresteerd werd dat alleen aan Pasedeloup bekend was. Speelman kreeg trouwens in de gevangenis van een Duitser te horen dat Pasedeloup een *V-Mann* was. Speelman wist toen uit de gevangenis te ontsnappen. Hij was het die de OD-leiding waarschuwde. ² Ook Lans behoorde tot de gefusilleerden; zijn zoon werd gespaard.

dat op grond van zijn z.g. gestoorde geestvermogens revisie van zijn vonnis overwogen werd. Hij zat toen in het concentratiekamp Vught opgesloten. Toen hij begin augustus '43 overgebracht werd naar de Duitse gevangenis te Utrecht, wist hij de twee politiemannen uit Vught die hem begeleidden en die hem als 'goed' gesignaleerd waren, over te halen, hem de gelegenheid te geven om te ontsnappen. Hij trad onmiddellijk weer tot de redactie van *Het Parool* toe.

In die redactie hadden toen grote veranderingen plaats gegrepen waarvan wij hier slechts willen vermelden dat Vorrink en de aan hem verknochte Althoff in maart '42 de banden met *Het Parool* verbroken hadden. Vorrink had de eis gesteld dat men de titel *Het Parool* zou prijsgeven en, om minder risico te lopen, een illegaal blad met een telkens wisselende titel zou uitgeven. Dat denkbeeld was door Nunes Vaz en Warendorf verworpen. Ze bleven getweeën achter maar vonden spoedig drie nieuwe redacteuren in de personen van drs. J. Meijer die *Het Parool* van Den Haag uit van meet af aan berichten had doen toekomen, en van diens vrienden mr. C. H. de Groot en drs. W. van Norden. Vorrink sloeg inderdaad de weg in die hij in de kring van *Het Parool* bepleit had: de illegale uitgaven die hij van de lente van '42 af deed verschijnen, droegen telkens verschillende titels. Was dat nu alleen maar een conflict geweest dat in de sfeer van de illegale techniek lag? Natuurlijk niet. Nunes Vaz en Warendorf hadden geweigerd, zich door Vorrink te laten domineren en de verhoudingen waren er niet beter op geworden toen Vorrink op een van de laatste redactievergaderingen die hij bijwoonde, hun toevoegde had: 'Ik heb jullie één keer belazerd' (ten aanzien van Wiardi Beckmans vertrek namelijk) 'en zal dit desnoods ook een tweede keer doen.'¹

Begin van het 'Englandspiel'

De operaties van de groep-Hazelhoff Roelfzema waren, zoals uit het voorafgaande bleek, alleen mogelijk door de krachtige steun van de Britse *Intelligence*. Daarnaast was evenwel de *Special Operations Executive (SOE)*, die sabotage en de vorming van ondergrondse legers wilde bevorderen, ook in actie gekomen. Begin september '41 waren de eerste twee *SOE*-agenten gedropt: Ab Homburg en Cor Sporre. Wij maakten al melding van hun contact met de spionage-agent Schrage die Homburg uit Londen kende.

¹ Dep. van justitie (Londen), Politiebuitendienst: 'Verhoor van mr. J. C. S. Warendorf' (17-19 juni 1943), p. 8.

Homburg en Sporre waren maanden later uitgezonden dan de *Dutch Section* van SOE van plan was geweest. Een van de Engelsen die bij de *Dutch Section* terechtgekomen was, R. V. Laming, had, voor de Engelse *Intelligence* werkend, vóór mei '40 in ons land een helper gerecruteerd in de persoon van een koopvaardij-kapitein uit Zoutkamp die eigenaar was van een vissers-schuit, Jan Bottema. Deze had al vóór de meidagen betoogd dat het mogelijk moest zijn, contact met Engeland te onderhouden via de z.g. Engelsmanplaat benoorden Ameland die bij eb geheel droogviel. Er stond een redding-huisje op. Men zou daar een agent kunnen afzetten en Bottema zou deze dan met zijn schuit kunnen ophalen. Laming wilde die mogelijkheid exploreren: hij moest dus met Bottema in verbinding zien te komen. Hij dacht dat te kunnen door een Nederlandse trawler brutaalweg naar de Nederlandse kust te laten varen om daar op een geschikt punt de twee geheime agenten die hij inmiddels aangetrokken had, Homburg en Sporre, aan land te zetten. Inderdaad stak een vissersvaartuig onder kapitein H. Gankema in de zomer van '41 enkele malen met Homburg en Sporre aan boord de Noordzee over; één keer kwam men 'tot vrij dicht bij Den Helder maar toen moesten wij', aldus Gankema, 'onverrichterzake terugkeren omdat de Duitse vliegtuigen steeds boven ons cirkelden.'¹

In arren moede besloot Laming Homburg en Sporre een opleiding als parachutist te geven. Ze werden, gelijk reeds vermeld, begin september gedropt. In de voorafgaande maanden was evenwel geen van hen beiden getraind als marconist; zij hadden dus ook geen zender bij zich. Evenmin bezaten zij persoonsbewijzen of bonkaarten. Zij hadden wel enkele betrouwbare aanloopadressen meegekregen.

De taak van Homburg en Sporre was, contacten te leggen met Nederlanders die tot medewerking aan sabotage bereid waren – Nederlanders bij wie zich dan later andere SOE-agenten zouden melden. Wat hun activiteiten betreft, weten wij slechts dat Sporre in Zoutkamp een bezoek bracht aan Bottema om het plan met betrekking tot de Engelsmanplaat nader te bespreken (het is nimmer verwezenlijkt) en dat Homburg in Rotterdam de reder Willem Ruys voor sabotageplannen trachtte te interesseren; Ruys kreeg daarbij van Homburg 'geen serieuze indruk'.² Wij nemen aan dat Homburg alsook Sporre nog anderen benaderd hebben.

Enkele weken na aankomst kreeg Homburg kiespijn. Hij zocht een tandarts op, een vriend, die wist dat hij in mei '40 naar Engeland ontkomen was. Hij lichtte die vriend over zijn missie in. De man was inmiddels NSB'er

¹ Getuige H. Gankema, *Eng.*, dl. IV c, p. 1683. ² Getuige W. J. B. Jansen, a.v., p. 1808.

geworden; een denunciatie volgde en begin oktober werd Homburg gearresteerd. Hij bekende wie zijn gastheer geweest was en dat hij Ruys had bezocht: beiden werden opgepakt. Dat droeg er toe bij dat Homburg, toen hij er na ruim twee weken met grote vindingrijkheid in geslaagd was, uit de Cellenbarakken te ontsnappen, door zijn collega Sporre en door de CID-agent Schrage hogelijk gewantrouwd werd; er werden zelfs plannen gesmeed om hem te liquideren maar de slotsom was dat Homburg in Engeland verantwoording moest gaan afleggen. Vóór hem vertrokken Schrage en Sporre; beiden verdronken. Homburg zette toen zijn pogingen om naar Engeland terug te keren voort. Twee vrienden, J. J. C. Buizer en J. H. M. de Haas, vond hij bereid, samen met hem over te steken. Nagegaan werd of dit van IJmuiden uit mogelijk was en Homburg nam daartoe een tijd lang zijn intrek bij een sigarenwinkelier in Haarlem, J. Martens. Met deze sprak hij af dat hij, als hij Engeland bereikte, latere SOE-agenten naar hem toe zou sturen die zich dan zouden identificeren met de woorden 'pijl en boog'. Van zijn contact met Martens vertelde hij aan de sabotage-agent van SOE die na hem uitgezonden was, Taconis – hij had met deze enkele ontmoetingen.

Medio februari '42 slaagden Homburg, Buizer en de Haas er in, zich aan boord van de IJmuidense trawler 'Beatrice' te verbergen. Op volle zee dwongen zij de bemanning met hun revolvers, koers te zetten naar Engeland. Homburg nam daar dienst bij de luchtmacht (hij sneuvelde in '44), Buizer en de Haas gingen de opleiding voor SOE-agent volgen.

★

Begin november '41, twee maanden na Homburg en Sporre, werd een tweede paar geheime agenten door de *Dutch Section* van SOE naar bezet gebied gezonden: de agent Thijs Taconis en zijn marconist Hubertus M. G. Lauwers. Als eersten kon men hun nagemaakte persoonsbewijzen meegeven, maar het papier daarvan was donkerder dan van de echte (waarvan men intussen in Londen enkele exemplaren van Engelandvaarders ontvingen had); bovendien vertoonde de druk hier en daar afwijkingen en deugde het watermerk niet: de twee leeuwen die het Nederlandse wapen flankerden, keken in dezelfde richting; het geheel vormde een beeld dat Lauwers later alleen maar met 'een hobbelpaard' kon vergelijken.¹ Taconis

¹ Getuige H. M. G. Lauwers, a.v., p. 214.

en Lauwers maakten een van de officieren van *SOE* op de gebreken van hun pb's opmerkzaam. 'Ja, jongens', zei deze, 'ik weet het wel . . . Als je niet gaat, zal niemand er je boos op aankijken.' 'Maar wij hadden', aldus Lauwers, 'de parachute bij wijze van spreken op de rug'¹ – het was liun psychisch niet mogelijk, in een zo laat stadium van hun missie af te zien.

Zij werden gedropt bij Almelo.

Ondanks hun protesten had men hen nagenoeg gelijk uitgedost. 'Wat de kleding betreft leken wij tweelingbroers', vertelde Lauwers aan de Enquête-commissie.

'U kunt begrijpen dat wij ons afvroegen wat een marechaussee van wie wij niet konden weten of hij 'goed' was, dacht toen hij 's morgens om acht uur op een weg tussen Mariënberg en Almelo twee mannen zag lopen met dezelfde jassen, tassen, dassen en overhemden.'²

Taconis had als opdracht, in verscheidene streken des lands sabotagegroepen te vormen waarvoor, als zij er eenmaal waren, wapens en explosieven afgeworpen zouden worden. Hij mocht daar alleen personen in opnemen die zich uit andere illegale organisaties zouden terugtrekken. Lauwers zou als zijn marconist fungeren en deze had als neventaak, een inlichtingengroep te vormen die speciaal 'De Flitspuit' aan berichten uit bezet gebied zou helpen. Aanvankelijk kon Lauwers daar niet veel aan doen: zijn zender bleek niet goed te functioneren, ook niet toen hij in plaats van een gerichte binnenantenne die hem voorgeschreven was, een zoveel gevaarlijker buitenantenne was gaan gebruiken. Bijna twee maanden verliepen voordat een Delfts student de schakelfout in de zender hersteld had; Lauwers kreeg dus pas begin januari voor het eerst verbinding met *SOE*.³ Hij had toen via kapitein van den Berg met wie Taconis en hij in contact gekomen waren, een zendadres gevonden bij een van diens medewerkers, reserve-luitenant W. Teller, die ook in Den Haag woonde.

Taconis, die zich in Arnhem gevestigd had, was inmiddels in enkele delen des lands sabotagegroepen gaan vormen: in Groningen, in Arnhem, in de mijnstreek, in Den Haag, vermoedelijk ook elders. Kapitein van den Berg wist daar veel, zo niet alles van, en diens vertrouwde relatie, de *V-Mann* Ridderhof, werd in alle geheimen ingewijd. Van 'F 2087' (Ridderhof) kreeg Giskes op 10 december de volgende notitie op tafel die aanknoopte bij een eerder bericht dat een sabotage-organisator ('nummer 1') en een marconist ('nummer 2') uit Engeland gearriveerd waren:

¹ A.v. ² A.v. ³ Voordien zond Lauwers enkele berichten naar een postadres van *SOE* in Zwitserland; aan dat adres had hij ook bericht van aankomst gezonden.

'Er is een grote organisatie ontworpen die systematisch georganiseerd, bewa-
pend en geoefend zal worden en die in de toekomst geschikte afwerpterrinen
voor droppings van wapens en sabotagemateriaal zal zoeken. Met Londen zal
tijdstip van droppings afgesproken worden; de nog te werven leden van de
ontvangstcomité's zullen door nummer 1 geïnstrueerd worden.'

Giskes geloofde daar niets van. In de marge schreef hij: '*Gehen Sie zum
Nordpol mit diesen Geschichten.*'¹ Maar in de weken die volgden, bleven van
Ridderhof belangrijke berichten binnenkomen: er werd al gezocht naar
een geschikt droppingveld en kapitein van den Berg had (daartoe door Rid-
derhof gestimuleerd) de opdracht aanvaard, een 'ontvangstcomité' te
vormen voor het opvangen van de eerste uit Engeland afkomstige zending.
Al die tijd slaagde Ridderhof er in, jegens van den Berg zijn 'betrouwbaar-
heid' te bewijzen doordat hij hem regelmatig interessante spionagegegevens
kon overhandigen – gegevens welke Giskes met veel zorg uitgezocht en
geformuleerd had.

Voor zijn 'ontvangstcomité' nam van den Berg een sergeant in de arm
die onder hem gediend had, R. B. Bierman. Bierman had relaties in een
kamp van de Nederlandse Arbeidsdienst in Hooghalen. Er werd daar een
terrein uitgezocht en in de nacht van 27 op 28 februari '42 wierp een Engelse
bommenwerper er twee containers met wapens en sabotagemateriaal af –
één zo ver van het door Lauwers radiografisch opgegeven terrein, dat
Taconis, van den Berg en de mannen van de Arbeidsdienst hem niet meer
konden vinden. Ridderhof zocht ijverig mee. Hij was het trouwens geweest
die voor een vrachtauto gezorgd had. De inhoud van de container liet hij
naar zijn eigen woning in Arnhem overbrengen.

Giskes meende dat nu het tijdstip naderde om in te grijpen. Lauwers
wilde hij arresteren via Ridderhof, Taconis via een andere *V-Mann*, Johnny
den Droog, die zich in de door Taconis opgerichte Arnhemse sabotagegroep
naar binnen gewerkt had. Giskes wilde trouwens nog meer arrestaties laten
verrichten. Hij was er, vermoedelijk via het kanaal van den Berg-Ridder-
hof, ook achter gekomen dat een zekere Johan van Hattem leider was van
een omvangrijke spionage-organisatie en hij had besloten, van Hattem op
dezelfde dag te arresteren als Lauwers. Teneinde Ridderhof niet te compro-
mitteren, zou men van den Berg voorlopig op vrije voeten laten.

Wat Lauwers betrof, hoopte Giskes dat het mogelijk zou zijn, via deze een

¹ H. J. Giskes: *Abwehr III F*, p. 94-95. Vandaar de benaming '*Nordpol*' of '*Nord-
polspiel*' voor de operaties die wij verder als het '*Englandspiel*' zullen blijven aan-
duiden. De *Abwehr* sprak meestal van het '*Nordpol*', de *Sicherheitspolizei* van het
'*Englandspiel*'.

Spiel met de Engelsen op touw te zetten waardoor men (daar ging het Schreieder om) wellicht ook onbekende Nederlandse verzetsgroepen op het spoor kon komen. Maar zou Lauwers bereid zijn, de geheimen van zijn code prijs te geven? Daar mocht men niet op rekenen.

★

Voor de operaties van de groep-Hazelhoff Roelfzema waren, zoals wij eerder weergaven, twee marconisten naar bezet gebied gezonden: Terlaak, wiens zender bij de parachutelanding beschadigd was, en van der Reyden die op de avond van 9 december zijn zenderkoffertje bij Scheveningen had zien wegspoen.

Deze Willem Jacobus van der Reyden had zich tijdens de invasie van Nederland als marconist van een Nederlands stoomschip in Nederlands-Indië bevonden. Hij was in '35-'36 een tijdlang lid van de NSB geweest en werd deswege in Indië geïnterneerd; hij werd spoedig vrijgelaten. In de herfst van '41 kwam het schip waarop hij toen voer, in Engeland aan. Hoe *MI-6* met hem in contact kwam, weten wij niet – in elk geval waarschuwde de Nederlandse veiligheidsdienst dat hij een twijfelachtige figuur was ('meent thans nog dat er in het Nationaal Socialisme verschillende goede dingen zijn'¹) – Rabagliatti en zijn staf legden die waarschuwing naast zich neer. Men had haast. Terlaak, op 1 oktober gedropt, liet niets van zich horen en van der Reyden, die zijn missie bijzonder spannend en interessant leek te vinden, was een uitnemende marconist. Hij kreeg enkele lessen in het coderen en in zelfverdediging (géén lessen in *security*) en werd aan Hazelhoff Roelfzema, aldus deze, 'volkomen op een blaadje gegeven om over te brengen.'²

Dat hij zonder zender gearriveerd was, deprimeerde van der Reyden. Er was meer dat hem niet beviel: zijn persoonsbewijs deugde niet, voor zijn voeding had men hem *Wehrmacht*-bonnen meegegeven die onbruikbaar waren, en als geld had hij f 1 500 in papiergeld en f 200 in zilvergeld op zak. 'Dat is de grootste stommiteit die je maar kunt hebben', werd hem op zijn aanloopadres bij dr. Krediet in Wassenaar gezegd: 'Iedereen houdt het zilvergeld vast en als je daarmee betaalt, loop je in de gaten.'³ Het had overigens

¹ Notitie, 13 nov. 1941, van de Nederlandse Centrale Dienst (*Enq.*, punt f, gestenc. bijl. 395). ² Getuige S. E. Hazelhoff Roelfzema, *Enq.*, dl. IV c, p. 1363. ³ Getuige W. J. van der Reyden, a.v., p. 1603.

geruime tijd geduurd voor van der Reyden bij dr. Krediet verscheen want hij was na zijn landing naar zijn vader in Tilburg getogen, was nadien aan het zwerven geraakt (inspecteur Moonen liet omstreeks de jaarwisseling alle Haagse hotels naar hem afzoeken) en kwam pas eind januari voor het eerst bij dr. Krediet opdagen. Krediet bracht hem toen in contact met Alblas aan wie hij nu pas het nieuwe coderingssysteem uitlegde waarin men ook hem onderwezen had, en bij de Wassenaarse arts ontmoette hij voorts Terlaak. Van der Reyden was een goed technicus: hij nam Terlaaks zender ter reparatie mee.

Twec weken later, op 13 februari, deed de *Sicherheitspolizei*, die langzamerhand heel wat gegevens over de Haagse OD bezat, een inval in een huis waar men verwachtte, stukken van de OD te kunnen vinden. Het was toevallig het huis waar Terlaak onderdak gevonden had. Hij was thuis. Hij had nog steeds geen goed persoonsbewijs kunnen bemachtigen, hij trok de aandacht, werd gearresteerd en ernstig mishandeld – en bekende prompt dat hij geheim agent was en diezelfde avond een afspraak had met een collega-agent, van der Reyden, om zijn gerepareerde zender op te halen. Poos en Slagter gingen die avond van der Reyden arresteren en op deze had het feit dat zijn collega Terlaak zijn onderduikadres verraden had, een belangrijke psychologische uitwerking. Terlaak had hem prijsgegeven, was het dan zo vreselijk indien hijzelf de namen van anderen prijs gaf? Hij vertelde de Duitsers alles wat hij van het verzetswerk van inspecteur Moonen en dr. Krediet wist; beiden werden, nadat men hun gangen gevolgd had, twee weken later gearresteerd. Van der Reyden vertelde ook van zijn contact met Alblas en van het nieuwe coderingssysteem. Hij verklaarde zich bereid, voor de Duitsers te zenden, maar hij liet daarbij opzettelijk na, een bepaalde afgesproken fout in zijn codetelegram op te nemen. Dat was voor de *Dutch Section* van *MI-6* voldoende waarschuwing: er werd geen antwoord gezonden.

★

Al voordat van der Reyden gearresteerd was, had Giskes opdracht gegeven, het radioverkeer via de zender van Lauwers nauwkeurig te volgen. Een hele reeks codetelegrammen werd opgenomen. Aanvankelijk kon Schreieders codespecialist, May, er niet veel mee beginnen, maar de mededelingen van van der Reyden leerden hem, welk systeem aan de code ten grondslag lag. Met die onthulling zou men Lauwers kunnen overvallen.

Op 6 maart deed de *Sicherheitspolizei* een inval in de woning van de familie Teller waar zich Lauwers en zijn zender bevonden. Het adres was door Ridderhof opgegeven. Lauwers werd gearresteerd, mevrouw Teller wierp de zender het raam uit maar deze bleef op de drooglijnen van de benedenburen hangen en kon door de Duitsers onbeschadigd in beslag genomen worden. Diezelfde dag werd van Hattem gearresteerd, een dag later sergeant Bierman. Kapitein van den Berg liet men lopen en deze zag dus geen enkele aanleiding om Ridderhof, met wie hij het contact bestendigde, te wantrouwen. Immers, als Ridderhof een verrader was, dan zou hij, van den Berg, toch als eerste opgepakt zijn?

★

Op 9 maart, drie dagen na Lauwers, werd Taconis in Arnhem gearresteerd. Hij werd onmiddellijk naar Den Haag overgebracht. Men kreeg geen woord uit hem; geruime tijd weigerde hij zelfs te zeggen wie hij was. Later gaf hij alleen datgene toe waarvan hij wist dat het de Duitsers al bekend was; afgezien van wat dezen via Ridderhof en Johnny den Droog al wisten, hadden zij ook in Taconis' kamer enkele aantekeningen gevonden.

Meer, veel meer was er gevonden in de kamer van Lauwers: oude en nieuwe codetelegrammen en stukken die op de code betrekking hadden. Het kostte May niet veel moeite, de nog resterende geheimen van de door Lauwers gebruikte code te ontsluiten – Lauwers gaf toen toe dat May het bij het rechte eind had. Prompt kwam de vraag van Giskes en Schreieder: of Lauwers bereid was, het zendverkeer met *SOE* voort te zetten? Er werd Lauwers beloofd dat hij dan niet alleen zelf in leven zou blijven maar dat ook het leven van Taconis gespaard zou worden. Lauwers aarzelde, dagenlang. Nu eens zegde hij zijn medewerking toe, dan weer trok hij die toezegging in. Toen hij zich tenslotte tot medewerking bereid verklaarde, deed hij dat met het vaste voornemen, in al zijn telegrammen een duidelijke waarschuwing in te vlechten: hij zou één van zijn *security-checks* verwaarlozen. Hij had, toen hij gearresteerd werd, drie gecodeerde telegrammen klaarliggen waarin hij die *security-check* opgenomen had: hij moest in elk telegram elke zestiende letter foutief overseinen. Om de tekst zo duidelijk mogelijk te houden, had hij de betrokken telegrammen zo geformuleerd dat de zestiende letter telkens gevormd werd door de 'o' in het woordje 'stop', dat nu eenmaal veelvuldig in telegrammen voorkomt. Dat gaf hem de gelegenheid, de Duitsers op de mouw te spelden dat zijn *security-check* daaruit bestond

dat hij 'step' of 'stip' moest seinen inplaats van 'stop'.¹ Op 12 maart, zes dagen na zijn arrestatie, verzond Lauwers de drie gecodeerde telegrammen die al klaar gelegen hadden. Daar zat zijn normale *security-check* in. *SOE* antwoordde. *SOE* kondigde aan dat een nieuwe agent gedropt zou worden, A. Baatsen, tegelijk met een hoeveelheid springstoffen, enkele pistolen en een nieuw, ultramodern type zender, een z.g. telefoonzender.² Lauwers moest berichten of voor Baatsen en het materiaal een 'ontvangstcomité' georganiseerd kon worden. In het door Giskes en Schreieder gedicteerde antwoord bracht Lauwers voor het eerst uitsluitend de door hem gefingeerde *security-check* aan.

De onregelmatigheid werd aan de *Dutch Section* van *SOE* gerapporteerd. 'Och, een agent in het veld kan heel rare dingen doen', redeneerde men (althans zo werd de toenmalige reactie later jegens Lauwers weergegeven³) – men concludeerde dat er onvoldoende reden was om aan te nemen dat Lauwers in Duitse handen was; men besloot het contact met hem voort te zetten.

Deze ene kapitale blunder heeft de grondslag gevormd van het *England-spiel*.

★

De aangekondigde *SOE*-zending arriveerde. De telefoonzender ontbrak en agent Baatsen werd niet gedropt: hij zou ziek zijn, had *SOE* doen weten. Lauwers zag in dat alles een overtuigend bewijs dat zijn waarschuwing begrepen was. Maar hij kreeg een schok toen *SOE* enkele dagen later berichtte dat Baatsen, hersteld, tóch zou komen. Moest hij niet ophouden, via zijn zender de door Giskes en Schreieder geformuleerde telegrammen door te geven? Hem werd beloofd dat Baatsen niet berecht zou worden, evenmin als de agenten die eventueel na deze zouden arriveren – hij ging door met zenden waarbij hij uiteraard steeds zijn gefingeerde *security-check* gebruikte.

Baatsen werd op 27 maart gedropt.

Giskes was er niet gerust op geweest dat *SOE* het *Spiel* niet al doorzien had: hij had met de mogelijkheid rekening gehouden dat het Engelse toestel

¹ De vroegere telegrammen van Lauwers die de Duitsers in handen waren gevallen, waren zo verminkt dat ze de door Lauwers gepleegde misleiding niet konden doorzien. ² Dit was een apparaat waarmee een agent zijn gecodeerde teksten radio-telefonisch kon doorgeven aan een vliegtuig of aan een schip dat zich dicht bij de Nederlandse kust bevond. ³ Getuige H. M. G. Lauwers, *Enq.*, dl. IV c, p. 220.

het 'ontvangstcomité' zou bombarderen en hij had dus om het droppingveld, dat bij Steenwijk lag, Duits luchtafweergeschut laten opstellen. Die voorzorgsmaatregel bleek overbodig. Baatsen werd door Ridderhof opgewacht die het correcte, door SOE opgegeven wachtwoord gaf. Ridderhof nam de niets vermoedende agent mee naar de overige leden van het 'ontvangstcomité': Poos en Slagter.¹ Door hen werd Baatsen onverhoeds gegrepen (men wist dat elke agent een 'zelfmoordcapsule' bij zich had: voorkomen moest worden dat hij die inslikte) en binnen enkele seconden was hij door geüniformeerde Duitsers omgeven, onder wie Schreieder en Giskes. Baatsen was, aldus Schreieder, *'vollkommen erschüttert. Er wiederholte immer wieder, man habe ihm doch in England versichert, dass das Empfangskomitee in Ordnung sei. Er bat, ihn nicht zu martern, sondern sofort zu erschiessen.'*² Schreieder en Giskes zeiden hem dat hij van Engeland uit verraden was. Die mededeling had op Baatsen een verpletterend effect en toen hem in de eerstvolgende dagen reeksen vragen gesteld werden, niet alleen over zijn opdrachten maar ook over zijn opleiding, gaf hij daar uitvoerig antwoord op.³ Daarmee maakte hij het Schreieder en Giskes gemakkelijk, eventueel volgende SOE-agenten zozeer met mededelingen over het Londen-milieu te overvallen dat ook dezen er van overtuigd zouden raken dat 'Londen' verraad gepleegd had – en nieuwe mededelingen zouden doen. Zouden dan niet ook de marconisten onder hen bereid zijn, al hun code-geheimen prijs te geven en voor de Duitsers te gaan zenden?

Dat perspectief vervulde Schreieder en Giskes, maar vooral ook Rauter (aan wie alle operaties gerapporteerd waren) met hoop. *'Die Aufträge der Engländer'*, zo lichtte Rauter Himmler in,

'lauteten dahingehend, gewisse Fernsprechzentralämter im Haag, sowie den Flughafen Ypenburg und Rijnsburg (nördlich vom Haag)⁴ genau zu erkunden. Es würde also bedeuten, dass sie im Augenblick eines Landungsversuches unsere ganze Fernsprechzentrale zu sprengen versuchen, um unseren Nachrichtenapparat lahmzulegen. Wir werden noch weiterhin Spezialsprengstoffe usw. anfordern und hoffen dass uns Churchill weiterhin brav beliefert. Vielleicht können wir das Spiel solange weiterspielen, bis der Befehl von London kommt, die Sprengung durchzuführen. Dann wissen wir ja, dass

¹ Ridderhof, allermint zeker van de goede afloop, had een aantal borrels gedronken. Giskes besloot toen dat het 'ontvangstcomité' voortaan alleen uit Poos en Slagter zou bestaan. ² J. Schreieder: *Das Englandspiel* (maart 1949), *Enq.*, dl. IV b, p. 48. ³ Toen de gevangengenomen agenten van het *Englandspiel* later in de gevangenis te Haaren geconcentreerd werden, was Baatsen degeen die over hun onderlinge gesprekken aan de *Sicherheitspolizei* rapporteerde. ⁴ Bedoeld is: het vliegveld Valkenburg.

CONTACT MET LONDEN

*wir in derselben Nacht nicht zu Bett zu gehen brauchen. Also diese Seite funktioniert ausgezeichnet.*¹

★

Op 9 maart, dezelfde dag waarop Taconis gearresteerd werd, had *SOE*, buiten Taconis en zijn marconist Lauwers om, drie nieuwe agentenparen in bezet gebied gedropt: de sabotage-agent L. Andringa met zijn marconist J. Molenaar, de sabotage-agent H. Sebes met zijn marconist H. J. Jordaan en nog twee sabotage-agenten zonder marconist: B. Kloos en G. H. G. Ras. Het was de bedoeling dat zij als groep van zes zouden werken en dus een zekere mate van onderling contact zouden onderhouden. Trouwens, Kloos en Ras hadden geen eigen marconist en waren dus op de hulp van Molenaar en Jordaan aangewezen. Dat werd: op die van Jordaan alléén. Molenaar werd namelijk bij zijn landing beoosten Zwolle door een windvlaag aan zijn parachute meegesleurd en botste met zijn hoofd op een betonnen vee-drinkbak. Hij werd zwaar gewond, wilde voorkomen dat hij de Duitsers in handen viel en slikte zijn zelfmoordcapsule in.

Precies een maand later, op 9 april, arriveerde weer een nieuwe *SOE*-agent: de Haas – dezelfde die medio februari o.m. met Ab Homburg de IJmuidense trawler ‘Beatrice’ gedwongen had, koers te zetten naar Engeland. De Haas had een telefoonzender meegekregen maar hij mocht daar eerst gebruik van maken als hij er via Taconis een speciaal bericht voor ontvangen had. Als agent moest de Haas zich als ‘Pijl’ aanduiden. Hij kende de sigarenwinkelier Martens in Haarlem die met Homburg de afspraak gemaakt had dat eventuele agenten zich met het wachtwoord ‘pijl en boog’ bij hem zouden melden. Nog in Londen had Andringa opdracht gekregen, contact op te nemen met de Haas zodra deze in bezet gebied gearriveerd was. Het was de bedoeling dat Andringa er voor zou zorgen dat de Haas voldoende berichten kreeg om door te geven. Kort na de 9de april kon Andringa inderdaad de Haas ontmoeten; deze had nog niet het speciale bericht gekregen dat hij mocht gaan zenden. Andringa werd door de Haas naar de sigarenwinkelier Martens meegenomen en bleef bij deze wonen; de Haas woonde bij zijn eigen ouders in Den Haag.

Wij nemen aan dat de Haas met een briefkaart naar Zwitserland aan *SOE* had doen weten dat hij kon beginnen te zenden. Nu moest hem via Taconis het speciale bericht gegeven worden dat men tot contact met hem zou over-

¹ Brief, 1 april 1942, van Rauter aan Himmler (*BDC*, 2581-89).

‘PIJL EN BOOG’

gaan. Van SOE uit gezien was het eerst nodige dat Taconis een ontmoeting had met de Haas. Via de zender van Lauwers (die gevangen zat) kwam derhalve op 27 april een opdracht binnen voor Taconis (die óók gevangen zat) die ongeveer aldus luidde: ‘Ga naar de sigarenwinkel in Haarlem en neem met Pijl contact op, zeg dat je van ‘pijl en boog’ komt.’ Binnen drie dagen moest Taconis aan SOE berichten dat hij zich van die opdracht gekweten had.

Giskes zag er geen gat meer in. Hem leek het onmogelijk, die opdracht uit te voeren (wat werd in ’s hemelsnaam met ‘de sigarenwinkel in Haarlem’ bedoeld? wie was ‘Pijl’?), maar Schreieder was optimistischer. Hij zocht Taconis in zijn cel op en vroeg deze in een vriendelijk gesprekje of hij bij het contact met bepaalde personen wel eens wachtwoorden gebruiken moest? Ja. ‘Kent u het wachtwoord ‘pijl en boog’?’ ‘Neen.’ ‘Kent u de sigarenwinkelier in Haarlem?’ ‘Misschien Martens?’ antwoordde Taconis die bij zijn eerder vermeld contact met Ab Homburg inderdaad wel eens van diens relatie met Martens gehoord had.

Schreieder wist genoeg.

De Haarlemse telefoongids deed zien waar de winkel van Martens gevestigd was. Poos werd er heen gezonden. Zich als ‘Dick’ aandienend, zocht deze nog diezelfde avond Martens op. Hij zei dat hij van ‘pijl en boog’ kwam en dat hij een radiobERICHT had voor ‘Pijl’ met wie Martens hem zeker wel in verbinding kon brengen. Martens antwoordde dat ‘Pijl’ af en toe wel eens bij hem kwam maar dat ‘Dick’ in elk geval ‘Akki’ kon ontmoeten (Andringa) die thuis was. Andringa aarzelde niet om de met het afgesproken wachtwoord geïntroduceerde ‘Dick’ naam en adres van ‘Pijl’ (de Haas) te geven – trouwens, hij sprak af dat hij ‘Dick’ de volgende dag naar de Haas toe zou brengen.

Beiden, Andringa en de Haas, werden de volgende dag, 28 april, in Den Haag gearresteerd – en via Lauwers ging bericht naar SOE dat de opdracht uitgevoerd was.

‘Ook jullie zijn verraden’, kregen Andringa en de Haas te horen. Weer had die mededeling het beoogde effect: als de Engelse dienst *hen* verraden had, dan zouden *zij* die Engelse dienst verraden! Giskes en Schreieder kregen van Andringa te horen dat hij begin maart samen met Molenaar (die zo ongelukkig terechtgekomen was), Sebes, Jordaan, Ras en Kloos was gearriveerd en dat zij afgesproken hadden, elkaar op 1 mei, over drie dagen dus, in ‘Terminus’ in Utrecht te ontmoeten. Die ontmoeting was belegd als gevolg van het feit dat de zes met de gebruikelijke ondeugdelijke persoonsbewijzen uitgerust waren. Kloos was er evenwel via een hem door SOE opgegeven contactpersoon, de arts K. Bolle in Pijnacker, in geslaagd,

de secretaris van de burgemeester van Pijnacker te ontmoeten, R. Heukels, die zich bereid verklaard had, hem en zijn collega-agenten aan echte persoonsbewijzen te helpen.¹ Daar moest van alles voor geregeld worden – vandaar de ontmoeting in ‘Terminus’ waar trouwens ook de Haas van wist. Deze bevestigde Andringa’s mededelingen.

Alleen Ras en Kloos kwamen op 1 mei naar ‘Terminus’; beiden werden er gearresteerd, en toen gebleken was dat althans Kloos inderdaad een persoonsbewijs bezat dat in Pijnacker afgegeven was, kreeg Poos van Schreieder de opdracht om, zich nog steeds voordoend als de Engelse agent ‘Dick’, voorzichtig contact aan te knopen met Bolle en met Heukels.

★

Toen Ras op 1 mei gearresteerd werd, zagen de Duitsers in zijn zakagenda een telefoonnummer staan zonder plaatsnaam of kengetal. Ras bezweek onder de op hem uitgeoefende druk: hij deelde mee dat het nummer in Laren was waar hij de marconist Jordaan kon bereiken. Diezelfde avond kreeg van der Waals Jordaan aan de telefoon; met deze maakte hij de afspraak dat hij hem op 3 mei in Rotterdam zou ontmoeten. Jordaan werd daar gearresteerd, van der Waals haalde nadien zijn zender in Laren op. Nog vóór zijn arrestatie had Jordaan, niet wetend dat hij met een *V-Mann* te maken had, aan van der Waals meegedeeld, waar en hoe hij de sabotage-agent Sebes placht te ontmoeten; deze werd zes dagen later opgepakt.

Andringa was er intussen mee voortgegaan, Schreieder belangrijke diensten te bewijzen. Samen met ‘Dick’ (Poos) was hij van tijd tot tijd de sigarenwinkelier Martens blijven bezoeken. Een broer van Ab Homburg, Piet Homburg, kwam daar menigmaal aanlopen en Andringa deelde aan Schreieder mee dat deze Piet Homburg voornemens was, de *stunt* van zijn broer te herhalen, met dien verstande dat hij zich niet met twee, maar met negen aspirant-Engelandvaarders aan boord van een trawler wilde verbergen om dan de bemanning buitengaats te dwingen, naar Engeland te varen. Deze groep van tien werd op 18 mei, vlak voor het uitvaren, aan

¹ Dr. Bolle gaf voor de Enquêtecommissie, volgens haar verslag, zijn eerste gesprek met Kloos weer: ‘Ik zei: ‘Ik wil even je pb zien.’ Ik hield het tegen het licht’ (controle van het watermerk) ‘en kon toen direct tegen hem zeggen: ‘Dat is in orde!’ Hij heeft bij ons goede papieren gekregen’. (*Enq.*, dl. IV c, p. 1911). In het zinnetje ‘Dat is in orde!’ is kennelijk het vitale woord ‘niet’ uitgevallen.

boord van de betrokken trawler gearresteerd. Tot hen behoorde de havenmeester van Rotterdam, A. Kortlandt; deze had belangrijk spionagemateriaal bij zich – wij komen er op terug.

★

Wat Andringa, Sebes, Ras en Kloos aan sabotage hebben trachten voor te bereiden in de paar weken dat zij op vrije voeten waren, weten wij niet. Het lijkt ons niet waarschijnlijk dat zij er ver mee gevorderd waren. Als gevangenen waren zij en de Haas voor Giskes en Schreieder in elk geval minder interessant dan Jordaan: Jordaan was marconist; zijn zender was er nog; men kende zijn codesysteem, men had in Laren de nodige paperassen gevonden, Jordaan had de geheimen van zijn code prijsgegeven, ja hij had zich na lange aarzeling bereidverklaard, het contact met SOE voort te zetten. Dat was van de kant van Jordaan deels toneelspel geweest, want één ding stond voor hem vast: één *security-check* zou hij *niet* prijsgeven – zo zou hij SOE kunnen waarschuwen. Hij deed zulks. In het eerste telegram dat hij verzond, nam hij de betrokken *security-check* niet in acht. SOE antwoordde: je moet je *security-check* gebruiken! 'Toen heeft men', aldus later de voorzitter van de Enquêtecommissie, mr. L. A. Donker, tijdens het verhoor van Lauwers (die het gebeurde van Jordaan vernomen had met wie hij in één cel zat) – 'Toen heeft men natuurlijk aan Jordaan gevraagd: wat is die *security-check*?' Lauwers vervolgde: 'Die heeft hij toen afgegeven.'¹

En het *Englandspiel* werd over twee lijnen voortgezet: de lijn-Lauwers, de lijn-Jordaan.

★

Niet alleen voor Andringa en de overige sabotage-agenten was het een ernstige tegenvaller geweest dat Molenaar bij zijn landing verongelukt was, maar ook voor nog een andere agent die SOE eind februari naar bezet gebied gezonden had: George Dessing.

Dessing, die in 1910 in Nederland was geboren, was aan het eind van de jaren '20 naar Zuid-Afrika geëmigreerd. Hij was accountant van beroep. Bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog had hij zich als vrijwilliger

¹ A.v., p. 219.

gemeld voor de *Royal Air Force*. In '41 bevond hij zich in Engeland. Hij kwam daar met *SOE* in contact ongeveer in de tijd waarin de koningin en Gerbrandy met verlangen naar de komst van Wiardi Beckman uitzagen. Rabagliatti en Hazelhoff Roelfzema konden niet verklaren waarom de pogingen, Wiardi Beckman op te halen, telkens weer mislukt waren. Dat ze mislukt waren, wist men ook bij de *Dutch Section* van *SOE*. In samenwerking met Sluysen (die door zijn werk voor 'De Flitspuit' belangrijke contacten met *SOE* had) werd toen besloten, Dessing als geheim agent naar Nederland te zenden. De bedoeling was dat deze daar zijn best zou doen, Wiardi Beckman of Vorrink er toe te bewegen, naar Engeland te gaan; bovendien moest hij trachten, via Vorrinks relaties een omvangrijke verzetsorganisatie op te bouwen. Bij dat alles zou Molenaar, de marconist van Andringa, ook als *zijn* marconist fungeren. Met deze moest hij via Andringa contact aanknopen en in Engeland had Dessing daartoe aan Andringa beloofd dat hij elke woensdagmiddag om 1 uur in café 'De Leidse Poort' te Amsterdam aanwezig zou zijn; Andringa zou hem daar dan kunnen ontmoeten.

Waar Wiardi Beckman zich bevond, wist Sluysen niet. Hij wist wèl dat Vorrink ondergedoken was. Hoe zou Dessing hem kunnen bereiken? Sluysen nam aan dat in elk geval een van de medewerksters van het partijbureau der SDAP, mej. S. Lelie, partijgenoten zou kennen die Dessing met Vorrink in contact konden brengen. Dessing kreeg dus mej. Lelie's adres als eerste 'aanloopadres'. Ter identificatie liet Sluysen hem een fotootje meegeven van zijn dochttertje Marijke in een kledij die mej. Lelie (die het gezin Sluysen uitstekend kende) nog nooit gezien had: dat fotootje zou dus kennelijk in Engeland genomen zijn; bovendien deed Sluysen via Portugal aan een kennis van mej. Lelie een brief toekomen waarin hij schreef, vernomen te hebben dat mej. Lelie een liaison had met 'een accountant' – hij was er zeker van dat de kennis aan mej. Lelie zou vragen hoe het met die accountant stond.

Dessing werd op 28 februari bij Ermelo gedropt waar hij midden op een Duits militair oefeningsterrein terecht kwam. Hij begroef zijn parachute, liep naar Amersfoort en nam daar de trein naar Amsterdam. Daar meldde hij zich bij de woning van mej. Lelie; alleen haar zuster was thuis. 'Ik breng u de groeten van Marijke', zei Dessing en hij toonde het fotootje. Hij had er twee exemplaren van: *SOE* had enkele afdrucken gemaakt.

De gezusters Lelie waren Joods. Zij woonden één hoog; beneden hen woonde een Duitser. Niettemin aarzelden zij niet, Dessing te huisvesten; pogingen, hem op een minder geëxponceerd, niet-Joods adres onder te brengen, mislukten, hetgeen voor de gezusters Lelie des te riskanter was omdat Dessing door zijn langdurig verblijf in Zuid-Afrika met een gepro-

nonceerd Engels accent sprak en weinig begrip had voor *security*.¹ Wat zijn werk betrof: hij hoorde dat Wiardi Beckman gearresteerd was. Na enkele weken kon hij via van Looi tot Vorrink doordringen; deze weigerde naar Londen te gaan. Vorrink, aldus van Looi, 'heeft hem als het ware politiek geïnstrueerd. Dessing wist nauwelijks hoe hij het woord 'politiek' moest schrijven.'² Inderdaad kunnen wij ons voorstellen dat Dessing, voor wie Nederland *terra incognita* geworden was, ietwat verbijsterd is geweest toen Vorrink hem ging inlichten over de positie en de pretenties van de OD en over de samenstelling van het Grootburgercomité. Trouwens, hoe interessant dat alles ook mocht zijn – hoe kreeg Dessing die informatie naar Engeland? Dat zijn marconist verongelukt was, wist hij niet. Elke woensdagmiddag ging hij naar 'De Leidse Poort' – maar Andringa die op 9 maart gedropt was, had er zich op de dag van zijn arrestatie, 28 april, nog steeds niet vertoond.

In mei kwam bij Jordaan via de 'tweede lijn' van het *Englandspiel* opdracht voor Andringa binnen, met spoed contact met 'George' op te nemen. Andringa werd onder druk gezet en gaf het geheim van zijn afspraak met Dessing prijs – d.w.z. hij zei niet dat hij een *vaste* woensdagmiddag-afpraak met Dessing had, maar wel dat hij deze de eerstvolgende woensdag moest ontmoeten. Die woensdag ging hij samen met Poos naar 'De Leidse Poort' in Amsterdam. Dessing zat er te wachten. Hem gaf Andringa tersluiks een teken; bij de toiletten kon Andringa hem toefluisteren: 'Ga weg! Gestapo!' Dessing ging weg. 'Ik ben', zo verklaarde deze na de oorlog, 'nog vele malen op de afgesproken dag en uur in 'De Leidse Poort' geweest doch heb hem' (Andringa) 'nooit weer gezien.'³

Kennelijk had Dessing geen enkel *SOE*-postadres in Zwitserland of Zweden meegekregen; hij was dus niet in staat, aan *SOE* onmiddellijk bericht door te geven dat Andringa opgepakt was. Dat laatste kon hij pas doen toen hij, na voor de tweede maal uit Nederland vertrokken te zijn (Vorrink en van Looi konden niets beginnen met deze agent die geen verbindingen bezat), in december '42 in Brussel in contact kwam met een Belgische spionagegroep. Op zijn verzoek deed die groep toen aan de Belgische geheime dienst in Londen weten dat in Nederland een agent Andringa gearresteerd

¹ Toen de Jodenster begin mei '42 ingevoerd werd, stond hij er op, gearmd met de gezusters Lelie, beiden met een ster op, door Amsterdam te gaan wandelen. Men bedenke daarbij dat hij het gebruikelijke ondeugdelijke *SOE*-persoonsbewijs bezat.

² Getuige L. J. van Looi, *Enq.*, dl. IV c, p. 1008. ³ BNV: Verklaring van G. Dessing (13 mei 1946), aangehaald in a.v., dl. IV a, p. 474. Ook dit feit bewijst weer, hoe weinig gevoel voor *security* Dessing had: deze moest immers aannemen dat de vaste woensdagmiddagafpraak aan de 'Gestapo' bekend was.

was; het duurde 'een half jaar' voor de Belgische dienst dat bericht aan SOE doorgaf.¹ Dessing zelf arriveerde eerst in september '43 in de Engelse hoofdstad – het *Englandspiel* was nog steeds gaande.

Weer: via het strand

'Als dat niet bewijst dat Scheveningen rijp is voor alle mogelijke grappen, dan weet ik het niet' – met die woorden had Hazelhoff Roelfzema zijn rapport besloten over de gebeurtenissen in de nacht van 18 op 19 januari '42 toen hij zich uiteindelijk naar de telefooncel bij het Gevers Deynootplein begeven had. Wat was tot op dat moment via het Scheveningse strand positief bereikt? Tazelaar en van der Reyden waren afgezet; met Tazelaar was de verbinding verbroken, van van der Reyden had men taal noch teken vernomen. Het was eigenlijk maar een pover resultaat. Niettemin stond voor Hazelhoff Roelfzema vast dat dat niet aan de opzet lag – het lag blijkbaar aan de uitvoering waarbij er, zo meende hij, met name in bezet gebied telkens iets misging. Rabagliatti deelde die opvatting en er werd dan ook besloten, de operaties te hervatten zodra de winter iets minder bar geworden was. Men zou er overigens niet lang mee door kunnen gaan: was het eenmaal lente, dan zouden de nachten te kort worden.

De opzet werd ietwat gewijzigd: in Scheveningen was zo vaak iets misgegaan, dat het verstandig leek, het contactpunt te verleggen. De keuze viel op Katwijk. De bedoeling was dat medewerkers van de groep daar een huisje zouden huren waardoor men, naar gehoopt werd, de afhaaloperaties zou vergemakkelijken.

Om te beginnen werden nu in de nacht van 22 op 23 februari '42 twee nieuwe agenten in Katwijk aan land gezet: jhr. mr. Ernst de Jonge en zijn marconist Jan Radema. Een kleine drie weken later, in de nacht van 11 op 12 maart, volgde, weer via Katwijk, een tweede agentenpaar: Jan Emmer en zijn marconist jhr. Felix Ortt. Het was, schijnt het, de bedoeling dat òf de Jonge òf Emmer voor het huren van het huisje zou zorgen, in elk geval achtte Hazelhoff Roelfzema het aanbevelenswaardig dat er spoedig ook iemand kwam 'die daar de weg kende en de mensen bij een bepaald huis kon brengen.'² Die taak werd aan een vijfde nieuwe agent toevertrouwd, A. G. H. Maassen, een twee-en-twintigjarige student uit Maastricht, maar

¹ BNV: p.v. G. Dessing (27 mei 1946), p. 2 (Doc I-1844, a-7). ² Getuige S. E. Hazelhoff Roelfzema, *Eng.*, dl. IV c, p. 548.

deze werd, vrijwel onmiddellijk nadat hij in de nacht van 16 op 17 maart aan land gekomen was, door een Duitse patrouille ontdekt en na een vuurgevecht gevangen genomen samen met de (onbekende) helper die hem aan het strand opgewacht had. Dat betekende dat men Katwijk als contactpunt moest laten vallen. Het werd door Noordwijk vervangen. Maassen had overigens vrijwel onmiddellijk na zijn gevangenneming de Duitsers alles meegedeeld wat hij van de operaties van de groep-Hazelhoff Roelfzema wist; Noordwijk zou in feite niet veiliger zijn dan Katwijk.

De uitzending van de Jonge, Radema, Emmer, Ortt en Maassen was door *MI-6* voorbereid in samenwerking met de Centrale Inlichtingendienst die nu onder leiding stond van kolonel de Bruijne. Er werd door beide diensten nog een zesde agent uitgezonden: W. J. Niermeijer, die overigens door de Bruijne voor zijn werk totaal ongeschikt geacht werd. Met zijn zender werd Niermeijer op 29 maart per parachute gedropt; hij vestigde zich in Amsterdam.

Dat *MI-6* met een Nederlandse dienst samenwerkte, had niet betekend dat deze zes agenten betere persoonsbewijzen meegekregen hadden – die pb's waren nog steeds, aldus een van de Nederlanders met wie de Jonge in bezet gebied in contact kwam, 'allerbelabberst'.¹ Nu waren de Jonge en Emmer in de herfst van '41 uit bezet gebied per boot ontsnapt dank zij de financiële hulp die Bolle (de arts uit Pijnacker die wij al noemden) aan een groepje aspirant-Engelandvaarders verleend had waartoe zij beiden behoorden. Dat Bolle bereid was hulp te bieden, was zowel aan *SOE* als aan *MI-6* bekend. *MI-6* gaf Bolle's adres als aanloopadres aan Emmer en het eerste wat Bolle constateerde, was dat Emmers persoonsbewijs inderdaad niet deugde; via de secretaris van de burgemeester, Heukels, kon hij hem aan een beter pb helpen. Nadien nam Emmer bij Bolle zijn intrek.

Geografisch lag dat laatste wel enigszins voor de hand want het was Emmers voornaamste taak om te pogen, met inschakeling van marine-officieren, in de kuststreek een organisatie op te bouwen die bij grotere landings- en ophaaloperaties dan die welke door Hazelhoff Roelfzema c.s. begonnen waren, de helpende hand zou kunnen bieden. Eerder maakten wij er al melding van dat Emmer ook contact moest opnemen (en opnam) met Linthorst Homan.² Wat zijn hoofdtak betreft, nemen wij aan dat Emmer

¹ Getuige J. le Poole, a.v., p. 202. ² Hij had, aldus een van de medewerkers van kolonel de Bruijne, ook tot taak, 'contact te zoeken met een freule de Graeff.' (getuige K. H. Schilp, a.v., p. 1032.) Wij achten het mogelijk dat hiermee freule Röell bedoeld werd, van wie de Londense CID na haar aankomst in bezet gebied (1 oktober '41) niets gehoord had.

bij de meeste marine-officieren tot wie hij zich wendde, op dezelfde barrière stuitte die Tazelaar bij ritmeester Tielens ontmoet had: het afgegeven erewoord. Dokter Bolle deelde later aan de Enquêtecommissie mee, 'dat Emmer gedurende zijn verblijf hier . . . vrij sterk gedesillusionneerd is geraakt aangaande de mededelingen die hem in Engeland waren gedaan vóór zijn vertrek'¹: het lag alles in bezet gebied véél moeilijker en véél gecompliceerder dan men hem in Londen te verstaan had gegeven.

★

Ernst de Jonge die een kleine drie weken vóór Emmer afgezet werd, was door *MI-6* en de CID met een hele reeks opdrachten belast: hij moest Vorrink er toe bewegen, naar Engeland te komen², hij moest inlichtingen inwinnen op economisch gebied en hij moest militaire spionage bedrijven. Over dat alles kon hij rapporteren via zijn marconist Radema alsook, in briefcode, naar Zwitserland en Zweden. Inderdaad stuurde de Jonge enkele brieven naar Zweden; hij kreeg tot zijn ergernis geen ontvangstbevestiging. Veel geld had men hem en Radema niet meegegeven: ca. f 1 500.

Wat de Jonge's opdracht met betrekking tot Vorrink betreft, verdient het de aandacht dat het *MI-6* en de CID kennelijk niet bekend was dat *SOE* met eenzelfde opdracht óók al een agent naar bezet gebied wilde sturen: Dessing. De Jonge kwam op 23 februari in bezet gebied aan, Dessing vijf dagen later. Het schijnt evenwel dat Dessing eerder tot Vorrink wist door te dringen dan de Jonge. Deze laatste kreeg hetzelfde antwoord als Dessing gekregen had: Vorrink was niet bereid, bezet gebied te verlaten. Dat standpunt nam Vorrink in na overleg met zijn medeleden van het Nationaal Comité (Schouten, Verschuur, Menten en Ringers), en via Radema seinde de Jonge begin mei het volgende telegram naar *MI-6*:

'De voor overkomst uitgenodigde brengt na overleg met enkele andere vrouwen het volgende onder de aandacht: juist is een samenwerking op brede basis tot stand gekomen met het oog op de eventualiteiten die zich kunnen voordoen wanneer bij een ommekeer een gezagsvacuum zou ontstaan. Zijn aandeel bij de voorbereidingen maakt het naar gemeenschappelijk gevoelen ongewenst dat hij op dit ogenblik het land verlaat . . .

¹ Getuige K. Bolle, a.v., p. 1909. ² Rabagliatti had zich vergeefs tegen die opdracht verzet. 'Hij wilde', aldus een van de Bruijne's medewerkers, 'met politiek niets te maken hebben', en Vorrink had 'geen militaire waarde.' (getuige H. Liefinck, a.v., p. 382)

De noodzaak van contact met de overkant ter wederzijdse voorlichting en in het belang van een goede samenwerking wordt zeer sterk gevoeld.

Hij verzoekt dringend, een hier beschikbare informator af te halen, die namens de combinatie haar bedoelingen kan toelichten en tevens over gegevens beschikt om over toestanden en verhoudingen in het vaderland inlichtingen te verschaffen¹ –

die 'informator' zou Althoff zijn die samen met Vorrink de redactie van *Het Parool* verlaten had. Duidelijk was dat het Althoffs hoofdtak zou vormen om, dwars tegen de OD in, het Nationaal Comité, uitvoerend orgaan van het Grootburgercomité, erkend te krijgen als gezagsorgaan in het eventuele 'gezagsvacuum' 'bij een ommekeer' – d.w.z.: bij een plotselinge val van Hitler.

Wat de Jonge aan inlichtingen op economisch gebied ingewonnen heeft, weten wij niet. Hij is vermoedelijk te dien aanzien wèl actief geweest. Misschien mag men dat afleiden uit het feit dat hij spoedig tot het inzicht kwam dat hij voor zijn derde taak, de militaire spionage, geen tijd had. Die taak droeg hij aan een een-en-dertigjarige Hagenaar over, L. Pot. Deze, een inspecteur van het schoonmaakbedrijf 'Cemsto', had van de herfst van '40 af al militaire spionage bedreven maar in de zomer van '41 was de persoon aan wie hij zijn gegevens doorgaf, een zwager van de Jonge, verongelukt. Een van diens vrienden, jhr. M. Reuchlin, wist dat Pot graag de spionage zou hervatten. Met die jhr. Reuchlin kwam de Jonge in contact. Reuchlin droeg er zorg voor dat de Jonge Pot kon ontmoeten en deze laatste verklaarde zich bereid, het militaire gedeelte van de Jonge's taak over te nemen. Veel inzicht in de organisatie van de *Wehrmacht* had Pot toen overigens nog niet en de Jonge kon hem ook maar weinig helpen. 'Van de tactiek en organisatie van de Duitse *Wehrmacht* wist hij', aldus Pot, 'vrijwel niets. Hij had uit Londen meegebracht een lijstje waarop de rangen en enige commandovlaggen stonden, en dat was alles.'²

Dat de Jonge zeker aanvankelijk voor de militaire spionage weinig of geen tijd had, kan intussen ook hiermee samengehangen hebben dat hij in de tweede helft van maart (na de schietpartij te Katwijk waarbij Maassen gevangen genomen was) opdracht kreeg, in Noordwijk het huis te huren dat door de groep-Hazelhoff Roelfzema als contactadres gebruikt kon worden. Aan de boulevard in Noordwijk mocht niemand meer wonen maar de Jonge slaagde er in, via tussenpersonen aan de Rembrandtweg, dicht bij

¹ Tekst in H. van Delden: '1940-1943' in *Wat deed Koos Vorrink?* (1948), p. 21. De CID ontving op 7 mei de Engelse tekst van dit telegram van kolonel Rabagliatti.

² L. Pot: Rapport (febr. 1951), p. 2 (Doc II-1139, a-1).

de boulevard, het huis te huren dat het dichtst bij het strand lag. De Jonge die in Leiden gestudeerd had (hij was een befaamd roeier geweest), plaatste er enkele Leidse relaties als 'huisbewaarders' in. De gehele maand april gingen via Radema (die zijn zender in Amsterdam ondergebracht had) telegrammen heen en weer, maar het werd 10 of 11 mei voor de Jonge bericht ontving dat de afhaaloperatie in de nacht van 11 op 12 mei zou plaatsvinden. Of hem tegelijk meegedeeld werd dat hij gemachtigd was, Vorrinks boodschapper Althoff aan Hazelhoff Roelfzema mee te geven, weten wij niet – in elk geval was Althoff op de avond van 11 mei in Noordwijk in het huis aan de Rembrandtweg present. De Jonge was daar ook, zo ook Pot. Radema was ergens in de buurt ondergebracht.

★

Hazelhoff Roelfzema had in de operatie waarvoor hij de haven aan de Engelse oostkust eerst 's avonds om 8 uur verliet (er werd een nieuwe, snellere motortorpedoboot ingezet), niet veel vertrouwen: 'het was al veel te licht, veel te korte nachten.'¹ Daar kwam bij dat de commandant van de nieuwe boot zich niets van zijn adviezen aantrok. De stemming aan boord was slecht. Speciaal ergerde het Hazelhoff Roelfzema dat nog een tweede motortorpedoboot meevoer die in de buurt van Noordwijk op eigen houtje ging opereren: dat verdubbelde het risico van ontdekking. De zee was bovendien sterk fosforiserend; men kon van de ene boot af het nummer van de andere duidelijk lezen. Men arriveerde bij Noordwijk te laat en te ver uit de kust. Hazelhoff Roelfzema wist met zekerheid dat hij in de resterende tijd onmogelijk het huis aan de Rembrandtweg zou kunnen bereiken, maar toen de commandant van de motortorpedoboot insinuerde dat hij de moed miste om naar het strand te roeien, stapte hij met Krediet in het roeibootje. Toen hij in de helft van de tijd die hem restte, het strand tot op 200 meter genaderd was, keerde hij om en roeide hij naar de motortorpedoboot terug. Inmiddels waren twee Duitse zoeklichten aan de kust aangeflitst. Kustgeschut ging vuren. Niet zonder moeite kwamen Hazelhoff Roelfzema en Krediet weer aan boord. Nadien kostte het de motortorpedoboot de grootste moeite om een omsingeling door veel sterkere Duitse zeestrijdkrachten te doorbreken; de andere Britse boot ging verloren. 'Deze tocht', zo noteerde Hazelhoff Roelfzema na afloop,

¹ Getuige S. E. Hazelhoff Roelfzema, *Enq.*, dl. IV c, p. 549.

'heeft uitsluitend tot nut gehad dat zij de periode van *operations* definitief heeft afgesloten. Geëindigd zou eerst worden, wanneer bleek dat operaties daadwerkelijk onmogelijk waren geworden, en dat is hier wel overduidelijk gebleken.'¹

'De Duitsers', zo verklaarde hij later aan de Enquêtecommissie, 'wisten zeker dat we er geweest waren. Het was dus uitgesloten om nog eens te gaan.'²

★

Weer was een afhaaloperatie mislukt – maar Althoff bleef in nauw contact met de Jonge. Wat deze laatste vooral verheugde, was het feit dat Pot voor zijn militaire spionage krachtige steun vond. Mr. C. C. ('Kees') Dutilh uit Rotterdam, een Leidse studiegenoot van de Jonge, werd een van Pots naaste medewerkers. Nòg een Rotterdammer verleende hulp: D. van Driel van Wageningen, die als ambtenaar bij de wederopbouw ingeschakeld was. Toen de Rotterdamse havenmeester Kortlandt medio mei naar IJmuiden ging om te trachten vandaar met een trawler naar Engeland te ontsnappen, had hij spionagemateriaal van Pot bij zich dat hem door van Driel van Wageningen ter hand gesteld was. Deze nam omstreeks die tijd de agent de Jonge in zijn woning op.

Dat de groep waarmee Kortlandt IJmuiden wilde verlaten, op grond van de mededelingen van de SOE-agent Andringa op 18 mei gearresteerd werd, vermeldden wij al. Schreieder kwam er achter dat een deel van de gegevens welke Kortlandt bij zich had, van van Driel van Wageningen stamde. Met wie stond deze in contact? Schreieder was daar hogelijk in geïnteresseerd: *V-Mann* van der Waals kreeg opdracht, van Driel van Wageningen op te zoeken in het flatgebouw waar deze woonde. Toen van der Waals er arriveerde, was van Driel van Wageningen niet thuis maar de conciërge deelde van der Waals bereidwillig mee dat de laatste tijd een jongeman die een nogal Indisch uiterlijk had, de flat bewoonde.

'Een nogal Indisch uiterlijk' – Schreieder ging combineren.

V-Mann Poos ('Dick') was er in geslaagd, het vertrouwen te winnen van de arts Bolle en van de secretaris van de burgemeester van Pijnacker, Heukels. Poos had bij Bolle agent Emmer ontmoet. Poos had ook vernomen waar diens marconist Ortt woonachtig was. Poos had tenslotte gehoord dat er nòg een agent was die van Heukels een bruikbaar pb gekregen had – een

¹ Hazelhoff Roelfzema: 'Rapport', p. 9. ² Getuige S. E. Hazelhoff Roelfzema, *Enq.*, dl. IV c, p. 549.

man met 'een nogal Indisch uiterlijk'. Dat was aan Schreieder gerapporteerd.

Een snel besluit volgde: inval bij van Driel van Wageningen.

Te zijnen huize (hij werd zelf enkele dagen later gearresteerd) viel op 22 mei de Jonge in Duitse handen, en niet hij alleen: óók Pot die hem juist naar een veiliger onderduikadres had willen brengen, en óók Althoff die zich voor een bespreking met de Jonge bij van Driel van Wageningen vervoegd had. Nadien werd Ortt opgepakt op de 23ste, Radema op de 29ste, Emmer op de 30ste.

★

De Jonge, Althoff en Pot werden na hun arrestatie laat in de avond van de 22ste mei naar de bureaus van de *Sicherheitspolizei* in Den Haag overgebracht. Men bond er Pot aan een stoel vast en ondervroeg hem twaalf uur aan één stuk. Toen hij de volgende ochtend zonder boeien (er was iets mis met het paar dat men hem om wilde doen), maar onder bewaking, naar een ander pand op het Binnenhof moest lopen, spurtte hij plotseling weg. De afgevuurde kogels troffen geen doel; Pot ontkwam in de menigte, dook in Den Haag onder, nam weer contact op met mr. Dutilh en begon met hem aan de systematische opbouw van een nieuwe spionage-organisatie die zich later als groep-'Kees' zou gaan aanduiden.

★

Met Radema en Ortt waren de Duitsers opnieuw twee marconisten met hun zender in handen gevallen. Via de zender van Radema werd een *Spiel* op touw gezet. Op 6 juni ging het eerste codetelegram de lucht in. Radema had zijn *security-check* niet afgegeven. *MI-6* constateerde dat onmiddellijk. Er werd geen antwoord verzonden. Schreieder en Giskes hadden dat ook verwacht, want op Radema had de gebruikelijke truc ('je bent door Londen verraden!') niet veel effect gehad. '*Giskes und ich*', aldus later Schreieder,

*'machten aber das Spiel trotzdem, weil wir sagten: es schadet gar nichts wenn wir ein Spiel probieren das vielleicht nicht funktioniert. Dadurch lenken wir auf englischer Seite die Aufmerksamkeit vom Englandspiel . . . ab. Funktioniert es, ist es gut; funktioniert es nicht, dann haben wir erreicht, dass man sagt: 'Da haben' mal die Deutschen vergebens versucht, etwas zu tun.'*¹

¹ Getuige J. Schreieder, a.v., p. 80.

Nieuwe arrestaties

Eerder in dit hoofdstuk hebben wij een beeld gegeven van twee belangrijke spionagegroepen die het gehele jaar '41 door actief waren: de door van Hattem geleide ID en de groep-van Gruting-d'Aquin. Later vermeldden wij dat van Hattem in Den Haag veel contacten had in OD-kringen, dat als gevolg daarvan zijn identiteit aan de Duitsers bekend geworden was (via *V-Mann* Ridderhof) en dat de Duitsers hem op dezelfde dag gearresteerd hadden als Lauwers: 6 maart. Van Hattem was, schijnt het, tegen de verhoormethoden van de *Sicherheitspolizei* niet bestand: hij noemde veel namen, en sommigen van de leden van zijn groep, na hem gearresteerd, deden hetzelfde. Vele tientallen arrestaties vonden plaats; twee-en-veertig personen verschenen in de lente van '43 voor een Duitse militaire rechtbank. Drie-en-twintig werden ter dood veroordeeld, twintig geëxecuteerd, onder hen van Hattem.

Intussen was ook de groep-van Gruting-d'Aquin opgerold.

Hoe Schreieder en Giskes in eerste instantie op die groep opmerkzaam gemaakt werden, weten wij niet met zekerheid, maar waarschijnlijk is wel dat mededelingen van van Hattem of van andere gearresteerden van de ID een rol gespeeld hebben. Hoe dat zij – *V-Mann* van der Waals kon d'Aquin benaderen. Van der Waals (die zich nu 'Jan' noemde) gaf zich daarbij voor agent uit van de Engelse geheime dienst; hij beweerde dat hij zendverbinding met Engeland had. D'Aquin eiste daarop dat 'Jan' de juistheid van die beweringen zou aantonen: hij moest er, zei d'Aquin, voor zorgen dat door Radio Oranje een bepaalde slagzin uitgezonden werd. Welk verhaal Giskes en Schreieder vervolgens via een van de zenders van het *Englandspiel* aan SOE opdisten om er voor te zorgen dat aan Radio Oranje opgedragen werd, die slagzin uit te zenden, is ons weer niet bekend – de zin werd in elk geval in een van de programma's opgenomen¹ en daarmee was 'Jan' bij d'Aquin als 'Engels geheim agent' gelegitimeerd.

Het *Spiel* van van der Waals met de groep-van Gruting-d'Aquin duurde enkele maanden. Van der Waals versterkte d'Aquins vertrouwen in hem door te beweren dat hij nu ook een zender had voor de verbinding met Engeland. Na in de codesystemen onderricht te zijn, ging hij zelfs zenden – 'antwoord' kwam van een zender die door de *Ordnungspolizei* bediend werd

¹ Volgens Schreieder luidde die slagzin 'De tafel is rond'. Die zin komt evenwel in de bewaardgebleven teksten van Radio Oranje (die niet geheel volledig zijn) niet voor. Wel is op 11 mei '42 (en die datum klopt ongeveer) de slagzin: 'Spreken is zilver, zwijgen is goud' uitgezonden. Van andere slagzinnen maken de uit deze periode bewaardgebleven teksten geen melding.

en die rustig in Den Haag stond. Maar met dat al kwam Schreieder er niet achter, wie d'Aquins naaste medewerkers waren. Er werd nu een sluw plan gemaakt. Om te beginnen kreeg 'Jan' opdracht, d'Aquin te doen weten dat hij in staat was, de oprichter van de groep, van Gruting (die diep ondergedoken was), naar Zwitserland te brengen. Voorts kwam via de z.g. zender bericht binnen dat in de nacht van 24 op 25 juli '42 een dropping zou plaats vinden in de buurt van Ede. 'Jan' sprak met d'Aquin af dat deze en zijn voornaamste helpers in de loop van 24 juli twee aan twee naar een huis in Ede zouden komen dat 'Jan' uitgezocht had. Twee dagen tevoren, op 22 juli, haalde 'Jan' van Gruting in Amsterdam af. In de trein werd deze gearresteerd. Om de schijn op te houden arresteerde men, zoals gebruikelijk, ook 'Jan'. Twee dagen later begaven d'Aquin en alle topfiguren van zijn spionagegroep zich volgens de gemaakte afspraak naar het huis in Ede waar zij bij het binnenkomen door de *Sicherheitspolizei* opgevangen en geboeid werden. Twaalf arrestaties vonden plaats; de arrestanten zagen nog hoe 'Jan' 'grinnkend met een of andere Duitse juffrouw in de tuin stond.'¹

Van Gruting stierf in gevangenschap; d'Aquin zag met twee andere medewerkers van de groep zijn doodvonnis gewijzigd tot vijftien jaar tuchthuisstraf. Wat d'Aquin betreft, was daarbij van belang dat hij zijn *Sachbearbeiter* er met knap toneelspel van had weten te overtuigen dat hij oprecht nationaal-socialist geworden was.

★

Nog is ons relaas van de rampen die het inlichtingenwerk troffen, niet ten einde.

Vaz Dias die zo nauw en effectief met Alblas en Goedhart samengewerkt had, kreeg in de lente van '42 het gevoel dat hij er beter aan deed, naar Engeland te gaan. Hij trok naar Parijs en ontving daarbij hulp van de secretaris van de Nederlandse Kamer van Koophandel in Parijs, dr. H. G. van Dam. De ontsnappingsorganisatie waarvan deze deel uitmaakte, was evenwel door de *Abwehr* gepenetreerd in de persoon van de *Abwehr*-medewerker Jozef van Poppel, wiens 'normale' werk overigens bestond uit het recruteren van *Abwehr*-agenten voor uitzending naar Engeland. Vaz Dias werd op 30 juni in Parijs gearresteerd. Het schijnt dat hij, niets vermoedend, vóór zijn arrestatie aan van Poppel verteld had dat Alblas (voor wiens werk hij de grootste bewondering had) zich verloofd had met een mej. Pim Hueting,

¹ Getuige W. J. M. J. d'Aquin, *Enq.*, dl. IV c, p. 1938.

een verpleegster uit het Zuidwalziekenhuis in Den Haag. Dat feit was aan Schreieder gerapporteerd.

De codetelegrammen die Alblas met *MI-6* wisselde, werden in die tijd door de Duitsers niet alleen opgevangen maar ook ontsleuteld: van der Reyden door wiens bemiddeling Alblas zijn nieuwe code ontvangen had, had na zijn arrestatie (13 februari) alle geheimen van die code aan de Duitsers meegedeeld. Schreieder en Giskes hadden Alblas rustig met zijn uitzendingen laten doorgaan; *'das war eine Vereinbarung zwischen Giskes und mir'*, legde Schreieder later aan de Enquêtecommissie uit, *'weil wir dann die Möglichkeit hatten, festzustellen ob vom dem 'Englandspiel' etwas nach aussen dringt'*¹ – d.w.z.: tot Engeland zou doordringen.

Begin juli kreeg Alblas van *MI-6* een bepaalde opdracht die er, zo meenden de twee Duitsers, toe zou kunnen leiden dat de Engelsen het *Englandspiel*, dat toen bijna vier maanden gaande was, zouden doorzien. Hoe konden zij Alblas zo spoedig mogelijk uitschakelen? Zij arresteerden mej. Hueting, brachten haar onder dwang naar haar woning terug, lieten aan het Zuidwalziekenhuis berichten dat zij ernstig ziek was – en wachtten af. Later op die dag belde Alblas het ziekenhuis op. Hij hoorde wat er met zijn verloofde aan de hand was en snelde naar haar woning. Hij werd er door twee gewapende Duitsers gevangengenomen.

Schreieder stelde hem een *Spiel* met *MI-6* voor; het werd door Alblas pertinent geweigerd.

Met hem was de op één na laatste agent die nog op vrije voeten was, uitgeschakeld; alleen Niermeijer bleef in de lucht.

Nabeschouwing

Wij hebben in dit hoofdstuk, hier en daar met ander materiaal aangevuld, de gegevens samengevat die men vinden kan in het uitnemende vierde verslag van de Enquêtecommissie 'Regeringsbeleid 1940-1945' van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Wij zouden dat begrip 'samengevat' willen onderstrepen. Tal van details hebben wij niet vermeld; het kwam ons op de hoofdlijnen aan. Trouwens, zelfs de meest uitgebreide geschiedschrijving is steeds een drastisch vereenvoudigde weergave van de werkelijkheid. Geboden leek het ons, in de eerste plaats te verhalen, welke spionagegroepen bestonden, wat de voornaamste lotgevallen waren van de uitgezonden agenten en hoe in de periode vóór eind juli '42 bijna alle spionage-

¹ Getuige J. Schreieder, a.v., p. 52.

groepen door *Abwehr* en *Sicherheitspolizei* opgerold en bijna alle agenten gearresteerd werden. Wij zullen die naar verhouding gedetailleerde uitbeelding in volgende delen niet kunnen voortzetten: er zijn dan teveel spionagegroepen in werking, er komen dan teveel agenten. Dan zal ons relaas dus een algemener karakter gaan dragen. Dat leek ons in dit deel niet verantwoord: er zijn door het *Englandspiel* zoveel slachtoffers gevallen dat wij het noodzakelijk achtten, zijn oorsprong en eerste ontwikkeling nauwkeurig weer te geven. Waar wij tot het uiten van vermoedens moesten overgaan of waar onze kennis tekort schoot, hebben wij zulks vermeld.

Dat laatste, het ontbreken van gegevens dus, hebben wij het pijnlijkst geacht ten aanzien van twee belangrijke aspecten: hoe de spionagegroepen die in actie waren, feitelijk werkten en welke inlichtingen door hen verzameld werden. Er is hier nagenoeg niets over bekend. Met de kennis die wij bezitten over de werkzaamheid van latere groepen, durven wij niettemin veronderstellen dat er verscheidene organisaties geweest zijn die inderdaad met ijver en vindingrijkheid materiaal dat voor de Engelse oorlogvoering van belang was, wisten bijeen te brengen. Wij denken daarbij in de eerste plaats aan de groep van kapitein de Geus (die tot september '44 in actie gebleven is!), aan van Hattens ID en aan de groep-van Gruting-d'Aquin. Aannemelijk is voorts dat de CID-agent Alblas die meer dan een jaar in bezet gebied geopereerd heeft (van 5 juli '41 tot 16 juli '42) een prestatie van bijzondere betekenis verricht heeft. De totale spionage-activiteit die in de periode die wij in dit deel behandelen, bedreven is, dunkt ons trouwens niet gering; het aantal Nederlanders dat er bij betrokken was, liep zeker in de vele honderden. Het zwakke punt lag, dat blijkt uit al het voorafgaande, bij het contact met Londen. De eerste goed functionerende 'weg' (de 'Zweedse Weg') ontstond eerst in juni '42; korte tijd later werd de grondslag gelegd voor de tweede 'weg' (de 'Zwitserse Weg') die wij in ons volgende deel zullen beschrijven. *Beide* wegen zijn het gevolg geweest van een initiatief dat men niet in Londen maar in bezet gebied genomen heeft.

Dat, van Londen uit, het contact met bezet gebied zo uiterst moeizaam en met zoveel zoeken en tasten tot stand gekomen is, moet men in de eerste plaats als gevolg zien van het feit dat vóór mei '40 noch door Nederlandse noch door Engelse officiële instanties terzake adequate voorbereidingen getroffen waren. Hier vloeyde uit voort, enerzijds, dat de Londense geheime diensten te weinig 'aanloopadressen' en andere steunpunten in bezet gebied hadden, anderzijds, dat diegenen in bezet gebied die met Londen in contact wilden komen, door de schaarse agenten die arriveerden, als door een magneet aangetrokken werden.

Het was in het algemeen wenselijk, geheime agenten (plus, eventueel,

marconisten) strikt van elkaar te isoleren: wist agent a waar agent b zich bevond, dan kon uit de arrestatie van a die van b voortvloeiën. Tegen deze regel is van Londen uit zwaar gezondigd, misschien nimmer zo zwaar als op het moment waarop zowel *SOE* als *MI-6* hun agenten opdracht gaven, zich voor het verkrijgen van een beter persoonsbewijs naar een en hetzelfde adres in Pijnacker te begeven. Hierdoor zijn niet alleen een aantal *SOE*-agenten in Duitse handen gevallen maar ook, na slechts korte werkzaamheid, de enige twee spionage-agenten die met hun marconisten (en zenders) bezet gebied bereikten dank zij de grote inspanningen van de groep-Hazelhoff Roelfzema. Maar er zijn in Londen meer ernstige fouten gemaakt. Wij zien daarbij niet over het hoofd dat voor tal van problemen die het uitzenden van agenten met zich bracht, goede oplossingen gevonden werden – de kern van de zaak was evenwel dat men bij dat uitzenden geen enkele fout mocht maken: elke fout kon mensenlevens kosten. Er heeft soms aan de keuze (men denke aan van der Reyden) en in het algemeen aan de opleiding van de agenten veel ontbroken. Zij hebben geen of te weinig scholing in *security* ontvangen en te weinig informatie over de Duitse tegenstander alsmede over de listen die deze kon toepassen. Zij hebben als regel te weinig geld meegekregen; het gebrek aan algemene kennis over de toestanden in bezet gebied heeft er bovendien toe geleid dat men hun muntstukken meegaf die, als zij gebruikt werden, de aandacht op de agent vestigden. De zendapparaten waren voorts, zoals gebleken is, lang niet altijd bruikbaar. En de persoonsbewijzen! Men kan het, dunkt ons, *MI-6* en *SOE* niet kwalijk nemen dat zij er niet in slaagden, het Nederlandse persoonsbewijs dat door Lentz zo geraffineerd tegen vervalsing beschermd was, volmaakt na te maken, maar de evidente fouten in de tekstdruk en in het watermerk (de twee leeuwen die dezelfde richting uit keken!) hadden vermeden moeten worden. Ook bij het kleden van de agenten zijn fouten gemaakt: Alblas leek wel ‘een landloper’, Taconis en Lauwers zagen er uit als ‘tweelingbroers’. Men krijgt de indruk dat met name *SOE* uit één voorraad identieke tweede-handskleding geput heeft. Op een ander punt heeft *SOE* een nog gevaarlijker uniformiteit betracht: de zenders die de *SOE*-marconisten meekregen, waren alle in een en hetzelfde type geel koffertje geborgen. ‘Iedere agent’, aldus Lauwers, ‘kreeg zo’n massaproduct. De Duitsers hebben mij later verteld dat, toen zij eenmaal van die koffertjes van onze mensen te pakken hadden, zij willekeurige mensen die met een dergelijk koffertje liepen, alleen al op grond van dat feit aanhielden, fouilleerden en het koffertje open lieten maken. Het was een klein weekend-koffertje van gewoon formaat.’¹

¹ Getuige H. M. G. Lauwers, *Enq.*, dl. IV c, p. 214.

Het ernstigste was dat de *Dutch Section* van *SOE* is gaan handelen dwars tegen de afspraken in die met de eigen marconisten gemaakt waren. Lauwers zowel als Jordaan hebben, toen zij voor de Duitsers gingen zenden, hun *security-checks* bewust niet in acht genomen – dat is door *SOE* geconstateerd en *SOE* heeft niettemin het zendverkeer voortgezet. De Enquêtecommissie heeft in dit verband van ‘ernstige fouten’ gesproken¹ – hier lijkt ons de al gebruikte kwalificatie ‘kapitale blunders’ gepaster. Giskes en Schreieder hebben er op sluwe wijze van geprofiteerd. Ter voorkoming van misverstand willen wij hier slechts aan toevoegen dat, zo het al waar mag zijn dat de *Abwehr* en de *Sicherheitspolizei* van ons land uit met succes *Spiele* konden opzetten tegen *SOE-Dutch* (*MI-6* is op de *Spiele* via de zenders van Zomer, van der Reyden en Radema niet ingegaan), de van Duitsland uit opererende bureaus van *Abwehr-I* en *II* in nog veel sterker mate slachtoffer geworden zijn van overeenkomstige misleidingsoperaties van de kant van de Britse en van de Amerikaanse contraspionage. Wat Giskes en Schreieder presteerden, heeft geenszins een uitzonderlijk karakter gedragen. Dat zij beiden zonder de hun door Nederlanders verleende hulp machteloos zouden zijn geweest (wij denken dan in de eerste plaats aan Ridderhof, van der Waals, Poos en Slagter), is, dunkt ons, uit ons gehele relaas gebleken.

Wat overigens het Nederlandse milieu betreft waarin de beschreven gebeurtenissen plaatsvonden, willen wij bij onze constatering aanknopen, ‘dat diegenen in bezet gebied die met Londen in contact wilden komen, door de schaarse agenten die arriveerden, als door een magneet aangetrokken werden.’ De vroege Nederlandse illegaliteit heeft, naar verhouding, weinig specialisatie gekend. Vele van de eerste illegalen waren op tal van verschillende terreinen tegelijkertijd werkzaam; zij waren, neemt men het land als geheel, in feite zo gering in aantal dat zij, als zij met elkaar in contact kwamen, steun zochten bij elkaar – en dus dat contact bestendigden. De lezer kwam van Hattem, Vaz Dias, Moonen, om slechts dezen te noemen, op tal van punten in dit hoofdstuk tegen; zij zijn door de veelheid van hun verbindingen extra-kwetsbaar geworden – extra-kwetsbaar in een milieu waarin de zwijgzaamheid (een eerste vereiste bij illegaal werk) onvoldoende in acht genomen is. ‘Een zekere behoefte, belangrijk te schijnen’, heeft, aldus Lauwers, tot ‘loslippigheid’ geleid.² Toen aan mr. J. le Poole gevraagd werd of hij bereid was, de geheime agent de Jonge hulp te verlenen, wist hij al geruime tijd dat de Jonge ‘hier in het land rondliep. De Nederlander heeft nu eenmaal de aard te zeggen: ‘Moet je eens horen, weet je wie ik tegenge-

¹ A.v., dl. IV a, p. 903. ² H. M. G. Lauwers: ‘Rapport betreffende *Nordpol-affaire*’ (12 febr. 1946), p. 5 (*Enq.*, punt f, gestenc. bijl. 5).

NABESCHOUWING

komen ben?'¹ Trouwens, de drie verhalen die Goedhart die nog van niets weten mocht, zowel uit Amsterdam als uit Den Haag te horen kreeg over het feit dat Wiardi Beckman al naar Engeland vertrokken zou zijn, tekenen de situatie waarin tevelen, zodra zij iets 'interessants' vernomen hadden, links en rechts hun kennis doorgaven.

Al deze factoren tezamen hebben talloze dappere mensen het leven gekost.

Meer nog. Er is uit voortgevloeid dat in de zomer van '42, na ruim twee jaar bezetting, de geheime verbindingen met Londen nog maar nauwelijks boven het peil van de zomer van '40 uitgekomen waren. Wij wijzen er daarbij op dat spionage in oorlogstijd als regel eerst dan effectief is wanneer zij door een aanzienlijk aantal spionagegroepen tegelijk bedreven wordt. In de zomer van '42 waren evenwel, op Londen gericht, voorzover ons bekend, slechts drie groepen in actie: de groep van kapitein de Geus, de beginnende groep-'Kees' en de spionage-afdeling van de OD die weer langzaam opgebouwd werd. Slechts twee zenders waren nog in werking: die van Niermeijer en, naar het schijnt, hoogst infrequent: die van dr. Brouwer in Bilthoven. Met uitzondering van Niermeijer (die, voorzover bekend, geheel alleen opereerde) waren *alle* geheime agenten gearresteerd.

Dit betekende dat in de sector van het inlichtingenwerk van Nederland uit practisch geen enkele steun had kunnen worden geboden aan de operatie waar vrijwel eenieder in de lente van '42 zijn hoop op gevestigd had: de Geallieerde invasie, het 'Tweede Front'.

¹ Getuige J. le Poole, a.v., dl. IV c, p. 202.

Een 'Tweede Front'?

Het bericht, dat de Verenigde Staten rechtstreeks in de oorlog betrokken waren, had in december '41 in bezet Nederland bij velen de verwachting gewekt dat het niet lang zou duren, hoogstens enkele maanden, voor Amerikaanse strijdkrachten in aanzienlijke aantallen aan de verschillende fronten zouden ingrijpen. In feite was de kracht die de Amerikanen vlak na Pearl Harbor konden ontplooiën, zeer gering. Wel was in '40 en vooral in '41 de militaire productie in een aantal sectoren op gang gekomen, maar verscheidene van de meest pijnlijke tekorten waren nog niet opgeheven. Munitie voor tanks, voor anti-tankgeschut en voor mortieren was bijvoorbeeld begin december '41 practisch niet aanwezig. Er waren wel al divisies op de been gebracht maar er was er maar één die voldoende getraind en uitgerust was om buiten Amerika ingezet te worden; voorts waren er drie die redelijk uitgerust en vijf die enigermate getraind waren – en dat was alles. Natuurlijk werd er in een formidabel tempo naar gestreefd om de tekorten te doen verdwijnen, maar dat vergde geruime tijd. Zo duurde het een half jaar voor de productie van munitie behoorlijk op gang kwam. Wel had de Amerikaanse oorlogsproductie als geheel eind '42 een aanzienlijk peil bereikt (ze vormde toen ongeveer een derde van de totale productie), maar toen waren na Pearl Harbor dan ook al meer dan twaalf maanden verstreken. In die twaalf maanden had men van de 73 legerdivisies die in totaal geformeerd waren, 17 overzee kunnen transporteren. Het tekort aan schepen was het nijpendst. Trouwens, er moest in feite niet alleen een nieuwe transportvloot en een nieuw leger opgebouwd worden, maar ook een nieuwe luchtmacht – en de gehavende marine moest aanzienlijk worden uitgebreid.¹ De veelheid aan taken die in een zo hoog mogelijk tempo uitgevoerd moesten worden (en werden!), was overstelpend.

'Duitsland en Italië eerst verslaan, en dan pas Japan' – dat was de grondslag van de strategie waarover Washington en Londen begin '41 overeenstemming bereikt hadden, de afspraak ook die tijdens het beraad in Washing-

¹ Van december '41 tot december '43 werden aan de Amerikaanse marine o.m. de volgende nieuwe eenheden toegevoegd: 7 vliegekampschepen, 8 slagschepen, 19 kruisers, 207 torpedobootjagers, 88 onderzeeërs.

ton in de laatste dagen van '41 en de eerste van '42 bevestigd was. Van meet af aan dacht men dus offensief – maar uit de harde feiten (die men zich eerst langzaam ging realiseren) resulteerde dat men in '42 hoofdzakelijk defensief zou moeten optreden en dat van de totale Amerikaanse oorlogsinspanning een veel groter deel dan voorzien was, afvloeide naar de Stille Oceaan. Wij signaleerden die ontwikkeling al: nauwelijks was in Washington afgesproken dat op 15 februari in Marokko de landingen zouden beginnen van drie Engelse en drie Amerikaanse divisies, of dat gehele plan moest meer dan drie maanden uitgesteld worden: wat de Verenigde Staten ter beschikking hadden, moest onmiddellijk in een groot convooi naar het zuidwestelijk deel van de Stille Oceaan gezonden worden. Men kon Australië niet prijsgeven, men had het nodig als een van de bases van waaruit later de offensieven tegen Japan gelanceerd konden worden. Maar dat vergde dat zowel in Australië als in de eilandengroepen tussen Hawaii en Australië nieuwe militaire installaties gebouwd werden. Spoedig bleek dat van de gemobiliseerde mankracht een veel groter deel dan men gedacht had, nodig was voor de verzorging en dus niet ingezet kon worden in de eigenlijke strijd. Begin '42 ging men er in het *Department of the Army* te Washington nog van uit dat van elke honderd gemobiliseerde dienstplichtigen niet meer dan twaalf nodig waren voor de verzorgingseenheden¹ – in de herfst van '42 wist men dat voor elke divisie van vijftienduizend man die tegen de Japanners vocht, niet minder dan dertigduizend man nodig waren op het gebied van de bevoorrading. Dan de afstanden! Een schip dat, van de Amerikaanse westkust af, gebruikt werd voor het transport van troepen en oorlogsmateriaal naar de havens in de zuidwest-Pacific, was heen en terug vier maanden onderweg. Grote aantallen schepen moesten die verre tocht gaan ondernemen. Van de boven al genoemde 17 Amerikaanse divisies die zich eind '42 overzee bevonden, werden er namelijk 9 naar de gebieden van de Stille Oceaan gezonden. Het is deze defensieve inspanning in de oorlog tegen Japan geweest die met name in '42 het offensieve vermogen dat de Amerikanen in de oorlog tegen Duitsland en Italië konden ontwikkelen, drastisch beperkt heeft.

Die defensieve inspanning is met succes bekroond.

Wanneer wij nu niet verder gaan dan tot de zomer van '42, dan willen wij er allereerst op wijzen dat zich begin april, kort na de val van Nederlands-Indië, bij Brits-Indië een hoogst kritieke situatie ontwikkelde. Terwijl de

¹ Men verzuimde er op te letten dat van de ca. twee miljoen man die het Amerikaanse leger in Frankrijk in 1918 geteld had, meer dan een derde tot de aparte verzorgingseenheden behoord had.

Britten al in Birma teruggedreven werden, drong in de eerste tien dagen van april een sterk Japans smaldeel met onder meer vijf vliegekampschepen en vier slagschepen in de Indische Oceaan door; Ceylon en één punt op de oostkust van Brits-Indië werden zwaar gebombardeerd en grote aantallen vrachtschepen alsmede twee Engelse zware kruisers en een licht vliegekampschip werden tot zinken gebracht; de rest van de Engelse *Eastern Fleet* moest nadien naar een haven in Kenya op de kust van Afrika teruggetrokken worden.¹ Brits-Indië was, ter zee, onverdedigd. De Japanners waren evenwel niet voornemens, daar aan land te gaan. Zij hadden wèl andere plannen. Zij wilden pogen, Australië te isoleren. Daartoe wensten zij (zie de kaart op pag. 643) Port Moresby aan de zuidkust van Australisch Nieuw-Guinea te bezetten alsmede de Salomons-eilanden, de Fidji-eilanden en Samoa. Begin mei slaagden zij er in, een van de eilanden in de Salomonsgroep in handen te krijgen, maar de expeditie naar Port Moresby mislukte. Zij mislukte doordat de Amerikanen, die in april de Japanse marinecode 'gebroken' hadden en dus nadien de opdrachten aan de Japanse vloot kenden, twee vliegekampschepen naar het gebied van de Koraalzee zonden waar het Japanse smaldeel verschijnen zou dat de expeditie naar Port Moresby dekte. Wel ging in de slag in de Koraalzee (7 en 8 mei) één van die twee vliegekampschepen verloren (het tweede werd beschadigd), maar de Japanners, die minder zware verliezen geleden hadden (één vliegekampschip beschadigd, één licht vliegekampschip tot zinken gebracht), durfden niet doorzetten: de expeditie naar Port Moresby werd afgelast.

In diezelfde tijd was nog een andere Japanse expeditie in voorbereiding.

Op 18 april had een klein aantal Amerikaanse bommenwerpers die van een Amerikaans vliegekampschip opgestegen waren, brutaalweg een aanval uitgevoerd op Tokio en enkele andere steden die de Japanners een zware schok toebracht² – het gevolg was dat de opperbevelhebber van de Japanse marine, admiraal Yamamoto, nu voldoende steun kreeg voor het plan dat hij al enige tijd bepleit had: de bezetting van Midway. Yamamoto vertrouwde

¹ Teneinde de Japanners vóór te zijn (die geen enkel plan in die richting hadden), gingen de Engelsen begin mei '42 tot de bezetting over van de haven Diego Suarez op het eiland Madagascar dat tot Vichy-Frankrijk behoorde. Het werd september voor heel Madagascar bezet was. ² Het vliegekampschip was Japan tot op een afstand van ca. 1 300 km. genaderd. Aan de verrassende aanval, waarbij verscheidene militair belangrijke doelen getroffen werden, namen 16 bommenwerpers deel; één daarvan landde bij Wladiwostok, de overige kwamen op 2 na die in zee stortten, met veel moeite op verspreide punten in China aan de grond. Van de tachtig bemanningsleden vielen daarbij acht in Japanse handen; drie worden geëxcentreerd. Daarentegen konden 11 bommenwerpers noodlandingen maken in nationalistisch China.

dat de Amerikaanse *Pacific Fleet* Midway niet zonder slag of stoot zou prijsgeven – zou hij dan nú de Amerikaanse vliegkampschepen kunnen vernietigen die bij de overval op Pearl Harbor toevallig buitengaats geweest waren? De zaak liep voor de Japanners slecht af. Drie Amerikaanse en vier Japanse vliegkampschepen namen aan de Slag bij Midway deel (4–5 juni); één Amerikaans vliegkampschip werd tot zinken gebracht, maar de Japanners verloren er vier – de vier die ze ingezet hadden. Dit was, nog geen zes maanden na Pearl Harbor, het beslissende keerpunt in de oorlog tegen Japan.

★

De oorlog tegen Duitsland en Italië had in de lente en zomer van '42 een minder voorspoedig verloop. Dat gold allereerst voor de strijd ter zee. Anders dan in '41 toen de *'Bismarck'* tot zinken gebracht was, kwam het in '42 in de Atlantische Oceaan niet tot gevechten met zware Duitse eenheden, maar deze bleven wél, al lagen zij in hun havens, een permanente bedreiging vormen. Die bedreiging werd nog geaccentueerd toen medio januari '42 het gloednieuwe Duitse slagschip *'Tirpitz'*, dat sterker was dan enig Brits slagschip, in het Noorse Trondheim geposteerd werd. Vier weken later, op 11 februari, verlieten de slagkruisers *'Scharnhorst'* en *'Gneisenau'* samen met de kruiser *'Prinz Eugen'* de Franse haven Brest en op die dag en de volgende passeerden zij onvervaard het Kanaal en de Noordzee. Ernstige schade liepen zij niet op; daar waren de aanvallen van de totaal verraste Britten te ongecoördineerd voor. Van de drie Duitse schepen werd de *'Gneisenau'* later in februari, toen zij in Kiel in dok lag, zo zwaar door Engelse bommen getroffen dat zij ontmanteld werd, maar de *'Scharnhorst'* en de *'Prinz Eugen'* werden aan het Duitse smaldeel in de Noorse wateren toegevoegd. Dit werd nu zo sterk dat de Britse *Admiralty* in haar noordelijke basis Scapa Flow voortdurend drie slagschepen en één vliegkampschip in reserve moest houden.¹ Het werd bovendien een steeds riskanter onderneming om met Geallieerde convoeien naar de Russische havens in de Noordelijke IJszee te varen – mede daarom riskanter omdat de *Luftwaffe* van vliegvelden in Noorwegen uit die convoeien kon bestoken. Eén convooi dat eind mei '42 vertrok, verloor een kwart van zijn lading; het daarop volgende, eind juni, meer dan twee-derde. Van de 33 koopvaardijschepen die dat tweede convooi

¹ Het Duitse smaldeel heeft nimmer de strijd gezocht. De *'Tirpitz'* werd in september '43 zwaar beschadigd door Engelse dwerg-onderzeeboten en in november '44 tot zinken gebracht door de *Royal Air Force*.

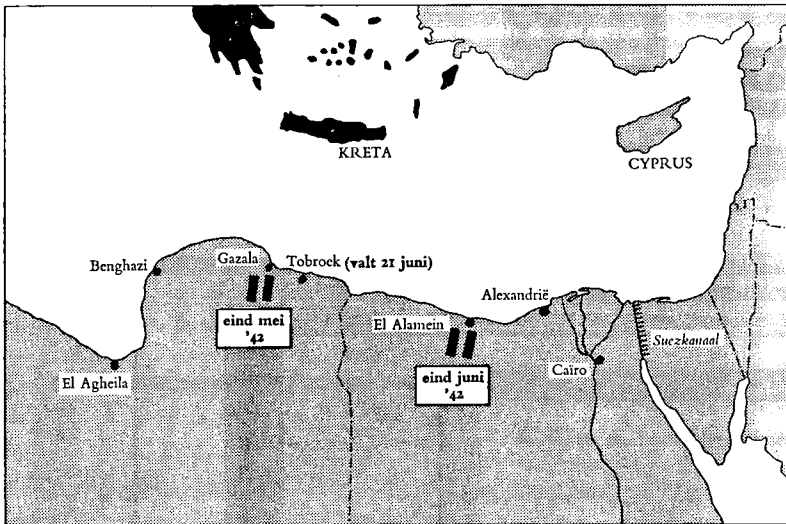
telde, werden niet minder dan 23 door de Duitsers tot zinken gebracht. Nadien besloot de Engelse regering die toevoerweg voorlopig niet meer te gebruiken.

En in het algemeen leed de Geallieerde koopvaardij in de eerste zes maanden van '42 opnieuw zeer zware verliezen. Zij waren vooral gevolg van het feit dat de Amerikanen traag waren met het treffen van veiligheidsmaatregelen in de Caraïbische Zee en in de zeegebieden bij de Amerikaanse oostkust. Maandenlang vonden *U-Boote* daar een uiterst profijtelijk jachtterrein. Het aantal *U-Boote* nam ook steeds toe; in juli '41 waren er constant 65 in de vaart, in juli '42 140. Hitler bezat er toen 331 en er waren, doordat de *U-Boote* zich zo verspreid hadden, in de zeven maanden van januari t.e.m. juli '42 slechts weinige vernietigd: 31. In die periode verloren de Geallieerden daartentegen per maand gemiddeld meer dan een half miljoen ton aan scheepsruimte. Het waren vooral die scheepsverliezen die de Geallieerde oorlogsleiders in de eerste helft van '42 voortdurend aanleiding gaven tot diepe bezorgdheid. Hoe haakten zij naar de dag waarop de Duitsers en Italianen uit Noord-Afrika verdreven zouden zijn! Dan zou eindelijk de lange, schepen verslindende toevoeroute naar Egypte om Afrika heen door de zoveel kortere via de Straat van Gibraltar vervangen kunnen worden.

Helaas – de zomer van '42 bracht in Noord-Afrika geen overwinning voor de Britse generaal Auchinleck maar voor zijn Duitse tegenstander Rommel. Deze laatste (zie de kaart op p. 947) trok eind mei het initiatief aan zich, toonde wederom aan dat de Duitse tanks superieur waren aan de Engelse, veroverde (21 juni) Tobroek¹, passeerde de Egyptische grens en stond eind juni bij El Alamein, op geringe afstand van de Nijldelta. Mussolini bevond zich toen al in Noord-Afrika om zijn triomfantelijke intocht te doen in Caïro – maar verder dan El Alamein kwam Rommel niet. Dat nam niet weg dat, evenals in de periode november '41–januari '42, het verloop van de strijd in de Noordafrikaanse woestijn in de zomer van '42 hevige teleurstelling wakte, niet alleen in Engeland en de Verenigde Staten, maar vooral ook bij de onderdrukte volkeren van Europa. Waar bleven de Geallieerde overwinningen? Zou Hitler dan steeds de sterkste blijken? Was het niet om wanhopig te worden wanneer, zoals in februari geschied was, de Duitsers notabene diep in het derde oorlogsjaar met hun zware vloottenheden vrijwel ongedeerd het Nauw van Calais konden passeren?

¹ Wij vermeldden eerder dat Auchinleck begin '42 besloten had, Tobroek niet opnieuw langdurig te verdedigen indien het ten westen van het Britse front zou komen te liggen. Mede op grond van deze beleidsbeslissing was men er de defensiewerken gaan verwaarlozen. Daarnaast bood het garnizoen niet veel weerstand; Rommel maakte er meer dan dertigduizend krijgsgevangenen.

NOORD-AFRIKA

X. De frontposities in Noord-Afrika, eind mei 1942 en eind juni 1942

Neen, wat bezet Nederland in de maanden januari tot en met juli '42 aan nieuws van de fronten vernam (ook aan het oostelijk front waren het weer de Duitsers die tot het offensief overgingen: op 28 juni, precies een week na de val van Tobroek) gaf geen aanleiding tot optimisme. Het heette wel dat de Amerikanen eerst in de Koraalzee en daarna bij Midway de Japanners zware verliezen toegebracht hadden, maar de Stille Oceaan was ver weg. Op de strijd tegen Duitsland en Italië kwam het aan en de berichten omtrent die strijd waren slecht.

Misschien was het daarom dat men zich met des te meer kracht vastklampte aan het nieuws van die ene sector waarin, zo leek het, Duitsland toch werkelijk geteisterd werd: de sector van het luchtoffensief.

Eind maart was, zo vernam men, het centrum van Lübeck in de as gelegd, maar het wekte in bezet Nederland nog veel groter enthousiasme toen de BBC en Radio Oranje enkele maanden later berichtten dat duizend Engelse bommenwerpers hun bommen hadden laten vallen op Keulen (30 mei), Essen (1 juni) en Bremen (25 juni). Duizend bommenwerpers! Van zulk een geconcentreerde aanvalsmacht had men nimmer vernomen.

Inderdaad waren het er telkens ongeveer duizend geweest, maar daarvoor had de *Royal Air Force* dan ook wel alles in de lucht moeten sturen wat vliegen kon, tot en met eskaders die nog in training waren, en de toestellen

van *Coastal Command* die anders nimmer boven het vasteland opereerden. Van die drie aanvallen bracht alleen die op Keulen ernstige schade teweeg (er werd een gebied van ruim 200 ha verwoest) – het leven ging er overigens na een week of twee weer zijn normale gang.

Bezet Nederland werd gedwongen, Keulen te hulp te komen: grote hoeveelheden meubelen, bedden, matrassen, dekens, stenen en dakpannen moesten door het bedrijfsleven aan de getroffen stad ter beschikking gesteld worden. Bij wie van die leveranties vernam, werd de indruk versterkt dat Duitsland er nu toch eindelijk van langs kreeg op de wijze die het zelf in Rotterdam toegepast had. En dat was slechts een begin! Zou het wel tegen de aangekondigde herhalingen bestand zijn? Het nieuws van de grote aanval op Keulen die als eerste de meeste indruk maakte (geruchten deden de ronde dat er veertigduizend mensen het leven verloren hadden), deed op de Amsterdamse effectenbeurs de koers van de aandelen in Nederlands-Indische ondernemingen onmiddellijk flink stijgen. 'Meer dan duizend vliegtuigen!' noteerde op 1 juni de al meer geciteerde ambtenaar van het gewestelijk arbeidsbureau-Zwolle in zijn dagboek –

'Tedereen is er vol van! Vrolijke gezichten overal. Eindelijk, eindelijk *doen* de Engelsen eens wat. Gisteren zaten de mensen er zelfs in de Kerk over te praten en vandaag schuifelde onze NSB'er ietwat schichtig en roodaangelopen het kantoor door, tenslotte haast barstend van nijd, omdat overal waar hij zich ver-toonde, de samentroepende ambtenaren plotseling hun druk gesprek afbraken en hem verdacht-vriendelijk toelachten.'¹

★

Achteraf gezien is het evident dat de Engelsen en Amerikanen in '42 ten enenmale de kracht misten om in West-Europa de strijd met de *Wehrmacht* aan te binden. Maar zo werd het, met name in de lente van '42, door een aantal Amerikaanse oorlogsleiders niet gezien. De chef van de Amerikaanse legerstaf, generaal Marshall, was een hunner. Operaties in Noord-Afrika werden door Marshall als tijdverlies beschouwd – in West-Europa moest men landen. Was er een ander middel om te verhinderen dat de Sowjet-Unie onverhoopt zou bezwijken? In maart en april voorzag Marshall niet dat, het gehele jaar door, zoveel Amerikaanse troepen en voorraden naar de Stille Oceaan gestuurd moesten worden; hij voorzag de zware verliezen

¹ A. van Boven: *Jan Jansen in bezet gebied*, p. 138.

niet die men nog ter zee zou lijden voor men het *U-Boot*-gevaar onder de knie kreeg; hij realiseerde zich niet dat men niet eens de gespecialiseerde landingsvaartuigen bezat die men voor een landing in Normandië of Bretagne zou behoeven – hij wilde, mèt de publieke opinie in Amerika en Engeland, actie, actie in '42. En hij had het oor van president Roosevelt.

Churchill, het Britse oorlogskabinet en de Britse *Chiefs of Staff* waren veel terughoudender. Zij betwijfelden of men zich, eenmaal geland, in Frankrijk zou kunnen handhaven; het denkbeeld dat daar een front zou kunnen ontstaan waar wellicht, evenals in de eerste wereldoorlog, miljoenen Britse militairen zouden sneuvelen, schrikte hen af – de moeilijkheid was dat zij, gegeven de immense verliezen welke de Russen leden, voor dat tweede argument eigenlijk nooit wilden uitkomen.¹ Elk debat over een landing in West-Europa trokken zij in het technische vlak; in dat vlak beschikten zij trouwens over krachtige argumenten. Maar pijnlijk was het wél, dwars tegen de strategie in te gaan die door de Amerikaanse bondgenoot bepleit werd zonder wiens steun de *Wehrmacht* nimmer verslagen kon worden.

Begin maart kwamen de Amerikaanse *Chiefs of Staff* tot de conclusie dat het wenselijk en mogelijk was, medio mei in Normandië of Bretagne te landen. Zij gaven die operatie de code-aanduiding '*Sledgehammer*' ('Voorhamer'); het zou overigens een vrij bescheiden voorhamer worden: meer dan acht tot tien divisies zou men niet aan land kunnen zetten – als men voldoende landingsschepen bijeen kon krijgen. Het plan werd aan Londen doorgegeven. Churchill en zijn militaire adviseurs hielden het voor onuitvoerbaar, tenzij zou blijken dat Duitsland op het punt stond ineen te storten, waar niets op wees. Toen evenwel Marshall in het gezelschap van Roosevelt's vertrouwde medewerker Harry Hopkins begin april in Londen arriveerde, maakten de Britten hun de fundamentele bezwaren die zij koesterden, niet duidelijk, integendeel: zij zeiden dat zij er in beginsel accoord mee gingen dat men in de zomer van '42 een relatief bescheiden landing in Frankrijk zou uitvoeren ('*Sledgehammer*') en in de lente van '43 een veel grotere. Men hield dus rekening met de mogelijkheid dat men zich na '*Sledgehammer*' niet zou kunnen handhaven – dan nog zou men, zo meenden

¹ Het is één keer te berde gebracht door Churchills wetenschappelijke adviseur, prof. F. A. Lindemann. Eens, toen Marshall in Engeland was (er wordt geen datum bij opgegeven) en daar de klemmendste argumenten naar voren bracht die zijns inziens voor een onmiddellijke invasie van West-Europa pleitten, zei Lindemann tegen hem: '*It's no use – you are arguing against the casualties on the Somme.*' (S. E. Morison: *American contributions to the strategy of World War II* (1958), p. 17). Aan de Somme hadden de Engelsen in 1916 zeer zware verliezen geleden.

vooral de Amerikanen, de Russen belangrijke steun geboden hebben. Churchill was van opinie dat hij, door 'in beginsel' met de twee plannen accoord te gaan, zich bepaald nog niet tot hun uitvoering verplicht had. Integendeel: hij vertrouwde dat de Amerikanen, naarmate zij zich in de problematiek van 'Sledgehammer' zouden verdiepen, sterker geneigd zouden zijn, er een streep door te halen.

Medio mei arriveerde de Russische minister van buitenlandse zaken, Molotow, in de Engelse hoofdstad. Hitler had toen nog niet zijn zomer-offensief ingezet maar de Sowjetleiders wisten dat het komende was; zij wisten óók dat zij bepaald nog niet de kracht bezaten om het volledig op te vangen. Molotow drong er dan ook met klem op aan dat Amerikanen en Engelsen in '42 een Tweede Front in West-Europa zouden openen: dan zouden de Duitsers, zo hoopte men in Moskou, 40 divisies aan het oostelijk front moeten onttrekken. Churchill betoogde op 22 mei omstandig dat het volstrekt irreëel was, aan te nemen dat Amerikanen en Engelsen op korte termijn tegen een zo groot deel van de *Wehrmacht* slag zouden kunnen leveren, maar, zei de Britse premier, er werd nagegaan of men bij Calais, bij Cherbourg of bij Brest een strijdmacht aan land kon zetten; dat men daar voldoende landingsvaartuigen voor bijeen kon brengen, was evenwel niet zeker.

Een week later, 29 mei, bevond Molotow zich in Washington. Hij sprak er met Roosevelt. Weer drong hij aan op de vorming van een Tweede Front in '42. 'Kunnen wij', vroeg Roosevelt aan Marshall die bij het onderhoud aanwezig was, 'aan Stalin laten zeggen dat wij een Tweede Front voorbereiden?' 'Ja', zei Marshall. Hij voegde daar evenwel aan toe dat er op transportgebied nog moeilijkheden waren. Een en ander leidde er toe dat in het door Molotow geformuleerde slotcommuniqué der besprekingen (hetwelk Molotow in Londen eerst nog aan de Britse regering zou voorleggen) een passage terecht kwam die luidde: 'In de loop der besprekingen werd volledige overeenstemming bereikt met betrekking tot de dringende taak om in 1942 een Tweede Front in Europa te doen ontstaan.' Het leek Marshall onvoorzichtig, zo uitdrukkelijk van 'in 1942' te spreken, maar Roosevelt keurde de tekst goed – en Molotow nam hem mee naar Londen. Churchill werd voor niet geringe moeilijkheden geplaatst. Hij redde zich er uit door enerzijds de tekst te aanvaarden (deze werd op 11 juni bekendgemaakt en ook door de *BBC* en Radio Oranje uitgezonden) en anderzijds Molotow een memorandum te overhandigen waar o.m. in stond:

'We are making preparations for a landing on the Continent in August or September 1942. As already explained, the main limiting factor to the size of the landing force is the

ACCOORD MET MOLOTOW

*availability of special landing-craft . . . It is impossible to say in advance whether the situation will be such as to make this operation feasible when the time comes. We can therefore give no promise in the matter, but provided that it appears sound and sensible, we shall not hesitate to put our plans into effect.*¹

Dit standpunt werd nog diezelfde dag door het Britse oorlogskabinet goedgekeurd. Het kabinet deed daarbij de uitspraak dat de voorbereidingen voor een landing in 1942 met de grootste kracht voortgezet moesten worden, evenwel *'on the understanding that the operations should not be launched except in conditions which held out a good prospect for success.'*² Er was toen al besloten om in elk geval in juli of in augustus met een paar duizend man een *raid* uit te voeren op een punt aan de Franse kust (daar werd Dieppe voor uitgekozen), maar een *raid* was niet hetzelfde als een grootscheepse landing. Voor die landing werd overigens door Churchill en zijn *Chiefs of Staff* steeds minder gevoeld. Falen kon een katastrofaal effect hebben. En toonde de strijd die eind mei in Noord-Afrika weer ontbrand was, niet aan dat men er onjuist aan deed, de *Wehrmacht* te onderschatten?

Medio juni arriveerde Churchill met zijn voornaamste adviseurs opnieuw in Washington. Hij onderstreepte er de zijns inziens onaanvaardbare risico's die men zou nemen indien men te vroeg, d.w.z. in de zomer of vroege herfst van '42, in West-Europa zou landen. Op 21 juni, de dag waarop Tobroek zich overgaf, viel dan eindelijk het besluit: men zou de mogelijkheid van een landing in Frans Noord-Afrika nagaan. Churchill was dus weer terug bij de operatie die hij al in december bepleit had – en generaal Marshall die alles op alles gezet had om de landing in West-Europa mogelijk te maken³ en bovendien voorspelde dat men, als men in '42 in Noord-Afrika aan land ging, ook in '43 niet in West-Europa zou kunnen landen, was diep teleurgesteld. Zo diep zelfs dat hij namens de Amerikaanse *Chiefs of Staff* president Roosevelt voorstelde, de Britten voorlopig maar in hun sop te laten gaar koken en eerst Japan te verslaan, daarna pas Duitsland en Italië. Het voorstel werd door de president verworpen.

Enkele weken van nadere discussies en debatten volgden. Op 19 juli sprak het Britse kabinet zich unaniem en definitief tegen *'Sledgehammer'* uit en minder dan een week later, 25 juli, werd in Washington in de *Combined*

¹ Aangehaald in (*United Kingdom, Cabinet Office*) *History of the Second World War. Military Series*. J. R. M. Butler: *Grand Strategy*, dl. III, 2 (1964), p. 597. ² A.v. ³ De Amerikanen hadden zelfs excursie-vaartuigen die aan de oostkust door vakantie-gangers gebruikt werden, de Atlantische Oceaan over gezonden om ze bij landingen in Normandië of Bretagne te gebruiken; verscheidene van die vaartuigen waren tijdens de overtocht vergaan.

Chiefs of Staff overeenstemming bereikt: landen in Frans Noord-Afrika onder éénhoofdig opperbevel. Opperbevelhebber werd het hoofd van de *Planning Division* van het *Department of the Army*, generaal-majoor Dwight D. Eisenhower.

'Plan for Holland'

Zo heeft het dus tot eind juli '42 geduurd voor de Amerikaanse en Engelse oorlogsleiders het er over eens waren dat men later in '42 in Frans Noord-Afrika zou trachten te landen. Dat betekende dat men voordien bij de *planning* ook aan Engelse kant in tal van opzichten ernstig met de mogelijkheid rekening hield dat het in de zomer tòch tot een landing in West-Europa zou komen. Ook de activiteiten van *SOE* werden daarop gericht. Dat sprak vanzelf. Immers, als Amerikanen en Engelsen op een gegeven moment een aantal divisies in Normandië en Bretagne aan land zouden zetten, dan zou de *Wehrmacht* numeriek verre in de meerderheid zijn. Er leek maar één mogelijkheid te bestaan om die voorsprong althans enigszins aan te tasten: chaos in de Duitse verbindingen. Men moest dan de telefoonnetten waar de Duitsers gebruik van maakten, desorganiseren, men moest gewapende overvallen uitvoeren op kleine Duitse eenheden en op Duitse bureaus, men moest vooral de treinenloop in de war brengen of zelfs verhinderen door hier en daar de rails en, waar mogelijk, ook spoorbruggen op te blazen. Dat alles moest *SOE* met kracht in voorbereiding nemen. De organisatie kreeg hier op 11 mei formeel opdracht toe van de Britse *Chiefs of Staff* – dat was dus in een periode waarin het Britse oorlogskabinet wel al twijfelde of '*Sledgehammer*' uitvoerbaar was, maar waarop het nog vastzat aan de toezegging die het in april 'in beginsel' aan de Amerikanen gedaan had.

Wat was in bezet Nederland mogelijk?

In mei '42 nam de *Dutch Section* van *SOE* aan dat de zes sabotage-agenten die sinds november '41 gedropt waren (Taconis, Andringa, Sebes, Ras, Kloos en Baatsen) nog steeds op vrije voeten waren. Andringa's marconist, Moleenaar, was verongelukt maar van Lauwers en Jordaan kwamen voortdurend telegrammen binnen die de indruk gaven dat men er goed aan deed, zo spoedig mogelijk nog meer agenten te sturen. Er werden er vier uitgezonden: in de nacht van 29 op 30 mei A. van Steen en H. Parlevliet, in de nacht van 22 op 23 juni J. van Rietschoten en J. J. C. Buizer – dezelfde die in februari met Ab Homburg en de Haas ('Pijl' die al gevangen zat) uit IJmuiden ontsnapt was. Alle vier werden bij aankomst op de al beschreven wijze gearresteerd en misleid; 'Londen heeft jullie verraden', werd hun

gezegd. Van Steen en Parlevliet hadden geen marconist of code bij zich – zij moesten onder leiding van Andringa de sabotage in Limburg organiseren. Zij hadden evenwel een zender bij zich die voor de Haas bestemd was. De Haas verklaarde zich bereid, met *SOE* telegrammen te gaan wisselen – dat werd, naast de lijn-Lauwers en de lijn-Jordaan, de derde lijn in het *Englandspiel*. In juni kregen van Steen en Parlevliet evenwel opdracht van *SOE*, zich van Andringa los te maken en verder zelfstandig te opereren; een zender plus code werd voor hen gedropt. Zij moesten, zo was hun gelast, zelf een marconist aantrekken – het was een marconist van de *Ordnungspolizei* die het verkeer over de vierde lijn ter hand nam. De vijfde ontstond toen men de gegevens in handen kreeg van de code die Buizer, de marconist van van Rietschoten, gebruiken moest.

Maar hoe zag *SOE* dat alles? *SOE* meende eind juni, via vijf marconisten in vaste verbinding te staan met niet minder dan negen sabotage-agenten en wij nemen aan dat de telegrammen die gewisseld werden, bij *SOE* praktisch dagelijks de indruk versterkten dat er geen opdracht gegeven werd die niet naar behoren werd uitgevoerd.

Negen sabotage-agenten – het was voor een heel land niet zo veel. Maar waren er geen geheime organisaties waarbij die agenten konden aanhaken, beter misschien: die door hun instructies en via hun verbindingen omgezet konden worden in de mobiele verzetsgroepen waar, aldus *SOE*, wellicht het slagen of falen van ‘*Sledgehammer*’ van kon afhangen?

SOE had van de Nederlandse geheime dienst vernomen dat in bezet gebied een wijdvertakte organisatie leek te bestaan, de OD. Menige Engelandvaarder die in '41 in Londen gearriveerd was, had daar mededelingen over gedaan. Men had evenwel in Londen het gevoel dat men het geheel van die organisatie toch niet goed kon overzien. Welnu, in april '42 bracht Peter Tazelaar die eindelijk via Zwitserland en het Iberisch Schiereiland Londen bereikte, de adelborst Gerard Dogger mee die, hoe jong hij ook was (een-en-twintig jaar), de voornaamste adjudant geweest was van de derde chef-staf van de OD, jhr. Schimmelpenninck, na diens arrestatie zelfstandig de organisatie geleid had en vervolgens de vierde chef-staf had gevonden in de persoon van majoor Tibo.

Op 17 april '42, daags nadat hij de koningin bezocht had, schreef Dogger in Londen een lang rapport.¹ Hij gaf er een beeld in van de plannen van Schimmelpenninck en van diens Driemanschap. ‘Het Driemanschap stelde zich’, schreef hij, ‘tot taak: direct na de bevrijding van het Moederland voor

¹ Tekst d.d. 17 april 1942: *Eng.*, dl. VII a, p. 240-45.

Hare Majesteit de Koningin de Regering in handen te nemen; te trachten orde en rust in het land te bewaren (zo nodig met kracht der wapenen) en, onmiddellijk nadat dit bereikt was, dit herboren Nederland aan Hare Majesteit aan te bieden en verder naar Haar wil te handelen.' Dogger berichtte voorts, gearriveerd te zijn met de 'opdracht' (hem vermoedelijk door generaal Röell verstrekt), voor de OD 'erkenning' te krijgen door de koningin, financiële steun van de regering, en bewapening van de Engelsen. 'Beschikt de organisatie eenmaal over wapenen, dan', zo schreef hij, 'zou het mogelijk kunnen worden, ook bij eventuele Geallieerde landingen in Nederland daadwerkelijke hulp aan de landingstroepen te verlenen.' Geld was niet eens zo veel nodig. Dogger meende dat men voor de 'directe illegale doeleinden' alsmede voor de 'ondersteuning van nabestaanden van hen die door hun werk in de gevangenis kwamen, enz.' per maand voldoende zou hebben aan 'ongeveer f 5 000'.

Intussen: in hoeverre *bestond* die OD nog? Dat wist Dogger niet precies. Hij had nog tijdens zijn verblijf in Zwitserland bericht gekregen dat allerlei arrestaties verricht waren: na die van Padeloup nu ook die van de cadet Abbenbroek aan wie Dogger zijn eigen werk overgedragen had¹, en Dogger had voorts vernomen dat ook van Hattem en 'de twee *wireless-operators* Jo en Willem' (Terlaak en van der Reyden) in Duitse handen gevallen waren, maar dat alles was, zo stelde hij medio mei in een tweede rapport op schrift, toch niet meer dan 'een ernstige slag'. 'Er zijn', schreef hij, 'door de organisatie enige vaste punten die niet weg kunnen vallen,' nl. de 'plaatsvervanger' van Schimmelpenninck (generaal Röell) en 'de chef-staf' (majoor Tibo). 'Zover mij bekend, moet, toen mijn eigen plaatsvervanger' (Abbenbroek) 'werd gearresteerd, deze reeds een nieuwe opvolger hebben ingewerkt. Er is dus een grote mogelijkheid dat de organisatie nog werkt; is dat niet het geval, dan is deze, zelfs indien de gehele leiding weggevallen is, toch altijd weer op te bouwen, bijvoorbeeld alleen al door het feit, dat alle gewestelijke commandanten en andere functionarissen mij bekend zijn. Allereerst zullen wij ons op de hoogte moeten stellen van de tegenwoordige toestand in de organisatie. Weten wij precies waar de klappen gevallen zijn, dan zullen plannen gemaakt moeten worden, dit wederom te herstellen.'²

*

¹ Abbenbroek was op dezelfde dag gearresteerd als Lauwers en van Hattem: 6 maart. ² G. A. Dogger: Rapport (14 mei 1942), p. 18 (*Eng.*, gestenc. bijl., punt f, no. 171).

Tussen Doggers eerste rapport (17 april) en zijn tweede (14 mei) had zich een belangrijke ontwikkeling voorgedaan: de chef van SOE, generaal-majoor Colin E. Gubbins, had persoonlijk contact gezocht met kolonel de Bruijne, die nu, onder verantwoordelijkheid van de minister van marine, Furstner, niet alleen hoofd was van het Bureau Voorbereiding Terugkeer maar ook van de Centrale Inlichtingendienst. Gubbins had de Bruijne te verstaan gegeven dat binnen afzienbare tijd een grote Geallieerde landing in West-Europa zou plaatsvinden. Wat kon men dan in Nederland doen om de Geallieerden te helpen? SOE had er een heel plan voor uitgewerkt, het *Plan for Holland*. Dat hield in dat spoorwegen opgeblazen zouden worden, Duitse vrachtauto's aangevallen, telefoonverbindingen verstoord en vliegvelden overvallen. SOE had becijferd dat men er in totaal twaalfhonderdvijftig man voor nodig zou hebben die de beschikking moesten krijgen over 500 *stenguns*, 1250 revolvers, 2600 handgranaten en ca. 6 ton aan explosieven en ander hulpmateriaal; voor het transport zouden 30 vliegtuigen voldoende zijn. Waren de Nederlandse autoriteiten tot medewerking bereid? Waren zij óók bereid, eventueel aan de actie een veel bredere vorm te geven, d.w.z. op te roepen tot massale stakingen, ja tot een algemene opstand?

De Bruijne tilde niet licht aan die vragen. Allereerst vond hij dat het een regeringsaangelegenheid was. Daarnaast besefte hij dat hij op de vraag of het *Plan for Holland* uitvoerbaar was (o.m. dus of men op korte termijn in bezet gebied de twaalfhonderdvijftig man kon vinden die SOE wenste in te schakelen), geen antwoord kon geven. Hij adviseerde minister Furstner en premier Gerbrandy dat men eerst contact moest opnemen met de OD en er zich van moest vergewissen wat de OD-leiding van het plan dacht. Hij meende dat men daartoe kapitein Broekman (de vroegere groepscommandant van de OD in Amsterdam-oost die in september '41 als Engelandvaarder gearriveerd was) naar bezet gebied moest zenden. Eigenlijk plaatste de Bruijne zich dus op het standpunt dat Dogger al ingenomen had toen hij schreef: 'Allereerst zullen wij ons op de hoogte moeten stellen van de tegenwoordige toestand in de organisatie' – zijnde de OD.¹ Dat werd evenwel nagelaten. Onder pressie van de Engelsen ('*Sledgehammer*' stond nog steeds op het program!) gingen de ministers Gerbrandy en Furstner accoord met

¹ Jegens de Enquêtecommissie zei de Bruijne dat Doggers rapport 'de basis' geweest was 'voor het organiseren van een verzetsorganisatie en het voorzien van wapens daarvan. Dogger is dus het uitgangspunt geweest . . . Hij zei: de organisatie ligt kant en klaar en is volkomen uitgewerkt. Drop maar wapens.' (*Enq.*, dl. IV c, p. 455). Wat Dogger in Londen mondeling betoogd heeft, weten wij niet, doch de Bruijne's weergave van dat betoog vindt geen enkele steun in de twee door Dogger geschreven rapporten.

het denkbeeld dat het bureau van de Bruijne onverwijld aan *SOE* de agenten ter beschikking zou stellen die voor de uitvoering van het *Plan for Holland* nodig waren. Op 12 juni kwam een nieuwe versie van het plan gereed waarbij Nederland in zeventien verschillende gebieden ingedeeld werd¹, en op diezelfde datum werden de gedetailleerde instructies vastgesteld voor de eerste geheime agent die in het kader van het *Plan for Holland* uitgezonden zou worden: George L. Jambroes; hij zou door de marconist J. Bukkens vergezeld worden.²

Jambroes (een Engelandvaarder die in Zaandam leraar geweest was³) kreeg tot taak, in de eerste plaats contact op te nemen met de leiders van de OD. Daartoe werden hem vijf aanloopadressen verstrekt die kennelijk alle vijf van Dogger afkomstig waren; zou hij via die vijf geen succes hebben, dan moest hij zich wenden tot Bolle in Pijnacker. Via de OD-leiding moest Jambroes vervolgens de groepen gaan recruteren die zich gereed moesten houden om op een gegeven teken tot de acties over te gaan die in het *Plan for Holland* voorzien waren, en hij moest tenslotte drie of vier aparte groepen vormen die uitsluitend belast zouden worden met de taak, de zendingen van wapens en explosieven uit Engeland in ontvangst te nemen. Alsof die drie opdrachten nog niet voldoende waren, kreeg Jambroes er op 21 juni nog een vierde bij: hij moest ook nog contact opnemen met de leiding van de Inlichtingendienst.

Dat vrijwel alle leidende figuren van de OD die aan Dogger bekend geweest waren *plus* de leiding van de Inlichtingendienst al maanden tevoren gearresteerd waren, was *SOE* niet bekend.⁴ De operatie die *SOE* op touw ging zetten, was gebaseerd op inlichtingen, afkomstig van Dogger die bijna vijf maanden tevoren bezet gebied verlaten had, alsmede op de fictieve gegevens die Giskes en Schreieder via de eerste 'lijnen' van het *Englandspiel* doorgegeven hadden.

In de nacht van 26 op 27 juni werden Jambroes en Bukkens gedropt – en, zoals gebruikelijk, door Poos en Slagter opgevangen. Bukkens gaf al zijn codegegevens prijs (het *Englandspiel* kreeg er een nieuwe lijn bij: de zesde), en de bekentenis van Jambroes dat hij contact moest zoeken met de OD-leiding (een contact waaruit voor het *Englandspiel* allerlei risico's konden voortvloeien), leidde er toe dat Giskes en Schreieder aan *SOE* via

¹ Tekst: a.v., dl. IV b, p. 106–07. ² Tekst: a.v., p. 103–05. ³ In de herfst van '40 was hij, gelijk in deel 4 vermeld, een der zeer weinigen geweest die geweigerd hadden, de Ariërverklaring te ondertekenen. ⁴ Dogger wist dat van Hattem, de leider van de ID, gearresteerd was; of dat gegeven ook *SOE* bereikt heeft, weten wij niet.

de lijn van Bukkens deden weten dat Jambroes de OD niet geschikt achtte voor sabotage en liever zelfstandig tot de opbouw van de afgesproken sabotagegroepen en ontvangstcomité's zou overgaan. SOE keurde dat goed. Hieruit zou voortvloeien dat in de periode tot eind mei 1943 in bezet gebied nog eens zes-en-dertig geheime agenten gedropt zouden worden op wie telkens de Duitsers met hun Nederlandse handlangers stonden te wachten. Giskes kreeg voor niets anders meer tijd dan voor het *Englandspiel*; Schreieder en hij zouden uiteindelijk met SOE in verbinding komen te staan via niet minder dan achttien 'lijnen'. Wat hiervan de gevolgen waren voor de Nederlandse illegaliteit, zullen wij in ons volgende deel schetsen; op het verdere verloop van het *Englandspiel* als zodanig komen wij eerst in het deel terug dat over Londen handelt: deel 9.

Duitse maatregelen

Admiraal Raeder had Hitler dan wel onmiddellijk na Pearl Harbor de verzekering gegeven dat de Engelsen en Amerikanen in 1942 niet in staat zouden zijn, grootscheepse landingsoperaties in Europa te ondernemen – Hitler was er niet gerust op. Hij dachtte een landing in Noorwegen: vandaar de concentratie van de zware eenheden van de *Kriegsmarine* in Noorse wateren; hij dachtte óók een landing in West-Europa. Al midden december '41 gaf hij opdracht, enorme versterkingswerken te bouwen, niet alleen bij de Noorse havens, maar ook aan de kusten van Frankrijk, België en Nederland. Eind maart '42 werden door Hitler voor die *Atlantikwall* nadere aanwijzingen gegeven waaruit tenslotte voortvloeide dat er in Nederland vijf *Verteidigungsbereiche* kwamen: Vlissingen, Hoek van Holland, Scheveningen, IJmuiden en Den Helder. Tussen die verdedigingsgebieden werden allerlei weerstandsnesten gebouwd. Hitlers instructie luidde namelijk dat men de Engelsen en Amerikanen met kracht moest aanvallen zodra zij ergens op het strand zouden landen: het strand diende frontlijn te worden. In de verdedigingsgebieden werden nieuwe kustbatterijen geplaatst – zo bij de Nieuwe Waterweg een zware batterij die van de ontmantelde 'Gneisenau' afkomstig was. Verantwoordelijk voor de verdediging ook van Nederland werd een nieuwe opperbevelhebber, de *Oberbefehlshaber West*, *Generalfeldmarschall* von Rundstedt, in Parijs gevestigd, die niet onder het *Oberkommando des Heeres* ressorteerde, maar rechtstreeks onder Hitlers staf, het *Oberkommando der Wehrmacht*. Voorts werd in ons land een *Stab Küstenverteidigung* gevormd die formeel onder Christiansen geplaatst werd maar

waar de in militaire zaken vrij ondeskundige *Wehrmachtbefehlshaber* in feite niet veel over te zeggen had.¹ De Duitse troepenmacht in ons land werd overigens eerder verzwakt dan versterkt: de 82ste *Infanterie-Division* die de kust van Noord- en Zuid-Holland tot aan de Hoek verdedigde, werd in de lente van '42 naar het oostelijk front verplaatst en door de 167ste *Infanterie-Division* vervangen die aangevuld was met 'Volksduitsers' uit Polen die onder elkaar Pools in plaats van Duits spraken; Nederlanders die dat hoorden, werden daardoor, aldus een Duitse klacht, versterkt in hun opvatting: '*Deutschland pfeife auf dem letzten Loch, denn sonst brauche man doch keine Polen in die deutsche Wehrmacht zu 'pressen'*'.²

De bouw van de *Atlantikwall* had voor bezet Nederland gevolgen die zich al in de lente en de voorzomer van '42 manifesteerden. Duizenden bouwvakarbeiders werden er tewerkgesteld. In april liet Christiansen alle voorraden bouwmaterialen vorderen, waarbij alleen een uitzondering gemaakt werd voor die van de posterijen, van de Nederlandse Spoorwegen, van de grote bedrijven die voor de *Wehrmacht* werkten, en van de rijkswaterstaat. Het strand en de duinen werden tot verboden gebied verklaard; men kon nu ook niet meer in zee baden. Medio mei werd een deel van Scheveningen dat dicht bij het strand lag, ontruimd.

In de eerste maanden van '42 had Seyss-Inquart overwogen, het gehele *Reichskommissariat* uit Den Haag te evacueren: het zou naar Arnhem gaan en de bedoeling was dat in het geval van een Engels-Amerikaanse landing op de Nederlandse kust de noodtoestand in bezet gebied afgekondigd zou worden waarbij Christiansen de bevoegdheden van Seyss-Inquart zou overnemen; aan Christiansen zou dan een civiele staf toegevoegd worden die *Generalkommissar* Wimmer als hoofd zou krijgen. Door die plannen haalde Seyss-Inquart een streep toen hij eind maart Hitlers algemene directief ontving waaruit hem bleek dat het de wens van de *Führer* was dat ook in West-Europa geen Duitser een meter gronds zou prijsgeven. De *Reichskommissar* bepaalde toen dat alle niet-gemobiliseerde mannelijke Duitsers van tijd tot tijd dienst moesten doen in het kader van een burgerwacht, de

¹ In augustus '42 werden Walcheren en Noord- en Zuid-Beveland onder het in België gevestigde *Generalkommando Schelde* geplaatst. Dit deel van Zeeland viel nadien buiten Christiansens gezagsgebied. ² *WBN, Feldkommandantur 724: 'Lage- und Stimmungsbericht'* no. 24 (27 juni 1942), p. 3. In de lente van '42 waren er dus twee Duitse divisies in het westen van ons land: de 719de en de 167ste. In juli kwam daar nog de 38ste *Infanterie-Division* bij, die een onvolledig uitgeruste z.g. *E-divisie* (*E* voor *Ersatz*) was, later in '42 nog een vierde divisie die in het oosten gelegerd werd.

Schutzgruppen, die de *Wehrmacht* van allerlei neventaken zou ontlasten.¹ 'Die Tatsache dass ich in Den Haag bleibe', zo schreef Seyss-Inquart enige tijd later aan Speer, 'wirkt auf die Deutschen und Nationalsozialisten' (de NSB'ers) 'sehr ermunternd und auf die übrigen Niederländer sehr ernüchternd.'² Intussen verlieten de belangrijkste Duitse militaire bureaus Den Haag wèl: Christiansen verhuisde met zijn staf naar het Hilversumse raadhuis, de *Admiral in den Niederlanden* vestigde zich in Utrecht.

Maar er vonden nog meer dislocaties plaats.

Uit de Cellenbarakken in Scheveningen werd een deel van de gevangenen naar Utrecht verplaatst. Voorts werden drie soorten materiële waarden in veiligheid gebracht: alle voorraden diamant werden in de kluis van de Amsterdamse Bank te Arnhem geconcentreerd en alle voorraden ferrolegeringen in een centraal magazijn in het oosten des lands; tenslotte werden de niet-verkochte effecten uit Joods bezit door Lippmann-Rosenthal in grote haast naar Berlijn getransporteerd.³ Dit alles waren ingrepen die niet in brede kring bekend raakten. Dat laatste was wèl het geval met een voorzorgsmaatregel die binnen de NSB getroffen werd. Mussert besloot namelijk in april dat de vrouwen en kinderen van NSB'ers die in de kustgebieden woonden, voorlopig dicht bij de Duitse grens ondergebracht zouden worden. De bedoeling was dat zij daar zouden blijven zolang het jaargetijde groot-scheepse Geallieerde landingspogingen mogelijk zou maken. Die actie kreeg de naam 'Zomeractie 1942'. Seyss-Inquart gaf er de NSB een extra-subsidie voor van een half miljoen gulden. Hoeveel vrouwen en kinderen toen inderdaad naar gebieden als Twente, de Achterhoek en Limburg verplaatst werden, weten wij niet. Het zijn er stellig verscheidene duizenden geweest, aangezien wèl bekend is dat zich begin mei in het Zuidlimburgse Valkenburg al 'circa zeshonderd' bevonden waaraan 'binnen enkele dagen nog enige

¹ De *Schutzgruppen* kregen tot taak, militair belangrijke objecten te bewaken en, in geval van onlusten, de Duitse vrouwen en kinderen te beschermen. Het korps ging een kleine drieduizend man tellen. Zij waren gekleed in uniformen die uit buitgemaakt Nederlands uniformlaken vervaardigd waren, en bewapend met oude, Nederlandse en oude Franse geweren. De periodieke oefeningen, die weinig om het lijf hadden, betekenden een ernstige verstoring voor de werkzaamheden van het *Reichskommissariat*. ² Brief, 8 juni 1942, van Seyss-Inquart aan A. Speer (*FiWi, Abt. Siedlung und Bauten*, C-2-a). ³ Eind '41 hadden de Duitsers al opdracht gegeven, de vier schuilkelders voor kunstschaten die bij Heemstede en Heemskerk in gebruik genomen waren, te ontruimen. In '42 werden die kunstschaten naar de St. Pietersberg bij Maastricht en naar een bunker bij Steenwijk overgebracht. De schuilkelders in de duinen bleven evenwel in gebruik voor kunstschaten van minder belang en voor archivalia. Later in de bezetting werden ook enkele kastelen als schuilplaatsen ingericht.

honderden' toegevoegd zouden worden.¹ Van NSB-zijde werd deze evacuatie gecamoufleerd als een actie die louter de bedoeling had, het bezoek aan vacantie-oorden te bevorderen. In de betrokken gemeenten werd evenwel spoedig bekend dat uitsluitend volgelingen van Mussert op komst waren. In Valkenburg (meer gegevens bezitten wij niet) werd door vrijwel alle grote hotels geweigerd, hen op te nemen. De geheimhouding van de actie faalde volkomen. Trouwens, aan wie NSB'ers als burens hadden, kon het moeilijk ontgaan dat de vrouwen en kinderen van velen (wij veronderstellen dat lang niet ieder aan deze actie deelgenomen heeft) in mei opeens verdwenen – en daar werd dan vaak de conclusie aan vastgeknoopt dat de Geallieerde invasie inderdaad op komst was; immers, wie anders dan de bezetter kon de leiding van de NSB aangeraden hebben, een zo ingrijpende maatregel te nemen? En de bezetter wist toch wel wat hij deed!

Mussert zelf verwachtte niet anders dan dat het in de zomer van '42 tot de vorming van het Tweede Front zou komen, wellicht in Nederland. Hij nam ook aan dat elke landing leiden zou tot het lynchen van NSB'ers die zich in het landingsgebied bevonden. Omstreeks de jaarwisseling '41-'42 stelde hij dan ook Seyss-Inquart voor, aan alle mannelijke NSB'ers wapenen uit te reiken. De *Reichskommissar* voelde daar wel voor. De wapenen moesten evenwel van de *Wehrmacht* komen en Christiansen weigerde medewerking. Deze hield er de absurde mening op na dat het '*im Bereich des Möglichen, ja sogar Wahrscheinlichen*' lag dat de NSB'ers zich bij een Geallieerde landing zouden trachten te rehabiliteren, anders gezegd: dat zij hun wapenen tegen de Duitsers zouden keren. *Reichskommissar* en *Wehrmachtbefehlshaber* konden het niet eens worden. Hun dispuut werd aan Hitler voorgelegd en deze, die het niets kon schelen wat met individuele Duitse, laat staan Nederlandse nationaal-socialisten geschiedde, besloot eind januari, '*dass . . . vorläufig von einer Bewaffnung der NSB Abstand genommen werden soll.*'² Het was een van de weinige triomfen die Christiansen op Seyss-Inquart behaalde.

*

Men kan uit het voorgaande al afleiden dat, van begin '42 af, óók de bezetter en óók diegenen die zich aan zijn zijde geschaard hadden, steeds sterker in de

¹ NSB, district Heerlen: 'Verslag van de kleine districtsraad', 7 mei 1942, p. 2 (NSB, 1078). ² Brief, 19 april 1942, van Christiansen aan de *Wehrmachtführungsstab* van het OKW (BDC, 1933-35).

ban kwamen te leven van het perspectief dat later in het jaar grootscheepse Geallieerde landingspogingen ondernomen zouden worden. Engeland alléén had in '41 niet van het feit kunnen profiteren dat het veruit grootste deel van de *Wehrmacht* in Oost-Europa vocht – dat Engeland en Amerika *samen* in '42 niet zouden ingrijpen, werd voor weinig waarschijnlijk gehouden. Hoe gering voorlopig het offensief vermogen van Engelsen en Amerikanen was, wist men in het kamp van de bezetter niet; men was er geneigd, de capaciteiten der Amerikanen te overschatten. Al in maart en april kwam het dan ook met name binnen de *Wehrmacht* in bezet gebied tot enkele merkwaardig nerveuze reacties. Eind maart kreeg het hoofdkwartier van de NSB opeens opdracht, binnen vier-en-twintig uur aan Christiansens staf te berichten, hoeveel leden de verschillende formaties der NSB telden, de SS inbegrepen. De opdracht werd als '*eine dringliche militärische Angelegenheit*' gekarakteriseerd.¹ Enkele dagen later (de precieze datum is niet bekend) werd aan een Duitse militaire post bij Hoek van Holland in de nacht bericht dat een sterk Engels smaldeel in aantocht was. Duitse kustbatterijen begonnen te vuren. Dat leidde er toe dat vanuit het deel van Zuid-Holland waar men het vuren kon horen, door tientallen Duitse militaire maar ook burgerlijke instanties onmiddellijk naar de Hoek gebeld werd met de verontruste vraag wat er aan de hand was. Later in april was de *Befehlshaber der Sicherung der Nordsee* er volstrekt van overtuigd dat er een grote Geallieerde operatie in Nederland zou komen; het was deze marine-autoriteit namelijk opgevallen dat de Engelsen geen mijnen meer legden voor de kust van Holland en Zeeland. Zijns inziens liet dat maar één conclusie toe: dáár zou de invasie komen! Enige tijd later, begin juli, kwam 's middags bij een bureau van de *Kriegsmarine* in Rotterdam een codebericht binnen dat op de nadering van één Engelse motortorpedoboot betrekking had – maar er stond dat het er een-en-zeventig waren. Onmiddellijk werd groot alarm gegeven. Boodschappers snelden de stad in om Duitse marinemannen die bij particulieren ondergebracht waren of in de bioscoop zaten, te waarschuwen. '*Wie ein Lauffeuer verbreitete sich*', aldus Rauter aan Himmler, '*der Alarm in Rotterdam. In den Kreisen der NSB gab es grosse Panik, alles packte die Koffer und wollte flüchten. Ein Streiflicht für Sie, Reichsführer!*'²

Wij hebben de indruk dat Seyss-Inquart het hoofd koel wist te houden. Wel meende deze met andere Duitse gezagsdragers dat het noodzakelijk was, het de Nederlanders duidelijk te maken dat de bezetter, mocht het tot een Geallieerde landing in Nederland komen, elk verzet onbarmhartig zou

¹ '*Bericht des Stabchefs der Niederländischen SS*' aan Rauter, 31 maart 1942 (HSSuPF, 387 b). ² Brief, 2 juli 1942, van Rauter aan Himmler (BDC, 1947-49).

neerslaan. Hij wenste dat verzet ook tegen te gaan door een groot aantal gijzelaars in hechtenis te nemen. Van midden april tot midden juli kwam het derhalve tot enkele acties waarop de bezetter, in strijd met zijn gewoonte, het volle licht van de publiciteit liet vallen; zij waren dan ook als intimidatie bedoeld. Wij denken bij die acties aan het fusilleren van Sneevliet en enkele van zijn naaste medewerkers, aan het fusilleren van bijna honderd leden van de OD, aan het in krijgsgevangenschap wegvoeren van het gehele Nederlandse beroepskader en aan het in gijzeling nemen van meer dan duizend vooraanstaande Nederlanders. Wij zullen die acties successievelijk behandelen.

★

Sneevliet had met een kleine groep getrouwen in '41 de publikatie van twee ondergrondse bladen voortgezet: *Spartacus* en het *Bulletin van het MLL-front*. Het *Bulletin* droeg het karakter van een kaderkrant, *Spartacus* richtte zich tot een breder publiek. Er werden van *Spartacus* enkele duizenden exemplaren gedrukt die in verschillende delen van het land, voornamelijk benoorden de grote rivieren, in circulatie kwamen. Artikelen die op actuele feiten betrekking hadden, kwamen in het *Bulletin* nauwelijks en in *Spartacus* naar verhouding ook maar weinig voor: het was er Sneevliet in de eerste plaats om te doen, de kleine schare die achter hem stond, als aparte politieke strijdgroep bijeen te houden. Hij viel de bezetter aan maar, frequenter toch, het Stalinistisch regime en de Engels-Amerikaanse 'kapitalisten'; noch van Moskou noch van Londen en Washington had, meende hij, 'de arbeidersklasse' enig heil te verwachten: zij moest 'zichzelf bevrijden'. In de loop van '41 kreeg de leiding van zijn MLL-front enig contact met gelijkgezinden in Frankrijk en vooral in België; in december liet zij samen met de Belgische groep een oproep verschijnen. 'Onder het vaandel van het revolutionaire Marxisme zullen zich', zo werd hierin voorspeld, 'bij het verdere verloop van de oorlog de krachten van de arbeidersklasse verzamelen om haar historische roeping te kunnen vervullen.' De centrale leiding van het MLL-front zag in die oproep overigens niet meer dan 'een eerste bescheiden stap' in de richting van het gestelde doel.¹

Die eerste stap zou, wat Sneevliet en zijn naaste medewerkers betrof, tevens de laatste zijn.

¹ *Bulletin van het MLL-front*, 26 (midden dec. 1941), p. 1.

Eind februari '42 liep een Haarlemse arbeider die in het begin van de jaren '30 lid geweest was van de Onafhankelijke Socialistische Partij maar zich in '40 bij de NSB aangesloten had, naar de *Ordnungspolizei* met een exemplaar van *Spartacus* dat hem, zo zei hij, overhandigd was door de bode van de Arbeidersvereniging voor Lijkverbranding. De *Ordnungspolizei* kwam bij de secretaris van de plaatselijke afdeling te weten, wie die bode was, en deze, C. H. Gerritsen, werd meteen met zijn vrouw gearresteerd. Tegenspraak in hun eerste verklaringen leidde er toe dat Gerritsen een bekentenis aflegde waarna hij, na ernstig mishandeld te zijn, ook nog de namen noemde van vijf volgelingen van Sneevliet. Twee Haarlemse rechercheurs namen die vijf gevangen. De *Sicherheitspolizei* zette toen het onderzoek voort, en de ene arrestatie volgde op de andere. Negen waren er al verricht toen men nog steeds Sneevliet niet in handen had. Toen de eerste arrestaties plaatsvonden, woonde Sneevliet samen met zijn tweede echtgenote als onderduiker in St. Pancras benoorden Alkmaar. Met zijn vrouw vluchtte hij naar een familielid in Vught. De *Sicherheitspolizei* deed daar een inval, maar Sneevliet was toen al naar een ander onderduikadres in Bergen op Zoom verdwenen: hij wilde trachten, naar België te ontsnappen. Hij en zijn vrouw werden in de nacht van 6 op 7 maart in Bergen op Zoom gearresteerd.

Van de in totaal twintig arrestanten die tot de leiding en het topkader van het MLL-front behoord hadden, werden er twaalf samen met vier echtgenoten, onder wie Sneevliets vrouw, naar concentratiekampen in Duitsland gezonden¹ – Sneevliet zelf werd met zeven van zijn naaste medewerkers, onder wie Gerritsen en de drukker van *Spartacus*, R. Witteveen, voor het *Deutsche Obergericht* gedaagd. Achter het proces werd grote haast gezet. Het vond op 7, 8 en 9 april plaats in Lages' *Aussenstelle* aan de Euterpestraat te Amsterdam. Drie van de beklaagden werden daar door een Nederlandse advocaat verdedigd die voor rechtsbijstand ontboden werd toen de zitting al was begonnen! 'De gehele zaak draaide', aldus later deze advocaat, 'om de figuur van Sneevliet. Hij werd zeer uitvoerig ondervraagd en heeft tenslotte voor zichzelf een langdurige en goed gefundeerde verdedigingsrede gehouden in voortreffelijk Duits. De president liet meermalen van zijn waardering voor Sneevliet blijken. Hij imponeerde allen.'²

Onmiddellijk na het proces viel de uitspraak: acht doodvonnissen.

Het was die president van het *Obergericht*, dr. F. Randermann, die Seyss-Inquart gratie vroeg. Sneevliet had diepe indruk op hem gemaakt. Zeker,

¹ De vier vrouwen overleefden de oorlog; van de twaalf mannen kwamen minstens vier om het leven. ² *Voor Vrijheid en Socialisme. Gedenkboek van het Sneevliet-Herdenkingscomité* (1953), p. 36.

formeel hadden Sneevliet en de zijnen 'Sabotage' bedreven, maar zij waren, schreef Randermann, *'keine Hetzer im üblen Sinne oder Terroristen, sie waren Phantasten und Ideologen.'* Bovendien: in het hele land had Sneevliet niet meer dan honderd volgelingen. *'Ich glaube nicht'*, aldus Randermann, *'dass das wirkungsreiche Leben dieses Angeklagten wegen dieser Tat vernichtet werden muss. Ich glaube auch nicht, dass eine politische Notwendigkeit besteht, diesen Angeklagten durch den Tod unschädlich zu machen.'*¹

Maar die 'politieke noodzaak' stond nu juist voor Seyss-Inquart vast. De Reichskommissar weigerde gratie. Van de acht terdoodveroordeelden werden zeven (Gerritsen had nog in Amsterdam in zijn cel zelfmoord gepleegd) op 12 april, drie dagen na het vonnis, naar de bunker in het concentratiekamp Amersfoort gevoerd. Iemand die daar al gevangen zat, een anti-revolutionair, hoorde hoe zij er opgesloten werden. 'Mannen', hoorde hij Sneevliet zeggen, 'wij zijn er trots op dat wij de eersten in Nederland zijn die voor een rechtbank veroordeeld zijn voor de zaak van de Internationale en die hiervoor moeten sterven.' De volgende ochtend werd meegedeeld dat gratie geweigerd was en dat zij zich klaar moesten maken voor hun executie. 'Sneevliet vroeg toen', aldus de getuige,

'of ze samen gefusilleerd mochten worden, hand in hand. Dit werd afgewezen. Sie werden gefesselt mit den Händen auf den Rücken.' Daarna, of ze zonder blinddoek mochten sterven. Dit werd toegestaan. Verder of hij als oudste het laatste mocht worden doodgeschoten. Ik hoor hem nog zeggen: 'Nietwaar makkers, dat recht komt mij toe als jullie oudste. Ik was toch jullie leider?'

Allen mochten een sigaar opsteken. Waarop gezegd werd (o, galgenhumor): 'Ja, laten we dat doen, de Nederlandse staat betaalt het.' Daarna nam Sneevliet het woord en sprak als volgt: 'Ik heb vannacht mijn Gethsemané geleden. Toen ik jong was en in de beweging begon, zei mijn pastoor tegen me: 'Jong, je mag je gang wel gaan, als je je geloof maar behoudt.' Welnu, ik heb de strijd gestreden en het geloof behouden. Het geloof in de zaak van de Internationale. Er moet nog veel geleden en gestreden worden, maar de toekomst is aan ons.' Zo ongeveer sprak hij. Daarop vertelde hij nog enkele dingen uit Indië. Ze waren toen allen in één celletje gebracht. Vlak tegenover het mijne; maat 90 bij 200 cm. En dan dat ontroerende moment: 'Laten we elkaar de hand geven', en uit volle borst zongen toen zeven mannen, een uur voor hun dood, 'De Internationale'. Ik heb die nooit zo met gevoel en overtuiging horen zingen. Ik schaam me niet dat ik huilde.'²

★

¹ Brief, 10 april 1942, van F. Randermann aan Seyss-Inquart (Doc II-785, e-3).

² *Voor Vrijheid en Socialisme*, p. 39-40.

In de Nederlandse pers werd op 13 april bekendgemaakt dat Sneevliet en zeven vooraanstaanden van zijn groepering ter dood gebracht waren. Twintig jaar lang was Sneevliet in de linkse arbeidersbeweging een bekende figuur geweest. In zijn persoon was de eerste politicus voor het vuurpeloton geplaatst van wie honderdduizenden gehoord hadden. Daarom ook had de bezetter gratie geweigerd. 'Deze achtvoudige moord is', aldus *De Waarheid*, 'een duidelijke poging om het Nederlandse volk schrik aan te jagen.'¹ 'Wij delen niet Sneevliets geloof, dat in de revolutionaire strijd het doel de middelen heiligt', schreef *De Vonk*,

'wij wensen . . . kapitalistische dictatuur niet met proletarische dictatuur uit te drijven . . . en wij zagen in zijn onverdraagzaamheid een der ernstigste beletselen voor een herleving der eenheid in de arbeidersbeweging. Doch deze bezwaren verbleken en zinken in het niet, wanneer wij Sneevliet herdenken als kameraad, als strijder tot 't laatste.'²

Het MLL-front dat reeds de groep verloren had die *De Vonk* was gaan uitgeven, viel na Sneevliets dood verder uiteen. De officiële voortzetting noemde zich de Communistenbond 'Spartacus' en nam de verdere uitgave van het gelijknamige blad ter hand; andere volgelingen van Sneevliet aanvaardden het beginsel van de 'revolutionaire verdediging van de Sowjet-Unie' en richtten het Comité van Revolutionaire Marxisten op. Beide groeperingen kwamen niet verder dan het stadium van de politieke secte.

★

De voorbereiding van het proces tegen Sneevliet en de zijnen had niet meer dan enkele weken in beslag genomen – de aanloop tot de berechting van de OD'ers duurde heel wat langer. Er waren van de lente van '41 af voortdurend arrestaties verricht in de organisatie, in totaal tot in de zomer van '42 (toen het *Plan for Holland* nog geheel op de OD gebaseerd werd) vierhonderd-zeven-en-vijftig. Van die arrestanten werden honderddrie-en-tachtig vrijgelaten. Eind '42 was de situatie deze dat van de resterende tweehonderd-vier-en-zeventig zes-en-negentig gefusilleerd waren, twaalf tot tuchthuisstraf veroordeeld en vijftig naar concentratiekampen in Duitsland overgebracht; honderdzestien OD'ers zaten toen nog op hun berechting te wachten.

Het grote aantal der arrestanten en hun spreiding over het gehele land hadden er toe bijgedragen dat het de *Sicherheitspolizei* niet gelukt was, tot

¹ *De Waarheid*, 4 mei 1942, p. 3. ² *De Vonk*, II, 5 (eind april 1942), p. 3.

een duidelijke groepering te komen van diegenen die men wilde berechten. Een eerste grote groep van zes-en-tachtig arrestanten werd, na afloop van hun verhoren, begin '42 geleidelijk aan samengebracht in het concentratiekamp Amersfoort. Hiertoe behoorden de feitelijke leiders van de 'eerste' en van de 'tweede' OD, luitenant-kolonel Westerveld en luitenant-kolonel Versteegh, plus een aanzienlijk deel van hun kaders. Men had in deze groep evenwel ook de Delftse hoogleraren Schoemaker en Mekel met enkele van hun medewerkers opgenomen die, stellig, allerlei contacten met de OD gehad hadden, maar wier spionagewerk niet als een onderdeel van de OD beschouwd kon worden. Daarentegen werd de sterkste figuur uit de leiding van het Legioen Oud-Frontstrijders, de Tourton Bruyns, wiens organisatie met de 'tweede' OD samengesmolten was, niet berecht maar zonder proces naar een concentratiekamp gezonden.¹

Het 'eerste OD-proces' begon eind maart '42 in een groot hotel op de Amersfoortse Berg, niet ver van het concentratiekamp. Het werd gevoerd voor het *Feldgericht* van de *Befehlshaber im Luftgau Holland*. Op de eerste procesdag kregen de zes-en-tachtig de acte van beschuldiging te horen. Deze 'maakte op de mannen weinig indruk', aldus dr. Gunning, de ontslagen rector van het Amsterdams Lyceum die tot de Amsterdamse gijzelaars behoorde die nog steeds in Amersfoort gevangen zaten. 'Zij hielden het voor bangmakerij. . . Alleen enkele ouderen, met wie ik ook sprak, zagen het ernstiger in.'² Wij nemen aan dat het vooral die ouderen al op de eerste procesdag duidelijk geworden was, dat de Duitsers het de dertien beroeps-officieren onder de zes-en-tachtig zwaar zouden aanrekenen dat dezen, ongeacht het afgegeven erewoord, aan een verzetsorganisatie waren gaan deelnemen. De zittingen van de Duitse rechtbank duurden verscheidene dagen. Telkens werd uit de zes-en-tachtig een groep opgeroepen om verhoord te worden. 'Dat vonden zij nogal een aardig verzetje', schreef dr. Gunning met betrekking tot de eerste groep. Een lid van die groep had zich voor de rechtbank verdedigd door uiteen te zetten, 'hoe de OD in geen enkel opzicht tegen Duitsland gericht was, maar alleen tegen oproerige elementen in ons eigen volk. Toen hij dat zei, werd hij openlijk uitgelachen, men liet hem zelfs niet uitspreken. . . De algemene indruk na die tweede dag was dat de straffen reeds vaststonden en dat het proces meer een vertoning voor de buitenwereld was om te laten zien hoe eerlijk de Duitsers dit alles behandelden.'³

¹ Hij overleed in april '43 in Buchenwald. ² C. P. Gunning: *Op de schoolbanken in het PDA. Wat ik heb ervaren en geleerd in het concentratiekamp te Amersfoort, januari - april 1942* (1946), p. 143. ³ A.v.

Op 3 april werd de laatste groep verhoord. 's Middags kwam de rechtbank het concentratiekamp bezichtigen – 'weer zo'n walgelijke vertoning, al die petten en laarzen die daar parmantig door ons kamp stapten'.¹ Vijf dagen later, 8 april, werd in de cantine van het kamp de slotzitting gehouden. Tegen tachtig van de zes-en-tachtig werd de doodstraf geëist. Uitspraak over drie dagen, 11 april. De mannen werden in een aparte barak opgesloten, barak 4. De andere gevangenen konden daar nog even met hen spreken ('dat half uur heb ik niet één man gezien die de moed liet zinken'²) – toen werden zij met geweerkolven verjaagd. Barak 4 werd streng geïsoleerd.

Op 11 april werd, weer in de cantine, vonnis gewezen.

Het wil ons voorkomen dat de betekenis van de OD in dat vonnis overtrokken weergegeven werd. Gezegd werd namelijk dat de OD '*in Ausdehnung, Aufbau, Tiefengliederung und Bewaffnung*' (die paar wapenen die men bijeen had!) '*als die gefährlichste der bisher erfassten Organisationen und wahrscheinlich als das eigentliche Widerstandszentrum angesehen werden konnte*'³ – dat laatste was nonsens: er was geen 'verzetscentrum'. Stellig, er was in het kader van de OD spionage bedreven, er waren enkele verraders geliquideerd en er waren voorbereidingen getroffen om sabotage te plegen en om in de allerlaatste fase van de oorlog, als dat nodig was (en als men wapenen bezat!), aan de strijd deel te nemen; het vonnis deed het evenwel voorkomen alsof de OD op eigen houtje de *Wehrmacht* te lijf had willen gaan:

*'Die Angeklagten werden wohl im Ernst selbst nicht daran geglaubt haben, dass die deutschen Truppen, die die gesamte niederländische Kriegsmacht innerhalb vier Tagen in Atome zerrieben haben, jetzt vor einem Verschwörerhaufen, der durch eine Handvoll Zivilstrategen geführt wird, das Feld räumen würden. Was die Angeklagten mit ihrem verbrecherischen Spiel erreicht hätten, wäre bestenfalls etwas gewesen, was das niederländische Volk bisher noch nicht erlebt hat, nämlich den richtigen Krieg in seiner ganzen Rücksichtslosigkeit . . . Es ist daher auch im Interesse der Sicherheit ihres eigenen Landes und der Sicherheit der niederländischen Bevölkerung unbedingt erforderlich, dass die Strafen so gewählt werden, dass künftighin jeder, der da glaubt das leichtfertige Spiel fortsetzen oder von neuem beginnen zu können, von vornherein weiss, dass er der erste ist, der dabei fällt'*⁴

– en wat betekende die laatste zin dan anders dan dat '*die Strafen so gewählt*' waren dat minder rekening gehouden was met hetgeen de beklaagden reëel verricht hadden dan met het afschrikwekkend effect dat het vonnis zou hebben op het gehele Nederlandse volk?

¹ A.v., p. 145. ² A.v., p. 148. ³ *Feldurteil* inz. J. Westerveld e.a., 11 april 1942, p. 2 (Collectie *Personalakten* uit het *Zuchthaus Rheinbach*, *Personalakt* A. S. Fogteloo).

⁴ A.v., p. 144-45.

EEN 'TWEEDE FRONT'?

Van de zes-en-tachtig hoorden zes op die 11de april tuchthuisstraffen tegen zich uitspreken, tachtig werden ter dood veroordeeld. Die tachtig werden naar barak 4 teruggebracht. Het werd middag. Om half twee begon een extra appèl van alle gevangenen die zich in het kamp bevonden. Roerloos stonden zij – een half uur, een uur. Plots reden motorrijders van de *Ordnungspolizei* met knetterende motoren door de poort, gevolgd door acht overvalwagens. Van de torens om het kamp werden de mitrailleurs op de *Appellplatz* gericht. 'Het is ongeveer drie uur', aldus het relaas dat een gevangene later die dag kon noteren,

'als de eerste groep van tien man uit barak 4 geleid wordt . . . Daar komen ze aan. Ik ben opeens dankbaar, dat ik hier moet staan; wij kunnen onze veroordeelde vrienden nu tenminste tonen dat we met hen meelevens. Daar komen de eersten de hoek van de keuken om: Schoemaker en anderen. Wij kijken elkaar aan. Hun ogen zoeken de rijen af om afscheid te nemen van hun vrienden. De duimen gaan daarbij omhoog. Enkelen van ons kunnen het niet langer volhouden en snikken het uit vooral nu in het midden heel zachtjes het trouwe Wilhelmus wordt ingezet. Daar volgt de tweede groep . . . De eerste groep moet nu bij het *Revier* hun koffers in ontvangst nemen en zich dan bij de eerste overvalwagen opstellen. Zo gaat het steeds door . . . Westerveld is erg onder de indruk; hij durft niet naar ons te kijken . . . In de laatste groep . . . (loopt) Versteegh, ijzerhard als altijd. Ik word zo vervloekt onrustig, konden we toch maar iets doen voor deze mannen. Maar we kunnen niets doen, zelfs de mitrailleurs van de hoge torens zijn op ons gericht. Ik kan zoals de meesten mijn tranen niet meer bedwingen. Het kan mij ook niet meer schelen. Ik kijk eens om mij heen. Wat zien de gezichten ondanks de tranen er verbeterd uit . . .

De veroordeelden worden nu ingeladen. Eerst stapt een Mof in, dan een veroordeelde, dan weer een Mof. De bewaking is prima! Eindelijk is het transport klaar voor het vertrek. Het is nu ongeveer half vier . . . Wagen voor wagen verdwijnt.¹

★

Tachtig doodvonnissen! Door familieleden werden gratieverzoeken bij Christiansen ingediend. Ook de generaals Reynders en Carstens gaven zich daar moeite voor. In zeven gevallen wijzigde Christiansen de doodstraf in levenslange tuchthuisstraf, in één geval eiste hij een nieuw onderzoek, en met de gratieverzoeken die op de twee-en-zeventig overigen betrekking hadden, reisde hij naar Berlijn – althans, hij vertelde aan een Nederlander die bij hem geïntervenieerd had, dat hij zich naar de Duitse hoofdstad begeven had, dat

¹ *Dagboekfragmenten 1940-1945*, p. 165-66.

hij daar Hitler niet had kunnen ontmoeten, maar wèl Goering, en dat deze gezegd had: *'Die Leute müssen erschossen werden wie die Hunde.'*¹

Aldus geschiedde.

Op zondagmorgen 3 mei werden de twee-en-zeventig wier doodvonnis- sen bekrachtigd waren, het concentratiekamp Sachsenhausen binnengevoerd. Men leidde hen daar rechtstreeks naar de *Industriehof* waar zij niet gefusilleerd werden maar man voor man met een schot in de nek afgemaakt. Man voor man werd ook nagezien of zij gouden tanden in de mond hadden; die werden er met tangen uitgebroken. De lijken werden gecremeerd.

★

Zondagmiddag 3 mei belegde Dittmar, de *Pressechef* van de *Reichskommissar*, in Den Haag een speciale persconferentie. Hij maakte daar een communiqué van Christiansen bekend hetwelk inhield dat twee-en-zeventig leden 'ener geheime organisatie' (alle namen werden verzwegen) tot de doodstraf veroordeeld en dat de vonnissen inmiddels 'met de kogel ten uitvoer gelegd' waren. De pers kreeg de nodige richtlijnen voor de commentaren die zij aan die bekendmaking moest toevoegen. Dittmar gaf speciaal in overweging, er op te wijzen dat *'sich auch diesmal wieder rund 10 % Juden unter den Verurteilten'* bevonden.² De *Telegraaf*, nog onder de hoofdredactionele leiding van Goedemans, liet elk woord commentaar achterwege, de *Nieuwe Rotterdamse Courant* was een van die bladen die keurig in de pas liepen: het blad sprak van 'een grimmige waarschuwing'; Nederlanders waren verzet blijven bieden, 'het kwaad (was) blijven voortwoekeren . . . Naar verhouding bleek er een opmerkelijk aantal, 10 pct., Joden bij betrokken . . . Men kan er zeker van zijn dat in de toekomst de bezetter zijn belangen nog scherper zal bewaken dan tot dusver.'³

Een nieuwe 'waarschuwing' volgde. Op 12 mei berichtte de pers dat, als afsluiting van het proces dat al tot twee-en-zeventig executies geleid had, nu vier-en-twintig Nederlanders gefusilleerd waren. Weer werd geen enkele naam genoemd. Tot de gefusilleerden behoorden ir. B. ten Bosch, medeoprichter van het Legioen Oud-Frontstrijders⁴, van Medenbach de Rooij, organisator van de zender van de 'eerste' OD, de adelborst J. C. Meijer, opsteller van de eerste AC-rapporten, en de geheime agent Zomer.

¹ Getuige R. O. van Gennep, *Enq.*, dl. VI c, p. 256. ² Verslag persconferentie, 3 mei 1942 (DVK, 50). ³ *NRC*, 4 mei 1942. ⁴ Ir. J. A. van Heerde, ook een van de medeoprichters van het Lof, werd naar een gevangenis in Duitsland vervoerd; hij overleefde de oorlog.

EEN 'TWEEDE FRONT'?

Wij vermelden in dit verband dat meer dan een jaar later, in juli '43, jhr. Schimmelpenninck gefusilleerd werd samen met drie van zijn adjudanten: Abbenbroek, Dudok van Heel en de Jonge Mellij, en dat toen terzelfdertijd de *Parool*-redacteur Althoff, de Haagse inspecteur van politie Moonen en de mentor van Aart Alblas, Vaz Dias, voor het vuurpeloton geplaatst werden.¹ Dat generaal Röell formeel van meet af aan de commandant van de OD geweest was, werd de Duitsers eerst in de zomer van '42 duidelijk uit de verhoren die aan gearresteerde leden van de organisatie afgenomen waren. Ook majoor Tibo's functie werd toen prijsgegeven. Röell werd in Den Haag gearresteerd, Tibo werd uit het krijgsgevangenkamp in Duitsland gehaald waarheen hij in mei '42 overgebracht was. Tibo werd naar een Duitse gevangenis gezonden waar hij in januari '45 overleed, generaal Röell werd ter dood veroordeeld. Seyss-Inquart wilde hem gratie geven, Christiansen niet. Hitler nam de beslissing: gratie '*mit Rücksicht auf sein Alter*'.² Röell was toen bijna zeventig jaar; hij werd in een Duitse vesting opgesloten en was aan het einde van de oorlog nog in leven.

★

Op grond van het hem gerapporteerde feit dat Nederlandse beroepsofficieren in het kader van de OD verzetsactiviteit bedreven hadden, had Hitler medio april '42 opdracht gegeven, alle Nederlandse beroepsofficieren alsmede diegenen die voor beroepsofficier in opleiding geweest waren (de cadetten en adelborsten), in krijgsgevangenschap naar Duitsland af te voeren. Welnu, op 11 mei troffen die officieren en aspirant-officieren in de avondbladen het opvallend geplaatste bericht aan dat zij zich, voorzover zij in de meidagen in actieve dienst geweest waren, op 15 mei 's middags om twee uur precies moesten melden bij kazernes in Assen, Ede, Bussum, Roermond of Breda. 'Niet verschijnen heeft', zo heette het, 'onmiddellijke strafmaatregelen ten gevolge.' Aan de bekendmaking was nog vanwege het Afwikkelingsbureau van Defensie toegevoegd dat aan eenieder de reis- en verblijfkosten vergoed zouden worden 'van hun woonplaats naar de aanmeldingsplaats en terug overeenkomstig het Reisbesluit-1916'. Enkelen waren er die concludeerden: wij worden in de val gelokt; dezen bleven weg en doken onder. Dat waren

¹ Alblas was toen aan de groep agenten toegevoegd die door het *Englandspiel* in Duitse handen gevallen waren. ² Brief, 27 juli 1943, van Möller aan Gaykow (WBN, *Stab III*, 231614).

BEROEPSKADER KRIJGSGEVANGEN

slechts zeer weinigen. Want op 15 mei reisden nagenoeg alle beroepsofficieren, cadetten en adelborsten naar de opgegeven kazernes. Binnen elk van die kazernes werden zij in een afsluitbare ruimte bijeengebracht. Opeens gingen daar de deuren dicht. Een Duitse officier deelde mee dat men in krijgsgevangenschap afgevoerd zou worden. Men moest een stoet formeren die naar het station zou trekken. Dat geschiedde. Er stonden mitrailleurs op alle straathoecken, het toestromend publiek werd op afstand gehouden. In Breda zongen de onder zware bewaking weggevoerden vaderlandse liederen. 'Hun stemmen', aldus Bert Voeten,

'drongen tot ver in de aangrenzende straten. Aan het station probeerden vrouwen door het cordon te komen. Zij werden hardhandig verwijderd. Er waren nu veel verbeterde gezichten tussen de gevangenen. Een kleine, donkere adelborst liep met gebalde vuisten.

Op het perron hieven zij ons volkslied aan . . . Later, bij de overweg, zag ik mijn vrienden voor de laatste maal. Zij wuifden, zongen en riepen: 'Leve het vaderland!' ¹

*

Niet allen die zich hadden moeten melden, waren inderdaad in krijgsgevangenschap afgevoerd. Er werd een uitzondering gemaakt voor officieren die in de sector van de volksgezondheid werkzaam waren, voor kaderleden van de Nederlandse Arbeidsdienst, voor leden van de NSB of van de WA en voor officieren die inmiddels door de *Reichskommissar* tot burgemeester benoemd waren. Vrijgesteld werden voorts generaal Carstens² en het hoofd van het Afwikkelingsbureau van Defensie, kapitein Hasselman; beiden weigerden die gunst te aanvaarden en werden enige tijd later weggevoerd. Hasselman werd in zijn functie door een burger-ambtenaar opgevolgd, L. C. Rietveld. In totaal waren op 15 mei tweeduizendzeven-en-twintig militairen naar Duitsland getransporteerd, onder hen tweehonderdzes-en-veertig marine-officieren, een-en-zestig adelborsten en zes-en-tachtig cadetten. Diegenen onder hen die van Joodse afkomst waren, kwamen tijdens hun krijgsgevangenschap niet in een uitzonderingspositie te verkeren, zij het dat het in het kamp der beroepsofficieren één keer gebeurde

¹ Bert Voeten: *Doortocht*, p. 90. ² Generaal Carstens had nog op 14 mei het gerucht dat de Duitsers van plan waren, het Nederlandse beroepskader *en bloc* gevangen te nemen, als 'oude-wijven-praat' gekarakteriseerd. (G. L. M. H. Higly: 'In de val'. in *Ons Leger*, mei 1947, p. 3).

EEN 'TWEEDE FRONT'?

dat er een order kwam dat de Joodse officieren zich apart moesten melden. De Nederlandse kampoudeste zei toen: '*Ich kenne keine jüdischen Offiziere, nur niederländische*' – en er werd niets meer van gehoord.¹

★

Het in krijgsgevangenschap wegvoeren van de beroepsofficieren, cadetten en adelborsten werd op 17 mei '42 in de pers gepubliceerd. Christiansen voegde aan zijn bekendmaking toe, 'dat elke poging tot verzet tegen de bezettende macht meedogenloos' zou worden onderdrukt en dat hij, mocht daar aanleiding toe zijn, ook de reserve-officieren en beroepsonderofficieren naar Duitsland zou afvoeren. Het *Reichskommissariat* maakte op dezelfde dag bekend dat vierhonderdzestig Nederlanders, 'die vroeger in het openbare leven stonden en van wie aan te nemen is, dat zij met de aanstichters van de tegen de bezettende macht gerichte kuiperijen sympathiseren', als gijzelaars in arrest gesteld waren. 'Wanneer het', zo heette het in alle bladen, 'door de kuiperijen van de emigrantenclique te Londen tot gewelddadige handelingen tegen Nederlanders' (NSB'ers en andere Duitsgezinden) 'en Duitsers in de bezette Nederlandse gebieden zou komen en de rust en orde verstoord zouden worden, dan staan deze gijzelaars met hun leven hiervoor borg.'

★

Meer dan een jaar tevoren, kort na de Februaristaking, had Seyss-Inquart een nieuwe lijst van 'Indische' gijzelaars goedgekeurd (personen dus die gegijzeld konden worden als represaille voor de behandeling van Rijksduitsers in Nederlands-Indië), welke lijst tussen de vijf- en zeshonderd namen telde. Hij was er voorts accoord mee gegaan dat de namen van ca. negenhonderd personen die als anti-Duits bekend stonden, op arrestatielijsten geplaatst werden, en begin maart had hij opdracht gegeven, nog vóór het einde van die maand ca. tweeduizend personen uit te zoeken die men eventueel óók zou kunnen interneren. Wij hebben de indruk dat die lijsten nogal door elkaar gelopen zijn – althans, begin mei '41 waren er alles bij elkaar slechts lijsten gereed met de namen van tweeduizend personen van wie er ca. drie-

¹ Brief, 10 okt. 1965, van J. F. Engers aan J. Presser.

honderd persoonlijke banden met Indië hadden; de resterende ca. zeventienhonderd werden door Seyss-Inquart aangeduid als *'Leute die im früheren politischen aber auch wirtschaftlichen Leben eine Rolle gespielt haben und deren Ausschaltung aus politischen Gründen zweckmässig ist.'*¹ Men moet die lijsten overigens niet zien als een vast gegeven: ze werden voortdurend gewijzigd. Werden groepen tegenstanders gearresteerd (men denke aan het kader van de Anti-Revolutionaire Partij), dan konden talrijke namen door-gestreept worden; er kwamen veelal nieuwe voor in de plaats. Trouwens, min of meer regelmatig kwamen van de *Aussenstellen* van de *Sicherheitspolizei* alsmede van de bureaus der *Beaufragten* nieuwe opgaven binnen van min of meer vooraanstaande personen die zich anti-Duits uitgelaten hadden. Bureaus van de *Wehrmacht* zorgden soms voor overeenkomstige gegevens en men verkreeg die ook van functionarissen van de *NSDAP* alsmede van de NSB.

Het was *Generalkommissar* Schmidt die in een van de eerste maanden van '42 tijdens een bespreking bij Seyss-Inquart het voorstel deed om niet minder dan vijfduizend Nederlanders als gijzelaars te interneren. Harster zei toen dat hij zoveel namen niet bijeen had waarop Schmidt meedeelde dat hij ze dan wel via de NSB zou verzamelen. Tot ergernis van Harster keurde Seyss-Inquart dat goed, Mussert gaf niet zonder gewetensbezwaren zijn zegen aan het project en het gevolg was dat in het gehele land vrij ondergeschikte functionarissen van de NSB, de groepsleiders namelijk, opdracht kregen, aan hun kringleiders opgave te doen van de uitgesproken anti-nationaal-socialistische Nederlanders die hun bekend waren. Zo moest de groepsleider van de groep op het eiland Putten aan de kringleider van de kring Zuidhollandse eilanden 'zo spoedig mogelijk' uit alle gemeenten in zijn groep de namen berichten van 'de drie ergste opstokers met grootste invloed tegen de NSB en de Duitse autoriteiten . . . Ik hoop', schreef de kringleider, 'dat u mij absoluut betrouwbare gegevens zult verstrekken omdat daaraan eventueel grote gevolgen verbonden kunnen zijn.'²

Nu, aan die 'absolute betrouwbaarheid' van de gegevens mankeerde volgens de staf van Harster heel wat! 'Bij nadere controle bleek', aldus een van de *Referenten* van de *Abteilung III (Sicherheitsdienst)*, 'dat de met de opstelling dezer lijsten belaste functionarissen der NSB zich veelal hadden laten leiden door zuiver persoonlijke gevoelens jegens hun landgenoten.'³ Men zou evenwel ook kunnen stellen dat de opdracht, zoals die de groeps-

¹ Brief, 3 mei 1941, van Seyss-Inquart aan von Ribbentrop (*FO/SD*, 84632).

² Brief, z.d. (lente 1942), van de kringleider der NSB te Oostvoorne aan de groepsleider te Spijkenisse (p.v. van W.B. in Doc I-355, a-1). ³ Rijkspolitie Den Haag, groep Den Briel: p.v. inz. H.D. R. (14 nov. 1946), p. 3 (getuige Walther Müller).

leider op het eiland Putten bereikte, er onvermijdelijk toe moest leiden dat de NSB-functionarissen meer aandacht zouden besteden aan de 'opstokers tegen de NSB' dan aan de 'opstokers tegen de Duitse autoriteiten'. Hoe dat zij – er kwamen in de maanden februari en maart bij Harsters bureau lange lijsten binnen die de gijzelingsvoorstellen bevatten van de leiders der *Aussenstellen*; dezen hadden op hun beurt met de *NSDAP*, de *Wehrmacht* en de NSB contact gehad. Die lijsten werden in de maanden die volgden, nog aangevuld. De definitieve keuze werd door het bureau van Harster verricht; wij nemen aan dat zij door Seyss-Inquart persoonlijk goedgekeurd werd. De *Reichskommissar* moet er zich van bewust zijn geweest dat het met één slag als gijzelaars arresteren van ca. vierhonderdzestig voor-
aanstaande Nederlanders een uiterst belangrijke politieke ingreep vormde.

Elke *Aussenstelle* kreeg tijdig opgave, wie in het betrokken ressort gearresteerd moesten worden. De actie vond in het gehele land op 4 mei plaats, bijna twee weken dus vóór de bekendmaking. Alle arrestanten werden die 4de mei overgebracht naar het Kleinseminarie 'Beekvliet' bij St. Michielsgestel in Noord-Brabant. Zij vormden een uiterst gemengd gezelschap.¹ De beroepen en woonplaatsen van de eerste twintig arrestanten uit de naamlijst luiden: advocaat, Aerdenhout (dat was mr. Aberson, de gewestelijke commissaris Noord-Holland van de Nederlandse Unie); advocaat, Middelburg; koopman, Den Briel (de groepsleider van de NSB op Putten had zijn werk niet voor niets verricht!); kommissie ter secretarie, Gennep; leraar, Den Haag; ambtenaar Nederlandse Bank, Amsterdam; onderwijzer, Schiedam; oud-hoofdredacteur *Fries Dagblad*, Leeuwarden (H. Algra, wiens blad zich na het Journalistenbesluit opgeheven had); makelaar, Amsterdam; arts, Amersfoort; hoogleraar, Amsterdam (prof. Asselbergs); hoofdopzichter Gemeentewaterleiding, Amsterdam; directeur van het bureau van de Rooms-Katholieke Middenstandsbond, Den Haag; maatschappelijk werker, Rotterdam (mr. R. Baelde die enkele maanden later gefusilleerd zou worden); administrateur gemeentesecretarie, Amsterdam; predikant, Drachten; gemeentesecretaris, Goes; predikant, Driebergen (dr. W. Banning); hoogleraar, Leiden (prof. dr. J. A. J. Barge) en advocaat, Sittard. Geïnterneerd werden voorts Eindhoven, ds. Gravemeyer en enkele Tweede-Kamerleden, onder wie mr. Joekes en mr. Kortenhorst. In het algemeen kan men zeggen dat de *Sicherheitspolizei* (en dat lag ook voor de hand) haar slachtoffers vooral gekozen had in die kringen waarin men in '41 geweigerd had, aan

¹ Men vindt de volledige naamlijst in het *Gedenkboek Gijzelaarskamp 'Beekvliet'* (1947), p. 351–76. Deze lijst bevat evenwel ook namen van personen die soms eerder, soms later gearresteerd werden en aan de groep in 'Beekvliet' werden toegevoegd.

de initiatieven van de bezetter medewerking te verlenen. De Nederlandse Unie en de vakbeweging waren onder de gijzelaars sterk vertegenwoordigd. Naast Algra waren uit de wereld van de pers ook enkele andere weerstrevenden opgepakt.

Het bleef niet bij deze eerste actie. Ruim twee maanden later, medio juli, volgde een tweede. Daarbij werden in alle delen des lands een kleine achthonderd gijzelaars gearresteerd die, niet ver van St. Michielsgestel, in het Grootseminarie te Haaren geconcentreerd werden. Waarom de bezetter die tweede actie niet met de eerste heeft laten samenvallen, is ons niet duidelijk. Misschien waren er, naar verhouding, onder de slachtoffers van de eerste wat meer 'vooraanstaanden' dan onder die van de tweede, maar een wezenlijk verschil hebben wij niet kunnen ontdekken. Wij geven uit de naamlijst¹ de beroepen en woonplaatsen van de eerste twintig uit de groep der op 13 juli gegijzelden: ambtenaar openbaar ministerie, Vught; bedrijfsleider, Enschede; gepensioneerd inspecteur lager onderwijs, Wassenaar; chirurg, Amersfoort; directeur gemeentewerken, Schiedam; directeur gemeentewerken, Maas-luis; advocaat, Rotterdam; architect, Den Haag; employé, Scheveningen; gepensioneerd Indisch bestuursambtenaar, Rijswijk; bouwkundige, Amsterdam; gepensioneerd ambtenaar, Sluis; distributie-ambtenaar, Amsterdam; musicus, Utrecht, en musicus, Amsterdam (de gebroeders Hendrik en Willem Andriessen); gemeente-ambtenaar, Den Haag; advocaat, Amsterdam; directeur verzekeringsmaatschappij, Laren; student, Wassenaar; advocaat, Enschede.

In tegenstelling tot de groep van 4 mei beschikken wij met betrekking tot die van 13 juli over nadere algemene gegevens, zij het dat die gebaseerd zijn op een telling die enkele weken later (3 augustus) verricht werd, toen, met een groot aantal vooraanstaanden uit het bedrijfsleven, ook de meeste boven-zestigjarigen, de ernstig zieken en anderen uit de gijzeling ontslagen waren; vijfhonderdnegen-en-negentig gijzelaars waren overgebleven.² Hun beroepsindeling zag er als volgt uit: leiders van grote ondernemingen: 125; van kleine: 25; employé's uit het bedrijfsleven: 55; land- en tuinbouw: 7; vrije beroepen: 133; onderwijs: 60 (daaronder achttien hoogleraren, onder wie de Leidse historicus Huizinga); openbare dienst behalve onderwijs: 103; geestelijken: 57; vakbonden: 3 (zij hadden op 4 mei al hun beurt gekregen); studenten: 5; en zonder beroep of onbekend: 26. Naar verhouding waren per provincie de meeste gijzelaars afkomstig uit Zeeland, Noord-Brabant, Limburg en Overijssel, de minste uit Groningen, Drente en Friesland.

¹ *Gedenkhoek Gijzelaarskamp Haaren* (1947), p. 277-87. Ook voor deze naamlijst geldt wat wij bij die van St. Michielsgestel opmerkten. ² Gegevens a.v., p. 15-18.

Weer bevonden zich verscheidenen die in de Unie actief geweest waren, onder de gijzelaars: Homan en de Quay, maar ook Groeninx van Zoelen en óók 'Bus van de Unie' – de districtschef van de Unie uit Maastricht, H. Bus, omtrent wie wij in ons eerste hoofdstuk een dialoog van enkele NSB'ers weergaven waarbij opgemerkt werd: 'Het concentratiekamp is al voor hem klaar'. Alleen al uit Noord-Holland werden tien burgemeesters gegijzeld, onder wie de burgemeester van Enkhuizen, Haspels, die zich zo verzet had tegen de scheiding tussen Joodse en niet-Joodse leerlingen bij het onderwijs. Aan die tien was verzocht, voor een bespreking met hun commissaris, de NSB'er mr. Backer, naar Haarlem te komen; daar liet Seyss-Inquarts *Beaufragter* hen arresteren.

De *Sicherheitspolizei* kreeg niet allen die als gijzelaar gezocht werden, in handen. Plaatselijk kon het ophalen van diegenen die op de lijsten stonden, vele uren in beslag nemen. Er deden zich gevallen voor waarbij candidaat-gijzelaars toevallig niet thuis waren, andere waarbij dezen, telefonisch of anderszins gewaarschuwd, ontsnapten. Tot die laatste behoorde prof. Schilder die in allerijl Kampen verliet, met de Kamperboot het IJsselmeer overstak en onderdook in Amsterdam.

★

Anders dan met de gijzelaars van 4 mei geschied was, werd het aantal van hen die op 13 juli geïnterneerd waren, niet gepubliceerd. Een bekendmaking van Christiansen die in alle avondbladen van 13 juli verscheen, berichtte slechts dat 'een vrij groot aantal inwoners des lands' gevangen gezet was. 'De lijst met de namen der gijzelaars zal gepubliceerd worden', heette het verder (die publikatie is niet doorgestaan). 'Deze gijzelaars', aldus het dreigement, 'zullen bij daden van sabotage der bevolking aangepakt worden. Zij staan borg met hun leven.' In diezelfde avondbladen verscheen tevens een verordening van Seyss-Inquart¹ waarbij de doodstraf, reeds afgekondigd voor praktisch alle illegale daden, uitgestrekt werd tot diegenen die van dergelijke daden of hun voorbereiding kennis kregen en daarvan niet onverwijld mededeling deden aan instanties van de *Sicherheitspolizei* of van de *Wehrmacht*; tevens werd bepaald dat politiemannen bij het bedrijven van daden van verzet zich voor SS-rechtbanken zouden moeten verantwoorden. Rauter zag het als een belangrijke stap voorwaarts dat hij daarmee de gehele Nederlandse politie onder de *SS-Gerichtsbarkeit* gebracht had.

¹ VO 75/42 (*Verordeningenblad*, 1942, p. 364-65).

Weer moest de pers de bevolking tot gehoorzaamheid aanmoedigen – weer deed zij zulks. *De Telegraaf*, nu onder hoofdredactie van Fraenkel in plaats van Goedemans, plaatste een hoofdartikel waarin tot ‘een waardig en correct gedrag’ opgeroepen werd. Het blad haalde daarbij met verloop van de Duitsers een passage aan uit de uitzending van ‘De Brandaris’ van 3 juli waarin naar aanleiding van een begin juni in *De Telegraaf* verschenen bericht over de begrafenis van zes NSB’ers die bij een bombardement om het leven gekomen waren, gezegd was:

‘Deze Quislings hebben geluk gehad. Want later krijgen de anderen geen begrafenis meer. Hun zal het gaan zoals een aangespoelde NSB’er die ‘*Heil Hitler*’ riep, nadat men kunstmatige ademhaling op hem had toegepast. De omstanders riepen ‘Houzee’ en gooiden hem weer in het water. Dat wordt het lot van de andere Hollandse Quislings.’¹

Het lijkt ons aannemelijk dat dit citaat, in tegenstelling tot wat de Duitsers verwachtten, door velen niet met verontwaardiging maar met warme instemming gelezen werd. De haat tegen de bezetter en zijn handlangers was van maand tot maand gegroeid.

Publieke opinie

Wanneer wij dan nu, zij het met aarzeling, de gemoedstoestand gaan schetsen waarin, met uitzondering van de NSB’ers, van de overige Duitsgezinden en van de volmaakt onverschilligen, de Nederlanders in de lente en vroege zomer van ’42 verkeerden, dan betekent dit dat wij in feite terug gaan zien op het gehele relaas dat wij in dit deel van ons werk ontvouwd hebben. Niet op alle aspecten! Wij hebben er immers naar gestreefd, niet alleen de gebeurtenissen maar ook hun achtergronden in het Duitse en Nederlandse milieu weer te geven en die gebeurtenissen ook in elke kring der samenleving in hun effect te schetsen – maar die achtergronden en die gevolgen, en als regel ook de precieze wijze waarop de gebeurtenissen zich afgespeeld hadden, waren aan de brede massa onbekend. In het bijzonder gold dat voor de materie die wij in de twee aan de illegaliteit gewijde hoofdstukken (*De illegaliteit* en *Contact met Londen*) behandeld hebben. De brede massa wist dat er ondergrondse organisaties bestonden en dat er illegale daden bedreven werden, maar zij ontleende haar kennis uitsluitend aan de schaarse Duitse

¹ *De Telegraaf*, 14 juli 1942.

bekendmakingen inzake het fusilleren of anderszins straffen van verzetsstrijders en die bekendmakingen gaven nimmer bijzonderheden.

Wat wist men wèl?

Men wist dat de bezetter alles op alles zette om Nederland te nazificeren. Eerst waren de traditionele politieke partijen opgeheven, nadien de Nederlandse Unie en Nationaal Front. Gemeenteraden en provinciale staten kwamen niet langer bijeen. De NSB werd op tal van wijzen gepousseerd; straffeloos kon haar WA maandenlang een ergerniswekkende straatteur bedrijven; vrijwel geen week ging voorbij of men las dat NSB'ers op belangrijke posten in het bestuursapparaat benoemd waren, eind '41 was de NSB bovendien tot enig toegelaten politieke partij uitgeroepen. Dagelijks stond men voorts bloot aan Duitse propaganda; van de dagbladen, die belangrijk in aantal waren verminderd, waren de meeste het inzien niet meer waard, en wie de Nederlandse radio aanzette, kreeg diezelfde propaganda in andere vormen te horen. Daarnaast wist men dat de bezetter op het terrein der maatschappelijke organisaties diep ingegrepen had en een reeks nieuwe organisaties had geschapen (het Nederlandse Arbeidsfront, de Nederlandse Landstand, de Nederlandse Kultuurkamer, om slechts de belangrijkste te noemen) die stuk voor stuk manifestaties waren van het nationaal-socialisme. Tal van verenigingen waren opgeheven. Maar niet alleen in organisatorisch verband, ook persoonlijk voelde men zich bedreigd – bedreigd (dat gold speciaal voor de arbeiders) door eventuele uitzending naar Duitsland, – bedreigd door verordeningen die op elke uiting van verzet zware straffen stelden. Men werd daarenboven in zijn dagelijks bestaan gehinderd door het persoonsbewijs dat men steeds bij zich moest hebben. Men wist óók, zij het slechts in hoofdlijnen, wat er met de Joden geschiedde: dat zij in een maatschappelijk isolement gedreven werden en dat hun alles wat zij op economisch gebied opgebouwd hadden, successievelijk ontroofd werd.

Binnen het geheel van het volk nu, waren er belangrijke groepen die zich, afgezien nog van de Joden, door extra-maatregelen getroffen voelden: de communisten die zich het object wisten van een meedogenloze vervolging; de anti-revolutionairen aan wie bekend was dat een groot deel van hun voormannen, onder hen Colijn, gearresteerd was; de protestanten die strijd moesten leveren voor de vrijheid van het bijzonder onderwijs; de katholieken die beseften dat de bijl gelegd was aan hetgeen zij sinds het midden van de negentiende eeuw hadden kunnen opbouwen – voor al deze volksgroepen was de onderdrukingspolitiek van de bezetter een realiteit.

Er kwam bij dit alles nòg een belangrijke factor die wij eerst in een volgend deel in bijzonderheden zullen beschrijven, maar die hier toch aangestipt moet worden: de toenemende moeilijkheden in het dagelijks bestaan, de daling

van de levensstandaard. De lonen bleven gelijk, de prijzen stegen: het reële loon verminderde dus. Meer en meer eerste levensbehoeften kwamen 'op de bon'. Dat betekende dat men in elke winkel steeds langer moest wachten. In april '41 waren de aardappelen gerantsoeneerd; daarop volgden in ruim een jaar jam, cacao, alle suikerwerken en chocolade, en sigaren, sigaretten en tabak. Koffie en thee waren niet langer in de distributie verkrijgbaar. Wat men per artikel als rantsoen toegewezen kreeg, werd, zij het in langzaam tempo, steeds kleiner. Meer dan de helft van alle kostwinners verdiende overigens niet voldoende om voor zich en hun gezin het 'distributiepakket', zoals het heette, inderdaad aan te schaffen. Nieuwe kleding en nieuw schoei- sel waren steeds moeilijker te krijgen. Fietsbanden waren zeer schaars geworden. Wie een particuliere auto bezat, had die als regel in '40 al op stal moeten zetten. Trams, bussen en treinen raakten overvol.

Al die materiële problemen waren geaccentueerd door de uitzonderlijk strenge winter van '41 op '42; deze zou in normale omstandigheden al veel misère veroorzaakt hebben, maar die misère was belangrijk groter geworden doordat zich in de herfst van '41 schaarste aan steenkolen had gemanifesteerd die er toe geleid had dat men aan huisbrand veel minder had ontvangen dan men nodig had. In februari '42, toen het al meer dan een maand hard vroom (in hele streken van het land lag een halve meter sneeuw!), had de overheid zelfs de distributie van alle huisbrand moeten onderbreken. De gas- en electriciteitsrantsoenen waren al in de zomer van '41 met een kwart verminderd, van begin februari tot begin april '42 kon men vrijwel in het gehele land van drie tot vijf uur 's middags en van negen uur 's avonds tot zes uur 's morgens in het geheel geen gas krijgen. En eenieder besefte: hoe langer de oorlog duurt, des te groter zullen die moeilijkheden worden.

Waar hield men zich aan vast? Toch in de eerste plaats aan het vertrouwen dat de macht van de bezetter binnen afzienbare tijd gebroken zou worden. Van dat vertrouwen wilde men, telkens opnieuw, een bevestiging horen in hetgeen de Londense radio aan berichten en commentaren gaf. Het was die radio evenwel niet mogelijk, van nederlagen overwinningen te maken, en het sprak vanzelf dat die nederlagen niet zonder effect bleven op de stemming in bezet gebied. Men reageerde daarbij overigens nooit op het beeld van de oorlog in zijn totaliteit: één overwinning van de bondgenoot was voldoende om het effect van drie of vier overwinningen van de vijand teniet te doen.

Na de uitbarsting van optimisme waartoe in maart '41 de omzwaai in Joegoslavië geleid had, was de stemming in de lente en voorzomer van '41 labiel gebleven, maar (men denke aan de talrijke anti-Duitse symbolen die openlijk gedragen werden) met een sterk element er in dat misschien nog het best weergegeven kan worden met de woorden: 'We laten ons niet

kisten!' Hitlers invasie van de Sowjet-Unie (22 juni '41) leidde tot nieuwe explosies van optimisme, maar dat optimisme vervluchtigde toen de Engelsen in het westen niets ondernamen en het er naar uit ging zien dat de Duitsers een einde zouden maken aan de georganiseerde weerstand van de Russische legers. Pas tegen het einde van het jaar, toen duidelijk werd dat Hitler te hoog gegrepen had, ontving het optimisme weer een stimulans; nòg een stimulans ontving het toen (8 december '41) de Verenigde Staten aan de grote strijd gingen deelnemen. Menigeen verwachtte er wonderen van. Die bleven uit. Integendeel, Indië ging verloren en tot aan de '1000-bommenwerpers-aanvallen' op enkele Duitse steden geschiedde er op het Europese strijdtoneel in de eerste helft van '42 eigenlijk niets dat men zou kunnen interpreteren als een aankondiging van Duitslands spoedige nederlaag.

Juist tegen die achtergrond vormden de maatregelen welke de bezetter in de lente van '42 nam, een zware belasting voor het moreel. De aangekondigde dwangarbeid in Duitsland, het fusillieren eerst van Sneevliet en de zijnen, daarna van twee-en-zeventig, vervolgens nog eens van vier-en-twintig verzetsmannen, het listig grijpen van nagenoeg het gehele militaire beroepskader, het in gijzeling nemen van vele honderden min of meer vooraanstaande Nederlanders – dat alles versterkte bij de massa des volks het intense verlangen waarmee zij naar de bevrijding uitkeek. Zag die massa op de winter van '41 op '42 terug, dan begreep zij wel dat de Engelsen en Amerikanen *toen* niet tot grootscheepse landingsoperaties in Europa hadden kunnen overgaan; zij realiseerde zich dat de wintermaanden daar ongeschikt voor waren. Maar, zo meende zij: de zomer van '42 moest en zou het begeerde Tweede Front brengen! *Vrij Nederland* sprak al in april van 'de invasiepsychose die op het ogenblik onder het Duitse bezettingsleger en onder ons volk heerst' – hooggespannen verwachtingen waren dat, die overigens door de redactie in wezen gedeeld werden. 'Wanneer nu', zo schreef zij,

'het Duitse legerapparaat in het oosten aan handen en voeten zal zijn gebonden en het Duitse volk met angstige spanning het gelaat naar het oosten zal hebben gericht, verwachten wij in West-Europa gebeurtenissen die het begin van het einde van Hitlers rijk betekenen . . . De Russische perschef Losowski (zei) kortgeleden . . . : 'In deze oorlog zijn nog veel dingen onzeker, maar één ding staat vast: dat Hitler-Duitsland in 1942 zal worden vernietigd.'¹

Sprekend tot bezet gebied, wekte koningin Wilhelmina op 22 mei tot voorzichtigheid in het illegale werk op: 'Een onvoorzichtig woord kan',

¹ *Vrij Nederland*, II, 13 (21 april 1942), p. 5.

zei zij, 'uzelf en anderen in gevaar brengen, het kan het belangrijke werk schaden dat in de naaste toekomst op u wacht.' 'In de naaste toekomst!' Zulk een formulering versterkte bij tallozen die er van vernamen, het vertrouwen dat de bevrijding niet veel maanden op zich zou laten wachten. En slechts enkele weken later, op 11 juni, hoorde men uit de Londense radio dat tussen de regeringen van de Verenigde Staten, Engeland en de Sowjet-Unie 'volledige overeenstemming bereikt (was) met betrekking tot de dringende taak om in 1942 een Tweede Front in Europa te doen ontstaan.' 'Deze mededeling', aldus weer *Vrij Nederland*,

'is slechts voor één uitlegging vatbaar, nl. dat in 1942 een tweede front zal worden geopend. Wanneer? Zodra de tijd daartoe rijp is . . ., zodra dus het Duitse leger murw is door de Engels-Amerikaanse bombardementen die zeer binnenkort zullen losbarsten.'¹

Trouwens, Radio Oranje had er zich op 11 juni weliswaar van onthouden, de formulering inzake 'de dringende taak om in 1942 een Tweede Front in Europa te doen ontstaan', zo te interpreteren als *Vrij Nederland* deed, maar wat de regeringsomroep zei, klonk in feite niet veel minder optimistisch: 'Na meer dan twee jaar ten hemel schreiende onderdrukking, zien (wij) op de dag waarop overeenstemming is aangekondigd inzake dat ene vraagstuk hetwelk ons allen dag en nacht beheerst: het tweede front, waarlijk de zon der bevrijding rijzen boven de kim.'²

★

Ruim een maand later, op 15 juli, vertrok uit ons land de eerste trein met Joden die gedeporteerd werden. Hun bestemming was Auschwitz.

¹ A.v., 16 (23 juni 1942), p. 4. ² Deze tekst was door mij geschreven.

Naar de 'Endlösung'

Wanneer is de opdracht uitgegaan tot de *Endlösung der Judenfrage*, d.w.z. tot de fysieke vernietiging van alle in Europa levende Joden?

Daar is geen precieze datum voor op te geven; zulk een datum zou ook maar van betrekkelijke waarde zijn: die opdracht vormde niet meer dan het eindpunt van een lang proces. Wat Hitler persoonlijk betreft, mag men aannemen dat het denkbeeld dat men de Joden eigenlijk diende uit te roeien, al sinds de eerste wereldoorlog in hem leefde; toen hij in '33 *Reichskanzler* werd, zal hij, zo hij daar bij stilstond, wel beseft hebben dat het hem voorlopig niet mogelijk was, dat denkbeeld te verwezenlijken. Het beleid van het Derde Rijk werd er op gericht, de Duitse Joden tot emigratie te bewegen. Dat was in zekere zin inconsequent. Want wie er, gelijk de rechtgeaarde nationaal-socialist, van overtuigd was dat 'de Jood' een element van bederf vormde in elke menselijke gemeenschap, moest wel tot de conclusie geneigd zijn dat er slechts één middel was om de mensheid definitief van die 'pest' te verlossen: massale uitroeiing. Het was of Hitler er naar haakte. Wij herinneren nog eens aan de woorden die hij op 30 januari '39 in de *Reichstag* sprak:

'Wenn es dem internationalen Finanzjudentum in und ausserhalb Europas gelingen sollte, die Völker noch einmal in einen Weltkrieg zu stürzen, dann wird das Ergebnis nicht der Sieg des Judentums sein, sondern die Vernichtung der jüdischen Rasse in Europa!'

Wie eventueel met de supervisie op de organisatie dier 'Vernichtung' belast zou worden, stond voor Hitler toen al vast: Reinhard Heydrich, de *Chef der Sicherheitspolizei und des SD*.¹ Zes dagen voor Hitler in de *Reichstag* sprak, had hij een decreet ondertekend (het stuk is niet bewaard gebleven²) waarin aan Heydrich de taak toevertrouwd werd, 'die *Judenfrage in Form der Auswanderung oder Evakuierung einer den Zeitverhältnissen entsprechend möglichst günstigen Lösung* zuzuführen.' 'Auswanderung' dus – of 'Evakuierung'.

¹ Wij lopen met die aanduiding iets op de feiten vooruit. Begin '39 waren de *Sicherheitspolizei* (een staatsinstelling) en de *Sicherheitsdienst* (een partij-instelling) nog niet samengevoegd. Die samenvoeging kwam 12 oktober '39 tot stand. Voordien was Heydrich *Chef der Sicherheitspolizei* en *Chef des SD-Hauptamts*. ² Het decreet wordt geciteerd in de brief, 31 juli 1941, van Goering aan Heydrich (*IMT*, dl. XXVI, p. 266-67).

Dat laatste woord zou in '41 en '42 herhaaldelijk gebruikt worden als camouflageterm voor de massale uitroeiing.

Wij menen dat Hitler in januari '39 nog niet duidelijk voor de geest stond, met welke methoden hij die uitroeiing moest bewerkstelligen. Waar het op aan kwam, was dat de geesten van velen er in een jarenlange propaganda rijp voor waren gemaakt. Die velen waren de '*Vernichtung der jüdischen Rasse*' gaan zien als een heilzaam ingrijpen waardoor men niet alleen 'het Jodendom' zou doen verdwijnen maar zich tegelijkertijd los zou maken van de zedelijke normen die het Oude en Nieuwe Testament aan de mensheid geschonken hadden.¹ Het nationaal-socialisme was een nieuwe heilsleer en de 'vernietiging van het Joodse ras' (die de 'vernietiging van de Joodse geest' zou inhouden) vormde daar een wezenlijk onderdeel van.²

Uitvoerbaar werd die vernietiging pas toen Hitler half Europa onder de voet gelopen had en durfde verwachten dat zijn bondgenoten bereid zouden zijn, hem 'hun' Joden uit te leveren. Al na de eerste van zijn veldtochten, die in Polen, ging hij er over denken, op welke wijze hij het besluit dat hij in zijn uitspraak van 30 januari '39 neergelegd had, kon verwezenlijken: een *Endlösung* dus. Het zou onjuist zijn, dat begrip te vereenzelvigen met de massamoord in gaskamers. Er zijn aanvankelijk andere vormen van *Endlösung* overwogen. In de herfst van '39 stond het in elk geval reeds vast dat men uiteindelijk uit alle door Duitsland bestuurde of alsnog te veroveren

¹ Wij kunnen hier talloze voorbeelden van geven. Twee dunken ons voldoende. Wij citeren dan, om te beginnen, uit een toespraak die eind november '43 gehouden werd door de leider van een der SS-Standaarden in Nederland: 'Het is de eeuwige jood die onrust en verdeeldheid onder de mensen heeft gezaaid om te kunnen heersen... Roosevelt is een hogegraads-vrijmetselaar, omgeven door joodse raadgevers in wier handen hij een willig werktuig is. Zo ook Churchill en consorten... Het kapitalisme wordt helemaal door joden beheerst... Het is de eeuwige jood die zijn broeder naast zich als kapitalist, als vrijmetselaar, als communist aan de conferentietafel ziet zitten... De kerk is in wezen ook op joodse leest geschoeid... Wij kunnen niet de Tien Geboden aanvaarden... Deze voorschriften waren nodig voor een volkomen gedegeneerd volk als het joodse volk... Eigenlijk wat heeft het Christendom op het Germanenvolk nooit gehad... De Führer Adolf Hitler (is) de grootste mens aller tijden.' (Toespraak, 24 nov. 1943, van J. Tj. S. van Efferen, leider van de 1ste SS-Standaard, Groningen, Doc. I-408, a-6). Als tweede voorbeeld kiezen wij een passage uit een brief die een jeugdige NSB'er in oktober '43 aan zijn verloofde schreef: 'Zoals de Joden hun messias verwachten, zoals de Christenen Jezus zien, zo moeten wij (als Germanen) de Führer zien.' (brief, 20 okt. 1943 van H. S. aan mej. E. S. (Doc I-1539, a-2)) ² Vandaar ook een uittaling als van Seyss-Inquart in een brief aan Bormann: '*Die Entfernung der Juden muss von den Niederländern als ein Wohlthat aufgefasst werden.*' (brief, 21 jan. 1943, van Seyss-Inquart aan Bormann, p. 4, Neur. doc. D-60).

landen de Joden zou evacueren. De bedoeling was daarbij niet, hun in het gebied waar zij geconcentreerd zouden worden, de mogelijkheid te bieden tot iets dat op een normaal bestaan zou lijken – integendeel: dat reseruaat zou zodanig gekozen worden dat de meeste Joden er door natuurlijke oorzaken zouden sterven; het zou met het wezen van de nationaal-socialistische rassenleer in strijd zijn geweest indien men de overlevenden, de sterksten, dan ongemoeid zou hebben gelaten. Het laat zich dus verdedigen dat die reseruaats-oplossing (wel eens aangeduid als de '*territoriale Endlösung*') niet wezenlijk verschild zou hebben van wat in feite de *Endlösung* werd. Bij die '*territoriale Endlösung*' werd successievelijk aan verschillende gebieden gedacht: eind '39 aan een gebied in het westelijk deel van Zuid-Polen, en begin '40 aan de streek van Lublin, verder oostwaarts. In de zomer van '40, toen Berlijn nog meende, dat Engeland het hoofd in de schoot zou leggen, werd in beginsel min of meer besloten, alle Joden uit Europa naar het eiland Madagascar over te brengen. Aan dat eiland had men in de jaren '30 reeds herhaaldehjk in antisemitische publikaties die reseruaatsfunctie toegedacht. Of de Nazileiders, als zij er de kans toe gekregen hadden, dat plan inderdaad uitgevoerd zouden hebben, is onzeker. Zij kregen evenwel die kans niet: Engeland vocht door. Nadien werd de *Endlösung* gekoppeld aan de militaire operatie welke Hitler van de herfst van '40 af ging voorbereiden en die hij als de culminatie zag van zijn gehele beleid: de verovering van Europees Rusland. Daarmee zou, zo meende hij, de *europäische Grossraum* ontstaan, bestand tegen aanvallen van buiten af, beheerst door Duitsers – en vrij, vrij voor alle tijden, van Joden.

Al in een eerder hoofdstuk maakten wij er melding van dat in de lente van '41 door het *Reichssicherheitshauptamt* vier z.g. *Einsatzgruppen* gevormd werden die tot taak kregen, in de te veroveren delen van de Sowjet-Unie niet alleen leden van de communistische partij en van de Russische intelligentsia uit te roeien maar ook, en in de eerste plaats, Joden.¹ De opdracht daartoe werd niet op schrift gesteld; zij werd aan de commandanten van de *Einsatzgruppen* louter mondeling verstrekt. Die commandanten waren allen hoge *SS*-officieren uit de sectoren van de *Sicherheitspolizei* of de *Sicherheitsdienst* die als bijzonder betrouwbaar golden. De *Einsatzgruppen* zelf telden elk tussen de vijfhonderd en duizend man, van wie de meesten aangewezen waren uit de rijen van de *Sicherheits- en Ordnungspolizei*, soms ook van de *Waffen-SS*. Veelal geholpen door militiekorpsen die ter plaatse uit anti-

¹ Door *Einsatzgruppe A* werden van eind juni tot eind november 1941 neergeschoten: 1064 communisten, 56 partizanen, 653 geesteszieken, 44 Polen, 28 Russische krijgsgevangenen, 5 Zigeuners, 1 Armeniër – en 136 421 Joden.

semietische elementen gerecrueteerd werden, sloegen die *Einsatzgruppen* na de 22ste juni in westelijk Rusland aan het moorden. In stad na stad, in dorp na dorp werden de Joden opgeroepen, naar een executieplaats gebracht en daar neergeschoten, als regel aan de rand van immense kuilen die zich de een na de ander met lijken vulden. Hier en daar werden door de *Einsatzgruppen* ook vergassingsauto's gebruikt: vrachtauto's die men met Joden volpropte die vervolgens om het leven gebracht werden doordat men de uitlaat met de laadruimte verbond. Men schat dat door de *Einsatzgruppen* in totaal meer dan een miljoen Russische Joden vermoord werden.¹

Het zou onjuist zijn, dit optreden van de *Einsatzgruppen* als een geïsoleerde operatie te zien; het was onderdeel van de *Endlösung*, de eerste fase als het ware, en het spreekt dan ook vanzelf dat Hitler in diezelfde maanden van '41 waarin hij de *Einsatzgruppen* liet formeren, ook voorbereidende maatregelen ging treffen om de *Endlösung* tot alle overige door Duitsland bezette gebieden en tot Duitsland zelf uit te strekken. Besloten werd, 'die Vernichtung der jüdischen Rasse in Europa' te doen plaatsvinden in en vlakbij bezet Polen. Om te beginnen woonde daar veruit het grootste aantal Joden; bovendien zou men er door de grote afstanden beschermd zijn tegen ontdekking van hetgeen bedreven werd. Wat men zich voorstelde te ondernemen, vormde met dat al een gigantische taak. Uit een lange reeks van landen zou men miljoenen Joden naar de uitroeiingscentra moeten transporteren, zulks in een zodanig tempo dat men daar continu aan het werk zou kunnen blijven. Te voorzien viel, dat zich alleen al op transportgebied talrijke moeilijkheden zouden voordoen. Daarnaast zou het noodzakelijk zijn om in elk land waaruit men de Joden wilde wegvoeren, één of meer centra te scheppen, doorgangskampen, waarin men, alweer als een continu proces, de Joden uit dat land zou samenbrengen. Er was voor dat alles een organiserend centrum nodig, een permanente staf, die geen andere taak zou hebben dan er voor te zorgen dat voortdurend voldoende slachtoffers naar de uitroeiingscentra gevoerd zouden worden. Uit Hitlers geheim decreet van januari '39 vloeide voort dat die taak zou komen te ressorteren onder Heydrich. Er moest dus in '40 en '41 binnen het door Heydrich geleide *Reichs-*

¹ Niet alle Russische Joden werden door de *Einsatzgruppen* geliquideerd. Er werden ook in de bezette delen van de Sowjet-Unie ghetto's gevormd waarin de Joden met een gele ster niet alleen op de borst maar ook op de rug, onder Joodse Raden gesteld werden. In 1942 werd een groot deel van die ghetto's uitgemoord, in de zomer van '43 werden de overlevende Joden in arbeidskampen geconcentreerd die niet veel van concentratiekampen verschilden. Uit die arbeidskampen werden in '44 enkele tienduizenden zowel uit bezet Rusland als uit bezet Polen naar het westen geëvacueerd waar zij in de eigenlijke concentratiekampen terecht kwamen.

sicherheitshauptamt een nieuwe dienst opgebouwd worden die, ter uitvoering van de hem verstrekte opdracht, zelf opdrachten zou moeten verstrekken aan alle Duitse bestuursinstanties in Duitsland en in de bezette landen. De competentie moest duidelijk aangegeven worden. Zij werd dat doordat Goering in zijn kwaliteit van *Bevollmächtigter für den Vierjahresplan* op 31 juli '41 aan Heydrich, de *Chef der Sicherheitspolizei und des SD*, schriftelijk instructie gaf, 'alle erforderlichen Vorbereitungen in organisatorischer, sachlicher und materieller Hinsicht zu treffen für eine Gesamtlösung der Judenfrage im deutschen Einflussgebiet in Europa.'¹

Begonnen die 'Vorbereitungen' dan eerst na deze brief, d.w.z. na de 31ste juli? Bepaald niet. Zij waren al maanden gaande. Hadden zich daarbij wellicht competentiegeschillen voorgedaan? Dat is alleszins denkbaar. Daar moest die brief een einde aan maken. De verdere 'Vorbereitungen' zouden trouwens nog maanden in beslag nemen. Joden konden bijvoorbeeld nog legaal ontsnappen. Bezaten zij een visum van een land dat bereid was, hen op te nemen, dan was het hun ook in de zomer en in de vroege herfst van '41 soms nog mogelijk, het Duitse machtsgebied te verlaten.² Eerst bijna drie maanden na Goerings brief, op 23 oktober '41, werd die emigratie nagenoeg geheel verboden. Himmler bepaalde namelijk op die datum door middel van een *Runderlass* dat aan Joden emigratie zou worden toegestaan 'lediglich in ganz besonders gelagerten Einzelfällen, zum Beispiel bei Vorliegen eines positiven Reichsinteresses' (dat kon zich voordoen wanneer de betrokkenen een hoog bedrag aan buitenlandse deviezen wilden afstaan); overigens luidde de nieuwe instructie, 'dass die Auswanderung von Juden mit sofortiger Wirkung zu verhindern ist; die Evakuierungsmassnahmen' (de transporten naar de uitroeiingscentra) 'bleiben hiervon unberührt.'³

De val was dicht.

★

¹ Men vindt deze tekst o.m. geciteerd in het uitstekende overzicht van H. Krausnick: 'Judenverfolgung' in: *Anatomie des SS-Staates*, dl. II (1965), p. 372. ² Eind mei '41 had de *Sicherheitspolizei* in België en Frankrijk opdracht gekregen, de emigratie van Joden uit die twee landen te verhinderen. Dit geschiedde teneinde de emigratie van kleine groepen Joden uit Duitsland niet te bemoeilijken en 'im Hinblick auf die zweifellos kommende Endlösung der Judenfrage'. (Erlaas, 20 mei 1941, van het *RSHA* aan alle *Staatspolizeistellen* en aan de *Beauftragten des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD für Belgien und Frankreich*, Neur. doc. NG-3104, aangehaald a.v., p. 371-72).

³ Aangehaald a.v., p. 373.

Na de *Anschluss* van Oostenrijk (maart '38), in de fase dus waarin Duitsland de Joden nog forceerde te emigreren, had een betrekkelijk ondergeschikt SS'er, SS-Obersturmführer Eichmann, in Wenen een nieuw systeem toegepast om die emigratie te bevorderen. Talrijke vermogende Joden van wie velen in concentratiekampen opgesloten waren, wensten te emigreren. Zij moesten daartoe verlot aanvragen via een door Eichmann geleid bureau, de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. Welnu, dat bureau verleende slechts zijn bemiddeling indien de betrokkenen uit hun vermogen aan het Duitse Rijk niet alleen een flink bedrag afstonden voor het uitreisvisum dat zij zelf kregen, maar ook een minstens zo groot bedrag voor de emigratie van onvermogende Joden. Het tempo van de emigratie werd hierdoor verhoogd. Dat trok de aandacht.

Otto Adolf Eichmann was in 1906 in het Ruhrgebied geboren, maar had het grootste deel van zijn jeugd in het Oostenrijkse Linz doorgebracht. Hij slaagde er niet in, na de lagere school een of ander diploma te verwerven; van hulpkracht in een metaalbedrijf werd hij winkelbediende, van winkelbediende handelsreiziger. In '32 sloot hij zich bij de Oostenrijkse NSDAP aan; hij werd er tegelijk in de SS opgenomen. In '33 emigreerde hij naar Duitsland waar hij na enige tijd in het SD-Hauptamt te Berlijn *Referent für Judenfragen* werd. Hij gaf zich moeite om Hebreeuws te leren; dat was hem te moeilijk, maar hij bracht het wel tot een redelijke kennis van het Jiddisj. Het lag voor de hand dat hij, in Oostenrijk opgegroeid, zich na de *Anschluss* naar Wenen zou begeven en dat hij als specialist in Joodse aangelegenheden daar zou belanden in de sector van de emigratie. Zijn *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* werd als een succes beschouwd; een jaar later, na de bezetting van Bohemen en Moravië, kreeg hij dan ook opdracht, precies zulk een *Zentralstelle* in Praag op te richten. Weer waren zijn superieuren tevreden: hij ging promotie maken. Begin '39 was in Berlijn op voorbeeld van het Weense bureau een *Reichszentrale für jüdische Auswanderung* opgericht waarvan de *Chef der Gestapo*, Heinrich Müller, het hoofd was. Müller had evenwel de tijd niet om die *Reichszentrale* te leiden; van de zomer van '39 af ging, schijnt het, Eichmann er zich meer en meer met de zaken bemoeien en in oktober kreeg hij de dagelijkse leiding. Enkele maanden later, in januari '40, ging hij die combineren met de leiding van een afdeling van het inmiddels opgerichte *Reichssicherheitshauptamt*, het *Referat IV D 4*, waarvan de taak aangegeven was als: '*Auswanderung und Räumung*' – emigratie en ontruiming dus. Emigratie was namelijk, zoals uiteengezet, nog mogelijk en onder 'ontruiming' werden o.m. de gedwongen migraties van Joden verstaan waarvan, na de bezetting van Polen, in '39 en '40 vooral de Poolse Joden het slachtoffer werden. Al bij die eerste 'ontruimingen' verloren duizenden het

leven. 'Ontruimd' (van Joden) werden delen van Polen die door Duitsland geannexeerd waren (zie de kaart op pag. 991); alle Joden werden voorts successievelijk in ghetto's samengeperst, afgesloten stadswijken, waar zich een ongekend hoge sterfte ging voordoen.¹ Uiteraard waren die feiten aan Eichmann bekend. In maart '41 nu, anders gezegd: ongeveer in de tijd waarin de voorbereidingen voor de *Endlösung* getroffen werden, kreeg zijn *Referat* niet alleen een andere aanduiding: *IV B 4* in plaats van *IV D 4*, maar wat belangrijker was, ook een andere taakomschrijving: '*Judenangelegenheiten, Räumungsangelegenheiten*', – het begrip 'emigratie' was er dus uit verdwenen. *IV B 4* was het bureau geworden dat de *Endlösung* moest organiseren.

Er zijn van dat *Referat* vrijwel geen stukken bewaard gebleven. Het is dan ook niet mogelijk, een juridisch sluitend bewijs te leveren dat Eichmann en zijn naaste medewerkers al in de eerste maanden van '41 wisten dat de *Endlösung* de vorm zou aannemen van een massale uitroeiing. Wij menen dat dit voor hen vanzelf sprak. Had niet de *Führer* '*die Vernichtung der jüdischen Rasse in Europa*' aangekondigd? Trouwens, wat hield het begrip '*Endlösung der Judenfrage*' anders in dan dat eens en vooral een einde zou worden gemaakt aan 'het Jodenprobleem', en hoe kon men dat probleem anders uit de wereld helpen dan door de Joden uit de wereld te helpen? De Joden zelf en talloze anderen mochten grote emotionele weerstanden hebben om te aanvaarden dat een uitdrukking als '*Vernichtung der jüdischen Rasse*' reëel, concreet bedoeld was – Eichmann en zijn naaste medewerkers hadden daar niet zoveel moeite mee. Het is bovendien nauwelijks aannemelijk dat het formeren van de *Einsatzgruppen* hun onbekend bleef (Eichmanns onmiddellijke chef uit Wenen en Praag werd een van de commandanten) – en moesten zij dan niet uit het feit dat de Russische Joden *en masse* vermoord zouden worden, concluderen dat de massamoord op de overige Europese Joden zou volgen? Of die stafleden van *IV B 4* ook allen in de loop van '41 vernamen dat bij de '*Vernichtung der jüdischen Rasse*' gebruik gemaakt zou worden van gaskamers, achten wij tamelijk irrelevant; hun was bekend, dat wat stond te geschieden, tot die '*Vernichtung*' zou leiden – misschien stelde deze of gene onder hen er zich niet veel méér bij voor dan dat de Joden in een afgesloten reservaat vroeg of laat te gronde zouden gaan (de '*territoriale Endlösung*'); kwam dat niet op hetzelfde neer?

Het zou niet juist zijn, Eichmann en diegenen die bij het werk van *IV B 4*

¹ In het in de herfst van '40 gevormde ghetto van Warschau stierven in '41 ca. vijf-en-veertigduizend van de vierhonderdzeventigduizend inwoners. Men schat dat in totaal in de ghetto's en in de werkkampen (niet dus in de vernietigingskampen) meer dan een half miljoen Poolse Joden om het leven gekomen is.

in Berlijn en elders betrokken zouden worden, louter als functionarissen te zien die een hun verstrekte opdracht stipt, maar overigens zonder bijzondere ijver, bezieling en vindingrijkheid uitvoerden. Eerder was het zo dat zij door superieuren als Himmler, Heydrich en Müller voor hun in de nationaal-socialistische gedachtenwereld uitermate belangrijke taak uitgekozen werden juist omdat men van hen die bijzondere ijver, bezieling en vindingrijkheid verwachtte. Trouwens, diezelfde ijver, bezieling en vindingrijkheid verwachtten Himmler en Heydrich ook van hun overige ondergeschikten; wat Himmler betrof, viel daar Rauter onder, wat Heydrich betrof, Harster. Van die twee werd door de *Reichsführer-SS* en de *Chef der Sicherheitspolizei und des SD* verlangd dat zij er voor zouden zorgen dat de voorbereidingen voor de *Endlösung*, voorzover zij in bezet Nederland vielen, exclusief door hún gezagsapparaat georganiseerd zouden worden, uiteraard volgens Eichmanns algemene aanwijzingen. Wij komen hier op terug.

★

Dicht bij het Oppersilezische stadje Oświęcim (het lag in Duits gebied en heette nu Auschwitz) bevond zich een oude Oostenrijkse kazerne.¹ Die kazerne werd begin '40 als kern van een concentratiekamp ingericht. Volgens de oorspronkelijke opzet moest dat kamp (*Auschwitz I*) plaats bieden aan ca. tienduizend gevangenen. Commandant werd een *SS*-officier, Rudolf Höss. Midden juni '40 werden de eerste zeventhonderd gevangenen in het kamp opgesloten. Er omheen werd in die tijd een gebied van veertig vierkante kilometer geëvacueerd: niemand mocht er blijven wonen. Begin maart '41 kwam Himmler op inspectie. Hij gaf opdracht, het kamp belangrijk uit te breiden. Niet onaannemelijk lijkt het ons, dat Himmler reeds toen tot de conclusie kwam dat het grote uitroeiingscentrum voor het Europese Jodendom dat hem blijkbaar voor de geest stond, in of dichtbij *Auschwitz I* gevestigd moest worden. Wij veronderstellen voorts dat Himmler voorzag dat men de *Endlösung* moeilijk kon uitvoeren op de wijze die in het westelijk deel van de Sowjet-Unie toegepast zou worden: het persoon voor persoon neerschieten van de slachtoffers of het gebruik van de vergassingsauto's met

¹ Duitsland had het gedeelte van Opper-Silezië dat na de eerste wereldoorlog een deel van Polen geworden was, na de Poolse veldtocht geannexeerd. Het district waar Auschwitz in lag, was overigens tot 1918 deel van Oostenrijk-Hongarije.

hun beperkte capaciteit. Hoe dit zij, in de zomer van '41 (de datum staat niet vast) werd Höss, de *Lagerkommandant* van *Auschwitz I*, opeens bij Himmler ontboden. Van deze kreeg hij te horen dat Hitler bevel gegeven had tot de 'Endlösung der Judenfrage', 'wir, die SS', zei Himmler (aldus het naoorlogse, in gevangenschap geschreven verslag van Höss), 'haben diesen Befehl durchzuführen. Die bestehenden Vernichtungsstellen im Osten sind nicht in der Lage, die beabsichtigten grossen Aktionen durchzuführen. Ich habe daher Auschwitz dafür bestimmt, einmal wegen der günstigen verkehrstechnischen Lage und zweitens lässt sich das dafür dort zu bestimmende Gebiet leicht absperren und tarnen.' De nadere bijzonderheden moest Höss met Eichmann regelen. 'Die Juden', zo legde Himmler nog uit, 'sind die ewigen Feinde des deutschen Volkes und müssen ausgerottet werden. Alle für uns erreichbare Juden sind jetzt während des Krieges ohne Ausnahme zu vernichten. Gelingt es uns jetzt nicht, die biologischen Grundlagen des Judentums zu zerstören, so werden einst die Juden das deutsche Volk vernichten.'¹

Korte tijd later (ook die datum wist Höss zich niet te herinneren) kwam Eichmann naar Auschwitz. Hij deelde daar mee dat uit een gehele reeks landen de Joden successievelijk naar Auschwitz getransporteerd zouden worden. Hoe hen te doden? 'Wir besprachen', aldus weer Höss,

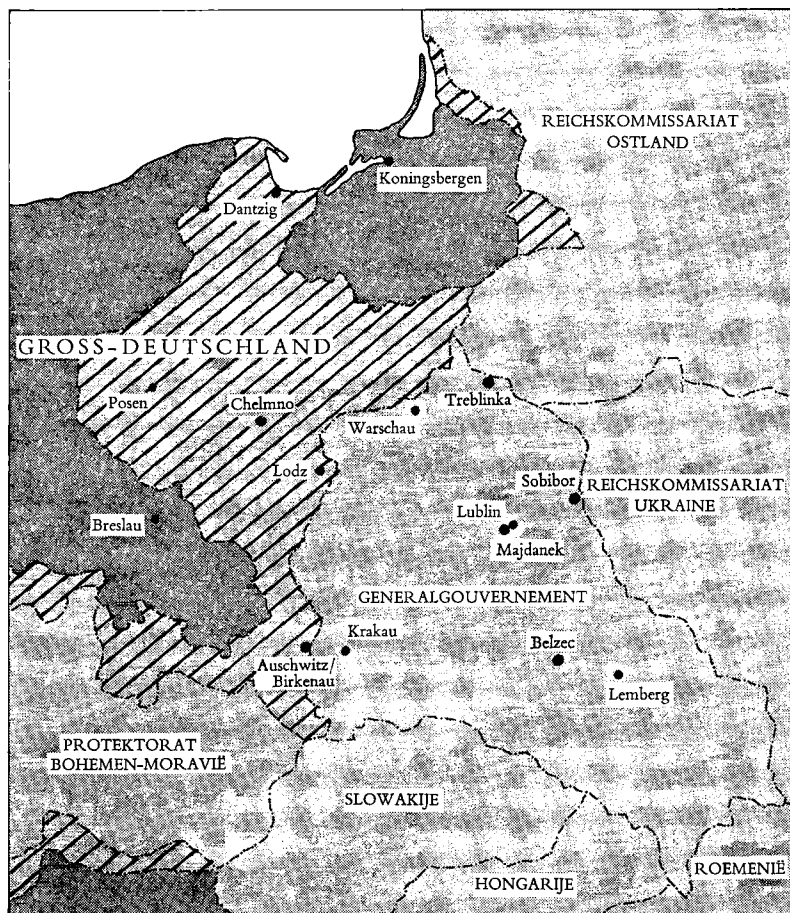
*'die Durchführung der Vernichtung. Es käme nur Gas in Frage, denn durch Erschiessen die zu erwartenden Mengen zu beseitigen, wäre schlechterdings unmöglich und auch eine zu grosse Belastung für die SS-Männer, die dies durchführen müssten, im Hinblick auf die Frauen und Kinder. Eichmann machte mich bekannt mit der Tötung durch die Motoren-Abgase in Lastwagen, wie sie bisher im Osten durchgeführt wurde. Dies käme aber für die zu erwartenden Massen-Transporte in Auschwitz nicht in Frage . . . Wir kamen in dieser Frage zu keinem Entscheid.'*²

Maar in de herfst van '41 kwam Höss een stap verder. In zijn afwezigheid werd namelijk begin september in *Auschwitz I* een aantal Russische krijgsgevangenen om het leven gebracht doordat men hen in kelders opsloot en in die kelders een verdelgingsmiddel voor ongedierte naar binnen wierp, *Zyklon B*, een blauwzuurpreparaat. 'Beim nächsten Besuch Eichmanns berichtete ich ihm über diese Verwendung von Zyklon B und wir entschlossen uns, bei der zukünftigen Massenvernichtung dieses Gas zur Anwendung zu bringen.'³

In de zomer van '42 begon, niet ver van *Auschwitz I*, bij een ontruimd dorp dat Birkenau geheten had, de bouw van grote betonnen gaskamers.

¹ R. Höss: *Kommandant in Auschwitz. Autobiographische Aufzeichnungen* (1958), p. 153. ² A.v., p. 154. ³ A.v., p. 155.

DE VERNIETIGINGSKAMPEN

XI. Ligging van de vernietigingskampen die in het kader van de Endlösung in gebruik genomen werden

*Donkergrijs: Duits gebied voor het accoord van München
Rood gestreept: gebieden die nadien bij Duitsland ingelijfd werden*

Er kwam daar een nieuw, immens concentratiekamp te liggen (*Auschwitz II*), rechtstreeks per spoorweg verbonden met het station Auschwitz. Zolang de grote gaskamers nog niet klaar waren, behielp men er zich met kleinere die ingericht waren in twee boerenhoeven.

★

Er kwamen meer vernietigingscentra. In december '41 was er al een in werking getreden in Chelmno, niet ver van Lodz; hier werden de meeste vergassingsauto's geconcentreerd. Midden maart '42 werd het vernietigingskamp Belzec geopend waar men geen vergassingsauto's ter beschikking had. In plaats daarvan waren enkele gaskamers gebouwd; de vergassing vond er plaats met de uitlaatgassen van dieselmotoren. Zo ook in Sobibor dat in mei '42 in bedrijf gesteld werd. In juli volgde Treblinka, en in de herfst werden in het al bestaande grote concentratiekamp Majdanek overeenkomstige gaskamers in gebruik genomen.

★

In enkele van de bovengenoemde vernietigingskampen was een deel van de leidende functionarissen uit de personen gerecruteerd die eind '39 in Duitsland begonnen waren met een geheel andere 'zuiveringsactie' dan de *Endlösung*: het liquideren van krankzinnigen.

Ook daar was in het Derde Rijk van '33 af actie voor gevoerd. Wat voor zin had het, zo was in tal van publikaties betoogd, mensen die blijvend ernstig geestelijk gestoord waren en voortdurend verpleegd moesten worden, in leven te houden? Nutteloze mee-eters waren dat – men kon hen beter uit de weg ruimen. Bovendien bestond er het gevaar, zo werd gezegd, dat zij, na eventueel ontslagen te zijn, nakomelingen zouden krijgen tot schade van wat de '*Blutstrom des deutschen Volkes*' genoemd werd. '*Diesen Blutstrom aber gilt es reinzuhalten*', zo riep op de *Reichsparteitag-1933* dr. Walter Gross uit, *Leiter des Rassenpolitischen Amtes der NSDAP*,

'und wo falsches Mitleid und falsche Humanität Krankes in ihm mitzuschleppen suchen, versündigt sich der Mensch gegen den Willen des Schöpfers selber; denn Er schuf die Gesetze des Lebens, die in Härte und Brutalität immer und immer wieder das Schwache vernichten, sobald es zur Gefahr für den Bestand der Rasse wird, damit Platz werde

*für das Gesunde und Starke, das Junge, Schöne und Zukunftsfrüchtige, das noch in fernem Zeiten neue Blüte und köstliche Frucht bringen soll.*¹

Overwegingen als deze leidden er bij het begin van de tweede wereldoorlog toe dat de voedselrantsoenen voor de krankzinnigengestichten dermate verlaagd werden dat een deel der verpleegden na enige tijd bezweek. Anderen werden gewelddadig om het leven gebracht. Volgens een geheime machtiging van Hitler die achteraf op de eerste oorlogsdag, 1 september '39, gedateerd werd, kreeg een aantal artsen de bevoegdheid, de 'euthanasie' te gelasten voor ongeneselijk geesteszieken. Die artsen namen hun beslissing op grond van rapporten die door de directies van alle verpleeginrichtingen aan hen voorgelegd moesten worden. De geselecteerde patiënten werden vervolgens naar verzamelgestichten gebracht en vandaar naar een van de vijf z.g. *Tötungsanstalten*. Zij werden daar in gaskamers die op het normale gasnet aangesloten waren, van het leven beroofd. De lijken werden gecremeerd, de as werd verstrooid, en de families kregen een officieel bericht met een gefingeerde doodsoorzaak.

Deze actie vergde in totaal ca. tachtigduizend slachtoffers. Uiteraard moest zij in diep geheim uitgevoerd worden, maar er waren zoveel instanties bij betrokken en er werden zoveel slordigheden bij bedreven², dat al na een aantal maanden, met name in de nabijheid van de *Tötungsanstalten*, geruchten de ronde gingen doen dat tal van krankzinnigen geliquideerd werden. Er ontstond deining. Het Duitse Episcopaat en verscheidene Lutherse bisschoppen protesteerden binnenskamers, de bisschop van Münster, Clemens *Graf* von Galen, protesteerde in de zomer van '41 ook publiekelijk, nl. in enkele van zijn preken (die illegaal spoedig in bezet Nederland in circulatie kwamen³), en het gevolg van dit alles was dat Hitler in augustus '41 bevel gaf, officieel de actie te staken. Een deel van het personeel werd toen naar Belzec, Sobibor en Treblinka verplaatst. De *Tötungsanstalten* bleven overigens in gebruik (er kwam nog een zesde bij), hoofdzakelijk voor het afmaken van zieke gevangenen uit de concentratiekampen (ca. tienduizend slachtoffers), van alle Joodse patiënten uit krankzinnigengestichten (vijf- tot achtduizend slachtoffers) en van ernstig geesteszieke kinderen (drie- tot vijfduizend slachtoffers); ook zijn in later jaren in die *Tötungsanstalten* vaak Poolse en Russische dwangarbeiders vergast die geestesziek geworden

¹ Aangehaald in F. Zipfel: *Kirchenkampf in Deutschland*, p. 222. ² Bijvoorbeeld kreeg de familie van een slachtoffer wiens blindedarm vroeger al weggenomen was, officieel bericht dat de betrokkene aan blindedarmontsteking bezweeken was.

³ Publiekelijk werd ook geprotesteerd door de Lutherse bisschop van Wurtemberg; diens protesten werden evenwel in bezet Nederland niet bekend.

waren. In de herfst van '43 werd de oude 'euthanasie'-actie overigens hervat, zij het in nieuwe vorm: onder het voorwendsel dat men de betrokkenen tegen de lucht oorlog wilde beschermen, werden talrijke krankzinnigen uit hun gestichten opgehaald en naar concentratiekampen gebracht die over een gaskamer beschikten. Daar vonden zij hun einde.

Hoe had de Duitse rechterlijke macht gereageerd op deze massamoord, aan weerlozen bedreven? Zij had *niet* gereageerd. De minister van justitie was in augustus '40 ingelicht. Acht maanden later belegde hij een vergadering waar de hoogste Duitse justitiële autoriteiten aanwezig waren: de presidenten van het *Reichsgericht* en van het *Volksgerichtshof*, de *Oberreichsanwälte*, de *Oberlandesgerichtspräsidenten* en de *Generalstaatsanwälte*. Er werd hun daar mededeling gedaan van de actie die gaande was. Een discussie vond niet plaats, niemand protesteerde.

★

Zo weerklonken er ook geen protesten toen Heydrich als *Judenkommissar* op 20 januari '42 in een gebouw aan de *Wannsee* te Berlijn een grote bespreking belegde 'über die Endlösung der Judenfrage'.¹ Natuurlijk was Eichmann die inmiddels tot *SS-Obersturmbannführer* bevorderd was, aanwezig. Vertegenwoordigd waren vijf ministeries, voorts de *Reichskanzlei* en de *Partei-kanzlei* – *niet* de Duitse gezagsdragers in de bezette gebieden, met uitzondering evenwel van het *Generalgouvernement* en het *Reichskommissariat Ostland* waar de massamoorden al aan de gang waren. *Generalgouverneur* dr. Hans Frank had de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* Schöngarth, Harsters collega dus (en in '44 zijn tweede opvolger), naar de bespreking afgevaardigd. Bij die bespreking werd de *Endlösung* in alle openhartigheid aan de orde gesteld:

'Abschliessend wurden die verschiedenen Arten der Lösungsmöglichkeiten besprochen, wobei . . . der Standpunkt vertreten wurde, gewisse vorbereitende Arbeiten im Zuge der Endlösung gleich in den betreffenden Gebieten selbst durchzuführen, wobei jedoch eine Beunruhigung der Bevölkerung vermieden werden müsse' –

en dan steekt die passage uit het verslag wel vol camouflerende aanduidingen (zoals ook het woord *Endlösung* zelf camouflage was), maar Eichmann heeft tijdens zijn proces te Jeruzalem in 1961 bevestigd dat men het bij die

¹ Het *Wannsee-Protokoll* vormt Neur. doc. NG-2586.

'Lösungsmöglichkeiten' in feite over de verschillende methoden had waarmee men grote aantallen mensen van het leven kon beroven: men sprak er dus over de 'Tötungsmöglichkeiten'¹ – 'abschliessend'. Dat het evenwel om massale uitroeiing ging, waarbij alleen een aantal van de 'arbeitsfähigen Juden' tijdelijk in leven zou blijven, was de aanwezigen niet eerst aan het slot van de bespreking maar van meet af aan duidelijk en werd door hen ook aanvaard, zo al niet goedgekeurd, ja toegejuicht. Gediscussieerd werd louter over wat men randproblemen zou kunnen noemen. Wat te doen met Joodse oud-gedienden die in de eerste wereldoorlog zwaar verminkt waren? Wat met Joden die hoge militaire onderscheidingen verworven hadden? Heydrich deelde mee dat zij samen met alle Joden van vijf-en-zestig jaar en ouder in een 'Altersghetto' (hij noemde het Tsjechische vestingstadje Theresienstadt) opgenomen zouden worden, 'mit dieser zweckmässigen Lösung werden mit einem Schlag die vielen Interventionen ausgeschaltet.' Voorts: wat moest er geschieden met de gemengd-gehuwde Joden en met diegenen die slechts twee of één Joodse grootouder hadden?

In beginsel werd vastgesteld dat de kwart-Joden (*Gross-Deutschland* telde er ruim dertigduizend) niet geliquideerd zouden worden, tenzij zij bijvoorbeeld een 'rassisch besonders ungünstiges Erscheinungsbild' vertoonden. Half-Joden (ca. vijftigduizend) zouden behandeld worden als *Volljuden*, behalve wanneer de hoogste instanties van partij en staat al besloten hadden, aan de gedeeltelijk Joodse afkomst dier half-Joden geen consequenties te verbinden. Ook zouden die half-Joden gespaard worden die gemengd-gehuwd waren en kinderen hadden. Maar, aldus het verslag: 'Der von der Evakuierung auszunehmende Mischling 1. Grades' (de half-Jood) 'wird, um jede Nachkommenschaft zu verhindern und das Mischlingsproblem endgültig zu bereinigen, sterilisiert. Die Sterilisierung erfolgt freiwillig.'

Ten aanzien van de gemengd-gehuwde Joden werden voorts de volgende beslissingen genomen: bij de *Volljuden* onder hen zou van geval tot geval bepaald worden of zij 'geëvacueerd' zouden worden dan wel naar Theresienstadt gezonden; zo ook bij de half-Joden die geen kinderen hadden. Hadden zij wèl kinderen, dan zou, gelijk gezegd, als regel geen 'evacuatie' plaats vinden.

Nòg een punt werd opgeworpen, en wel door de vertegenwoordiger van het *Vierjahresplan*, *Staatssekretär* Neumann: wat te doen met de Joden die in bedrijven werkten welke voor de oorlogsinspanning van belang waren? Besloten werd, hen niet te 'evacueren' 'solange noch kein Ersatz zur Verfügung steht.' Was die 'Ersatz' er wèl, dan zouden ook zij verdwijnen.

¹ H. Krausnick in *Anatomie des SS-Staates*, dl. II, p. 394-95.

NAAR DE 'ENDLÖSUNG'

En 'mit der Bitte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD' (Heydrich) 'an die Besprechungsteilnehmer, ihm bei der Durchführung der Lösungsarbeiten entsprechende Unterstützung zu gewähren, wurde die Besprechung geschlossen.'

★

'In bijna alle geschiedenissen van de *Endlösung* krijgt', aldus Presser, 'de z.g. *Wannsee-Konferenz* veel reliëf – en terecht.'¹ Wij zien het anders. Men heeft, dunkt ons, als regel de betekenis van deze conferentie overschat. Zij droeg niet een principieel maar een uitvoerend, een coördinerend karakter: een aantal instanties van partij en staat werd, bijna een jaar nadat het definitieve besluit gevallen was, ingelicht zowel over dat besluit als over de consequenties die er uit zouden voortvloeien. Wij wezen er al op dat de hoogste Duitse gezagsdragers uit de bezette gebieden van noord-, west- en zuidoost-Europa niet vertegenwoordigd waren. Waarom niet? Om de simpele reden dat daar als regel alle voorbereidingen voor de organisatie van de *Endlösung* al in volle gang waren. Wij zullen ze, wat bezet Nederland betreft, later in dit hoofdstuk beschrijven. Trouwens, in de stad zelf waar de bespreking plaatsvond, Berlijn, waren de Jodendeportaties al meer dan drie maanden tevoren begonnen.

★

Bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog woonden in *Gross-Deutschland* (Duitsland en Oostenrijk) nog ruim driehonderdduizend Joden. Enkele groepen van hen werden al gedeporteerd vóór opdracht gegeven was tot de *Endlösung*. In oktober '39 moesten ca. zes-en-twintighonderd Joden opeens uit twee stadjes in Moravië en Opper-Silezië en uit Wenen vertrekken naar een onherbergzaam gebied in het zuiden van het *Generalgouvernement*, dat bij de plaats Nisko gelegen was. Wellicht was dat een aanloop tot een van de vroege 'territoriale *Endlösungen*'. Een deel van die Joden stierf daar door ontbering, anderen werden naar Poolse ghetto's gezonden, ca. vijfhonderd overlevenden kregen verlof, naar Moravië c.q. Wenen terug te keren. Wij

¹ J. Presser: *Ondergang*, dl. I, p. 7.

merken hierbij op dat niet alleen Eichmann zich intensief met dat Nisko-experiment bemoeid had, maar ook een van diens Weense, later Praagse medewerkers, de Weense advocaat *SS-Obersturmführer* dr. Erich Rajakowitsch. Deze was ook degeen geweest aan wiens brein het door Eichmann toegepaste denkbeeld ontsproten was om de emigratie van vermogende Joden te koppelen aan die van minder vermogende.

Nøg drie deportatie-acties deden zich voor.

Medio februari '40 werden plotseling alle Joden uit Stettin, ca. dertienhonderd, naar dorpen in de buurt van Lublin gezonden. Even plotseling werd in oktober '40 aan alle Joden in Baden en in de Saarpfalz gelast, in treinen te stappen die hen naar Vichy-Frankrijk voerden. Daar werden zij in interneringskampen opgesloten. Wellicht is er enig verband geweest tussen deze, wat de richting betreft, vreemdsoortige deportatie en het Madagascarpject. Tenslotte vermelden wij nog dat in februari-maart '41 ca. vijfduizend Joden uit Wenen naar het *Generalgouvernement* overgebracht werden – die richting was meer in overeenstemming met wat Himmler, Heydrich en Eichmann voor ogen stond.

Dat alle in *Gross-Deutschland* levende Joden (van wie slechts zeer weinigen tot oktober '41 nog konden emigreren) het bij het voortduren van de oorlog steeds moeilijker kregen, spreekt vanzelf. In ghetto's werden zij niet gestopt, als regel moesten zij wèl in aparte buurten of in aparte huizenblokken gaan wonen. Zij mochten van het begin van de oorlog af na acht uur 's avonds (in de zomer: na negen uur) niet meer buitenshuis zijn. Zij kregen van december '39 af kleinere rantsoenen dan de niet-Joden. Voorts werd bepaald dat zij alleen op bepaalde uren winkels mochten bezoeken. Hoe kon men dit alles controleren? Het eenvoudigste zou zijn, een teken in te voeren waardoor de Joden in het openbaar steeds als Joden kenbaar zouden zijn. Op de invoering van zulk een teken had Heydrich al in november '38 aangedrongen, maar Hitler had dat denkbeeld toen verworpen, vermoedelijk omdat hij meende dat het buitenland aanstoot zou nemen aan een maatregel die bij uitstek aan de Middeleeuwen zou doen denken. In '41 trok Hitler zich van reacties in het buitenland niet veel meer aan. Het was vooral Goebbels die toen onder zijn aandacht ging brengen dat de invoering van '*ein grosses sichtbares Judenzeichen*' (in bezet Polen kende men het al) wenselijk was en Hitler gaf hier nu zijn goedkeuring aan; '*das Judenzeichen*', noteerde Goebbels vervolgens begin augustus '41 in zijn dagboek,

'soll aus einem grossen gelben Davidsstern bestehen, über den quer hinweg das Wort 'Jude' geschrieben wird . . . Berlin muss eine judenreine Stadt werden. Es ist . . . ein Skandal, dass in der Hauptstadt des deutschen Reiches sich 76 000 Juden, zum grössten Teil als Parasiten, herumtreiben können . . . Zwar wird das schon anders werden wenn

*die schon ein Abzeichen tragen, aber ganz abstellen kann man das erst dadurch, dass man sie beseitigt. Wir müssen an dies Problem ohne jede Sentimentalität herangehen.*¹

Medio augustus werd in het *Reichspropagandaministerium* een grote vergadering gehouden waar de details van de invoering van de Jodenster besproken werden. Daar kostte het de vertegenwoordigers van het *Reichsinnenministerium* grote moeite om te bereiken dat gemengd-gehuwde Joden, voorzover zij kinderen hadden (en de vrouwen onder hen óók als er geen kinderen waren), geen Jodenster behoeften te dragen. Op 1 september verscheen de *Polizeiverordnung* die het dragen van de ster verplicht stelde voor alle Joden van zes jaar en ouder die in *Gross-Deutschland* en in het *Protektorat* (Bohemen en Moravië) woonden. Die verplichting ging op 19 september in. Eén dag eerder, op 18 september, ging een brief van Himmler uit waarin stond: '*Der Führer wünscht, dass möglichst bald das Altreich und das Protektorat vom Westen nach dem Osten von Juden geleert und befreit werden.*'² Begin oktober, op de belangrijkste Joodse feestdag, Grote Verzoendag (die daarvoor kennelijk met opzet, d.w.z. met sadistisch plezier uitgekozen was), werden twee bestuursleden van de Joodse kerkelijke gemeente te Berlijn bij een *Gestapo*-officier geroepen die hun mededeelde dat de '*Umsiedlung*' van alle Berlijnse Joden een aanvang zou nemen; de Joodse gemeente moest hier administratieve en andere medewerking aan verlenen. Deed zij dat niet, dan zouden de SA en de SS het verwijderen der Joden ter hand nemen, '*und*', zei de officier, '*man weiss ja, wie das dann würde.*' De actie was voorlopig strikt geheim; alleen het bestuur van de in '39 opgerichte *Reichsvereinigung der Juden in Deutschland* (men zou kunnen zeggen: de Joodse Raad voor Duitsland) mocht ingelicht worden. Nog diezelfde avond kwam dat bestuur met het bestuur van de Berlijnse *Jüdische Kultusgemeinde* in vergadering bijeen. '*Trotz erheblicher Bedenken entschluss man sich dann doch*', aldus een aanwezige, '*dem Wunsche der Gestapo, bei der Umsiedlung mitzuwirken, zu entsprechen, weil man hoffte, auf diese Weise so viel Gutes wie möglich im Interesse der Betroffenen tun zu können.*'³ De deportaties, niet alleen uit Berlijn en andere Duitse steden maar ook uit Luxemburg en uit Praag en Brno in het *Protektorat*, begonnen medio oktober en duuren tot het einde van die maand; de slachtoffers werden naar het ghetto van Lodz gebracht. Vijfduizend Zigeu-

¹ J. Goebbels: Fragmenten uit zijn dagboek (Doc I-546, a-1). ² Brief, 18 sept. 1941, van Himmler aan *Gauleiter* A. Greiser, aangehaald door H. Krausnick in: *Anatomie des SS-Staates*, dl. II, p. 374. ³ Verslag (1958) door dr. M. Mosse, aangehaald in H. G. Adler: *Theresienstadt 1941-1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft* (tweede druk, 1960), p. 782.

ners zond men mee. Medio november ving een tweede actie aan die tot in januari '42 voortgezet werd; bestemmingsoorden waren nu de ghetto's van Warschau, Minsk, Kowno en Riga. Zij die in Kowno en Riga arriveerden, werden later met de overige inwoners van de betrokken ghetto's door de *Einsatzgruppen* geliquideerd.

In steden als Berlijn, Wenen en Praag werden aanvankelijk de te deporteren Joden door bureaus van de plaatselijke *Jüdische Kultusgemeinde* opgeroepen, zich bij een *Durchgangslager* te komen melden voor vertrek naar het oosten. In Berlijn had menige Jood tijd om niet-Joden te vinden die bereid waren, hem een onderduikadres te verschaffen. Na enige tijd werd dan ook het oproepen door de *Jüdische Kultusgemeinde* nagelaten – de *Gestapo* ging zelf de slachtoffers ophalen. Zij die vertrokken, mochten slechts weinige bezittingen meenemen; wat achterbleef, nam de *Gestapo* in beslag. Die confiscaties werden vergemakkelijkt doordat een op 25 november '41 gepubliceerde verordening bepaalde dat aan elke Jood, '*der seinen gewöhnlichen Aufenthalt im Ausland hat*', het staatsburgerschap ontnomen was en dat zijn vermogen aan Duitsland toeviel. Met dat al was het slechts een minderheid van de Duitse en Tsechische Joden die in die eerste twee acties weggevoerd werd: ca. vijftigduizend mensen. Op 19 februari '42 riep Eichmann evenwel de leidende figuren van de *Kultusgemeinden* uit Berlijn, Wenen en Praag bij zich: zes uit Berlijn, twee uit Wenen, twee uit Praag. Hij liet hen zes uur in een gang tegen de muur staan, riep hen toen binnen, beweerde dat Joden betrokken geweest waren bij een aanslag op een anti-Russische tentoonstelling te Berlijn, deelde mee dat vijfhonderd Joden gearresteerd waren van wie de helft doodgeschoten was, de helft naar een concentratiekamp gezonden, en kondigde aan dat, bij wijze van verdere represaille, binnen afzienbare tijd alle Joden uit *Gross-Deutschland* en het *Protektorat* naar het oosten zouden moeten vertrekken, althans voorzover zij jonger waren dan vijf-en-zestig jaar. Joden die vijf-en-zestig jaar of ouder waren, zouden, zei Eichmann, evenals '*schwer Kriegsbeschädigte*' en gedecoreerden naar Theresienstadt geëvacueerd worden. Ook '*eine Anzahl jüngerer Leute*' zou daarheen gaan, '*weil sie die älteren zu betreuen und die erforderlichen Arbeiten in Stadt und Land durchzuführen haben werden.*' Theresienstadt zou keurig ingericht worden; er zouden ziekenhuizen komen en gemeenschappelijke keukens.¹

Het was een sluwe opzet. Dat de ouden van dagen die niet meer tot werken in staat waren, naar een apart ghetto overgebracht zouden worden, wekte de indruk dat men diegenen die jonger waren dan vijf-en-zestig jaar, in het

¹ Verslag (mei 1945) van dr. J. Löwenherz, aangehaald in H. G. Adler: *Die verheimlichte Wahrheit. Theresienstädter Dokumente* (1958), p. 11.

oosten voor allerlei werkzaamheden zou gebruiken, hetgeen ook op zichzelf rationeel leek. Bovendien lag voor de hand dat binnen de Joodse groep verdeeldheid zou ontstaan: ook jongeren zouden, zo was gezegd, naar Theresienstadt vertrekken; een ieder zou dus trachten, bij die evident geprivilegieerde groep ingedeeld te worden. Daarop hoopten in de eerste plaats de leidende figuren uit de besturen der *Kultusgemeinden* die zich, zij het met een zeer bezwaard hart, bereid verklaard hadden, bij de deportaties medewerking te verlenen, 'weil man hoffte, auf diese Weise so viel Gutes wie möglich im Interesse der Betroffenen tun zu können' – ja, maar dat altruïstisch klinkend motief raakte van meet af aan met een diametraal tegengesteld motief verstrengeld: de drang tot zelfbehoud.

★

Nieuwe maatregelen volgden. Van 15 april '42 af moest aan alle woningen waar Joden woonden, een Jodenster aangebracht worden: een zwarte ster op wit papier. Per 1 mei werd de bewegingsvrijheid van Joden beperkt: zij mochten geen gebruik meer maken van publieke vervoermiddelen. Hun rantsoenen werden opnieuw verlaagd, en nu drastisch. Alle Joodse scholen werden in juni gesloten. Toen werden ook de deportaties hervat (de gaskamers in Belzec, Sobibor en Treblinka en de eerste gaskamers in Birkenau waren inmiddels gereedgekomen) en in de herfst werden de uitzonderingsbepalingen voor de Joden die in de oorlogsindustrie werkten, opgeheven¹; alleen de gemengd-gehuwde Joden, ook diegenen die geen kinderen hadden (in totaal in *Gross-Deutschland* en het *Protektorat* ca. acht-en-twintigduizend personen), werden *niet* gedeporteerd.

Wij voegen hieraan toe dat aan een gering aantal Joden op allerlei gronden gunsten verleend waren. In de herfst van '42 waren, telkens met verlof van Hitler, 339 *Volljuden* aan *Halbjuden* gelijkgesteld; 258 *Halbjuden* dienden

¹ De *Wehrkreisbefehlshaber* in het *Generalgouvernement*, generaal von Gienanth, ontving op 5 september '42 instructie van het *Oberkommando der Wehrmacht* dat hij alle Joodse arbeidskrachten die ten behoeve van Duitse militaire instanties werkzaam waren, door Poolse moest vervangen. In een schrijven van 18 september wees von Gienanth er toen op dat dit de Duitse oorlogsinspanning ernstig zou schaden: in de bedrijven die *Wehrmacht*-orders uitvoerden, werkten ca. honderdduizend geschoolde Joodse arbeiders en in gehele bedrijfstakken, bijvoorbeeld in de textielsector, waren alle geschoolde arbeiders Joden. Het enige gevolg was dat von Gienanth op 30 september ontslag kreeg uit zijn functie.

toen nog in de *Wehrmacht* en 394 *Halbjuden* waren formeel aan niet-Joden gelijkgesteld. Of Hitler voornemens was, na een gewonnen oorlog die gunsten een permanent karakter te geven, weten wij niet. Wij nemen aan dat het feit dat hij hier en daar een enkeling spaarde (hetgeen op zichzelf in strijd was met de rassenleer), hem het strelend gevoel gaf dat hij een bijzonder grootmoedig heerser was.

★

Wij hebben de aanloop tot de Jodendeportaties in het *Dritte Reich* zo kort en zakelijk mogelijk verhaald, met verwaarlozing overigens van het aspect der geleidelijke beroving: dat zou ons te ver voeren. Zo valt het ook buiten ons bestek, weer te geven wat het effect was van de beschreven gebeurtenissen op de Joden zelf. Slechts twee factoren willen wij nog onderstrepen: ten eerste, dat de Joden in *Gross-Deutschland* en het *Protektorat* geen denkbeeld hadden van hetgeen hun in het oosten boven het hoofd hing; ten tweede, dat wat van de herfst van '41 af in de Duitse steden geschiedde, in bezet Nederland nagenoeg onbekend was – niet *geheel* onbekend, zoals nog zal blijken.

Keren wij dus nu naar de ontwikkeling in bezet Nederland terug, dan willen wij beginnen met de ontsnappingsmogelijkheid waarvan, althans tot 23 oktober '41, alle Joden die de benodigde visa hadden, theoretisch nog gebruik konden maken: de legale emigratie.

Legale emigratie

Legaal emigreren kon een Jood slechts als hij een inreisvisum had van een niet-oorlogvoerend land dat bereid was, zijn grenzen voor hem te openen, plus verlof van de Duitse autoriteiten om bezet gebied te verlaten. Het eerste was een voorwaarde voor het tweede: alleen op grond van een inreisvisum kon men een *Ausreisevisum* krijgen. Maar er waren nog meer paperassen nodig. Had men een inreisvisum bijvoorbeeld voor de Verenigde Staten of Cuba, dan had men tevens een doorreisvisum nodig van Spanje en Portugal. Een Amerikaans inreisvisum (en voor enkele Latijns-Amerikaanse landen gold hetzelfde) kreeg men evenwel slechts dan wanneer men, om te beginnen, in de Verenigde Staten voldoende eigen financiële reserves bezat dan wel daar woonachtige familieleden of kennissen die bereid waren, te verklaren dat zij

er voor zouden zorgen dat de immigrant niet armlastig zou worden.¹ Wie bezat dergelijke familieleden of kennissen? Wie bezat eigen fondsen in Amerika? Dat waren naar verhouding slechts weinigen. Maar waren die weinigen, na het begin van de bezetting, er na cindeloos geschrijf in geslaagd, de nodige doorreisvisa en het inreisvisum te verkrijgen, dan betekende dat nog niet dat zij inderdaad konden vertrekken: het wachten was dan nog op het *Ausreisevisum*.

Aanvankelijk, d.w.z. in de zomer en herfst van '40, was het, als alle overige formaliteiten vervuld waren (meest betrof dit dan personen die al vóór mei '40 stappen voor hun emigratie ondernomen hadden²), al niet gemakkelijk,

¹ Het was over het algemeen voor een immigrant moeilijker om tot de Verenigde Staten toegelaten te worden dan tot menig Latijns-Amerikaans land. Dat was al zo vóór de zomer van '41, maar toen werden door Washington nog nieuwe beperkende bepalingen afgekondigd, o.m. dat geen enkele immigrant toegelaten zou worden van wie een naaste bloedverwant in bezet Europa zou achterblijven. *'Fear of Moslem reaction in North Africa, Arab reaction in Palestine and, alas, Christian reaction in the United States – these were hallmarks of the American policy toward Jewish refugees'*, aldus Arthur D. Morse, na onderzoek van de betrokken archieven. (Arthur D. Morse: *While six million died* (1967), p. 62). ² In een aantal gevallen leidden die vóór mei '40 ondernomen pogingen tot geen enkel resultaat. Zo was het Katholieke Hulpcomité voor Vluchtelingen (wij geven een door A. J. van der Leeuw uitgevoerd onderzoek weer) er via Rome en dank zij de persoonlijke bemoeienissen van de Paus, in geslaagd, van de regering van Brazilië de toezegging te ontvangen dat Joodse vluchtelingen die katholiek gedoopt waren, naar Brazilië mochten emigreren. Op 22 juni '40 deelde het Braziliaanse consulaat-generaal te Amsterdam aan het comité mee dat het gerechtigd was, 156 inreisvisa te verstrekken. Men had met die visa nog niets kunnen doen toen het comité een jaar later, in juni '41, door de *Sicherheitspolizei* opgeheven werd. Het bestuur had voordien de St. Raphaëlsvereniging, te Hamburg, verzocht voor de verdeling van de visa te zorgen. Er rees toen de vraag of de visa bestemd waren voor 156 personen dan wel voor 156 families. Voor daar uit Brazilië antwoord op was ontvangen, was ook de St. Raphaëlsvereniging geliquideerd. Eind juli 1941 richtte een van de vroegere medewerkers van het comité, mej. S. van Berckel, tot mgr. de Jong het verzoek, zich met het Vaticaan in verbinding te stellen teneinde hulp te krijgen bij de financiering van de emigratie waarbij van de 156 visa gebruikgemaakt zou worden. Mgr. de Jong vernam dat de *Sicherheitspolizei* in emigratie-aangelegenheden van Joden alleen met de Joodse Raad te maken wilde hebben, en gaf dus het verzoek van mej. van Berckel niet aan het Vaticaan door. Toen het Vaticaan, dat blijkbaar langs andere weg door mej. van Berckel benaderd was, hem telegrafisch vroeg of de zaak waarvoor mej. van Berckel zich moeite gaf, zijn steun had, antwoordde hij dat haar streven sympathiek was maar dat zij louter persoonlijk optrad. Het gevolg was dat de 156 visa ongebruikt waren op de dag, 23 oktober '41, waarop alle legale emigratie van Joden verboden werd.

Mej. van Berckel, die zich later zeer voor de onderduikers inzette, werd in juni '44 gearresteerd; zij stierf in december '44 in Ravensbrück.

zulk een *Ausreisevisum* te verwerven. Zeker, de legale emigratie was niet verboden, maar het *Reichssicherheitshauptamt* dat voor elk geval zijn toestemming moest geven, was verre van scheutig met het verlenen van vergunning. Het was al bezig met plannen voor een 'territoriale Endlösung' en het voelde er eigenlijk meer voor, alle Joden vast te houden. Desniettemin werd het tot enige toegeeflijkheid genoopt.

Grote Duitse ondernemingen hadden inmiddels een begerig oog laten vallen op bepaalde Joodse ondernemingen in bezet Nederland: zij wilden ze kopen. In menig geval waren de Joodse eigenaars niet bereid, tot verkoop over te gaan. Zij en de Duitse geïnteresseerden voorzagen niet dat er spoedig een verordening van Seyss-Inquart zou komen die het mogelijk maakte, elk Joods bedrijf onder beheer te stellen. De Duitse geïnteresseerden kwamen dus op het denkbeeld om aan de door hen bepleite transactie een bijzondere faciliteit toe te voegen: in geval een Joodse eigenaar bereid was, zijn bedrijf aan een Duitse onderneming over te doen, zou hij voor zich en zijn gezin een *Ausreisevisum* verkrijgen. Eind '40 werd op die grondslag met twintig tot dertig Joodse bedrijfseigenaren onderhandeld. Intussen konden niet de Duitse geïnteresseerden voor het *Ausreisevisum* zorgen – dat was zaak van het *Reichssicherheitshauptamt* dat zijn goedkeuring moest hechten aan de afgifte. Toen nu Harster zich in december '40 bij het *RSHA* bevond, ontving hij daar van zijn plaatsvervanger Knolle het volgende telexbericht:

*'Ich bitte mit dem Chef der Sicherheitspolizei und des SD, SS-Gruppenführer Heydrich, die Auswanderungsmöglichkeiten zu besprechen und dabei die Erlaubnis zu erwirken, in besonderen Fällen Auswanderungen von Juden aus den Niederlanden durchführen zu dürfen. Es handelt sich hierbei fast stets um solche zu arisierenden Unternehmungen, für die im Rahmen der Wirtschaftsverflechtung der Vertreter des Vierjahresplans und die sonstigen beteiligten Stellen grösstes Interesse haben. Da hier sonstige Druck- oder Lockmittel zurzeit nicht zur Verfügung stehen, um die Juden zu veranlassen, ihre Betriebe abzustossen, ist vielfach die Möglichkeit der Auswanderung das beste Mittel.'*¹

Harster besprak de zaak met de chef van de *Gestapo*, Müller. Deze vond dat er geen haast gemaakt moest worden maar keurde goed dat 'in einzelnen Fällen' het *Ausreisevisum* verleend werd; wèl moest dan telkens toch ook weer de goedkeuring van het *RSHA* aangevraagd worden.² Daarmee waren alle moeilijkheden nog niet van de baan. De vermogende Joden die na de

¹ Telexbericht, 10 dec. 1940, van F. Knolle aan Harster (*HSSuPF*, 65 b). ² Notitie, 17 dec. 1940, van Harster voor de *BdS*, *II c* (a.v.).

verkoop van hun bedrijf naar een land als Amerika zouden vertrekken, wensten een deel van hun vermogen in dollars mee te nemen. Het Nederlandse Deviezeninstituut moest die transactie goedkeuren en dat instituut voelde daar niet voor; het hield de dollars waar de Nederlandse Bank over beschikte, liever vast: Nederland zou ze na de oorlog nodig hebben. Dat standpunt (weinig welwillend jegens de Joden die met verdergaande vervolging bedreigd werden) werd op 20 december '40 door het college van secretarissen-generaal goedgekeurd. Het college meende dat de Duitsers, wilden ze die dollartransactie laten doorgaan, daar maar een instructie voor moesten geven. 'Voorts', aldus de notulen,

'wordt de wenselijkheid betoogd dat, indien Joden die wensen te emigreren, vergunning krijgen om dollars te kopen, van dezen in opdracht van de Rijks-commissaris een belasting zal worden geheven die de vorming van een fonds mogelijk maakt, waaruit de hier te lande eventueel achterblijvende armlastige Joden kunnen worden onderhouden, zulks om te voorkomen dat niet de rijke Joden met hun geld weggaan en de arme Joden ten laste van de gemeenschap blijven . . . Dit punt zal nog nader met de Duitse autoriteiten dienen te worden besproken.'¹

Het wèrd besproken, o.m. met Seyss-Inquarts *Beaufragter* bij de Nederlandse Bank, Wohlthat. Deze, die zich in '39 druk beziggehouden had met Joodse emigratiekwesities, had er wel oren naar (in Duitsland bestond zulk een regeling al sinds februari '40), maar hij gaf er ook een uitbreiding aan: Wohlthat was van mening dat de emigrerende Joden niet alleen een deel van hun vermogen moesten achterlaten ten behoeve van de armlastige Joden, maar ook dat men hen diende te verplichten, '*eine bestimmte Zahl von unbemittelten Juden mitzunehmen.*' Hij legde dat denkbeeld aan Seyss-Inquart voor in een brief die hij schreef op de dag (21 februari '41) waarop hij, na vergeefs tegen de opheffing van de Nederlands-Duitse deviezensgrens gestreden te hebben, de *Reichskommissar* om verlof vroeg, naar Berlijn terug te keren. In diezelfde brief bepleitte Wohlthat dat aan een vijftal Duitse en een viertal Nederlandse Joden permissie zou worden gegeven, bezet gebied te verlaten. Onder hen bevonden zich drie Duitse bankiers en één Nederlandse (A. A. Andriess), alsmede de Amsterdamse hoogleraar prof. dr. E. Laqueur, eigenaar van bijna een zesde van de aandelen van de n.v. Organon te Oss.

De vorming van het door de secretarissen-generaal en Wohlthat bepleite fonds ging niet door, evenmin het tweede plan dat Wohlthat in navolging van Eichmanns *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* ontwikkeld had. Het

¹ Csg: Notulen, 20 dec. 1940, p. 1-2.

kwam de bezetter maar op één ding aan: dat een aantal grote Joodse bedrijven strikt legaal en 'vrijwillig' aan Duitse ondernemers of ondernemingen overgedragen zou worden. Het Deviezeninstituut en de Nederlandse Bank werden tot medewerking verplicht: kregen vermogende Joden na verkoop van hun bedrijf een *Ausreisevisum*, dan moest de Nederlandse Bank hun een zekere hoeveelheid dollars of Zwitserse franken verkopen. Hoeveel Joden op de aangegeven wijze ons land konden verlaten, weten wij niet; wèl, dat in totaal, afgezien van de straks te beschrijven *Abwehr*-actie, vóór de datum van 23 oktober 1941 tweehonderdtwee-en-zestig Joden verlof gekregen hadden, uit Nederland naar het neutrale buitenland te reizen. Laqueur kwam niet weg, Andriess wèl; zo ook de Joodse eigenaren van enkele grote winkelbedrijven c.q. industriële en handelondernemingen.

Het markantste geval was dat van Bernard van Leer.

Deze had in 1928 de licentie voor Europa verworven van een Amerikaans patent voor een speciale vatsluiting. Hij had eerst in Amsterdam-noord een fabriek opgericht waar die sluitingen vervaardigd werden, vervolgens vatenfabrieken in Duitsland, België en Frankrijk en twee in Nederland, en tenslotte een walsbedrijf dat te Velsen gelegen was op de terreinen van de Koninklijke Nederlandse Hoogovens. Van Leer was bovendien eigenaar van een grote ijzerhandel, van een bedrijf voor optische- en van een voor acoustische apparaten. Zijn vatenfabriek in Duitsland werd hem in '39 ontnomen. Dat was hem voldoende waarschuwing. In de herfst van '40 begon hij over de verkoop van zijn resterende bedrijven (die vol zaten met *Wehrmacht*-orders) te onderhandelen; hij had het voordeel dat hij met Nederlandse en Duitse geïnteresseerden te maken kreeg die hem welgezind waren en veel invloed hadden – en die hij tegen elkaar kon uitspelen. De onderhandelingen hadden tenslotte de volgende afloop: de fabriek voor vatsluitingen werd door een Nederlander, tevoren een van van Leers directeurs, overgenomen, de vatenfabrieken in België en Frankrijk en de twee in Nederland door Duitse ondernemingen, het walsbedrijf door de Hoogovens, de ijzerhandel door een van de twee kopers van de vatenfabrieken, en de bedrijven voor optische en acoustische apparaten door Philips. De opbrengst hiervan was, tezamen met die van van Leers villa en van een flatgebouw in Den Haag dat hem toebehoord had, bijna f 7 mln. Van die f 7 mln zonderde van Leer een deel af ten behoeve van de in hoofdstuk 6 gememoreerde van Leer-Stichting. Hij moest de bezetter bijna f 2 mln betalen om bezet gebied te mogen verlaten.¹ Bij zijn vertrek in juni '41 kreeg hij niet alleen verlof, in Amerika te beschikken over de Amerikaanse en Engelse effecten die daar op naam van zijn

¹ Dat bedrag werd aan Seyss-Inquarts *Reichsstiftung Niederlande* toegewezen.

ondernemingen gedeponereerd waren en over de vorderingen die zijn ondernemingen hadden op Engelse en Amerikaanse afnemers, maar er werd bovendien door de Hoogovens een vordering van ruim een kwart miljoen dollar op een Amerikaanse maatschappij van het *Shell*-concern aan hem gecedeerd. Ook mocht van Leer zijn gehele familie meenemen, plus een zevental kennissen, plus zijn particuliere circus met auto's, aanhangwagens, paarden en wat niet al, plus sieraden ter waarde van f 25 000, plus f $\frac{1}{2}$ mln aan Nederlands-Indische obligaties, plus alle Belgische en Franse franken waaraan hij bij de reis met zijn karavaan door België en Frankrijk behoefte zou hebben. En dan kreeg hij ook nog een SS-officier als begeleider mee tot de Spaanse grens; dat kostte hem wèl f 1000.

Dàn te bedenken dat deze transactie geëffectueerd werd, drie maanden na het verschijnen van Seyss-Inquarts verordening die het mogelijk maakte, van Leer met één pennestreek de beschikkingsmacht over al zijn bedrijven te ontnemen! Van Leer had, dat bleek, uitnemende relaties. Dat hij daarnaast met grote koelbloedigheid geopereerd heeft, is evident.

★

Curieus in andere opzichten was de legale emigratie van een veel grotere groep Joden uit Nederland waarvoor de grondslag gelegd werd in een merkwaardig samenspel tussen een Duitse zakenman te Amsterdam, Harry W. Hamacher, en de vooraanstaande *Abwehr*-officier G. W. Schulze-Bernett die, zoals wij in ons tweede deel beschreven, in de herfst van '38 als attaché aan de Duitse legatie in Den Haag toegevoegd was met als voornaamste taak de opbouw van spionagenetten in Frankrijk en Engeland. Als zoveel *Abwehr*-officieren beschouwde Schulze-Bernett de Nazi's als brutale parvenu's – hij was er niet afkerig van, hun een loer te draaien. Hamacher, een gelovige katholiek en een uitgesproken tegenstander van het Naziregime, was in '39 door het overnemen van aandelen die in het bezit waren van een Duits-Joodse onderneming, eigenaar geworden van de transportfirma Brasch en Rothenstein die een vestiging in Amsterdam had. Deze firma had vóór mei '40 talrijke Duitse Joden geholpen bij hun emigratie uit Nederland; zij was na mei '40 met andere Duits-Joodse vluchtelingen in contact gebleven wier emigratie-aanvragen nog in behandeling waren. Hoe hen het land uit te krijgen?

Hamacher nam in maart '41 verbinding op met Schulze-Bernett, toen hoofd van *Abwehr-I* in ons land; daarbij opperde Hamacher het denkbeeld

dat hij met zijn firma de legale emigratie van de Joden die zich al bij hem gemeld hadden, verder zou voorbereiden en dat de *Abwehr* aan die groep enkele Duitse Joden zou toevoegen die als spionage-agenten zouden gaan fungeren. Aangezien de *Abwehr* nauwelijks agenten had in de Nieuwe Wereld, sprak dat denkbeeld Schulze-Bernett aan, vooral ook omdat hij er op deze wijze wellicht in zou slagen, enkele honderden Joden in veiligheid te brengen. Maar zou het *RSHA* bereid zijn, zijn goedkeuring te hechten aan het verlenen van de *Ausreisevisa*? Daartoe nam men contact op met de chef van de onder Rauter ressorterende *Zentrale Ein- und Ausreisestelle des Reichskommissars, SS-Hauptsturmführer Albin Pilling*.¹ Deze werd voor het plan gewonnen. De uitvoering werd nu ter hand genomen. Voor de reispapieren gaf het Amsterdamse reisbureau Hoyman & Schuurman zich veel moeite, het *RSHA*, door Pilling bewerkt, keurde de opzet goed – en zo konden in totaal, in zes grote transporten (drie in mei '41, twee in augustus, één in januari '42), niet minder dan vierhonderdzes-en-tachtig Joden via Spanje naar Noord- en Zuid-Amerika ontsnappen. In elk transport bevonden zich drie of vier *Abwehr*-agenten (op wie uiteraard geen enkele dwang uitgeoefend kon worden om na aankomst in Amerika aan het werk te gaan). 'General Christiansen', schreef Schulze-Bernett ons in '54, 'war unterrichtet und genehmigte unsere Aktion . . . Er selbst sorgte noch dafür, dass ein oder zwei Personen, deren Schicksal ihm am Herzen lag, mit in dem Transport aufgenommen wurden'² – wéér die 'grootmoedigheid'.

Hoevelen van de vierhonderdzes-en-tachtig die met medewerking van de *Abwehr* emigreerden, voor 23 oktober '41 de Frans-Spaanse grens passeerden, weten wij niet; vermoedelijk waren het ca. vierhonderd. Tellen wij die vierhonderd bij de eerder genoemde tweehonderdtwee-en-zestig, dan komen wij dicht bij de zevenhonderd. Dat laatste cijfer geeft, dunkt ons, het maximum aan van de legale emigratie uit bezet Nederland vóór de dag waarop deze door Himmlers instructie formeel verboden werd.

Wij moeten de betekenis van die instructie niet overdrijven. Zij hield, gelijk aangehaald, in, dat Joden alleen een *Ausreisevisum* zouden krijgen 'in ganz besonders gelagerten Einzelfällen, zum Beispiel bei Vorliegen eines positiven Reichsinteresses.' Welnu, bijna negen maanden vóór de 23ste oktober schreef een medewerker van *Generalkommissar Fischböck* aan een relatie in Berlijn, dat het 'auf absehbare Zeit' voor een Jood 'gänzlich unmöglich' was, een *Ausreisevisum* uit Nederland te verkrijgen: 'eine solche wird nur erteilt,

¹ Er waren behalve die *Zentrale Ein- und Ausreisestelle* in Den Haag ook *Ein- und Ausreisestellen* in Amsterdam, Rotterdam en Maastricht. ² Brief, 21 nov. 1954, van G. W. Schulze-Bernett (Doc I-627, a-5).

*wenn höhere staatliche Gesichtspunkte dafür sprechen*¹ – klinkt dat anders dan Himmlers instructie? Neen. Maar enig verschil in de feitelijke situatie kwam er toch wèl: het werd na de 23ste oktober nog een tikje moeilijker om legaal te emigreren dan daarvóór. Hamacher wilde in '43 (Pilling en Schulze-Bernett hadden Nederland toen verlaten) nòg eens een groep van een kleine driehonderd Joden naar Spanje wegwerken van wie ruim tweehonderd bij hem aangemeld waren door de Philipsfabrieken (die bereid waren, de reis naar Spanje te financieren) – Eichmanns vertegenwoordigers in Nederland zetten hem toen de voet dwars en het transport ging niet door. Anders dan vóór de 23ste oktober '41 kreeg nadien geen Jood een *Ausreisevisum* die niet zelf of via relaties in het buitenland in staat was, het Derde Rijk een aanzienlijk bedrag aan buitenlandse deviezen te schenken. In totaal kregen tussen 23 oktober '41 en eind '42 vermoedelijk maximaal ruim honderdthertig Joden op deze wijze verlof om uit Nederland te vertrekken. Daar moest soms per familie 100 000 Zwitserse francs voor betaald worden, in een enkel geval een half miljoen. Het Nederlands Deviezeninstituut stelde in september '42 drie miljoen van die francs beschikbaar welke vermogende Joden konden kopen teneinde ze tegen het geldende tarief (maar dat wisselde nogal eens) in te ruilen voor het begeerde document: een *Ausreisevisum*. De kunsthandelaren de gebr. Benjamin en Nathan Katz uit Dieren verwierven dat visum doordat zij, na eerst werkzaam te zijn geweest o.m. voor het op te richten *Führermuseum* te Linz, begin '43 een kostbare verzameling etsen en tekeningen voor dat museum ter beschikking stelden. Rauter wilde hen vasthouden, maar Goering die van hun arbeid geprofiteerd had, dreef zijn zin door en het werd Lages in eigen persoon die de gebroeders Katz tot de Spaanse grens begeleidde; hun drie-en-tachtigjarige moeder mocht, zonder Jodenster, in Dieren blijven wonen.

★

Hoeveel Joden in '43, zelfs nog in '44 een *Ausreisevisum* gekregen hebben, weten wij niet. Bij elkaar zijn het vermoedelijk niet meer dan enkele tientallen geweest. Dat betekent dat de organisatoren van de *Endlösung*, afgezien van een groep die zich in '44 van het kamp Bergen-Belsen naar Palestina kon begeven, van de ruim honderdveertigduizend *Volljuden* die in mei '40

¹ Brief, 11 febr. 1941, van *FiWi*, *Referat f. besondere wirtschaftl. Angelegenheiten* aan de *Reichskreditgesellschaft*, Berlijn (*FiWi*, *Referat a.v.*, 4 R).

‘MEN WAS ZO MACHTELOOS!’

in ons land woonden, vermoedelijk hoogstens duizend de gelegenheid gaven, legaal te emigreren, veruit de meesten in '40 en '41. Eén op de honderdveertig – legale emigratie was een hoge uitzondering. Maar de gevallen waarin dat *Ausreisevisum* verstrekt werd, waren nu weer niet zo gering in aantal dat nagenoeg niemand er van hoorde. Eerder menen wij dat het al in '40 tot menige Jood doordrong dat men soms, heel soms, verlof kon krijgen, het land te verlaten. Wie in '40 en '41 op zijn emigratiepapieren zat te wachten, zal daar wel niet over gezwegen hebben. En met welke spanningen ging dat wachten gepaard! De postverbinding met de Verenigde Staten (wij zullen ons nu maar tot dit land beperken) werkte wel, via Spanje en Portugal, maar vlug ging het niet. Alle brieven moesten de Duitse censuur passeren – het kon licht vier of zes weken duren voor men antwoord kreeg. Voor elk Amerikaans inreisvisum moest de Amerikaanse consul-generaal in Amsterdam toestemming hebben van het *State Department*, en het *State Department* was er niet op gebrand, veel Joden tot Amerika toe te laten. Bezat men het inreisvisum, dan waren de doorreisvisa van Spanje en Portugal nodig. De Spaanse consul in Amsterdam was zeer hulpvaardig, de Portugese nogal lastig: veelal werd het doorreisvisum slechts verstrekt als men kon aantonen dat passage geboekt was op een boot die Lissabon zou verlaten. Ook voor die passage moest dus gezorgd worden. Dan het *Ausreisevisum* nog! In de gunstigste omstandigheden verliepen vele maanden voor men al die paperrassen bijeen had – paperrassen die stuk voor stuk afhingen van ondoorzichtige beslissingen, genomen op grond van onbekende richtlijnen die door administraties in verre landen vastgesteld waren. Ach, men wàs, men voelde zich zo afhankelijk, zo machteloos!

Met dat al: enkele honderden konden in '40 en '41 legaal emigreren. Hoe werden zij benijd! Hoe wakkerde hun vertrek het verlangen van anderen aan, ook op die wijze te kunnen ontsnappen! Op geld beluste naturen vonden hier een rijke voedingsbodem voor het plegen van oplichting. Wij denken dan niet aan de gevallen waarin, in '40 al, in samenspel met de *Sicherheitspolizei* aan Joden voorgespiegeld werd dat men hen tegen hoge betaling naar de Veluwe kon brengen waar een Engels vliegtuig hen zou afhalen (die gevallen hebben zich voorgedaan) – eerder hebben wij het oog op de machinaties van tussenpersonen die beweerden dat zij er, uiteraard alweer tegen hoge betaling, via 'relaties bij de SD' voor konden zorgen, dat een *Ausreisevisum* verleend werd. Wij hebben er geen denkbeeld van, hoe vaak dit soort oplichting al in de eerste fase van de bezetting gepleegd werd – de lezer moet in het oog houden dat veruit de meeste slachtoffers later gedeporteerd werden. Nadere bijzonderheden zijn slechts bekend over één oplichtingsactie die voor de betrokken Joden goed, maar voor de oplichters

slecht afliep. Oplichters waren in dit geval namelijk twee SS-officieren, een zekere Sanner en een zekere Horst Röttscher, beiden verbonden aan *Amt VI* (*Auslandsnachrichtendienst*) van het *RSHA*. Röttscher werkte vóór mei '40 al in ons land en had daar verscheidene relaties, onder wie de in 1890 geboren Haagse advocaat mr. Th. Bodde. In de zomer van '40 kwamen Sanner en Röttscher op hetzelfde denkbeeld dat aan de actie van Hamacher en Schulze-Bernett ten grondslag lag: dat zij van het *RSHA* *Ausreisevisa* zouden kunnen krijgen voor Joden die, aldus Sanner en Röttscher, in de Verenigde Staten voor de *SD* zouden gaan spioneren. In werkelijkheid waren Sanner en Röttscher niet in het minst in die spionage geïnteresseerd – zij waren alleen geïnteresseerd in de bedragen die zij die Joden zouden laten betalen ‘ten gunste van het *RSHA*’; die bedragen of een groot deel daarvan zouden Sanner en Röttscher in eigen zak steken. Op voorspraak van de *Chef* van *Amt VI* kregen zij verlof, ongeveer veertig *Ausreisevisa* uit te reiken. Via allerlei relaties in Amsterdam werd contact gezocht met vermogende Joden; de *Ausreisevisa* zijn inderdaad uitgereikt en gebruikt, o.m. door de directeur van ‘De Bonneterie’ te Amsterdam. De betrokkenen moesten als regel voor de visa die voor henzelf en hun gezinsleden bestemd waren, f 55 000 betalen. Die bedragen kwamen bij Bodde terecht. Tussenpersonen streken bij die transacties soms hoge extra-bedragen op en achter Bodde’s naoorlogse verklaring: ‘zelf heb ik met deze transacties nimmer een cent verdiend, noch aangenomen’¹, plaatsen wij een vraagteken. Aannemelijk is wèl dat het grootste deel van de buit bij Sanner en Röttscher belandde. Hun oplichting ten nadele van het Duitse Rijk werd eind '40 ontdekt; beiden werden tot opsluiting in Mauthausen veroordeeld maar kregen later gratie. Bodde, ook anderen, zaten enige tijd vast, Bodde in Berlijn. Kennelijk kon hij daar aantonen dat de door Sanner en Röttscher gepleegde oplichting hem onbekend geweest was – hij bleef althans met de Duitsers goede relaties onderhouden en werd in augustus '44 door hen nog benoemd tot directeur-generaal van het Philipsconcern. Zijn rijk was daar van zeer korte duur.

Competentie-conflicten in bezet Nederland

Wij herinneren aan wat wij eerder uiteengezet hebben: dat de *Endlösung* (men denke aan het formeren van de *Einsatzgruppen*) in de eerste maanden van '41 in praktische voorbereiding genomen werd en dat Eichmann en zijn mede-

¹ PRA-Den Haag: p.v. Th. Bodde (2 mei 1947), p. 46 (Doc I-117, a-1).

werkers daarbij coördinerend gingen optreden. In Wenen en Praag had Eichmann, gelijk uiteengezet, de leiding gehad van een *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* – die naam bleef gehandhaafd, hoewel emigreren nauwelijks meer toegestaan werd. Niet het voorbereiden van die *Auswanderung* (emigratie) werd dus het wezenlijke doel van deze *Zentralstellen*, maar het voorbereiden van de deportaties, onderdeel van de uitroeiing. Niet alleen in Duitsland maar ook in de bezette gebieden zouden die deportaties, wilde men onrust en opschudding voorkomen, een reeks nieuwe maatregelen vergen. In Duitsland zou daarbij het *Reichssicherheitshauptamt* als de instantie optreden die het gehele beleid coördineerde – het lag voor de hand dat dat *RSHA*, Heydrich dus, zou trachten, ook in een bezet gebied als Nederland alle bevoegdheden op het terrein der deportaties in handen te krijgen. Meer nog: als het *RSHA* zou uitmaken, wanneer, hoe en waarheen de Joden uit Nederland gedeporteerd zouden worden, dan leek het wenselijk dat datzelfde *RSHA* óók het gehele beleid zou vaststellen dat in de periode, voorafgaand aan de deportaties, ten aanzien van die Joden gevoerd zou worden. Het kwam er eigenlijk op neer dat Heydrich Seyss-Inquart wenste uit te schakelen, anders gezegd: dat formeel de Jodenvervolgving uitsluitend het domein zou worden van Rauter. Onder Rauter ressorteerde Harster; men kon eventueel in diens staf een *Referat IV B 4* vormen dat, op de gebruikelijke wijze, van het *Referat IV B 4* van het *RSHA* (Eichmann) zijn aanwijzingen zou ontvangen. Maar Heydrichs gedachten gingen aanvankelijk in een andere richting: hij wenste dat er in bezet Nederland, evenals in Wenen en Praag, een *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* kwam – in Amsterdam. Dat laatste bood twee voordelen: daar woonden de meeste Joden en het nieuwe bureau zou geografisch gescheiden zijn van Seyss-Inquarts residentie. Zonder dat hij precies overzag welke consequenties op beleidsgebied uit de oprichting van die *Zentralstelle* konden voortvloeien, ging Seyss-Inquart in februari of maart '41 met die oprichting accoord. Het moet de *Reichskommissar* daarbij op zijn minst duidelijk geweest zijn dat het begrip '*Auswanderung*' bedriegelijk gebruikt werd en dat niet emigratie maar deportatie het doel was: elke Duitse functionaris in bezet Nederland wist, dat emigratie nauwelijks mogelijk was. Dat de Joden uit Nederland zouden verdwijnen, had trouwens Seyss-Inquarts volledige instemming. 'Die Juden', had hij op 12 maart '41 in het Amsterdamse Concertgebouw uitgeroepen, '*sind jene Feinde mit denen wir weder zu einem Waffenstillstand noch zu einem Frieden kommen können . . . Wir werden die Juden schlagen wo wir sie treffen . . . Der Führer hat erklärt, dass die Juden in Europa ihre Rolle ausgespielt haben und daher haben sie ihre Rolle ausgespielt.*' Alleszins plausibel is het dat Seyss-Inquart er, met de verse herinnering aan de Februaristaking, bij Heydrich op

aandrong dat men de Joden uit Nederland met zekere prioriteit zou deporteren; dat zou een uitnemend functionerende *Zentralstelle* vergen.

Medio maart '41 zond Eichmann drie van zijn naaste medewerkers uit Wenen en Praag, onder wie Rajakowitsch, naar Amsterdam. Zij moesten niet alleen de nieuwe *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* oprichten, maar ook bij de voorzitters en leidende functionarissen van de pas kort bestaande Joodse Raad voor Amsterdam de indruk wekken, dat de belangen van de Joden bij die *Zentralstelle* veilig zouden zijn, anders gezegd: dat de emigratie-opzet reëel bedoeld was. Uit Praag namen zij derhalve twee vooraanstaande Joodse figuren mee, die daar juist veel met emigratie te maken hadden gehad: Jakob Edelstein en Richard Friedmann. Beiden waren overtuigde Zionisten; Edelstein was in Praag hoofd van het bureau geweest dat bij de legale emigratie naar Palestina bemiddeld had, en Friedmann, een Oostenrijker, had in Wenen zijn best gedaan, via de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* zoveel mogelijk Joden in veiligheid te brengen. Beiden voorzagen in '39 dat het Naziregime het de Joden steeds moeilijker zou maken – wellicht zouden deze binnen een bepaald territorium geconcentreerd worden. Maar dat zou volgens Edelstein en Friedmann een positieve kant kunnen hebben: werkend op het land en in kleine bedrijven zouden de Joden een scholing krijgen die hun uiteindelijk in Palestina te stade zou komen. Edelstein en Friedmann waren dan ook beiden in oktober '39 naar Nisko vertrokken waar volgens Eichmann en Rajakowitsch een echte Joodse kolonie zou ontstaan; Edelstein was na enkele weken naar Praag teruggekeerd en Friedmann voegde zich daar in december bij hem. Nadien, in '40, waren zij er toe overgegaan, Joodse werkkampen in het *Protektorat* te organiseren. Alweer: dat kon later de Zionistische kolonisatie ten goede komen.

Nóg een dienst waren zij de Duitsers gaan bewijzen.

Begin '41 was bepaald dat alle Joden van het *Protektorat* uitgebreide formulieren moesten invullen waarbij men als reisdoel Sjanghai moest opgeven (daar was tevoren een aantal Joodse vluchtelingen uit Duitsland aangekomen). De *Zentralstelle* had met die formulieren slechts de bedoeling, bij de Joden illusies te wekken en zelf een nauwkeurig inzicht te krijgen in hetgeen elke Joodse familie nog aan waarden bezat. Edelstein en Friedmann hadden die opzet niet doorzien; zij meenden al verdienstelijk werk te doen door het invullen van de formulieren zoveel mogelijk te rekken. Oningevulde stellen van die formulieren namen zij naar Amsterdam mee: zij moesten de functionarissen van de Joodse Raad die het contact met de Amsterdamse *Zentralstelle* zouden onderhouden, tonen hoe die paperassen behandeld moesten worden.

Van midden maart tot (vermoedelijk) midden april '41 hebben Edelstein en

Friedmann in Amsterdam vertoefd; Friedmann kwam in mei nog voor een tweede bezoek over. Zij hebben talloze gesprekken gevoerd met Cohen en Asscher, met de voornaamste medewerkers van de Joodse Raad, onder wie uiteraard het hoofd van de emigratie-afdeling, Gertrud van Tijn-Cohn, ook met anderen. Wij weten helaas van die gesprekken maar weinig af. Vaststaat dat de leiding van de Joodse Raad zorgvuldig naliet, hen in contact te brengen met de voorzitter van de Joodse Coördinatie-Commissie, Visser, en dat er tussen de twee bezoekers uit Praag en de leiding van de Joodse Raad op een belangrijk punt overeenstemming bestond: dat Joden geen daadwerkelijk verzet moesten bieden, maar dat zij dienden te trachten, tijd te winnen in de periode die nog zou verstrijken voor men bevrijd zou worden. Cohen en Asscher waren op dat laatste punt zeer optimistisch. Zelf beïnvloed door de wensvoorstellingen van de Nederlandse publieke opinie ('dése zomer al, in '41, komt de invasie!'), staken zij hun twee bezoekers met dat optimisme aan. Friedmann keerde, aldus later zijn weduwe, van zijn tweede bezoek 'in besonders optimistischer Stimmung' naar Praag terug, 'in Holland rechnete man mit der Invasion und einem baldigen Kriegsende.'¹

Wij nemen aan dat het optimisme waarvan Cohen en Asscher getuigenis aflegden, hen ook versterkte in hun opvatting dat de Joden, als zij zich maar rustig hielden, verder niet veel kwaads boven het hoofd hing. Nu, op dat punt zagen Edelstein en Friedmann de zaak reëler. Zij hadden een Eichmann en een Rajakowitsch van nabij leren kennen, zij hadden de misère in Nisko aanschouwd, en bovendien waren in het *Protektorat* al anti-Joodse maatregelen genomen die men in bezet Nederland begin april '41 nog niet kende: het Joodse bedrijfsleven was er praktisch vernietigd, Joodse employé's waren bij duizenden op straat gezet (vandaar ook de werkkampen), Joden hadden al hun waardepapieren, gouden en zilveren voorwerpen en edelstenen in depot moeten geven, uit de wereld van de kunst waren de Joden verwijderd, Joden mochten slechts beperkte bedragen van hun bankrekeningen opnemen, het was hun verboden, café's, restaurants, parken, zwembaden, theaters of bioscopen te bezoeken en na acht uur 's avonds mochten zij zich niet in de openlucht bevinden.

'Dit alles hangt ook u boven het hoofd', betoogden Edelstein en Friedmann. Maar voor die waarschuwing vonden zij geen gehoor. Nog afgezien van het feit dat Cohen en Asscher op een spoedige invasie rekenden, meenden dezen ook dat verscheidene maatregelen als in het *Protektorat* getroffen, in Nederland een deining zouden veroorzaken die de bezetter na de Februari-

¹ Aangehaald in H. G. Adler: *Theresienstadt*, p. 738.

staking zeker zou willen vermijden. Asscher (Cohen heeft zich over dit punt niet uitgelaten) herinnerde zich later slechts dat hij met Friedmann 'alleen geborreld' en dat hij zich 'van diens adviezen niets aangetrokken' had.¹ In Zionistische kring te Amsterdam maakte Edelstein geen geheim van 'zijn laatdunkend oordeel over de twee voorzitters van de Joodse Raad'²; kennelijk vond hij hen illusionisten, onbekwaam tot het geven van leiding. Aanwijzingen dat Edelstein en Friedmann enerzijds en Cohen en Asscher anderzijds afspraken dat zij met elkaar in contact zouden blijven, zijn er niet. Wij nemen aan dat Cohen en Asscher daar geen enkele behoefte aan hadden en dat zij zodanig contact bovendien gevaarlijk achtten. Hier zou uit voortvloeien dat het de leiding van de Joodse Raad onbekend bleef dat, gelijk reeds vermeld, de deportaties uit Praag en Brno in oktober '41 begonnen, anders gezegd: dat de z.g. emigratie naar Sjanghai een volslagen fictie was.

Op de leiding van de Joodse Raad werd een andere vorm van misleiding toegepast.

Eind maart was in Nederland de SS-officier gearriveerd aan wie de leiding van de Amsterdamse *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* toegedacht was: SS-Hauptsturmführer Willi Zöpf, een vriend van Harster. Deze Zöpf was het die medio april '41 Gertrud van Tijn bij zich riep en haar zei dat de Duitsers bereid waren, grote aantallen Joden naar Amerika te laten emigreren. Hoe kon, vroeg hij, hun scheepspassage gefinancierd worden? Gertrud van Tijn veronderstelde dat het grote Amerikaanse hulpfonds voor de Europese Joden, het *Joint Distribution Committee* ('de Joint', zoals men als regel zei) bereid zou zijn, daar in Lissabon de nodige dollars voor te deponeren. 'Hierop werd overeengekomen', aldus Gertrud van Tijn in haar in '44 geschreven verslag,

'dat ik naar Lissabon zou gaan om te trachten, een zo groot mogelijk krediet voor genoemd doel te verkrijgen. Zöpf verklaarde dat, als ik succes had, de emigratie zou kunnen beginnen. Ook deelde hij mij mee . . . dat een speciaal bureau, de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*, hiervoor geopend zou worden en binnenkort met het werk beginnen. Hij vertelde mij zelfs dat de nodige emigratieformulieren reeds gedrukt waren.'³

Het *Spiel* werd consequent voortgezet: Gertrud van Tijn kreeg verlof, naar Berlijn te gaan en vandaar naar Lissabon te vliegen. Bevreesd dat zulks de opzet in gevaar zou brengen, onthield zij zich daar van het opnemen van

¹ Proc.-gen. Amsterdam, rijksrecherche: p.v. A. Asscher (26 mei 1948), p. 8.

² J. Melkman: 'Tijd voor de doden', *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, 21 mei 1965.

³ G. van Tijn-Cohn: 'Bijdrage tot de geschiedenis der Joden in Nederland van 10 mei 1940 tot juni 1944' (herfst 1944), p. 32 (Doc I-1720 B, a-1).

contact in welke vorm ook met de Nederlandse legatie en het Nederlandse consulaat (de regering in Londen kreeg dus ook geen enkele inlichting), wèl voerde zij besprekingen met de vertegenwoordiger van de *Joint* en deze zegde haar aanzienlijke dollarkredieten toe. Via Berlijn keerde zij naar Amsterdam terug. Daar zei Zöpf haar dat hij vreesde 'dat de kredieten. . . niet half genoeg zouden zijn, maar ik verzekerde hem', aldus weer Gertrud van Tijn, 'dat het niet moeilijk zou zijn ze aangevuld te krijgen als eenmaal de emigratie aan de gang was.'¹ Daarvoor moesten nu de verdere voorbereidingen getroffen worden. De *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* nam haar intrek in een pand in de van Eeghenstraat te Amsterdam, in diezelfde straat moest de Joodse Raad een verbindingsbureau oprichten dat de aan de Oostenrijkse administratie ontleende naam '*Expositur*' ('*Aussenstelle*') kreeg, een uit Wenen afkomstige, voor zeer intelligent en tactvol doorgaande Joodse advocaat, dr. Edwin Sluzker, nam spoedig in opdracht van de Joodse Raad bij die *Expositur* de dagelijkse leiding in handen en nog in mei werden Cohen en Asscher door Friedmann tijdens diens tweede bezoek aan Amsterdam in alle vormelijkheid aan Rajakowitsch voorgesteld. '*Herr SS-Obersturmführer Dr. Rajakowitsch gab*', aldus Cohens verslag,

*'den Vorsitzenden des Joodse Raad voor Amsterdam bekannt, dass durch den Herrn Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete diese Dienststelle für Fragen der Emigration der Juden aus dem besetzten niederländischen Gebiet geschaffen wurde. Herr SS-Obersturmführer Dr. Rajakowitsch erteilte den Auftrag, bis Freitag, den 25. Juli 1941, einen Entwurf für die Organisation der Auswanderungsabteilung beim Joodse Raad voor Amsterdam, welche für das gesamte besetzte niederländische Gebiet zuständig sein soll, vorzulegen.'*²

Wanneer ons vermoeden dat de bespreking met Rajakowitsch omstreeks de 25ste mei plaatsvond, juist is, dan kreeg de leiding van de Joodse Raad twee maanden de tijd, een opzet te ontwerpen voor een emigratie-afdeling die voor geheel Nederland competent zou zijn (hetgeen 'de Joodse Raad voor Amsterdam' op dat moment nog niet was). Twee maanden! Inderdaad: de mannen van de *Zentralstelle* hadden geen haast. Hun bedoeling was louter en alleen, de leiding van de Joodse Raad in slaap te wiegen. Daarin waren zij geslaagd.

★

¹ A.v., p. 33. ² D. Cohen: '*Gedächtnisaufzeichnung über die Vorsprache bei der Dienststelle van Eeghenstraat*' (z.d.) (Voorzitters JR: map 'Besprekingen met Duitse autoriteiten').

Intussen was aan Duitse kant de competentiestrijd in volle gang. Medio april '41 ondernam Rauter een energieke poging om in bezet Nederland de leiding te krijgen niet alleen bij de Jodendeportaties maar bij alle maatregelen op het gebied van de Jodenvervolging. Hij liet, ter ondertekening door Seyss-Inquart, een verordening ontwerpen waarbij de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* publiekelijk opgericht werd; die *Zentralstelle* zou ook medewerkers krijgen uit het Nederlandse overheidsapparaat en er zou, gelijk in Wenen en Praag het geval was geweest, een publiekrechtelijk fonds ter financiering van de 'emigratie' ('*Auswanderungsfonds für die Niederlande*') in het leven groepen worden; in werkelijkheid zou dat fonds de Joodse vermogens moeten opslorpen. Op 18 april '41 deed Rauter zijn conceptverordening aan Seyss-Inquart en Wimmer toekomen. '*Auf Grund eines persönlichen Wunsches des Herrn Reichskommissar, Reichsminister Dr. Seyss-Inquart*' (Rauter nam keurig de vormen in acht),

'hat der Chef der Sicherheitspolizei und des SD, SS-Gruppenführer Heydrich, die Errichtung einer Zentralstelle für jüdische Auswanderung in den besetzten niederländischen Gebieten angeordnet, die beispielgebend für die Lösung der Judenfrage in sämtlichen europäischen Staaten sein soll.

Der Zentralstelle für jüdische Auswanderung wird die Erfassung sämtlicher Juden in den Niederlanden, die Überwachung des jüdischen Lebens und die zentrale Steuerung der Auswanderung übertragen. Ebenso wie in Prag soll neben der Zentralstelle ein öffentlichrechtlicher Fonds errichtet werden, dem die Sicherung der für die Finanzierung der Auswanderung und die kommende endgültige Lösung der Judenfrage in Europa benötigten Mittel obliegt.

Ich darf bitten, eine Verordnung nach dem als Anlage beigefügten Entwurf zu erlassen (Eilumlaufverfahren).

Im Rahmen meines Generalkommissariats werde ich die federführende Bearbeitung aller damit zusammenhängenden Fragen dem Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD übertragen, der in fachlicher Hinsicht auch den Weisungen des Sonderbeauftragten zur Lösung der Judenfrage (SS-Gruppenführer Heydrich) unterliegt und entsprechend den Wünschen des Reichskommissars für die besetzten niederländischen Gebiete unter meiner Verantwortlichkeit dieses Sondergebiet bearbeiten wird'¹

– een 'Sondergebiet' dus, waarop Harster, de instructies van Heydrich en Rauter volgend, 'federführend' zou zijn. Maar dat was voor Seyss-Inquart, al zou dan ook met zijn 'Wünschen' rekening gehouden worden, onaanvaardbaar. De *Reichskommissar* besepte terdege dat speciaal ten aanzien

¹ Brief, 18 april 1941, van Rauter aan Seyss-Inquart en Wimmer (VuJ, HA Inneres, 124 w).

van de Jodenvervolging en *a fortiori* wanneer men in dat kader alle Joden zou deporteren, in Nederland met grote behoedzaamheid opgetreden moest worden; dat die deportaties op zichzelf te eniger tijd door de *Sicherheitspolizei* georganiseerd zouden worden, leek hem onvermijdelijk, maar hij was geen ogenblik bereid, de supervisie op het gehele terrein der Jodenvervolging, de deportaties inclus, prijs te geven. Trouwens, Rauter had ook met de competenties van de *Generalkommissare* Wimmer, Schmidt en Fischböck geen enkele rekening gehouden. Zijn offensief werd afgeslagen. Ondanks het voorgestelde '*Eilumlaufverfahren*' (waarbij o.m. de verschillende *Generalkommissare* binnen enkele dagen hun opmerkingen bij conceptverordeningen moesten indienen) liet Seyss-Inquart een volle maand verstrijken voor hij, op 19 mei, zijn *Chefsitzung* hield waar wij in hoofdstuk 6 al melding van maakten. Alle *Generalkommissare* waren daar aanwezig; zo ook Harster, vermoedelijk ook Rajakowitsch. Wat daar in bijzonderheden over de deportaties besproken werd, weten wij niet. Wel had Seyss-Inquart, zo noteerde Rajakowitsch ruim een maand later, bij die gelegenheid '*grundsätzlich entschieden, dass er die Hortung des jüdischen Vermögens und seine Widmung für die Finanzierung der Endlösung billige. Die Durchführung wollte er jedoch*' (dat was een teleurstelling voor Rajakowitsch geweest) '*seinem ersten Wirtschaftsmann, das ist Minister Dr. Fischböck, übertragen*', en Fischböck had vervolgens '*seine Pläne über die schrittweise Erreichung des Gesamtzieles*' geschetst.¹

★

De ontwikkeling tot eind '41 volgend, hebben wij in hoofdstuk 6 de reeks maatregelen beschreven die, o.m. in aansluiting op deze bespreking van 19 mei, de in Nederland levende Joden in het isolement dreven en hen beroofden van hetgeen zij op economisch gebied opgebouwd hadden. Het was de voortzetting van een beleid dat zich al in de herfst van '40 was gaan aftekenen. Duidelijk is evenwel dat men, eigenlijk van eind maart '41 af, toen de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* opgericht werd, maar bepaaldelijk na de 19de mei '41, deze isolerings- en berovingsmaatregelen óók zien moet als inleiding tot de deportaties, tot de uitroeiing, tot de '*kommende endgültige Lösung der Judenfrage in Europa*' (Rauters brief van 18 april 1941), tot de '*Endlösung*' (Rajakowitsch' notitie over de bespreking van 19 mei).

¹ E. Rajakowitsch: Notitie, 21 juni 1941, voor Harster en Fahrenholtz (*HSSuPF*, 65 a).

Wat stelde men zich bij die termen voor? Massamoorden? Of, hetgeen in deze fase wellicht plausibeler is, dat de Joden in een onherbergzaam gebied geconcentreerd zouden worden ('*die territoriale Endlösung*') waar zij spoedig grotendeels te gronde zouden gaan? Dat laatste is toch wel het minimum dat wij moeten aannemen, althans ten aanzien van diegenen die niet, als Rajakowitsch, tot Eichmanns naaste medewerkers behoorden. Wat Seyss-Inquart betreft, herinneren wij er aan (wij vermeldden het feit in ons vorige deel) dat hij eind november '39 toen hij in het *Generalgouvernement* op dienstreis was, in de buurt van Lublin een moerassig gebied te zien gekregen had, dat, aldus de Duitse gouverneur van het betrokken district, een '*Judenreservat*' kon worden, '*welche Massnahme womöglich eine starke Dezimierung der Juden herbeiführen könnte.*'¹ Het was in elk geval, dunkt ons, in de lente van '41, vijftien maanden voor de deportaties begonnen, in de hogere regionen van het *Reichskommissariat* bekend dat alle Joden, d.w.z. om te beginnen alle *Volljuden*, uit Nederland gedeporteerd zouden worden; op zijn minst wist of veronderstelde men óók dat veruit de meeste van die Joden deportatie niet lang zouden overleven.

★

Seyss-Inquart had (ook dat bleek in de *Chefsitzung* van 19 mei) tegen de aanduiding '*Zentralstelle für jüdische Auswanderung*' bezwaar. Van welke aard dat bezwaar was, weten wij niet. Denkbaar is, dat hij vreesde dat, wanneer het accent zo duidelijk op de '*Auswanderung*' kwam te liggen, de *Zentralstelle* toch ongemerkt zou worden ingelijfd bij Rauters domein, waaronder immers ook al de *Ein- und Ausreisestellen des Reichskommissars* ressorteerden. Seyss-Inquart besliste dat het nieuwe bureau een naam diende te krijgen die duidelijk aangaf dat de werkzaamheden onder zijn algemene verantwoordelijkheid als *Reichskommissar* vielen: '*Zentralstelle für die Angelegenheiten der Juden in den Niederlanden*'. Rabl liet hij een desbetreffende verordening ontwerpen. Het concept voorzag niet alleen in de oprichting van zulk een *Zentralstelle* ('*zwecks Regelung und Überwachung des sozialen und kulturellen Lebens der . . . Juden und zur Förderung ihrer Auswanderung*' – de beroving viel hier dus buiten), maar ook in de vorming van een met de in Duitsland bestaande *Reichsvereinigung* te vergelijken '*Verband der Juden in den Niederlanden*'; allen die *Volljude* waren of als zodanig golden, zouden hier lid van moeten

¹ Verslag van Seyss-Inquarts dienstreis, 17–22 nov. 1939, (Neur. doc. PS-2278).

GEEN 'VERBAND DER JUDEN'

worden, een 'Judenrat' van hoogstens twintig leden zou er aan het hoofd van staan en het verbond zou speciaal 'zur Mitwirkung bei den für die Auswanderung seiner Mitglieder notwendigen Massnahmen verpflichtet' zijn.¹

Dit concept verdween, wij weten niet door welke factoren, onder tafel. Het *Verband der Juden in den Niederlanden* werd niet opgericht en de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* bleef onder die naam gehandhaafd. Zöpf verdween overigens als chef; er kwam een nieuwe: *SS-Sturmabführer* Hellmut Reinhard, tevoren functionaris van het *RSHA*. Wij hebben er geen duidelijk beeld van wat Zöpf (die een luiwammes was) nadien ging uitspoken, de ijverige Rajakowitsch ging op verscheidene terreinen de *Endlösung* voorbereiden. Hij stimuleerde Rauter eind juli '41 om bezwaar te maken tegen het feit dat geen maatregelen getroffen werden om de 'vrijwillige' arisering van Joodse bedrijven ongedaan te maken. Fischböck was er, schreef Rauter in een kennelijk door Rajakowitsch opgestelde brief, al tevreden mee geweest wanneer de Joden hun vermogen kwijt raakten. 'Dieses Ziel', had Fischböck gezegd, 'wird auch erreicht wenn der später zur Aussiedlung' (deportatie) 'gelangende Jude Vermögenswerte an einen Arier . . . überträgt'. Maar dat was, aldus Rauter, een onhoudbaar standpunt, aangezien juist die Joodse vermogens 'für die Finanzierung der Endlösung' nodig waren² – en misschien moeten wij in die formulering een aanwijzing zien dat Rauter en Rajakowitsch aan een 'territoriale Endlösung' dachten: de vorming van een reserve, hoe primitief ook, zou grote kapitalen vergen.

★

Waar die Jodenvervolging op zou uitlopen: deportatie, *Endlösung*, stond dus in de lente en zomer van '41 vast. Overigens moet men, dunkt ons, in het oog houden dat zij die van dat doel op de hoogte waren, beseften dat aan zijn verwezenlijking in bezet Nederland nog veel moest voorafgaan. Het proces tot het isoleren en beroven van de Joden was nog niet ver genoeg voortgeschreden. Er was trouwens verdeeldheid hoe ver men bij dat isoleren moest gaan. Vooral *Generalkommissar* Schmidt drong er in die tijd op aan, in Amsterdam een ghetto op te richten. Burgemeester Voûte van Amsterdam protesteerde, het college van secretarissen-generaal deed hetzelfde, maar (wat belangrijker was) ook Rauter voelde er niet voor. Voûte kreeg begin

¹ Concept in *VuJ*, *HA Inneres*, 124 w. ² Brief, 21 juli 1941, van Rauter aan Seyss-Inquart, Wimmer en Fischböck (*VuJ*, *Abt. Rechtssetzung*: dossier VO 198/41).

juli van deze te horen dat hij 'tegen het instellen van een ghetto te Amsterdam was, aangezien ook de Joden in Duitsland niet in ghetto's waren ondergebracht.'¹ Zo dat motief al geldigheid had, het was zeker het enige niet. Uit de vorming van een ghetto zouden ook voor de niet-Joden tal van moeilijkheden voortvloeien; bovendien zou die vorming in strijd zijn met het geleidelijke en zoveel mogelijk geruisloze karakter dat Seyss-Inquart aan de Jodenvervolging wilde geven. Wat de op Rauter zeer naijverige Schmidt betreft, menen wij dat zijn aandringen juist op zulk een ghetto, als een aanwijzing gezien moet worden dat hij er niets voor voelde, zich op het terrein der Jodenvervolging te laten uitschakelen.

Er is nog een aanwijzing in die richting. Veel pleit er namelijk voor dat het Schmidt was die in juni of begin juli '41 Seyss-Inquart wist te winnen voor het denkbeeld dat men werkloze Joden naar kampen in Duitsland zou overbrengen, dicht bij de Nederlandse grens, waar dezen onder Joodse voormannen aan het werk gezet zouden worden. Eerst moesten die voormannen geschoold worden. Dat kon, zo werd gemeend, het best geschieden in het vroegere Ster-kamp te Ommen. *Beaufragter* Böhmcker legde het plan in een brief neer d.d. 16 juli waarin hij er bij Asscher en Cohen op aandrong dat de Joodse Raad om te beginnen voor zeven-en-vijftig werkkrachten zou zorgen wier eerste taak zou zijn, het kamp te Ommen in te richten voor de grotere groepen die na hen zouden komen. '*Diese Arbeitskräfte sollen sich*', schreef Böhmcker, '*freiwillig zur Arbeit im Arbeitseinsatzlager in Ommen melden. Die Meldung wollen Sie veranlassen und mir übermitteln.*'²

Cohen en Asscher tilden zwaar aan dat verzoek. Hoe kort was het geleden (nauwelijks een maand!) dat in Amsterdam de razzia o.m. op de jongens uit het werkdorp Wieringermeer plaatsgevonden had waarvoor men zich de adressen door Lages had laten ontfutselen. Nu kwamen week in, week uit, de overlijdensberichten uit Mauthausen binnen. Was het dan verantwoord, op enig Duits verzoek in te gaan, eerst voor Ommen zeven-en-vijftig vrijwilligers op te roepen, vervolgens vrijwilligers voor de kampen in Duitsland – personen kort en goed voor wier veiligheid men, waren zij eenmaal in een kamp geconcentreerd, niet kon instaan? Cohen en Asscher vroegen een gesprek met Böhmcker aan; zij kregen geen antwoord. Vervolgens namen zij contact op met Meijer de Vries die op grond van zijn Joodse afkomst als referendaris bij de afdeling werkverruiming van het departement van sociale zaken ontslagen was. Deze gaf de raad, er naar te streven, dat bij de organi-

¹ BG-Amsterdam, recherche: p.v. H. A. Rauter (3 juni 1947), p. 2 (Doc I-1828, d-7). ² Brief, 16 juli 1941, van A. Böhmcker aan Asscher en Cohen (JR, map 'Corresp. voorzitters met Duitse autoriteiten'.

satie van de kampen waar Böhmcker op aangedrongen had, de rijksdienst voor de werkverruiming en de Nederlandse Heidemaatschappij betrokken zouden worden. Op 28 juli legden Cohen en Asscher die suggestie per brief aan Böhmcker voor; zij vroegen ook of zij alleen vrijwilligers uit Amsterdam moesten oproepen dan wel uit het gehele land. *'Wir sagen Ihnen'*, zo eindigden zij, *'im voraus Dank für Ihre Antwort, nach deren Empfang wir die erforderlichen Massnahmen treffen werden. Da jedoch das ganze Problem uns eine schwere Verantwortlichkeit auferlegt'* (Mauthausen . . .), *'erlauben wir uns erneut, die dringende Bitte auszusprechen, uns, sobald Ihre Zeit es erlaubt, Gelegenheit zu einer mündlichen Besprechung der gesamten Materie geben zu wollen.'*¹

Eerst nadat deze brief waarin de twee voorzitters van de Joodse Raad zich in beginsel bereid verklaard hadden, 'de nodige maatregelen te nemen', uitgegaan was, riepen zij de raad in een speciale vergadering bijeen. Deze vond op 29 juli plaats. Door de voorzitters werd daar betoogd dat de bezetter natuurlijk de macht had, Joden te dwingen, naar kampen in West-Duitsland te vertrekken. Als de Joodse Raad weigerde, de fysiek geschiktsten te selecteren, zou dan niet nog méér ellende dreigen te ontstaan? 'Voorop sta', aldus de notulen van deze hoogst belangrijke vergadering,

'dat de persoonsrisico's voor tewerkgestelden eventueel wel zullen bestaan, doch dat bij weigering door de Joodse Raad de persoonsrisico's voor honderden (en dan allicht lichamelijk zwakkeren) veel groter zullen zijn. Ondanks de moeilijke, pijnlijke verantwoordelijkheid meent het Presidium dus wél de zaak ter hand te moeten nemen . . .

De kwestie der verantwoordelijkheid voor de persoonsrisico's der op te roepen mensen wordt door vergadering en Presidium uitvoerig behandeld, waarbij de vergadering tenslotte het standpunt inneemt, dat hierboven reeds is aangegeven, en op verlangen van het Presidium haar deel in de verantwoordelijkheid op zich neemt.'²

Op de dag waarop deze vergadering gehouden werd, antwoordde Böhmcker dat hij op de mogelijke inschakeling van de rijksdienst voor de werkverruiming en de Nederlandse Heidemaatschappij niet dieper kon ingaan; naar Ommen mochten ook Joden gezonden worden uit andere plaatsen dan Amsterdam en de Joodse Raad moest er naar streven, *'alle beschäftigungslosen Juden zur Arbeit heranzuziehen.'*³

De Joodse Raad nam de voorbereiding van de uitzending ter hand. Onder leiding van Meijer de Vries werd een commissie gevormd die naging of

¹ Brief, 28 juli 1941, van Asscher en Cohen aan Böhmcker (a.v.). ² JR: Notulen, 29 juli 1941. ³ Brief, 29 juli 1941, van Böhmcker aan Asscher en Cohen (Doc I-294, a-4).

Nederlandse overheidsinstanties tot medewerking bereid waren, indien en voorzover er één of meer werkkampen in Nederland ingericht zouden worden; die medewerking werd toegezegd. Tegelijk opende de commissie een kantoor in Asschers diamantslijperij waar zij aan groepen Joodse werklozen en op wachtgeld gestelde Joodse gemeente-ambtenaren de vraag voorlegde of dezen bereid waren, naar Ommen te vertrekken. Ieder weigerde. 'Hieraan is', zo rapporteerde de commissie op 19 augustus, 'niet vreemd het feit dat de vele sterfgevallen in Mauthausen een zeer diepe indruk hebben gemaakt, en dat men had vernomen dat de leiding van het kamp Ommen in handen zou zijn van NSB- of daaraan verwante partij-organen.'¹ Het kantoor in de diamantslijperij bleef nog enige tijd geopend – niemand kwam er zich melden.²

Vreemd: Böhmcker kwam op de zaak niet terug.

★

Wat had zich aan Duitse kant afgespeeld?

Wij weten daar maar weinig van. Vaststaat dat via het ene of andere kanaal, vermoedelijk via Bormann, het voornemen om werkloze Nederlandse Joden naar werkkampen in Duitsland over te brengen, aan Hitler voorgelegd was. Hitler had er zijn veto over uitgesproken. Op 20 augustus, daags nadat de commissie-Meijer de Vries rapport uitgebracht had aan de Joodse Raad, hield Schmidt een bespreking met zijn staf waaromtrent een deelnemer aantekende: '*Nach Mitteilung des Generalkommissars sind die Pläne über den jüdischen Arbeitseinsatz durch den Führer umgestossen worden. Er will keine Ertüchtigung der Juden, sondern ihre Aussiedlung.*'³ In het kamp te Ommen waren toen al enkele barakken opgetrokken; die bleven leeg.

★

¹ JR: Notulen, 19 aug. 1941. ² In een in september '41 verschenen nummer waarschuwde *De Waarheid* tegen de geschetste opzet. 'Uit een briefwisseling van 16 en 25 juni j.l. tussen Asscher-Cohen en de gevolmachtigde van Seys-Inquart, een zekere Boemker, die ons in handen viel, blijkt', zo schreef het blad, 'dat de Duitsers mensen in hun dienst wensen te nemen voor het uitvoeren van wegeaanleg, grondwerk en de bouw van verdedigingswerken aan de Duitse grenzen, in 't bijzonder in de nabijheid van Osnabrück en Essen.' (*De Waarheid*, sept. 1941, p. 3) Wij veronderstellen dat met de brief van 16 juni Böhmckers brief van 16 juli bedoeld is en dat men voor '25 juni' '25 juli' moet lezen. Die tweede brief is niet bewaardgebleven. De door *De Waarheid* weergegeven inhoud lijkt plausibel. ³ Notitie, 25 aug. 1941, van Ing. W. Münster (*GKzBV, HA Polit. Aufbau*, 9 d).

Cohen heeft na de oorlog beweerd dat de Joodse Raad zich slechts in schijn tot medewerking aan deze uitzending van Joodse werklozen bereid verklaard had. 'Wij wisten vooruit', zei hij, 'dat er niemand zou komen.' Onzerzijds achten wij die verklaring al weerlegd door inhoud en toon van de notulen van de extra-vergadering van de Joodse Raad die terzake op 29 juli '41 gehouden is. 'Wij hebben daarop', aldus verder Cohen,

'een niet-Jood naar Ommen gestuurd. Die ontdekte in Ommen zelf dat het kamp onder leiding zou komen van Nederlandse NSB'ers. Wij zijn daarop naar de *Beaufragte* gegaan en hebben hem dit verteld. Wij wisten dat de *Beaufragte* sterk anti-NSB was' –

dit gedeelte uit Cohens verklaring achten wij plausibel. Maar wanneer hij dan eindigt:

'Het hele plan is toen niet doorgegaan en wij hebben er nooit meer iets van gehoord. Dat was onze tactiek, met verzet was niets te bereiken. Door quasi-medewerking hebben wij het plan weten te verijdelen. De uitzending naar Duitsland hebben wij voor een jaar weten te verhinderen'¹

– dan tekenen wij daarbij aan dat dit betoog geen enkele steun vindt in de feiten. De Joodse Raad heeft *niets* 'weten te verijdelen'. De Joodse Raad heeft zich, na voor en tegen afgewogen te hebben, bereid verklaard, er aan mede te werken dat Joodse arbeiders naar kampen in Duitsland gestuurd zouden worden. Hij heeft die uitzending in voorbereiding genomen, zij het in een nogal traag tempo. Hij heeft, toen niemand zich meldde, bij Böhmcker bezwaren geuit – en sindsdien niet meer van het plan vernomen. Dat is alles.²

★

¹ BG-Amsterdam, recherche: p.v. inz. Asscher en Cohen (6 nov. 1947), p. 11 (Cohen). ² Presser drukt zich ons inziens veel te terughoudend uit wanneer hij ten aanzien van deze, ook voor de gebeurtenissen in de zomer van '42 zo belangrijke kwestie opmerkt: 'Cohen meende na de oorlog, dat het afspringen van het plan-Ommen één jaar uitstel beduidt heeft. De beschouwing van de in deze kwestie voorkomende data lijkt ons deze hoge schatting niet geheel toe te laten.' (J. Presser: *Ondergang*, dl. I, p. 180). 'Niet geheel'? In 't geheel niet! Men heeft van Duitse kant het plan laten vallen en dit feit heeft op de verdere ontwikkeling geen enkele invloed gehad. Hiermee is dan nog wel verenigbaar dat Cohen, door schuldgevoelens geplaagd, te goeder trouw later tot de weergegeven apologetische constructie kwam.

Eind augustus '41 ondernamen Rauter en Harster, naar wij aannemen: op aansporen van het RSHA (in de veroverde delen van de Sowjet-Unie was de *Endlösung* inmiddels begonnen), hun tweede poging om het ressort van de Jodenvervolging naar zich toe te halen. Harster richtte binnen zijn staf een aparte afdeling voor de Jodenvervolging op, een *Sonderreferat 'J'*, waarvan de leiding aan Rajakowitsch toevertrouwd werd, en op 28 augustus liet hij een door dit *Sonderreferat 'J'* opgestelde geheime circulaire uitgaan naar alle afdelingen van zijn staf, naar alle *Aussenstellen*, naar alle *Ein- und Ausreisestellen* alsmede naar de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. In die circulaire werd de *'Geschäftsverteilung auf dem Gebiete der Judenfrage'* aangegeven. Het dunkt ons niet noodzakelijk die verdeling hier te vermelden – wèl, dat Harster berichtte dat hij het *Sonderreferat 'J'* in het leven geroepen had *'zur Bekämpfung des Judentums in seiner Gesamtheit, deren Ziel die Endlösung der Judenfrage durch Aussiedlung sämtlicher Juden ist'*, en dat de taak van het *Sonderreferat* in het bijzonder was: *'der Ausbau der sicherheitspolizeilichen Zuständigkeiten mit dem Ziel der Gesamtlenkung des jüdischen Lebens durch die Sicherheitspolizei'*. Ook *'die Hortung des jüdischen Vermögens'* (men gunde het toch niet aan Fischböck!) werd als een van die taken genoemd. *'Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung Amsterdam'*, zo heette het verder,

*'ist zuständig für die Durchschleusung von Juden als Vorausnahme für die kommende Aussiedlung und die technische Behandlung von Auswanderungs-Anträgen (die Erteilung von Ausnahmegenehmigungen zur Auswanderung habe ich mir vorbehalten). Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung Amsterdam wird zur einzigen Befehlsausgabestelle für den Judenrat ausgebaut. Weitere Aufgaben werde ich ihr im Zuge der Entwicklung fallweise übertragen.'*¹

Wat werd hier bedoeld met *'die Durchschleusung von Juden als Vorausnahme für die kommende Aussiedlung'*? Vermoedelijk dat men die Joden al hun bezittingen zou ontnemen. Duidelijk is in elk geval, hoeveel energie Harster, Rauter en Rajakowitsch achter deze *'kommende Aussiedlung'* zetten en hoezeer opnieuw, als in april, getracht werd, Seyss-Inquart voor een voldongen feit te plaatsen. Maar zij waren de enigen niet die wensten te bepalen, welk beleid in Nederland gevoerd zou worden. *Generalkommissar* Schmidt zal begin september wel gehoord hebben dat de invoering van de Jodenster in Duitsland en het *Protektorat* aan de vasthoudendheid van Goebbels te danken was geweest – op die invoering ging hij nu aandringen, wat bezet Nederland betrof. Op een van zijn *Dienstbesprechungen* maakte hij dat duidelijk. Harsters vertegenwoordiger tekende aan:

¹ Tekst in HSSuPF, 53 a.

HET 'SONDERREFERAT 'J''

*'Die Absicht des Generalkommissars z.b.V. in der Judenfrage geht dahin, erst einmal die Provinzen von Juden freizumachen und das Tragen des Judensterns nur auf die Provinzen auszudehnen. Dadurch sollen die Juden gezwungen werden, nach Amsterdam zu verziehen. Danach wird es ein Leichtes sein, gegen die in Amsterdam wohnenden Juden mit den gleichen Massnahmen vorzugehen.'*¹

Schmidt moest geduld oefenen: Scyss-Inquart achtte de invoering van de Jodenster prematuur.

★

Het zou onjuist zijn, de hier geschetste conflicten louter als competentie-conflicten aan te duiden. Dat waren zij stellig, maar zij waren tegelijk méér: zij waren óók conflicten over de vraag, hoe ver men bij de Jodenvervolging diende te gaan. Duitsland kende op dat gebied scherpslijpers die van oordeel waren dat de *Endlösung* eerst dan een werkelijke *Endlösung* zou zijn indien men de geldende algemene uitzonderingsregelingen ophief: *Halbjuden* moesten aan *Volljuden* gelijkgesteld (en dus ook uitgeroeid) worden en er diende een einde te komen aan de beschermde positie van de gemengd-gehuwde Joden: van de vrouwen onder hen die beschermd waren zolang het huwelijk in stand was, van de mannen die alleen dan beschermd waren indien uit het bestaande huwelijk kinderen geboren waren. Hitler wilde, zolang de oorlog duurde, zo ver niet gaan: opheffing van die uitzonderingsregelingen zou in de families van de niet-Joodse huwelijkspartners teveel deining veroorzaken, bovendien vochten ettelijke duizenden kwart-Joden alsmede enkele honderden half-Joden in de *Wehrmacht* mee – hun kon men het bezwaarlijk aandoen, dat zij op een of andere dag bericht kregen dat hun vader of moeder gedeporteerd was. Scherpslijpers in Nederland als Rauter, Rajakowitsch en Zöpf konden zich bij die voortgezette protectie maar moeilijk neerleggen.

Er was nóg een punt waar die scherpslijpers zich aan ergerden: dat in bezet Nederland, deel van het toekomstige Grootgermaanse rijk, nog steeds de Neurenberger wetten niet golden die huwelijken en geslachtsverkeer tussen Joden en niet-Joden verboden. Welnu, in de zomer van '41 werd door Wimmers staf een concept-verordening opgesteld waarbij de Neurenberger wetten ook in Nederland van toepassing verklaard werden; de geldende uitzonderingsregelingen werden daarin overigens gerespecteerd.

¹ *'Bericht über die Dienstbesprechung bei GK Schmidt'*, 15 sept. 1941, p. 1.

Dat concept werd op 13 augustus '41 in Berlijn onder leiding van Eichmann besproken. Het *Reichsinnenministerium* (dat de in Duitsland op dat gebied geldende bepalingen afgekondigd had) zond hier een vertegenwoordiger naar toe en deze kwam ontsteld bij zijn chef terug met de mededeling: 'es hatte sich darum gehandelt, einen 'neuen Judenbegriff' in allen bezetzten Gebieten einzuführen.'¹ Wat was gebeurd? Eichmann had kennelijk geprobeerd, uit het uit Den Haag afkomstige concept (het is alleszins waarschijnlijk dat Rajakowitsch er in Berlijn zijn beklag over was komen doen) de uitzonderingsregelingen te schrappen. Te voorzien viel dat een nieuwe Jodendefinitie die eerst alleen in de bezette landen zou gelden, spoedig tot Duitsland uitgestrekt zou worden. Onder verwijzing naar de standpunten die Hitler ingenomen had, wist het *Reichsinnenministerium* die nieuwe definitie te torpederen.

Voor het zo ver was, had Rauter getracht, de door Wimmers staf opgestelde concept-verordening tegen te houden. Op 18 augustus richtte hij tot Seyss-Inquart een brief (weer door Rajakowitsch opgesteld) waarin hij betoogde dat 'die kommende Endlösung der Judenfrage eine einheitliche Regelung des Begriffs 'Jude' noodzakelijk maakte. 'In diesem Zusammenhang dürfte die Frage der Regelung des Mischlings-Problems neu aufgerollt werden' – was het dan niet verstandiger, de concept-verordening in petto te houden en het resultaat van de Berlijnse besprekingen af te wachten?² 'Berlijnse besprekingen'? Wimmer wist van niets! De *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* zond onmiddellijk een van zijn hoofdamttenaren naar de Duitse hoofdstad; deze kreeg bij het *Reichsinnenministerium* geruststellende mededelingen. De door Wimmers staf voorbereide verordening werd overigens niet afgekondigd³; Seyss-Inquart was van mening dat zij in Nederland een verontwaardiging zou wekken die de Joden ten goede zou komen. Alweer: hij was de *Reichskommissar*, hij wenste de touwtjes in handen te houden. Moeilijker werd dat wèl! Velen staken er hun begerige handen naar uit.

★

¹ B. Lösener: 'Als Rassereferent im Reichsministerium des Innern', *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1961, p. 297. ² Brief, 18 aug. 1941, van Rauter aan Seyss-Inquart (*VuJ*, *HA Inneres*, 123 b). ³ Eind november '41 ontwierp Schrieke ten behoeve van Seyss-Inquart een verordening waarbij huwelijken tussen Joden en niet-Joden verboden werden. Ook dat ontwerp liet Seyss-Inquart rusten. Hetzelfde gold voor een door Rajakowitsch in december opgesteld ontwerp waarop door een van Wimmers ambtenaren aangetekend werd: 'stellt die Halbjuden den Juden gleich!' (*VuJ*, *HA Justiz*, 15 e).

Het spreekt dan ook vanzelf dat in het lange gesprek dat Seyss-Inquart en Schmidt op 25 september '41 in Berlijn met Hitler voerden, ook de Jodenvervolging ter sprake kwam. Wij herinneren er aan dat Hitler toen goedkeurde dat de NSNAP uitgeschakeld werd en dat de NSB belangrijk grotere faciliteiten zou krijgen; voorts dat hij zich in het algemeen hogelijk ingenomen toonde met de resultaten die Seyss-Inquart in krap zestien maanden bereikt had. Na terugkomst in Den Haag bracht de *Reichskommissar* in een *Chefsitzung* verslag uit van hetgeen in Berlijn besproken was. Bene rapporteerde hierover aan het *Auswärtige Amt* en dat rapport bevat ten aanzien van de Jodenvervolging een passage die luidt:

*'Bei der Erörterung der Judenfrage zeigte sich der Führer von der Auswirkung der in den besetzten niederländischen Gebieten getroffenen Massnahmen, die die wirtschaftliche und persönliche Trennung der Juden von den Niederländern ergeben haben, befriedigt. Für die nächste Zukunft ist die Abschiebung der in den besetzten niederländischen Gebieten lebenden etwa 15 000 jüdischen Emigranten aus Deutschland in Aussicht genommen.'*¹

Allen die als toehoorders bij Seyss-Inquarts verslag aanwezig waren, wisten al sinds maanden dat de Joden uit Nederland gedeporteerd zouden worden. In Seyss-Inquarts mededelingen terzake stak slechts één nieuw element: dat men de Duitse Joden het eerst zou deporteren. Wij herinneren aan Himmlers brief van 18 september (zeven dagen vóór Seyss-Inquarts gesprek met Hitler): *'Der Führer wünscht, dass möglichst bald das Altreich und das Protektorat vom Westen nach dem Osten von Juden geleert und befreit werden.'* In hetgeen Hitler aan Seyss-Inquart meegedeeld had, werd die lijn doorgetrokken.

Verhaalde Seyss-Inquart in Berlijn óók dat met name de *Sicherheitspolizei* in Nederland hardnekkig haar best deed, op het terrein van de Jodenvervolging de leiding in handen te nemen? Het is denkbaar. De *Reichskommissar* wenste die leiding niet af te staan. Daar kon uit voortvloeien dat hij met de superieuren van Rauter en Harster, met Himmler en Heydrich dus, in een ernstig conflict zou geraken. Wij achten het aannemelijk dat Seyss-Inquart Hitler uitdrukkelijk verzocht goed te keuren dat hij als *Reichskommissar* in laatste instantie zou *blijven* bepalen, met welke modaliteiten de *Endlösung* in Nederland verwezenlijkt zou worden. Denkbaar is evenwel ook dat Seyss-Inquart zijn moeilijkheden voor zich hield. Ik elk geval voelde hij zich na terugkeer uit Berlijn sterk genoeg staan om nu door te zetten en het Rauter en Harster duidelijk te maken dat hij Harsters aanmatigend rondschrijven over de alomvattende taak van het *Sonderreferat 'J'* naast zich neerlegde.

¹ Brief, 1 okt. 1941, van Bene aan het *Auswärtige Amt* (FO/SD, 84451).

Dat betekende óók dat hij het niet aan de functionarissen van de *Sicherheitspolizei* moest overlaten, als het ware een inventaris op te stellen van wat nog aan algemene maatregelen genomen moest worden aleeer de deportaties (niet alleen van de Duitse, maar van *alle* Joden) zouden beginnen: kwam die inventaris van hen, dan zouden ze opnieuw de zaak naar zich toe halen. Het was de *Beaufragte* in Amsterdam, Böhmcker, die opdracht kreeg, voor die inventaris te zorgen. Deze kwam, met de er bij behorende voorstellen, op 2 oktober gereed. Het stuk werd gestencild¹ en op 8 oktober belegde Seyss-Inquart een bespreking waar de nodige beslissingen genomen moesten worden. Böhmckers verslag van die bespreking is bewaard gebleven.²

Wie waren aanwezig? Seyss-Inquart, zijn kabinetschef Piesbergen, Böhmcker en de *Generalkommissare* Schmidt en Fischböck – maar *niet* Wimmer en Rauter. Die twee waren wèl vertegenwoordigd: Wimmer door de chef van zijn *Abteilung Rechtssetzung* Rabl (er zouden weer nieuwe verordeningen ontworpen moeten worden) en Rauter door Harster die Lages en Rajakowitsch meegebracht had. Welke discussies zich naar aanleiding van Böhmckers voorstellen ontwikkelden, weten wij niet: zijn verslag somt slechts de beslissingen op die, in overeenstemming met het *Führer-Prinzip*, bij elk punt door Seyss-Inquart genomen werden.

Welke beslissingen waren dat?

Böhmcker had voorgesteld, de Jodenster voorlopig niet in te voeren: die invoering zou onder de Joden teveel onrust veroorzaken en, meende hij, de niet-Joden er toe brengen, voortdurend hun sympathie aan de Joden te betuigen. Seyss-Inquart besliste conform: '*Der Zeitpunkt für eine Kennzeichnung der Juden erscheint noch verfrüht*' (de Jodenster werd bijna zeven maanden later ingevoerd).

Böhmcker had geconstateerd dat de Neurenberger wetten in Nederland nog niet afgekondigd waren. Seyss-Inquart besliste dat hiermee gewacht moest worden: '*Massnahmen werden hinausgeschoben*' (tot die 'maatregelen' kwam het bijna zes maanden later).

Böhmcker had er op gewezen dat niet-Joden nog huishoudelijke arbeid konden verrichten in Joodse huisgezinnen. Seyss-Inquart besliste dat dit bij verordening verboden moest worden (de verordening verscheen twee weken later).

Böhmcker had opgemerkt dat er nog Joodse studenten waren. Seyss-Inquart besliste dat Böhmcker moest nagaan of ze allen aan de Universiteit van Amsterdam geconcentreerd konden worden (dat geschiedde met de studenten in de alpha-wetenschappen).

¹ Exemplaar in *VuJ, HA Inneres*, 122 ad. ² A.v.

Böhmcker had er attent op gemaakt dat Joden nog allerlei beroepen uitoefenden die hen met niet-Joden in contact bracht. Seyss-Inquart besliste dat er een verordening moest komen die elke beroepsuitoefening door Joden aan een vergunning koppelde (de verordening verscheen drie weken later).

Böhmcker had er op aangedrongen, de straathandel door Joden te verbieden en Joden de verplichting op te leggen, uitsluitend in 'Joodse winkels' hun inkopen te doen. Seyss-Inquart besliste dat Böhmckers voorstellen uitgevoerd moesten worden (de uitvoering begon zes maanden later).

Böhmcker had er op gewezen dat Joden nog lid konden zijn van verenigingen waar ook niet-Joden lid van waren. Seyss-Inquart besliste dat dit bij verordening verboden moest worden (de verordening verscheen twee weken later).

Böhmcker had voorgesteld dat elke verhuizing van Joden binnen Amsterdam aan een vergunning gebonden zou worden. Seyss-Inquart besliste dat zulk een regeling voor het gehele land getroffen moest worden (de regeling trad ruim drie weken later in werking).

Böhmcker had opgemerkt dat, *'solange nicht erreicht ist, den grössten Teil der in den Niederlanden sesshaften Juden zu entfernen'*, de Joden hun eigen onderwijs en sociale zorg moesten regelen en financieren, dat er meer werkloze Joden in werkverschaffingskampen opgenomen moesten worden en dat men hen daarbij in *aparte* kampen diende samen te brengen. Seyss-Inquart besliste dat men onderwijs en sociale zorg aan Joodse verenigingen zou overlaten en dat over de werkverschaffingskampen een aparte beslissing genomen zou worden (die beslissing viel twee dagen later). Maar bij dit punt trof Seyss-Inquart ook een beslissing over de Joodse Raad:

'Von einer rechtlichen Organisierung der Judenschaft soll Abstand genommen werden. Der Judenrat in Amsterdam soll vielmehr de facto für die gesamte Judenschaft in den Niederlanden verantwortlich gemacht werden. Der Judenrat ist in erster Linie Befehlsempfänger für die Judenschaft' -

en die beslissing werd een kleine drie weken later, op 27 oktober, aan Cohen en Asscher meegedeeld; wat toen met de Joodse Coördinatie-Commissie geschiedde, hebben wij al in hoofdstuk 6 verhaald.

★

Twee dagen na de fundamentele bespreking van 8 oktober '41, op 10 oktober dus, gaf Seyss-Inquart een aantal nadere aanwijzingen die voor een

belangrijk deel met de deportaties samenhangen. Hij deed dat na overleg met Böhmcker, *Generalkommissar* Schmidt en diens medewerker Schwier; ook ir. W. Münster, het hoofd van de *Abteilung Siedlung und Bauten* van Fischböcks *Generalkommissariat*, was toen aanwezig: er kwamen namelijk technische kwesties aan de orde.

Seyss-Inquarts aanwijzingen hielden in dat Joodse werklozen in aparte werkkampen geconcentreerd moesten worden ('*der Einsatz der Juden zur Beschäftigung wird durch den Judenrat veranlasst*'), dat het Joodse Vluchtelingenkamp te Westerbork uitgebreid moest worden tot '*Auffang-Lager für die Emigranten-Juden . . . , die nach der Entscheidung des Führers zuerst aus den Niederlanden evakuiert werden sollen*', dat Joodse winkels als zodanig moesten worden aangeduid en dat opnieuw nagegaan moest worden (dat werd ir. Münsters taak) of men van de Amsterdamse Jodenhoek een afgesloten ghetto kon vormen.¹

Men ziet: een reeks nieuwe maatregelen die gevoegd werden bij die waartoe op 8 oktober besloten was. Het was in die omstandigheden dringend noodzakelijk dat de competenties vaststonden. Maar die had Seyss-Inquart dan ook op de 8ste, nadat eerst alle door Böhmcker opgeworpen punten behandeld waren, duidelijk aangegeven.

Hij had daarbij toen onderscheid gemaakt tussen de politionele maatregelen die met de deportaties zouden samenhangen, en de meer algemene, niet-politionele maatregelen die op het terrein der Jodenvervolging nog genomen moesten worden. Die laatste wenste hij door Böhmcker gecoördineerd te zien. Hij besliste: '*Der Beauftragte ist der allgemeine politische Vertreter des Reichskommissars*' (uitsluitend ten aanzien van de Jodenvervolging natuurlijk). '*Die Sicherheitspolizei und die jüdische Auswanderestelle*' (bedoeld werd de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*) '*haben sich mit dem Beauftragten in allen grundsätzlichen Fragen ins Benehmen zu setzen. Intern ist eine Willensübereinstimmung zu erreichen*' (en lukte dat niet, dan moest de zaak hem voorgelegd worden) . . . '*Die Aussenstelle der Sicherheitspolizei hat alle polizeilichen Massnahmen gegen die Judenschaft durchzuführen. Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung bleibt auf die Vorbereitung und Bearbeitung der Auswanderung der Juden*' (bedoeld was: *Aussiedlung*, deportatie) '*beschränkt*' – en dat laatste betekende, nu opnieuw en definitief, dat de *Zentralstelle* niet de positie kreeg die Heydrich, Eichmann, Rajakowitsch, Rauter en Harster haar toegedacht hadden. Overigens kreeg zij in de praktijk niet eens de door Seyss-Inquart aangegeven functie. Juist omdat Seyss-Inquart hun de voet

¹ H. Böhmcker: '*Niederschrift Besprechung beim Reichskommissar am 10. Oktober 1941*' (*FiWi, Abt. Siedlung u. Bauten*, E 1).

dwars gezet had, wensten Rauter en Harster 'die Vorbereitung und Bearbeitung' van de deportaties, een en ander volgens de aanwijzingen van Eichmann, d.w.z. van IV B 4-Berlijn, in Den Haag te laten geschieden. Daartoe werd, rechtstreeks onder Harster, aan diens staf een nieuw *Referat* toegevoegd: IV B 4. Chef daarvan werd Harsters vriend Zöpf. Waarom de zoveel ijveriger en bekwamer Rajakowitsch die functie niet kreeg, is niet duidelijk.¹ Voorts droegen Rauter en Harster, die beiden met lede ogen zagen welk een belangrijke plaats voor *Beaufragter* Böhmcker ingeruimd was, er zorg voor dat deze over de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* niets te zeggen kreeg. Reinhard, een brutaal sujet (hij was bij enkele gelegenheden niet alleen jegens de voorzitters van de Joodse Raad bijzonder aggressief opgetreden maar had ook met Böhmcker ruzie gemaakt), verdween als chef van de *Zentralstelle*. Formeel werd Lages de nieuwe chef, de dagelijkse leiding van het bureau (dat eind '41 van de van Eeghenstraat naar het Adama van Scheltemaplein verplaatst werd, tegenover Lages' *Aussenstelle*) kwam bij een nieuwe figuur te liggen: *SS-Hauptsturmführer* Ferdinand Hugo Aus der Fünten. En met dat alles was, aanknopen bij de eerste, in maart '41 ontvangen mededelingen, in oktober en november '41 binnen het bezettings-apparaat de aparte organisatie opgebouwd die de van IV B 4-Berlijn te verwachten transport-instructies zou gaan uitvoeren. Tevens was vastgesteld, welke instantie van de kant van de slachtoffers, als 'Befehlsempfänger für die Jüdenschaft', verantwoordelijk gesteld zou worden voor stipte medewerking: de Joodse Raad voor Amsterdam.

Al deze regelingen werden eind november '41 door Seyss-Inquart in een apart rondschrĳven ('*vertraulich! Nur zu eigenen Händen!*') aan de *Beauftragten* in de provincies en in Rotterdam meegedeeld.² De *Reichskommissar* vermeldde daarin ook dat (in afwijking van het beraad van 10 oktober) voorlopig geen ghetto's opgericht zouden worden en dat men (conform dat beraad) de werkloze Joden, '*deren Abtransport für die nächste Zeit nicht erwartet werden kann*', naar aparte werkkampen zou overbrengen. Wimmer liet Seyss-Inquarts rondschrĳven bij '*die Herren Leiter der Ministerialreferate und Abteilungen*' circuleren.³ Wij geloven niet dat zich onder hen nog één bevond die verrast was door wat hij te lezen kreeg.

¹ Rajakowitsch bleef tot in de zomer van '43 aan Harsters staf verbonden. Gebrek aan gegevens maakt het onmogelijk, een duidelijk beeld te geven van die latere werkzaamheden. Wij weten wel dat hij in de belangrijke periode juli-augustus '42 minstens vier weken als vervanger van Zöpf optrad. In de herfst van '43 nam Rajakowitsch dienst bij de *Waffen-SS*. ² Een exemplaar van dit rondschrĳven, 25 nov 1941, in *RK, Stab*, 1 a. ³ Aantekening op het rondschrĳven in *VuJ, HA Inneres*, 122 ad.

Verantwoordelijkheden

Wanneer wij nu de vraag aan de orde stellen wie in bezet Nederland (wij kijken niet over de Duitse grens) verantwoordelijk geweest zijn voor de deportaties die aan meer dan honderdduizend Joden het leven zouden kosten, dan willen wij nauw aansluiten bij wat wij in het voorafgaande over de aspecten 'competentie' en 'organisatie' meegeedeeld hebben. Wij willen de zaak niet gecompliceerder maken dan ze toch al is. Het spreekt vanzelf dat aan een ieder die, op welke wijze ook, als lid van het Duitse bestuursapparaat of van de Duitse politie bij de uitvoering der deportaties betrokken was (of deze als lid van de *Wehrmacht* dekte), iets van schuld kleeft, en dat sluit dan de velen in die zich louter in de sector van de antisemitische propaganda beijerden. Maar er waren gradaties van schuld, zoals er gradaties van verantwoordelijkheid waren.

Verantwoordelijkheid en schuld kan men, wat de Jodendeportaties betreft, niet losmaken van de kennis van wat het lot dier Joden zou zijn. Wij gaan dan niet verder dan eind '41 - meer dan zes maanden vóór het tijdstip waarop door de Londense radio (van de programma's werden door het *Reichskommissariat* luisterrapporten vervaardigd) de eerste berichten over massamoorden op Poolse Joden uitgezonden werden. Welnu, wij menen dat van alle Duitse functionarissen die in het voorafgaande genoemd of aangeduid werden, vaststaat dat zij van de lente, uiterlijk van de herfst van '41 af wisten dat de *Endlösung der Judenfrage* in voorbereiding was. Niemand kan dat geïnterpreteerd hebben als een deportatie zonder meer, die overigens (dat viel te voorzien) óók al talloze mensenlevens zou hebben gevegd. Wat men zich bij het begrip *Endlösung* dan wél voorstelde, is moeilijk precies aan te geven maar men zal er toch wel op zijn minst iets onder hebben verstaan als: 'een grote opruiming'. Daarbij willen wij wel aannemen dat zeker in deze fase nagenoeg niemand wist, met welke methoden die 'grote opruiming' zou worden voltrokken. Of stelde men zich toch wel eens dat soort vragen? Dan had de jarenlange propaganda velen er voor gepredisponeerd, ze in alle rust onder ogen te zien. Tekenend is de cynische zakelijkheid waarmee aan het slot van de *Wannsee-Konferenz* door een aantal hoge Duitse autoriteiten van gedachten gewisseld werd over de vraag, welke technische mogelijkheden tot massale uitroeiing er bestonden. Trouwens, de zorgvuldigheid waarmee de camouflage-terminen gehanteerd werden ('*Endlösung*', '*Aussiedlung*', '*Umsiedlung*', '*Evakuierung*'), zegt ook veel. Wie zich zo uitdrukte, wist dat hij het over een grootscheepse actie had die tot geen enkele prijs tot de buitenwereld mocht doordringen en waarover alleen maar in schijnbaar onschuldige termen geschreven mocht worden, juist omdat het

om een massale uitroeiing ging. Door de vloed van naoorlogse ontkenningen moet niemand zich van de wijs laten brengen. De stukken die wij aanhaalden, spreken, in hun tijdsverband geplaatst, duidelijke taal.

Nu zou het onjuist zijn, er van uit te gaan dat de komende *Endlösung der Judenfrage* c.q. de komende Jodendeportaties uit Nederland alleen bekend waren aan diegenen wier namen wij in ons relaas vermeldden. Wimmer liet, als was het de gewoonste zaak van de wereld, het rondschrijven van Seyss-Inquart van eind november '41 (met de veelzeggende passus over de werkloze Joden, '*deren Abtransport für die nächste Zeit nicht erwartet werden kann*') onder al zijn hoofdamttenaren circuleren. Zal het bij de andere *General-kommissariate* anders zijn toegegaan? Dat is niet waarschijnlijk. Trouwens, begin december richtte de *Verwalter* van de n.v. Organon, dr. Konrad Duden, het verzoek tot Rajakowitsch om '*im Falle der Umsiedlung aller Juden oder aller aus Deutschland stammenden Juden*' enkele Joodse employé's voorlopig in dienst te mogen houden. Rajakowitsch onderstreepte die woorden en noteerde in de marge: '*Woher weiss Duden davon?*'¹ Ja, hoe? Waar had Duden gehoord dat alle Joden en vermoedelijk eerst de Duitse Joden gedeporteerd zouden worden? Uit Berlijn? In Den Haag? Wij kunnen die vraag niet beantwoorden, maar in het feit dat een *Verwalter* zo goed ingelicht was, kan men een aanwijzing zien dat de kennis van wat stond te geschieden, niet beperkt was tot de staf van het *Reichskommissariat* en van de *Beauftragten* alsmede tot de hogere regionen van de *Sicherheitspolizei* en de *Sicherheitsdienst*.

★

De deportatie van de Joden uit Nederland is volgens aanwijzingen van Berlijn geschied, administratief-technisch: in opdracht van Heydrich en het *RSHA*, speciaal van Eichmanns *Referat IV B 4*. In de lente van '41 hebben Heydrich en Eichmann getracht, voor een in Amsterdam te vestigen *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* (Zöpf, Rajakowitsch) een positie te verwerven die haar binnen het *Reichskommissariat* een grote mate van zelfstandigheid zou hebben gewaarborgd. Dat streven had de instemming van Rauter en Harster. Het is door Seyss-Inquart verijdeld, eerst in april-mei, vervolgens opnieuw in augustus-september '41. Seyss-Inquart heeft (terecht!)

¹ Brief, 9 dec. 1941, van K. Duden aan E. Rajakowitsch (*HSSuPF II*, map 'Dr. Laqueur')

de Jodendeportaties als een proces gezien dat zo diep in de Nederlandse samenleving zou ingrijpen, dat hij er aan vasthield dat de verschillende stadia van dat proces op de normale wijze binnen het *Reichskommissariat* besproken en vastgesteld zouden worden. In bezet Nederland ligt dan ook de hoogste verantwoordelijkheid bij de *Reichskommissar* en, de kring iets ruimer nemend, bij diegenen die onder zijn leiding en voorzitterschap aan de beleidsbepaling deelnamen: de vier *Generalkommissare* (Wimmer, Fischböck, Schmidt en Rauter), Ribbentrops vertegenwoordiger Bene en de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* Harster. Naast hen heeft, althans in '41 (Eichmann is, voorzover bekend, dat hele jaar niet in Den Haag verschenen¹), Rajakowitsch een grote rol gespeeld; het was geen toeval dat deze persoonlijk bij de belangrijkste besprekingen aanwezig was waarin het te volgen beleid uitgestippeld werd.

In die besprekingen werd een algemeen kader geschapen waarbinnen, onder Harsters directe verantwoordelijkheid, Zöpf in Den Haag aan het werk kon gaan met zijn *Referat IV B 4* en, één niveau lager, Lages en Aus der Fünten in Amsterdam met hun *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*. Het *Referat IV B 4* en de *Zentralstelle* hadden essentieel met de deportaties te maken; wat daarnaast op het gebied der Jodenvervolging nog aan maatregelen te nemen viel, was krachtens Seyss-Inquarts beslissing van 8 oktober '41 het ressort van *Beauftragter* Böhmcker in Amsterdam en, na diens vertrek naar zijn door de *RAF* geteisterde vaderstad Lübeck,² van zijn opvolger, *Beauftragter* dr. H. Schröder. In Amsterdam ontvingen de voorzitters van de Joodse Raad hun instructies hetzij van Böhmcker (later Schröder), hetzij van Lages en Aus der Fünten (veelal van Aus der Fünten alleen). Buiten Amsterdam waren het als regel de *Aussenstellen* c.q. *Aussenposten* van de *Sicherheitspolizei* die hun bevelen doorgaven aan de plaatselijke vertegenwoordigers van de Joodse Raad; in Den Haag fungeerde *IV B 4* tegelijk als organiserend centrum voor het gehele land en in sommige opzichten als een tweede *Zentralstelle*, wat Den Haag betrof.

Het heeft zin dat wij (de voor dit deel geldende tijdsgrens hier en daar overschrijdend) op *IV B 4* en de *Zentralstelle* iets dieper ingaan en daarbij

¹ Vermoedelijk is Eichmann in '42 en '43 twee- of driemaal in bezet Nederland geweest. Betrouwbare nadere gegevens bezitten wij slechts omtrent zijn bezoek op 11 november '43; het komt in deel 7 ter sprake. ² Böhmcker werd in mei '42, na het zware bombardement van Lübeck, tot *Kommissar* van die stad benoemd. Dat bericht mocht niet in de Nederlandse pers gepubliceerd worden. Evenmin mocht gepubliceerd worden dat hij enkele maanden later, in oktober, overleed. Hij had zelfmoord gepleegd omdat uitgekomen was dat zijn vrouw zich in Amsterdam gelden van de *National-Sozialistische Volkswohlfahrt* toegeëigend had.

onderstrepen dat de taak van beide bureaus met de organisatie der deportaties niet uitgeput was: ook het opsporen van Joodse onderduikers werd hun toevertrouwd. Uit dat alles vloeide voort dat het naar buiten de schijn kreeg alsof de Jodenvervolging in de eerste plaats een aangelegenheid was van *IV B 4* en de *Zentralstelle*. Stellig, zij waren de executieve – maar dan toch de executieve van een beleid dat, althans in zijn hoofdlijnen, niet door hen bepaald was. Wij zullen beide bureaus in hun verdere werkzaamheid nog herhaaldelijk moeten noemen.

Het *Referat IV B 4* was in Den Haag op verschillende adressen gevestigd tot het in juni '44 naar Velp verplaatst werd. De chef, Willi Zöpf, die het uiteindelijk tot *SS-Sturmbannführer* bracht, was een in 1908 in München geboren jurist, *NSDAP*'er sinds '33, een goed vriend van Harster (een Beier, net als deze) – en wij zien die relatie met Harster als de voornaamste reden waarom nu juist hij *Referatsleiter* van *IV B 4* werd. Zöpf had tegen de kwalijke functie die hij uitoefende, geen enkel bezwaar, maar hij interesseerde zich niet bijzonder voor wat onder zijn verantwoordelijkheid bedreven werd, en was trouwens veelvuldig afwezig. Aan zijn *hobbies*: de natuurgeneeskunde, de film en de klassieke muziek, besteedde hij meer tijd en aandacht dan aan de taken van *IV B 4*. Hij was een begaafd musicus; ook componeerde hij graag. Zijn kamer stond vol met bij Joden gestolen muziekinstrumenten. Geen dienstklopper dus – neen, maar als in Berlijn besprekingen gevoerd moesten worden met Eichmann of met functionarissen van diens *Referat*, dan was het Zöpf die die taak op zich nam en dus betrokken werd bij beraad waar het leven van duizenden van kon afhangen. Binnen zijn *Referat* had hij gezag, en de zaken liepen er vlot. Hij had, anders gezegd, ijverige ondergeschikten. Onder hen bevonden zich werkezels die met bezeten grondigheid de deportatie-paperassen plachten klaar te maken. Toen in januari '44 het eerste Westerbork-transport in Bergen-Belsen aankwam, zei de *Lagerkommandant*: *'Ich habe in meiner Praxis noch niemals so klare, übersichtliche und sauber geführte Akten über jüdische Häfilinge erhalten.'*¹

De belangrijkste onder die ondergeschikten was de Duitse politieman *SS-Sturmscharführer* Franz Fischer, *'Juden-Fischer'* – een van de velen, zeer velen, die bij de Jodenvervolging ongeremd hun sadisme konden uitleven. Joodse onderduikers en personen die hen geholpen hadden, werden steevast door Fischer getrap en geranseld – of hij hield hen met hun hoofd onder water tot zij hem méér namen en méér adressen gegeven hadden. Een Duitse

¹ Notitie, 24 jan. 1944, van J. H. L. Munt voor E. Deppner en W. Zöpf (*HSSuPF*, 182 c).

vrouw, gemengd-gehuwd, bezocht hem in '43. 'Ik vroeg hem', aldus haar relaas,

'of gemengd-gehuwden zonder kinderen ook naar Polen gingen. Hij antwoordde: 'Dacht u dan van niet?' Ik vroeg hem daarop of ik dan met mijn man mee mocht gaan. Hij zei: 'Nein, das ist die jüdische Auswanderung wo keiner von zurückkommt.' Daarop vroeg hij, hoe oud ik was. Toen ik zei dat ik twee-en-dertig jaar was, zei hij dat ik wel een andere man zou krijgen.'¹

Wat de lust in het kwellen betrof, deden de meesten van hen die aan *IV B 4* verbonden waren, Duitsers en Nederlanders, voor Fischer niet onder. Speciaal het beeld van het hoofd van de afdeling *Sondergenehmigungen*, de *Polizei*angestellte Gertrud Slottké, die zich geen Joods slachtoffer liet ontgaan², prentte zich diep in het geheugen van de Joden die met haar te maken kregen: 'ons aller *Fräulein* Slottké', aldus Herzberg,

'met haar tanige, fanatieke kop, die ons bij zal blijven als een nachtmerrie, lijfelijk geworden bij dag. Die was vermoedelijk door een perverse eenzaamheid bevroren, een lege perkamenten zak, ideale schuilplaats voor de duivel door wie ze bezeten was. Ze droeg een bloedrode ridderorde, ten teken harer verdienste bij de *Entjudung Europas*, boven op haar vermoedelijke borst. *Fräulein* Slottké was een heks, die zonder aandoening of ontroering het 'materiaal' administreerde en sorteerde en zijn aflevering regelde naar het oosten. Alleen trilde er iets om haar bovenlip, iets als heilige voldoening, wanneer zij de wanhoop zag oplaaieren die zij teweeg bracht, bij vrouwen die van hun mannen, bij kinderen die van hun moeders gescheiden werden. Kinderen die zij haatte, omdat zij ze niet bezat, geluk dat zij vernietigde, omdat zij het zelf niet kende. *Fräulein* Slottké was wraakgierig.'³

Aus der Fünften, de feitelijke leider van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*, had een belangrijke eigenschap met *Fräulein* Slottké gemeen:

¹ PRA-Den Haag: p.v. inz. F. Fischer (14 mei 1948), p. 7-8. ² Daarvan een enkel voorbeeld. In maart '44 kon een aantal Joden van buitenlandse nationaliteit van Westerbork vertrekken naar het interneringskamp Vittel in Frankrijk. In Rotterdam werd aan dit transport een gemengd-gehuwd echtpaar toegevoegd waarvan de man de Liberiaanse nationaliteit bezat. Dit echtpaar slaagde er in, een veertienjarig Joods meisje naar Vittel mee te smokkelen. *Fräulein* Slottké ontdekte dit twee maanden later. Prompt gaf zij *IV B 4* in Parijs opdracht, er voor te zorgen dat het meisje uit Vittel naar het Franse Westerbork, Drancy, overgebracht werd 'zwecks Abtransport zum Arbeitseinsatz nach dem Osten' - lees: naar Auschwitz. Dat *Fräulein* Slottké's opdracht niet meer uitgevoerd kon worden, achten wij irrelevant. Die opdracht werd overigens door Zöpf geparafeerd (brief, 4 mei 1944, van *IV B 4*-Den Haag aan *IV B 4*-Parijs, HSSuPF, 184 h). ³ A. J. Herzberg: *Amor fati. Zeven opstellen over Bergen-Belsen* (1947), p. 34.

punctualiteit. Hij was een serviele natuur, likkend naar boven, trappend naar onderen. Hij likte Lages en Zöpf, hij trapte Joden.

Aus der Fünten was in 1909 in het Ruhrgebied geboren. Hij kwam er in een winkelbedrijf terecht, werd in '31 werkloos, in '32 lid van de Nazipartij, blééf werkloos – tot hij in '35 boekhouder werd van een SS-formatie; toen die formatie werd opgeheven, werd hij administrateur bij de *Sicherheitsdienst* in Keulen. In augustus '41 kreeg hij opdracht, zich bij Reinhard, de eerste chef van de *Zentralstelle*, te melden. Reinhard zond hem naar Praag om daar te zien hoe de emigratie-paperassen van de Tsjechische Joden ingevuld en behandeld werden (voor 'vertrek naar Sjanghai'), en spoedig nadat Aus der Fünten in Amsterdam teruggekeerd was, verdween Reinhard. Aus der Fünten werd diens feitelijke opvolger, maar dat zijn capaciteiten niet al te hoog aangeslagen werden, blijkt al uit het feit dat men hem niet met de formele verantwoordelijkheid voor de gang van zaken bij de *Zentralstelle* wilde belasten. Een 'klein mannetje' dus – ja, maar als zovelen: een grote beul. 'Hij begon', aldus zijn verdediger in het naoorlogse proces, 'in koopmansboeken en met facturen en hij eindigde hier in Amsterdam met de kartotheek van de dood.'¹ Dat was een kartotheek die hij, hoewel niet zonder schuldgevoelens, toch ook weer niet zonder genoegens bijhield. Toen uit Amsterdam Joden van zeventig, tachtig, ja van negentig jaar gedeporteerd werden (of, zoals het officieel heette: 'voor de *Arbeitseinsatz* naar het oosten verplaatst'), vroeg een van zijn medewerkers hem meermalen, 'of dat óók *Arbeitseinsatz* was. Hij gaf hierop geen antwoord, doch begon te lachen.'²

'Ik heb vaak', aldus een verpleger van een der Joodse ziekenhuizen,

'aan de heer Aus der Fünten gevraagd om patiënten die stervend waren en die zeer ernstig ziek waren, om die vrij te laten of dat ze opgenomen mochten worden in een ziekenhuis, en dan zei ik er wel eens bij dat er patiënten bij waren die maagkanker hadden en dan kreeg ik te horen: '*Auskrebsen in Westerbork!*' Dat kreeg ik vaak te horen.

President: U maakt het niet te zwart?

Getuige: Edelachtbare, ik sta onder ede en ik vertel u precies zoals het is.'³

Diezelfde getuige was aanwezig toen in september '43 een bejaarde Joodse oud-hoogleraar uit Duitsland, die voor transport naar Westerbork aangewezen was, zich 's nachts aan de achterzijde van de Hollandse Schouwburg

¹ BG-Amsterdam: Verslag van het proces-Aus der Fünten (14 dec. 1949), p. 67 (3) (Doc I-500, f-1). ² BG-Amsterdam, recherche: p.v. inz. Asscher en Cohen (18 febr. 1948), p. 4 (getuige A. W. Schellenberg). ³ BG-Amsterdam: Verslag van het proces-Aus der Fünten (13 dec. 1949), p. 49 (19) (getuige H. Vieyra).

(de plaats waar in Amsterdam de te deporteren Joden samengebracht werden) van de derde verdieping naar beneden stortte:

'Ik was onmiddellijk ter plaatse . . . De man was reeds stervende. Zoals steeds wanneer er een transport zou vertrekken, was ook nu Aus der Fünten in de Schouwburg. Hij kwam kijken en ik vroeg hem of ik de stervende professor naar het ziekenhuis kon laten overbrengen. Eerst wilde hij er niet van weten, maar uiteindelijk gaf hij toch toestemming. Ik spoedde mij naar de hal om de GG & GD op te bellen en toen ik terug kwam (ik zal hoogstens drie à vier minuten weg zijn geweest), zag ik een aantal Duitse en Hollandse bewakers bij de stervende professor staan. Tot mijn grote ontzetting zag ik dat de onverlaten de stervende man met zwarte verf een baard en een snor hadden geschilderd. De verf droop weg van het gezicht van de ongelukkige. Aus der Fünten, die het gehele geval moet hebben meegemaakt, stond er bij te lachen.'¹

★

Zo heer, zo knecht.

De door Aus der Fünten geleide, door Lages gesuperviseerde *Zentralstelle* werd een oord van verschrikking voor elke Jood die er zich melden moest of die er als onderduiker werd binnengebracht. Ernstige mishandelingen waren er aan de orde van de dag. De lieden die er hun werk verrichtten, schoven in en door dat werk verder de criminele kant op. 'Uit hun evenwicht geslagen waren allen meer of minder', aldus Wielek die hen vaak had kunnen gadeslaan:

'Een niets ontziende cynicus: Aus der Fünten; infantiele domkoppen: Wörlein en Stumm; een brute landsknecht: Stube; *crétins*: de hijgende, dikke Klausnitzer, de dwerg Itler, de eerste chauffeur van Aus der Fünten, die bij voorkeur goed gebouwde, grote Joden stompte en schopte . . . De revolvers waren hun liefste speelgoed; daarmee intimideerden zij ieder ogenblik van de dag en de nacht Joden die in hun macht waren gekomen. Enkelen van hen hadden nooit een vak geleerd, anderen waren vroeger stallingbaas, kok, worstfabrikant, loopjongen in een apotheek, hulpmissionaris, ziekenfondsemployé, bokser, politie-agent en marktverkoper geweest. Hier was ieder heerser – en beest. Behalve Aus der Fünten was er géén, die zonder fouten Duits kon spreken en schrijven, zelfs niet de *gebildete Herr* Schellenberg, die je met klassieke citaten doodgooid'²

¹ Bureau Opsporing Oorlogsmisdadigers, Amsterdam: p.v. inz. F. H. Aus der Fünten (1 dec. 1947), p. 1 (getuige H. Vieyra) (Doc I-500, a-26). ² H. Wielek: *De oorlog die Hüiler won*, p. 329-30.

– men ziet: Wielek noemt slechts Duitsers. Maar men dient te bedenken dat aan de *Zentralstelle* naast ca. tien Duitsers tussen de zestig en tachtig Nederlanders verbonden waren, man voor man van harte bereid, zoveel mogelijk Joden te grijpen en te deporteren, mannen en vrouwen, kinderen en grijsaards, armen en rijken, gezonden en zieken.

★

Wij hebben Aus der Füntens directe chef, Lages, in ons relaas reeds herhaaldelijk genoemd. Ook bij hem willen wij, zij het kort, stilstaan. Niet dat hij belangrijker geweest is dan zijn collega's die elders in het land *Leiter* waren van een *Aussenstelle der Sicherheitspolizei und des SD*, maar hij heeft meer dan zij te maken gehad met de Jodendeportaties, ten eerste doordat de meeste Joden in Amsterdam woonden, ten tweede doordat hij als de formele chef van de *Zentralstelle* althans een wat duidelijker verantwoordelijkheid droeg.

Willi Paul Franz Lages was in oktober 1901 in Brunswijk geboren. Zijn vader had een grossierszaak in koloniale waren, zelf wilde hij aanvankelijk ook in de handel gaan, maar toen zijn vaders zaak verliep, solliciteerde hij bij de politie. Dat was in '21. Het feit dat hij zich begin '19, als zeventienjarige, aangesloten had bij een vrijwilligersregiment dat tegen de links-revolutionairen te velde getrokken was, zal daarbij wel tot aanbeveling gestrekt hebben. Maar Lages bracht meer mee dan alleen een conservatieve gezindheid: hij was capabel. Van de ruim honderd kandidaten die een cursus voor de *Schutzpolizei* konden volgen, slaagde hij als no. 1. Hij ging dan ook snel carrière maken. In mei '33 sloot hij zich bij de *NSDAP* aan, in '35 werd hij in de *SS* opgenomen. Hij werkte toen al bij de *Gestapo* in Brunswijk. In oktober '40 werd hij naar Den Haag verplaatst waar hij *Leiter* werd van de *Aussenstelle* Den Haag. Hij was dus onder de directe supervisie van Harster werkzaam en toen deze van oordeel was dat de *Aussenstelle* Amsterdam (die door de Februaristaking volledig verrast was!) onder betere leiding geplaatst moest worden, zond hij Lages als de nieuwe chef naar de hoofdstad; Lages zou die functie tot het einde der bezetting uitoefenen.

'Ik ben', verklaarde hij na de oorlog,

'uit idealistische overwegingen tot de politie toegetreden. Bij de uitoefening van mijn politietak vergde ik van mijzelf steeds het uiterste en heb van mijn ondergeschikten steeds alles gevraagd wat tot het goede werken van het onder mij gestelde politie-apparaat kon bijdragen.'¹

¹ BG-Amsterdam, recherche: p.v. inz. W. Lages (21 maart 1949), p. 2 (Doc I-998, a-20).

Inderdaad, Lages was een strenge superieur, doordrongen van het besef dat hij op een belangrijke plaats stond. Duitsland moest de oorlog winnen, verzet in bezet Nederland kon niet geduld worden, *zijn* taak was het, in Noord-Holland en Utrecht en met name in het roerige Amsterdam de illegale organisaties onbarmhartig te bestrijden, zo mogelijk ze de een na de ander te penetreren en uit te schakelen. Dat in de verhoorkamers en in de kelders van het schoolgebouw aan de Euterpestraat waar zijn *Aussenstelle* gevestigd was, de ernstigste mishandelingen bedreven werden, wist hij. Wij willen aanvaarden dat hij ze herhaaldelijk verbood, althans in die gevallen waarin het *Reichssicherheitshauptamt* de z.g. *verschärfte Vernehmung* niet goed-gekeurd had – wij menen evenwel dat het hem bezwaarlijk ontgaan kan zijn dat zijn verbod voortdurend overtreden werd. Trouwens, het enkele feit al dat hij in '42 overplaatsing naar de *Wehrmacht* aanvroeg, mag men als aanwijzing zien dat hij besepte, in Amsterdam met werkzaamheden belast te zijn die niet te verantwoorden waren. Zijn aanvraag werd afgewezen¹, hij bleef in functie, en zou van kwaad tot erger vervallen. Wij zien daarbij niet over het hoofd dat hij, aldus zijn sententie, 'in een aantal gevallen waarin hem zulks gevraagd is, hulp heeft verstrekt en toegefelijkheid heeft bewezen'² – maar och, voor wie van de bestrijders van het verzet, voor wie van de Jodenvervolgers gold dat niet? Wij beschouwen evenwel het betrachten van die 'grootmoedigheid' niet als een tegenwicht tegen hun wandaden maar eerder als een noodzakelijke psychologische voorwaarde bij de verdere vervulling van hun taak, de wandaden inbegrepen.³

Zo ook bij de Jodenvervolging. Af en toe kon Lages wel eens deze of gene een gunst bewijzen. Maar werd hem, zoals in de zomer van '43, door een Amsterdams medicus die de belangen van twee Joodse weduwen met samen zeven kinderen bij hem kwam bepleiten (de betrokkenen waren al naar Westerbork gezonden), de vraag gesteld: 'hoe het nu mogelijk was dat hij, een al wat ouder Duits officier, dit kon goedkeuren en er aan medewerken', dan antwoordde hij, aldus die medicus: 'dat het oorlog was en dat hij de

¹ Eén Duitse *Kriminalkommissar* die onder Lages werkzaam was, Pius Wagner, een katholiek, diende in '42 op grond van gewetensbezwaren bij Harster het verzoekschrift in, naar de politie in Duitsland teruggeplaatst te worden. Het verzoek werd ingewilligd, Wagner werd niet gestraft. Hierbij kan van belang geweest zijn dat, aldus de Duitser die over zijn verzoekschrift moest adviseren, 'uit het personeelsdossier van Wagner bleek dat hij als een zonderlinge man bekend stond.' (a.v.: p.v. A. Arlt (9 dec. 1948), p. 2 (a.v., a-9)). ² BG-Amsterdam: Sententie inz. W. Lages (20 sept. 1949), p. 128 (a.v., m-1). ³ Seyss-Inquart en Wimmer hebben beiden in hun Weense tijd enkele Joodse relaties bij hun emigratie-pogingen met succes geholpen.

orders had op te volgen in deze noodlotige tijd voor zijn land. Verder herinner ik mij de zin: *'Ich bin nicht dazu da, die Gesetze zu beurteilen, sondern sie auszuführen.'*¹

Van de Jodenvervolging profiteerde Lages slechts in geringe mate. Voorzover bekend, eigende hij zich uit de depots waar de bij Joden gestolen goederen opgeslagen waren, slechts wat tuingereedschap toe alsmede een twaalfstal boeken, de meeste van en over Bismarck. In dat opzicht stak hij gunstig af bij de corrupte dievenbende van de *Zentralstelle*. Wij hebben trouwens de indruk dat hij, formeel hun chef, zich met hun dagelijks bedrijf maar weinig bezighield. Het leiding geven bij de bestrijding van het verzet in twee provincies inclusief de hoofdstad vormde reeds een volledige dagtaak. Dit heft natuurlijk zijn formele verantwoordelijkheid voor de activiteiten van de *Zentralstelle* niet op. In andere steden evenwel, waar men geen *Zentralstelle* kende, droegen de *Aussenstellenleiter der Sicherheitspolizei und des SD* voor de deportatie van de daar wonende Joden dezelfde formele verantwoordelijkheid die Lages voor Amsterdam had, en het is alleszins denkbaar dat die andere *Aussenstellenleiter* zich met de feitelijke deportatie bij tijd en wijle intensiever beziggehouden hebben dan voor Lages, gegeven de werkzaamheid van de *Zentralstelle*, noodzakelijk was. Wat hem dan weer wèl van zijn collega's onderscheidde, was dat de meeste opdrachten aan de Joodse Raad door of namens hem verstrekt werden, en die opdrachten hadden veelal betrekking op alle in Nederland wonende Joden.

★

'Verantwoordelijkheden' plaatsten wij als titel boven deze paragraaf. Het was een bewust gekozen meervoud en wij vertrouwen, de lezer er van overtuigd te hebben dat dit meervoud zinvol is. Ook vertrouwen wij dat aan de lezer, wanneer wij hem of haar tenslotte confronteerden met Fischer, *Fräulein* Slotke, Aus der Fünften en Lages, het organisatorisch kader voor ogen is blijven staan waarin dezen hun activiteit ontplooiden. Het was het kader van de misdaad. Beroepsmisdadigers waren zij geen van allen – eerder 'normale mensen' die zich, naar men mag aannemen, in normale tijden normaal gedragen zouden hebben. Zij hadden evenwel van '33 af in een land geleefd waarin de regering, de eenheidspartij en de meeste publiciteitsmedia de

¹ Brief, 11 april 1949, van R. Hagedoorn aan O. G. Veenstra (Doc I-998, h-2).

burgerij bewust opgehitst hadden tot misdadig optreden tegen een weerloze minderheid. Dat misdadig optreden was aangeduid als een blijk van bijzondere burgerzin. Geen wonder dat zovelen de misdadige opdrachten die hun bereikten, als normaal gingen beschouwen, en dan zijn toch, dunkt ons, zij die die opdrachten *gaven*, in hoger zin verantwoordelijk geweest dan zij die ze *ontvingen*. Er is in de corridors, wachtkamers en verhoorcellen van *IV B 4* en de *Zentralstelle*, er is in de Hollandse Schouwburg, er is in de *Judendurchgangslager* Westerbork en Vught niets gebeurd dat niet is voortgevloeid uit de, zo stellen wij ons voor, rustige en ambtelijke besprekingen die in de periode maart-oktober '41 onder het voorzitterschap van Seyss-Inquart plaatsvonden in een van de deftige werkkamers aan het Plein in Den Haag.

★

Met name uit ons relaas in het volgende deel zal nog blijken dat aan de Joden-deportaties op tal van wijzen feitelijke medewerking verleend is door Nederlandse ambtelijke instanties alsook door de Joodse Raad en zijn organen. Medewerking onder dwang – maar medewerking. Medeverantwortelijkheid dus en medeschuld, zij het dat beide in een wezenlijk ander vlak liggen dan de verantwoordelijkheid en de schuld der Duitse instigatoren. Wij willen, wat de betrokkenheid van het Nederlandse overheidsapparaat betreft, niet vooruitlopen op hetgeen eerst aan feitelijkheden verhaald moet worden. Slechts één element willen wij hier introduceren: een gesprek dat op 1 november '41 plaatsvond tussen Rauter en de secretaris-generaal van binnenlandse zaken, mr. Frederiks. Het was een gesprek waarvan men de meest wezenlijke gedeelten in Frederiks' naoorlogse uitlatingen vergeefs zal zoeken, maar hij gaf er eertijds wel een volledig verslag van aan mr. Visser, de voorzitter van de Joodse Coördinatie-Commissie. Uit diens kort nadien geschreven rapport haalden wij in hoofdstuk 6 al de passage aan waarin Rauter tegen Frederiks zei dat deze het in Mauthausen 'geen half jaar' zou uithouden, hij, Rauter, 'misschien anderhalf jaar'. De daarbij aansluitende passage luidt:

'Rauter vroeg voorts Frederiks wat deze zou doen als hij, Rauter, de Nederlandse Joden naar Polen zou deporteren. Frederiks antwoordde, dat hij daartegen ten scherpste zou protesteren, dat hij en zijn ambtgenoten geen moment hun functie zouden blijven waarnemen, als zoiets gebeurde, en dat het grootste deel van het ambtenarencorps hem zou volgen. De Duitsers moesten dan maar zien, hoe zij verder de boel klaar speelden.

Of Frederiks dit alles ook zou doen, was de volgende vraag, als hij, Rauter,

de Duitse Joden zou deporteren. Neen, dat zijn uw onderdanen, die na de bezetting onder uw gezag staan, zodat hij, als Nederlands ambtenaar, er niets aan zou kunnen doen.¹

Bij de tweede alinea uit die passage tekenen wij aan dat de secretaris-generaal van binnenlandse zaken zestienduizend personen die in ons land asyl gevonden hadden, voor de wolven gooide.

★

Wat de Joodse Raad betreft, willen wij er aan herinneren dat de *Reichskommissar* er bij zijn gehele beleid naar moest streven dat 'rust en orde' niet verstoord zouden worden. Ook de Joodse deportaties dienden rustig en ordelijk te verlopen, als een normaal en vlot maatschappelijk proces waarvan, zonder verlof van de daarvoor aangewezen instanties, geen enkele individuele Duitser zou mogen profiteren² – een proces waarbij men, bij het wegvoceren van een gehele bevolkingsgroep, geen deur zou behoeven in te trappen, geen schot zou behoeven te lossen. Het zou niet voldoende zijn wanneer de Joden nalieten, verzet te bieden – er waren Joodse instanties nodig die in organisatorisch en administratief opzicht bij die deportaties medewerking zouden verlenen. Dat dit de wezenlijke functie zou worden van de Joodse Raad, stond de bezetter scherp voor ogen. Wij herinneren

¹ L. E. Visser: 'Nota over mijn pogingen betreffende de Joodse gijzelaars' (11 dec. 1941), p. 7. ² Inderdaad zijn in de periode 1942–44 enkele tientallen Duitsers en Nederlanders door Duitse rechtbanken veroordeeld, hoofdzakelijk wegens het zich toeëigenen van geconfisqueerde Joodse eigendommen. Daartoe behoorde een vijftiental personeelsleden van de z.g. *Jüdische Hausratersfungsstelle* (de ploeg die bij de Joden het huisraad inventariseerde). Bij Lippmann-Rosenthal werden de directeur, von Karger, en twee hoge functionarissen gearresteerd. Von Karger werd spoedig vrijgelaten, van de functionarissen stierf een in het kamp Amersfoort. Dan werden enkele Duitsers gestraft wegens mishandeling, soms gepaard aan verkrachting. Toen Seyss-Inquart evenwel in april '42 overwoog, een verordening af te kondigen die een artikel bevatte waarin het aansporen tot gewelddaden tegen personen of zaken (de *Reichskommissar* dacht aan de individuele NSB'ers en de eigendommen van de NSB) strafbaar gesteld zou worden, wees Rabl er op dat hij dan met de antisemitische agitatie in moeilijkheden zou komen: '*Nach der derzeitigen Rechtslage würde die Deutsche Staatsanwaltschaft gezwungen sein, auf Grund dieser Vorschrift auch in dem Falle Anklage zu erheben, wenn etwa zu Gewalttaten gegen Juden oder jüdisches Eigentum aufgefordert würde, was aber natürlich nicht erwünscht ist.*' (brief, 24 april 1942, van K. Rabl aan Wimmer, *VuJ*, *Abt. Rechtssetzung*: dossier VO 1/43). Het betrokken artikel werd niet geschrapd, maar de onderhavige verordening verscheen eerst in januari 1943.

aan Seyss-Inquarts beslissing van 8 oktober '41: '*Der Judenrat in Amsterdam soll de facto für die gesamte Judenschaft in den Niederlanden verantwortlich gemacht werden. Der Judenrat ist in erster Linie Befehlsempfänger für die Judenschaft.*' De leden van de Joodse Raad zouden dus als het ware gijzelaars zijn: weigerden zij medewerking, dan riskeerden zij de wraak van de bezetter. In de zomer van '42, toen de deportaties begonnen, kwam daar nog een andere belangrijke factor bij: er kwam een premie te staan op het lidmaatschap van de Joodse Raad, de premie van lijfsbehoud. Trouwens, aan allen die bij het voor de Duitsers zo nuttige werk van de Joodse Raad betrokken waren, werd een z.g. *Sperre* verleend: hun werd toegezegd dat zij voorlopig niet gedeporteerd zouden worden. 'De Joodse Raad', aldus Aus der Fünten na de oorlog,

'(was) geschikter voor het werk dan wij . . . Wij Duitsers waren er volkomen van overtuigd dat de Nederlandse bevolking, althans wat het grootste percentage betreft, ons vijandig was gezind. Dit en de door ons verwachte toename van het ondergrondse verzet noopten ons, de *Entjudung* van Nederland met zo weinig mogelijk geweld tot stand te brengen. Lages zocht dan ook een oplossing in de richting van diplomatie . . . Ik (en ook Lages was die gedachte toegedaan) begreep uit de handelingen van de Joodse Raad, dat zij trachtten, eerst zich en de hunnen in veiligheid te stellen door de zogenaamde *Sperren* en daarna een en ander op een zo lang mogelijke baan te schuiven in de hoop dat dan inmiddels de oorlog wel zou zijn afgelopen en wel ten ongunste van Duitsland. Wij van onze zijde hadden echter van de beginne af aan het spel van Asscher en Cohen doorzien.'¹

Deze verklaring lijkt ons juist, behoudens natuurlijk dat de 'oplossing in de richting van diplomatie' niet aan het brein van Lages ontsproten is. Het gehele beleid van het *Reichskommissariat* stond in dat teken. Zo handelde men ook in Duitsland: via de *Reichsvereinigung der Juden* en via de Joodse *Kultusgemeinden* werd druk uitgeoefend op alle Joden. Zo waren ook in bezet Polen de zaken georganiseerd: aan de in de ghetto's opgesloten Joden werden de Duitse eisen niet overgebracht door Duitsers, maar door Joden, nl. door de *Ghetto-Ältester* en zijn *Ältesterrat* die veelal voor het afdwingen van gehoorzaamheid over een eigen Joodse politie beschikten. Het was een voortzetting van het systeem dat de Tsaren generaties lang in Rusland toegepast hadden waar immers ook door de besturen van de Joodse gemeenten diegenen aangewezen werden die voor lange, lange jaren in militaire dienst moesten gaan. Niet ten onrechte heeft dan ook Lages na de oorlog de Joodse

¹ BG-Amsterdam, recherche: p.v. inz. Asscher en Cohen (6 okt. 1947), p. 7 en 10-11 (getuige F. H. Aus der Fünten).

Raad als 'een verlengstuk' van de *Zentralstelle* aangeduid. 'In wezen', zo verklaarde hij,

'was de Joodse Raad een Duitse afdeling. Omdat Asscher en Cohen zo medewerkten, was het niet nodig om aan het hoofd een Duitser te plaatsen . . . Het stichten van de Joodse Raad was door de Duitse instanties enkel en alleen verricht omdat zulk een Raad welke ogenschijnlijk uit 'eigen mensen' bestond, het vertrouwen van de Joden zou hebben en dit zou dan de bespoediging van de opdracht, nl. om Nederland te *entjuden*, slechts kunnen helpen . . . Wanneer wij zelve teveel 'persoonlijk' ingrepen, dan was 'onrust' te verwachten en daarom bedienden wij ons van de Joodse Raad . . . Zonder medewerking kon ik met mijn eigen personeel, een handjevol mensen, ca. tien Duitsers, die opdracht nooit tot een goed einde brengen.'¹

Men kan stellen (men hééft ook wel gesteld): 'Dat zijn naoorlogse uitlatingen, ze zijn onbetrouwbaar.' Wij wijzen dit af. Precies dezelfde constatering waaraan Lages en Aus der Füntén uitdrukking gaven, komt voor in het '*Jahresbericht 1942*' van de '*Meldungen aus den Niederlanden*' waar, in een terugblik op de gebeurtenissen in '42, met betrekking tot de Joodse Raad en de '*Provinzial-Judenräte*' (vertegenwoordigingen van de Joodse Raad) kort en bondig opgemerkt wordt: '*Es konnte vor allem mit Hilfe dieser Befehls-übermittlungsstellen (und mittels Weisungen im zensierten 'Joodse Weekblad') die Evakuierung gelenkt werden.*'² Trouwens, zijn de verklaringen van Lages en Aus der Füntén, is de passage uit het geheime jaarrapport van de *Sicherheitsdienst* wel nodig? Was de Joodse Raad niet van meet af aan een instrument ten dienste van de Duitsers en was dat niet ook in '41 al duidelijk gebleken?

Wij weten wel dat ten behoeve van deze Joodse Raad verdedigingen opgebouwd zijn. Wij zijn ons bewust dat wij, wat de deportatieperiode betreft, in het voorafgaande niet weergegeven hebben hoe de Joodse Raad zèlf zijn werkzaamheden zag, maar louter hoe de Duitsers de Joodse Raad zagen. Wij komen dan ook op de problematiek van de Joodse Raad terug: in deel 7 van ons werk. Want de argumenten die ter verdediging van de raad naar voren gebracht zijn en die grondige overweging verdienen, kunnen toch eerst op hun waarde beoordeeld worden wanneer de lezer het geheel van de activiteiten van de raad kan overzien. Geen ogenblik willen wij overigens ontkennen of ook maar betwisten dat de leden van de raad (Kisch, en na hem Kan, uitgezonderd) *subjectief* de overtuiging koesterden dat zij in een hoogst benarde situatie ten gunste van de in Nederland levende Joden werkzaam waren. *Objectief* waren zij evenwel in de eerste plaats werkzaam

¹ A.v. (23 sept. 1947), p. 2-3, 6-7 (getuige W. Lages). ² '*Meldungen aus den Niederlanden*', '*Jahresbericht 1942*', p. 28.

ten gunste van de bezetter. Dat heeft de bezetter zo gewild; gewild ook ten aanzien van de deportaties. De specifieke functie welke de Joodse Raad daarbij vervullen moest, heeft zich niet tijdens die deportaties, dus van de zomer van '42 af, langzaam en als het ware autonoom ontwikkeld – neen, zij is, zou men kunnen zeggen, al een vol jaar tevoren duidelijk vastgesteld, zulks in het vertrouwen dat de raad niet zou voorzien waarvoor hij uiteindelijk gebruikt zou worden en dat hij alle waarschuwingen daaromtrent naast zich neer zou leggen.

De Jodenkartotheek van de 'Zentralstelle'

De bezetter die de Joden uit Nederland zou gaan deporteren, wenste de beschikking te hebben over een volledige kartotheek met de persoonsgegevens van alle Joden, half- en kwart-Joden inbegrepen. Wel zouden in eerste instantie alleen de *Volljuden* gedeporteerd worden, maar het werd mogelijk geacht dat men later overeenkomstige maatregelen zou treffen ten aanzien van de half- en kwart-Joden. Ook moest uit die kartotheek precies blijken, welke Joden gemengd-gehuwd waren en of die gemengd-gehuwden kinderen hadden. En tenslotte, misschien wel het belangrijkste: men moest hun adressen bezitten. Waren die gegevens dan niet al bijeengebracht? Zeker wel: ze stonden keurig gerangschikt bij de rijksinspectie van de bevolkingsregisters, in het gebouw 'Kleykamp' in Den Haag. Maar hoe erkentelijk de Duitse autoriteiten ook waren voor de medewerking welke zij van de dienst van Lentz ondervonden, zij waren er toch niet zeker van dat zich geen moeilijkheden zouden voordoen indien bleek dat de persoonsformulieren die alle Joden, half- en kwart-Joden inbegrepen, volgens verordening 6/41 ingevuld hadden, de administratieve grondslag vormden voor de deportatie. Die grondslag moest zich bij de *Zentralstelle* bevinden. Anderzijds kon men de rijksinspectie de persoonsformulieren niet ontnemen; dat zou bepaalde verdenkingen kunnen wekken en bovendien waren die formulieren bij de rijksinspectie ook nodig, bijvoorbeeld omdat er op grond van de beslissingen van Calmeyer wijzigingen in moesten worden aangebracht die dan weer aan de gemeentelijke bevolkingsregisters doorgegeven werden.

★

Op 30 oktober '41 deelden Cohen en Asscher aan de Joodse Raad mee dat zij tien dagen tevoren, op de 20ste (nog geen twee weken na de bespre-

king die op 8 oktober onder leiding van Seyss-Inquart plaatsgevonden had), 'opdracht' gekregen hadden om 'uit gegevens van het centrale bevolkingsregister een kartotheek samen te stellen omtrent alle Joden ten behoeve van de *Zentralstelle*. Een en ander heeft geleid tot tijdelijke verhoging van de personeelskosten.¹ Kennelijk hadden Cohen en Asscher de ontvangen opdracht als een routine-aangelegenheid beschouwd. Denkbaar is ook dat zij meenden dat die opdracht iets te maken had met de 'emigratie' waar de *Zentralstelle* zich al actief mee heette bezig te houden. Hoe dat zij, de voorzitters van de Joodse Raad hadden spoed betracht: al op 22 oktober was bij de rijksinspectie een eerste groep van twintig tot vijf-en-twintig Joodse typistes naar binnen getrokken die hun eigen schrijfmachines, tafeltjes en stoelen meebrachten (er kwam later nog een ongeveer even sterke tweede groep uit Amsterdam bij), en die typistes namen alle gegevens van de Joodse persoonsformulieren op kaarten over, beginnend met de formulieren van de Duitse Joden. De kaarten werden naar de bureaus van de Joodse Raad in Amsterdam overgebracht. Daar werden ze gesorteerd, 'o.a. naar geslacht, naar het zijn van vol-Jood, half-Jood of kwart-Jood en naar de huwelijkse staat'; daar waren een dertig tot veertig hulpkrachten voor aangetrokken. Hun werd, aldus een van die hulpkrachten, de journalist L. A. Pam (die na overleg met de redacteurs van *Het Parool* bij de Joodse Raad in dienst getreden was) 'na enige dagen . . . op last van de heren Asscher en Cohen bekendgemaakt dat er geldelijke premies zouden worden uitgelooft voor degenen die een bijzonder groot aantal kaarten op één dag (sorteerden).'²

De kartotheek kwam bij de *Zentralstelle* terecht. Op elke kaart stond het adres en het was aan de hand van die kartotheek dat van de nazomer van '42 af de lijsten getypt zouden worden waarop de namen en de adressen stonden der te deporteren Joden. Uiteraard zouden de meubelen dier Joden achterblijven. Daaromtrent bepaalde Hitler eind december '41 dat zij naar Duitse bureaus in de bezette delen van de Sowjet-Unie overgebracht zouden worden, maar een maand later (men realiseerde zich kennelijk dat zoveel meubelen daar niet nodig zouden zijn) werd aan Seyss-Inquart en aan de *Militärbefehlshaber* in België en Frankrijk meegedeeld dat de meubelen van de uit heel West-Europa te deporteren Joden voorlopig gebruikt zouden worden

¹ JR: Notulen, 30 okt. 1941, p. 3. ² In zijn verklaring zei Pam dat de beloning uitgelooft werd 'voor degenen die een bijzonder groot aantal op één dag *typten*.' (BG-Amsterdam, recherche: p.v. inz. Asscher en Cohen (25 nov. 1947), p. 2). Ons is niet anders bekend dan dat de uit Den Haag ontvangen kaarten in Amsterdam gesorteerd werden waarbij het mogelijk is dat bepaalde gegevens op staten werden getypt. Wat de kaarten betrof, herinnerde Pam zich in 1973 niet anders dan dat ze uitsluitend gesorteerd werden. (L. A. Pam, 17 okt. 1973).

om de behoeften in de gebombardeerde Duitse steden te dekken. Alleen de meubelen van emigranten die in vemen in Nederland opgeslagen waren, vielen daar buiten.¹ Geen detail werd vergeten.

'Emigratie' der Duitse Joden?

Wij herinneren er aan dat Edelstein en Friedmann, toen zij in maart '41 uit Praag in Amsterdam arriveerden, voorbeelden meebrachten van de formulieren die alle Tsjechische Joden in die tijd moesten invullen, z.g. in verband met hun mogelijke emigratie naar 'Sjanghai', en dat Zöpf en Rajakowitsch in april Gertrud van Tijn-Cohn, chef van de emigratie-afdeling van de Joodse Raad, naar Lissabon hadden laten gaan om dollarkredieten te krijgen voor de emigratie van Joden uit Nederland naar Noord- en Zuid-Amerika. De Duitsers hadden, gelijk al gezegd, bij die acties twee bedoelingen: valse hoop wekken bij diegenen tot wier deportatie al besloten was, en een gede-

¹ Er bevonden zich in mei '40 in Nederlandse opslagplaatsen ca. 3 000 containers met inboedels. De eigenaars daarvan – meest Duitse emigranten dus – werden door de Duitsers voor een belangrijk deel als 'vijanden' beschouwd, omdat zij zich, al was het maar tijdelijk, in een geallieerd land hadden opgehouden. Deze 'vijandelijke' inboedels werden eind '40 aan een *Sammelverwalter*, de Duitser R. Mumm, toevertrouwd. Mumm, die zich overigens ook met spionage voor de Duitsers bezig hield, noemde zijn bureau '*Heim in Holland*', want hij stelde zich ten doel, de inboedelgoederen tegen schappelijke prijzen ter beschikking te stellen van Duitse ambtenaren en officieren, die zich in Nederland kwamen vestigen. Eind 1941 werd Mumm wegens wanbeheer vervangen. In totaal zijn, blijkens de onderzoeken van A. J. van der Leeuw, ca. 1000 containers door Mumm's bureau geliquideerd. Waardevolle kunstvoorwerpen werden tot een totaal van ca. f 3 mln geveild bij de fa. van Marle & Bignell in Den Haag, uit de boeken kon de *Einsatzstab Rosenberg* een keus doen, de fraaiste schilderijen werden vóór de veiling aangeboden aan dr. H. Posse en dr. K. Mühlmann om ze desgewenst aan te kopen (wat Posse betreft voor het museum dat Hitler aan Linz wilde schenken, Mühlmann werkte voor Duitse musea en particuliere verzamelaars in het algemeen). De overige containers werden in 1942-44 voor het grootste deel naar Duitsland gestuurd ten behoeve van de bevolking der gebombardeerde steden, nadat de Duitse politie al in juni 1941 ook de 'niet-vijandelijke' containers van Joodse emigranten had gereserveerd. Onder meer door de tegenwerking van de meeste expeditie-firma's bevond zich ondanks het stelselmatig afzoeken van alle verhuisfirma's een deel van de containers in september '44 nog in vemen en andere opslagplaatsen; vele daarvan zijn nog in de winter van 1944/45 naar Duitsland getransporteerd. (A. J. van der Leeuw: *Die Behandlung des in den Niederlanden lagernden Umzugsgutes ausgewanderter Juden* (Notitie 114 voor het Geschiedwerk)).

tailleerd inzicht krijgen in hetgeen die slachtoffers aan aardse goederen bezaten.

In de zomer van '41 bevonden zich in ons land onder de ca. zestien-duizend Duits-Joodse vluchtelingen zeker enkele honderden die wel al een inreisvisum bezaten van een neutraal land maar die nog steeds niet hadden kunnen vertrekken. Veruit de meeste vluchtelingen bezaten evenwel geen visum. Geen ogenblik waren de Duitsers van plan, de groep als geheel te laten emigreren – zij moest integendeel, aldus Hitler op 25 september tot Seyss-Inquart, als eerste gedeporteerd worden.

Een week eerder, medio september, hadden Cohen en Asscher opdracht gekregen, elke dag twintig 'emigratie-gevallen' in te leveren bij de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*; 'hierbij behoren', zo werd door hen op 17 september aan de Joodse Raad meegedeeld, 'ook gevallen van personen die nog geen visum hebben, maar wensen te emigreren.'¹ Wat betekende het nu, dat 'emigratiegevallen' 'ingeleverd' moesten worden? Het betekende dat de candidaat-emigranten twee-en-dertig ingewikkelde formulieren moesten invullen die stuk voor stuk op hun nauwkeurigheid moesten worden bekeken; daarna gingen ze naar Sluzkers *Expositur* en tenslotte werden ze bij de *Zentralstelle* ingeleverd.

Het schijnt dat die eerste opdracht er toe leidde dat de emigratie-papieren van ca. vierhonderd Joden bij de *Zentralstelle* belandden. Geen had nog een *Ausreisevisum* gekregen toen Cohen en Asscher kort voor de 27ste november bij Böhmcker, Lages en Aus der Fünften geroepen werden. Hun werd toen, conform Seyss-Inquarts beslissing, meegedeeld dat werkloze Joden in aparte werkkampen ondergebracht zouden worden (daar komen wij straks op terug), en voorts werd, aldus Cohens verslag,

'opdracht gegeven, de emigratie van Duitse Joden die in Nederland wonen, zoveel mogelijk te bevorderen. Meegedeeld moet worden dat deze als *auswanderungsreif* door de Duitse autoriteiten werden beschouwd, zowel de Duitse Joden als de statenlozen. Er zullen 200 verzoeken per dag hiervoor moeten worden ingediend. Voor Hollandse Joden behoren slechts bij uitzondering verzoeken tot emigratie te worden gedaan. Op onze vragen werd geantwoord, dat het niet om deportatie gaat doch om emigratie en dat door de Duitse autoriteiten nu de gelegenheid gegeven wordt om te emigreren, omdat over hen, die de wil daartoe niet te kennen geven, zal worden beschikt... Verlof tot *Ausreis* (zou) spoedig aan sommigen worden gegeven.'²

¹ JR: Notulen, 17 sept. 1941, p. 1 ² Cohen: 'Gedächtnisaufzeichnung van het onderhoud met de heren Senator dr. Böhmcker, *Sturmabführer* Lages, *Hauptsturmführer* Aus der Fünften' (z.d.) (JR: map 'Corresp. voorzitters met Duitse autoriteiten').

Van de nieuwe opdracht gaven Cohen en Asscher op 27 november kennis aan de Joodse Raad. Het dagelijks in te dienen aantal verzoeken was inmiddels van 200 tot 100 à 150 verlaagd. Cohen en Asscher hadden, zo rapporteerden zij, aan Böhmcker, Lages en Aus der Fünten met nadruk gezegd dat het presidium van de Joodse Raad, aldus de notulen,

'geen dwang kon oefenen en dus zeker de mensen moest kunnen zeggen wat met deze maatregel bedoeld wordt. Het antwoord was: 'Emigratie, niet deportatie.' 'Waarheen?' 'Onszelf nog onbekend' . . . Later werd gezegd, dat het doel der emigratie niet Polen is, doch overzee. Er zal nu aan iedere Duitser afzonderlijk per brief over deze zaak worden geschreven.'¹

Merkwaardig, dat begrip 'Polen' dat hier opeens verschijnt! Dat was dus ter sprake gebracht, 'later' – vermoedelijk door Cohen in het gesprek met Aus der Fünten waarin deze met 100 à 150 emigratieverzoeken per dag genoegen genomen had. Was dat begrip een echo van Edelsteins of Friedmanns relaas over Nisko? Nam Cohen aan dat het voor Duitsers vanzelf sprak dat zij, als ze Joden gingen deporteren, die Joden naar Polen zouden zenden? Had hij rechtstreeks iets vernomen van de eerste deportaties uit de Duitse steden die in de tweede helft van oktober uitgevoerd werden? Of had iemand hem attent gemaakt op een schokkende brief over het lot der Duitse Joden die in het novembernummer van het illegale *Vrij Nederland* voorkwam? Wij weten het niet. Het had er in elk geval de schijn van dat hij zich aan de toezegging 'overzee' vastklampte. De brieven gingen naar de Duitse Joden uit en dezen, maar nu ook alle andere niet-Nederlandse Joden, ruim achtduizend, werden op 5 december door *Het Joodse Weekblad* opgeroepen, allen bij de *Zentralstelle* een aanvraag tot emigratie in te dienen.

Stellig waren er onder die Duitse Joden die van familie in Duitsland aanduidingen ontvangen hadden van wat daar gaande was. Ook had zich in hun kring het bericht verspreid dat zij allen van het staatsburgerschap vervallen verklaard waren. De oproep in *Het Joodse Weekblad* bracht dan ook 'een paniekstemming' teweeg, 'die in enkele gevallen tot zelfmoord leidde. De algemene opinie', aldus Wielek, 'was: de Duitse Joden worden naar Polen gedeporteerd.'² Desondanks, en wellicht gerustgesteld door het feit dat er niets geschiedde (emigraties vonden niet plaats, maar deportaties evenmin), ging in december '41 en in de volgende maanden de overgrote meerderheid van de niet-Nederlandse Joden zich grote moeite geven om de tweendedertig vragenlijsten die bij hun emigratie-aanvraag behoorden, keurig in te vullen. Er waren overigens niet zo weinigen (één op de elf) die

¹JR: Notulen, 27 nov. 1941, p. 2. ²H. Wielek: *De oorlog die Hitler won*, p. 70.

de zaak niet vertrouwden en die pertinent weigerden, de vragenlijsten in behandeling te nemen – die weigeraars werden verder niet lastig gevallen.¹ Onder de lijsten die ingevuld moesten worden, bevond zich, aldus Gertrud van Tijn,

‘de z.g. bagagelijst . . . waarop de mensen precies in moesten vullen wat zij van plan waren mee te nemen, volgens een zeker vooroorlogs maximum. Merkwaardig genoeg bleek juist deze lijst dikwijls het struikelblok te zijn. Sommige mensen aarzelden uren er over of zij hun blauw of hun grijs costuum zouden meenemen, enz. enz. . . .

Ik had op de Lijnbaansgracht een groep van veertig employé's zitten (advocaten, bankspecialisten, accountants) die de *Referenten* genoemd werden. Gewoonlijk ging het zo dat de mensen eerst een stel formulieren kwamen halen. Die namen ze mee naar huis, vulden ze in zo goed en zo kwaad als het ging, en brachten ze dan bij ons terug.

Als de formulieren met behulp van de *Referenten* waren ingevuld, werden ze op de Lijnbaansgracht uitgetypt – een werk waarvoor over de honderd typisten nodig waren. De formulieren werden dan nog eens op hun juistheid en nauwkeurigheid gecontroleerd. Deze groep van ‘controleurs’ bestond uit een vijftig mensen, die allen ook weer juridische, zaken- of accountancy-ervaring hadden, want het was van het grootste belang dat er niet het minste verschil of niet de minste twijfel zou bestaan omtrent de verklaringen. Deze laatste controle . . . duurde gewoonlijk uren. Als dit alles achter de rug was, ging de aanvrager naar een andere kamer waar hij te horen kreeg, op welke dag en welk uur hij, met al zijn papieren netjes in een speciale map gerangschikt, zich bij de *Expositur* vervoegen moest. Daarvandaan werd hij dan door een van de mensen die daar werkten, naar de *Zentralstelle* gebracht. En of dit laatste bedrijf bij de *Zentralstelle* pijnlijk was, dat hing min of meer af van de Duitser die men daar trof en van de bui waarin deze toevallig verkeerde. Soms . . . lieten ze de aanvragers zonder verdere ondervraging heengaan en soms ook werden de mensen aan een eindeloze ondervraging onderworpen. De aanvrager moest natuurlijk al die tijd staan . . . Als men zijn handen in de zak stak of tegen de muur leunde, dan moest men soms een paar uur extra blijven staan.’²

¹ In mei '42 eiste Aus der Fünften van Gertrud van Tijn een lijst met de namen der weigeraars. Ze weigerde tot driemaal toe; ze zei dat ze ‘na het incident met de Wieringer-jongens’ (de razzia van 11 juni '41 in Amsterdam) ‘een gelofte had gedaan om nimmer de naam van enige Jood te geven aan enige SS-ambtenaar.’ Ze verwachtte, gearresteerd te worden – er gebeurde haar niets. (G. van Tijn-Cohn: ‘Bijdrage tot de geschiedenis der Joden in Nederland van 10 mei 1940 tot juni 1944’, p. 36–37). ² A.v., p. 34–35. Gertrud van Tijn liet daar nog op volgen: ‘Het was de trots van de *Referenten* en de controleurs op de Lijnbaansgracht dat van de vijf-en-twintigduizend mensen die tenslotte geregistreerd werden’ (het zijn er in feite ca. twintigduizend geweest), ‘er geen een gearresteerd of vervolgd werd als

Wat deed de *Zentralstelle* met al die paperassen? Om te beginnen gingen men na of onder de opgegeven eigendommen waardevolle voorwerpen voorkwamen. In veel gevallen moesten candidaat-emigranten die bij Lippmann-Rosenthal inleveren. Lippmann-Rosenthal verkocht ze en crediteerde de eigenaren voor een fractie van de waarde. Voorts werden alle paperassen aan het *Devisenschutzkommando* toegezonden dat naging of zich van het aangegeven vermogen meer dan de helft of meer dan f 10 000 buiten Europa bevond. Was dat het geval, dan gaf het *Devisenschutzkommando* de vereiste verklaring van 'geen bezwaar tegen emigratie' niet af. Gaf dit bureau die verklaring wèl af (tot begin juli '42 werden 11 313 aanvragen in behandeling genomen!), dan stuurde de *Zentralstelle* de paperassen aanvankelijk naar het bureau van Rajakowitsch, later naar dat van *IV B 4*.

Daar bleven ze liggen. Verlof tot emigratie werd niet verleend.

De Joodse werkkampen

Van Joodse werkkampen in Ommen en in West-Duitsland was al sprake geweest in juli en augustus '41. De Joodse Raad had zich toen in beginsel tot medewerking bereidverklaard en er was door Meijer de Vries contact opgenomen o.m. met de rijksdienst voor de werkverruiming en de Nederlandse Heidemaatschappij die zich beide graag mochten geven om aan de uitzending van Joodse werklozen naar werkkampen een normaal karakter te geven. Enkele maanden lang hoorde men niets meer van deze zaak maar zij werd van Duitse kant opnieuw geëntameerd toen begin oktober was komen vast te staan dat de deportaties binnen afzienbare tijd zouden beginnen. Aparte Joodse werkkampen bestonden toen al een jaar of twee in Duitsland en een jaar in het *Protektorat* en er was, in de visie van de bezetter, veel te zeggen voor de oprichting van dergelijke kampen ook in Nederland. Zij zouden het voordeel bieden dat een deel van de valide mannelijke Joden uit de steden zou verdwijnen, hetgeen, zodra het deporteren begon, de kansen op feitelijk verzet verminderde. Bovendien zou men de Joden die men in kampen bijeen had, rechtstreeks uit die kampen ter deportatie kunnen wegvoeren.

gevolg van de ingediende verklaringen.' (a.v., p. 35) Wij concluderen hieruit dat Gertrud van Tijn, toen zij in de herfst van '44 haar verslag schreef, nog altijd geen denkbeeld had van het gigantische bedrog waarvan ook haar emigratie-afdeling slachtoffer geworden was.

Het besluit, Joodse werkkampen op te richten, werd, zoals de lezer zag, op 10 oktober '41 door Seyss-Inquart genomen. Nader was besloten om te beginnen met de uitzending van werklozen uit Amsterdam. Dat lag voor de hand: daar waren er de meesten.

Kort voor de 27ste november kregen Cohen en Asscher van Böhmcker, Lages en Aus der Fünten niet alleen te horen dat per dag tweehonderd emigratie-aanvragen van Duitse Joden ingediend moesten worden, maar ook dat er Joodse werkkampen zouden komen. 'Werkloze Joden', noteerde Cohen, 'dus ook zij die werkloos worden,' (namelijk door het ineenschrompelen van het Joodse bedrijfsleven) 'zullen tewerk worden gesteld door de *bezirkliche Arbeitsämter*' (de gewestelijke arbeidsbureaus zouden dus de verplichting tot vertrek opleggen). 'Deze zullen bij ons aanvragen en wij moeten de lijsten voor hen opmaken' (d.w.z. lijsten van werklozen die voor uitzending in aanmerking kwamen) '... Zij zullen onder toezicht van de Heidemaatschappij en de rijksdienst v. werkverschaffing in Joodse kampen in Nederland worden ondergebracht. Joodse artsen zullen de keuring verrichten. Bijzonderheden zullen over enkele weken worden verstrekt.'¹

Van die nieuwe opdracht gaven Cohen en Asscher op 27 november kennis aan de leden van de Joodse Raad. De discussie concentreerde zich daar op de emigratie van de Duitse Joden (waarheen? naar 'Polen'?); dat Joodse werklozen verplicht zouden worden, naar werkkampen te vertrekken, beschouwde men kennelijk als normaal (in de werkverruiming waren op dat moment in ons land ruim zestigduizend werklozen opgenomen onder wie zich ook Joodse werklozen bevonden die voor de vrij zware arbeid goedgekeurd waren) en bij de segregatie: *aparte* Joodse kampen, legde men zich neer. Dat de keuring aan Joodse artsen opgedragen zou worden, wekte vertrouwen.

Dat vertrouwen kreeg een schok toen, nadat men eerst zes weken lang wéér niets gehoord had, Cohen en Asscher op maandagavond 5 januari opeens ontboden werden bij de *Arbeitseinsatz*-specialist van Böhmckers staf, H. Rodegro (een felle Nazi en een rabiante antisemiet), die hun mededeelde dat zaterdagochtend 10 januari om tien uur precies veertienhonderdtwee Joodse werklozen gereed moesten staan op het Centraal Station om naar werkkampen in Drente te vertrekken; voor hun verschijnen werd de Joodse Raad verantwoordelijk gesteld. Cohen en Asscher antwoordden, 'dat zij er mee accoord gingen dat de werklozen moesten werken, maar als Joodse Raad om te beginnen nooit zouden medewerken tot het vervoer van die

¹ D. Cohen: 'Gedächtnisaufzeichnung van het onderhoud met de heren Senator Dr. Böhmcker, *Sturmabführer* Lages en *Hauptsturmführer* Aus der Fünten' (z.d.) (JR: map 'Corresp. voorzitters met Duitse autoriteiten').

personen op de Sabbath.¹ Rodegro hield aan de zaterdag als vertrekdag vast en zei dat men de volgende ochtend, dinsdag, dieper op de zaak zou ingaan. Die dinsdagochtend vond een lange bespreking plaats waar Cohen en Asscher, door Meijer de Vries vergezeld, aan hun bezwaren vasthielden en waar bepaald werd dat, nog steeds voor vertrek op zaterdag, de gemeentelijke dienst voor sociale zaken de twee-en-twintighonderd Joodse steuntrekkers die Amsterdam telde, zou oproepen plus vierhonderd andere Joodse werklozen die geen steun ontvingen. 'Hieruit', zo deelden Cohen en Asscher op woensdag aan de Joodse Raad mee, 'hoopt men nu de veertienhonderd door keuring (die door Joodse artsen in de Beurs voor de Diamanthatel wordt verricht) bij elkaar te krijgen. Pogingen tot uitstel van de reis tot na zaterdag zijn niet gelukt.'²

De keuringsoproepen die van de gemeentelijke dienst voor sociale zaken uitgingen, wekten bij de zes-en-twintighonderd werklozen en hun gezinnen grote ontsteltenis. Men was toch al in een zo bedreigde positie, men ontleende steun aan het gezins- en familieverband, men voelde er niets voor, de vertrouwde omgeving te verlaten – en waarom die haast? Vertrek over twee, drie dagen! Daar zaten duidelijk 'de Moffen' achter! De mededeling dat Joodse artsen in de Beurs voor de Diamanthatel de keuringen zouden verrichten, nam die ontsteltenis niet weg en toen die keuringen op woensdag 7 januari begonnen, kwam slechts een zeer gering deel van de opgeroepen opdagen. Paniek bij de Joodse Raad! Hij was er verantwoordelijk voor gesteld dat veertienhonderdtwee werklozen zouden verschijnen! Meijer de Vries alarmeerde de autoriteiten en op donderdag 8 januari ging de Amsterdamse politie er toe over, een groot aantal Joodse venters eenvoudig van de straat op te pakken en ter keuring mee te voeren naar de Beurs voor de Diamanthatel. Twee Joodse artsen, S. A. Hertzberger en I. Spangenthal, staakten daar uit protest onmiddellijk hun werk; Hertzberger kreeg diezelfde avond telefonisch van Cohen te horen, 'dat hij verder voor mijn veiligheid niet kon instaan.'³ Maar Cohen kon op dat moment voor zijn eigen veiligheid óók niet instaan: de veertienhonderdtwee waren nog niet bijeen. Er gingen rechtstreeks en in *Het Joodse Weekblad* dat op vrijdag uitkwam, de meest klemmende aansporingen uit naar de opgeroepen om zich te laten keuren en, na goedgekeurd te zijn, te vertrekken. Er werd gesproken van een 'onvermijdelijk bevel', van 'de allerernstigste maatregelen' die tegen weigeraars genomen zouden worden (wat kon dat anders betekenen dan deportatie naar Mauthausen?) – 'wij herhalen: het gaat om de gewone werk-

¹ JR: Notulen, 7 jan. 1942, p. 1. ² A.v. ³ BG-Amsterdam, recherche: p.v. inz. Asscher en Cohen (31 mei 1948), p. 2 (getuige S. A. Hertzberger).

verruimingsarbeid in de gewone Nederlandse arbeidskampen onder de gewone Nederlandse leiding.¹

Enig effect hadden al die dreigementen wèl. Velen gingen op donderdag en vrijdag naar de Diamantbeurs. Onder pressie van de Joodse Raad keurden de artsen die aan het werk gebleven waren, een groot aantal personen goed (onder hen toevallige bezoekers van de keuringslokalen die men eenvoudig vasthield), die voor het werk in de kampen niet geschikt waren. Duizendvijf-en-zeventig werden in totaal goedgekeurd, maar van hen kwamen er op zaterdag 10 januari honderdzeventig niet opdagen. De overige negenhonderdvijf, onder hen 'een groot aantal oude, afgeleefde mannen, gebrekkigen enz.'², vertrokken per trein naar kampen in Drente, 'de vandaar ontvangen berichten wijzen', zo werd maandag aan de Joodse Raad meegedeeld, 'op goede verwarming en voeding.'³ Geen toeval was het dat de verwarming voorop stond: een dag of zes eerder was het gaan vriezen en de vorst had zich als zo bestendig laten aanzien dat de rijksdienst alle arbeiders die in de normale kampen geplaatst waren, op donderdag 8 januari naar huis gezonden had: de grond was bevroren, grondarbeid kon men toch niet meer verrichten.

Tot midden maart hield die vorst aan. Plaatselijk lag er niet alleen, zoals eerder vermeld, een halve meter sneeuw maar was ook de grond een halve meter diep bevroren. Pas in april kon er weer gespit worden. Desniettemin ging men voort met het oproepen, keuren en uitzenden van Joodse werklozen uit Amsterdam en men hield die werklozen, al konden zo ook geen spade in de grond steken, in de kampen vast. Trouwens, begin maart deelde Rodegro aan Cohen en Asscher mee dat voortaan niet alleen werkloze maar ook werkende Joden opgeroepen moesten worden. Cohen en Asscher antwoordden dat 'niet te kunnen aanvaarden' en de directeur van het gewestelijk arbeidsbureau te Amsterdam, A. van Delft, zei dat hij geen wettelijke bevoegdheid had, werkenden te verplichten naar arbeidskampen te gaan – hij kon hen hoogstens voor medische keuring oproepen. Namen en adressen van werkende Joden bezat hij echter niet – was de Joodse Raad bereid, hem die gegevens te verschaffen?

Weer was een moment bereikt waarop Cohen en Asscher aarzelden. Was de bezetter er op uit, *alle* Joden als werklozen te behandelen en elk familieverband te verbreken? Anderzijds: als men medewerking weigerde, zou de bezetter dan niet tot nieuwe razzia's overgaan? Die vragen werden op 5 maart aan de Joodse Raad voorgelegd. Wij citeren de notulen:

¹ Aangehaald in J. Presser: *Ondergang*, dl. I, p. 188. ² E. J. Buiskool: 'Huisvesting en tewerkstelling van Joodse arbeiders, afkomstig uit de gemeente Amsterdam in de provincie Drente in 1942' (1942), p. 8 (Doc II-970, a-4). ³ JR: Notulen, 12 jan. 1942, p. 1.

'Het dilemma of men juist doet, deze weg te volgen, dan wel het noemen van namen van werkenden achterwege moet laten (doch daarbij de risico's van zeer ernstige gevolgen voor de Amsterdamse Joden moet aanvaarden), wordt thans door de voorzitters aan de Joodse Raad voorgelegd.

Na uitvoerige discussie wordt besloten dat de heer van Delft wel namen, ook van werkenden, voor de oproeping ter keuring zullen worden verstrekt. Om zoveel mogelijk ontwrichtingen te voorkomen, zullen worden opgegeven de namen van *ongetrouwden* van achttien tot ca. veertig jaar, uitgezonderd geestelijken, leraren, artsen (en) geschoold technisch personeel.¹

De Joodse Raad liet de kartotheek van de *Zentralstelle* raadplegen en enkele dagen later kregen de eerste Amsterdamse Joden die nog normale arbeid verrichtten, plotseling een oproep, zich te laten keuren voor uitzending naar een werkkamp. Er was toen onder het Joodse proletariaat van de hoofdstad al een sterke animositeit gegroeid tegen de Joodse Raad; men sprak, toen reeds, van 'het Joodse Verraad' of 'het Joodse Onraad'. En nu werkte die Joodse Raad er aan mee dat de een na de ander uit zijn werk gehaald werd om, terwijl het nog steeds vroom, naar een kamp in het noorden des lands gestuurd te worden! Normaal verlof was bovendien begin maart nog niet gegeven: de mannen en jongens *waren* weg en *bleven* weg. Notabene was gebleken dat hun uitkeringen twintig procent lager waren dan die van niet-Joodse werkverschaffingsarbeiders! Gezinnen van kostwinners kregen slechts veertien gulden per week uitbetaald! En nu zouden werkenden zich met medewerking van de Joodse Raad moeten laten wegzenden! Sommigen drongen verontwaardigd in de bureaus van de Joodse Raad door, functionarissen kregen daar asbakken naar hun hoofd geslingerd, Meijer de Vries trachtte de protesterenden met vloeken en tieren de deur uit te krijgen, en toen dat niet hielp, alarmeerde hij de politie.

Het verzet baatte niet: werkende Joden werden opgeroepen, gekeurd en weggezonden, maar doordat dezen tevoren geen steun ontvangen hadden van Sociale Zaken, duurde het enige tijd voor de uitbetalingen aan hun gezinnen op gang kwamen. Nòg was het winter, en de vrouwen kregen geen cent! Een groep van dertig trok naar het hoofdbureau van de Joodse Raad. 'Wij meldden ons', aldus een harer,

'bij de portier en werden naar de wachtkamer verwezen. Wij hebben aldaar ongeveer anderhalf uur moeten wachten voor we te woord werden gestaan en wij zagen in die tijd dat de heren van de Joodse Raad maar dikke sigaren zaten te roken en dat er slaatjes werden binnengebracht. Dit was voor ons erg aanstekelijk, daar wij bijna van honger omkwamen en geen huur meer konden betalen.

¹ A.v., 5 maart 1942, p. 1.

(Wij) gingen toen schreeuwen om geld, doch hierover begonnen de heren van de Joodse Raad te lachen en zij sloten de deur . . . Bij het verlaten van het gebouw heb ik de portier nog verweten dat hij de politie op ons had afgestuurd. Die avond hebben de arme Joodse kooplui van de omgeving Waterlooplein geld bijeengebracht . . . (Wij) konden die avond in een Joods café in die buurt geld afhalen . . . tot totaal dertien gulden per gezin.¹

Uit Amsterdam waren per 1 april '42 ruim een-en-twintighonderd Joden naar de Joodse werkkampen gezonden. Rodegro gaf in de loop van die maand opdracht, er duizend aan toe te voegen, en begin mei (de Jodenster was inmiddels ingevoerd, de deportaties naderden) kondigde hij Cohen, Asscher en Meijer de Vries aan, dat zij 'moesten rekenen met grote hardheid en dat geen *arbeitsfähige* Jood beneden zestig of vijf-en-zestig jaar in Amsterdam zou blijven.'² Joodse werkkampen waren er nu niet alleen in Drente, maar ook in Groningen, Friesland, Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant (plus, voor recalcitrante elementen, een strafkamp in Friesland). Bovendien waren uit Amsterdam enkele honderden Joden tewerkgesteld aan objecten in de buurt van de hoofdstad: deze arbeiders konden elke avond huiswaarts keren.

De weerzin tegen die uitzendingen, speciaal van normaal werkenden, was dermate gegroeid dat het de Joodse Raad telkens de grootste moeite kostte, de door Rodegro geëiste aantallen bijeen te brengen. Dat die vaak niet gehaald werden (zoals al bij de eerste uitzending op 10 januari het geval geweest was), zagen de Duitsers door de vingers. Kennelijk waren zij in het algemeen over de bereikte resultaten niet ontevreden. Maar dat veranderde in mei toen, door de invoering van de Jodenster (2 mei), het gevoel, bedreigd te worden, in Joodse kring toegenomen was. Er werd nu, sterker dan tevoren, gesaboteerd door de Joodse artsen die de keuringen verrichtten. Personen wie niets mankeerde, werden door hen afgekeurd, soms eigener beweging, soms op grond van attesten van specialisten die graag bereid waren op schrift te stellen dat een gezonde arbeider aan ernstige kwalen leed.³ Dat ging zich zo veelvuldig voordoen dat de bezetter eind mei de Joodse artsen bij de keuringen uitschakelde. Niet alleen in Amsterdam maar in het gehele land (begin juni werden de eerste Joden uit Den Haag naar de werkkampen overgebracht) droeg hij die keuring hoofdzakelijk aan artsen op die NSB'er waren. In

¹ BG-Amsterdam, recherche: p.v. inz. Asscher en Cohen (9 dec. 1947), p. 2-3 (getuige A. Frank-Willems). ² Cohen: Verslag 'Onderhoud met de heer Rodegro . . . op 11 mei 1942' (JR, voorz.: map besprekingen met Duitse autoriteiten). ³ 'Bekend', aldus Presser, was 'het verhaal van de arts die zijn slachtoffer als volgt toesprak: 'U hebt last van hoofdpijn? Neen? Dan kunt u zeker moeilijk lopen? Ook niet? Natuurlijk heeft u hinder van uw hart? Niet? Dan moet ik u afkeuren: u bent mesjogge!' ' (J. Presser: *Ondergang*, dl. I, p. 199).

Amsterdam nam nu bovendien het gewestelijk arbeidsbureau al het voorbereidend werk van de Joodse Raad over. De adjunct-directeur van het GAB in de hoofdstad, een NSB'er, vormde hiervoor een aparte staf. Een onder hem geplaatste 'goede' ambtenaar zocht toen contact met Meijer de Vries, verklaarde zich bereid, 'de zaak volledig te saboteren', maar kreeg ten antwoord: 'Wij waarderen uw goede bedoelingen, maar doet u alstublieft uw ambtelijke plicht.'¹

In juni werden in de provincies Groningen, Friesland en Drente alle mannelijke Joden tussen de achttien en vijf-en-vijftig jaar voor de kampen opgeroepen. In Groningen werden van de achthonderdtachtig die ter keuring verschenen, zestien afgekeurd, 'ook mensen met kunstledematen, hartafwijkingen enz. werden', aldus een Joodse medicus, 'goedgekeurd'², in Leeuwarden gebeurde hetzelfde met 'lijders aan suikerziekte' en mensen 'met dubbele breuk en hartkwalen'.³ Pogingen van vertegenwoordigers van de Joodse Raad om opgeroepenen vrijgesteld te krijgen, werden als regel afgewezen. Er zijn aanwijzingen dat die vertegenwoordigers óók als regel, evenals Meijer de Vries in Amsterdam deed, functionarissen van de gewestelijke arbeidsbureaus die geneigd waren, hun medewerking te weigeren, zulks ontrieden. In Zwolle kreeg de GAB-directeur eind mei of begin juni 'instructies inzake de uitzending van Joden naar werkkampen en na vele en innige smeekbeden van de Joodse Raad van Zwolle⁴ maakte die directeur 'geen *casus belli*' van deze zaak. Zeven-en-tachtig Joden werden er goedgekeurd, maar het werd door allerlei obstructie van het GAB begin augustus voor de eerste drie vertrokken; eind augustus vertrokken er negen-en-twintig van zestig opgeroepen, 'de overigen waren ziek, in handen van chirurgen of 'ondergedoken'.⁵

Er zijn in totaal van januari '42 af ca. vijf-en-zeventighonderd Joden naar de werkkampen gezonden. Van eind maart tot begin mei werd eenmaal verlof gegeven. Enkele tientallen maakten van die gelegenheid gebruik om weg te blijven. Veel meer personen werden vanuit de kampen wegens fysieke ongeschiktheid huiswaarts gezonden. De hoogste bezetting werd bereikt op 28 september '42: vijfduizendtweehonderdtwee-en-veertig man.

★

¹ De betrokken ambtenaar hielp nadien velen aan vrijstellingen. (brief, 13 mei 1965, van Th. Henrar aan J. Presser) ² E. A. Cohen: Verslag (29 jan. 1948), dl. I, p. 1 (Collectie gevangenen en conc. kampen). ³ P. Wijbenga: *Bezettingstijd in Friesland*, dl. I (1970), p. 214. ⁴ Bedoeld werd: de plaatselijke vertegenwoordiging van de Joodse Raad. ⁵ A. van Boven: *Jan Jansen in bezet gebied*, p. 163-71.

‘EEN TEHUIS VAN ‘DE JOODSE INVALIDE’

De directie van de rijksdienst voor de werkverruiming, ir. J. O. de Kat en ir. J. Th. Westhoff, die zich in de zomer van '41 bereid verklaard had tot medewerking aan het werkkampen-plan dat aan het brein van *General-kommissar* Schmidt ontsproten was, had begin januari '42 bezwaar gemaakt tegen medewerking aan het nieuwe plan, vooral omdat de in de kampen op te nemen Joden 20% minder betaald zouden krijgen dan de niet-Joden. Meijer de Vries had de Kat en Westhoff bezworen, dat maar door de vingers te zien. Komen er geen kampen voor Joodse werklozen in Nederland, dan, zo had hij gezegd, komen ze in Duitsland – misschien zou de bezetter wel grote aantallen werklozen naar Mauthausen sturen. De Kat en Westhoff waren gezwicht. Er was toen afgesproken dat de Joodse werklozen in kampen in Groningen en Drente opgenomen zouden worden. De inspecteur van de rijksdienst in de provincie Groningen, A. Kwast, weigerde medewerking en nam ontslag, zijn collega in Drente, E. J. Buiskool, besloot de zaak enige tijd aan te zien, en in zijn provincie werden, gelijk uiteengezet, de eerste groepen werklozen opgenomen. Zij kwamen er in acht kampen terecht. In een van die kampen werd het eten met inachtneming van de Joodse spijswetten toebereid. Slechts zeer weinigen stelden daar prijs op: tachtig van de ca. vijf-en-twintighonderd die zich eind april '42 in de werkkampen bevonden.¹

Mogen wij eigenlijk wel van ‘werkkampen’ spreken? Tot 11 april niet: er kon immers niet gewerkt worden. Buiskool die begin januari tot de Kat en Westhoff gezegd had, te vrezen ‘dat de rijksdienst zou ontaarden in een dienst voor het opbergen van Joden’², kreeg gelijk. De eerst uitgezonden zaten bijna drie maanden lang in de kou en konden niets doen. Was het weer gunstiger geweest, dan hadden velen overigens toch nauwelijks arbeid kunnen verrichten. De kampen inspecterend kreeg Buiskool ‘de indruk, in een tehuis van ‘De Joodse Invalide’ te zijn.’³ Al in januari droeg hij er zorg voor dat enkele tientallen kampbewoners (allen goedgekeurd door Joodse artsen!) in ziekenhuizen opgenomen werden, voor enkele honderden kreeg hij verlof dat zij wegens ongeschiktheid naar Amsterdam terug mochten gaan. Diegenen die bleven, trachtten er het beste van te maken. Overdag hingen ze wat rond, 's avonds werden spoedig in de meeste kampen geslaagde uitvoeringen gegeven. Eten was er genoeg; hoewel er niet gewerkt werd, kreeg men toch de toeslag voor zeer zware arbeid. Het antisemitische week-

¹ Men kan hier een belangrijke aanwijzing in zien voor de geringe betekenis die het Joodse geloof voor de meeste Amsterdams-Joodse arbeiders had. ² E. J. Buiskool: ‘Huisvesting en tewerkstelling van Joodse arbeiders afkomstig uit de gemeente Amsterdam in de provincie Drente in 1942’, p. 5. ³ A.v., p. 29.

blad *De Misthoorn* signaleerde zulks in een verontwaardigd artikel en het gevolg was dat medio april, net in de periode waarin de grondarbeid ter hand genomen moest worden, door de bezetter bepaald werd dat de toeslag volledig moest vervallen. Een dag of tien later werd bovendien door Seyss-Inquarts *Beaufragter* in Drente een nieuw kampreglement ingevoerd dat o.m. inhield dat de kampbewoners geen pakketten met aanvullend voedsel mochten ontvangen en dat zij zich, behoudens uitdrukkelijke goedkeuring van de kampleiding, niet meer buiten de kampen mochten begeven. Tevoren hadden velen daar een enkele keer hun vrouw of meisje kunnen ontmoeten die van de Joodse Raad een reisvergunning had weten te bemachtigen. Buiskool vond met name de rantsoenvermindering 'een ten hemel schreiende maatregel'.¹ In maart had hij in een brief aan zijn directie (hij ergerde zich aan haar passiviteit) de werkkampen aangeduid als 'in feite concentratiekampen onder leiding van de rijksdienst voor de werkverruiming'² – nu had hij er genoeg van: hij legde zijn functie neer en kreeg binnen de rijksdienst ander werk. De kampen bleven bestaan, en gelijk reeds vermeld: hun aantal breidde zich uit. Gewerkt werd er nu wèl; de gemiddelde arbeidsprestatie lag ongeveer bij de helft van normaal. Praktisch niemand werkte met plezier. Men voelde zich uit zijn levens- en werkkring, vooral ook uit zijn familie weggerukt, men was eigenlijk een gevangene – en men kreeg na 15 mei geen enkel verlof meer. Niet-Joodse arbeiders in werkverschaffing mochten eens in de drie weken naar huis gaan, maar de Joodse hield men vast. Waarom? Die vraag konden de kampbewoners niet beantwoorden.

★

Dat de Joodse Raad in januari medewerking was gaan verlenen aan het sturen van Joden naar Joodse werkkampen, had tot scherpe kritiek geleid in enkele illegale bladen – een kritiek die aansloot bij reacties en berichten die al eerder verschenen waren.

Spartacus had eind september '41 waarschuwend gewezen op de invoering van de Jodenster in Duitsland en in november was in *Vrij Nederland* (het feit vermeldden wij al) een 'wanhoopskreet uit Duitsland' verschenen, t.w. 'een uittreksel uit een brief die enkele dagen geleden uit Duitsland ons land werd

¹ A.v., p. 102. ² A.v., p. 80.

binnengesmokkeld'. Er werd in beschreven hoe de Joden uit Berlijn gedeporteerd werden:

'Eerst wordt door de Joodse Gemeente de opzegging der woning toegezonden gelijk met de formulieren waarin men de inventaris moet opgeven. Daarna wordt die . . . gecontroleerd, waarna men volgens voorschrift een koffertje mag pakken. Dan begint de paniek, want geen mens weet, welke nacht hij afgehaald en naar het *Massenlager* in de *Levetzowstrasse* gebracht wordt. Daar zijn ca. 3000 stozakken. De woning wordt verzegeld, de inventaris verkocht . . . Een ouderdomsgrens is er blijkbaar niet, misschien boven de tachtig jaar. De 'gelukkigen', die over de middelen beschikken, plegen zelfmoord . . . De reisbureaus worden met telegrammen aan familieleden overzee bestormd, maar voor wie en voor welk land kan men een visum verkrijgen?'¹

Het Parool nam onmiddellijk die 'wanhoopskreet' over (dergelijke berichten uit Duitsland waren zeer schaars). Kennelijk in overleg met mr. Visser, had dit blad begin oktober het optreden van de Joodse Raad al scherp en principieel veroordeeld:

'De Duitser gebruikt Joden om het Joodse vraagstuk 'op te lossen'. Daarom moet het parool aan de Joden zijn: werkt niet vrijwillig mee aan de bewerkstelling van uw eigen isolement. Bouwt niet uw eigen materieel en geestelijk ghetto. Tracht vorming van Joodse centra onder bescherming van de Duitser waar mogelijk tegen te werken.

De Jodenraad te Amsterdam is een instrument geworden in Duitse hand. Wij weten het: de positie van deze raad is als die van de burgers van Calais.² Onze deernis gaat uit naar hen die voor het verschrikkelijkste dilemma geplaatst worden dat zich denken laat. Doch ook hier geldt het: *Nederlanders, het is oorlog! Elders vecht men met de wapens. Gij moet vechten met het wapen dat u ten dienste staat: sabotage en lijdelijk verzet.*

De ergste en de meest begane fout is: mee te doen, in de naieve veronderstelling, iets tegen te kunnen houden. Dat is precies wat de Duitser wil . . . De Jodenraad trekke zich terug. Vroeger mag er wellicht een excuus voor bestaan hebben, zich voor deze Raad beschikbaar te stellen. Thans bestaat dit niet meer.'³

'Men wil het Jodendom uitroeien', waarschuwde Buskes in januari '42 in een van de eerste nummers van *Vrij Nederland* die onder de hoofdredactie

¹ *Vrij Nederland*, II, 6 (nov. 1941), p. 6. ² Toen koning Edward III van Engeland in 1347 Calais belegerde, wenste hij over de overgave van de stad niet te onderhandelen; zijn eis was dat zes vooraanstaande burgers hem de sleutels van de stad kwamen aanbieden. Zij dienden hiertoe slechts gekleed te gaan in een hemd, blootsvoets, en met een strop om de hals. Na aankomst in het Engelse kamp werden zij opgehangen. ³ *Het Parool*, 25 (10 okt. 1941), p. 4.

van van Randwijk uitkwamen.¹ Later in de maand sprak *Het Parool* (dat door Pam voorgelicht was omtrent de pressie die bij de uitzending naar de Joodse werkkampen uitgeoefend was) van een 'nieuwe vorm van pogrom':

'Hoezeer wij ook begrip hebben voor de moeilijke positie waarin de Joodse Raad verkeert, tot medewerking aan een dergelijke vorm van chantage had zij zich, ondanks welke Duitse dreigementen ook, *nooit* mogen lenen . . .

We hebben het argument gehoord: als de Joodse Raad het niet doet, doet de *Gestapo* het zelf, en dat is veel erger. Dat mag waar zijn, maar de *Gestapo* kan het wel erger, maar nooit beter doen dan de Joodse Raad, die langzamerhand is uitgegroeid tot een voortreffelijk geoutilleerd hulporgaan voor de Duitsers . . . waardoor hun de uitvoering van hun anti-Joodse maatregelen nog aanzienlijk is vergemakkelijkt . . .

Als de Joodse Raad niet de verantwoordelijkheid op zich durft te nemen voor de enige daad waarmee hij de Joodse bevolking een dienst kan bewijzen, nl. zijn werkzaamheid staken, dan zullen onze Joodse landgenoten zich zelf moeten beschermen door niet te reageren op de aanwijzingen en mededelingen van de Joodse Raad, door zich niet te wenden om welke vergunning ook tot de Joodse Raad (en) door niet langer *Het Joodse Weekblad* te lezen . . . En als uit deze houding moeilijkheden zouden voortvloeien, dan is het de taak van ons, niet-Joodse landgenoten, om door daadwerkelijke actie hulp en bescherming te bieden aan ons zwaarst getroffen volksdeel.²

Cohen wist dat een beschouwing als deze bij menigeen onder de Joden, ook onder de ontwikkelden, weerklank vond. Wat een Joodse diamantslijper, voddenkoopman of kleermaker van zijn beleid dacht, liet hem koud, maar aan het instemmend oordeel van intellectuelen was hem veel gelegen; eind januari nodigde hij een tiental hunner voor een bespreking uit, onder wie de rector van het Joods Lyceum dat in de herfst van '41 opgericht was, drs. W. S. H. Elte, een van diens leraren geschiedenis, dr. J. Presser, en de jurist

¹ *Vrij Nederland*, II, 8 (jan. 1942), p. 6. ² *Het Parool*, 33 (24 jan. 1942), p. 5-6. 'Wij hebben grote verachting voor deze Joodse Raad die . . . te laf is om 'neen' te zeggen', schreef *Spartacus* naar aanleiding van het vertrek, op 10 januari '42, van de eerste Joodse werklozen uit Amsterdam. (*Spartacus* I, 22 (half jan. 1942). p. 3). 'Eerst moeten de Joden in concentratiekampen worden samengebracht en dan', aldus het communistische illegale blad *De Vonk*, 'worden zij naar de ghetto's in Polen verzonden . . . Een schandelijke bijzonderheid is hierbij de slaafse medewerking die zij . . . van een aantal Joodse kapitalisten en kapitalistenknechten hebben verkregen. De oude uitbouter der diamantbewerkers, Asscher . . . (en) de oude uitbouter der werkverschaffingsarbeiders, Meijer de Vries . . . zijn nog nazistischer dan de Nazi's zelf . . . De Joodse medeburgers (moeten) *volledig breken met de Joodse Raad.*' (*De Vonk* (begin 1942), p. 2-4).

mr. M. G. Levenbach. Tijdens die bespreking had Cohen *Het Parool* met het bovengeciteerde artikel voor zich liggen. Hij sprak langer dan een uur en legde van situatie tot situatie uit hoe de Joodse Raad tot zijn beslissingen gekomen was. 'Hij wees er op', aldus Levenbach,

'dat naar buiten wel veel schijn van volgzzaamheid jegens de Duitsers getoond werd, maar dat de werkelijke strevingen waren om zoveel mogelijk te saboteren en daardoor de werkelijke doorvoering der maatregelen uit te stellen. Hij meende dat juist door de uitvoering van de Joodse Raad te accepteren, men veel langer kon rekken, terwijl weigering snel en brutoptreden van de Duitsers zou uitlokken.'¹

Toen Cohen uitgesproken was, moest ieder zijn oordeel geven. De meeste aanwezigen hadden zich door Cohen laten overtuigen, alleen (voorzover wij weten) Levenbach en Presser niet. Levenbach zei, 'dat hij in elk concreet geval net zo zou hebben kunnen handelen, maar in abstracto' (bedoeld zal wel zijn: in principe) 'het niet met professor Cohen eens was.'² Wellicht was het toen dat Cohen, aldus Elte, zich verdedigde met op te merken: 'Ik ken veel meer feiten dan u, maar kan daar niet over spreken. Bovendien overzie ik als historicus de toestand veel beter dan u'³ – waarop de andere historicus die aan de bespreking deelnam, Presser, er Cohen 'in zeer heftige bewoordingen' op wees dat hij 'na Mauthausen het contact met deze moordenaars en fielten had dienen te verbreken!' 'Moeten wij dan allemaal naar Polen?!' schreeuwde toen een der andere aanwezigen. Cohen diende Presser 'op de rustigste wijze van repliek.'⁴ Vanuit diezelfde rust was het dat hij kort voor of kort na deze bewogen discussie aan de rector van het Nederlands Lyceum in Den Haag (waaraan hij een kwart eeuw eerder verbonden geweest was) schrijven kon:

'Ik zelf heb een zeer verantwoordelijke, moeilijke en ondankbare taak die mijn dagen en avonden en mijn gedachten geheel vult, doch zij moet volbracht en ik aanvaard haar dus elke dag opnieuw met berusting en met blijdschap, dat ik in staat ben, haar te volvoeren.'⁵

Geen seconde twijfelde hij blijkbaar aan de zin van zijn leiderschap.

¹ BG-Amsterdam, recherche: p.v. inz. Asscher en Cohen (21 jan. 1948), p. 1.
² A.v. (19 jan. 1948), p. 2 (getuige J. Presser). ³ Brief, 16 okt. 1965, van W. S. H. Elte aan J. Presser. ⁴ BG-Amsterdam, recherche: p.v. inz. Asscher en Cohen, p. 2 (getuige J. Presser). ⁵ Brief, 27 jan. 1942, van D. Cohen aan W. Reindersma, aangehaald in de brief, 18 maart 1943, van J. Meyer aan D. Cohen (Doc I-294, a-6).

Gedwongen verhuizingen

Het in werkkampen concentreren van enkele duizenden Joden heeft van meet af aan in verband gestaan met de deportaties. Hetzelfde geldt voor twee andere maatregelen die in de vroege lente van '42 uitgevoerd werden: een aantal Duitse (nu statenloze) Joden werd gedwongen, naar het kamp Westerbork te verhuizen, en uit een gehele reeks plaatsen, hoofdzakelijk in het westen des lands, werden, alweer onder dwang, de daar woonachtige Joden naar Amsterdam verplaatst.

Wat die Duitse Joden betreft: Seyss-Inquart had op 10 oktober '41 instructie gegeven, voor hen het kamp Westerbork als 'Auffang-Lager' in gebruik te nemen. In totaal woonden in ons land ca. zestienduizend Duitse Joden, verreweg de meesten vluchtelingen uit '33 en latere jaren. De half- en kwart-Joden zouden evenwel niet gedeporteerd worden, evenmin de meeste gemengd-gehuwden; vermoedelijk waren er ca. dertienduizend die wèl voor deportatie in aanmerking kwamen. Hoewel, naar wij aannemen, begin '42 kwam vast te staan dat men in Birkenau eerst van de zomer van '42 af tot het uitroeien van de Joden uit West-Europa kon overgaan, werden niettemin in ons land in de eerste maanden van dat jaar enkele honderden Duitse Joden vast naar Westerbork overgebracht. Begin '42 werd opdracht gegeven, het aantal barakken aldaar uit te breiden; een Nederlandse aannemersfirma, G. B. van Hoek, nam die taak ter hand en ontving van de Nederlandse officiële instanties contingenten voor de bouw van twintig barakken. Eind februari werd aan Cohen en Asscher op een bijeenkomst 'met verschillende Duitse autoriteiten' (kennelijk dus een belangrijke bijeenkomst¹) meegedeeld dat de bezetter voornemens was, 'alle niet-Nederlandse Joden' (niet alleen de Duitse dus, maar ook die van andere niet-Nederlandse nationaliteit) 'naar Westerbork te vervoeren.' Cohen en Asscher rapporteerden zulks aan de Joodse Raad, er aan toevoegend dat zij 'hiertegen sterk opgekomen' waren.² Geen wonder! Het betrof hier meer dan twintigduizend personen! Wij veronderstellen bovendien dat de voorzitters en de leden van de Joodse Raad zich realiseerden dat het niet waarschijnlijk was dat die twintigduizend in Westerbork zouden *blijven*: daar was het kamp, zelfs als er twintig barakken bij kwamen, veel te klein voor.

Wat zou dan met die ruim twintigduizend gebeuren?

Al was maar niet meer tot de voorzitters en de leden van de Joodse Raad

¹ Het gebruikelijke door Cohen opgestelde verslag is niet bewaard gebleven.

² JR: Notulen, 25 febr. 1942, p. 1.

doorgedrongen dan de in *Vrij Nederland* en *Het Parool* opgenomen 'wanhoopskreet', dan moesten zij toch, dunkt ons, reeds aannemen dat de Joden uit Duitsland in groten getale naar Polen gedeporteerd werden. Zou dat dan niet óók het lot van die ruim twintigduizend worden die men naar Westerbork zou vervoeren? De notulen van de Joodse Raad zwijgen er over. Misschien waren er leden die het niet oprachten, zo ver vooruit te zien, laat staan hun vermoedens uit te spreken. Bij wie daar wèl toe geneigd waren, moet, zo veronderstellen wij, de hoop geboren zijn dat wat de Duitsers met die ruim twintigduizend Duitse en andere buitenlandse Joden van plan waren, zo veel tijd in beslag zou nemen dat de Nederlandse Joden als gevolg van de te verwachten Geallieerde invasie gespaard zouden blijven. Wij wijzen er hierbij op dat de Duitse Joden geen enkele vertegenwoordiging hadden in de Joodse Raad, dat er in die tijd vanwege de Joodse Raad niet eens een vast contact met vertegenwoordigers van die Duitse Joden onderhouden werd, en dat uit niets blijkt dat de twee voorzitters of leden van de Joodse Raad de toch wel hoogst belangrijke mededeling die hen bereikt had, in Duits-Joodse kringen doorgegeven hebben.

★

Van medio januari af was de gang van zaken deze dat uit een aantal plaatsen de Nederlandse Joden naar Amsterdam, de Duitse naar Westerbork overgebracht werden. Het was de Joodse Raad die aan de betrokkenen mededeling deed van de gedwongen verhuizing. Men ontving dan bericht dat 'de politie' (de Nederlandse politie) op een aangegeven dag de huissleutels in ontvangst zou komen nemen; die dag moest men dan met een nauwkeurig opgegeven trein vertrekken. 'Handbagage', zo las men in een gestencilde instructie van de Joodse Raad,

'moogt u meenemen, zoveel u kunt dragen: een lijst van de inhoud moet aan de politie overhandigd worden, als deze bij u komt. Beddegoed, dekens, handdoeken en ondergoed moet u meenemen. Uw bezittingen moogt u noch verkopen, noch aan anderen overdragen . . . De Duitse autoriteiten waarschuwen, dat de naam van degene die zich aan deze opdracht onttrekt, in het politiebld zal worden opgenomen en dat een bevel tot aanhouding (*Schutzhaftantrag*) ten aanzien van hem zal worden uitgevaardigd.'¹

¹ Tekst in *HSSuPF*, 244 b.

Alleen handbagage! Veel meer dan 'beddegoed, dekens, handdoeken en ondergoed' kon men niet torsen – misschien nog wat kleding. Al het meubilair, al het huisraad diende men achter te laten. Voor het systematisch registreren van die goederen riep de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* spoedig een aparte dienst in het leven: de *Hausraterfassungsstelle*; met het ophalen belastte zich de *Einsatzstab Rosenberg*.

Op 17 januari '42 werden de Joden uit Zaandam de eerste slachtoffers van die gedwongen verhuizing. Spoedig, 27 januari, volgde een eerste groep Duitse Joden uit Arnhem en, 29 januari, een groep uit Hilversum, daarna, 9 februari, een uit Utrecht. Een korte pauze trad in, maar tussen 24 maart en 1 mei moesten in snel tempo alle Joden uit een gehele reeks plaatsen in Noord-Holland, uit de gehele provincie Zeeland alsmede uit Delfzijl hetzij naar Westerbork, hetzij naar Amsterdam vertrekken. Bij die tweede golf van gedwongen verhuizingen werden de bepalingen van wat men diende achter te laten, verscherpt: nu ook alle geld boven een totaalbedrag van f 100, alle geldswaardige papieren en alle sieraden. In mei bleek Westerbork nagenoeg volledig vol te zijn.¹ Ruim tweehonderd Duitse Joden die nog in Hilversum woonden, werden toen in 'Asterdorp' ondergebracht, een wijk in Amsterdam benoorden het IJ, die voor asociale bedoeld was; alle overige Joden uit Hilversum moesten begin juni naar Amsterdam verhuizen, enkele weken later gevolgd door de Joden uit Bussum, bij welke gelegenheid wederom de Duitse Joden, maar nu ook die van Tsjechische, Slowaakse, Poolse en Roemeense nationaliteit naar 'Asterdorp' gezonden werden. Uiteraard trof het die Joden van Duitse en andere niet-Nederlandse nationaliteit pijnlijk dat zij, in tegenstelling tot de Nederlandse Joden die slachtoffer werden van de gedwongen verhuizingen, in een afgelegen en verwaarloosde wijk ondergebracht werden.

Bij al die verhuizingen was het de gemeentepolitie geweest die de betrokkenen aanzegging deed dat zij dienden te vertrekken. Het doorgeven van die opdracht werd, voorzover ons bekend, door slechts één burgemeester geweigerd: die van Nieuwer Amstel, G. P. Haspels; hij werd prompt ontslagen.

Al eind november '41 had de *Zentralstelle* de Joodse Raad opdracht gegeven, een kartotheek te vervaardigen van alle door Joden in Amsterdam bewoonde woningen. Dat diende, zo was gezegd, voor de beoordeling der aanvragen om een verhuisvergunning – aanvragen die van 1 november af verplicht waren. Uiteraard was het de bedoeling van de *Zentralstelle*, na te gaan hoeveel Joden van buiten Amsterdam in die woningen in de hoofdstad

¹ Eind mei werd uit Amsterdam nog een groep ongehuwde Joden van Tsjechische, Slowaakse, Poolse, Roemeense en (vroegere) Duitse nationaliteit naar Westerbork overgebracht. Het kamp telde toen ca. vijftienhonderd bewoners.

ondergebracht konden worden; die opzet werd aanvankelijk door de Joodse Raad niet doorzien, maar de eerste gedwongen verhuizingen (die uit Zaan-
dam, 17 januari) wekten het vermoeden, en niet alleen in Joodse kring, dat
de bezetter er op uit was, uit een groot deel, en misschien wel uit het gehele
land de Joden in Amsterdam te concentreren. De *Wehrmacht* protesteerde:
dat zou gevaarlijk zijn voor de volksgezondheid en hinderlijk bij het in-
kwartieren, burgemeester Voûte protesteerde (de concentratie zou, schreef
hij, 'eine unverdiente Strafe für die arische Bevölkerung der Stadt' vormen¹ –
Seyss-Inquart legde die protesten naast zich neer en het was vooral de tweede
golf van gedwongen verhuizingen die, van eind maart af, de Joodse Raad
voor grote moeilijkheden plaatste. Toen, en in de weken die volgden,
moesten in totaal, de Joden uit Hilversum en Bussum meegeteld, ruim drie-
duizend Joden in Amsterdam gehuisvest worden. In eerste instantie waren
slechts weinigen bereid, een deel van hun woning aan de nieuw-aankomenden
ter beschikking te stellen. In maart deed de Joodse Raad een rondschriften
uitgaan waarin op het vrijwillig opnemen van evacués aangedrongen werd;
was men daartoe niet in voldoende mate bereid, dan zou 'verplichte in-
kwartiering' volgen.² Inderdaad kwam het daartoe, niet evenwel van de
zijde van de Joodse Raad, maar van de terzake bevoegde gemeente, Amster-
dam. Het gemeentebestuur richtte er een apart bureau voor op. Tussen 20
april en 11 mei werden door enquêteurs van dat bureau bijna 2 700 door
Joden bewoonde woningen onderzocht; men trof er bij elkaar slechts 360 als
'overtollig' aangeduide bedden en divans aan. Van die gegevens trok de
Zentralstelle zich niets aan, zoals zij in het algemeen klachten en wensen van
Joodse kant terzijde legde. Zo werd eind maart op een verzoekschrift van
Cohen, goed te vinden, 'dass es den Evakuierten auf Wunsch gestattet' zou
worden, 'sich auf dem jüdischen Friedhof ihrer ursprünglichen Gemeinde beerdigen
zu lassen', door Lages afwijzend beschikt³; de bezetter had andere plannen.

★

¹ Brief, 28 jan. 1942, van E. J. Voûte aan H. Böhmcker (Doc II-361, a-2). ² Het rondschriften werd in april in *De Waarheid* gepubliceerd onder de titel 'Asscher, Cohen als Hitlerknechten!!' In een er aan toegevoegd commentaar werd de Joodse Raad als 'een stelletje uitvaagsel' aangeduid, 'geen samenwerking met hen! . . . Verzet u tegen de maatregelen van de Joodse Raad!! Helpt en steunt echter op ruime schaal de getroffenenen!!' (*De Waarheid*, 24 (april 1942), p. 2-3). ³ Brief, 19 maart 1943, van Cohen aan de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* met aantekening, 27 maart 1943, van K. Wörlein (*HSSuPF*, 244 b).

Dat de gedwongen verhuizingen door de slachtoffers als een catastrofe beschouwd werden, behoeft geen betoog. Zij verloren tegelijk hun woonplaats, hun woning, hun niet-Joodse vrienden- en kennissenkring, vrijwel al hun bezittingen, hun betrekking en hun inkomsten. Visser, ingelicht over datgene wat zich op 17 januari met de Zaandamse Joden afgespeeld had, voelde zich geroepen, de feiten aan Frederiks, secretaris-generaal van binnenlandse zaken en voorzitter van het college van secretarissen-generaal, voor te leggen en deze te stimuleren tot een geharnast protest. Op 24 januari zocht hij Frederiks op en overhandigde hij hem een nota.¹ De genomen 'niet te verdedigen maatregelen veroorzaken', schreef hij,

'niet alleen onnoemelijke ellende aan de vreedzame Nederlandse burgers, die daardoor worden getroffen, zij raken ook de algemene volksbelangen. Vooreerst leveren zij gevaar op voor de openbare orde en rust, daar zij, ook onder de niet-Joden, verbittering wekken, in de tweede plaats zijn zij een gevaar voor de algemene volksgezondheid.'

Ook tegen het feit dat niet-werkloze Joden (Amsterdamse venters bij voorbeeld) naar werkkampen gezonden werden, tekende Visser protest aan, 'misschien wilt u hoogedelgestrengede deze aangelegenheid met zijn ambtgenoot voor sociale zaken bespreken en zo mogelijk met hem de nodige stappen doen.' Verwey deed niets, Frederiks richtte daarentegen op 3 februari, tien dagen na Visser's bezoek, een brief tot Rauter waarin hij er opnieuw op wees dat men in Nederland niet kon spreken '*von einer Judenfrage, wie sie in anderen Ländern bestehen mag*', en het verzoek uitte, '*von etwaigen Plänen in Bezug auf die Konzentration aller niederländischen Juden in Amsterdam*' (van de Joden van buitenlandse nationaliteit repte hij niet) '*Abstand zu nehmen*.'²

★

Op welke wijze het tot de Duitsers doordrong dat Visser zich tot Frederiks gewend had, weten wij niet. Cohen werd er in elk geval op 13 februari bij Böhmcker voor op het matje geroepen en nog diezelfde dag schreef hij een brief aan Visser waarin hij namens Böhmcker berichtte dat Visser verdere stappen bij Nederlandse autoriteiten slechts 'op straffe van overbrenging naar een concentratiekamp' zou ondernemen.³ 'Ik heb hiervan nota genomen',

¹ Tekst in Doc I-1798 A. ² Brief in collectie-mr. K. J. Frederiks, 3 a. ³ Brief, 13 febr. 1942, van Cohen aan Visser (Doc I-1798 A).

antwoorde Visser per kerende post, 'en ben zeer onder de indruk van de vernedering welke u, die de historie van deze stappen kent, door deze opdracht is aangedaan.'¹

Drie dagen later, 17 februari, bezweek Visser aan een hartaanval.

Door zijn vrienden van *Het Parool* werd hij in warme bewoordingen herdacht: 'De fiere rust die van zijn hoge gestalte uitging, was', schreven zij, 'velen . . . een lichtend voorbeeld.'² Cohen weigerde, in *Het Joodse Weekblad* een door Kisch geschreven 'In memoriam' op te nemen waarin Kisch Visser geschetst had als 'de man die niet knielde en niet boog'.³ In een in *Het Joodse Weekblad* opgenomen verslag van een rouwzitting van de kerkeraad der Nederlands-Israëlietische gemeente Den Haag werd van Vissers voorzitterschap van de Joodse Coördinatie-Commissie met geen woord gerept. Publikatie van het bericht van zijn overlijden in de Nederlandse pers werd tegengehouden. Het stoffelijk overschot werd op de oude Joodse begraafplaats te Overveen ter aarde besteld. Kisch had daar willen spreken, 'maar Cohen', zo vertelde Kisch ons ruim dertig jaar later, 'bezwoer me, dat na te laten. Ik heb toen gezwegen. Niemand sprak. Er waren drie leden van de Hoge Raad aanwezig. De anderen durfden blijkbaar niet.'⁴

★

Zo had dus Frederiks Vissers laatste protest overgenomen. Op 3 februari had hij Rauter verzocht, het concentreren van de Nederlandse Joden in Amsterdam te staken. Rauter liet hem geruime tijd op antwoord wachten. Pas eind februari ontbood de *Höhere SS- und Polizeiführer* Frederiks bij zich, aan wie hij toen 'in höflichster Form' (aldus Frederiks⁵) de mededeling deed, dat Joden geen Nederlanders waren en dat de bezetter dus van de kant van de Nederlandse autoriteiten geen enkele inmenging meer duldde op het gebied van de maatregelen tegen de Joden. Op 5 maart bracht Frederiks hier verslag van uit in een vergadering van het college van secretarissen-generaal waarin slechts Rost van Tonningen ontbrak. 'De Joden', zo gaf Frederiks Rauters uitlatingen weer,

'vallen naar Duitse opvatting buiten de rechtsbedeling van het Nederlandse volk. Het Jodenvraagstuk wordt als vraagstuk van politionele aard beschouwd.

¹ Brief, 14 febr. 1942, van Visser aan Cohen (a.v.). ²*Het Parool*, 33 (23 maart 1942), p. 7. ³ Tekst in Doc I-895 A. ⁴ I. Kisch, 16 april 1973. ⁵ Aldus Frederiks in zijn conceptbrief, 11 maart '42, aan Seyss-Inquart (*VuJ, Stab*, 60310-11).

Vroeger ressorteerden zij onder dr. Wimmer, thans ressorteren zij onder Rauter. In verband hiermee hebben de regeringsgemachtigde voor Amsterdam, dr. Böhmcker, en de heer Lages opdracht gekregen, het Jodenvraagstuk te regelen.'

Wat hield dat 'regelen' in? Werd de mogelijkheid van deportatie onder ogen gezien? Herhaalde Frederiks wat hij vier maanden tevoren (1 november '41) tegen Rauter gezegd had: dat, als de Nederlandse Joden naar Polen weggesleept zouden worden, 'hij en zijn ambtgenoten geen moment hun functie zouden blijven waarnemen'? Het blijkt niet uit de notulen. Zij vermelden slechts dat Frederiks mede namens al zijn ambtgenoten (exclusief Schricke, maar inclusief van Dam en Goedewaagen) een gesprek zou aanvragen met Seyss-Inquart 'om een uiteenzetting te kunnen geven van het standpunt dat hij' (Frederiks) 'en de andere secretarissen-generaal dusver hebben ingenomen.'¹

Het aanvragen van dat gesprek ging niet door. In plaats daarvan stelde Frederiks het concept op voor een brief aan Seyss-Inquart waarin hij naar aanleiding van Rauters bevel, zich niet meer met Joodse aangelegenheden bezig te houden, schreef: '*Ich werde mich dem erteilten Befehl beugen müssen.*' Tegen dat bevel protesteerde hij wél: '*Die deutscherseits seit der Besatzung gegen die Juden getroffenen Massnahmen stehen den Rechtsauffassungen, denen das niederländische Volk seit anderthalbem Jahrhundert . . . huldigt, durchaus entgegen.*'² Deze passage gaf Wimmer aanleiding, korzelig te antwoorden dat hij de brief aan Seyss-Inquart volmaakt overbodig vond – en daar bleef het bij.

Wij weten niet of Rauter het dreigement dat Frederiks op 1 november geuit had, op een van de *Chefsitzungen* ter sprake gebracht heeft, evenmin weten wij hoe ernstig Seyss-Inquart het opnam. Toen Wimmer in maart kennis had kunnen nemen van Frederiks' conceptbrief aan de *Reichskommissar*, stond in elk geval voor de bezetter vast dat de secretaris-generaal die aan het hoofd stond van het gehele Nederlandse bestuursapparaat, er zich bij neergelegd had ('*Ich werde mich dem erteilten Befehl beugen müssen*') dat 'het Jodenvraagstuk' verder 'geregeld' zou worden door 'dr. Böhmcker en de heer Lages'. Had Frederiks in november '41 de Duitse Joden voor de wolven geworpen, in maart '42, vier maanden voor de deportaties begonnen, deed hij met de Nederlandse Joden hetzelfde.

¹ Csg: Notulen, 5 maart 1942. ² Conceptbrief, 11 maart 1942, van Frederiks aan Seyss-Inquart.

Invoering der Neurenberger wetten

Böhmcker was begin oktober '41 niet de eerste Duitser geweest die er op gewezen had dat het eigenlijk absurd was dat in het te nazificeren Nederland de Neurenberger wetten, welke huwelijk en geslachtsverkeer tussen 'Ariërs' en Joden verboden, nog steeds niet golden. In de grote conferentie van 8 oktober had Seyss-Inquart te dien aanzien beslist: '*Massnahmen werden hinausgeschoben.*' Zoals wij al schreven: de *Reichskommissar* voelde er niet voor, terzake een verordening af te kondigen; die kon teveel deining veroorzaken. Een van de factoren die hem voorts tot terughoudendheid bewogen hebben, kan het feit geweest zijn dat men, als men zich in Nederland eenmaal officieel ging bemoeien met huwelijk en geslachtsverkeer tussen 'Ariërs' en Joden, vermoedelijk ook tegen de kwestie van huwelijk en geslachtsverkeer tussen 'Ariërs' en Indonesiërs c.q. Indo-Europeanen zou oplopen.

Bijna zes maanden lang geschiedde op dit punt niets. Op 21 maart '42 verscheen evenwel in *Het Nationale Dagblad* een artikel waarin er op gewezen werd dat in Amsterdam opeens veel meer Joden in ondertrouw gegaan waren dan tevoren. Het dagblad van de NSB vermoedde dat hier 'een joods listigheidje' achter stak en eiste maatregelen: 'er ligt gevaar in verzuim'. Inderdaad was in Joodse kringen de vlucht in het huwelijk een realiteit geworden; men wist er dat getrouwde mannen voorlopig niet naar de werk-kampen gezonden werden. In de tweede week van maart waren in Amsterdam 74 huwelijken gesloten waarbij Joden betrokken waren, en in de derde week waren het 283. Van die 74 in de tweede week waren 11 gemengde huwelijken geweest, van de 283 in de derde 22. Die sprong van 11 op 22 (een absolute stijging die overigens gekoppeld was aan een opmerkelijke relatieve daling) werkte op de Duitsers als een rode lap op een stier – en nu kwam het dan tot de '*Massnahmen*' die in oktober '41 nog '*hinausgeschoben*' waren. In een bespreking met alle *Beaufragten* en met de *Generalkommissare* Schmidt, Wimmer en Rauter besliste Seyss-Inquart op 23 maart dat de Neurenberger wetten voortaan in Nederland zouden gelden; zij zouden niet bij verordening ingevoerd worden maar de bezetter zou handelen alsof dat wél het geval was. Het leek Seyss-Inquart voldoende indien althans de Joden precies wisten waaraan zij zich te houden hadden. Ondertekend door Asscher en Cohen (hun beider heftige protesten waren afgewezen), verscheen op 27 maart de volgende bekendmaking in *Het Joodse Weekblad*: 'Naar ons door de betrokken Duitse autoriteiten wordt medegedeeld, is aan Joden het huwen en de buitenechtelijke geslachtelijke omgang met niet-Joden verboden.' Daarnaast was in de bespreking van 23 maart besloten dat de Nederlandse ambtenaren van de burgerlijke stand voortaan alle gevallen waarin

Joden met niet-Joden in ondertrouw gingen, onmiddellijk aan de *Sicherheitspolizei* zouden melden (het doorgeven van die instructie werd, schijnt het, door Frederiks geweigerd, Schricke zorgde er toen voor¹) en dat die Joden die met niet-Joden in ondertrouw gegaan waren, gearresteerd zouden worden. Op dat laatste had vooral Zöpf aangedrongen. Nader werd vastgesteld dat men die intimidatie-actie tot Amsterdam zou beperken. De namen en adressen der betrokkenen stonden bij de burgerlijke stand in de hoofdstad genoteerd – Lages' *Aussenstelle* had ze spoedig in handen. Er vonden, vermoedelijk op een van de laatste dagen van maart, enkele tientallen arrestaties plaats, ca. twintig van vrouwelijke, ca. dertig van mannelijke Joodse partners. De vrouwen verdwenen naar Ravensbrück, omtrent de mannen vernam de Joodse Raad eerst ruim een maand later dat zij naar het concentratiekamp Amersfoort overgebracht waren.

Zij werden er begin mei binnengevoerd met een grote gele R (de 'R' van '*Rassenschande*') op de borst; de Duitse kampbewakers kregen te horen dat 'Arische' vrouwen door die nieuwelingen verkracht waren. 'Daar heb je het gedonder al', noteerde een gevangene die hun aankomst gezien had, die avond in zijn dagboek. 'Berg' (de plaatsvervangende *Schutzhaftlagerführer*)

'komt hun met een stok tegemoet. 'Na, so – da haben wir unsre Freunde, die Rassenschänder.' Dit wordt langzaam op een gemene, lievige toon gezegd. Maar daar springt Berg midden tussen hen in. Hij ranselt en schopt de Joden uit elkaar. Deze weten niet wat ze moeten doen. Sommigen vliegen het prikkeldraad in, anderen rennen weg maar worden teruggejaagd. Er zijn er die stokstijf in de houding blijven staan: wanneer ze tegen de grond geslagen worden, staan ze zo gauw mogelijk weer op om een soort militaire houding aan te nemen. Berg is op dreef en daar komen Nelis en '*mal herunter!*'² ook aan. Wat een pracht Jodenfestijn is het! De *Blockführer* brullen van plezier; hun laarzen maken automatisch de schoppen van Berg mee.

Berg scheen het voldoende gevonden te hebben. De Joden werden naar de poort gedreven en daar moesten ze de hele dag blijven staan. Met angstige ogen

¹ De ambtenaren van de burgerlijke stand gaven van die melding ook kennis aan de betrokkenen. 'Men is van mening', zo werd in november in een vergadering van de procureurs-generaal met Schricke genotuleerd, 'dat zulk een mededeling voldoende is om de betrokken partijen van een huwelijk af te houden.' In diezelfde vergadering deelde de Haagse procureur-generaal, van Genechten, mee dat hij alle Joden liet arresteren van wie hem ter ore kwam dat zij zich 'ophouden met arische vrouwen', en zijn Arnhemse collega, de Rijke, dat hij een Chinees had laten arresteren, 'omdat hij ondertrouwd was met een arische vrouw'. (Vergad. p.g.: Notulen, 6 nov. 1942, p. 11) ² Twee Duitse kampbewakers.

en bebloede hoofden stonden ze daar in de militaire houding. Mensen, ontspan je toch zoveel mogelijk! Geef je lichaam alle rust, die je kunt krijgen. Maar ja, wat hindert het eigenlijk, misschien scheelt het één week langer leven. Want kapot gaan ze.¹

Kapot gingen ze, alle dertig: enkelen al in Amersfoort, de overigen in Mauthausen.² Van de vrouwen die naar Ravensbrück gevoerd waren, bleef een in leven.

Reacties in niet-Joodse kringen

De Duitse actie tegen de Joden die een gemengd huwelijk wilden aangaan, raakte natuurlijk bekend bij hun niet-Joodse aanstaande familie. Men zal er ook wel in een wijde kennissenkring van vernomen hebben. Wij nemen aan dat het op dezelfde wijze in de eerste maanden van '42 in grote delen van Amsterdam bekend raakte dat Joodse werklozen en later ook Joden die nog werk hadden, naar aparte werkkampen gezonden werden. Ook het bericht van de gedwongen verhuizingen drong in de betrokken plaatsen tot de niet-Joodse bevolking door. Er gebeurde evenwel veel waar de niet-Joodse bevolking vooral in streken waar nauwelijks Joden woonden, niets van hoorde. Was die niet-Joodse bevolking, voorzover zij wèl van de maatregelen vernam en met de Joden meeleeftde, in staat, in het geheel van de Duitse acties enige lijn te ontdekken? Wij menen van niet. Zij vernam en zag wel dat de Joodse medeburgers steeds sterker in het nauw gedreven werden, maar waar dat alles toe zou leiden, was duister. Daarover werd door de bezetter ook in alle talen gezwegen. Bij één gelegenheid gaf Janke evenwel een aanwijzing. Dat was eind oktober '41, nog geen twee weken na de conferentie van de 8ste waarin Seyss-Inquart de competenties ten aanzien van het 'Nederlandse' deel van de *Endlösung* bepaald had. Er werd toen aan Janke op een persconferentie gevraagd, hoe de Joodse journalisten die in de zomer ontslagen waren, schadeloos gesteld zouden worden. Janke wees er in zijn antwoord op dat de ontslagenen een ander beroep konden kiezen. 'Vielleicht', zei hij, 'gibt es im Osten weitere Verwendungsmöglichkeiten für diese Menschen.'

¹ D. Folmer: Dagboek (4 mei 1942) (collectie dagboeken, no. 307). ² Op 1 april '42 was Harsters instructie uitgegaan dat de gearresteerde mannelijke personen naar Mauthausen gezonden moesten worden, één dag later deed Zöpf weten dat men de vrouwelijke naar Ravensbrück diende te sturen.

*Dort sind ungeahnte und unvorsehbare Möglichkeiten auch auf diesem Gebiete.*¹
'Im Osten'! Niemand reageerde hierop.

Een van de weinigen die beseften, dat deportatie het uiteindelijke doel was van de Duitse maatregelen tegen de Joden, was de hoofdredacteur van *Vrij Nederland*, van Randwijk. De 'wanhoopskreet' uit Berlijn die in november in dit blad opgenomen was, had hem diep geschokt. Hem was duidelijk wat praktisch alle Joden die van de gebeurtenissen vernamen, niet duidelijk was: dat de Nazi's geen verschil zouden maken tussen Amsterdam en Berlijn. Wat van Randwijk hierover te zeggen (en te waarschuwen!) had, was meer dan hij in een nummer van *Vrij Nederland* kwijt kon. Begin februari '42 schreef hij een brochure: *Tenzij . . .*, waarvan spoedig enkele duizenden gedrukte exemplaren in circulatie kwamen. 'Uit Duitsland', zo schreef hij,

'worden de laatste overgebleven Joden weggevoerd naar Polen. Niet alleen de mannen, maar ook vrouwen, kinderen, grijsaards. Hun goederen worden verbeurd verklaard. De mensen sterven toch op transport of in de kampen.

Wat zal er met de Joodse Nederlanders gebeuren? De naam 'Polen' is een duistere schrik voor hen allen geworden, en met reden.

Naar onze mening (is) de Jodenvervolgving thans in een laatste en beslissend stadium gekomen.

Opnieuw worden er op grote schaal weggevoerd. Thans naar kampen in Drente. Dat gebeurt onder het mom van werkverschaffing. Wat een huichelarij, nadat men ze eerst van de markten en uit de bedrijven verdreven heeft en zo tot werkloosheid doemde. De Nazi's bewijzen daarmee dat niet de arbeid, maar de wegvoering en opsluiting hun doel is. En zij deinzen er niet voor terug, de Joodse Raad (de gevangene van de Nazi's) te misbruiken ter maskering van dit sinistere doel . . .

In Amsterdam zullen naar alle waarschijnlijkheid drie ghetto's worden gevormd², waarin men deze mensen, van alles beroofd en door niets en niemand beschermd, kan ophopen als vissen in de fuik. Men zal ze naar hartelust treiteren en sarren en ze bij gelegenheid bij duizenden wegvoeren voor vreselijke bestemming, tenzij -

tenzij het Nederlandse volk opnieuw en ondubbelzinnig blijkt geeft dat de maat vol is, dat de grens van het Nazi-sadisme is bereikt.'

Wat moest dat Nederlandse volk dan doen?

'Wij zeggen niet, de Amsterdamse staking te herhalen. Wij propageren zelfs geen bepaalde vorm van verzet, ook raden wij niet, een bepaalde weg te gaan.

¹ Verslag persconferentie, 27 okt. 1941 (DVK, 48). ² Inderdaad was begin '42 bepaald dat Joden, als ze naar of binnen Amsterdam verhuisden, in een van drie stadsdelen moesten gaan wonen waar het Joodse bevolkingsaandeel al het grootst was.

Wij achten dat niet nodig. Omdat wij er van overtuigd zijn dat, als het Nederlandse volk vandaag of morgen inderdaad tot het besef komt, dat dit alles niet langer kan en mag voortduren, dit ook hier en daar en overal tot uiting zal komen, ondubbelzinnig en voor ieder, vriend en vijand, verstaanbaar.'

Op deze in algemene termen gestelde passage volgde nog 'een woord speciaal tot de Christelijke kerken in Nederland'. Daarin opperde van Randwijk het denkbeeld dat, mocht het tot deportaties komen, de kerken aan de Joden 'een wijkplaats (zouden) bereiden in het midden der gemeente. Het is', schreef hij, 'meer voorgekomen in de geschiedenis dat de geopende kerkdeuren de laatste weg vrijlieten voor vervolgd en een wijkplaats boden, waarvoor barbaren zwichtten.'

Barbaren.

De kerken wisten het. Was Seyss-Inquart niet duidelijk genoeg geweest in de audiëntie die hij op 17 februari '42 aan prof. Aalders, dr. van Dijk en mgr. van de Loo verleend had? Wij herinneren aan zijn uitlatingen over de Joden, als weergegeven in van de Loo's verslag:

'Barmhartigheid jegens hen te betrachten . . . was . . . teveel verlangd. Zij waren nu eenmaal bedervers van de Arische stam, een gedegeneerd ras, een kwaadaardig gezwel aan het organisme van onze Europese volksgemeenschap, de schuldigen bij uitstek aan de oorlog en aan de pest van het bolsjewisme en . . . een gevaar voor de staat' -

uitlatingen die nu in ons relaas wellicht speciaal reliëf krijgen tegen de achtergrond van het feit dat de *Reichskommissar* al bijna een jaar wist dat die Joden uit Nederland gedeporteerd zouden worden. Dat werd door de twee vertegenwoordigers van de protestantse kerken en de vertegenwoordiger van het Episcopaat niet bevroed. Duidelijk was hun wèl dat de bezetter jegens de Joden een onverzoenlijke vijandschap koesterde.

Stellig heeft het rapport over Seyss-Inquarts uitlatingen er toe bijgedragen dat de kerken ten aanzien van één aspect van de Jodenvervolgning verzet bleven bieden. Dit betrof de bordjes 'Verboden voor Joden' waarvan de bezetter in de eerste maanden van '42 gelastte dat zij op alle plaatsen aangebracht werden waar aan Joden de toegang verboden was.

Eind '40 en begin '41 had de WA dergelijke bordjes al aan de eigenaren van hotels, café's en restaurants trachten op te dringen, in april '41 waren ze aan de gemeentegrenzen in Utrecht ingevoerd (waar ze spoedig weer verdwenen) en in de zomer zag men ze verschijnen in badplaatsen en vakantieoord en, maar de isoleringsmaatregelen die in de herfst van '41 publiek gemaakt waren, vergden een veel algemener invoering: bij parken en plantsoenen, bij bibliotheken, musea, bioscopen, schouwburgen en concertzalen,

bij hotels en pensions, enzovoort, enzovoort – en ook bij verenigingslokaliteiten. Immers, het was Joden verboden, deel te nemen aan de werkzaamheden van verenigingen waarvan ook niet-Joden deel uitmaakten. Voorzover die bordjes, of gedrukte kaarten, aan de openbare weg of aan openbare gebouwen aangebracht moesten worden, belastten de gemeentebesturen zich daar mee. Voorts werden per gemeente lijsten gemaakt van alle hotels, pensions, café's, restaurants en verenigingslokaliteiten; politieagenten gingen dan met de bordjes de ronde doen. 'Nog zien we', zo schreef tien jaar na de oorlog de beheerder van een protestants verenigingsgebouw in Amsterdam, 'de agent van politie die met zijn bordje: 'Verboden voor Joden' bij ons aanbelde.

'Wordt niet aangenomen', was ons antwoord.

'Och mijnheer, help me er van af, ik moet die dingen ook kwijt en uw gebouw staat óók op de lijst! U moet er voor aftekenen!'

'Man, neem het maar heus mee terug en duw het prul in de vuilnisbak!'

'Dat kunt u toch ook doen', was zijn antwoord.

'Kom mee, dan kan je er van getuige wezen!'

Enkele seconden later vlamde het papier in de ketel van de centrale verwarming tot as.¹

Eind '40 en begin '41 was tegen de bordjes-actie van de WA veel verzet geboden, maar begin '42 was het niet de NSB maar de eigen Nederlandse overheid die, in opdracht van de bezetter, de plaatsing van de bordjes gelastte. Over het algemeen schikte men zich. Het enkele feit dat in heel Friesland slechts door één (niet nader bekende) caféhouder geweigerd werd, het bordje 'Verboden voor Joden' aan te brengen², lijkt ons symptomatisch. Trouwens, er waren aanvankelijk zelfs vrij veel beheerders van lokaliteiten van met de kerken verbonden verenigingen die, al of niet na overleg met hun besturen, de bordjes in ontvangst namen en plaatsten. Vooral was dat het geval in de drie noordelijke provincies waar de procureur-generaal bij het Leeuwardens hof, de NSB'er Feitsma, geen enkele uitzondering wilde toestaan. Zelfs aan consistoriekamers werd het bordje 'Verboden voor Joden' aangebracht; er werd als het ware aan Jezus en zijn apostelen de toegang onzegd.

Zodra deze en dergelijke feiten aan de Algemene Synodale Commissie van de hervormde kerk gerapporteerd waren, achtte deze het haar plicht, een duidelijke richtlijn aan te geven. Begin februari werd aan alle kerkeraden

¹ *De Oogst. Maandblad van de vereniging 'Tot Heil des Volkes'*, mei 1955, p. 3. ² Aldus de procureur-generaal bij het gerechtshof te Leeuwarden in de vergadering der procureurs-generaal van 6 maart '42.

DE BORDJES 'VERBODEN VOOR JODEN'

meegedeeld dat aan de verplichting, de bordjes op te hangen, 'door de Kerk niet (kon) worden voldaan'. 'Op een voor christelijke doeleinden bestemd gebouw kan het bewuste bordje', aldus de toelichting die sommige kerkeraden ontvingen, 'princiepelijk niet worden toegelaten omdat het is een verlooening van het Evangelie'.¹ Maar wat was 'een voor Christelijke doeleinden bestemd gebouw'? Hierover vond in april overleg plaats tussen Gravemeyer en dr. van Dijk enerzijds en secretaris-generaal Schrieke anderzijds. Met verloop van de bezetter (een kerkstrijd moest voorkomen worden!) haalde Schrieke bakzeil. Bepaald werd nu dat het 'Verboden voor Joden' niet langer behoefde te worden aangebracht 'aan consistoriekamers en andere vergaderlokalen van kerkelijke gemeenten alsmede van verenigingen met kerkelijke grondslag . . . Er mag worden aangenomen dat met 'verenigingen met kerkelijke grondslag' bedoeld worden: verenigingen met gelijke grondslag als de kerken.'² Hier vloeiden nog talloze moeilijkheden uit voort, bijvoorbeeld doordat protestantse leesbibliotheken weigerden, het bordje 'Verboden voor Joden' aan te brengen. Verscheidene bibliotheken werden bij wijze van straf enkele maanden gesloten.

Diezelfde conflicten deden zich in de katholieke wereld voor. Ook hier was het bordje aanvankelijk door velen aanvaard. Katholieke verenigingen die zich om advies tot de aartsbisschop wendden, kregen evenwel te horen dat men moest weigeren. Zo het bestuur van de Katholieke Studenten Vereniging Wageningen dat eind februari van mgr. de Jong vernam dat het aan zijn sociëteit het bordje niet mocht ophangen. 'Waarom hebben dan zo velen het toch gedaan (café's, bioscopen enz.)? Antw.: uit vrees, wegens dreigen met represailles. Welnu, Wij menen', aldus de aartsbisschop, 'dat u in geen geval uit de weg mag gaan voor dreigementen, noch zelfs voor feitelijke represailles. Wij verwachten *in casu* dat u een kordate houding blijft aannemen.'³ Diezelfde houding schreven de bisschoppen in maart aan de priesters voor. 'Nog afgezien van andere motieven (bijv. daardoor zouden ook bekeerde Joden worden buitengesloten),' noemden zij het aanvaarden

¹ Aangehaald in Touw: *Het verzet der Hervormde Kerk*, dl. I, p. 395. ² Brief, 30 april 1942, van Gravemeyer aan de kerkeraden in Friesland, Groningen en Drente (a.v., dl. II, p. 91) en brief, 30 april 1942, van het coll. van deputaten voor de corresp. met de hoge overheid aan de gereformeerde kerkeraden in dezelfde provincies (Delleman: *Opdat wij niet vergeten*, p. 580). In beide brieven wordt in de voorlaatste aangehaalde zin gesproken van: 'vergaderlokalen met kerkelijke grondslag'. Wij nemen aan dat voor 'vergaderlokalen' gelezen moet worden: 'verenigingen' – het woord dat in de laatst-aangehaalde zin geciteerd werd. ³ Brief, 25 febr. 1942, van de aartsbisschop aan het bestuur der Kath. Stud. Ver. Wageningen (Stukken mr. J. Loeff, dossier 'Kultuurkamer').

van het bordje 'reeds hierom onaanvaardbaar, omdat die bordjes een uiting zijn van principieel antisemitisme en daar mogen zeker onze Rooms-Katholieke instellingen niet aan meedoen.'¹

Gelijk gezegd: de bezetter zag meestal dit kerkelijk verzet door de vingers.

Fel kon hij daarentegen reageren wanneer in een bepaalde plaats de bordjes 'Verboden voor Joden' van de openbare weg verwijderd werden. Het is onze indruk dat dat verwijderen in de lente en zomer van '42 vrij regelmatig voorkwam. In Kampen moest de burgerij eind mei wachtlopen, 'wijl voor de zoveelste maal de bordjes' 'Verboden voor Joden' bij de ingangen der stadsplantsoenen zijn vernield.'² In twee van die gevallen van vernieling kwam het tot represailles – niet tegen de daders, maar tegen Joden: in Leeuwarden en in Maastricht.

In Leeuwarden nam begin april een schooljongen vijf bordjes in een plantsoen weg. De *Sicherheitspolizei* arresteerde toen tien Joodse mannen en zond hen naar Amersfoort.³ De vader van de schooljongen ging vervolgens het gebeurde bij de *Sicherheitspolizei* opbiechten. Men was er in zijn mededelingen niet geïnteresseerd en aan opperrabbin A. S. Levisson die er op kwam aandringen dat men de tien onschuldigen zou vrijlaten, werd 'wegens brutaliteit' de verdere toegang tot het bureau van de *Sicherheitspolizei* ontzegd.⁴

Alle tien kwamen hetzij in Amersfoort, hetzij in Mauthausen om het leven.

In Maastricht werden eind mei '42 wegens het verwijderen van bordjes 'Verboden voor Joden' eveneens tien Joden gearresteerd. Zij zijn, voorzover ons bekend, alleen maar ter plaatse een aantal weken in arrest gehouden.

★

Het heeft zin, aan het gebeurde te Leeuwarden niet al te vlug voorbij te lopen. Algemeen bekend werd het niet, behalve uiteraard in de Friese hoofdstad. Maar het werd ook bekend aan de Joodse Raad. Levisson had het ge-

¹ 'Officiële mededelingen van het Aartsbisdom Utrecht' (maart 1942) in Stokman: *Her verzet van de Nederlandse bisschoppen*, p. 225. ² A. van Boven: *Jan Jansen in bezet gebied*, p. 136. ³ Een van de tien, vroeger directeur van de zuivelfabriek Lijempf, kwam vrij door de bemoeienissen van de Italiaanse consul-generaal in Amsterdam; toen werd een andere Jood uit Leeuwarden naar Amersfoort gezonden. ⁴ P. Wijbenga: *Bezettingstijd in Friesland*, dl. I, p. 212.

beurde onmiddellijk aan Amsterdam bericht en Cohen ging zich daar grote moeite geven om bij de *Zentralstelle* te bereiken dat de tien gearresteerden uit Amersfoort ontslagen zouden worden. Vergeefs! Hij werd met smoesjes afgescheept. Het gevolg was dat zijn overtuiging versterkt werd dat niet alleen alle feitelijke verzet van Joden tegen hun vervolging zinloos was, maar ook alle verzet van niet-Joden. Toonde wat in Leeuwarden gebeurd was, niet opnieuw aan dat zodanig verzet steeds op Joden gewroken zou, althans kòn worden?

Wij achten het aannemelijk dat aan de te Leeuwarden getroffen represailles overleg met het *Reichskommissariat* ten grondslag gelegen heeft en dat die represailles ook bewust als intimidatie bedoeld waren. Mede via de Joodse Raad moest immers getracht worden, te voorkomen dat de deportaties die nu snel naderden tot demonstratief verzet zouden leiden van de Nederlandse bevolking.

★

De bezetter was zich bewust dat talloze Nederlanders ontzet waren over wat hij hun Joodse medeburgers aandeed. Ook bij velen die Joden op zichzelf niet sympathiek vonden, heerste verontwaardiging over de wijze waarop een weerloze bevolkingsgroep geplunderd en in het isolement gejaagd werd. Antisemitische films als '*Jud Süß*' en '*Der ewige Jude*' trokken maar weinig bezoekers. Trouwens, het ontging de bezetter niet dat ook de dagbladpers voor zijn pressie om in antisemitische geest te schrijven, ongevoelig was. In juni '41 werd er aanmerking op gemaakt, 'dat enige bladen nog zo on-tactisch geweest zijn om interviews met Joden te hebben.'¹ In september gaf het ANP een bericht aan de pers door waarin van een zedenmisdrijf door een Jood sprake was. '*Obwohl dieser skandalöse Fall ganz offen zu Tage lag, haben es*', aldus een boze Janke,

*'nur drei Tageszeitungen gewagt, diesen Bericht zu veröffentlichen. Man sieht also immer noch, dass die Zeitungen unter jüdischem Terror leben oder bei Aufdeckung dieser Dinge irgendwelche Nachteile von Seiten der Leser befürchten. Damit muss endlich restlos Schluss gemacht werden . . . Wir werden dies in Zukunft selbstverständlich nicht zulassen können.'*²

¹ 'Noot voor de redacties, no. 477', 10 juni 1941 (DVK, 84 b). ² Verslag persconferentie, 16 sept. 1941 (a.v., 47).

In februari '42 kwam het hoofd van Schmidts *Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda* in een van de persconferenties opdraven om de aanwezige journalisten te waarschuwen tegen elke sympathiebetuiging met de Joden. 'Es gibt keine holländischen Juden', betoogde hij, 'doch nur Parasiten. Wer für die Juden kämpft, kämpft gegen sein Volk'; hem waren door Joden geschreven romans in handen gevallen, 'die einzig Schweinerei sind . . . Wir haben die Aufgabe, die zerstörenden, nach unten wirkenden Kräfte auszuschalten.'¹

Bij de propagandistische aanloop tot de deportaties der Joden werd ook de NSB betrokken. Het antisemitisme was in haar propagandistische acties een steeds markanter element geworden. Trouwens, twee maanden na de Februaristaking, in april '41, had *Volk en Vaderland* er al op aangedrongen dat alle Joden uit Nederland verwijderd zouden worden. Het weekblad van de NSB had hen toen 'een dodelijk nationaal gevaar' genoemd, 'de Jood, iedere Jood, is een parasiet . . . Oplossing van het Jodenvraagstuk vereist verwijdering der Joden.'² Begin augustus '41 hadden NSB'ers in samenwerking met NSDAP'ers in het gehele land 200 000 exemplaren van een van het *Reichskommissariat* afkomstige antisemitische brochure verspreid, *De Joden in Nederland*, waarin aan de hand van citaten o.m. uit de geschriften van Luther, Voltaire en Drumont, en van foto's (zes pagina's over de Rothschilds!) impliciet betoogd werd dat het voor Nederland een zegen zou zijn indien alle Joden er uit verdwenen; het woord 'verdrijving' stond trouwens vet gedrukt al op de eerste pagina.

In hoeverre NSB'ers op de hoogte waren van het feit dat de deportatie der Joden sinds de lente van '41 op het program stond (het is heel wel denkbaar dat het bovenaangehaalde artikel van *Volk en Vaderland* in verband heeft gestaan met de oprichting van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*), weten wij niet. Wij durven veronderstellen dat deze en gene die regelmatig contact had met het *Reichskommissariat* of daar werkzaam was, er weet van had. Mussert werd in elk geval tijdig ingelicht; hem werd in januari '42 door Seyss-Inquart meegedeeld dat tot de 'Evakuierung' der Joden besloten was; de leider van de NSB drong er toen op aan dat de Joodse kapitalen, voorzover niet voor die 'Evakuierung' nodig, in Nederland zouden blijven.³

Heeft Mussert Seyss-Inquarts mededeling aan derden doorgegeven? Het is alleszins plausibel, maar wij beschikken niet over bewijsmateriaal. Enkele maanden later evenwel, eind mei, was het in het hoofdkwartier van de NSB algemeen bekend dat alle Joden gedeporteerd zouden worden.

¹ A.v., 2 febr. 1942 (a.v. 49). ² *Volk en Vaderland*, 25 april 1941. ³ Brief, 27 jan. 1942, van Seyss-Inquart aan Bormann (Neur. doc. D-60).

In maart was tussen de hoofdafdeling propaganda van dat hoofdkwartier en het departement van volksvoorlichting en kunsten overeenstemming bereikt over het feit dat, van begin mei af, 'een grote antisemitische actie' ingezet zou worden.¹ Hier werd vele malen over vergaderd en eind april werd besloten dat de actie op 15 mei zou beginnen. Men nam overigens aan dat zij 'bij het publiek weinig in de smaak (zou) vallen.' Propaganda-leider Voorhoeve had daar wel een verklaring voor: 'De Joden', zei hij op 12 mei in een vergadering van de propagandaraad der NSB, 'hebben ons volk zo verjoodst dat het tegen het antisemitisme is; daar moet een einde aan worden gemaakt.'² Zes dagen later, 18 mei, uitte een van de leden van de raad 'de wens, dat de Duitse autoriteiten nu doorgaan met maatregelen tegen de joden'³, en korte tijd na die 18de, op de 27ste mei, kon Voorhoeve in aanwezigheid van negentien vooraanstaande NSB'ers, onder wie Blokzijl, eindelijk weergeven wat hij van het *Reichskommissariat* te horen had gekregen:

'Van Duitse zijde werd meegedeeld, dat alle (uit Duitsland) geëmigreerde Joden worden weggebracht. Vervolgens wordt het gehele jodenprobleem op deze manier opgelost. *Generalkommissar* Schmidt verzocht kameraad Voorhoeve, de Beweging door een al te felle antisemitische actie niet te belasten, daar de Duitse autoriteiten dit geheel in handen hebben genomen.'⁴

Dat laatste was bekend. Die 'Duitse autoriteiten' waren namelijk vier weken eerder, eind april, een belangrijke stap verder gegaan: zij hadden de Jodenster ingevoerd.

De Jodenster

De invoering van de Jodenster is een wezenlijk onderdeel geweest van de voorbereiding der deportaties: de te deporteren Joden moesten als zodanig permanent zichtbaar gemaakt worden, althans wanneer zij zich buitenshuis bevonden. Nog voor de deportaties begonnen, gaf Seyss-Inquart dit verband duidelijk aan. '*Die Verpflichtung, den Judenstern zu tragen, soll*', schreef hij begin juli '42 in een geheime brief aan de vier *Generalkommissare*, aan Harster en aan zijn *Beaufragter* in Amsterdam, '*alle jenen Juden beziehungsweise jüdischen Mischlinge treffen die für eine Aussiedlung in Frage kommen*'.⁵ Of het aan

¹ NSB, hoofdkwartier, propagandaraad: Notulen, 12 maart 1942, p. 3 (NSB, 206).

² A.v., 12 mei 1942, p. 2-3 (a.v.). ³ A.v., 18 mei 1942, p. 3 (DVK, 119). ⁴ A.v., 27 mei 1942, p. 2 (a.v.). ⁵ Brief, 2 juli 1942 (*VuJ*, *HA Justiz*, 123 a).

het *Reichskommissariat* in de lente al bekend was dat mogelijkwerwijs medio juli de deportatietransporten van Westerbork naar Auschwitz konden beginnen, weten wij niet; men had er, dunkt ons, op zijn minst wèl vernomen dat het op vrij korte termijn tot die transporten zou komen. Dat wierp allerlei problemen op. Om te beginnen waren er Joden die in bedrijven werkten die *Wehrmacht*-orders ontvangen hadden. Seyss-Inquart was bereid, hun uitstel van deportatie te verlenen, maar het moesten er dan niet te velen zijn en dat uitstel mocht niet te lang duren. Zulks vergde overleg met het hoofd van de *Rüstungsinspektion*, *Konteradmiral* Reimer.

Op 24 april '42 besloot Seyss-Inquart in een *Chefsitzung* dat vijf dagen later, op 29 april, de invoering van de Jodenster in de avondbladen gepubliceerd zou worden en dat daarvan die middag aan Cohen en Asscher mededeling zou worden gedaan. Op de 28ste lichtte Seyss-Inquart Reimer in. '*Wie mir der Reichskommissar heute bei einer Besprechung mitteilte*', aldus het hoofd van de *Rüstungsinspektion* aan al zijn afdelingschefs, '*besteht die Absicht, die hier in Holland noch befindlichen Juden sobald wie möglich nach dem Osten abzutransportieren. Darunter fallen in erster Linie die Emigranten*' (nog steeds Hitlers richtlijn!). Seyss-Inquart, zo ging Reimer verder, wilde een klein aantal Joden voorlopig aan het werk laten, hij wilde uit het kustgebied (angst voor invasie?) '*sobald wie möglich sämtliche Juden entfernen*'¹, welnu: '*um diese Massnahmen besser kontrollieren zu können, wird auch in den Niederlanden der Judenstern eingeführt werden . . . Die Abteilungen*', eindigde Reimer,

*'haben umgehend zu prüfen, ob und wo in den von ihnen betreuten Betrieben noch Juden beschäftigt sind und die in Betracht kommenden Betriebsführer darauf hinzuweisen, dass in Kürze die jüdischen Arbeitskräfte aus ihren Betrieben abgezogen werden. Weiterhin sind diejenigen Juden namhaft zu machen, deren Verbleib notwendig ist, damit ein entsprechender Antrag beim Reichskommissar gestellt werden kann'*² -

alleen die laatste Joden zouden voorlopig buiten de deportaties vallen.

Uit Reimers opdracht vloeyde voort dat in de loop van mei en van de eerste weken van juni door de leiders van de betrokken bedrijven lijsten opgesteld werden met de namen van hun meest waardevolle Joodse werkrachten (wij nemen aan dat men jegens de Nederlanders onder die bedrijfsleiders niet van de deportaties gerept heeft); op 24 juni werden die lijsten

¹ Hiermee kan samenhangen dat de gemeente Den Haag van 5 tot 13 mei opeens aan de *Sicherheitspolizei* moest berichten, welke *Volljuden* in Scheveningen woonden.

² Notitie, 28 april 1942, van de *Rüstungsinspekteur* aan de afdeling van de *Rüstungsinspektion* (FiWi, HA GeWi, Gruppe 17: 8 g).

met in totaal 2250 namen door *IV B 4* en de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* aanvaard – voorlopig.¹

★

Nòg een probleem was door de voorgenomen invoering van de Jodenster en door het feit dat de deportaties er bij zouden aansluiten, acuut geworden: het probleem van de *Volljuden* die niet als Joden behandeld werden.

Toen begin januari '41 gelast was dat alle Joden zich aan een speciale registratie moesten onderwerpen, had Seyss-Inquart goedgekeurd dat aan de Joodse afkomst van twee Duitsers en vier Nederlanders, onder wie secretaris-generaal Hirschfeld, geen enkele consequentie verbonden zou worden; van die vier Nederlanders was Hirschfeld de enige geweest die aan de regi-

¹ Het is hier misschien de plaats om er op te wijzen dat het verhaal dat Seyss-Inquart met betrekking tot de Jodendeportaties te zijner verdediging voor het Internationaal Militair Gerechtshof te Neurenberg opgehangen heeft, een volslagen fictie is. Seyss-Inquart beweerde toen dat hij niets voor de '*Evakuierung der Juden*' gevoeld had, maar dat Heydrich hem er persoonlijk op was komen wijzen dat het met het oog op een mogelijke Geallieerde invasie te gevaarlijk was, de Joden in Nederland te houden. '*Zum Schluss hat mir Heydrich*', aldus Seyss-Inquart, '*einen Befehl des Führers vorlegen lassen, laut welchem er unbeschränkte Vollmachten zur Durchführung aller Massnahmen hatte, auch in den besetzten Gebieten. Ich habe über Bormann rückgefragt, welche Bewandnis es damit hatte, und dieser Befehl wurde mir bestätigt. Daraufhin wurde mit der Evakuierung begonnen*' – Seyss-Inquart zou zich daar '*drei oder vier Monate*' tegen verzet hebben. (*IMT*, dl. XV, p. 724-25)

Heydrich is, voorzover bekend, in '42 uitsluitend op 12 mei in bezet Nederland geweest – meer dan twee weken na Seyss-Inquarts gesprek met Reimer. Het is mogelijk dat Seyss-Inquart en Heydrich toen in discussie geraakt zijn over hun verantwoordelijkheden, dat Heydrich toen de eerder geciteerde brief van Goering voor de dag gehaald heeft en dat Seyss-Inquart die machtiging heeft laten bevestigen. Overigens menen wij dat dit gehele hoofdstuk de verdere inhoud en de strekking van Seyss-Inquarts betoog als fictie ontmaskert.

In dit verband willen wij vermelden dat op 27 mei in Praag een aanslag op Heydrich gepleegd werd door twee Tsjechen die in december '41 als geheim agent benoorden Praag gearachuteerd waren. Heydrich overleed op 4 juni. Nadat van 28 mei af al honderden Tsjechen die reeds vóór de aanslag gevangen zaten, standrechtelijk gefusilleerd waren, werd op 10 juni het dorp Lidice, dat op losse gronden met de aanslag in verband gebracht was, met de grond gelijk gemaakt. Honderddrie-en-zeventig mannelijke inwoners werden geëxecuteerd, honderdvijf-en-tachtig vrouwen naar concentratiekampen overgebracht (waar de meesten omkwamen) en honderdvier kinderen voerde men naar Duitsland, van wie men na de oorlog slechts zestien kon opsporen.

Als *Chef der Sicherheitspolizei und des SD* werd Heydrich opgevolgd door Ernst Kaltenbrunner.

stratie in het geheel niet had behoeven deel te nemen.¹ Die zes bevoorrechten werden door Calmeyer (Wimmers ambtenaar die over alle twijfelgevallen beslissen moest) in een apart schrift ingeschreven. Daarin werden in de loop van '41 en in begin '42 nog meer namen opgenomen. Wel te verstaan: de betrokkenen hadden, voorzover zij *Volljude* waren, wèl een J in hun persoonsbewijs gestempeld gekregen, maar zij behoefden zich niet te houden aan de beperkende bepalingen die voor Joden golden. Moesten zij gedeporteerd worden? Neen (althans volgens Seyss-Inquart; de scherp-slijpers van *IV B 4* dachten er anders over) – *dus* moesten zij ook van het dragen van de Jodenster vrijgesteld worden.

Nu had Calmeyer al in februari '42 een iets andere regeling bepleit, nl. dat de bevoorrechten een persoonsbewijs zonder J zouden krijgen; dan zou ook de zwarte 'ruiter' die bij de rijksinspectie van de bevolkingsregisters aan hun ontvangstbewijzen-persoonsbewijs gehecht was, door een ander teken vervangen kunnen worden: een blauwe 'ruiter'; de witte J dus op een blauwe in plaats van op een zwarte ondergrond. Calmeyers schrift kon dan vervallen. Calmeyers voorstel werd goedgekeurd, met dien verstande evenwel dat de bevoorrechten hun persoonsbewijs met de J behielden, maar daarin werd door de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* een stempel aangebracht: 'Nur vom Tragen des Judensterns bis auf Widerruf befreit'. Dat betekende dat men 'bis auf Widerruf' ook niet gedeporteerd zou worden. In de kaartenbakken van de rijksinspectie werd bij alle betrokkenen de zwarte ruiter door een blauwe vervangen.

Afgezien van ca. vierhonderd Joden van buitenlandse nationaliteiten die het *Auswärtige Amt* voorlopig wilde ontzien (deze buitenlandse Joden hadden ook geen J in hun persoonsbewijs gekregen), werden uiteindelijk in totaal acht-en-veertig *Volljuden* van het dragen van de Jodenster vrijgesteld. Tot hen behoorden dertien NSB'ers en de tekenaar Jo Spier met zijn vrouw (voor hen allen was Mussert opgekomen), een aantal Duitse Joden die zich in het verleden voor Duitsland op allerlei gebied bij uitstek verdienstelijk hadden gemaakt, drie schilderijen-experts (onder wie Benjamin Katz en de internationaal befaamde kunsthistoricus prof. Max Friedländer²), drie echtgenoten van leden van het Concertgebouw-orkest, vijf *Volljuden* die ge-

¹ Wij hebben in deel 4 vermeld dat Hirschfeld drie Joodse grootouders had. Dit is niet juist geweest: hij had er twee. Zijn vader was van Joodse afkomst, maar zijn moeder niet. Volgens de rassenwetgeving gold hij dus als *Halbjude*. ² Het was Friedländer geweest die Calmeyer aangeraden had, de kleur blauw te kiezen. *Der blaue Reiter* was een bekend begrip uit de twintigste-eeuwse kunstgeschiedenis: Kandinsky's omslagtekening voor de in 1912 door hem en Marc samengestelde kunstalmanak.

mengd-gehuwd waren en zoons hadden die aan het oostelijk front stredden, en, tenslotte, vier *Volljuden*, alle vier vluchtelingen uit Duitsland, die ingeschakeld waren bij omvangrijke Duitse aankopen op de Nederlandse zwarte markt – waarover meer in een volgend deel.

★

Op maandag 27 april, twee dagen voor de dag waarop Cohen en Asscher over de Jodenster ingelicht zouden worden, had Rauter de beschikking ondertekend die inhield dat *Volljuden* van zes jaar of ouder een Jodenster moesten dragen wanneer zij zich in het openbaar vertoonden. Drie dagen na haar afkondiging zou die beschikking van kracht worden. De drie dagen zouden nodig zijn om in het gehele land de Jodensterren te distribueren. Die sterren (geel met daarop het woord 'Jood' in quasi-hebreeuwse letters) waren ten getale van bijna 570 000, vier voor elke *Volljude* dus, vermoedelijk in het ghetto van Lodz vervaardigd; de gehele zending was tijdig naar het bureau van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* overgebracht. Cohen en Asscher werd gelast, daar op woensdag 29 april om vier uur precies (de avondbladen zouden dan nog niet verschenen zijn) hun opwachting te maken. De bedoeling was dat de Joodse Raad de distributie der Jodensterren voor zijn rekening zou nemen. Men was er intussen aan Duitse kant niet geheel gerust op, hoe de twee voorzitters van de Joodse Raad zouden reageren. Lages had dan ook opdracht gekregen, onmiddellijk per telex een rapport te sturen aan Harster; deze zou dat rapport onverwijld doorgeven aan Seyss-Inquart en de *Generalkommissare*.

Welnu, Aus der Fünften deelde die woensdag om vier uur precies aan Cohen en Asscher mee dat elke Jood van zondag 3 mei af in het publiek een Jodenster moest dragen en dat daaromtrent nog diezelfde avond, 29 april, een bericht in de pers zou verschijnen. '*Nach dieser Mitteilung*', zo rapporteerde Lages, '*waren Asscher sowie Cohen völlig sprachlos . . . Dann erklärten sie, dass es keine angenehme Mitteilung für die Judenschaft sei, sie persönlich seien jedoch stolz darauf, den Stern zu tragen.*¹ . . . Weiter fragte Cohen, warum die

¹ Herzberg heeft mogelijk gelijk wanneer hij deze reactie in verband brengt met de woorden: '*Traget mit Stolz den gelben Fleck!*' die in april '33 als kop gestaan hadden boven het hoofdartikel waarmee het orgaan der Duitse Zionisten, de *Jüdische Rundschau*, gereageerd had op de eerste grote antisemitische actie in het Derde Rijk. (A. J. Herzberg: 'Kroniek der Jodenvervolging', in *O en V*, dl. III, p. 65)

Farbe des Sternes gerade gelb sei. Es sei ja die Farbe der Erniedrigung für das Judentum. SS-Hauptsturmführer Aus der Fünften antwortete darauf, dass diese Farbe der Deutlichkeit halber gewählt worden sei.' Er werd door Cohen en Asscher nog opgemerkt dat zij onmogelijk in drie dagen de meer dan een half miljoen Jodensterren in het gehele land konden distribueren. De termijn werd niet verlengd. *'Nachdem Cohen äusserte, es sei doch eine furchtbare Massnahme, sagte Asscher wörtlich: 'Es wird nicht lange dauern, ein-zwei Monate, bis der Krieg abgelaufen ist, und wir sind frei!' Insgesamt kann gesagt werden, dass der Judenrat'* (beter: het presidium van de raad) *'versuchte, scharf gegen die Einführung des Sterns zu protestieren. So äusserte sich Cohen wie folgt: 'Sie werden unsere Gefühle verstehen, Herr Hauptsturmführer, es ist ein schrecklicher Tag in der Geschichte der Juden in Holland!'*'¹

Slechts drie dagen voor de distributie! Het leek een onmogelijke opgave. Cohen, wellicht door Asscher vergezeld, begaf zich van de *Zentralstelle* onmiddellijk naar het hoofdbureau van de Joodse Raad aan de Nieuwe Keizersgracht en riep er zijn voornaamste stafleden bijeen: er moest doorgewerkt worden, de gehele avond, desnoods de gehele nacht. De stafleden brachten die instructie aan het gehele personeel over. Eén was er die, toen hem uitgelegd was wat er gedaan moest worden, weigerde te blijven: de oud-journalist Pam die in de voorafgaande maanden *Het Parool* van inlichtingen voorzien had. Hij werd door Meijer de Vries op staande voet ontslagen. Het werk begon. De voorraad Jodensterren werd opgehaald.² Nagegaan werd, hoeveel er naar elke plaatselijke vertegenwoordiging van de Joodse Raad gezonden moesten worden. Die hoeveelheden werden afgeteld en ingepakt. Ook werd vastgesteld, in welke lokalen in Amsterdam de uitreiking zou geschieden waarbij de ontvangers per ster een z.g. textielpunt zouden moeten afstaan³ en vier cent zouden moeten betalen (de Joodse Raad moest namelijk de fabricagekosten in een ronde som aan de *Zentralstelle* voldoen). Er werd voor de Amsterdamse Joden een circulaire opgesteld die aangaf waar de verkoop geschiedde en die onmiddellijk in twaalfduizend exemplaren gedrukt werd. De verspreiding van die circulaires werd voorbereid. Men werkte tot vier uur 's nachts door. Op donderdag 30 april, 's morgens vroeg, lagen alle pakken voor de honderden gemeenten waar nog Joden woonden, gereed en waren, wat Amsterdam betrof, alle noodzakelijke voorbereidingen getroffen.

¹ Lages' rapport als weergegeven in de brief, 29 april 1942, van Harster aan Wimmer (*Vuf*, HA Inneres, 123 i). ² De *Zentralstelle* hield een aantal sterren achter om ze via de gevangenisdirecties te doen toekomen aan alle Joden die gevangen zaten.

³ In het kader van de rantsoening van textielgoederen had iedere burger de beschikking over een beperkt aantal 'textielpunten'.

Al die werkzaamheden waren verricht, terwijl de leden van de Joodse Raad zich over de zaak nog in het geheel niet hadden kunnen uitspreken. Eerst in de ochtend van de 30ste vond een spoedvergadering van de raad plaats. Asscher bracht daar verslag uit van het gesprek met Aus der Fünten. Er werd geopponeerd – door enkele leden van de raad, óók door Gertrud van Tijn die verontwaardigd de vergaderzaal binnenliep om ‘uit naam van velen’ te protesteren tegen het feit dat het de Joodse Raad was die dit als vernedering bedoeld symbool zou distribueren en verkopen: hadden de Duitsers dat moeten doen, dan zou hun dit, betoogde zij, ‘weken en weken’ gekost hebben.¹ Cohen zal wel geantwoord hebben, zo stellen wij ons voor, dat Asscher en hij met een beschikking geconfronteerd waren die maar drie dagen tijd gaf. Was iemand bereid, verantwoordelijkheid te dragen voor de slachtoffers die zouden vallen als niet elke Jood van zondag 3 mei af de Jodenster droeg?

De notulen maken van die discussie geen melding. Zij vermelden daarentegen wel een ‘uitvoerige discussie’ over een geheel ander punt.

De kleine liberaal-Israëlietische gemeente te Amsterdam was haar gebedslokaal kwijtgeraakt en kon nergens een vervangend lokaal vinden. Was, aldus de vraag van het kerkbestuur, de Joodse Raad bereid, goed te vinden dat de liberale gemeente in een gebouw bijeenkwam dat door de Joodse Raad beheerd werd? Er kwam fel verzet van de Joods-orthodoxe leden van de raad. Daarentegen betoogden anderen dat het absurd was om in de nood-situatie waarin het Jodendom verkeerde, zo weinig ruimheid van geest te betrachten: voorzitter Asscher moest laten stemmen. Het verzoek van de liberale gemeente werd afgewezen.²

★

Ongeveer op hetzelfde moment waarop de Joodse Raad vergaderde, werd in Den Haag de persconferentie gehouden waar Janke's opvolger als hoofd van de *Presseabteilung*, Dreves, antwoord moest geven op vragen van jour-

¹ G. van Tijn-Cohn: 'Bijdrage tot de geschiedenis der Joden in Nederland van 10 mei 1940 tot juni 1944', p. 18. Gertrud van Tijn schrijft dat het 'een welbekend Zioniste' was die kwam protesteren. Wij nemen aan dat zij dat zelf was. ² Twee weken later kwam men van dit besluit terug, nadat het bestuur van de liberaal-Israëlietische gemeente 'bepaalde verlangens van de opperrabbijn ten opzichte van de dienst aanvaard (had)'. Het overleg had toen plaatsgevonden in een 'geest van begrip'. (JR: Notulen, 14 mei 1942, p. 1).

nalisten. De enige hunner die ten aanzien van de Jodenster een scherpe vraag telde, was de Haagse redacteur van *De Telegraaf*, mr. de Wit:

'Is iemand die 60% *Schwerkriegsbeschädigter* is op grond van verwondingen door de vijand met schoten in het hoofd, linker elleboog, verlies van linker voet en been, 30 september 1918 uit actieve dienst ontslagen met zes onderscheidingen, vrijgesteld van het dragen van de Jodenster? In Duitsland is dat wel het geval.'

Herr Dreves: '... *Ich sehe keine Veranlassung darauf einzugehen. Wenn er als Emigrant hier lebt, betrachten wir ihn nicht als Deutscher.*'

De heer de Wit: 'Dieser Mann ist in 1920 schon nach hier gekommen . . .'

Herr Dreves: 'Er kann sich darüber informieren bei den zuständigen deutschen Polizei-Dienststellen . . . Sonst keine Fragen? Dann danke ich Ihnen.'¹

★

In Amsterdam begon de verkoop van de Jodensterren op donderdag 30 april om 12 uur. Vermoedelijk kwam het daarbij hier en daar tot kleine onregeligheden, in het begin van de avond werden althans alle bureaus en posten van de Amsterdamse politie door het hoofdbureau telegrafisch aangemaand tot 'verschertpt toezicht' op de volgende dag, vrijdag. In datzelfde telegram werd ook gelast, Joden die een ordelijke uitreiking zouden verstoren, onmiddellijk te arresteren en aan de *Sicherheitspolizei* uit te leveren.² Drie dagen later, 3 mei, ontving de politie instructie, met Joden die in het openbaar geen ster droegen en die door niet-Joden gedenuciëerd waren, evenzo te handelen.³

Wij hebben er geen denkbeeld van, in welke mate Joden aanvankelijk weigerden, de Jodenster te dragen. Het heeft zich voorgedaan maar, naar wij vermoeden, weinig frequent. Lang werd dat verzet ook niet volgehouden, want spoedig gingen geruchten de ronde doen dat wie op overtreding werd

¹ Verslag persconferentie, 30 april 1942 (DVK, 49). ² Gemeentepolitie Amsterdam: politietelegram 38 (30 april 1942, 18 u. 35) (Bijl. 7 bij J. H. Heyink: 'Kort chronologisch verslag van de handelingen der Amsterdamse politie t.o.v. de Joden gedurende het tijdvak 1938-1945) (Doc II-363, a-1). ³ Van de Rotterdamse NSB'er G. van Burink zijn alleen al van de 5de mei '42 vier brieven bewaardgebleven waarin hij bij de 'SD, Heemraadssingel, kamer 19' (hij wist blijkbaar precies tot wie hij zich wenden moest!) een aantal Joden denuncieerde wegens het niet-dragen van de ster. Een van hen was een marktkoopman die op de markt zijn jas met de ster uitgetrokken had en vervolgens zonder ster zijn werk deed, 'de dienst van markten en beurzen (Directeur Klaassen) laat dergelijke dingen zonder meer passeren.' (Doc I-264, a-2).

betrapt, inderdaad gearresteerd werd – en verdween.¹ Zo een toneelknecht van het Joodse revuegezelschap dat in de Hollandse Schouwburg te Amsterdam optrad. Hij was, aldus Henriëtte Davids, ‘onbewust vanuit de zij-uitgang der artisten naar de hoofdingang gegaan zonder dat hij op zijn blauwe overall een ster droeg. Terstond werd hij door een speurhond besprongen en opgepakt en we hebben nooit meer iets van hem gehoord.’² Er deden zich meer van die gevallen voor. Tot hen behoorde mr. Vissers enige zoon, mr. E. L. Visser, die, zoals zijn vader geweigerd had, het persoonsbewijs met de J te aanvaarden, nu zelf weigerde, een Jodenster te dragen. Het kostte hem zijn leven.

Hoe waren de reacties binnen de Joodse volksgroep als geheel? ‘De kinderen vonden het leuk’, schreef een van de zoons van Voet, het lid van de Joodse Raad. Wij betwijfelen of dit in zijn algemeenheid juist is. ‘Bij de ouderen’, zo ging hij verder,

‘was de reactie verdeeld. Veel mensen trokken zich er weinig van aan, anderen, vaak mensen van wie men dit allerminst verwacht zou hebben, schaamden zich voor de ster en verdonkeremaanden hem zoveel mogelijk. Sommigen durfden niet meer bij hun niet-Joodse vrienden op bezoek te komen! Een enkele ging zelfs verder en hield zich helemaal schuil, liever dan met een ster getooid langs ‘s Heren wegen te flaneren.’³

‘Veel mensen trokken zich er weinig van aan.’ Was dat zo? Of deden ze maar alsof? Moest die uiterlijke onverschilligheid soms een innerlijke onrust maskeren? Ja, manifesteerde die onrust zich niet ook in de talrijke grapjes die in Joodse kring opeens de ronde gingen doen: het Waterlooplein in de Amsterdamse Jodenhoek dat herdoopt zou zijn tot *Place de l'Étoile*, de Jodenbreestraat die op grond van zijn vele sterren opeens ‘de Melkweg’ zou heten? In Kampen zei een Joodse reiziger op maandag 4 mei tegen een niet-Jood die hij tegenkwam: ‘Ik ben bevoorrecht boven u, ik mag dagelijks Oranje dragen!’⁴ Andere veronderstelling: waren er wellicht veel Joden die de invoering van de ster wel verontrustend achtten maar Asschers optimisme deelden: ‘een-twee maanden, en we zijn vrij!’ Aan die verwachting klampte men zich vast.

★

¹ Die overtreders werden, tenzij zij minderjarig waren, via Amersfoort naar Mauthausen gezonden. Geen hunner bleef daar in leven. ² Henriëtte Davids: *Mijn levenslied* (1948), p. 122. ³ J. Voet: ‘Wij waren aambeeld’ (dec. 1942), p. 80–81 (GC). ⁴ A. van Boven: *Jan Jansen in bezet gebied*, p. 124.

De leden van de Joodse Raad kregen in eigen kring heel wat kritiek te verduren. De Joodse Raad zou 'rekken' en 'tijd winnen', hadden zij steeds gezegd. Was dat 'rekken'? Men had een gehele nacht doorgewerkt om de verdeling en verkoop piekfijn te organiseren! Die kritiek maakte indruk: sommige leden gingen zich afvragen of zij wel juist hadden gehandeld toen zij zich neergelegd hadden bij het voldongen feit der verleende medewerking waarvoor Cohen en Asscher hen op donderdag 30 april geplaatst hadden. In de eerstvolgende vergadering van de Joodse Raad kwam mr. de Beneditty op de zaak terug. Hij bracht, aldus de notulen, 'opnieuw het principe ter sprake, hoe ver de voorzitters en de raad kunnen gaan met het aanvaarden van opdrachten'; wij nemen aan dat de Beneditty er aan herinnerde dat de Joodse Raad in zijn constituerende vergadering vastgesteld had dat hij nimmer 'voor de Joden oneervolle opdrachten' zou aanvaarden. Het opgeworpen punt werd 'ernstig en van alle kanten bezien, terwijl de vergadering' (de Beneditty inclusief, hij trad althans niet af) 'instemt met de tot nu toe door de voorzitters gevolgde gedragslijn, als zijnde in deze nood de enig mogelijke.'¹ En die nood zou hoger klimmen: vóór deze principiële discussie was namelijk in diezelfde vergadering van de Joodse Raad nog een belangrijke mededeling gedaan: 'Betreffende Westerbork gaat de bouw van nieuwe barakken nu met spoed verder.'²

'Met spoed'! Met welk doel? *Als* men er bij stilstond, zal men wel gedacht hebben: dit vormt een bedreiging voor de Duitse en andere buitenlandse Joden, niet voor ons.

★

Wellicht op donderdag 30 april, maar in elk geval op vrijdag 1 en zaterdag 2 mei, verschenen de eerste, met sterren getooide Joden op straat. Een algemeen karakter kreeg dit verschijnsel pas op de eerste dag waarop het dragen van de ster verplicht was: zondag.

Nu was van Rauters beschikking die op woensdagavond in de Nederlandse pers was verschenen, de voornaamste inhoud door persbureaus in Berlijn aan het neutrale buitenland doorgegeven. Vrijdagmiddag laat bereikte het bericht Londen. Een onmiddellijke reactie leek wenselijk. 'Wij vertrouwen', aldus Radio Oranje in de uitzending van vrijdagavond, 'dat gij deze hatelijke maatregel' (de invoering van 'de Davidsster')

¹ JR: Notulen, 7 mei 1942, p. 2. ² A.v., p. 1.

'doorziet als een nieuwe Duitse poging om scheidsmuren op te trekken tussen de Joodse en de andere Nederlanders . . . Toen indertijd de bezetter in België deze zelfde maatregel heeft afgekondigd, hebben de Belgen . . . haar beantwoord door zich allen met het genoemde teken te tooien. Wij laten het in goed vertrouwen aan u over om gezamenlijk, zonder uitzondering en zonder verwijl, alle maatregelen te beramen en uit te voeren, die in dit geval geboden zouden zijn om de onverbrekelijke eenheid van ons volk tegen de bezetter te demonstreren.'¹

Deze aansporing tot demonstratief verzet werd op zaterdag 2 mei door het Nederlands Nieuws van de *BBC* en door 'De Brandaris' overgenomen en die dag door Radio Oranje herhaald. Achteraf gezien, betwijfelen wij of zij nodig was. Alle gegevens wijzen er namelijk op dat de invoering van de Jodenster door talloze Nederlanders als een van de schandelijkste maatregelen beschouwd werd die ooit door de bezetter genomen werden. Wilde hij de Joden een aan de Middeleeuwen herinnerend ontrend teken opdrukken? Dan zou men die bezetter tonen wat men van hem dacht! 'Reeds op de allereerste zaterdagmiddag toen wij', aldus een Jood uit Zwolle,

'met enige familieleden door de hoofdstraat van Zwolle, de Diezestraat, liepen te wandelen, een wandeling die tegelijkertijd bedoeld was als een soort van mentale training om zonder schroom en met opgeheven hoofd deze vernedering te trotseren, kwam al de reactie van het publiek: wildvreemde mensen namen met een lichte buiging in onze richting de hoed voor ons af, op deze eerste zaterdagmiddag zeker honderden keren! . . . Het was werkelijk een diep ontroerend, ja een aangrijpend schouwspel, deze openlijke, deze massale demonstratieve verbondenheid van het publiek met ons, de Joden, de uit de samenleving gestotenen.'²

Sommigen gingen verder en spelden zich inderdaad een zelfvervaardigde ster op waar men dan als regel het woord 'Protestant' of 'Katholiek' op aangebracht had. In Den Haag had ds. Gravemeyer (die diezelfde middag als gijzelaar gearresteerd zou worden) er in zijn zondagse preek toe aangespoord dat een ieder zich met een ster zou tooien. Wij hebben geen denkbeeld van de mate waarin die contrademonstraties plaats vonden. In elk geval had de politie reeds in de namiddag van vrijdag 1 mei instructie ontvangen, demonstranten te arresteren en aan de *Sicherheitspolizei* uit te leveren. Vermoedelijk hebben zich dus al op die vrijdag gevallen voorgedaan waarin

¹ Deze tekst was van mijn hand. Van het gebeurde in België had ik bij geruchte vernomen. Dat gerucht was niet juist: in België en Frankrijk is de Jodenster eerst op 7 juni 1942 ingevoerd. ² S. de Jong: *Joodse oorlogsherinneringen 1940-1945*, p. 111.

niet-Joden met een ster op de straat opgingen. In Amsterdam wilden grote aantallen studenten zich uit het universiteitsgebouw in de Oudemanhuispoort in de binnenstad verspreiden, allen met een nagemaakte Jodenster op; die demonstratie werd verijdeld door leden van de gemeentepolitie aan wie bekend was dat de actie verraden was aan de *Ordnungspolizei*; deze zou, zo had men bij de politie ondershands vernomen, al met overvalauto's gereed staan om de demonstranten op te pakken. In Deventer ging een overeenkomstige demonstratie wèl door: grote groepen hbs'ers, gymnasiasten en leerlingen van de Middelbare Koloniale Landbouwschool verschenen er maandagochtend met nagemaakte gele sterren op. De vroegere kringleider van de NSB in Deventer, jhr. E. F. Sandberg, inmiddels tot burgemeester van Kampen benoemd, vernam hier van, mobiliseerde enkele tientallen WA-mannen en zette een ware jacht in Deventer in waarbij hij ruim twintig leerlingen van de Landbouwschool (waar hij zelf als leraar aan verbonden was geweest) oppakte en aan de *Sicherheitspolizei* overdroeg; zij werden allen twee weken lang in het concentratiekamp Amersfoort gevangengehouden waaruit zij 'vermagerd en uitgeput' huiswaarts keerden.¹ Er zijn vermoedelijk nog anderen wegens overeenkomstig gedrag in Amersfoort opgesloten; de 'normale' straf die hierop stond, was zes weken concentratiekamp. Hier en daar werden ambtenaren en leerkrachten die zich een naamak-Jodenster opgespeld hadden, niet alleen naar Amersfoort gestuurd maar bovendien ontslagen.

'Jood en niet-Jood één' stond op enkele honderdduizenden strooibiljetjes te lezen die leden van de groep van *De Vonk* al op vrijdag 1 mei in Amsterdam verspreidden; grote aantallen werden van het dak van 'De Bijenkorf' over Dam en Damrak uitgestrooid. 'Het beste ware ongetwijfeld', schreef *De Vonk*,

'wanneer alle niet-Joodse Nederlanders vrijwillig de Davidsster op hun borst naaiden. Wij vrezen echter dat de terreurmaatregelen van de overweldiger deze vorm van protest onmogelijk zullen maken, ook indien de technische moeilijkheden te overkomen zijn. Wel echter hebben wij het recht, van dit ogenblik af iedere Nederlandse ambtenaar, rechter, politieagent die bij de uitvoering en de controle meewerkt, te beschouwen als een eervergeten lafaard. En evenzeer moet het dragen van de Davidsster ons aanleiding geven tot een voortdurende, niet mis te verstane demonstratie van onze gevoelens jegens onze Joodse volksgenoten en kameraden . . . Wij nemen man voor man de bescherming van een bepaald Joods kind, van een Joodse vrouw of man als heilige verplichting op ons, welke offers dit ook van ons moge eisen.'²

¹ *Nederland in de oorlog zoals het werkelijk was*, VI, p. 59. ² *De Vonk*, II, 6 (mei 1942), p. 2.

DE ACTIE VAN EEN GROEP PORTUGESE JODEN

Vrij Nederland uitte zich in gelijke geest. *Het Parool* noemde de Jodenster 'een slag in het gezicht van het gehele Nederlandse volk', een 'honen wegens onze lauwheid en lafhartige halfheid', maar, mede op grond van Pams inlichtingen, werden ook 'de angst-mentaliteit en de al te grote buigzaamheid' van de Joodse Raad gelaakt die, aldus *Het Parool*, geheel 'op de verkeerde weg' was.¹

★

Eerder gaven wij weer dat de Beneditty, lid van de Joodse Raad, in de vergadering van 7 mei de vraag aan de orde gesteld had of de Joodse Raad met de aanvaarding van de opdracht tot distributie van de Jodensterren niet te ver was gegaan. Er leefden bij de Beneditty nog wel meer vragen – vragen waarover hij overigens, voorzover bekend, binnen de Joodse Raad zweeg: handelde de bezetter wel juist door alle Joden op één hoop te gooien? mocht men de Joden van Portugese afkomst wel op één lijn stellen met de z.g. Hoogduitse Joden? zou het wellicht mogelijk zijn, te bereiken dat de bezetter bereid was, te erkennen dat de Portugese Joden geen of misschien maar weinig 'Joods bloed' in de aderen hadden?

Die vragen waren ook andere Portugese Joden zich in '41 gaan stellen en zulks had er toe geleid dat toen, vermoedelijk op initiatief van de Beneditty, een rapport van bijna veertig pagina's opgesteld was, 'De afkomst der dusgenaamde Portugese Joden'², waarin aan de hand van Spaanse, Portugese en Britse historische studies betoogd was dat de Portugese Joden afkomstig waren uit 'een menggroep waarin het niet-semietische bloed belangrijk overheerste (Hispano-Latijns en West-Gotisch)', en dat het 'semietische bloed', 'voorzover aanwezig', 'Sefardisch' zou zijn 'en dus geheel verschillend van Askenasisch.' Voor dit rapport had de Amsterdamse advocaat mr. H. van Krimpen, die zich in tal van gevallen al moeite gaf, via Calmeyers bureau van *Volljuden* half- of kwart-Joden te maken, in de herfst van '41 Calmeyers persoonlijke aandacht gevraagd; Calmeyer had het aan Rajakowitsch voorgesteld, Rajakowitsch had het ter beoordeling naar het *Reichssippenamt* in Berlijn gezonden. Dat bureau had nog niets van zich laten horen toen van Krimpen in de lente van '42 de Amsterdamse hoogleraar prof. dr. C. U. Ariëns Kappers bereid gevonden had, op schrift te stellen dat, blijkens onderzoekingen naar de schedelindex (de verhouding tussen de grootste lengte van de schedel en de grootste breedte), 'de z.g. Portugese Israëlieten met de

¹ *Het Parool*, 37 (10 mei 1942), p. 6. ² Exemplaar in *VuJ*, HA Inneres, 153 a.

Joden naar ras niets gemeen (zouden) hebben'¹; voorts had de Groninger oud-hoogleraar prof. mr. J. F. van Bemmelen schriftelijk willen verklaren dat van de zijde der Portugese Joden 'vermenging met Askenasische Joden nimmer heeft plaats gevonden' en dat, 'biologisch beschouwd', in de Portugese groep 'nog wel enig Joods bloed mogelijkerwijs aanwezig' was, 'doch geenszins in zodanige mate dat zij daardoor met de Askenasische Joden over één kam zouden mogen geschoren worden.'²

Zou de bezetter bereid zijn, die conclusies te aanvaarden? Het was vooral de invoering van de Jodenster die, naar het oordeel van de Beneditty, die vraag een bijzonder klemmend karakter gaf. Hij zette derhalve een hele actie op touw en in de loop van mei vond hij twee-en-vijftig Portugese Joden alsmede de oprichter van het NVV, Henri Polak (diens moeder was van Portugese afkomst) bereid, samen met hem via vier Nederlandse advocaten, onder wie van Krimpen, een adres te richten tot Seyss-Inquart. Dat adres³ hield o.m. het verzoek in dat zij geen Jodenster zouden behoeven te dragen, dat zij buiten de gedwongen verhuizingen zouden vallen en dat zij vrij zouden mogen reizen. In het adres werd naar de boven weergegeven anthropologische 'expertises' verwezen en er werd in opgemerkt dat 'die Gruppe der Portugiesen' niet vijandig tegenover Duitsland stond, dat de NSB 'bei mehreren Mitgliedern dieser Gruppe Verständnis gefunden' had, kortom, dat de Portugese Joden fundamenteel verschilden van de Hoogduitse. 'Dieser Unterschied mit den Rassen-Juden hat sich', zo heette het verder,

'im gesellschaftlichen Leben gezeigt, wo sie in den Augen der Niederländer ganz anders als die Juden geschätzt werden, wie übrigens auch die Rolle der sogenannten portugiesischen Israeliten in der niederländischen Gemeinschaft sich stets scharf von der Juden unterschieden hat.'

Het adres kwam bij Calmeyer terecht. Van de drie Portugese Joden die ten tijde van de voorbereiding nog lid waren van de Joodse Raad, was de Beneditty de enige geweest die het stuk met zijn hatelijke kwalificaties der overige Joden had laten indienen.

★

Ruim twee weken na de invoering van de Jodenster kwam Himmler in ons land voor de beëdiging van Feldmeijers SS. Rost van Tonningen bood hem

¹ C. U. Ariëns Kappers: Verklaring (z.d.) in a.v. ² J. F. van Bemmelen: 'Nota' (19 maart 1942) in a.v. ³ Exemplaar d.d. 15 juni 1942 in a.v., 152 d.

op 18 mei een lunch aan in het Amstelhotel. Woudenberg, sinds 1 mei leider van het Nederlands Arbeidsfront, bevond zich onder de ca. dertig gasten. 'Burgemeester Voûte, naast Rost gezeten, bracht', aldus Woudenberg, 'het gesprek op de joden en de jodenmaatregelen, daarbij opmerkend dat er toch ook goede joden waren. Himmler . . . gaf volmondig toe dat er inderdaad onder de joden wel goede en zelfs edele mensen te vinden waren. Hijzelf bijvoorbeeld kende er wel enkele of had ze gekend . . . (maar) Himmler beweerde dat het niet ging om de enkele mens, zoals in elke oorlog, ook niet tegen de joodse mens, maar tegen het *Judentum* . . . Hij (had) bewondering voor het geloof, althans de kracht van het geloof der inquisiteurs, der Jezuiten, die naar zijn mening niet de sadisten waren die de protestantse geschiedschrijvers daarvan hadden gemaakt, maar handelden uit de kracht van een bezielend geloof. Zelf stelde hij het als tragisch voor dat de ketter nog tot zelfbehoud 'herroepen' kon, terwijl de jood zijn joodzijn door doop, huwelijk noch herroeping kon ontkomen. Ten opzichte van de vijanden van het ogenblik: de Engelsen, de Amerikanen '*und sogar die Russen*' zou . . . '*Vergleich*' mogelijk zijn, ten opzichte van de Joden was dit in wezen nooit mogelijk.'¹

Men ziet: toespelingen op de *Endlösung* ontbraken niet, maar dit begrip werd niet genoemd, en van het besluit tot deportatie werd niet gerept –. Himmler wist wanneer hij het bij vage aanduidingen moest laten.

Hoogst aannemelijk lijkt het ons dat daarentegen in de gesprekken die hij met Seyss-Inquart, Rauter en Harster tijdens dit bezoek aan ons land voerde, menig woord gewisseld werd zowel over de deportaties als over de laatste maatregelen die men nog nemen moest voor men de voorzitters van de Joodse Raad zou meedelen wat te geschieden stond. Himmler was een zeer precies man. De *Endlösung* was hem (het pas gegeven citaat bewijst het opnieuw) een geloofszaak. Er was, zo zag hij het, hem en zijn SS een heilige missie toevertrouwd. Hij zal er zich zeker van vergewist hebben dat deze ook bij het *Reichskommissariat*, bij *IV B 4* en bij de *Zentralstelle* in goede handen was.

Laatste voorbereidingen

Wat wilde de bezetter nog verrichten in de weken die zouden verlopen voor de deportaties begonnen?

In de eerste plaats wenste hij de Joden hun meest waardevolle materiële

¹ H. J. Woudenberg: 'Memoires', dl. II, p. 59.

bezittingen te ontnemen. In de tweede plaats wenste hij hun bewegingsvrijheid drastisch te beperken. In de derde plaats wenste hij dat bij de deportaties medewerking verleend werd door de Joodse Raad: niet alleen zou de Joodse Raad er toe moeten aansporen dat men zich in het onvermijdelijke schikte, maar ook moest het de Joodse Raad zijn die bij het vertrek der betrokkenen administratief en anderszins feitelijk behulpzaam was. De bezetter, die bezwaarlijk honderdveertigduizend Joden tegelijk deporteren kon, zou daarbij een belangrijk lokmiddel gebruiken: de toezegging dat voorzitters, leden en medewerkers van de Joodse Raad met inbegrip van hun gezinnen niet gedeporteerd zouden worden. Ook zou hij bedrog gebruiken: hij zou laten verklaren dat bij de uitzending bepaalde leeftijdsgrenzen in acht genomen zouden worden, dat de deportaties 'naar Duitsland' (Auschwitz lag sinds de Poolse veldtocht in Duitsland) het karakter zouden hebben van een 'arbeidsinzet', dat daarbij het familieverband gerespecteerd zou worden en dat regelmatig briefverkeer met diegenen die voor die 'arbeidsinzet' zouden vertrekken, mogelijk zou zijn. Indien de Joodse Raad de werkelijke bestemming der gedeporteerden niet zou gissen, het te plegen bedrog niet zou doorzien en zich mede op grond van de belofte: *gij moogt blijven*, tot medewerking zou verplichten, zou zulks het grote voordeel bieden dat een betrekkelijk kleine organiserende staf van niet veel meer dan twintig Duitsers (*IV B 4* en de *Zentralstelle*) door middel van de hulp die het apparaat van de Joodse Raad alsmede andere instanties (de politie, diverse overheidsdiensten, de Nederlandse Spoorwegen) zouden verlenen, er in zou slagen, een grote bevolkingsgroep met een minimum aan frictie en eigen inspanning uit Nederland te doen verdwijnen.

Die gehele opzet hing, dunkt ons, van het standpunt af dat de Joodse Raad zou innemen: indien hij principieel medewerking zou weigeren en bij zijn weigering zou volharden, dan zou de bezetter de deportaties van meet af aan een veel gewelddadiger karakter moeten geven. De bezetter hechtte er aan, ze zo ordelijk mogelijk te laten verlopen. Hij koesterde het vertrouwen dat hem dat zou gelukken. Eventueel zou gedreigd kunnen worden dat weerspanningen naar Mauthausen gezonden zouden worden; dat begrip was zozeer met angst geladen, dat de bezetter aannam dat de Joodse Raad en de Joden in het algemeen datgene wat het kleinste kwaad leek: vertrek naar de 'arbeidsinzet' in 'Duitsland', zouden prefereren boven opzending naar dat beruchte vernietigingskamp.

★

DE 'TWEDE' LI-RO-VERORDENING

Nog geen drie weken na de invoering van de Jodenster, op 21 mei '42, verscheen een verordening¹ die bepaalde dat alle *Volljuden* (dat sloot dus de gemengd-gehuwden in) die eigenaar waren van paarden en voer- en vaartuigen, deze vóór 30 juni schriftelijk moesten aanmelden bij de *Zentralstelle*; dat *Volljuden* bij Lippmann-Rosenthal, alweer vóór 30 juni, 'collecties van alle soorten, kunstvoorwerpen, voorwerpen van goud, platina of zilver' alsmede alle edelstenen en parels moesten inleveren, voorzover deze hun persoonlijk eigendom waren (niet dus: eigendom van Joodse ondernemingen)²; dat de Joden nu al hun contanten, cheques, effecten en deposito's aan Lippmann-Rosenthal moesten doen toekomen voorzover die tezamen een bedrag van f 250 overschreden (de verordening van augustus '41 had de grens bij f 10 000 gelegd³) en, tenslotte, dat alle vorderingen die Joden op derden bezaten, vóór 30 juni bij Lippmann-Rosenthal moesten worden aangemeld.

Deze verordening hield in dat geen Jood na 30 juni de beschikking zou hebben over een bedrag, groter dan f 250. Datzelfde bedrag zou hij nadien voor zich en zijn gezin per maand bij Lippmann-Rosenthal mogen opnemen, zolang hij daar althans voldoende op rekening had staan.

Voor het bij de *Zentralstelle* aangeven van paarden, voer- en vaartuigen en voor het aan Lippmann-Rosenthal doen toekomen van hun waardevolle eigendommen en van hun kapitalen beneden de f 10 000 (de hogere wàren al bij Lippmann-Rosenthal geconcentreerd) moesten de Joden zelf zorgen, in het laatste geval overigens met medewerking van de betrokken banken, maar bij de vorderingen was uitdrukkelijk aangegeven dat niet alleen 'de schuldeiser' (de Jood) maar ook 'de schuldenaar' (in veel gevallen een niet-Jood of een niet-Joodse instelling) tot aangifte verplicht was. Indien een Jood bijvoorbeeld bij een verzekeringsmaatschappij een verzekering gesloten had die inhield dat hij op zekere leeftijd een bepaald kapitaal uitgekeerd zou krijgen, dan had de polis door de premiebetalingen een zekere waarde. Dat bedrag wilde Lippmann-Rosenthal in handen krijgen. De Verzekeringkamer deed eind juni een in overleg met Lippmann-Rosenthal opgestelde circulaire uitgaan die de verzekeringsmaatschappijen verplichtte, vóór 1 april '43 alle kapitaalverzekeringen boven de f 1 000 bij Lippmann-Rosenthal aan te geven, die van f 10 000 en hoger het eerst.

¹ VO/42 (*Verordeningenblad*, 1942, p. 289-300). ² Eigen trouwringen, zilveren horloges, gebruikt tafelzilver (één bestek per persoon) en 'gebitvullingen in persoonlijk gebruik' mocht men behouden. ³ Die grens was in maart al opgeheven door de circulaire aan de banken die wij in hoofdstuk 6 vermeldden. De banken waren kennelijk opnieuw traag geweest met de overschrijvingen; nu waren het de Joden die tot die overschrijvingen c.q. overdrachten verplicht werden.

Per 1 april '43 was bij de rooibank een totaal aan vorderingen aangemeld van f 28 mln.

★

De verordening van 21 mei wekte de grootste ontsteltenis in alle Joodse gezinnen, als symptoom van voortgezette vervolging ook in de armste waar men niets in te leveren of aan te geven had. Een nieuwe maatregel volgde. Acht dagen later, op 29 mei, werd aan de Joodse Raad de bevoegdheid ontnomen, zelf, zij het binnen nauwkeurig vastgestelde grenzen, z.g. reisvergunningen af te geven. Die bevoegdheid werd door de *Zentralstelle* overgenomen. De *Zentralstelle* gaf nauwelijks meer vergunningen af. Joden die tot op dat moment als reiziger zichzelf en eventueel hun gezin hadden kunnen onderhouden, werden op slag brodeloos en het directe persoonlijke contact tussen de Joden die in verschillende gemeenten woonden, werd praktisch opgeheven.

★

Er verstreek nog geen week of Aus der Fünten deed aan Cohen en Asscher een hoogst belangrijke mededeling. Begin juni zei hij hun namelijk dat, aangezien de Duitse Joden met het inleveren van de registratieformulieren voor hun eventuele emigratie klaar waren, nu begonnen moest worden met de overeenkomstige registratie van alles wat de Nederlandse Joden bezaten. Cohen en Asscher antwoordden dat zij zijn mededeling aan de Joodse Raad zouden voorleggen. De notulen van 4 juni vermelden:

'De heer Aus der Fünten heeft meegedeeld, dat nu ten opzichte van de Nederlandse Joden moest worden begonnen met de '*Erfassung*', d.i. de registratie van al wat zij bezitten . . . Vast kwam te staan, dat er bij de formulieren geen sprake meer zal zijn van emigratie of overplaatsing (zoals, aldus de heer Aus der Fünten, dat voor de Duitse Joden ook feitelijk niet hierop, maar op de *Erfassung* was neergekomen).

De vergadering stelt uitdrukkelijk vast, dat aan aangiften, verbonden met het begrip van evacuatie of overplaatsing, door de Joodse Raad generlei medewerking zou worden verleend.¹

Het komt ons voor dat deze, helaas zeer korte, maar door Cohen als steeds zorgvuldig geformuleerde passage getuigenis aflegt van grote bezorgdheid. Om te beginnen verdient het de aandacht dat Cohen en Asscher aan Aus

¹JR: Notulen, 4 juni 1942, p. 1-2.

der Fünten geen toezegging gedaan hadden maar hem, hetgeen zij zelden deden, gezegd hadden dat zij het advies van de leden van de Joodse Raad wilden inwinnen. Bij het gesprek met Aus der Fünten was duidelijk verschil gemaakt tussen 'emigratie' enerzijds en 'evacuatie of overplaatsing' ('*Evakuierung*' of '*Aussiedlung*') anderzijds. Kennelijk had Aus der Fünten gezegd dat er ten aanzien van de Duitse Joden, wier deportatie door de Joodse Raad al sinds maanden voor mogelijk zo al niet voor waarschijnlijk gehouden was, geen sprake zou zijn van 'emigratie of overplaatsing'. Sprak hij de waarheid of loog hij? Men was bevreesd voor dat laatste. Door de gehele z.g. emigratie waar men zich meer dan acht maanden moeite voor gegeven had, was opeens een streep gehaald! En nu had Aus der Fünten wel gezegd dat het invullen van de registratieformulieren door de Duitse Joden niets te maken had met hun 'emigratie of overplaatsing', maar was het niet al enkele maanden duidelijk dat die 'overplaatsing', in eerste instantie naar Westerbork, wel degelijk zou plaatsvinden? En als die 'overplaatsing' der Duitse Joden ingeleid was door de schriftelijke aangifte van al hetgeen zij bezaten, moest dan de overeenkomstige aangifte door de Nederlandse Joden niet betekenen dat ook zij 'overgeplaatst' zouden worden? 'De vergadering stelt uitdrukkelijk vast' ('uitdrukkelijk': kennelijk was ieder het er mee eens) 'dat aan aangiften, verbonden met het begrip van evacuatie of overplaatsing, door de Joodse Raad generlei medewerking zou worden verleend.' Men leze dit niet verkeerd. De formulering hield in, dat wèl medewerking verleend zou worden zolang niet vaststond dat de Duitsers 'evacuatie of overplaatsing' in de zin hadden.

Het gehele apparaat van de Joodse Raad, met inbegrip van de *Expositur*, zou dus weer ingeschakeld moeten worden, nu om de bezittingen van de bijna honderd-twintigduizend Nederlandse Joden te registreren. Een gigantische taak! Cohen had de leiding aan Gertrud van Tijn toegedacht. Hij riep op 10 juni de Centrale Commissie van de Joodse Raad bijeen, samen met de vertegenwoordigers van de Joodse Raad uit enkele van de grootste plaatsen buiten Amsterdam. Hij deed daar mededeling van 'de voorgenomen registratie' en van 'het besluit van de Joodse Raad om principieel hieraan mede te werken.' 'Hierover ontstaat een lange discussie.'¹ Wat werd opgemerkt? Wij weten het niet. Maar één was er die er nu genoeg van had: Gertrud van Tijn. Enkele dagen later deed zij weten dat zij op principiële gronden niet langer bereid was, in het kader van de Joodse Raad verantwoordelijk werk te doen. De Centrale Commissie van de raad uitte in haar volgende vergadering, 17 juni, 'warme waardering voor het standpunt' dat zij ingenomen had (woorden die Cohen in de daarop volgende ver-

¹ JR-CC: Notulen, 10 juni 1942, p. 1.

gadering uit de notulen liet schrappen), maar ongeacht die 'waardering', werd in die vergadering van 17 juni vastgesteld dat de registratie-arbeid ter hand genomen zou worden, dat zij zou geschieden onder de algemene leiding van vier leden van de Joodse Raad: notaris A. van den Bergh, A. de Hoop, A. Krouwer en A. Soep, en dat de Hoop de dagelijkse leiding zou krijgen. Gertrud van Tijn kreeg een zenuwinzinking.

Zij was sinds '33 een van de naaste medewerksters van Cohen geweest. Over het feit dat zij zich teruggetrokken had en dat dat met spanningen gepaard was gegaan die haar voorlopig uitgeschakeld hadden, moet, dunkt ons, in de bureaus van de Joodse Raad maar ook in een wijde kring daaromheen veel gesproken zijn. Wat vernam men dan? Alleen maar het feit dat zij zich na een hevig conflict teruggetrokken had, of ook de reden: dat zij die registratie van al hetgeen de Nederlandse Joden bezaten, niet vertrouwde?

★

Zes dagen na de vergadering waarin de Joodse Raad 'principiëel' besloten had, aan de registratie mede te werken, op 16 juni, ondertekende Seyss-Inquart een geheim decreet waarin hij nauwkeurig aangaf, aan welke Duitse instanties het meubilair, het huisraad en de kunstvoorwerpen die eigendom waren van de te deporteren Joden, ter beschikking gesteld zouden worden. Vier dagen nadien, op 20 juni, lichtte Eichmann het *Auswärtige Amt* telefonisch in dat de deportaties van de Joden uit Nederland, België en Frankrijk medio juli, wellicht medio augustus zouden beginnen: speciale treinen zouden dan uit die drie landen tezamen elke dag duizend Joden naar Auschwitz transporteren.

★

Twee dagen later, op 22 juni, verscheen een beschikking van Rauter in de dagbladpers waarin, behalve in Amsterdam, de Joden in het gehele land gelast werd, binnen twee dagen hun fietsen 'met alle toebehoren, met inbegrip van reservebuiten- en binnenbanden, in berijdbare en behoorlijke toestand' in te leveren aan de gemeentehuizen. Die fietsen werden daar door gemeentepersoneel in ontvangst genomen en aan de *Wehrmacht* overgedragen.

Deze beschikking werd herhaald in weer een nieuwe beschikking van Rauter die acht dagen later, op 30 juni, in de dagbladpers verscheen, samen

met een 'instructie' van *Generalkommissar* Fischböck. Fischböck bepaalde dat het Joden verboden was, een gehele reeks van beroepen uit te oefenen waarbij zij niet-Joodse cliënten hadden; het belangrijkste was dat hun, behalve ten aanzien van de handel in oude metalen, lompen en afval, verboden werd, werkzaam te zijn als straatventer. Rauter bepaalde dat Joden in niet als 'Joodse zaak' aangeduide winkels slechts van drie tot vijf uur 's middags inkopen mochten doen¹, dat zij niet langer gebruik mochten maken van publieke telefooninstallaties, dat zij spoorwegemplacements niet langer mochten betreden of, zonder vergunning van de *Zentralstelle*, gebruik maken van 'elke soort van openbare en particuliere vervoermiddelen' (fietsen binnen Amsterdam uitgezonderd), dat zij, tenzij zij gemengd-gehuwd waren, zich niet mochten ophouden in huizen van niet-Joden 'of in andere particuliere inrichtingen van niet-Joden welke voor herstel en ontspanning dienen'², en dat zij van acht uur 's avonds tot zes uur 's morgens in hun eigen woningen moesten verblijven.

¹ In maart '42 hadden de Duitsers gewild dat de Joden in Nederland, zoals al in Duitsland het geval was, aparte rantsoenbonnen zouden krijgen en dat hun rantsoenen lager gesteld zouden worden dan die van de overige burgers. Hirschfeld en Louwes hadden geweigerd, die regelingen in te voeren. Nadien waren de Duitsers er toe overgegaan, de rantsoenen der Joden feitelijk te verlagen. Eind april hadden zij een groot aantal van de Joodse slagerijen in Amsterdam gesloten en begin juni was bepaald dat Joden alleen in als 'Joodse zaak' aangeduide groentewinkels groenten mochten kopen. De bevoorrading van die 'Joodse' winkels werd op tal van wijzen bemoeilijkt.

² Erg duidelijk was die formulering niet. Op de Haagse persconferentie van 2 juli werd er dan ook lang over gediscussieerd hoe men haar interpreteren moest. Men wist daar dat, van 12 juni af, aan Joden alle sportbeoefening in de openlucht alsook het vissen verboden was. Wij citeren het slot van het verslag:

'L. Picard (*Het Vaderland*): 'Als een Jood naar me toekomt en zegt 'Mijn neus is aan het bloeden, wilt u mij een beetje water geven?', dan moeten wij hem de deur uitschoppen.'

Dreves: 'Es ist Juden verboten, die Wohnräume von Ariern zu betreten, aber es ist Ariern nicht verboten, Juden zuzulassen.'

Mr. de Wit (*De Telegraaf*): 'Meneer Dreves, als u zegt dat wij haarklovers zijn, dan is dit toch zeker ook haarkloverij.'

Dreves: 'Es steht doch so fest . . .'

Mr. de Wit: 'Hieruit volgt in ieder geval dat het niet duidelijk is.'

Dreves: 'Noch weitere Fragen?'

J. C. A. Coucke (*Haagse Courant*): 'Nog één vraag: mag een Ariër wèl bij een Jood op visite gaan?'

Dreves: 'Ich weiss nicht ob dieser Wunsch bei einem Arier besteht.'

Coucke: 'Het staat niet in de verordening.'

Dreves: 'Was nicht verboten ist, ist erlaubt. Bisher ist es noch nicht verboten. Ich wünsche Ihnen viel Vergnügen.' (Hilariteit)' (DVK, 50)

Het was, aan Duitse kant, het sluitstuk van de voorbereidingen der deportaties.

★

Eigenlijk hadden Cohen en Asscher op woensdagmiddag 24 juni al een niet mis te verstane waarschuwing ontvangen van Böhmcckers medewerker Rodegro. Zij waren die dag bij hem komen protesteren tegen het feit dat in Groningen grote aantallen Joden ter keuring voor de werkkampen opgeroepen waren zonder dat men vrijstellingen verleend had. In datzelfde gesprek weigerden zij, Jacques de Leon, huns inziens een gevaarlijk sujet, bij de actie voor de werkkampen in te schakelen. Nu had zich naar aanleiding van het gebeurde in Groningen een gesprek ontwikkeld waaromtrent Cohen vastlegde:

'Onze vraag, of van personen uit hetzelfde gezin niet één kon worden vrijgesteld, werd ontkennend beantwoord. Wij zetten uiteen dat, indien dit alles voortgang zou vinden, de Joden op wie het werk van de Joodse Raad financieel steunde, werden weggehaald, zodat dit werk onmogelijk zou worden; dat wij door de *Beaufragte* en de *Sicherheitspolizei* waren ingesteld met een dubbel doel: de ondersteuning van behoeftige niet-Nederlandse Joden en het volvoeren van opdrachten; dat dit onmogelijk zou worden, indien men op dergelijke wijze verder ging. Geantwoord werd, dat (naar wij zelf wel hadden gemerkt) de koers tegen de Joden bij voortduring scherper werd en dat het duidelijk was, waarheen dit alles zou voeren; dat dan het werk van de Joodse Raad automatisch geëindigd zou zijn en dat met onze bezwaren derhalve geen rekening kon worden gehouden.'¹

'Dat dan het werk van de Joodse Raad automatisch geëindigd zou zijn' – anders gezegd: de Duitse opzet was, *alle* Joden te deporteren. Aus der Fünten had dus gelogen. Herinnerden de voorzitters van de Joodse Raad zich zijn verklaring: geen 'emigratie of verplaatsing' van de Duitse Joden, dus ook niet van de Nederlandse?

Op vrijdag 26 juni, 's avonds om tien uur, werden Cohen en Asscher bij Aus der Fünten geroepen. Cohen dacht, misschien in verband met het late uur (de sabbath was al ingegaan), dat Aus der Fünten vermoedelijk over de registratie van de eigendommen der Nederlandse Joden wilde spreken; hij

¹ Cohen: 'Onderhoud met de heer Rodegro . . . op 24 juni 1942' (JR, voorzitters: map 'Besprekingen met Duitse autoriteiten').

ging dus zonder Asscher, maar nam het hoofd van de *Expositur*, Sluzker, mee alsmede de Hoop die bij die registratie de dagelijkse leiding zou hebben. Aus der Fünten ontving hen, samen met de 'tweede man' van de *Zentralstelle*, *SS-Hauptsturmführer* Karl Wörlein. 'Ons werd meegeedeeld', aldus Cohens verslag,

'dat er een *polizeiliche Arbeitseinsatz* zou plaats vinden van Joden uit Nederland in Duitsland, in werkkampen, mannen, vrouwen en families. Daaraan vooraf moet gaan een *Erfassung* van de Nederlandse Joden, op vereenvoudigde formulieren, waarvan ons een exemplaar werd getoond. Ons werd opgedragen, de volgende morgen te melden, hoeveel personen per dag door ons bureau zouden kunnen worden behandeld.

Onzerzijds werd opgemerkt, dat naar onze mening door Duitsland zelf in de vorige oorlog een dergelijke tewerkstelling van burgers uit bezette gebieden erkend was als in strijd met het Volkenrecht. Hierop werd geantwoord, dat Duitsland *selbst das Völkerrecht¹ in den besetzten Gebieten bestimmt*.

Tevens werd medegeedeeld, dat het vluchtelingenkamp te Westerbork als *Durchgangslager* bestemd is.

Op onze vraag, wat na deze *Arbeitseinsatz* de taak van de Joodse Raad zal zijn, daar immers zoveel Joden zouden worden weggevoerd alsook de basis onze financiën zou ontbreken, werd geantwoord, dat zeer vele Joden in Nederland zouden overblijven en dat, indien wij niet meer in staat zouden zijn, de kosten van registratie en andere opdrachten te betalen, dit door de Duitse autoriteiten zou geschieden.²

Men ziet: wat dat laatste punt betrof, zei Aus der Fünten op die vrijdagavond het tegendeel van wat Rodegro woensdagmiddag gezegd had. Rodegro had duidelijk te verstaan gegeven dat alle Joden uit Nederland zouden verdwijnen, Aus der Fünten zei, 'dat zeer vele Joden in Nederland zouden overblijven.' En zaterdagochtend reeds wenste Aus der Fünten te weten, van hoeveel Joden de bureaus van de Joodse Raad dagelijks de 'vereenvoudigde formulieren' zouden kunnen klaarmaken! Na die registratie hunner bezittingen zouden de betrokkenen kennelijk via Westerbork naar 'werkkampen' 'in Duitsland' gezonden worden.

Cohen kon Aus der Fünten zaterdagochtend nog niets berichten. Hier werd van de Joodse Raad een medewerking gevergd die de raad drie weken

¹ In Cohens verslag staat: '*den Arbeitseinsatz*'. Dat was een correctie die hij in het verslag moest aanbrengen waarvan, zoals gebruikelijk, een exemplaar naar de *Zentralstelle* ging. ² Cohen: 'Onderhoud met de heer *Hauptsturmführer* Aus der Fünten en de heer *Hauptsturmführer* Wörlein . . . op 26 juni 1942' (JR, voorzitters: map 'Besprekingen met Duitse autoriteiten').

eerder, op 4 juni, 'uitdrukkelijk' geweigerd had. Cohen wist wel dat de formele verantwoordelijkheid bij Asscher en hem lag, maar hij besefte ook dat de beslissing waarvoor zij stonden, stellig de belangrijkste uit hun leven, overleg met de leden van de Joodse Raad noodzakelijk maakte. De raad werd voor zaterdagmiddag bijeengeroepen.

Niet waarschijnlijk achten wij het dat Cohen lang gearzeld heeft, wat zijn houding moest zijn. Hij ging er van uit dat hij van de Nederlandse autoriteiten bij eventueel verzet geen enkele steun te verwachten had. Trouwens, elk verzet zou op de Joden gewroken worden. In de werkkampen in Duitsland zou men een kans hebben, in leven te blijven, in Mauthausen niet. Bovendien: had de bezetter inderdaad besloten, een deel, misschien een groot deel van de Joden uit Nederland te deporteren, dan kon niemand dat vrijdelen: alle namen, alle adressen stonden bij de *Zentralstelle* genoteerd. Zou de Joodse Raad zijn werk neerleggen, dan dreigden er twee gevaren: er zou complete chaos ontstaan óf de Duitsers zouden een de Leon naar voren schuiven. Cohen nam aan dat de deportaties in beide gevallen niet alleen zouden doorgaan, maar ook met gewelddadig optreden tegen de naar Westerbork over te brengen Joden gepaard zouden gaan. Omgekeerd: was de Joodse Raad tot medewerking bereid, dan zouden zijn diensten de vertrekkenden op tal van wijzen kunnen bijstaan. Ook zou de Joodse Raad er naar kunnen streven dat personen die voor de Joodse gemeenschap van belang waren, in Nederland zouden mogen blijven. Men zou wellicht een vertragingstactiek kunnen toepassen opdat zich, wanneer de Geallieerden in West-Europa zouden landen, nog zoveel mogelijk Joden in Nederland zouden bevinden. Hoe stond de oorlog er voor? De *Wehrmacht* had zojuist aan het oostelijk front een groot offensief ingezet. Tobroek was zes dagen tevoren door de Engelsen prijsgegeven, maar daar stond tegenover dat de Duitse steden zwaar geteisterd werden (duizend bommenwerpers tegen één stad, Keulen!) en vooral, dat vooral, dat de *BBC* ruim twee weken eerder, 11 juni, bericht had dat er tussen Washington, Londen en Moskou 'volledige overeenstemming' bestond 'met betrekking tot de dringende taak om in 1942 een Tweede Front in Europa te doen ontstaan.' Een Tweede Front! En in '42!

Wij nemen aan dat Cohen vrijdagavond 26 of zaterdagochtend 27 juni met deze en dergelijke argumenten op zijn medevoorzitter Asscher (die, als steeds, de vergadering van de raad zou presideren) ging inwerken. Eventuele oppositie van deze zou, dat besefte Cohen, de neiging tot verdeeldheid aanwakkeren. Hij slaagde. Toen de raad bijeenkwam, waren de twee voorzitters het eens. Maar er kwam oppositie. 'Sommige leden' (wij weten niet, wie)

‘stonden op het standpunt dat de voorzitters behoorden af te treden en dat de Joodse Raad voor Amsterdam zijn taak als beëindigd diende te beschouwen; in verband met de vrijstelling van voor de Joodse gemeenschap gewichtige personen gingen zij van het gezichtspunt uit, dat de Joodse Raad voor Amsterdam de belangen van alle Joden moest behartigen en derhalve een verschil tussen belangrijke en onbelangrijke personen niet mocht aanvaarden.’¹

‘Andere leden’, kennelijk een meerderheid, sloten zich bij de argumentatie van de voorzitters aan. Eén ding werd afgesproken: zo de Joodse Raad al op velerlei wijze medewerking zou verlenen bij de deportaties, niet van de raad zouden de oproepen tot deportatie uitgaan, maar van de Duitsers. Gestemd werd er niet en geen van de aanvankelijke opposanten legde zijn lidmaatschap neer.

★

‘We moeten naar werkkampen in Duitsland!’ – dat was het ontstellende gerucht dat zich op zaterdag 27 en zondag 28 juni onder de Joden in Amsterdam verspreidde. Er waren al eerder van die geruchten geweest, maar nu kwamen zij uit de bureaus waar men altijd als eersten wist, waartoe de Duitsers besloten hadden: de bureaus van de Joodse Raad. ‘Werkkampen in Duitsland’? Velen waren er van overtuigd dat niet Duitsland, maar Polen het oord van bestemming zou zijn. Grote onrust ontstond. Wie leden van de Joodse Raad, functionarissen van die raad of desnoods alleen maar de loopjongens kende, klampte ze aan. Was het wáár? Zouden er beperkingen gelden? Leeftijdsgrenzen? En de kinderen dan? Niemand kon antwoord geven. Wel werd de nervositeit machtig aangewakkerd toen men op maandagavond 29 juni in de krant las dat *Generalkommissar* Schmidt in een publieke toespraak waarin hij weer eens tegen de Joden uitgevaren was, gezegd had: ‘Zij zullen even arm daarheen terugkeren vanwaar ze gekomen zijn.’ Dus tòch Polen?

Ook Cohen ging twijfelen.

Dinsdagochtend 30 juni zocht hij samen met Asscher Aus der Fünten op. Hem deelden de voorzitters van de Joodse Raad mee dat zij per dag voor de registratie-formulieren van driehonderdvijftig à driehonderdvijf-en-zeventig

¹ Aldus mr. K. P. L. Berkley in zijn samenvatting der discussies. Hij vermeldt ook de argumenten die wij in het voorafgaande in eerste instantie als argumenten van Cohen weergaven. (K. P. L. Berkley: *Overzicht van het ontstaan, de werkzaamheden en het streven van de Joodse Raad van Amsterdam* (geschreven in febr. 1945), p. 68–69). De notulen van de vergadering van 27 juni zijn niet bewaardgebleven.

personen konden zorgen.¹ Er was evenwel, zeiden zij, 'paniek' ontstaan 'door de geruchten als zouden alle Joden naar Polen worden gezonden'; Schmidt had aan die veronderstelling voedsel gegeven. 'Wij verzochten daarom', aldus Cohens verslag, 'nog eens officieel te verklaren, dat het uitsluitend gaat om een *Arbeitseinsatz*, gelijk ons vrijdagavond was meege-deeld.' Aus der Fünten verklaarde het. Hij verklaarde nog meer: dat hij met de driehonderdvijftig à driehonderdvijf-en-zeventig slechts een week lang genoeg zou nemen en dat het er nadien zeshonderd per dag moesten worden; dat hij van een *polizeilicher Arbeitseinsatz* gesproken had, omdat 'de *Polizei* beter zou kunnen zorgen voor de *Sicherheit der Judenschaft*'; dat Nederlandse en Duitse Joden 'door elkaar (zouden) gaan'; dat 'vermoedelijk' veertig jaar als leeftijdsgrens zou gelden; dat het familieverband gerespec-teerd zou worden; dat ieder 'zoveel mogelijk' in zijn beroep zou worden tewerkgesteld; dat briefwisseling mogelijk zou zijn; dat de diamantbewer-kers, 'wanneer ze althans niet te lang uit de arbeid zijn', van deportatie vrij-gesteld zouden worden, en, aldus Cohens verslag: 'ook alle medewerkers van de Joodse Raad zullen worden vrijgesteld, daar ze *Arbeitseinsatz* ver-richten in Nederland.'²

Weer riepen de voorzitters de Joodse Raad bijeen, maar nu samen met de voornaamste stafleden. 's Middags om vier uur begon die vergadering. 'Alle medewerkers', en natuurlijk ook alle leden van de raad, zouden, aldus Asscher, vrijgesteld worden! Maar opeens kwam er opschudding: Cohen en hij moesten onmiddellijk naar de *Zentralstelle* komen! Ze snelden weg. Ze troffen er Sluzker aan die ook ontboden was. Aus der Fünten had een mede-deling te doen waar Cohen, Asscher en Sluzker niets van begrepen. Namens Rauter zei hij hun namelijk dat bij geruchte vernomen was dat de Joodse Raad tot staking opriep! Mocht dit waar blijken, dan waren, liet Rauter zeggen, 'de allerfelste maatregelen te verwachten. Onzerzijds', zo noteerde Cohen,

'werd hierop heftig geprotesteerd tegen de veronderstelling dat de voorzitters van de Joodse Raad, door de Duitse autoriteiten aangesteld, zich hun verant-woordelijkheid zo weinig bewust zouden zijn, dat zij van dergelijke daden verdacht konden worden.'³

¹ Aangezien de Joodse Raad wist dat registratie tot deportatie zou leiden, hield dit aanbod in dat de Joodse Raad per week meer dan tweeduizend Joden ter depor-tatie gereed zou maken. ² Cohen: 'Onderhoud met de heer *Hauptsturmführer* Aus der Fünten . . . op 30 juni 1942, des ochtends om tien uur' (JR, voorzitters: map 'Besprekingen met Duitse autoriteiten'). ³ Cohen: 'Onderhoud met de heer *Hauptsturmführer* Aus der Fünten . . . op 30 juni 1942, des middags om vijf uur' (a.v.).

DINSDAG 30 JUNI 1942

Na terugkomst van de twee opgeluchte voorzitters werd de vergadering van de Joodse Raad hervat. Besloten werd om ter bezwering van de onrust die van uur tot uur toenam, aan ieder die het horen wilde, mee te delen dat de tewerkstelling zou plaats vinden in Duitsland, niet in Polen; dat briefwisseling mogelijk zou zijn; dat vermoedelijk niemand zou behoeven te vertrekken die ouder was dan veertig jaar; dat het gezinsverband geëerbiedigd zou worden; dat Nederlandse en Duitse Joden voor vertrek opgeroepen zouden worden en dat de oproepingen zouden geschieden 'door de *Duitse* autoriteiten en *niet* door de Joodse Raad.'

Van het feit dat medewerkers van de Joodse Raad van deportatie vrijgesteld waren, mocht voorshands niet gerept worden. Werd daar naar geïnformeerd, dan moest men antwoorden: 'De vrijstellingen zijn nog niet bekend.'¹

★

Zo was, wat de Joodse Raad betrof, op dinsdag 30 juni 1942 komen vast te staan dat deze bij de aangekondigde deportaties de medewerking zou verlenen waar Seyss-Inquart en Rauter, Harster en Zöpf, Lages en Aus der Fünten op gehoopt en wellicht op gerekend hadden.

Hoe de voor vertrek aan te wijzen Joden en hoe de overige Nederlanders zouden reageren, was nog een open vraag.

¹ JR: Notulen, 30 juni 1942, p. 1.

Datumlijst

Oktober 1940

- 17 Besluit tot invoering van het persoonsbewijs (p. 451)
20 Joodse ondernemingen moeten zich aanmelden bij de *Wirtschaftsprüfstelle* (p. 586)

November 1940

- 9 Begin reis naar Duitsland van een aantal vakbondsbestuurders (p. 370)

December 1940

- begin Instelling Joodse Coördinatie-Commissie (p. 510)

Februari 1941

- 8 Rost van Tonningen spreekt kader NSB toe (p. 64)
14 Mussert roept op tot dienstneming bij de *Waffen-SS* (p. 67)
28 Verordening betreffende de niet-commerciële verenigingen en stichtingen (p. 419)

Maart 1941

- 11 **Lend-Lease Bill in de Verenigde Staten goedgekeurd** (p. 12)
12 Verordening betreffende de benoeming van *Verwalter* in Joodse bedrijven (p. 587)
21 Twee doden bij gevecht tussen de WA en de Nederlandse Unie in Nieuwenhagen (p. 58)
23 Herderlijk schrijven voorgelezen in alle gereformeerde diensten (p. 706)
26 Rost van Tonningen president van de Nederlandse Bank (p. 68)
27 **Omzwaai in Joegoslavië** (p. 1)
eind Oprichting van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* (p. 1014)

April 1941

- 1 Colportageverbod voor *De Unie* (p. 41)

DATUMLIJST

- begin Engelse V-actie begint in Nederland (p. 19)
- 6 **Duitse invasie van Joegoslavië en Griekenland** (p. 6)
- 9 Van Dams 'eerste' benoemingsbesluit m.b.t. het bijzonder onderwijs (p. 363)
- midden Organisaties van kunstenaars protesteren tegen de plannen voor een Kultuurkamer (p. 273)
- 21 Gesprek van Linthorst Homan en de Quay met mr. Visser over de plaats van de Joden in de Nederlandse Unie (p. 47)
- 30 **Laatste Engelse troepen verlaten Griekenland** (p. 8)

Mei 1941

- 1 Beroepsuitoefening door Joden in de vrije beroepen beperkt (p. 545)
- 2 Journalistenbesluit (p. 287)
- 3 Schoolraad besluit, zich tegen van Dams 'eerste' benoemingsverordening niet te verzetten (p. 366)
- 10 **Rudolf Hess vliegt naar Engeland** (p. 22)
- 14 Sabotage-aanslag in Amsterdam door de groep van Theo Dobbe (p. 798)
- 15 Arisering der orkesten (p. 546)
- 19 *Chefsitzung* bij Seyss-Inquart in verband met de *Endlösung der Judenfrage* (p. 590)
- 23 Groot Philips-feest in Eindhoven (p. 28)
- 27 **De 'Bismarck' tot zinken gebracht** (p. 11)
- 30 **Kreta geheel in Duitse handen** (p. 8)

Juni 1941

- 4 Bewegingsvrijheid der Joden beperkt (p. 547)
- 11 Jodenrazzia in Amsterdam (p. 548)
- 14 Bestuur Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst zwicht voor Duitse druk (p. 427)
- 16 Van Hamel, de eerste geheime agent der Nederlandse regering, gefusilleerd (p. 80)
- 18 Metaalvordering afgekondigd (p. 169)
- 21 De 'groep-van Dam' bijeen in Den Haag (p. 71)
- 22 **Duitse invasie van de Sowjet-Unie** (p. 86)
- 24 Koningin Wilhelmina roept op tot solidariteit met het Russische volk (p. 93)
- 24 en 25 Arrestatie van bijna 400 communisten (p. 100)
- 27 Seyss-Inquart spreekt te Amsterdam: 'Nederlanders, blik naar het oosten!' (p. 104)

DATUMLIJST

- 28 Arnold Meyer roept op tot vorming van een Nederlands Legioen voor de strijd in het oosten (p. 106)
- 30 L. J. Broersen benoemd tot gemachtigde voor de reorganisatie van de Nederlandse politie (p. 467)
- Arrestaties in anti-revolutionaire kringen, Colijn weggevoerd (p. 138)
- Opheffing der politieke partijen (p. 141)

Juli 1941

- 1 Mussert wijst vorming van het door Arnold Meyer bepleite Nederlandse Legioen af (p. 107)
- De NSB'er J. J. Schrieke benoemd tot secretaris-generaal van justitie (p. 119)
- Begin van de uitzendingen van 'De Brandaris' (p. 150)
- begin Begin van de uitzendingen van 'De Flitspuit' (p. 151)
- 3 Driemanschap Nederlandse Unie wijst deelneming aan de strijd in het oosten af (p. 108)
- 5 Gelijkschakeling *Algemeen Handelsblad* (p. 302)
- 7 Hirschfeld en Louwes dringen aan op het sturen van landbouwers naar de bezette delen van de Sowjet-Unie (p. 134)
- 10 'Vrijwilligerslegioen Nederland' opgericht (p. 113)
- midden Intensieve Engelse V-campagne (p. 153)
- 18 Duitse V-campagne ingezet (p. 154)
- 25 Bestuur Nederlandse Rode Kruis besluit tot steun aan ambulance voor Vrijwilligerslegioen (p. 132)
- RKWV en CNV onder de NSB'er Woudenberg geplaatst (p. 376)
- Mislukte gelijkschakeling van *De Volkskrant* (p. 395)
- 26 **President Roosevelt kondigt een olie-embargo tegen Japan af** (p. 638)
- 28 Oprichting van de Nederlandse Volksdienst (p. 424)
- 29 Aftreden van secretaris-generaal jhr. mr. A. M. Snouck Hurgronje (p. 127)

Augustus 1941

- 1 J. N. Breunese treedt af als waarnemend commandant van de Nederlandse Arbeidsdienst (p. 127)
- 3 Mandement tegen de gelijkschakeling van het RKWV voorgelezen (p. 393)
- 7 De organisaties van werkgevers zeggen de samenwerking met de Duitsers op (p. 404)

DATUMLIJST

- 8 'Eerste' Lippmann-Rosenthal-verordening (p. 609)
- 12 **'Atlantisch Handvest' gepubliceerd** (p. 619)
Het leidersbeginsel in het bestuur van provincies en gemeenten ingevoerd (p. 252)
- 24 Protest in protestantse diensten tegen de gelijkschakeling van het CNV (p. 401)
- 31 Demonstraties op Koninginnedag (p. 161)

September 1941

- 1 Joodse kinderen moeten naar aparte scholen (p. 553)
- 12 Arrestatie van de tweede chef-staf van de OD, Versteegh (p. 836)
- 14 Mandement tegen de gelijkschakeling van de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond en van het Katholiek Onderwijzersverbond voorgelezen (p. 397)
Jodenrazzia in Twente (p. 558)
Eerste bespreking van het 'Medisch Contact' in Utrecht (p. 430)
- 15 Bewegingsvrijheid Joden verder beperkt (p. 567)
- 19 NSB ageert tegen de NSNAP-van Rappard (p. 191)
- 25 Seyss-Inquart en Schmidt spreken met Hitler (p. 193 en 1027)

Oktober 1941

- 3 **Hitler spreekt in Berlijn: 'De Sowjet-Unie is verslagen!'** (p. 174)
Rotterdam gebombardeerd door de RAF (p. 627)
- 7 en 8 Jodenrazzia's in de Achterhoek, Arnhem, Apeldoorn en Zwolle (p. 559)
- 8 Bespreking bij Seyss-Inquart over resterende maatregelen met het oog op de *Endlösung der Judenfrage* (p. 1028)
- 20 Presidium Joodse Raad aanvaardt opdracht tot opbouw Jodenkartotheek (p. 1047)
- 22 Nederlandse Landstand opgericht (p. 414)
- 27 De bezetter erkent alleen de Joodse Raad; de Joodse Coördinatie-Commissie moet verdwijnen (p. 578)
- 28 De secretarissen-generaal Schrieke, Frederiks en Hirschfeld roepen tot gehoorzaamheid op (p. 802)

November 1941

- 1 Joden moeten verenigingen waar ook niet-Joden lid van zijn, verlaten (p. 571)
- 13 Arrestatie van de derde chef-staf van de OD, jhr. Schimmelpenninck (p. 841)

DATUMLIJST

- 18 **Brits offensief in Noord-Afrika ingezet** (p. 621)
- 22 Kultuurraad en Kultuurkamer opgericht (p. 276)
- 23 De groep-Hazelhoff Roelfzema zet de geheime agent Peter Tazelaar in Scheveningen aan land (p. 900)
- 29 **Het Japanse kabinet-Tojo besluit tot oorlog** (p. 648)

December 1941

- begin 70% van de Nederlandse artsen protesteert tegen de eventuele oprichting van de Artsenkamer (p. 433)
- 5 **Russen zetten tegenoffensief in** (p. 180)
- 7 **Japanners overvallen Amerikaanse Pacific-vloot in Pearl Harbor. De Verenigde Staten in de oorlog** (p. 650)
- 11 **Duitsland en Italië verklaren de oorlog aan de Verenigde Staten** (p. 656)
- 12 Mussert zweert Hitler trouw (p. 199)
- 13 Nationaal Front en Nederlandse Unie ontbonden (p. 206)
- 14 De NSB tot enig toegelaten politieke partij uitgeroepen (p. 202)
- 20 Oprichting van de Nederlandse Artsenkamer (p. 433)

Januari 1942

- 5 Vertegenwoordigers kerkgenootschappen protesteren bij Schrieke (p. 719)
- 9 'Tweede' benoemingsverordening m.b.t. het bijzonder onderwijs (p. 728)
- 10 Uit Amsterdam vertrekken de eerste Joden naar Joodse werkkampen (p. 1053)
- 17 Joden uit Zaandam moeten naar Amsterdam verhuizen; begin van de concentratie van Joden in Amsterdam (p. 1066)
- 18 Wiardi Beckman en Frans Goedhart op het strand te Scheveningen gearresteerd (p. 908)
- 19 Arrestatie van Titus Brandsma (p. 754)
- tweede helft Eerste bijeenkomst van het Grootburgercomité (p. 857)
- 21 Aanslag van het 'Militair Contact' der CPN op een NSB-studentenhuis in Amsterdam (p. 825)

Februari 1942

- 12 De aanmeldingscrisis in de toneelwereld begint (p. 769)
- 16 **Japanners veroveren Singapore** (p. 664)

DATUMLIJST

- 17 Vertegenwoordigers kerkgenootschappen protesteren bij Seyss-Inquart (p. 720)
Mr. L. E. Visser overlijdt (p. 1069)
- 19 Ca. 2 000 kunstenaars protesteren tegen de oprichting van de Kultuurkamer (p. 771)
- 23 Arbeidsinzet in Duitsland wordt verplicht gesteld (p. 670)
- 27 **Slag in de Javazee** (p. 221)

Maart 1942

- 9 **Capitulatie van het Koninklijk Nederlands Indisch Leger** (p. 221 en 664)
- ca. 15 Begin van het *Englandspiel* (p. 919)
- 27 Feitelijke invoering van de Neurenberger wetten (p. 1071)

April 1942

- 1 Aanmelding van alle kunstenaars bij de Kultuurkamer verplicht (p. 774)
- 13 Executie van Sneevliet (p. 964)
- 19 In katholieke en protestantse diensten wordt tegen het beleid van de bezetter geprotesteerd (p. 723)

Mei 1942

- 1 Oprichting van het Nederlands Arbeidsfront (p. 410)
- 3 Executie van 72 OD'ers (p. 969)
De Jodenster ingevoerd (p. 1085)
- 4 Ca. 460 gijzelaars gearresteerd (p. 974)
- 12 Executie van 24 OD'ers (p. 969)
- 15 Het Nederlandse beroepskader in krijgsgevangenschap weggevoerd (p. 971)
- 17 De Nederlandse SS zweert Hitler trouw (p. 227)
- 21 'Tweede' Lippmann-Rosenthal-verordening (p. 1097)
- 30 **Duizend Britse bommenwerpers teisteren Keulen** (p. 948)

Juni 1942

- 4 en 5 **Amerikaanse overwinning in de zeeslag bij Midway** (p. 945)
- 11 **Amerikaans-Brits-Russisch communiqué over het Tweede Front** (p. 950)
- 20 Het kader van de NSB zweert Mussert trouw (p. 233)

DATUMLIJST

- 21 **Rommel verovert Tobroek** (p. 946)
- 26 De Jodendeportaties worden aan de Joodse Raad aangezegd (p. 1103)
- 28 **Duitsers zetten nieuw offensief in aan het oostelijk front** (p. 947)
- 30 Bepaald wordt dat Joden na acht uur 's avonds in hun eigen woning moeten zijn (p. 1101)

Juli 1942

- 13 Bijna 800 gijzelaars gearresteerd (p. 975)
- 25 **De Amerikaanse en Engelse oorlogsleiders besluiten in Frans Noord-Afrika te landen** (p. 952)

SS-rangen en de rangen van het Nederlandse leger (1940)

Samengesteld door drs. N. K. C. A. in 't Veld

De bij de SS genoemde rangen zijn die van de *Waffen-SS*. Deze wijken slechts in geringe mate van die van de *Allgemeine SS* af. De rangen van manschappen en onderofficieren kunnen slechts bij benadering vergeleken worden. Niet opgenomen zijn de *Allgemeine SS*-rangen *SS-Bewerber* (aspirant-*SS-Mann*), *SS-Anwärter* (*SS-Mann* op proef) en de rangen *SS-Staffelanwärter* en *SS-Staffelmann* van de vooroorlogse *SS-Verfügungstruppe*.

<i>SS-Mannschaften</i>	Manschappen
<i>SS-Schütze</i> , <i>SS-Grenadier</i> , <i>SS-Kanonier</i> enz. (in de <i>Allgem. SS: SS-Mann</i>)	soldaat, huzaar
<i>SS-Oberschütze</i> , enz.	soldaat 1ste klas, huzaar 1ste klas
<i>SS-Sturmmann</i>	
<i>SS-Rottenführer</i>	
<i>SS-Unterführer</i>	onderofficieren en korporaals
<i>SS-Unterscharführer</i>	korporaal
<i>SS-Scharführer</i>	
<i>SS-Oberscharführer</i>	sergeant, wachtmeester
<i>SS-Hauptscharführer</i>	sergeant-majoor
<i>SS-Stabsscharführer</i>	
<i>SS-Sturmscharführer</i>	adjutant-onderofficier
<i>SS-Junker</i>	cadetten
<i>SS-Standartenjunker</i>	
<i>SS-Standartenoberjunker</i>	vaandrig, kornet

SS-RANGEN

<i>SS-Führer</i>	officieren
<i>SS-Untersturmführer</i>	2de luitenant
<i>SS-Obersturmführer</i>	1ste luitenant
<i>SS-Hauptsturmführer</i>	kapitein, ritmeester
<i>SS-Sturmbannführer</i>	majoor
<i>SS-Obersturmbannführer</i>	luitenant-kolonel
<i>SS-Standartenführer</i>	kolonel
<i>SS-Oberführer</i>	
<i>SS-Brigadeführer</i>	generaal-majoor
<i>SS-Gruppenführer</i>	luitenant-generaal
<i>SS-Obergruppenführer</i>	generaal
<i>Reichsführer-SS</i>	

Overzicht van de uitgezonden geheime agenten juni 1941-juni 1942

<i>Naam</i>	<i>Uitgezonden door</i>	<i>Datum van aankomst</i>	<i>Datum van arrestatie</i>
Schrage/Zomer	van 't Sant/MI-6	15 juni 1941	31 aug. 1941 ¹
Alblas	van 't Sant/MI-6	5 juli 1941	16 juli 1942
Homburg/Sporre	SOE	9 sept. 1941	²
Terlaak	van 't Sant/MI-6 (HR) ³	1 okt. 1941	13 febr. 1942
Freule Röell	Derksema	1 okt. 1941	medio okt. 1941
Taconis/Lauwers	SOE	6 nov. 1941	9 maart/6 maart 1942
Tazelaar	van 't Sant/MI-6 (HR)	23 nov. 1941	⁴
van der Reyden	MI-6	9 dec. 1941	13 febr. 1942
De Jonge/Radema	van 't Sant/MI-6 de Bruijne (HR)	22 febr. 1942	22 mei 1942
Dessing	SOE	28 febr. 1942	⁵
Andringa/Molenaar	SOE	9 maart 1942	28 april 1942 ⁶
Sebes/Jordaan	SOE	9 maart 1942	9 mei/3 mei 1942
Ras, Kloos	SOE	9 maart 1942	1 mei 1942 (beiden)
Emmer/Ortt	van 't Sant/MI-6 de Bruijne (HR)	12 maart 1942	30 mei/23 mei 1942

¹ Zomer werd op 31 augustus 1941 gearresteerd, Schrage verdronk op de terugweg naar Engeland, vermoedelijk op 13 november 1941.

² Sporre verdronk tegelijk met Schrage; Homburg keerde in februari 1942 naar Engeland terug.

³ Er is (HR.) geplaatst achter de operaties die met hulp van de groep-Hazelhoff Roelfzema uitgevoerd werden.

⁴ Tazelaar kwam in april 1942 in Londen terug.

⁵ Dessing kwam in september 1943 in Londen terug.

⁶ De datum van arrestatie is die van Andringa; Molenaar verongelukte bij aankomst op 9 maart 1942.

OVERZICHT GEHEIME AGENTEN

<i>Naam</i>	<i>Uitgezonden door</i>	<i>Datum van aankomst</i>	<i>Datum van arrestatie</i>
Maassen	van 't Sant/MI-6 (HR)	16 maart 1942	16 maart 1942
Baatsen	SOE	27 maart 1942	27 maart 1942
Niermeijer	MI-6/de Bruijne	29 maart 1942	6 oktober 1942
de Haas	SOE	9 april 1942	28 april 1942
Steen/Parlevliet	SOE	29 mei 1942	29 mei 1942
van Rietschoten/ Buizer	SOE	22 juni 1942	22 juni 1942
Jambroes/Bukkens	SOE	26 juni 1942	26 juni 1942

Lijst van illustraties

		na pag.
1-2	10 mei 1941 – Hulde aan de gevallen uit de meidagen van 1940	16
3-6	23 mei 1941 – Het feest te Eindhoven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Philipsfabrieken	16
7-8	Het Duitse offensief in de Sowjet-Unie, zomer 1941	88
9-10	De demonstratie op het IJscubterrein te Amsterdam, 27 juni 1941	104
11-12	Het tweede contingent vrijwilligers voor het oostelijk front vertrekt uit Den Haag	104
13	Jan Schouten	152
14	Reclame voor 'De Flitspuit'	152
15-16	Manifestaties van de Engelse V-actie	152
17-23	Manifestaties van de Duitse V-actie met contra-acties van de bevolking	152
24	'Gefatsoeneerd' portret van de koninklijke familie	152
25	Demonstratie op Koninginnedag-1941 (31 augustus)	152
26	Bouw van versterkingen in de Sowjet-Unie	192
27	Oostelijk front, winter 1941-1942	192
28	Oostelijk front, lente 1942	192
29-31	De laatste actie van de NSNAP, eind september 1941	192
32-33	Seyss-Inquarts mededelingen over zijn gesprek met Hitler op 25 september 1941	208
34-35	Mussert zweert Hitler trouw	208
36	Rauter schrijft aan Himmler over de rol van de Nederlandse SS	224
37	Seyss-Inquart schrijft aan Himmler over zijn opzet, de 'Nederlandse' doelstellingen van de NSB te verijdelen	224
38	17 mei 1942 – De Nederlandse SS zweert Hitler trouw	224
39-40	20 juni 1942 – Het kader van de NSB zweert Mussert trouw	224
41	Mr. J. J. Hangelbroek	360
42	Prof. mr. V. H. Rutgers	360
43	Mgr. dr. Johannes de Jong	376

LIJST VAN ILLUSTRATIES

44	Duits rapport met de maatregelen waartoe Seyss-Inquart besloten heeft na het mandement tegen de gelijkschakeling van het RKWV	376
45-48	Het persoonsbewijs	432
49	Mr. L. E. Visser	480
50	Het eerste nummer van <i>Het Joodse Weekblad</i>	480
51	Persoonsbewijs met 'J'	480
52	Bord 'Joden niet gewenst' in de provincie Utrecht	480
53	President Roosevelt	648
54-57	De in Pearl Harbor geteisterde <i>Pacific Fleet</i>	648
58	Landing van de Japanners op Malakka	648
59	Ds. K. H. E. Gravemeyer	712
60	De illegale brochure <i>Betere weerstand</i>	712
61-62	De <i>Meldungen aus den Niederlanden</i> van 24 maart 1941	712
63	Titus Brandsma	752
64-66	Stukken met betrekking tot de arrestatie van Titus Brandsma	752
67	H. M. van Randwijk	808
68	Het eerste gedrukte nummer van <i>Vrij Nederland</i>	808
69	Paul de Groot	824
70	Lou Jansen	824
71	Jan Dieters	824
72	Daan Goulooze	824
73	De <i>Sicherheitspolizei</i> over de weerstandskracht der communisten	824
74-75	Rommels <i>Afrika-Korps</i> in actie	944
76	Val van Tobroek	944
77	Engelse krijgsgevangenen bij Tobroek	944
78	Het gebombardeerde centrum van Lübeck	944
79	Henk Sneevliet	960
80	Het illegale blad <i>Spartacus</i>	960
81	Johan Westerveld	960
82	Pierre Versteegh	960
83	Jhr. Joan Schimmelpenninck	960
84	F. de Tourton Bruins	960
85	Bericht in de pers over het fusilleren van twee-en-zeventig verzetsstrijders, 4 mei 1942	960
86	Registratie van de Joden in Odessa	992
87-91	Massamoorden door de <i>Einsatzgruppen</i>	992
92-93	Rauters brief van 18 april 1941	1024
94-95	Verslag door Rajakowitsch van 21 juni 1941	1024
96	Exemplaar van de 'Vragenlijst voor joodse emigranten'	1052

LIJST VAN ILLUSTRATIES

97-100	Borden 'Verboden voor Joden'	1080
101	Joods café	1080
102	De Joodse Raad	1080

BRON-OPGAVE DER ILLUSTRATIES

Alle foto's zijn afkomstig uit de collecties van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, met uitzondering van 49 (mevr. M. Visser) en 67 (mevr. A. van Randwijk-Henstra). Het copyright van de volgende foto's berust bij de volgende personen of firma's:

- E. Muuse, Eliotplaats 148, Rotterdam: 2
- Associated Press*, Rapenburgerstraat 73, Amsterdam: 8, 53
- ANP-Foto*, Amsterdam: 11, 12
- Trouw*, Amsterdam: 13
- N. Veenman, Leliestraat 14, Grubbenvorst: 16
- J. H. W. Schute, Eisenhowerstraat 146, Sittard: 20
- J. van Leijen, Graan voor Visch 15110, Hoofddorp: 22
- H. F. Grimeijer, Montignylaan 34, Rotterdam: 23,
- J. van Rhijn, Schieweg 41c, Rotterdam: 30
- Lanza Studio, Laan van Meerdervoort 128, Den Haag: 41
- Peter Hunter, Koninginneweg 148, Amsterdam: 49
- A. Chr. A. Schoonemeyer, Columbuslaan 157, Utrecht: 52
- Mr. G. H. Krüger, Koninginneweg 229, Amsterdam: 100
- Joh. de Haas, Curaçaostraat 86, Amsterdam: 102.

Lijst van kaarten

I	De verdeling van Joegoslavië	7
II	Midden-Oosten, lente 1941	9
III	Het plan voor <i>Barbarossa</i>	89
IV	Hitlers offensieve plannen, zomer 1941	91
V	Oostelijk front, begin september 1941	175
VI	Oostelijk front, begin december 1941	179
VII	De frontposities in Noord-Afrika van april 1941 tot eind januari 1942	622
VIII	Japans opmars naar het zuiden, 1931-1941	634
IX	Het door Japan nagestreefde machtsgebied	643
X	De frontposities in Noord-Afrika van eind mei 1942 tot eind juni 1942	947
XI	Ligging van de vernietigingskampen die in het kader van de <i>Endlösung</i> in gebruik genomen werden	991

Lijst van afkortingen, gebruikt in de voetnoten

A.v.	Als voren
BDC	Collectie fotokopieën van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, afkomstig uit het <i>Berlin Document Center</i> (SS-archieven)
BdS	<i>Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD</i>
BG	Bijzonder Gerechtshof
BRvC	Bijzondere Raad van Cassatie
BRK	<i>Beaufragter des Reichskommissars</i>
Butler: <i>Grand Strategy</i> , dl. II	(<i>United Kingdom, Cabinet Office</i>) <i>History of the Second World War, Military Series</i> , J. R. M. Butler: <i>Grand Strategy</i> , dl. II (1957)
CDI	Collectie stukken van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, afkomstig van verschillende Duitse instellingen
CNO	Collectie stukken van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, afkomstig van verschillende Nederlandse instellingen
CNU	Commissie inzake het Driemanschap van de Nederlandse Unie
Cpz	Commissie voor de perszuivering
Csg	College van secretarissen-generaal
Doc	Collectie Documentatie van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie
DVK	Departement van Volksvoorlichting en Kunsten

LIJST VAN AFKORTINGEN, GEBRUIKT IN DE VOETNOTEN

<i>Enq.</i>	Staten-Generaal, Tweede Kamer, Enquête-commissie 'Regeringsbeleid 1940-1945': <i>Ver- slagen, bijlagen en verhoren</i> , dl. I-VIII (1949-1956)
<i>EuK</i>	<i>Hauptabteilung Erziehung und Kirchen</i> van het <i>Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz</i>
<i>EuL</i>	<i>Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft</i> van het <i>Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft</i>
<i>FiWi</i>	<i>Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft</i>
<i>FO/SD</i>	Collectie fotokopieën van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, afkomstig uit het <i>Foreign Office/State Department Document Center</i> , Berlijn (archieven van het <i>Auswärtige Amt</i> en de <i>Reichskanzlei</i>)
<i>GC</i>	Collectie Gevangenis en Concentratie- kampen van het Rijksinstituut voor Oorlogs- documentatie
<i>GeWi</i>	<i>Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft</i> van het <i>Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft</i>
<i>GK</i>	<i>Generalkommissar (tat)</i>
<i>GKzbV</i>	<i>Generalkommissariat zur besonderen Verwendung</i>
Gwyer: [¶] <i>Grand Strategy</i> , dl. III, 1	(<i>United Kingdom, Cabinet Office</i>) <i>History of the Second World War, Military Series</i> , J. M. A. Gwyer: <i>Grand Strategy</i> , dl. III, eerste helft (1964)
<i>HA</i>	<i>Hauptabteilung</i>
Hazelhoff Roelfzema: 'Rapport'	Mr. S. E. Hazelhoff Roelfzema: 'Rapport op het tot stand brengen van het Contact Hol- land', bijlage 1 bij gestencilde bijlage 10, <i>Enq.</i> , punt f
<i>HSSuPF</i>	<i>Höherer SS- und Polizeiführer</i>

LIJST VAN AFKORTINGEN, GEBRUIKT IN DE VOETNOTEN

IMT	<i>International Military Tribunal, Neurenberg: Trial of the major war criminals, dl. I-XLII (1947-1949)</i>
JCC	Joodse Coördinatie-Commissie
JR	Joodse Raad voor Amsterdam
JR-CC	Centrale Commissie van de Joodse Raad voor Amsterdam
NKK	Nederlandse Kultuurkamer
O en V	<i>Onderdrukking en Verzet. Nederland in oorlogstijd, dl. I-IV (1948-1955)</i>
OCCWC	Collectie kopieën van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, afkomstig van het <i>Office of Chief of Counsel for War Crimes, Neurenberg</i>
OCCWC-BB	Collectie kopieën van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, afkomstig van de <i>Berlin Branch</i> van het <i>Office of Chief of Counsel for War Crimes</i>
OKW	Departement van onderwijs, kunsten en wetenschappen
OWC	Departement van opvoeding, wetenschap en cultuurbescherming
P.g.	Procureur-generaal
POD	Politieke Opsporingsdienst
PRA	Politieke Recherche-Afdeling
PRAC	Politieke Recherche-Afdeling, Collaboratie
p.v.	proces-verbaal
RSHA	<i>Reichssicherheitshauptamt</i>
Rü-In	<i>Rüstungs-Inspektion Niederlande</i>
RvO	Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

LIJST VAN AFKORTINGEN, GEBRUIKT IN DE VOETNOTEN

<i>RvT</i>	Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie: <i>Correspondentie van Mr. M. M. Rost van Tonningen</i> , dl. I (1967), uitgegeven door drs. E. Fraenkel-Verkade in samenwerking met A. J. van der Leeuw
Seyffardt: <i>Bericht</i>	H. A. Seyffardt: ' <i>Bericht über Aufstellung, Organisation u.s.w. der 'Niederländischen Freiwilligen Legion'</i> ' (16 maart 1942) (Doc II-883, a-3)
Vergad. p.g.	Notulen van de vergaderingen van de leiding van het departement van justitie met de procureurs-generaal
VO	Verordening
<i>VuJ</i>	<i>Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz</i>
<i>VuP</i>	<i>Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda</i> van het <i>Generalkommissariat z.b.V.</i>
<i>WBN</i>	<i>Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden</i>

Register

Samengesteld door drs. C. J. F. Stuldreher

- Aafjes, B., 779
Aagtekerke, 453
Aalberse, P. J. M., 363, 502
Aalders, W. J., 361, 365-367, 720-721, 728, 732-733, 740, 1075
Aalsmeer, 210
Aalten, 237n, 559n
Aalten, P. van, 733
'Aanwijzingen betr. de houding . . . in geval van een vijandelijke inval', 258-259
Abbenbroek, A. W. M., 838, 842, 887, 910, 954, 970
Aben, F. J. M., 869
Aberson, A. A., 43n, 974
Abessynië, 5
Abwehr, 61-62, 86, 92, 518, 872-880, 883, 889, 894, 906, 936, 940, 1007;
Abteilung III F (Abwehr Fremder Dienste), 873, 875-876;
Abwehrstelle-Brussel, 874;
Abwehrstelle-Hamburg, 874n;
Abwehrstelle-Wilhelmshaven, 874n, 876, 883
Achterhoek, 261, 558-560, 959
Addink, J. W. J., 699, 724
Adler, H. G., 998n, 999n, 1013n
Admiral in den Nederlanden, 959
'*Admiral Scheer*', De, 11
Admiralty, 11, 945
Adriaansen, F. W., 417n
'Adviesbureau voor Onderwijsrecht', 735
Aerde, R. van, 799n
Afghanistan, 90
Afrika, Aequatoriaal, 12
Afwikkelingsbureau van Defensie, 970-971
Albanië, 2
Albarda, J. W., 98, 850
Alberdingk Thijm, K. J. L., 777, 778
Alblas, A. H., 849n, 880, 884, 893-895, 898, 901, 903n, 904-905, 909, 918, 936-937, 938, 939, 970
Alexander I, Koning van Joegoslavië, 3
Alexandrië, 621, 623
Algemeen Handelsblad, 80, 95, 176, 298n, 300-303, 321, 322, 327-328, 463, 779n
Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen, 605
Algemeen Nederlands Onderwijzers Verbond, 361
Algemeen Nederlands Persbureau, 105, 285, 286, 298n, 324, 326, 1079
Algemeen Protestants Dagblad, 295n
Algemene Doopsgezinde Sociëteit, 711
Algemene Katholieke Werkgeversvereniging, 403
Algemene Landsdrukkerij, 451, 454, 533
Algemene Nederlandse Diamantbewerkers Bond, 519
Algemene Nederlandse Metaalbewerkersbond, 372
Algemene Nederlandse Mijnwerkersbond, 371, 408
Algemene Nederlandse Textielarbeidersbond, 372
Algera, J., 147
Algerië, 658-659
Algra, H., 287, 974
Alkmaar, 44n, 100, 101n, 800
Allers, J. H. K., 77-79
Alliance Française, 584
Almelo, 155, 372, 428, 915
Alphen aan de Rijn, 161, 258
Althaus, E., 456
Althoff, A. A. F., 851, 904, 912, 931-934, 970

REGISTER

- Amann, M., 313
 Ameland, 913
 Amersfoort, 168n, 544, 823n, 884, 892, 966
 Amersfoort, kamp, 21n, 101, 147, 164n, 237n, 307n, 328n, 349n, 434, 479n, 668, 676, 681-683, 688n, 732n, 733n, 756, 772, 820, 825, 964, 966, 968, 1043n, 1072, 1078, 1089n, 1092
 Amsterdam, 35, 42n, 69, 104, 138, 152, 210, 245n, 247, 251, 252, 257, 281, 285, 301, 312, 318, 374, 387, 452, 532, 784, 1007n, 1034n;
 'Asterdorp', 1066;
 Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken, 1054, 1056;
 Gemeentelijke Geneeskundige Dienst, 298n;
 Huis van Bewaring, Weteringschans, 416, 819n, 877;
 Joden, 55, 349, 475, 485-488, 494-497, 500, 502, 505, 509, 532, 544, 546, 548-553, 554, 585, 614, 811, 1019, 1029, 1030, 1038, 1054, 1057, 1064-1067, 1071, 1073, 1086, 1088, 1105;
 Politie, 463-465, 470-471, 549-550, 1054, 1065, 1088;
 Verzet, 29, 94, 99-100, 162-163, 167, 168n, 219, 349, 417n, 429-430, 443, 571, 687, 764-767, 776, 783, 798, 808, 811, 818, 824-826, 836, 843-844, 851, 864, 877, 887, 911, 926-927, 932, 1040, 1092
 Amsterdams Lyceum, 557n
 Amsterdamse Bank, 959
 Amsterdamse Effectenbeurs, 948
 Amsterdamse Keurkamer, 533n
 Amsterdamse Vereniging voor de Effectenhandel, 546, 571n
 Anarchisten, 100, 101n
 Andamanen, 644
 Andriessse, A. A., 1004-1005
 Andriessen, H., 975
 Andriessen, W., 975
 Andringa, L., 922-927, 933, 952-953
 Anjerdag, 160-161
 Anna Paulowna, 151
 'Annegiena', De, 869
 Anti-Revolutionaire Partij, 138-139, 142, 144-147, 213n, 257-258, 304, 716
 Antisemitisme, 266, 702-707, 711, 715;
Zie ook: Jodendom - geschiedenis van;
 Antwerpen, 231, 627
 Apeldoorn, 94, 347, 428, 469, 558-560, 675, 712n, 892
 April-Meistakingen 1943, 472, 476
 Aquin, W. J. M. J. d', 885-886, 935-936
 Arbeiderspers, 182, 295, 297, 299-300
 Arbeidsbureaus, Gewestelijke, 112, 226n, 252, 668-675, 1053, 1058
 Arbeidsbureau, Gewestelijk - Amsterdam, 1055, 1058
 Arbeidsbureau, Gewestelijk - Rotterdam, 667n
 Arbeidsbureau, Gewestelijk - Zwolle, 1058
 Arbeidsinzet, 122-123, 195, 226, 300, 308, 665-676, 833
Arbeitskontrolldienst, 474n
 Archangel, 88
 Ariëns Kappers, C. U., 1093
 Aristo-, 296n
 'Ark Royal', De, 623
 Arlt, A., 1040n
 Arnhem, 99, 125, 191, 347, 422, 470, 558-560, 729, 800, 818, 825, 844, 871n, 915, 958, 959, 1066
 Arnhem, gevangenis, 569n, 730n
 Arnhemse Orkest-Vereniging, 547, 775n
 Arnoldi, K., 768, 770
 Arondeus, W. J. C., 274, 279
 Arons, J., 519n, 520
 Arrestaties, 18, 21, 28, 40, 58, 72, 99, 101, 147, 158, 161, 164, 219, 237n, 302, 307n, 349n, 365, 372, 376, 394, 408, 416, 434, 461, 469n, 479-480, 559n, 560-562, 599, 668, 676, 678, 682n, 686, 688n, 689-690, 709, 712n, 715, 716, 719, 721, 729, 730, 732, 733, 754, 768n, 772, 779n, 781, 793, 796, 798, 799, 800, 805, 807, 808, 816-818, 819n, 820n, 825-827, 836, 841, 844, 851, 864-866, 871n, 876, 881-885, 890-892, 908, 911, 914, 918, 921, 923, 924, 929, 934, 935, 936, 963, 965, 970, 974-975, 1002n, 1043n,

REGISTER

- 1072, 1078, 1089, 1091, 1092
Zie ook: Gijzelaars
 'Arti et Amicitiae', 784-785
 Artsenverzet,
Zie: Medisch Contact
 As, G. van, 797
 Asbeck, F. M. van, 169, 854
 Asscher, A., 508, 511, 512, 514-517
 levensloop, 518-521, 523, 576-578,
 583;
Zie ook: Joodse Raad: Voorzitters
 Asselbergs, W. J. M. A., 343n, 777-778,
 974
 Assen, 970
 Athene, 2, 8
Atlantic Charter, 618-619
Atlantiekwall, 656, 957-959
 Atlantische Oceaan, strijd om de, 11-12,
 623, 628-629, 654, 945-946
 Auchinleck, C., 621-623, 646, 659, 946
 Augsburg, 24
 Aukes, H. W. F., 363n, 383, 385, 388n,
 392, 695n, 718n, 741n, 749n, 750n,
 756n, 757n, 758n, 759n
 Aus der Fünften, F. H., 1031, 1034, 1036-
 1038, 1044-1045, 1049-1051, 1053,
 1085-1087, 1098-1099, 1102-1103,
 1105-1107
 Auschwitz, vernietigingskamp, 523n,
 867, 989-992, 1036n, 1100
 Aust, *SS-Hauptsturmführer*, 539
 Australië, 635-636, 647-648, 661, 943-
 944
Auswärtige Amt, 284, 317, 394n, 654,
 1027, 1100
Auswanderungsfonds für die Niederlande,
 1016
Avondklok, 28, 164, 825
 Avro, 325
 Azoren, 13, 15, 90, 620
- Baarn, 29, 168n
 Baas Becking, L. G. M., 77-79
 Baatsen, A., 920-921, 952
 Backer, A. J., 260, 976
 Baden, 997
 Badings, H., 279, 761, 776
 Baelde, R., 974
- Bakker, D., 464, 465n
 Bakker, L. J., 370-371
 Bakker, W. P. L., 296n
 Bakkeveen, 343n
 Balk, P. C., 884-885
 Balledux, P., 768, 770
 Balluseck, D. J. von, 176, 301-302
 Balo, N.V., 297, 417
Banier, De, 295n
 Banning, W., 343, 697, 974
 Barbás, J., 361, 365-367
 Barge, J. A. J., 854, 858, 974
 Barth, K., 810
 Batavia, 635, 649
BBC,
Zie: British Broadcasting Corporation
BC-Nieuws, 219-220
 'Beatrice', De, 864n, 914
 Beck, H., 568
 Bedrijfsgroep Handelsbanken, 610n
 Beekbergen, 154
 'Beekvliet' - St. Michielsgestel, 28, 974-
 975
 Beelaerts van Blokland, J. J. G., 863-
 864, 867, 891
 Beem, H., 505
 Beinum, E. van, 278, 547, 776
 België, 173n, 197, 233n, 667, 860, 957,
 986n, 1091n, 1100
 contacten met Nederlandse illegali-
 teit, 793-794, 819n, 820n, 866, 867,
 883, 927, 962;
Zie ook: Vlaanderen
- Belgrado, 1-2, 4, 6
 Belinfante, E. B., 511
 Bella, S. de la, 369, 372
 Bellamy-groepen, 419
 Bellis, Sr., J. C., 865
 Belzec, vernietigingskamp, 992, 993,
 1000
 Bemmelen, J. F. van, 1094
 Bendien, J., 767
 Bene, O., 140n, 159, 187, 194n, 203-
 204, 241, 1027, 1034
 Beneditty, N. de, 519n, 520n, 1090,
 1093-1094
 Bentz van den Berg, H., 773
 Berchtesgaden, 25
 Berckel, S. van, 1002n

REGISTER

- Berg, K. P., 1072
 Berg, C. van den, 130-132
 Berg, C. F. van den, 877, 906, 915-916, 919
 Bergen NH., 781, 799
 Bergen-Belsen, concentratiekamp, 1008, 1035
 Bergen op Zoom, 963
 Berger, G., 61
 Bergfeld, J., 769-771, 778, 780
 Berggrav, E., 242n
 Bergh, A. van den, 520n, 1100
 Bergmans, J., 230n
 Berichtendienst Nederlandse Omroep, 326
 Berkley, K. P. L., 1105n
 Berlijn, 25, 63, 81, 140, 174, 199, 267, 317, 320, 369, 959, 987, 994, 998, 999
 gevangenis(sen), 558n, 1010;
 Bernet Kempers, K. Ph., 762, 772
 Bernhard, Prins, 157, 898
 Bestuur, gemeentelijk, 20, 152, 170, 252-263, 350n, 531-532, 556-557
Zie ook: Burgemeesters
 Bestuur, provinciaal, 20, 109, 250-251, 252-263
Zie ook: Commissarissen der provincie
Betere weerstand, 702-703, 812
 Bethmann, *Generalarbeitsführer*, 124-126
 Beurs voor de Diamanthatel, Amsterdam, 1054-1055
 Beuzemaker, N., 830
 Bevolking, anti-Duitse stemming, 136-137, 150-152, 161-167
Zie ook: Publieke opinie
 Bevolkingsregisters, 171
 Beyl, *Regieringsdirektor*, 470n
 Beynes, Haarlem, 824
Bibliotheca Rosenthaliana, 584
 Biedermann, G., 313n
 Bierman, R. B., 916, 919
 Bilderbeek, C. W. van, 420n
 Bilt, C. L. van der, 371, 465n
 Bilthoven, 880, 884-885, 891
 Binnendijk, D. A. M., 777-778
 Birkenau, vernietigingskamp, 990-992, 1000, 1064
 Birma, 644, 944
 'Bismarck', De, 11, 29, 124, 945
 Bismarck-archipel, 644
 Blitz, A., 328n
 Block, A. L. de, 356, 727, 737, 739
 Bloem, J., 779-780
 Bloemendaal, 249
 Blok, H. P., 72
 Blokzijl, M., 94, 161n, 240, 270n, 284, 291, 295, 301, 303-304, 313-314, 327-331, 335, 523n, 541, 752, 1081
 Boazbank, Rotterdam, 146
 Bock, L. A. C. de, 127
 Bodde, T., 1010
 Bodens, W., 876
 Bodewes, G. H. J. B., 748-749, 751, 753
 Böhmcker, H., 29, 94n, 163, 290n, 517, 522, 578-579, 610, 1020-1022, 1028-1031, 1034, 1049-1050, 1053, 1067n, 1068, 1070, 1071, 1081
 Boekverkopersbond, 781-782
 Boellaard, A. P. H., 121-123, 137, 560-562
 Boening, H., 667, 669n, 672, 675n
 Boer, M. H. de, 148, 858
 Boer, W. de, 735
 Boer, Y. de, 473n
 Boerema, D., 868
 Boerenfront
Zie: Nederlands Agrarisch Front
 Boerhaave-kliniek, Amsterdam, 247
 Boerstra, M., 214n
 Boeyen, H. van, 897
 Bolhuis, J. J. van, 290
 Bolle, K., 923-924, 929-930, 933, 956
 Bombardementen, 6, 13-14, 16-17, 176n, 624-628, 947-948, 977, 1034
 Bommer, J., 848
 Bond van Arbeidersmuziekverenigingen, 775n
 Bond van Arbeiderszangverenigingen, 571n, 775n
 Bond van Jonge Liberalen, 148
 Bond van Nationaal-Socialistische Nederlanders in Duitsland, 61-63
 Bond van Nederlandse Muziekverenigingen, 786
 Bond van Nederlandse Onderwijzers, 360n, 361
 Bond van Nederlandse Zangverenigingen, 786

REGISTER

- Bond van Personeel in Overheidsdienst, 370
- Bond van Verenigingen voor Christelijk voorbereidend-hoger en middelbaar Onderwijs, 728, 733
- Bond voor Christelijk Nijverheids-onderwijs, 729, 734n
- Bond voor Christelijk voorbereidend-hoger en middelbaar onderwijs, 366
- Bonn, 16, 336, 341
- Boot, H. F., 278-279
- Boot, J. J. G., 49n, 161, 257, 258n, 261n, 470n, 559, 662n, 675n
- Borculo, 56
- Bordewijk, F., 779-780
- Borgers, P. H., 712n
- Bormann, M., 23, 75n, 194, 196n, 200, 243n, 284, 470, 585n, 983n, 1022, 1080n, 1083n
- Borneo, 661, 663
- Borst, J. J. G., 427, 825
- Bos, G., 569n
- Bos, G., 681
- Bos, I. G. J., 776n, 789n
- Bosch, B. ten, 969
- Bosch, B. P. M. ten, 886
- Bosch, D. A. van den, 191n, 677-683
- Bosch van Rosenthal, L. H. N., 148, 157, 262
- Boskamp, A. J., 301-302
- Bot, J., 783, 788
- Bottema, J., 913
- Bottenheim, J. A. J., 281n
- Bouber, H., 768, 770
- Boudier-Bakker, I., 779
- Bouman, M. A. M., 794
- Boutens, P. C., 274, 771, 777, 778
- Boven, A. van, 1n, 5n, 27n, 56n, 348n, 624, 674n, 814, 948n, 1058n, 1078n, 1089n
- Bovenkerk, H., 483n, 489n
- Braat, L. P. J., 778n, 783-784, 788, 789n
- Brabander, Gerard den
Zie: J. Jofriet
- Brabants Nieuwsblad, 751
- 'Brandaris, De', 150, 873n, 977, 1091
- Brandarisbrief, De, 274, 279n, 787
- Brandon Bravo, M., 910
- Brandtsma, T., 747-759
- Brandts Buys, M. A., 776
- Brants, A., 109n, 458, 460, 466, 803
- Brasch en Rothenstein, fa., Amsterdam, 1006
- Brauchitsch, W. von, 656
- Braun von Stumm, G., 317
- Brazilië, 1002n
- Breda, 54, 147, 155, 347, 887, 970
- Bree, L. de, 765
- Bremen, 947
- Brest, 11, 625, 945, 950
- Brest-Litowsk, 87
- Bretagne, 949
- Breukelen, 38, 107, 781n
- Breunese, J. N., 70, 72, 73n, 123-127, 137
- Briel, Den, 54, 865
- Briels, C., 768n
- Brink, C. H. van, 896
- Brink, J. G. van den, 381
- Brinkgreve, M. R. J., 39, 40n, 848
- British Broadcasting Corporation, 25, 93, 150, 153, 878n, 947, 950, 1032
- European Service-Nederlandsche uitzending, 1, 19, 153, 847, 1091
- Brits-Indië, 90, 943-944
- Bрно, 998
- Broeck, H. van den, 308, 309-310, 323, 751, 754
- Broek, H. J. van den, 150
- Broekman, H. G., 849, 955
- Broersen, L. J., 466-472, 477, 562, 802n
- Bronner, J., 278
- Brouwer, B., 571
- Brouwer, M., 880, 883-885, 941
- Brouwer, J. de, 212
- 'Brug, De', 784-785
- Bruin, W., 761-762, 771
- Bruin, P. de, 259n
- Bruin, T. de, 278
- Bruins Slot, J. A. H. J. S., 257-258
- Bruna, J. J. H. A., 49, 211n, 213n, 218n, 308, 310n
- Bruning, H., 760
- Brussel, 927
- Brutel de la Rivière, J. J., 428-431, 434
- Bruyn, J., 785
- Bruijn, A. C. de, 370-371, 376n, 378-380, 400, 402, 673

REGISTER

- Bruijn, P. de, 724n
 Bruijne, M. R. de, 872, 929, 955-956
 Buchenwald, concentratiekamp, 72, 139, 443, 480, 550-551, 821, 823, 838, 865, 966n
 Bühler, A., 610n, 611
 Bührmann, J. C., 844-845
 Buiskool, E. J., 1055n, 1059
 Buizer, J. J. C., 914, 952-953
 Bukkens, J., 956-957
 Bulgarije, 2, 4, 6
Bulletin, 219-220
Bulletin, (gebrs. Voûte), 217
Bulletin van het MLL-Front, 97, 962
 Burgemeesters, 145n, 166, 230n, 251-263, 461n, 466, 534, 544, 545n, 547-548, 561, 976, 1066;
 benoemingen, 21, 39n, 251;
 instructies, 101, 135, 668
 Burger, H., 210n
 Burink, G. van, 144-145n, 1088h
 Bus, D., 785
 Bus, H., 57, 976
 Busch, M., 140n
 Buskes, J. J., 367, 682n, 695, 697, 716-717, 809, 811, 812, 1061
 Bussum, 781n, 835, 970, 1066
 Butler, J. R. M., 3n, 15n, 951n
 Buziau, J., 766-767
 Buziau-Hartemink, M. G., 766n
 Bijbelkioskvereniging, 684
 Bijleveld, H., 147n
 'Bijltesdag', 152
Bijna te laat, 811
 Bijzondere Vrijwillige Landstorm, 836
- Cageling, M. A., 306-307
 Calais, 619, 950
 Calmeyer, H., 455n, 533n, 536-543, 1046, 1084, 1093-1094
 Campert, J. R. Th., 779
 Canarische eilanden, 15, 620
 Cappeyne van de Copello, N. C. J. M., 282n
 Caraïbische Zee, 946
 Carasso, F., 783-784
 Carmiggelt, S., 764n
 Carp, J. H., 265
 Carstens, N. T., 113, 968, 971
 Casselmann, B., 599
 Cate, H. P. ten, 430-431, 434
 Cate, L. ten, 538-543
 Celebes, 661, 663
 Centraal Azië, 178
 Centraal Bureau voor de Statistiek, 446
 'Centraal Toneel, Het', 768
 Centrale Crisis-Contrôle-dienst, 801
 Centrale Dienst voor Sibbekunde, 541
 Centrale Inlichtingendienst (Londen), 871-872, 888, 890-891, 893, 896-897, 929-930, 931n, 955-956
 Centrale Inlichtingsdienst (NSB), 22, 183-184, 466, 467, 595
 Centrale Inlichtingen Dienst (spionage-groep), 299
 Centrale Inlichtingsdienst, 100
 Ceylon, 944
 Chelmno, vernietigingskamp, 992
 Cherbouurg, 950
 Cherem, 5
Chicago Tribune, The, 633, 655
Chiefs of Staff - Amerikaanse, 658-659, 949, 951
Zie ook: Britse en Combined Chiefs of Staff
Chiefs of Staff - Britse, 3, 13, 618, 619, 630, 657-659, 949-952
Zie ook: Amerikaanse en Combined Chiefs of Staff
 China, 635, 640, 644, 647-648, 944n
 Christelijk-Democratische Unie, 142
 Christelijk-Historische Unie, 142, 148, 152, 294
 Christelijk Nationaal Vakverbond, 135, 262, 304, 369-371, 373-381, 400-402, 405, 406, 407-408, 409
Christelijk Sociaal Dagblad 'De Amsterdammer', 295
 Christelijke Boeren- en Tuindersbond in Nederland, 133-134, 410, 412, 414
 Christelijke Gereformeerde Kerk, 711, 719-720
 Christelijke Landarbeidersbond, 400
 Christelijke Radio-Stichting, 325
 Christelijke Vereniging voor de Verpleging van Lijders aan vallende ziekte, 721-722, 724

REGISTER

- Christiansen, F. C., 20, 241, 549, 796,
871n, 881n, 957-960, 968-970, 972,
976, 1007
- Christmann, R. 876
- Christofoor*, 219-220
- Churchill, W. S., 2-3, 13-15, 24, 81, 92,
98, 617-619, 621, 629-630, 648,
657-658, 949-951
- Ciano, G., 634
- Cleveringa, R. P., 580
- Cnossen, T., 303-305, 503, 803
- Coakley, R. W., 633n
- Cohen, D., 47-49, 510, 511n, 514, 522-
523, 557, 570, 571, 573-583, 717-718,
1062-1063, 1067, 1068-1069, 1079
Zie ook: Joodse Raad: Voorzitters
- Collaboratie, 335, 477-479
- Collecten, 136, 169, 399
- College van Secretarissen-Generaal
127-128, 160n, 166, 449, 848, 857;
en anti-Joodse maatregelen, 55, 508,
513, 525, 526n, 551-552, 562-565,
589-590, 712-713, 719, 1004, 1019,
1068-1070;
en arbeidsinzet, 667, 672;
economisch beleid, 170-171;
en handhaving van orde en rust, 461,
801-805n
en Oostinzet, 121-123, 130-132, 134;
samenstelling, 118-120, 128, 251, 267,
340
- College van Vertrouwensmannen, 305n
- Colnot, J., 785
- Colonel Britton*,
Zie: D. Ritchie
- Colijn, H., 45, 49, 138-141, 144-146,
206, 258, 448, 515n, 580
- Colijn, P. A., 258
- Combined Chiefs of Staff*, 659-661, 951-
952
Zie ook: Amerikaanse en Britse
Chiefs of Staff
- Comité van Revolutionaire Marxisten,
965
- Comité van Waakzaamheid, 265
- Comité voor Bijzondere Joodse Belan-
gen, 512, 515, 524
- Comité voor Steun aan in Nederland
verbljvende buitenlandse Joden, 509,
524-525, 527, 611
- Commissariaat voor de niet-commer-
ciële verenigingen en stichtingen,
419-423, 424, 425, 572
- Commissarissen der provincie, 101, 157,
166, 251, 256-263, 857
- Commissie voor de perszuivering, 323,
779n
- Commissie voor de productieslag, 411-
412
- Communistenbond 'Spartacus', 965
- Concentratiekampen, 87n, 337, 372n,
441-443, 479n, 686, 689, 743, 798,
805n, 823, 826, 883, 911, 963, 965,
987, 992, 993
Zie ook: Amersfoort; Auschwitz;
Bergen-Belsen; Buchenwald; Da-
chau; Drancy; Gross-Rosen; Maut-
hausen; Natzweiler; Neuengam-
me; Ommen; Ravensbrück; Sach-
senhausen; Schoorl; Vught; Wes-
terbork
- Concertgebouworkest, 282, 369, 547,
776, 1084
- Confiscaties, 54, 158-160
- Conring, H., 56
- Consulaat, Braziliaans, in Amsterdam,
1002n
- Consulaat, Italiaans, in Amsterdam,
387, 1078n
- Consulaat, Nederlands, in Portugal,
1015
- Consulaat, Portugees, in Amsterdam,
1009
- Consulaat, Spaans, in Amsterdam, 1009
- Consulaat, Zwitsers, in Amsterdam, 318
- Consulaat-generaal, Amerikaans, in
Amsterdam, 1009
- Contractbrekers, 667-669
- Convent van Kerken, 364, 367, 615, 697,
706-707, 711-725
- Coolen, A., 277, 779-780
- Coöperatieve Centrale Boerenleenbank,
Eindhoven, 398
- Coöperatieve Vereniging 'Centraal Be-
heer', 411
- Cornelis, E., 775n
- 'Corona', De, 868
- Coster, D., 778

REGISTER

- Coucke, J. C. A., 285n, 1101w
Courant/Het Nieuws van de Dag, De, 298n, 300, 311-312, 314-315, 319n, 320, 321
 Coventry, 625
 Cramer, J., 812
 Cramer, R., 55
 Croin, C. C. A., 433-434
 Croiset van Uchelen, H. W. B., 120, 123, 460-463, 560-561
 Croo, M. H. du, 110n
 Culano, 134-136, 137
 Curaçao, 537, 630n
 Cuypers, J., 773
 Cyprus, 90
- Dachau, concentratiekamp, 67, 230, 559n, 682n, 684, 688n, 689, 690n, 709n, 732n, 755, 757-759, 779n, 911
Dagblad van het Zuiden, Het, 751-752
Dagblad van Noord-Brabant en Zeeland, Het, 308, 310, 323, 751
Dagboekfragmenten 1940-1945, 968n
 Dake, Fa., Amsterdam, 811
 Dalberg, J. J. 481n
 Dalsum, A. van, 768, 770
 Dam, H. G. van, 936
 Dam, J. van, 70-73, 118, 120, 121, 128, 158n, 160n, 170, 248-249, 251, 276, 336-339 levensloop, 340-346, 350n, 352-357, 362-368, 394n, 541, 551, 553-557, 564, 725-728, 730, 732-734, 737-741, 772, 1070
 Damave, O. F. J., 397-398, 414-415
 Damme, M. H., 403, 856
 Dasberg, S., 44-49, 500, 511, 520n, 576, 580
 Dassen, H. M. J., 408n
 Davids, A. B. N., 500
 Davids, H., 1089
 Deckers, L. N., 363
 Deelen, vliegveld, 844
 Defresne, A., 773
 Dekker, J. A. 22n
 Dekker, M., 779
 Delden, H. van, 931n
 Delflandse Hypotheekbank, 606
 Delft, 473n, 797-798, 826
 Delft, A. van 1055
 Delfzijl, 808, 819n, 861-862, 898, 1066
 Delhaas, T. J. A., 857
 Delleman, Th., 402n, 524n, 689, 697, 706, 709n, 716, 717, 721n, 1077n
 Dellen, H. D. van, 771
 Demonstraties, 18-22, 27-28, 94, 149-154, 160-164, 166-169, 773, 820
 Denemarken, 133, 860
 Denunciatie, 292, 444, 715, 803, 914, 1088
Zie ook: V-Männer
- Departementen,
 Algemene Zaken, 120, 128;
 Binnenlandse Zaken, 20, 50n, 166, 252, 457, 466, 531, 534, 537-538, 542;
 Buitenlandse Zaken, 120, 128;
 Bijzondere Economische Zaken, 68;
 Defensie, 130;
 Financiën, 119-120;
 Handel en Nijverheid, 604-605;
 Justitie, 18, 50n, 118-119, 466, 476, 802;
 Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, 159, 264, 338-339, 341, 557, 735-737, 739;
Zie ook: J. van Dam;
 Sociale Zaken, 130, 667-668, 670;
 Volksvoorlichting en Kunsten, 54, 203, 206, 264-270, 275-276, 283-284, 288, 289, 291, 293-296, 300, 314, 317-318, 326, 343n, 533n, 748-749, 751-752, 775n, 779n, 780, 1081
Zie ook: T. Godewaagen
- Deppner, E., 451, 457, 1035n
 Derksema, R. P. J., 872, 890, 896-897
 Dessing, G., 925-928, 930
Deutsche Arbeitsfront, 369-371, 599n
Deutsche Handelskammer in den Niederlanden, 597, 608
Deutsche Revisions- und Treuhand AG, 602n
Deutsche Zeitung in den Niederlanden, 26n, 297, 303, 313n
Deutsches Landesgericht in den Niederlanden, 548n, 871n
Deutsches Nachrichtenbüro, 286, 298n

REGISTER

- Deutsches Obergericht in den Niederlanden*, 548n, 827n, 963
Deutsches Rote Kreuz, 130
 Deventer, 56, 428, 825, 1092
Devisenreferat, 609
Devisenschuttkommando, 610, 1052
 Diamand, W., 568
 Didam, 161
 Diego Suarez, 944n
 Dieleman, P., 414
Dienststelle-Ribbentrop, 24
 Diepen, A. F., 390, 391n
 Dieppe, 951
 Dieren, 1008
 Dieters, G., 225
 Dieters, J., 98, 817-818, 823, 827-828, 830
 Dietrich, O., 285, 298n
 Dinxperloo, 548n
 Directoraat-generaal van politie, 29, 458, 462, 471-472, 562
 Distex, 593-594
 Distributie, 17-18, 201, 801
 Dittmar, W. W., 285, 318, 320, 321, 969
 Dobbe, Th., 549, 798-799, 879, 892
 Dodewaard, J. A. E. van, 388
 Doesburg, 712n
 Doetinchem, 150, 548n, 559
 Dogger, G. A. 838, 840, 841-842, 844, 881n, 902, 903, 905-910, 953-956
 Domela Nieuwenhuis Nijegaard, J. D., 113
 Donker, L. A., 884n, 925
 Donker Curtius, F. W., 129-130
 Donkersloot, N. A., 762, 772, 777-778, 781n
 Donner, A. M., 735
 Donner, J., 138, 363-365, 367, 385, 580, 706, 714-716, 735
 Doolaard, A. den, 150
 Doorn, J., 307n
 Dordrecht, 824, 893
Dordse Courant, De, 689n
 Dorhout Mees, T. J., 513n
 Dormits, S., 824
 Douglas-Hamilton, J., 22n
 Dover, 864
 Drancy, concentratiekamp, 1036n
 Drees, W., 148, 258-260
 Drehmanns, J. M., 387
 Drente, 410, 975, 1053, 1055, 1058, 1059, 1076
 Dresden, S., 557n
 Dreumel, 161
 Dreves, H., 285, 290, 295, 296, 297, 298n, 302, 304, 315-316, 1087-1088, 1101n
 Dreyfus, A., 499n, 507n
 Driel van Wageningen, D. van, 933-934
 Driemogendheden-verdrag, 1-4, 637, 639, 648, 653-654
 Dronkers, J. M., 874
 Droog, J. den, 916, 919
 Drooglever Fortuyn-Leenmans, M., 779
 Drost, H. H., 237n
 Drübers, J. G., 394n
 Drukkerij Enschedé, Haarlem, 450
 Drumont, E., 499n
 Dubois, A., 139n, 328
 Dubois, J. G. C. H., 462n
 Duden, K., 1033
 Dudok van Heel, F. N. 838, 842, 970
 Dünner, J. H. 498, 500
 Düsseldorf, 16, 17n, 63, 627
 Duinkerken, 627
 Duinkerken, Anton van
Zie: W. J. M. A. Asselbergs
 Duisburg, 16, 17n
 Duitsland, 62-63, 81, 180, 233n, 382, 624-626, 654-657, 665-666
 Jodenvervolgning in, 271, 337, 344, 491-492, 995-1001, 1024, 1050, 1052, 1065, 1085n;
 NSB-ers in, 61-63, 233n;
Zie ook: A. Hitler
 'Duke of York', De, 657
 Dutilh, C. C., 933-934
 Dijkmeester, H. J., 724
 Dijk, A. J. van, 301-303
 Dijk, J. J. C. van, 716, 720-721, 858, 1075, 1077
 Dijkstra, J., 811
 Dijkhoorn, A. Q. H., 872n
 Ebels, L. H., 255-256
 Echt, 794

REGISTER

- Economisch Front, 234, 595, 597, 599-600
 Ede, 800, 936, 970
 Edelstein, J., 1012-1014
 Eden, A., 657
 Edersheim, H., 56, 525-526, 576, 578-579
 Eeftinck Schattenkerk, J. C. Ph., 429-431, 435
 Eeghen, C. P. van, 301
 Eekhout, J. H. 103n, 777
 Efferen, T. J. S. van., 983n
 Eggink, C., 779
 Egypte, 8
 Eibink, A., 762, 772, 782-783
 Eichmann, O. A., 987-990, 994, 999, 1012-1013, 1018, 1026, 1030, 1031, 1033-1034, 1035, 1100
 Eikelenboom, W., 687, 851
 Eindhoven, 54, 55, 230n, 470, 473n, 752
Einsatzgruppen,
Einsatzstab Rosenberg, 416-418, 584-585, 1084n
Zie: SS
 Einthoven, L., 31, 33, 35, 38, 107-109, 208, 209, 211, 214, 216-220, 974
 Eisenhower, D. D., 952
 El Agheila, 622
 El Alamein, 946
 Elburg, 237-238
 Elias, fa. - Eindhoven, 396
 Ellerbroek, M., 869n
 Elst, 166
 Elte, W. S. H. 1062-1063
 Emde Boas, C. van, 506n
 Emigranten, Duitse, 337
Zie ook: Joden, Duitse, in Nederland
 Emmer, J., 219, 928-930, 933
 Ende, J. van den, 879, 882
 Engeland, 2-4, 10-15, 90, 92, 621-629, 635, 638-639, 646-647, 649, 862, 949-952
 Engelandvaart, 218, 219, 849, 850, 860-861, 862-867, 876, 893, 896, 898, 910, 913, 914, 925, 953, 955, 956
 Engelman, J., 777-778
 Engelmansplaat, 913
 Engels, J., 48n
 Engers, J. F., 972n
Englandspiel, 875, 876, 912-937, 952-957
 Enkhuizen, 163, 556, 976
 Enquêtecommissie 'Regeringsbeleid 1940-1945', 883-884, 937
 Enschede, 21, 56, 372, 558-559, 561, 585, 715, 800
 Erewoordverklaring
Zie: Koninklijke Landmacht
 Erkens, N., 217-218, 794, 883
 Ermelo, 926
 Es, C. van, 372
 Essen, 947, 1022n
 Essen, H. von, 772
 Estland, 83
 Esveha-fabriek, Rijswijk, 599n
 Etten, H. W. van, 272n
 Eugen, F. von, 299n
 'Euthanasie'-actie, 992-994
 Evacuaties, 958-960
Evangelie en Volk, 691
 Evangelisch-Lutherse Kerk, 711-712
 Evenhuis, A., 361, 365, 733
 'Ewige Jude, Der', 1079
 'Excelsior', De, 869
 Executies, 80, 320, 365, 796, 798, 819n, 820n, 851n, 866, 876n, 881, 883, 911, 935, 944n, 965, 969-970
 Eyk, H. van, 779, 808n
 Eysden, 163, 794

Fachwerber, 671, 673-675
 Fahrenheitz, H. J., 1017n
Fall Barbarossa, 73-77
 Februaristaking, 104, 168n, 614, 702n, 833, 848
 Federatie van Nederlandse Toonkunsten-
 naars, 786
 Feenstra, J. E., 51, 53n, 54, 160n, 188n
 Feitsma, J., 462n, 1076
Feldgendarmerie, 548n
*Feldgericht des Militärbefehlshabers im
 Lufgau Holland*, 966-968
 Feldhaus van Ham, E. J. L. J. M., 887n
 Feldmann, *Hauptmann* von, 875
 Feldmeijer, J. H., 32, 65, 67, 117n, 182, 185, 190, 224-231, 268, 283, 413, 472, 539, 540

REGISTER

- Fentener van Vlissingen, F. H., 71, 589
Festung Europa, 656
 Fidji-eilanden, 944
 Fikkert, G. K., 881
 Filmgilde, 275, 782
 Finland, 13, 74, 130, 861
 Fiolet, J., 773
 Fischböck, H., 173, 403, 588-591, 595n,
 596, 597, 599, 605, 607, 610n, 611,
 1017, 1019, 1024, 1028, 1034, 1081,
 1085, 1101
 Fischer, F., 1035-1036
 Flesch, C., 282
 Flesche, A., 608-609
 Flipse, E., 776
 'Flitspuit, De', 151-152, 628, 915
 Flothuis, M. H., 775n
 Fogteloo, A. S., 967n
 Folmer, D., 1073n
 Fonds voor de Bijzondere Noden, 390,
 399-400, 525n, 770, 788
 Fortuin, H. B., 20n
 Fraanje, A., 465n
 Fraenkel, J. C., 318-321, 977
 Fraenkel-Verkade, E., 185n, 232n
 François, J. P. A., 132
 Frank, H., 994
 Frank-Willems, A., 1057n
Frankfurter Zeitung, 81n
 Frankrijk, 3, 8, 11, 14, 82, 286, 635, 638,
 667, 944n, 957, 986n, 997, 1091n,
 1100
 contact met Nederlandse illegaliteit
 860, 866, 883, 886, 887n, 962
 Frederiks, K. J., 123, 128, 135, 154-155,
 158, 160n, 166, 170, 187, 251, 253-
 256, 259-262, 340, 350n, 415, 448-
 451, 457-458, 459, 460, 466-468, 478,
 530-533, 537, 548, 561-562, 563-565,
 578n, 579, 668, 675, 802-804, 856,
 871n, 1042-1043, 1068-1070, 1072
 Friedländer, M., 1084
 Friedmann, R., 1012-1015
 Fries, K. de, 19n
Fries Dagblad, 287
 Friesland, 100, 147, 156, 260, 705n, 975,
 1057, 1058, 1076
 Front van Nering en Ambacht, 234, 595
Führermuseum, Linz, 1008, 1048n
- Fuld, E., 608
Funkbeobachtungsstelle, 873, 889, 891,
 894
 Furstner, J. T., 872, 955
- Galen, C. Graf von, 993
 Gankema, H., 913
 Gans, J., 807
 Gaulle, Ch. de, 8
 Gazala, 623
 Geelkerken, C. van, 67, 223n, 232, 283,
 329, 466, 467, 684
 Geer, D. J. de, 448
 Geerdinck, J., 386, 391-392
Geïllustreerd Vrij Nederland, 136n
 Geldboeten, 18, 21, 161, 164, 165n, 208,
 293, 305, 315, 317, 394, 800
 Gelder, J. G. van, 788
 Gelderland, 157, 210, 256, 543, 668,
 1057
Gelderlander, De, 95, 748
 Genderen Stort, E. A. van, 275
 Genuchten, R. van, 18, 230, 249, 338-
 339, 355, 357, 397, 462n, 466, 1072n
*Generalbevollmächtigter für den Arbeits-
 einsatz*, 666
Generalkommando Schelde, 958n
 Gennep, R. O. van, 969n
 Genootschap 'Nederland en Europa',
 272
 Genootschap van Nederlandse Componi-
 nisten, 273, 274
 Genuchten, B. van, 689n
 George II, Koning van Griekenland, 8
 Gerbrandy, P. S., 151, 215n, 314, 627n,
 630n, 848, 850, 872, 897-898, 901,
 902, 904, 926, 955
 Gerdes, E., 785n
 Gereformeerd Schoolverband, 360,
 361n, 366, 726
 Gereformeerde Gemeenten, 712, 734,
 736
 Gereformeerde Kerken, 401-402, 524n,
 696, 705-710, 725, 729, 734, 738
 Gereformeerde Kerken in Hersteld Ver-
 band, 711, 716-717
*Gericht des Marinebefehlshabers in den
 Niederlanden*, 29n

REGISTER

- Gerretson, F. C., 777, 778
 Gerritsen, C. H., 963-964
 Gerritsen, G., 159
 Gerritsen Jr., J., 692n
 Gertenbach, Drukkerij, 851, 906, 911
 Geus, De, 876n
 Geus, J. de, 835n, 849n, 880, 884-885, 938
 Geuzenliedboek, 778n
 Gevangenissen, in Duitsland, 970
Zie ook: Berlijn; Rheinbach
 Gevangenissen, in Nederland
Zie: Amsterdam, Arnhem, Haaren, Leeuwarden, Scheveningen, Utrecht
 Gezantschap, Belgisch, in Sowjet-Unie, 82
 Gezantschap, Duits, in Sowjet-Unie, 82
 Gezantschap, Grieks, in Sowjet-Unie, 82
 Gezantschap, Japans, in Verenigde Staten van Amerika, 646-647
 Gezantschap, van Joegoslavië, in Sowjet-Unie, 82
 Gezantschap, Nederlands, in Portugal, 1015
 Gezantschap, Nederlands, in Zweden, 868-869
 Gezantschap, Nederlands, in Zwitserland, 857
 Gezantschap, Noors, in Sowjet-Unie, 82
 Gezantschap, van Sowjet-Unie, in Duitsland, 81
 Gezantschap, van Sowjet-Unie, in Verenigde Staten van Amerika, 81
 Gezantschap, van de Verenigde Staten, in Duitsland, 655
 Gezantschap, der Verenigde Staten van Amerika, in Japan, 650
 Gezantschap, van de Verenigde Staten van Amerika, in Joegoslavië, 4
 Gezantschap, van de Verenigde Staten van Amerika, in Spanje, 140n
 Gezantschap, Zweeds, in Duitsland, 79
 Gezelschap Herman Bouber, Het, 768
 Ghetto's, 985n, 988, 995, 996, 998, 999, 1019-1020, 1044, 1074
 Gibraltar, 13, 90, 623
 Gidding, J., 278-279
 Gids, De, 779n
 Gienanth, C. von, 1000n
 Gesberger, G. F. H., 891n
 Gilbert-eilanden, 644
 Gilde voor Bouwkunst, Beeldende Kunsten en Kunstnijverheid, 275, 782-785
 Gilde voor Theater en Dans, 273, 275, 761, 763, 767-774
 Gilhuis, T. M., 366n
 Gilse, J. van, 547, 568, 761, 771-772, 776, 784n, 787, 823
 Gilse, J. H. van, 823
 Gilse, M. van, 787
 Gilze-Rijen, vliegveld, 824
 Ginhoven, H. C. van, 876n
 Giobbe, P., 387
 Giskes, H. J., 875-876, 877n, 907, 915-916, 918-921, 923, 925, 934-935, 937, 940, 956
 Glasgow, 24
 Glion, 857
 'Gneisenau', De, 11, 625, 945, 957
 Goebbels, J., 23, 25, 81, 154, 161, 176, 197-198, 200-201, 271-272, 284-285, 997-998, 1024
 Goedemans, J. M., 95, 311-319, 320, 322-323, 969
 Goedewaagen, T., 118, 119, 120, 121, 160n, 229-230, 251, 264-267 levensloop, 268-277, 283-284, 286, 288, 295, 300, 301n, 317-318, 340, 564, 568n, 759, 767-768, 778, 781, 787, 803, 1070
 Goedhart, F. J., 97, 176, 259, 287-288, 811, 851-852, 894-895, 904-912, 936
 Goedhuys, W., 299
 Goering, H., 22, 23, 25, 75, 161, 170, 176, 195, 196n, 516, 600, 656, 969, 982n, 986, 1008
 Goes, 149, 444
 Gogh-Kaulbach, A. van, 779
 Goirle, 794n
 Golf van Bengalen, 644
 Gomperts, A. B., 519n, 520n
 Goodfellow, F. T., 899, 902-903
 Gooi, Het, 800
 Goossens, E. A. F., 794

REGISTER

- Gouda, 21, 168n, 871n
 Goudriaan, J., 838–839
 Goulooze, D., 99n, 819–820, 823, 833, 872
 Gouman, G., 845n
 Graaff, F. A. de, 168n, 544n, 694n
 Gratama, J., 278
 Gravemeyer, K. H. E., 697–701, 713–716, 722–724, 733, 974, 1077, 1091
 's-Gravenhage, 18, 34, 43n, 44n, 53, 56, 71, 110, 113, 117, 129, 141n, 155, 191–192, 206, 234–235n, 239, 245n, 252, 257, 361, 417, 455, 463, 465, 470, 496, 497, 513n, 525, 553, 592, 699, 766, 784, 1034, 1035, 1057, 1069, 1082n; verzet, 54, 99, 147, 158–159, 162, 220, 349, 428, 735, 764, 776, 818, 824, 826, 858, 877, 881, 894, 911, 915, 935
 Grebbeberg, 21, 29
 Greiser, A., 998n
 Grewel, F., 506n
 Gribling, J. P., 502
 Grieken, J. J. van, 299
 Griekenland, 2–8
 'Groen van Prinsterer', Vereniging van anti-revolutionaire burgemeesters, 258
Groene Amsterdammer, De, 375
 'Groene Kruis, Het', 425
 Groeneboom, P., 867n
 Groeneveld, B., 762, 770, 788
 Groenier, B., 568, 773
 Groeninx van Zoelen, R., 39–40, 43, 142n, 208, 848, 976
 Groenland, 11
 Groep CS–6, 779n, 824
 Groep–Fikkert, 881
 Groep–De Geus, 880, 883–885, 941
 Groep–van Gruting/d'Aquin, 885–886, 935–936, 938
 Groep–Hazelhoff Roelfzema, 895–912, 928–934, 939
 Groep–'Kees', 934, 941
 Groep–Mekel/Schoemaker, 881
 Groep–Nederland voor Oranje, 881
 Groep–Pahud de Mortanges, 798
 Groep–E. Veterman, 299
 Groep–'Zwaantje', 868–869
 Grondkamers, 605
 Grondijs, L. H., 96n
 Groningen, provincie, 99, 109, 251, 255, 668, 732n, 800, 826, 893, 915, 975, 1057, 1058, 1059, 1076, 1102
 Groningen, stad, 53, 55, 99, 210, 470, 473n, 496, 502, 567n, 733, 797, 818, 826, 915
 Groningse Orkest Vereniging, 547n
Groot Nederland, 779n
 Groot, C. H. de, 912
 Groot, J. H. de, 808, 810, 815, 817
 Groot, P. de, 98–99, 817, 820, 823, 827–828, 829–832, 834
 Grootburgercomité, 526n, 853–859, 931
 Grooth, G. J. de, 612
 Grootseminarie Haaren, 975–976
 Gross, W., 992
 Gross–Rosen, concentratiekamp, 808
 Grote, F. *Graf*, 133–135, 397, 605
Grote Gebod, Het, 790n
 Grubbenvorst, 793
 Gruting, A. van, 885–886, 936
 Guam, 644
 Gubbins, C. E., 955
Gulden Winckel, De, 779n
 Gunning, C. P., 557n, 966
 Gunters, C. A. C., 472n
 Gwyer, J. M. A., 14, 626, 647n, 658n, 659n
 'Gijsbert Karel van Hogendorp', De, 864n
 Gijzelaars, 42, 58, 145n, 148, 218, 219, 310n, 318, 400, 471, 724, 779n, 800, 825;
 ARP, 138–139, 716, 973;
 CPN, 99–102, 818, 820–823;
 Indische, 139, 376n, 972;
 Mei en juli 1942, 320, 767n, 972–977;
Zie ook: 'Beekvliet' – St. Michiels-gestel; Grootseminarie Haaren; Schoorl
 Haagen, J. K. van der, 541
Haagse Courant, 298n
 Haak, W., 773
 Haakon VII, Koning van Noorwegen, 242n

REGISTER

- Haaksbergen, 396n
 Haan, I. de, 519n, 520n
 Haan, J. de 287
 Haar Jr., J. ter, 148
 Haaren, gevangenis, 921n
 Haarlem, 180, 210, 349, 373, 428, 470, 496, 734n, 800, 824, 879, 881, 914, 923, 976
 Haarlemse Orkestvereniging, 547n
 Haas, J. de, 320
 Haas, J. H. M. de, 914, 922-923, 925, 952-953
 Haas, N. de, 279n
 Haeck, J., 793-794
 Härtel, E. K. H., 599n
Hafenuberwachungsstellen, 862
 Hagedoorn, R., 1041n.
 Hahn, G., 769
 Haighton, W., 38
 Hainan, 635
 Halder, F., 88, 90
 Hall, A. F. van, 546
 Hall, G. van, 788n
 Hall, H. van, 788
 Hall, W. van, 788n
 Ham, J. van, 103n, 777n
 Hamacher, H. W., 1006-1007
 Hamburg, 27
 Hamel, G. van, 886
 Hamel, J. A. van, 79
 Hamel, L. A. R. J. van, 77-80, 843, 885, 888
 Hamelink, J. J., 373
 Hamer, P. M. C. J., 465, 874
 Hamilton, hertog van, 24
 Hangelbrock, J. J., 361, 364-367, 385, 725-726, 728-730, 733, 735, 739-740
 Hanna, 5.
 Hannema, D., 278
 Harderwijk, 37n
 Harlingen, 237
 Harmsen, G. J., 99n, 819n, 820n
 Harster, W., 101n, 140, 191n, 241, 258n, 312, 416, 588n, 591n, 800, 820-822, 825, 828, 875, 973, 994;
 en maatregelen tegen de Joden, 989, 1003, 1014, 1016-1017, 1024, 1027-1028, 1030-1031, 1033-1034, 1035, 1040n, 1073n, 1081, 1085, 1086n, 1095, 1107
 Hartog, J. de, 779
 Hartstra, H., 428
 Haspels, G. P., 1066
 Haspels, J. C., 163n, 556, 976
 Hasselman, B. R. P. F., 564, 971
 Hatzenboer, D., 292
 Hattem, 788
 Hattem, J. van, 884, 885-887, 892, 896, 916, 919, 935, 954, 956n
 Haubrock, H. K. O., 78-79, 884-885
 Haushofer, A., 23-25
 Haushofer, K., 23, 25, 279n
Hausraterfassungsstelle, 1043n, 1066
 Haverkamp, J. H. W., 548n
 Hawaii, 943
 Hazelhoff Roelfzema, S. E., 895-900, 902-903, 905, 907-909, 917, 926, 928, 932-933
 Heemskerk, 959n
 Heemskerk Duiker, W. F. van, 279n
 Heemstede, 210, 721, 881, 959n
 Heemstra, S. van, 256
 Heerde, J. A. van, 843-844, 969n
 Heerema, P. S., 26n, 103n
 Heerenveen, 799
 Heerlen, 58, 245n, 347
 Heeroma, K. H., 777-778
 Heinekens Bierbrouwerij, Amsterdam, 405
 Heinemann, *Dr.*, 173
 Heissmeyer, A., 249
 Helder, Den, 826, 913, 957
 Heldring en Pierson, 585n
 Hellwig, W., 369, 371-372, 373-382, 398n, 403-404, 409
 Helman, A., 299n
 Helmond, 347
 Hendriks, J., 795
 Hengelo (O), 100, 372, 428, 558, 746, 793, 824
 Henrar, Th., 1058n
 Herdtmann, J., 61-63
 Heringa, G. C., 427, 431, 433, 434, 762, 825
 Hermans, F., 795
 Herold, F. H. H., 308-310, 748, 751
 Hers, J. F. Ph., 77-79
 Hersteld Evangelisch-Luthers Kerkge-

REGISTER

- nootschap, 711, 713
Hertog, J. den, 771
's-Hertogenbosch, 230, 396, 402
Hertzberger, S. A., 1054
Hervormd Lyceum, Amsterdam, 349
Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij, 142n
'Hervormde Raad voor Kerk en School', 735
Herweijer, W. A., 268, 324, 326, 335
Herzberg, A., 475n, 523, 549, 575, 1036, 1085n
Herzl, Th., 499
Hess, R., 22-28, 283
Heubel, A. H., 137n
Heubel, W. J., 60n, 61n, 62, 137n
Heukels, R., 924, 929, 933
Heusden, J. van, 788
Heutz, J. B. van, 35
Heuven Goedhart, G. J. van, 319, 320
Hey, H. G., 593-594
Heydrich, R., 140, 441-442, 821, 823, 982, 985-986, 989, 994-996, 997, 1003, 1011-1012, 1016, 1027, 1030, 1033, 1083n
Heyink, J. H., 1088n
Heythuysen, 250n
Hiemstra-Timmenga, A., 145n
Higly, G. L. M. H., 971n
Hilgenga, J., 370-371, 373, 407n
Hillegersberg, 149
Hilleke, H., 271n
Hillgruber, A., 6n, 75n, 88n, 90n, 93n
Hilversum, 161, 556, 779n, 959, 1066
Himmler, H., 23, 25, 30, 31, 122n, 123, 176, 194, 470, 471, 472, 599n, 921, 961;
maatregelen tegen Joden, 549, 600, 821, 986, 989-990, 998, 1007, 1027, 1095;
en A. A. Mussert, 67, 69n, 181-183, 185, 186n, 190, 222, 224-231, 283, 413n, 600;
en SS in Nederland, 60, 67-68, 181-183, 185, 224-231, 413n, 426
Hinlopen, H. M., 70-71
'Hipper', De, 11
Hirohito, Keizer, 637
Hirschfeld, H. M., 68, 120, 121-123, 133-135, 137, 170-171, 340, 405, 412, 414, 461, 564, 589-591, 593-594, 604-605, 607n, 801-805, 1083-1084, 1101n
Hitler, A., 140, 158, 161, 666, 793n, 970 en *Endlösung der Judenfrage*, 74-75, 982-989, 997, 998, 1000-1001, 1022, 1025-1026, 1047, 1049;
en de kerken, 683-685;
en oorlog tegen Engeland, 1-12, 22-25, 623, 967;
en de Sowjet-Unie, 2, 10, 73-77, 81, 85-92, 173-180, 656-657;
toespraken, 174;
en de Verenigde Staten van Amerika, 630, 654-657;
Zie ook: A. A. Mussert; A. Seyss-Inquart
Hitler-Jugend, 187
Hoek, G. B. van, 1064
Hoek van Holland, 76n, 901, 957, 961
Hoekstra, H. G., 779
Hoekstra, J., 812
Hoen, Pieter 't, Zie: F. J. Goedhart
Höss, R., 989-990
Hoetink, H. R., 279n
Höweler, Fa., Amsterdam, 811
Hoge Raad, 512-513, 1069
Holdert, F. H. J., 311, 319
Holdert, H., 311, 314, 317n, 319, 320
Holdert, H. M. C., 311-320
Holk, L. J. van, 343n
'Holland Nautic', 800
Hollander, K., 300n
Hollandse Draad en Kabelfabriek, Amsterdam, 824
Hollandse Schouwburg, Amsterdam, 570, 1037, 1089
Holstege, H., 827-828
Homburg, A., 218, 883, 892, 912-914, 922, 923-924
Homburg, P., 924, 952
Home Fleet, 11
Hondsbosse Zeewering, 865
Hongarije, 4, 6, 74
Hongkong, 641, 644
Honhof, H., 230n
'Hood', De, 11
Hoog-Soeren, 472

REGISTER

- Hoogervorst, fam., 894
 Hooghalen, 916
 Hoogkarspel, 743
 Hoogterp, S. S., 301-303, 314, 315n, 779n
 Hoop, A. de, 519n, 1100, 1103
 Hoornik, E., 779
 Hoosemans, J. F. C., 876
 Hooykaas, J. P., 118-119, 121, 170, 286, 462n, 467-468, 551-552, 737
 Hopkins, H., 949
 Hopmans, P. W. A., 390, 391n, 751
 Hora Adema, W., 302
 Horak, W. J., 460
 Hos, H. P., 808, 815, 816-817
 Houck, A. J., 884n
 Hout, J. van den, 77, 79
 Houten, R. van 279
 Hoyman en Schuurman, Amsterdam, 1007
 Hueting, P., 936-937
 Huf, P., 773
 Huibers, J. P. 307, 390, 391n, 751
 Hull, 869n
 Hull, C., 647-650, 653
 Hummelo, 558, 800
 Humor, 26-27, 29n
 Hunningher, B., 771n
 Hupkes, W., 885n
 Huschka, C. L., 876, 883
 Hushahn, H., 285, 312
 Huurdeman, D., 386
 Huussen, G. A. J., 885
 Huygen, C. J., 162n, 188n, 189n, 236n, 240, 243n, 311, 313-314, 595, 752
 Huysmans, G. W. M., 398
 Huijts, J., 95, 803
- Idema, J. A., 893-894
 Idenburg, Ph. J., 735
 Illegale CPN., 76, 98-102, 138, 162, 168n, 220, 461, 676, 687, 817-835
 Illegaliteit, *Zie*: Verzet
 Ilmenau, 141
 Inbeslagnemingen, 273, 274
 Indische Oceaan, 646, 944
 Indo-China, 82, 635, 638, 644, 647-648
 Industrie, *Wehrmacht*-orders, 958
- Ingen Housz, A. H., 858n
 Inlevering, metalen, 169-173
 radiotoestellen, 154, 164, 325
 Inlichtingendienst (ID)-van Hattem, 843, 884-887, 935, 938, 957
 Inlichtingendiensten, 81;
 Belgische in Londen, 927-928;
 Engelse, 738, 820n, 868-869;
Zie verder: *Abwehr*; *Military Intelligence-6*;
Military Intelligence-9; *Special Operations Executive-Dutch Section*;
 Nederlandse, *Zie*: Nederlandse Regering in Londen:
 Bureau Voorbereiding Terugkeer;
 Centrale Inlichtingendienst
 Interkerkelijk overleg, *Zie*: Convent van Kerken
Internationale Bibelforschervereinigung, 686
 Irak, 8, 82
 Isaïc, S., 510-511, 579
 Ispert, W., 109-111, 539
 Israëlietische kerkgenootschappen, 44n, 1069
 Italië, 2, 106, 170, 621, 654-656
 Itterzon, G. P. van, 366, 728, 733, 740
 Iwo-Jima, 644
- Jager, W. R., 103n
 Jakob, R., 667, 671
 Jambroes, G. L., 956-957
 James, K. F. O., 27n
 Janke, W. P. W. 17, 69, 94, 95, 105, 164-165, 283-285, 286, 288, 301, 304, 306-307, 312-313, 315-316, 321, 328, 388, 630n, 663, 752, 803, 1073, 1079
 Janse, A., 691
 Jansen, J., 845n
 Jansen, J. H. G., 382-383
 Jansen, L., 98, 817-818, 823, 825n, 827-828, 830
 Jansen, W. J. B., 913n
 Jansma, M. A. J., 426, 429
 Jansonius, J. L., 224n
 Janssen, H., 53n
 Japan, 2, 122, 202, 221, 633-665 *passim*
 Java, 221, 660, 661-662, 664
 Javazee, 221, 664

- Je Maintiendrai*, 219-220
 Jehova Getuigen, 685-687
 Jense, W. F., 712n
 Jeswiet, J., 278n, 357n
 Jeugdfront Vrij Nederland, 798
Jewish Information Office, 518
 Joden,
 anti-Joodse propaganda, 333-334,
 1079-1081;
 Ariërvierklaring, 130, 321, 510, 513,
 783, 787, 811, 956n;
 arisering van bedrijven en zaken, 583-
 612, 1003-1010, 1019;
 arrestaties, 461, 464, 469, 471-472,
 475, 1078;
 beknotting uitoefening van beroep,
 545-546, 572-573, 1028, 1029,
 1101;
 beperking bewegingsvrijheid, 54, 55,
 547-548, 567, 1075-1078, 1101;
 definitie begrip Jood, 529-530, 535-
 537, 568n, 1025-1026;
 demografische gegevens, 495-498;
 deportaties van, voorbereiding, 528-
 529, 534, 590, 1011, 1018, 1024,
 1032, 1034, 1042, 1052, 1064, 1074,
 1081-1082, 1095-1096, 1100, 1105;
 'Endlösung der Judenfrage', 74-75, 491,
 494, 529, 982-989, 994-996, 1017-
 1019, 1024-1025, 1027, 1032-1033,
 1095;
 gemengd-gehuwden, 530, 995, 998,
 1000, 1025-1026, 1036, 1046, 1064,
 1101;
 gemengde huwelijken, 1071-1073;
 ghetto-vorming, 528, 1030, 1031,
 1074;
 Hoogduitse, 486-489, 494-496, 506n,
 1093;
 hulp aan, 282, 303, 318, 335, 390n,
 417n, 516, 774n, 779n, 785, 811,
 833;
 en illegaliteit, 507, 512, 526, 613-614,
 969;
 Jodenster, 315-317, 927n, 997-998,
 1008, 1024-1025, 1028, 1081-1095;
 krijgsgevangenschap, 971-972;
 'legale' emigratie, 587, 986-988, 1001-
 1010;
 en lidmaatschap van NSB, 507n, 540-
 541, 1084;
 Neurenberger-wetten, 1028, 1071;
 onderwijs, 553-558, 1028, 1029;
 Portugese, 484-489, 494-496, 506n,
 519n, 1093-1095.
 protesten en verzet tegen anti-Joodse
 maatregelen, 554-557, 569, 571-
 572, 614-616, 711, 718-725, 815,
 1060-1062, 1068-1070, 1073-1079,
 1092-1093;
 razzia's, 543, 548-553, 558-560, 563,
 821;
 registratie, 529-543, 1046, 1083-1084;
 'strafgevallen', 568, 569;
 uitplundering, 545, 583-612, 1003-
 1010, 1047-1048, 1097-1100;
 uitsluiting en ontslag uit overheids-
 en andere functies, 251n, 274, 276,
 286, 302, 427, 1073;
 verenigingen en stichtingen, 421, 524,
 1029;
 verhuisverbod/verblijfsvergunning,
 567, 575-576, 578, 1029, 1064-1070;
 werkkampen, 522-523n, 574, 1012,
 1020-1023, 1030, 1031, 1052-1063,
 1068, 1102;
 Zie ook: A. Hitler; A. Seyss-Inquart;
 H. Himmler; H. A. Rauter; W.
 Harster; F. Schmidt; H. Böhm-
 cker; H. Calmeyer; A. Asscher;
 D. Cohen; L. E. Visser; Amster-
 dam; Duitsland; Joodse Raad;
 Joodse Coördinatie Commissie;
 Lippmann-Rosenthal; *Zentralstelle*
 für Jüdische Auswanderung; Antise-
 mitisme; Jodendom; Concentratie-
 kampen; Ghetto's;
 Joden, buitenlandse-niet Duitse, in
 Nederland, 1066, 1084
 Joden, Duitse in Nederland, 524-525,
 584-585, 1027, 1042-1043, 1047-
 1052, 1064-1066, 1082
 Jodendom, geschiedenis van, 481-508
 Joegoslavië, 1-6
 Joekes, A. M., 148, 850, 858, 974
 Jofriet, J. G., 779
 Johanniter Orde, 129
 Joint Distribution Committee, 1014-1015

REGISTER

- Jolles, H., 839
- Jong, A. M. de 868-869
- Jong Edzn., F. de, 372n, 407-408
- Jong, I. de, 811
- Jong, J. de, 306-307, 309-310, 359, 363-365, 378, 381-386 levensloop, 387-393, 554, 571-572, 673-674, 695, 718, 739-741, 746, 749-754, 770, 1002n, 1077
- Jong, L. de, 65n, 94n, 136n, 329-330, 337, 515n, 520n, 779n, 848n, 981, 1091n
- Jong, S. de, 1091n
- Jonge, B. C. de, 71, 838, 840, 850, 855
- Jonge, E. de, 928-934, 940
- Jonge, K. de, 370-371, 408
- Jonge Mellij, J. F. H. de, 838, 842, 910, 970
- Jongejan, W. G. F., 71-72
- Joods Lyceum, Amsterdam, 1062
- Joods Symphonie-Orkest, 570
- Joods Vluchtelingencomité, 508-509, 518, 524
- Joodse Coördinatie-Commissie, 45, 47, 56, 510-511, 520, 523-527, 556, 557, 562, 573-583, conflict met Joodse Raad en ontbinding, 1069
- Joodse onderwijscommissie, 554-555, 557
- Joodse Raad voor Amsterdam, Bureau Arbeidsbemiddeling, 573, Bureau voor Onderwijszaken, Amsterdam, 557; Centrale Voorlichtingsdienst, 568; conflict met mr. L. E. Visser, 573-583; en deportaties, 1043-1046, 1064-1065, 1105-1107 'emigratie' der Duitse Joden, 1048-1052; *Expositur*, 1015, 1049-1050; financiën en sociale zorg, 421, 524-528, 603, 1029; en gedwongen verhuizing, 1066-1067; en Joodse Coördinatie-Commissie, 523-528; onderwijs, 556-557; oprichting, functie, samenstelling, 47-49, 517-521, 576, 1029, 1031, 1034, 1043-1046, 1096, 1102; en razzia van 11 juni 1941, 550-551; en registratie bezittingen (*Erfassung*), 1098-1100, 1103-1107; reisvergunningen, 1098; en verplichting tot sterdragen, 1085-1087, 1090, 1093; voorzitters, 516-517, 523-525, 549-550, 576-578, 614, 1012-1015, 1020-1023, 1029, 1044-1045, 1046-1047, 1049-1050, 1053-1057, 1064, 1071, 1082, 1085-1087, 1090, 1098, 1102-1107; *Zie ook*: A. Asscher; D. Cohen; en werkkampen, 1020-1023, 1029, 1049, 1052-1058, 1061-1063, 1102
- Joodse vraagstuk, een maatschappelijk probleem, Het*, 503
- Joodse Weekblad, Het*, 522-523, 524n, 578-579, 1045, 1050, 1054, 1062, 1069, 1071
- Joosten, H., 556
- Jordaan, H. J., 922-925, 927, 940, 952-953
- Josso, P., 798n
- Joure, 460
- Journalistenbesluit, 286-288, 294, 317
- Joustra, G., 370-371, 373
- Jud Süss*, 370, 1079
- Jüdische Kultusgemeinden*, 998-1000, 1044
- Jüdische Rundschau*, 1085n
- Juliana, Prinses, 129, 157, 286
- Jurgens, P. J., 609n
- Jutrijp-Hommerts, 402
- Kaam, B. van, 502n, 503n
- Kalis, K. P., 595-596
- Kaltenbrunner, E., 1083n
- Kameraadschapsbond der Nederlandse politie, 462
- Kamers van Koophandel en Fabrieken, 605
- Kamp, A. van de, *zie*: A. van Boven
- Kampen, 55, 166, 348, 569n, 624, 708n, 1078, 1089, 1092
- Kampen, J. Ph. van, 371-373, 378, 381, 395, 396n

REGISTER

- Kamphuis, G., 777-778
 Kamphuis, J., 708n
 Kan, J. B., 839n
 Kan, J. M., 531
 Kan, M. L., 510, 519n, 520n, 522, 575, 614, 1045
 Kanaal, Het, 945, 946
 Kann, M., 851
Kant-Gesellschaft, Landesgruppe Holland, 265
 Kapteyn, J. M. N., 278n
 Karger, W. von, 608, 1043n
 Karhof, N. J., 444n
 Karnebeek, H. A. van, 27, 254
 Kars, J., 295
 Kaspische Zee, 82n
 Kat, J. O. de, 1059
 Katan, H., 779n
 Katholiek Hulpcomité voor Vluchtelingen, 524n, 1002n
 Katholiek Onderwijzers Verbond, 360n, 361, 364n, 395, 397-398
 Katholieke Actie, 400
 Katholieke Economische Hogeschool, Tilburg, 571
Katholieke Gids, 502
 Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond, 133-135, 395, 397-398 410, 412, 414
 Katholieke Onderwijzersvereniging, 736n
 Katholieke Radio Omroep, 325
 Katholieke Studenten Vereniging Wageningen, 1077
 Katwijk, 865, 903, 907, 928-929
 'Katwijk II', De, 864n
 Katz, B., 1008, 1084
 Katz, N., 1008
 Kaukasus, 88, 90, 173, 621
 Kautz, H., 205
 Kazakstan, 178
 Kehrl, H., 666n
 Kelk, C. J., 779-780
Kentering, 788n
 Kenya, 944
 Kerckhoven, C. van, 773
 Kerckhoven-Kling, M. van, 773
 Kerkelijk Verzet, 162-163, 381-382, 390-395, 398-400, 442n, 554-555, 673-674, 677-754 *passim*, 1075
 Kerkklokken, 684
 Kerkmeeester, H. J., 295, 299-300, 314-315, 323
 Kerkrade, 257
 Kern, F., 375-376, 378
 Kersten, G. H., 295n, 712-713
 Kettmann Jr., G., 202n
 Keuchenius, P. E., 533n
 Keulen, 16-17, 27, 61, 947-948
 Keyer, K., 433
 Kieft, J. van der, 149
 Kiel, 945
 Kiès, P., 199n, 285n
 Kiew, 174, 177
 Kimmel, H. E., 650-651
 Kisch, I., 511, 513, 515, 519, 520, 521, 526, 550, 574-576, 583, 614, 1045, 1069
 Klatter, J., 862n
 Kleerekoper, S., 500n
 Kleyn, A. R., 110-111, 113, 116
 Klingen, J., 881, 882, 887n
 Kloos, B., 922-925, 952
 Klijzing, F. J., 843
 Knetsch, J. A., 675n
 Knolle, F., 34-35, 42n, 54, 140n, 1003
 Knoop, H., 707-709
 Knoop, N., 568
 Knox, F., 617, 631, 650
 Köhler, C., 765-766, 773
 Köhler, H., 61-63
 Koeibisjew, 178
 Koerilen, 641, 644-645, 648
 Koeroesoe, S., 646, 648-649, 651
 Koet, K., 797-798
 Kohlbrugge, H. C., 367
 Kokhuis, G. J. I., 56n
 Kolfshoten, H. A. M. T., 854
 Komintern, 98-99n, 819n
Kommissarbefehl, 74-75
Kommunistische Partei Deutschlands, 818, 819n
 Koningh, A. W. de, 120, 466
 Koninginnedag 1941, 160-164, 168, 217
 Koningsberger, V. J., 218
 Koninklijk Huis, 18, 72, 102, 146-147, 157-160, 164-166
 Koninklijk Nederlands-Indisch Leger,

REGISTER

- 221
 Koninklijk Nederlands Landbouw-
 comité, 133-134, 410, 412, 414
 Koninklijke Hoogovens en Staalfa-
 brieken, 824, 858, 1005-1006
 Koninklijke Landmacht;
 Erewoordverklaring, 901-902, 930
Zie ook: Krijgsgevangenen
 Koninklijke Luchtvaart Maatschappij,
 864
 Koninklijke Maatschappij tot Exploita-
 tie van Petroleumbronnen in
 Nederlands-Indië, 602n
 Koninklijke Marechaussee, 28, 57-58,
 77n, 120-123, 238, 460-461, 463, 470,
 475, 560, 562, 893
 Koninklijke Marine, 150, 664, 866
 Koninklijke Nederlandse Brigade, 847
 Koninklijke Nederlandse Toonkunste-
 naars-Vereeniging, 273
 Konoye, prins, 637-638, 640
 Koog aan de Zaan, 165
 Kooistra, A., 807-808
 Kool, H. C., 777
 Koopmans, J., 321, 367, 700, 703-705,
 811
 Koopvaardij, Geallieerde, 945-946
 Koopvaardij, Nederlandse, 150
 Koot, H., 39n, 78, 219, 836n
 Kooymans, P. J., 230, 473n
 Koraalzee, 944
 Korea, 641
 Kort, W. L. P. M. de, 673-674
 Kortenhorst, L. G., 144n, 974
 Kortlandt, A., 925, 933
 Koster, W. O. A., 223-224
 Kota Baroe, 644, 645, 649
 Koudum, 812
 Kowno, 999
 'Kraft durch Freude', 369, 370
 Kranefuss, F., 419n
 Kranenburg, F., 771n
 Kraus, R., 40-41
 Krausnick, H., 986n, 995n, 998n
 Krediet, C., 898-900, 902-903, 908, 932
 Krediet, G. J., 898, 900, 901, 910, 917-918
 Krefeld, 795
 Kregel, H., 278, 343n
 Kreta, 8, 10, 81, 124, 620
Kriegsmarine, 10, 11-12, 14, 21, 74, 623,
 866, 956, *Zie ook:* Duitse kustverdedi-
 ging; Duitse kustwacht; *U-Boote*
Kriminaltechnisches Institut der Sicher-
heitspolizei, 451, 457
 Krimpen, H. van, 1093-1094
 Kroatië, 6
 Krol, Tj., 212
 Krom, J. H. C., 874
 Krommenie, 165
 Kroon, K. H., 702-704
 Krop, H., 783-784
 Krouwer, A., 509, 519n, 520n, 524, 576,
 1100
 Krüger, *Oberregierungsrat*, 354n
 Krüger, R., 285
 Kruisverenigingen, 425
 Kruppwerke, 16
 Kruyt, J. W., 820n
 Kruyt, N., 820n
 Krijgsgevangenen, Nederlandse, 666,
 672, 792-793, 844, 970-972
 Krijgsgevangenen, Russische, 86-87,
 793n, 990
 Kühn, B., 820n
 Kuiper, H., 378-381
 Kunstenaarsverzet, 272-275, 761-791
passim
 Kunstschatten, 959n, 1048n
 Kup, W., 876, 877
 Kupers, E., 369, 372, 373, 402, 405
 Kustvaart, 861-862, 864-865, 868
 Kustverdediging, Duitse, 76n, 151, 957-
 958, 961
 Kustwacht, Duitse, 862, 907, 932
 Kuyper, A., 501
 Kuyper, H. H., 706-707
 Kwast, A., 1059
 Lagerwey, E., 713n
 Lages, W., 101, 156, 443, 459, 465, 474-
 475, 688n, 825, 834, 1039-1041 levens-
 loop;
 maatregelen tegen de Joden, 516-
 517, 549-550, 576, 578-579, 1008,
 1020, 1028, 1031, 1034, 1038, 1044-
 1045, 1049-1050, 1053, 1070, 1085,
 1107

REGISTER

- Laming, R. V., 913
 Lammers, H. H., 194, 196n, 200
 Lamsweerde, H. C. J. A. van, 306-307, 322
 Landbouw en Maatschappij, 410-411
 Landbouwhogeschool, Wageningen, 571-572
 Landelijke Hypotheekbank, 606
 Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers en de Landelijke Knokploegen (LO-LKP), 147, 219, 305, 453, 477-478, 503, 778n, 798-799
 Landoorlogreglement, 253, 263, 365, 708
 Landwacht Nederland, 743-744
 Lange, O., 827
 Langemeyer, G. E., 479
 Lans, W., 911
 Lanschot, W. C. J. M. van, 887, 891-892
 Lansdorp, N., 278
 Laqueur, E., 1004-1005
 Laren, N-H, 318, 925
 Laseur, C., 768, 770-771, 774
 Last, J., 779
 Latijns Amerika, 1002n, 1007
 Lauwers, H. M. G., 873n, 914-917, 918-920, 922-923, 925, 935, 939-940, 952-953
 Learbuch, J., 803n
Lebensborn, 248
 Leegstra, Th. H., 863, 864
 Leemhuis, C., 874
 Leenaers, H. M. J. M., 433, 435
 Leenheer, J. C. H., 164n
 Leer, B. van, 569-570, 1005-1006
 Leer-Stichting, van, 570, 581-582, 1005-1006
 Leerdam, 168n
 Leesbibliotheekhoudersbond, 781-782
 Leeuw, A. S. de, 830-831
 Leeuw, B. J. de, 119
 Leeuw, T. A. J. de, 690
 Leeuw, A. J. van der, 284n, 301, 313n, 584n, 602n, 606n, 1002n, 1048n
 Leeuwarden, 150, 797, 1058, 1078
 Leeuwarden, gevangenis, 77
 Leeuwen, M. J. van, 462n
 Leeuwengarde, De, 797
 Leger des Heils, 423
 Legioen Oud-Frontstrijders, 835, 837, 843-844, 966, 969
 Leib, K., 111, 112, 113, 116-117
 Leiden, 99, 694, 818, 826, 861-862, 891
Leidse Courant, 751
 Leighton, R., 633n
 Lelie, S., 926-927
 Lemberg, 86, 96
 Lemmens, J. H. G., 309, 364n, 390, 391n
 Lenaers, W., 154n
Lend-Lease-Bill, 12
 Lenglet, W., *Zie*: E. de Nève
 Leningrad, 88, 95, 173-174, 177-178
 Lenep, A. van, 611n
 Lensink, W. G., 188
 Lentz, J. L., 171, 446-458, 475, 531-534, 939
 Leon, J. de, 522-523, 1102
 Letland, 83
 Letterengilde, 275, 761, 777-779, 782
 Lettinck, G. J., 560
 Leusderheide, 798
 Levenbach, M. G., 1063
 Levisson, A. S., 1078
 Ley, R., 370
 Liberale Staatspartij, 142, 148
Liberty-schepen, 629
 Libye, 3, 621, 622
 Lichtenvoorde, 154
 Lidice, 1083n
 Liefstinck, H., 930n
 Lieme, N. de, 520
 Lier, S. J. van, 519n, 520n
 Lier, T. van, 670-671, 674-675
 Ligvoet, J. C., 728, 733, 876
 Limburg, 33, 210, 251, 257, 310, 369, 398, 689, 705n, 793-795, 800, 953, 959, 975
Limburger Koerier, De, 308-310, 323, 751
Limburgs Dagblad, 751
 Limperg, K., 783
 Lindeman, W. J., 863-864
 Lindemann, F. A., 949n
 Lindt, H., 299
 Linthorst Homan, J., 31, 33, 38-40, 42-48, 71, 107-109, 209-211, 215-221, 255, 512, 929, 976
 Lippmann, Rosenthal, en Co, 421, 603

REGISTER

- 607-612, 959, 1043n, 1052, 1097
 Liquidaties, 87n, 843, 911, 914
 Lissabon, 89in, 1014
 Lisse, 861
 Litauen, 83
 Lodz, 540, 998
 Löben-Sels-school, van - Arnhem, 729, 733
 Loeff, J., 1077n
 Lösener, B., 1026n
 Löwenherz, J., 999
 Loggem, M. van, 299n
 Lokhorst, E. van, 772
 Londen, 81, 151, 518, 949-950
 Loo, E. van, 279n
 Loo, F. Ae. H. van de, 386, 503, 718-721, 740, 1075
 Loodswezen, 130
 Loohuis, J. G., 313, 314, 315n
 Looi, L. J. van, 97, 373, 927
 Loosduinen, 797
 Louwerse, J. H., 866n
 Louwes, H. D., 858n
 Louwes, S. L., 133-135, 137, 305, 398, 412, 801, 839n, 850n, 1101n
 Lowestoft, 863
 Lublin, 984, 997, 1018
 Lucas, H. L., 797
Luctor et Emergo, 307n
 Lübeck, 947, 1034
Luftlandekorps, 8, 10, 11
Luftwaffe, Deutsche, 10, 73, 86, 90, 623, 684, 798-799, 800, 945
 Luger, J., 281
 Lugt, C. van der, 768, 771, 774
Luistergids, 325
 Luistervergunning, 545
 Luns, H., 785n
 Lunshof, H. A., 317
 Lunteren, 227
 Lunterse Kring, 706, 812
 Lutkie, W., 296n, 391n
 Luxemburg, 998
 Lynden, W. J. van, 129, 131
 Lynden-van den Bosch, A. M. C. van, 191n, 679n, 680n, 681n, 682n, 683n
 Lynden van Horstwaerde, G. J. K. van, 691
 Maarsen, I., 46
 Maartensdijk, 217
Maasbode, De, 305, 383n, 749
 Maasdijk, H. C. van, 606
 Maaseik, 795
 Maassen, A. G. H., 928-929, 931
 Maassluis, 21, 145
 Maastricht, 51-53, 54, 57, 248, 257, 545n, 626, 693, 959n, 1007n, 1078
 Maatschappijen van Landbouw, 412, 414-415
Maatstaf, 809n
 Macedonië, 4
 Madagascar, 944n, 984
 Madeira, 15, 620
 Madrid, 874
 Mahler, G., 280
 Majdanek, concentratiekamp, 992
 Maks, C. J., 785
 Malakka, 641, 644
 Malta, 8, 10, 90, 621-623
 Mandsjoerije, 633, 637
 Manen, A. F. van, 606n
 Mar, F. de la, 765, 773
 Marchant et d'Ansembourg, M. V. E. H. J. M. graaf de, 162, 243n, 257, 260, 545n, 684
 Marezate, E., 19n, 153n
 Mariënberg, 915
 Marinus, H. J. J., 295, 315-316, 320
 Marle en Bignell, fa. van, 1048n
 Marokko, 658-659, 943
 Marr, W., 493
 Marshall, G. C., 636, 650, 659, 948-951
 Martens, J., 914, 922-924
 'Masker, Her' - toneelgezelschap, 768
 Massing, P. W., 493n
 Matloff, M., 618n, 631n
 Matsoeoka, Y., 637-638
 Matzker, M. H., 391-392
 Mauhs, E., 773
 Mauthausen, concentratiekamp, 480, 549, 550-553, 565-567, 615, 705, 718, 719n, 721, 805n, 821, 823, 1010, 1020-1022, 1054, 1059, 1072, 1078, 1089n
 May, E., 892, 918-919
 May, R., 608

REGISTER

- Mededelingenblad der Synode*, 297
 Medema, T., 568
 Medenbach de Rooij, J. G. A. van, 884, 969
 Medisch Contact, 430-435
 Medisch Front, 132n, 190, 426
 Meer, A. P. van der, 879, 882
 Meer de Walcheren, P. van der, 760n
 Meerkamp van Embden, A., 71, 278
 Meerten, H. van, 273, 762, 768, 773, 788
 Mees, H., 21n, 156n, 247n, 627n
 Meester, J. de, 277, 769-770
 'Meeuw', De, 869
 Megchelen, P. J. van, 105, 286, 295, 298n, 308n
 Mekel, J. J. A., 881-882, 896, 966
 Mekel-Ashman, M., 882
 Melkman, J., 513n, 614, 1014n
 Mendes da Costa, A. J., 519n
 Mengelberg, K., 775n
 Mengelberg, R., 547, 775n
 Mengelberg, W., 279-282, 369, 547, 776
 Menko's Textiel fabriek nv, N. J. - Enschede, 585
Mens en Maatschappij, 506n
 Menten, E. E., 79, 423, 788, 854-859, 886, 904
 Meppel, 53, 800
 Merkelbach, B., 783n
 Mesritz, J., 77-79
 Messer, E., 302
 Meulenhoff, J. M., 788n
 Mey, N. G. van der, 467
 Meyer, A., 33-38, 40n, 50, 72, 105-107, 108, 112-115, 117n, 137, 155, 204-207, 254, 278, 847
 Meijer, J., 498, 503n, 515n
 Meijer, J., 912
 Meijer, J. C., 884, 886, 887, 891, 892, 969
 Meijer, M., 823
 Meijer-Schwencke, A., 267-270
 Meijerink, H. J. W. A., 732
 Middelbare Koloniale Landbouwschool, Deventer, 1092
 Middelburg, 417n
 Middellandse Zee, 73, 621, 623, 629, 661
 Midden-Oosten, 8, 90, 862
 Midway, 944-945
Militärbefehlshaber in Belgien und in Nordfrankreich, 1047
Military Intelligence-6, 869, 870-872, 880, 883-884, 886-887, 888, 890-891, 893, 897, 901, 917-918, 929-930, 934, 937, 939-940,
Military Intelligence-9, 870
 Minsk, 999
 Miskotte, K. H., 702-704, 812
Misthoorn, De, 36, 183, 417, 1060
 MLL-Front (groep Sneevliet), 97-98, 817, 832, 962-965
 Mohr, O. W. P., 887
 Molen, G. H. J. van der, 808, 815, 817
 Molen, S. J. van der, 279n
 Molenaar, F. J., 845n
 Molenaar, J., 922-923, 925-926, 952
 Moll van Charante, H. G., 212
 Molotow, W. M., 950
 Monchy, S. J. R. de, 140n, 257, 765
 Moonen, A. L. J. E. M., 843, 898, 901-902, 906-907, 909-190, 918, 970
 Mooy, H., 177, 274, 603-604, 614
 Morison, S. E., 636n, 652, 949n
 Morren, H. J., 670-671
 Morriën, A., 779
 Morse, A. D., 1002n
 Morton, L., 652-653
 Moskou, 81-82, 85, 86, 88, 92, 98, 173-176, 177-180, 819, 820n
 Mosse, M., 998n
 Mühlmann, K., 1048n
 Müller, F. E., 145n, 343n, 544
 Müller, H., 987, 989, 1003
 Müller, W., 973n
 Müller-Lehning, H. W., 207, 275, 343n, 416, 419-423, 426, 462, 524, 593n, 721, 760, 782
 München, 23, 59-61, 67, 190, 283, 891n
 Münster, W., 1022, 1030
 Mulder, H. W., 467
 Mulderije, H., 700
 Muller, F., 278n
 Muller, J., 416-418, 420, 421
 Mulock Houwer, D. Q. R., 892-893
 Mumm, R., 1048n
 Munster, 794
 Munt, J. H. L., 1035n

REGISTER

- Muntbiljetten, 900
 Musch, J., 773
 Mussert, A. A., 155, 165, 221-232, 283, 308, 314, 315, 318, 351, 422, 469-470, 599-601, 959, 703, 1080, 1084; bekendmakingen en instructies, 67, 107, 229, 249; bezoek aan conc. kamp Dachau, 67; en Hitler, 59, 66-67, 69, 103-105, 181-186, 199-201, 221-232 *passim*; en het onderwijs, 249-250, 355-357; en positie van NSB, 31-33, 58-60, 189-192, 221-223; redevoeringen, 65-66, 69, 104-105, 202-203, 232, 268-269; en M. M. Rost van Tonningen, 64-66, 599-601 en F. Schmidt, 221-232 *passim*; *Zie ook*: F. Schmidt; en Seyss-Inquart, 59, 104, 183-185, 222, 600; 'Sport en spel-affaire', 61-63; en SS-richting, 65-68, 69, 107, 114-115, 117, 181-184, 199-204, 221-232, 469-470
 Mussolini, B., 2, 93, 228, 388, 654, 946
 Mutsaers, W. P. A. M., 310n, 751
 Muziekgilde, 275, 761, 774-776
 Mijnlieff, F. R., 839n
- Naarden, 776, 799
 Nachenius, J. C., 279n
 Naeff, T., 779
 Nagano, O., 639, 648
 Namen, A. H. van, 807-808, 815, 817
 Nancy, 795
 Nationaal Arbeidssecretariaat, 101
 Nationaal Comité, 859, 930-931
 Nationaal Comité voor Economische Samenwerking, 403, 589-590
 Nationaal Front, 30, 32-38, 40n, 51, 57, 72, 106, 112, 113, 115, 155, 186, 189, 204-207, 278, 301, 306
Zie ook: A. Meijer
 Nationaal Socialistische Beweging, 26-27, 29, 31-33, 105, 113, 145, 150, 191, 202-204, 233n, 422, 729, 796, 971, 1022, 1043n, 1080-1081; afkeer van, 50, 53, 55, 70-72, 124, 127, 152, 186, 203-204, 230n, 232-240, 241, 260-261, 329-330, 351-352, 414, 559n, 691, 778n; en benoeming in overheids- en andere functies, 21, 118, 119, 145n, 251-252, 256, 263, 264, 288, 292, 293, 295-296, 302, 310, 324, 326, 338, 341, 343n, 352, 357, 372, 375, 397, 412, 420, 422n, 424, 433, 461, 462, 463, 464-465, 466, 471, 627n, 670-671, 721-722n, 729, 730, 732n, 761, 1092; en denunciatie, 19, 21-22, 346, 937-974; functies, 1058; leden, 110, 116, 118, 119, 203, 233-234, 239, 266, 277, 298n, 301, 319n, 397, 411, 419, 426, 466, 539, 690n, 879, 913, 917, 963; en maatregelen tegen de Joden, 55, 546, 548n, 585, 595-596, 599-601, 605-607; en onderwijs, 338-339, 341, 346-348, 351-353, 355-357; propaganda, 154-156, 161-162, 326-327, 334, 350n, 395-396; en R.K. Kerk, 395-396, 684, 742-743, 748, 752-754; en SS-richting, 59-60, 117, 182-183, 224-227, 231-232; straatterror, 42, 50-58; verhouding t.o.v. Nationaal Front en NSNAP, 57, 186-192; verhouding t.o.v. Nederlandse Unie, 57-58; viering 10-jarig bestaan-1941, 201-204; WA, 50-55, 56-58, 72, 104, 117n, 121, 156, 163, 165, 183, 224, 234, 381, 471, 545n, 971, 1075-1076, 1092; 'Zomeractie 1942', 959-961; *Zie ook*: Centrale Inlichtingen Dienst NSB; Duitsland, NSB-ers in; Economisch Front; Front van Nering en Ambacht; Medisch Front; A. A. Mussert; Nederlands Agrarisch Front, Opvoedersgilde, M. M. Rost van Tonningen; Stu-

REGISTER

- dentenfront
 Nationaal-Socialistische Nederlandse
 Arbeiderspartij – (Kruyt), 32
 Nationaal-Socialistische Nederlandse
 Arbeiderspartij – (Van Rappard), 29,
 32, 37, 42, 50–56, 110, 113, 154, 158,
 186–192, 195, 228–229, 234, 295,
 407, 687
 Nationaal Steunfonds, 788n, 829n
 Nationaal Verbond van Nederlandse
 Postduivenhouders, 871n
 National-Sozialistische Volkswohlfahrt,
 247, 248n, 1034n
 Nationale Dagblad, *Het*, 50, 69n, 94n,
 198, 222, 302, 313, 463, 760n, 1071
 Nationale Jeugdstorm, 104, 237–238,
 349–350, 423n
 Nationale Padvinderraad, 423
 Nationalpolitische Erziehungsanstalten,
 249–250, 265
 Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter-
 partei, 31, 417n, 441, 586–588, 595n,
 598–599
 Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter-
 partei, Arbeitsbereich Niederlande, 154–
 155, 162–163, 187, 245, 586–587, 596–
 597
 Nationalsozialistisches Kraftfahrer-Korps,
 107
 Natzweiler, concentratiekamp, 867, 911
 Naus, J. J., 794–795
 'Nautilus', *De*, 869n
 Navis, C., 838, 842
Nederlander, De, 49n, 294, 295
 Nederlands Agrarisch Front, 133–136,
 381, 397, 410–415
 Nederlands Arbeidsfront, 195, 299, 368–
 369, 374, 407–410, 462, 745
Nederlands Dagblad, Het, 37, 105–106,
 115, 142, 205, 311n
 Nederlands Deviezeninstituut, 1004–
 1005, 1008
 Nederlands-Duitse Kultuurgemeen-
 schap, 272
 Nederlandse Hervormde Kerk, 401–
 402, 418, 525n, 696–705, 710, 714–
 716, 718–719, 725, 729, 733, 734, 738,
 1076–1077
 Nederlands-Indië, 122, 221–222, 537,
 633n, 635–636, 638–641, 644, 647,
 660–665, 862, 917, 943
 Nederlands Instituut van Ingenieurs, 275
 Nederlands-Israëlietisch Kerkgenoot-
 schap, 495, 497–498, 506n, 508–511,
 515, 519n, 577, 579
 Nederlands Onderwijzers Genootschap,
 360n, 361, 736n
 Nederlands Palestina-Opbouwfonds,
 499, 512
 'Nederlands Toneel, Het', 768
 'Nederlands Toneelceum, Het', 768n
Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde,
 427
 Nederlands Verbond voor Sibbekunde,
 539
 Nederlands Verbond van Vakvereni-
 gingen, 282, 369–376, 379, 396, 400,
 405, 406–410, 428
 Nederlandse Advocatenvereniging, 546
 Nederlandse Apothekerskamer, 435
 Nederlandse Arbeidsdienst, 42, 43n, 104,
 123–127, 350n, 423n, 720, 723–724,
 745–746, 916, 971
 Nederlandse Artsenkamer, 431–435
 Nederlandse Bank, 68, 610n, 1004–1005
 Nederlandse Bioscoopbond, 782
 Nederlandse Bond van Architecten,
 273–275, 761, 782–783
 Nederlandse Bond van Dilettanten-
 orkesten, 775
 Nederlandse Bond van Zangvereni-
 gingen, 775n
 Nederlandse Christelijke Radio-Ver-
 eniging, 325
 Nederlandse Christen Studenten Ver-
 eniging, 572
 Nederlandse Cultuurkring, 271–272,
 277, 381
 Nederlandse Dagbladpers, *De*, 295, 760
 Nederlandse Dierenartsenkamer, 435
 Nederlandse Dokmaatschappij, Am-
 sterdam, 167
 Nederlandse Economische Hogeschool,
 Rotterdam, 292, 571
Nederlandse Gedachten, 138n
 Nederlandse Heidemaatschappij, 396,
 1021, 1052–1053
 Nederlandse Inrichting voor Volkse

REGISTER

- Opvoeding, 249-250
 Nederlandse Jeugdherberg Centrale, 422
 Nederlandse Kring van Beeldhouwers, 274, 783, 788
 Nederlandse Kultuurkamer, 272, 275-277, 343n, 422, 428n, 744, 759-787 *passim*
 Nederlandse Kultuurraad, 272, 275-279, 260
 Nederlandse Landarbeidersbond, 370
 Nederlandse Landstand, 135, 195, 230, 414-415, 744
 Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Genesekunst, 425-430, 433, 546
 Nederlandse Middenstandsbank, 601
 Nederlandse Omroep, De, 268, 324-336
 Nederlandse Oost-Compagnie, 118
 Nederlandse Opbouwdienst, 117
 Nederlandse Opera, 767
 Nederlandse Organisatie van Kunstenaars, 272-274 759, 772
 Nederlandse Organisatie van Toneelkunstenaars, 273, 759
 Nederlandse Regeringsvoorlichtingsdienst-Londen, 107n, 150-151
 Nederlandse Rode Kruis, 128-132, 544, 663
 Nederlandse Rooms-Katholieke Landarbeidersbond, 398n
 Nederlandse Rooms-Katholieke Metaalbewerdersbond, 381
 Nederlandse Rozekruisersgenootschap, 416
 Nederlandse Spoorwegen, 76, 373, 475, 958
Nederlandse Staatscourant, 541
 Nederlandse Studenten Federatie, 572
 Nederlandse Tandartsenkamer, 435
 Nederlandse Unie, 30, 31-33, 36, 57-58, 106, 142n, 148, 153, 155, 186, 189, 300, 301, 352, 417n, 627n, 840, 851, 857, 975-976;
 en anti-Joodse maatregelen, 43-50, 215-216;
 beleid, 31, 38-50, 107-109, 204, 220-221;
 colportageverbod, 41-42;
 en illegaliteit, 216-220;
 leden en organisatie, 210-211;
 Uniekringen, 41-42, 50, 210-215
 Nederlandse Vakcentrale, 373
 Nederlandse Vereniging van Fabrieksarbeiders, 373, 407-409
 Nederlandse Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel, 370, 373
 Nederlandse Vereniging van Ziekenfondsartsen, 433-434
 Nederlandse Vereniging voor Armenzorg en Weldadigheid, 425
 Nederlandse Voetbalbond, 569n
 Nederlandse Volksdienst, 424-425, 744, 746
 Nederlandse Volksgemeenschap, 448
 Nederlandse Volksmilitie, De, 824
 Nederlandse Zeereddingsdienst, 130
 Nederlandse Zionistenbond, 499-500, 510-511n, 520, 522, 574-575
 Neeritter, 794
 Neerlandia-concern, 308-311, 324n, 748, 754
 Nelis, H., 688-689
 Neucngamme, concentratiekamp, 712n, 823
 Neumann, E., 995
 Nève, E. de, 793, 807-808, 815n, 863
 New-Foundland, 618
 Nicobaren, 644
Niederländische Aktien Gesellschaft für Abwicklung von Unternehmungen, 588
Niederländische Grundstücksverwaltung, 605-606, 607
 Niermeyer, W. J. 929, 937, 941
 Nieuw Guinea, Australisch, 644
Nieuw Israëlitisch Weekblad, 1014n
 Nieuw-Zeeland, 635-636
Nieuwe Delftse Courant, 751
Nieuwe Koerier, De, 751
Nieuwe Rotterdamse Courant, 80, 95, 290, 293, 297, 298, 301, 342n, 803, 969
Nieuwe Stem, De, 479n
Nieuwe Tilburgse Courant, 751
Nieuwe Utrechtse Courant, 377, 380
Nieuwe Venlo'se Courant, 751
 Nieuwe Waterweg, 627, 869, 888, 957
 Nieuwenhagen, 57-58
 Nieuwer Amstel, 1066

REGISTER

- Nieuwsbrief van Pieter 't Hoen*, 852
 Niftrik, J. G. van, 867, 887, 910
 Nisko, 996-997, 1012, 1013, 1050
 Nobiscum, Administratiekantoor, 605
 Nomoera, K., 646, 648-649, 651
 Noord-Afrika, 8, 14, 73, 90, 658-659, 946-947, 951-952
 Noord-Beveland, 958n
 Noord-Brabant, 33, 115, 210, 230, 256, 398, 705n, 794, 800, 975, 1057
 Noord-Holland, 76n, 100, 210, 251, 255, 366, 443, 690, 976, 1040, 1066
Noordbrabantse Courant, 751
 Noordelijke IJsee, 945
Noorderlicht, Het, 99
 Noordewier, B., 544
 Noordhoek Hegt, W. F., 428, 431, 433, 435
 Noordwijk, 817, 865, 929, 931-932
 Noordijk, D. G., 339, 347, 349n, 352-353, 357, 727, 732, 735, 737
 Noordzee, 11, 860-861, 866, 945
 Noordzeekanaal, 824
 Noort, J. A. op ten, 26, 103n, 122n, 250n
 Noort, L. P. D. op ten, 122-123
 Noorwegen, 3, 73, 197, 241-242, 860, 945, 957
 Norden, W. van, 912
Nordpolspiel, 916
Zie verder: Englandspiel
 Normandië, 949
 Nunes Vaz, J., 514, 851, 904, 912
 Nijhof, L., 773
 Nijhoff, M., 277, 777-778
 Nijhoff, W., 788n
 Nijmegen, 239, 248, 428, 472, 732n, 871n

 Oahu, 641, 645, 650-651
 Odessa, 95
 Oekraïne, 88, 132, 135, 174, 177-178
 Oeral, 75, 88, 178
 Offerhaus, H. K., 129, 132-132, 137
 Oirschot, 160
 Oisterwijk, 205, 206
 Ojen, G. J. van, 836n
 Okma, N., 367

 Olde Loohuis, G., 794
 Oldebroek, 238
 Oldenhof, H. M., 166
 Oldenzaal, 56, 135, 794n, 800
 Ommen, kamp, 145n, 419n, 421, 802n, 805n, 1020-1023
Omnia Treuhandgesellschaft m.b.H., 592-594
 'Onafhankelijken, De', 784-785
 Onderwijs, 248-250, 251, 336-368, 725-742
 Verzet, 346-354; *Zie ook: Protestants schoolverzet*
 Ontslagen, 251, 461, 462n, 469n, 557n, 775n
 Ontsnappingsroutes, 860-862, 936; *Zie ook: Engelandvaart; Pilotenhulp; 'Zweedsse Weg'; 'Zwitserse Weg'*
 Oorthuys, G., 700
 Oostenrijk, 987, 996
 Oosterbaan, N., 267-270, 284
 Oosterhuis, A. L., 861-862, 868-869, 898
 Oosterhuis, H., 373, 407-408
 Oosterlee, A., 423n
 Oosthoek, B., 770, 774n
 Oosthoek, W., 548n
 Oosthout, N., 773
 Oostinzet, 130-136, 300
 Oostvoorne, 973n
 Oostzee, 174, 861
 Opper-Silezië, 989n, 996
 Opstelten, I., 210n
 Opvoedersgilde, 347, 357, 748
Oranjekrant, De, 307n
 'Orde van de Getuigen van Christus', 691
 Ordedienst, 321, 516, 812, 815, 835-846, 848, 849, 867, 877, 884, 887, 892, 902, 903-904, 906, 910-911, 918, 931, 935, 941, 953-957, 965-970
 Orgaan van Overleg in arbeidzaken, 403-404
 Organisatie-Commissie voor het bedrijfsleven, 403, 405
 Organon n.v., Oss, 1004, 1033
 Orsenigo, C., 387
 Ortt, F., 928-929, 933-934
 Oslo, 151, 242n

REGISTER

- Osnabrück, 1022n
 Osselen, E. van, 762
Ostdeutsche Landbewirtschaftungsgesellschaft, 132-133
 Otterloo, W. van, 776
 Oud, P. J., 144-145
 Oud-Katholieke Kerk van Nederland, 713n, 742n
 Overduin, J., 730-732, 758
 Overflakke, 18
 Overhoff, C. F., 546n, 571n, 610n, 611
 Overvallen, 323, 675
 Overijssel, 153, 251, 256, 543, 975, 1057
 Ozinga, T. E. N., 766n
- Paape, A. H., 548n
Pacific Fleet, 636, 640-641, 644-645, 650-652, 660
 Pahud de Mortanges, W., 798
 Palache, J. L., 508, 519n, 520n
 Paleis Soestdijk, 250n
 Palembang, 664
 Palestina, 510n, 522, 1008, 1012
 Pam, L. A., 1047, 1062, 1086
 St. Pancras, 963
 Pannekoek, J. H., 428
 Parlevliet, H., 952-953
Parool, Het, 17, 27, 43, 96-97, 125, 142, 176, 209n, 217, 236, 255, 259, 287, 320n, 405, 464, 514, 526n, 569, 580, 615n, 628, 664, 687n, 796, 803, 805-806, 832, 851-853, 887, 904-905, 906, 911-912, 1047, 1061-1063, 1065, 1069, 1093
 Parijs, 151, 282, 936, 957
 Pasdcloup, W., 838, 842, 905-911, 954
 Pater, J. C. H. de, 250, 357n, 358, 725n, 726n, 732n, 734n, 739, 740, 741n
 Patijn, C. L., 854
 Paul, prins-regent van Joegoslavië, 1, 3-4, 81
 Pearl Harbor, 180, 636, 640-646, 648-654
 Peekema W. G., 874
 Peekema-Dibbets, D., 874, 911
 Peizel, B., 785
 Pelkwijk, G. A. W. ter, 55n, 544
 Pelt, J. van, 29n
- Pers, Duitse, 23, 26, 174, 382
 Pers, illegale, 96, 219-220, 307, 335, 456, 568, 741, 773, 804, 805-817; *Zie ook: BC-Nieuws; Brandarisbrief; Bulletin; Bulletin* (gebr. Voûte); *Bulletin van het MLL-Front; Christofoor; Geïllustreerd Vrij Nederland; De Geus; Je Maintiendrai; Noorderlicht; De Oranjekrant; Het Parool; De Schans; Slaet op den trommele; Spartacus; Trouw; De Vonk; De Vonk-Den Haag; Vrij Nederland; Vrijheid; De Vrije Kunstenaar; De Waarheid*
 Pers, legale, 27, 58, 105, 135, 151, 174, 175, 202-203, 282-324, 328, 371, 395, 413, 548, 553, 567, 619, 630-631n, 663, 684, 720, 747-754, 796, 803, 818, 821, 965, 970, 972, 975, 976-977, 1034n, 1069, 1090, 1105;
 instructies, 18, 20, 22, 41, 106, 136, 154, 232, 283-284, 286-287, 288-293, 315, 749;
 persconferenties, 69, 94-96, 105, 164-165, 203, 254, 283, 286, 288, 306, 663, 969, 1073, 1080, 1087-1088, 1101;
 reorganisatie, 294-298;
 verschijningsverboden, 37, 109, 208, 287, 293
 Persbureau Tass, 82
 Persgilde, 275, 323, 760-761
 Persoonsbewijs, 171, 445-458, 460, 469, 534-535, 792, 914-915, 924-925, 927n, 929, 939
 Persoonsbewijzencentrale, 454
 Perzië, 621
 Perzische Golf, 90, 621
 Peter II van Joegoslavië, 1, 3-4, 6
 Petten, 865
 Philippijnen, 636, 641, 644
 Philips, Eindhoven, 28, 151, 602n, 1005, 1008, 1010
 Picard, L., 1101n
 Pick, C., 424
 Pierson, J. L., 411n, 412
 Piesbergen, H., 252n, 1028
 Pilling, A., 1007-1008
 Pilon, R., 869
 Pilotenhulp, 792-796, 833, 883

REGISTER

- Pius XII, 388, 1002n
 'Plan for Holland', 952-957
 Planten, H. M., 301-303
 Plate, E. A., 214n, 215n
 Pleiter, W. G., 525n
 Plekker, S. L. A., 349
 Plesman, A., 864
 Poalei Zion, 500
 Poel, J. E. A. van de, 308
 Poel, D. G. van der, 375, 395
 Poelje, G. A. van, 361
 Poels, B., 795
 Pol, H. H. J. van de, 286, 298n
 Polak, H., 1094
 Polak, J. A., 512, 514n
 Polak, L., 265
 Polen, 15, 984-985, 987-988, 989n
 996-997, 1000n, 1044, 1050
 Polet, J., 274, 278-279
 Poliakov, L., 490, 491n
 Politie, Duitse,
 *Aussenstellen der Sicherheitspolizei und
 des SD*, 1024, 1030, 1034;
 Aussenstelle Amsterdam, 101, 303,
 312, 320, 444, 550, 576, 816, 825-
 827, 963, 1039-1041, 1072;
 Aussenstelle Arnheim, 731-732;
 Aussenstelle Enschede, 101n;
 Aussenstelle Leeuwarden, 100, 101n;
 Aussenstelle Middelburg, 444;
 Aussenstelle Rotterdam, 21n, 101n,
 707, 879;
 Aussenstelle Utrecht, 391;
 Befehlshaber der Ordnungspolizei, 561;
 *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und
 des SD*, 687-688, 1016
 Zie ook: W. Harster;
 Abteilung IV (Gegnerbekämpfung),
 451;
 *Abteilung V (Sonderkommando Ho-
 rak)*, 460;
 Judenreferat, 538, 542;
 '*Meldungen aus den Niederlanden*',
 241, 291n, 364n, 553, 829, 1045;
 Referat IV B 4, 1031, 1034-1036,
 1052, 1083;
 Referat IV E (Spionage-Abwehr),
 873, 875;
 Zie ook: J. Schreieder;
 Sonderreferat J, 1024, 1027;
 Zentrale Fahndungstelle, 458n;
 Ordnungspolizei, 18, 28, 55, 100, 162,
 463, 470n, 474, 476, 559, 560, 820,
 861, 873, 936, 953, 963, 1092;
 Sicherheitsdienst, 20, 21, 26, 34, 69, 138
 140, 150, 152, 153, 180, 183, 187,
 199, 235n, 241, 277, 288, 291, 292,
 293, 295, 296n, 328, 341, 349n,
 364n, 369, 391, 441, 472, 553, 596-
 599, 716, 973;
 Sicherheitspolizei, 19, 22n, 77, 138,
 158, 162, 191, 206, 207, 208, 214,
 217, 231, 273, 301, 357, 372, 396n,
 420, 422, 432, 441-445, 448, 451,
 454-455, 457, 459-460, 464-465,
 474-475, 479-480, 522, 524, 538,
 541, 560, 569, 668, 675, 686-688,
 715, 722, 733, 765, 767, 768n, 772,
 798, 799, 801, 807, 815, 818, 822,
 841, 873, 881, 889, 891, 894, 911, 918,
 934, 935, 936, 940, 963, 1002n, 1017,
 1028, 1030, 1078, 1088, 1091, 1092;
 Politie, Nederlandse, 227, 229, 236, 454,
 458-480;
 en anti-Joodse maatregelen, 1065;
 benoemingen en ontslagen, 109, 110,
 252;
 Documentatiedienst (Den Haag), 99,
 465, 874;
 instructies, 459-462, 469, 675, 976,
 558-562, 675, 976;
Kommando Bakker (Amsterdam), 825-
 826, 828;
 medewerking aan verzet, 843, 912;
 optreden van, 29, 99-100, 142, 238,
 416, 471, 473-480, 545n, 549-550,
 558-560, 668, 826, 963;
 Politie Officiersschool, Apeldoorn,
 469;
 reorganisatie, 458-459, 460, 462,
 466-473;
 Rijksrechercecentrale, 458, 460, 461-
 462;
 Schalkhaar-opleiding, 463-464, 469;
 Politiek Convent, 49, 146, 255-263, 836,
 840, 849, 853-856, 858, 903, 904
 Poll, M. van, 211
 Pompson, A. W. M., 435

REGISTER

- Poole, J. le, 929n, 940-941
 Poortman, J., 53n
 Poos, L. A., 841, 881, 882n, 911, 918, 921, 923-924, 927, 933, 940, 956
 Poppel, J. van, 936
 Port Darwin, 661
 Port Moresby, 944
 Portugal, 15, 24, 76, 620
 Portugees-Israëlietisch Kerkgenootschap, 495, 508-509, 511, 577, 579
 Posse, H., 1048
 Postduiven, 870-871
 Posthuma, F. E., 411-412
 Posthumus, N. W., 65n
 Postma, H., 119, 176n
 Pot, L., 931-934
 Praag, 81, 592, 987, 998, 999, 1012, 1083n
Presseabteilung im Stabe des Reichskommissars, 17, 18, 94-95, 283-285, 288, 289, 291-295, 300, 302, 303, 304, 306, 311, 314-318, 320
 Presser, J., 523n, 529, 573, 972n, 996, 1023n, 1055n, 1057n, 1058n, 1062-1063
 'Prince of Wales', De, 646, 660, 663
 Prins, M. I., 519n, 520n
 'Prinz-Eugen', De, 11, 945
 Procureurs-generaal, 18, 20n, 29, 50n, 121, 418, 459, 461-462, 463n, 466, 470, 476-477, 548, 562, 687n, 802n, 1076
 Proebsting, H., 292
 Pront, J., 788
 Propaganda, Duitse, 94-96, 102, 123, 136-137, 162, 270, 323, 413
 Protectoraat Bohemen-Moravië, 996-1001, 1021-1013, 1024, 1052
 Protestants Hulpcomité, 524n
 Protze, T. A. R., 874
 PTT, 270, 545, 610, 958
 Publieke opinie, 1-2, 4-5, 15, 26-28, 34, 93-97, 105, 106, 162, 176, 232, 464, 618, 624, 661-665, 977-981
 'Pulchri Studio', 784-785
 Pulzer, P. G. J., 493-494
 Putte, 867
 Putten, 161
 Putten, ciland, 973-974
 Pijnacker, 924, 929
 Pijper, W., 776
 Quay, J. E. de, 31, 33, 38-40, 43, 45-48, 71, 107-109, 208-211, 216, 218-220, 363, 423n, 512, 976
 Quiros, A., 519, 520n, 521
 Quisling, V., 241-242
 Raad van State, 222
 Raad van Verzet, 307n
 Raad van Voorlichting der Nederlandse Pers, 266, 267
 Raatgever, J. G., 313, 314, 315n
 Rabagliatti, W. H. R., 869, 892, 895, 897-898, 901, 908, 917, 926, 928, 930n, 931n
 Rabaul, 644
 Rabl, K., 170n, 253-254, 671n, 1018-1019, 1028, 1043n
 Radema, J., 928-930, 932, 940
 Radio, Duitse, 23
 Radio Boston, 862
 Radio Hilversum, 93, 106, 136, 370, 539
 Radio Oranje, 19, 22, 92, 150, 235, 320, 321, 615, 627, 630n, 662-663, 689, 806, 847-848, 873n, 900n, 903n, 908, 935, 947, 950, 980, 1090
 Radio-zendamateurs, 881
 Raeder, E., 655-656, 957
 Rajakowitsch, E., 591n, 997, 1012-1013, 1015, 1017-1019, 1024-1026, 1028, 1030-1031, 1033-1034, 1052, 1093
 Rambonnet, F. L., 299n
 Randermann, F., 963-964
 Randwijk, H. M. van, 367, 702, 777-778, 808-817, 1062, 1074-1075
 Randwijk-Henstra, A. M. van, 811, 816
 Raphaelvereniging, Sint, Hamburg, 1002n
 Rappard, E. H. van, 186-190, 198-199, 228
 Ras, G. H. G., 922-925, 952
Rasse- und Siedlungshauptamt, Zie: SS
 Rauter, H. A., 29, 30, 31, 50, 65n, 67, 68, 69n, 100, 119, 149n, 164, 181-186,

REGISTER

- 190, 192, 198, 214, 219, 222-231
passim, 258n, 277, 341, 413, 426, 456,
 541, 743, 961;
 beleid t.a.v. Nederlandse politie, 121-
 123, 192, 458-473 *passim*, 476, 668
 675, 976;
 bestrijding van verzet, 801-802, 820-
 822, 921, 976;
 en maatregelen tegen de Joden, 533-
 534, 537, 541, 545, 547-548, 551-
 552, 561-562, 565, 567-568, 590,
 598-600, 718, 989, 1008, 1016-
 1020, 1024-1028, 1030-1031, 1033-
 1034, 1042-1043, 1068-1070, 1071,
 1081, 1085, 1095, 1100, 1101, 1106-
 1107
 Ravensbrück, concentratiekamp, 79,
 1002n, 1072
 Ravenstein, 691
 Ravenswaay, C. van, 343n, 545
 Rechterlijke macht, 58n
Zie ook: Procureurs-generaal; Vrede-
 rechtspraak.
 Rechtspraak, Duitse, civiele, 443, 1043n,
Zie ook: *Deutsches Landesgericht i.d.N.*;
Deutsches Obergericht i.d.N.
 Rechtspraak, Duitse, militaire, 443, 796,
 808n, 822-823, 866, 881, 935, 936,
 965
Zie ook: *Feldgericht des Militärbefehls-
 habers im Luftgau Holland*; *Gericht
 des Marinebefehlshabers in den Nie-
 derlanden*
 Reest, R. van, 150n
 Reformatie, *De*, 707n, 708n
 Regering, Nederlandse, in Londen, 79,
 108, 214n, 630, 806, 820, 846-848,
 954;
 Bureau Voorbereiding Terugkeer,
 872, 955-956;
 contacten met bezet gebied, 871-872,
 895, 897-898, 938-941;
Zie ook: *Englandspiel*
 en oorlog met Japan, 635-636, 647,
 649, 660-665;
 regeringsmededelingen, 320, 627,
 630n, 900n;
Zie ook: Centrale Inlichtingen Dienst;
 Koningin Wilhelmina
Reichsinnenministerium, 998, 1026
*Reichsministerium für Volksaufklärung und
 Propaganda*, 264, 267, 271, 998
Reichsschulen, *Zie*: *Nationalpolitische
 Erziehungsanstalten*
Reichssicherheitshauptamt, 74, 100, 441,
 474, 667, 678, 982n, 984-985, 987,
 1003, 1007, 1010;
IV B 4, 987-989, 1031, 1033
Reichssippenamt, 540, 1093
Reichsstiftung Niederlande, 417n, 1005n
*Reichsvereinigung der Juden in Deutsch-
 land*, 998, 1044
Reichszentrale für jüdische Auswanderung,
 987
 Reilingh, D., 461, 462n
 Reimer, *Konteradmiral*, 1082, 1083n
 Reindersma, W., 1063n
 Reinhard, H., 1019, 1031, 1037
 Reinink, H. J., 338, 342, 788
 Remaco NV, 144n, 155
 Remmelts, J., 273
 Remonstrantse Broederschap, 711
 Renckens, H., 388n
 Rengers Hora Siccama, D. C., 278n
 'Repulse', *De*, 646, 660, 663
Residentiebode, *De*, 16-17, 37, 105, 305,
 311, 315
 Residentie-orkest, 189, 547n
 Residentietoneel, *Het*, 768, 774
 Reuchlin, M., 931
 Reuter, G., 132, 426-427, 430
 Revolutionair-Socialistische Arbeiders-
 partij, 101, 138, 220
Zie ook: MLL-front (Groep-Sneevliet)
 Reijden, P. J. M. van de, 516n
 Reyden, W. van der, 901-905, 917-918,
 928, 937, 940, 954
 Reyefski, G., 773
 Reynders, C., 488n, 496n
 Reijnders, I. H., 110n, 903, 968
 Rheinbach, tuchthuis, 827n
 Rhenen, 29, 871n
 Ribbentrop, J. von, 3, 24, 25, 27, 516n,
 654, 973n
 Richardson, J. O., 636
 Richel, A. J., 269
 Ridderhof, M. A. G., 876-877, 906-
 907, 915-916, 919, 921, 935, 940

REGISTER

- Rienks, P., 331
 Riessen, H. van, 453n
 Rietschoten, J. van, 952-953
 Rietveld, L. C., 971
 Riga, 999
 Ringers, J. A., 854-859, 904
 Risseeuw, J. A., 845
 Ristic, Dragisa N., 4n
 Ritchie, D., 153
 Robert, J., 798
 Rodegro, H., 523n, 1053-1055, 1057, 1102-1103
 Roebroek, A. L. H., 412
 Roelfsema, H., 49, 209n, 213n
 Roelin, J. A. J. F., 454n, 532n, 534n, 929n
 Röell, D., 784,
 Röell, J. C. C., 890-891n
 Röell, W., 835-839, 841, 850, 855, 866, 902, 903, 905, 954, 970
 Roels, F., 278n
 Roemenië, 2, 10, 73-74
 Roermond, 57, 188, 970
 Rötcher, H., 1010
 Rogier, L. J., 349-351, 386
 Roland Holst, A., 236, 274, 777-778, 780-781
 Roland Holst, H., 615, 779
 Rolde, 413
 Rolloos, A., 693n
 Romein, J. M., 343n
 Romme, C. P. M., 144
 Rommel, E., 8, 73, 90, 621-623, 646, 659, 946
 Ronge, P. H., 431, 434
 Rooms-Katholiek Centraal Bureau voor Opvoeding en Onderwijs, 359
 Rooms-Katholiek Episcopaat, 262, 307, 309-311, 325, 345, 362-364, 381-383, 385, 387-395, 397-398, 418, 422, 425, 429, 442n, 554, 555, 695, 717-718, 722-723, 738-754, 770, 775, 783, 1077
Zie ook: J. de Jong
 Rooms-Katholiek Werkliedenverbond, 135, 262, 369-371, 373-382, 393-396, 399-400, 405, 406, 407, 408, 409
 Rooms-Katholieke Artsenvereniging, 429
 Rooms-Katholieke Bond van Overheidspersoneel, 396n
 Rooms-Katholieke Fabrieksarbeidersbond, 378
 Rooms-Katholieke Journalistenvereniging, 749
 Rooms-Katholieke Staatspartij, 142, 148, 220
 Rooms-Katholieke Studenten Verenigingen, 571-572
 Rooms-Katholieke Universiteit, Nijmegen, 571
 Roorda, J., 428-431, 434
 Roosevelt, E., 333
 Roosevelt, F. D., 12-13, 98, 140n, 617-619, 629-633, 636, 638-639, 647-648, 653-655, 658, 949-951
 Roossien, H., 868-869
 Rosenberg, A., 75, 88, 533, 584
 Roskam, E. J., 55, 133-135, 225, 410-415
 Rossem, P. A. van, 346, 349
 Rost, N., 502
 Rost van Tonningen, M. M., 26, 32, 60, 64, 67, 68, 119-122, 128, 138, 160n, 193, 203n, 232n, 251, 268, 283, 299, 410, 564-565, 599-601, 606-607, 775n, 1096
 Rostow, 174, 180
 Rot, T., 805n
 Rotary-clubs, 416
 Rotterdam, 17, 109, 144-145n, 156, 187, 191, 247, 252, 292, 452, 470, 496, 497, 553, 585, 766, 961, 1007n; bombardement, 3 oktober 1941, 627-628; verzet, 10, 21, 163, 168n, 320, 349, 430, 707, 734n, 797, 798, 824-827, 877, 879, 885
 'Rotterdammer, De', *Zie: H. J. van den Broek*
Rotterdams Nieuwsblad, 295, 298n
 Rotterdams Philharmonisch Orkest, 547n
Royal Air Force, 10, 13, 161, 885, 947; *Bomber Command*, 15, 624-625; *Coastal Command*, 948
 Royen, J. F. van, 272, 759, 762, 771-772
 Royen, J. H. van, 39n, 854
Rüstungsinspektion Niederlande, 170, 1082

REGISTER

- Ruhrgebied, 16
 Ruiter, G. J., 412, 414
 Ruiter, J. W. de, 426n, 688n
 Ruller, E. van, 146-147
 Rundfunkbetreuungsstelle, 324, 326, 328, 335
 Rundstedt, G. von, 957
 Rustige, J., 152, 257
 Rutgers, A. A. L., 138, 716
 Rutgers, A. R., 682
 Rutgers, J., 148, 858
 Rutgers, V. H., 147n, 257, 258, 362, 366, 367, 728, 734-735, 897
 Rutherford, J. F., 685-686
 Rutters, H., 776
 Ruygers, G., 219-220, 848
 Ruys, W., 913-914
 Rij, C. van, 807, 812
 Rijckevorsel, A. B. G. M. van, 256
 Rijke, W. J. de, 462n, 559-560, 1072n
 Rijksacademie voor beeldende kunsten, Amsterdam, 784
 Rijksarbeidsbureau, 670-671
 Rijksbureau voor non-ferro metalen, 171, 586
 Rijksbureaus voor handel en nijverheid, 592-593
 Rijkscommissariaat, 162, 958;
Zie ook: A. Seyss-Inquart;
Beauftragten des RK für die Provinzen, 166, 291, 374, 1031, 1071;
Beauftragte des RK - Drente, 1060;
Beauftragte des RK - Friesland, 157;
Beauftragte des RK - Gelderland, 544, 693n, 729-730, 732;
Beauftragte des RK - Groningen, 56;
Beauftragte des RK - Limburg, 52, 310, 545;
Beauftragte des RK - Noord-Brabant, 256n, 310n;
Beauftragte des RK - Noord-Holland, 547, 555, 976;
Beauftragte des RK - Overijssel, 372;
Beauftragte des RK - Utrecht, 192, 544;
Beauftragte des RK - Amsterdam, 29, 152n, 153, 270;
Beauftragte des RK - 's-Gravenhage, 56;
Beauftragte des RK - Rotterdam, 544n;
Ein- und Ausreisestellen, 860;
Forschungsstelle 'Volk und Raum', 109-110;
Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft, Abteilung Feindvermögen, 587, 602n, 609;
Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft, 133;
Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, 455, 737;
Abteilung Rechtssetzung, 253;
Referat Innere Verwaltung, 535-536;
Generalkommissariat zur besonderen Verwendung, Hauptabteilung Soziale Verwaltung, 666-667, 671, 673;
Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda, 285, 296;
Referat 'Internationale Organisationen', 416;
Zentrale Ein- und Ausreisestelle, 1007, 1018, 1024
 Rijksdienst voor de Werkverruiming, 668, 1021, 1052-1053, 1059
 Rijksduitsers in Nederland, 245-250
 Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters, 445, 455, 457, 531-534, 541, 1046-1047
 Rijksuniversiteit Groningen, 571-572
 Rijksuniversiteit Leiden, 278
 Rijksveldwacht, 77n, 560
 Rijkswaterstaat, 958
 Rijnland, 16
 Rijnsburg, 163-164
 Saarpfalz, 997
 Sabotage, 320, 549, 558, 559n, 797-804, 823-826, 833, 915, 955-957
 Sachsenhausen, concentratiekamp, 394n, 416, 775n, 808n, 819n, 851n, 882n, 969
 Sajet, B. H., 848
 Salomons-eilanden, 944
 Saloniki, 4
 Samoa, 944
 Sandberg, E. F., 56n, 788, 1092
 Sanders, P. F., 547, 568n, 775n

REGISTER

- Sangen, J. H. J., 794
 Sanner, SS-officier, 1010
 Sant, F. van 't, 871-872, 880, 888, 890, 892, 895-898
 Santema, W., 799
 Santpoort, 220
 Sarlouis, L. H., 519n
 Sassen, E. M. J. A., 212
 Sauckel, F., 666-667, 669
 Scapa Flow, 945
 Schaepman, C. J. M., 119, 267, 340
 Schaik, J. G. van, 378, 381
 Schalker, C., 830
 Schalij, F. A., 426
 Schalij, G. A., 426-427, 429-430, 433
Schans, De, 219
 'Scharnhorst', *De*, 11, 625, 945
 Scheepmaker, J. P., 906-907
 Schellenberg, A. W., 1037n
 Scheltus, G. A., 869n
 Schelven, A. A. van, 72
 Scheps, J. H., 428
 Schermerhorn, W., 854, 858
 Scheveningen, 53-54, 547, 865, 896, 900-903, 905-910, 928, 957, 958, 1082n
 Scheveningen, *Polizeifängnis*, 77, 94, 159, 164, 678-681, 687, 709n, 733n, 755, 768, 799, 828, 882n, 892, 910, 914, 959
 Schilder, K., 707-708, 976
 Schilp, D., 805
 Schilp, K. H., 929n
 Schimmelpenninck, J., 837-841, 843, 849, 850n, 855, 895-896, 953, 970
 Schiphol, 549, 863
 Schipper, J., 376-377, 380, 402n
 Schlichting, L. G., 39n, 305-308, 388
 Schmidt, F., 26, 30-31, 70, 109, 111, 158, 225-231, 258n, 277, 285, 301n, 304, 312, 315, 317, 321, 328, 362, 391, 417, 419, 423, 466, 470, 720-721, 752, 754, 769, 973, 1017, 1019, 1022, 1024-1025, 1027-1028, 1030, 1034, 1071, 1081, 1085, 1105-1106;
 en de *Arbeitseinsatz*, 666-667, 672;
 en maatregelen tegen de Joden, 56, 522, 547, 555, 590, 597, 599n, 600;
 en Nationaal Front, 32-37, 50;
 en Nederlands Arbeidsfront, 374, 407, 409;
 en de Nederlandse Arbeidsdienst, 124-125;
 en de Nederlandse Unie, 32-33, 37, 41-43, 45-50;
 en NSB, 32-33, 51, 67, 70, 155, 185-186, 194, 225-231, 268, 283-284, 326;
 en *NSDAP-Arbeitsbereich Niederlande*, 155, 196, 245;
 en NSNAP-van Rappard, 187-190, 198-199;
 Schmidt, P. J., 219-220
 Schöffner, I., 568n, 571n
 Schoemaker, R. L. A., 881, 882, 966, 968
 Schönfelder, *Hauptmann der Schutzpolizei*, 477n
 Schöngarth, K. G. E., 994
 Scholte, J. H., 336, 339
 Scholten, P., 700, 716-719, 854, 856-858, 904
 Schoolraad voor de scholen met de bijbel, 360-361, 364-366, 555, 726-729, 732-734, 739, 740
 Schoolverzet, Protestants, 354-368, 725-738
 Schoorl, 18, 21n, 101, 139, 156, 164, 376, 551, 559n, 716, 800, 820, 822n, 864
 Schotland, 24
 Schouten, J., 138, 145-147, 255, 258, 808, 810, 855-859, 904
 Schouten, J., 823
Schouw, De, 760
 Schrage, W. B., 886, 889, 891-893, 912, 914
 Schreieder, J., 78, 875-876, 878-879, 881, 882, 884, 885, 892, 910, 917, 919-921, 923-925, 933-937, 940, 956
 Schrieke, J. J., 119, 121-123, 128, 160n, 176, 201n, 237, 251, 442n, 467, 471-473, 561, 564, 669, 718-720, 724, 740, 801-804, 858, 1026n, 1070, 1072, 1077
 Schröder, H., 1034
 Schümann, *Kreisleiter NSDAP*, 32, 187, 189
 Schulze-Bernett, G. W., 1006-1008

REGISTER

- Schutte, J. A., 378-381
Schutzgruppen, 959
Schutzhaft, 441-443
 Schuur, E. H., 868-869
 Schuijt, W. J., 220
 Schwarz, F. X., 417n
 Schwarz, H., 278, 339, 341, 343, 354-356, 362, 555
 Schwerin von Krosigk, L. *Graf*, 417n
 Schwier, W., 145n, 416-417, 418, 1030
 Sebes, H., 922-925, 952
 Seekatz, F. W., 864
 Semplonius, A., 462n
 Sevenum, 218
 Severin, W. P., 308n
 Severijn, J., 366, 367
 Seyffardt, H. A., 106n, 110-111, 113-117, 131-132
 Seyss-Inquart, A., 176n, 258n, 282, 417n, 776, 958;
 en *Arbeitseinsatz*, 668-670;
 en artsen-protest, 432-434;
 beleid t.o.v. kerken, 297, 684-685, 693, 720-721;
 en beleid t.o.v. pers en radio, 96, 283-285, 304, 321-325;
 benoemingen en ontslagen, 68, 72, 109, 118, 119, 145n, 222, 251-252, 255, 260, 264, 338n;
 economisch beleid, 169-170;
 en gelijkshakeling van de vakbonden, 374-375, 378-379, 391, 394, 406, 409;
 gratie-beleid, 58n, 963-964, 970;
 en handhaving van rust en orde, 312, 441-442, 468-471, 474, 818, 821-822, 958-962, 964, 972-977;
 en A. Hitler, 192-198, 417n, 960;
 en kunstenaarsprotest, 772, 777, 785-786;
 en maatregelen tegen de Joden, 537, 544, 554n, 555, 557, 564, 570, 572, 585-590, 595-596, 599-604, 607, 609, 611, 718-721, 983n, 1003n, 1011, 1015, 1016-1018, 1020, 1024-1031, 1033-1034, 1040n, 1042, 1047, 1049, 1064, 1067, 1070, 1071, 1075, 1080, 1081, 1083, 1095, 1100, 1107;
 en maatregelen tegen het Koninklijk Huis, 157-160, 162, 165-166;
 en A. A. Mussert en NSB, 31-33, 35, 67, 69n, 71, 104, 111, 124, 184-186, 191-204, 222-232, 241, 261-262, 959-960;
 en Nederlandse Arbeidsdienst, 124-126;
 en het Nederlandse bestuursapparaat, 252-254, 260-263;
 en de Nederlandse Kultuurkamer, 271-278;
 en Nederlandse SS, 225-227;
 en Nederlandse Unie, 42, 50, 109, 186, 214;
 onderwijsbeleid, 338-339, 341, 346, 354-357, 362-365, 726-727, 738;
 en Oostinzet, 117-118, 124, 132;
 politiek beleid, 30-33, 70-73, 102-105, 137-138, 141, 186, 241-244, 435-440;
 toespraken, 35, 40, 104-105, 203;
 en Vrijwilligerslegioen Nederland, 111-112, 114-116
Shell-concern, 1006
 Short, W. C., 651
Sibbe, 539
 Siberië, 83, 88, 178, 180, 637
 Sicilië, 472, 621, 623
 Sieger, F., 785
 Sietsma, K., 688n
 Simon, C., 465
 Simowitsj, D., 4, 6
 Singapore, 221, 617, 635, 641, 644, 646, 649, 661, 663
 Singora, 644, 645, 649
 'Sint Lucas', 784-785
 Sittard, 257
 Six, O. E. W., 340
 Six, P. J., 321, 836, 843-844
 Sjanghai, 1012, 1014, 1048
 Sjollema, J., 761-762
Slaet op den trommele, 148 395n, 423n, 569, 774, 796n, 804, 806
 Slagter, M., 841, 881-882, 911, 918, 921, 940, 956
 Slenaken, 794
 Slobbe, B. W. Th. van, 897
 Slotemaker, B. C., 403-405
 Slotemaker de Bruïne, J. R., 714n

REGISTER

- Slottke, G., 1036
 Slowakije, 74
 Sluiter, W., 785
 Sluys, D. M., 519n, 520n
 Sluijs, T. van der, 776
 Sluyser, M., 151-152, 628, 848, 850, 926
 Sluyters, J., 277
 Sluzker, E., 1015, 1103, 1106
 Smedts, M., 94n, 146n, 795n
 Smeenk, C., 147n
 Smeets, R., 278
 Smit, B. E. A., 567n
 Smit, J., 312, 325
 Smit, M., 77-79
 Smit, W. A. P., 779
 Smulders, P., 388n
 Sneek, 157, 402, 799
 Sneevliet, H., 97, 962-965
 Snell, E. M., 618n, 631n
 Snouck Hurgronje, A. M., 79, 120-122, 124-128, 134, 340, 551, 563
 Snijder, G. A. S., 111, 114, 266, 271-272, 275, 277-280, 338, 341, 691n, 772
 Sobibor, vernietigingskamp, 992-993, 1000
 Sociaal-Democratische Arbeiders-Partij, 138, 142, 148-149, 255, 258-260, 832, 836, 855
Societas Studiosorum Reformatorum, 571
 Soep, A., 519n, 520n, 1100
 Somer, J. M., 887
 Sommelsdijk, 18
 Sorge, R., 81
 Souvereine Orde van Malta, 129
 Sowjet-Unie, 2, 10, 13, 14, 74-75, 82-92, 97, 106n, 173-180, 621, 633n, 639, 657, 861, 985, 988
 Spaan, J. B. Th., 318, 321
 Spaanderman, J., 776
 Spangenthal, I., 1054
 Spanjaard, A., 511
 Spanje, 15, 76, 106, 620, 860, 866
Spartacus, 566, 805, 962-963, 965, 1060, 1062n
Special Operations Executive-Dutch Section, 150, 153, 869, 872, 883, 884n, 890, 892, 912-915, 919-920, 922-923, 925-930, 935, 939-940, 952-953, 955-957
 Speelman, W., 807-809, 815, 911n
 Speenhoff, C., 331
 Speer, A., 25, 666, 683, 959
 Spergebieden, 861, 958
Spiegel, De, 503
 Spier, E., 568
 Spier, J., 1084
 Spionage, 77-80, 318, 320n, 819
Zie ook: Englandspiel; Inlichtingendiensten
 Spionagegroep-'Roodkapje', 218, 794, 883
 Spitzen, D. G. W., 118, 123, 253-254, 340, 564
 Sporre, C., 218, 883, 892-893, 912-914
 Sportverenigingen, 747n
 Spratly-eilanden, 635
 Springer, B., 849-850
 Spijkenisse, 973n
 SS,
 afstammingsonderzoek, 65, 539-540;
 Einsatzgruppen, 74-75, 984-986, 988;
 Ergänzungsstelle Nordwest, 111, 113-114, 116;
 Germanische Leitstelle, 182;
 Nederlandse, 64, 181-186, 199, 224-231, 268, 277, 341, 413, 539;
 Rasse- und Siedlungshauptamt, 65, 540;
 Standarte 'Westland', 59, 66, 112, 116-117, 137, 224;
 Vlaamse, 117;
 Vrijwilligerslegioen Nederland, 106-107, 109-117, 123-124, 126, 131-132, 181, 224, 303-304, 317n, 743-744;
 Wachbataillon, 743-744;
 Waffen-SS, 59-61, 67, 76, 107, 111-112, 181-183, 292, 309, 350n, 381, 743;
 Staal, K. van, 901
 Staatkundig Gereformeerde Partij, 142, 295n
 Staf, C., 133-135, 137
 Stalin, J., 80-83, 85, 87, 95, 178, 950
 Stalingrad, 469
 Stam, A. H., 807-808, 815
Standaard, De, 95, 142, 146, 147, 298n, 301n, 303-305, 321, 328, 503, 803
 Stapelkamp, A., 138, 370, 376, 377n, 402

REGISTER

- Staring, H., 49
 Stark, H. C., 636
 Stedelijk Lyceum, Hilversum, 556
 Steen, G., 863-864
 Steen, A. van, 952-953
 Steenberghe, M. P. L., 627n
 Steenwijk, 921, 959n
 Stellbrink, G., 876
 Stempels, N. A., 148, 883
 Sterneberg, F., 765n, 773
 Stettin, 997
 Steur, A. J. van der, 761, 783
 Stikker, D. U., 403-405
 Stille Oceaan, 659, 943
 Stimson, H. L., 92n, 618, 631, 650
 Stockholm, 151, 819n
 Stockum, Th. C. van, 337n
 Stoffels, E. J., 315, 317n, 318, 320
 Stok, B. van der, 895-897
 Stokman, S., 311n, 325n, 376n, 378n,
 379n, 381n, 393n, 397n, 418n,
 554n, 673, 723n, 740n, 741n, 743n,
 744n, 745n, 746n, 747n, 752n, 1078n
 Stokvis, B., 328n
 Stokvis, J. E., 511
 Stokvis, J. J. F., 316-317, 321
 Storm, P., 773
 Storm, W. F., 805n
 Storm-SS, 182-183, 224, 227, 279n, 547,
 684
 Straat van Gibraltar, 90
 Straatnamen-wijziging, 165
 Strafkampen, 668
 Stramproy, 154
 Straten, S. van, 869
 Struycken, A. A. M., 854
 Student, K., 8
 Studentenfront, 422, 825, 827n
 Studentenverzet, 571-572
Studia Rosenthaliana, 500n, 515n, 520n
 'Studio', toneelgezelschap, 768
 Stüler, C., 254n
 Stülpnagel, H. von, 867
 Stuiveling, G., 779
 Stijkel-groep, 716
 Suezkanaal, 8, 90
 Sumatra, 661
 Suriname, 202, 314, 537, 630
 Suurhoff, J. G., 49
 Swarttouw, C. N. F., 593n, 594n
 Sijes, B. A., 665, 669, 673n, 674n
 Synagogen, plundering en brandstich-
 ting, 56, 513n
 Syrië, 8, 621
 Székely-Lulofs, M. H., 779-780
 Tabak, K., 372
 Taconis, T., 914-916, 919, 922-923,
 939, 952
 Tammes, H. H., 611n
 Tap, H. J., 735
 Taselaar, A. M., 556
 Taubert, B. K. Th. F., 326-327
 Tazelaar, P., 842, 896, 898, 902, 904-
 910, 928, 930, 953
 Technisch Gilde, 422
 'Technische Noodhulp', 627n, 744n
Technische Nothilfe, 627n
 Tegelen, 53
 Telders, B. M., 143, 148, 512, 580
Telegraaf, De, 80, 95, 96n, 281, 286,
 298n, 300, 302, 303n, 307, 311-323,
 371n, 803, 969, 977, 1088
 Teller, W., 915, 919
 Tempel, J. van den, 98, 850
 Tenkink, J. C., 51, 118, 415, 448-449,
 457, 459, 466, 478
 Terborg, 559
 Terboven, J., 241-242, 251
 Terlaak, J., 898, 901, 903-905, 917-918,
 954
 Terpstra, J., 735, 739-740
 Terpstra, W., 352-353, 355-357, 735
 Teunissen, G. J., 782
 Textielstichting Rotterdam, 594
 Thailand, 644
 Theresienstadt, ghetto, 995, 999-1000
 Thiel, J. A. van, 459, 461, 462n, 466
 Thoden van Velzen, H. H., 130-132,
 137
 Tholen, 861n
 Thümmel, P., 81n
 Thijssen, L., 311n, 315
 Tibo, N., 841-842, 910, 953-954, 970
 Tiel, 161
 Tielens, P. M. H., 897-898, 901-902,
 905, 930

REGISTER

- Tilanus, H. W., 148
 Tilburg, 28, 29n, 236, 824
 Till, H., 688n
 Timmermans, P., 795
 'Tirpitz', De, 945
 Tjeukemeer, 77
 Tobi, H., 568
 Tobroek, 8, 621-623, 765, 946, 951
 Todt, F., 666
Tötungsanstalten, 993
 Tojo, H., 638, 640, 646, 648
 Tokio, 81, 944
 Tol, J. van, 331-334
 Toneel, 764-774
 Tongeren, H. van, 416, 417n
 Tongeren, J. J. van, 416n, 417n
 Toulon, 14
 Tourton Bruyns, T. W. de, 966
 Touw, H. C., 402n, 548n, 689, 690, 693n, 694, 696, 701n, 702n, 712, 715, 717, 718n, 719n, 720n, 721n, 722n, 723n, 724n, 728n, 733, 1077n,
 Treblinka, vernietigingskamp, 992-993, 1000
Treuhänder, Zie: *Verwalter*
 Trip, L. J. A., 68, 118, 314, 611
 Tripoli, 623
 Trondheim, 945
 Troost, C., 94n, 146n
Trouw, 305
 Trouw, A., 513n
 Tsjechische regering in ballingschap, Londen, 81
 Tsjechoslowakije, 15
 Tsjiang Kai-sjek, 635, 647-648
 Tsjoengking, 635
 Tsolakogloe, G., 8
 Tuil, J. J., 869
 Tulp, S., 29
 Turkije, 3, 90, 621
 Tuyll van Serooskerken van Zuylen, F. C. C. van, 129-132
 Tuyn, W., 883-885
 Twello, 824
 Twente, 369, 372, 428, 472, 558-560, 561, 793-794, 824-825, 959
 Twentse Bank, 585n
Tijd, De, 17, 39n, 95n, 96n, 297, 298n, 302, 305-308, 321, 322, 388, 747-748, 751, 759, 803
 Tijen, J. E. van, 783n, 864n, 885
 Tijen, W. van, 783
 Tijn-Cohn G. van, 1013, 1014-1015, 1051, 1052n, 1087, 1099-1100
U-Boote, 11, 623, 625, 629, 946
 Uitgeversbond, 781-782
 Uitgeverij 'Pegasus', 584
 Uitgeverij Westland, 417
Unie, De, 38, 39-43, 48, 108-109, 208, 211
 Unie 'Een school met de Bijbel', De, 360, 361n
 Unie van Christelijke onderwijzers en onderwijzeressen in Nederland, 360, 361, 727, 736
 Unilever, 602n
 Universiteit van Amsterdam, 336, 339, 340n, 558, 571
 Utrecht, stad, 52, 55, 155, 189, 191-192, 201, 219, 227, 232, 343n, 361, 366, 375, 376, 381, 391, 430, 431, 443, 470, 496, 544, 545n, 733, 887, 923-924, 959, 1066, 1075
 Utrecht, provincie, 101, 157, 218, 251, 544, 690, 736, 1040
 Utrecht, gevangenis, 799, 912, 959
Utrechts Dagblad, 313
Utrechts Nieuwsblad, 298n
 Utrechts Stedelijk Orkest, 547n
Utrechtse Courant, De, 308-310
 V-actie, Duitse, 154-157
 V-actie, Engelse, 19-20, 77, 153-154
V-Männer, 78, 99, 292, 444, 610, 688, 690n, 799, 816, 824, 826-827, 867, 875-878, 881, 883, 889, 894, 910, 911, 916
 Vaart Smit, H. W. van der, 265, 355, 688n, 691n
Vaderland, Het, 95
Vakbeweging, De, 97, 372, 407n
 Valkenburg, (L), 138, 250n, 258, 959-960
 Valkenburg, C. T. van, 426, 429
 Vara, 325

REGISTER

- Vasalis, M., *Zie*: M. Drooglever Fortuyn-Leenmans
 Vaticaan, 383, 387-388
 Vaz Dias, S., 894-895, 904-905, 936, 970
 Veefkind Jr., J. B., 99n
 Veen, G. van der, 453-454, 761-762, 771-772, 783-784, 787-788
 Veenendaal, 164n
 Veenstra, O. G., 1041n
 Vegte, W. L. Z. van der, 268-269, 334, 595, 596n, 599, 773
 Veldhuizen, G. van, 695n
 Veldkamp, J., 558, 800
 Veldkamp, J. T., 452n
 Veldman, J., 379
 Velleman, L., 764n
 'Velo', 819n, 833
 Velp, 1035
 Veluwe, 798
 Venlo, 57, 248, 257
 Verbeek, D., 768-770, 773
 Verboden boeken, 338, 342-344
 Verbond van Nederlandse Journalisten, 286-288, 310, 760-761
 Verbond van Nederlandse Werkgevers, 403
 Verbond van Protestants-Christelijke Werkgevers in Nederland, 403
 Verbond van Nationaal Herstel, 110
 Verdoorn, O., 879, 882, 883
 'Verenigde Haagse Spelers, De', 768
 Verenigde Staten van Amerika, 12-15, 90, 180, 202, 617-619, 629-660 *passim*, 861, 942-952, 1001-1002, 1007, 1009, 1010
 Verenigde Vliegtuigfabrieken 'Fokker', nv, 783n, 824, 862-864
 Vereniging tot bevordering van de belangen des boekhandels, 781-782
 Vereniging van Christelijke onderwijzers en onderwijzeressen in Nederland en de Overzeese Gewesten, 360, 361, 727, 733, 736n
 Vereniging van Deviezenbanken, 609-610
 Vereniging van Letterkundigen, 273-274
 Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs, 360, 361n
 Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs, 360-361, 364-366, 555, 725-728, 732-735, 739, 740
 Vereniging voor de Effectenhandel, 610n, 611
 Vereniging voor Volkenbond en Vrede, 419
 Vergnes, W., 760n
 Verhoeven, Th. J. F., 359, 363-364, 387, 554, 727, 739, 741
 Verkade, E., 773, 781n
 Verkijk, D., 324n, 330n, 335-336
 Vermeulen, A., 373, 409-410
Vermögensverwaltung- und Rentenanstalt, 590-592, 595n, 603, 605, 607, 611
 Verordeningen;
 VO 24/40, 415;
 VO 26/40, 587;
 VO 145/40, 418;
 VO 189/40, 530, 586;
 VO 6/41, 496, 530-533;
 VO 197/40, 452;
 VO 38/41, 245;
 VO 40/41, 245;
 VO 41/41, 419;
 VO 42/41, 668, 670;
 VO 44/41, 130;
 VO 48/41, 587;
 VO 50/41, 862;
 VO 73/41, 363;
 VO 83/41, 286-288;
 VO 94/41, 443;
 VO 95/41, 443;
 VO 100/41, 861;
 VO 102/41, 604;
 VO 108/41, 169-173;
 VO 109/41, 50;
 VO 120/41, 141;
 VO 124/41, 251;
 VO 136/41, 111;
 VO 137/41, 726, 736;
 VO 138/41, 251;
 VO 139/41, 443;
 VO 140/41, 871n;
 VO 147/41, 245;
 VO 148/41, 609;
 VO 152/41, 252-263, 322, 461;
 VO 154/41, 605;

REGISTER

- VO 195/41, 443;
 VO 196/41, 414;
 VO 198/41, 602;
 VO 199/41, 216n, 570;
 VO 200/41, 572-573;
 VO 210/41, 276;
 VO 211/41, 276;
 VO 213/41, 862;
 VO 226/41, 433;
 VO 4/42, 727;
 VO 14/42, 669;
 VO 15/42, 669n;
 VO 26/42, 620, 671n;
 VO 32/42, 670;
 VO 34/42, 276;
 VO 47/42, 410;
 VO 48/42, 674;
 VO 55/42, 443;
 VO 57/42, 471;
 VO 58/42, 1097;
 VO 75/42, 443, 976;
 VO 86/42, 871n;
 VO 93/42, 247;
 VO 129/42, 470;
 VO 147/42, 470;
 VO 1/43, 442, 1043n;
 VO 3/43, 248
 VO 4/43, 248;
 VO 24/43, 743
 VO 39/43, 247;
 VO 24/44, 796;
 Vershuur, T. J., 858-859
 Versteeg, H. J., 466
 Versteegh, P., 835-837, 839, 841, 842,
 843, 966, 968
 Versteegh, T., 776
 Vervoort, H. A. A. M., 752
 Verwalter, 583-588, 592-594, 597-604,
 608, 864, 1033
 Verwey, H. J. W., 713n
 Verwey, R. A., 122, 131, 137, 410, 546,
 564, 667, 669-673, 1068
 Verzet, 781n;
 tegen arbeidsinzet, 672-676;
 bestrijding van, 441-445, 459-461,
 463, 465, 469, 801-804, 820-823,
 827, 872-877, 976, 1040;
 illegale oproepen en pamfletten, 21,
 49, 152, 162, 189n, 235, 241, 255,
 257, 259, 273-274, 305, 367, 394,
 433, 687, 702-705, 774, 815, 826,
 851, 962, 1074;
 en illegaliteit, 143-144, 148-149,
 216-217, 256n, 262, 305, 321, 442-
 443, 471, 476, 676, 734n, 774n,
 778n, 779n, 791-792, 832-835, 940,
 957;
 Illegale Organisaties, *Zie*:
 Comité van Revolutionaire Marx-
 isten;
 Communistenbond Spartacus;
 Groep-CS 6;
 Groep-Fikkert;
 Groep-de Geus;
 Groep-van Gruting/d'Aquin;
 Groep Hazelhoff-Roelfsema
 Groep-'Kees';
 Groep-Mekel/Schoemaker;
 Groep-Nederland voor Oranje;
 Groep-Pahud de Mortanges;
 Groep-E. Veterman;
 Groep-'Zwaantje';
 Illegale CPN;
 Inlichtingendienst (ID)-van Hat-
 tem
 Jeugdfront Vrij Nederland;
 Landelijke Organisatie voor hulp
 aan Onderduikers en de Lande-
 lijke Knokploegen;
 De Leeuwengarde;
 Legioen Oud-Frontstrijders;
 MLL-Front;
 Nationaal Steunfonds;
 Nederlandse Volksmilitie;
 Ordedienst;
 Persoonsbewijzencentrale;
 Spionagegroep-'Roodkapje';
 Stijkelgroep;
 Vonk-groep;
 Vrij Nederland-groep;
 Zweedse Weg;
 Zwitserse Weg;
Zie ook: Convent van Kerken; Groot-
 burgercomité; Medisch Contact-
 Politiek Convent; Raad van Ver-
 zet; Kerkelijk verzet; Kunstenaars-
 verzet; Protestants Schoolverzet;
 Studenterverzet; Pilotenhulp; Sa-

REGISTER

- botage; Spionage; Illegale Pers;
 Joden, hulp aan; Joden en illegaliteit;
 Amsterdam; 's-Gravenhage; Rotterdam; België; Frankrijk
 Vessem, A. J. van, 338n
 Vestdijk, S., 779-780
 Vesters, J. B., 395
 Veterman, E., 299, 792
 Viebahn, F. C., 816
 Viehoff, C. D., 110n
 Viëtor, J. N., 874
 Vieyra, H., 1037n, 1038n
 Vincent, J., 776-777, 789
 Visscher, H., 278, 690-691
 Visser, E. L., 1089
 Visser, G., 372
 Visser, J., 62-63
 Visser, J. G., 773
 Visser, L. E., 45-50, 56, 511-514 levensloop, 519, 520, 526, 527n, 535, 551-552, 563-565, 570, 573-583 conflict met D. Cohen, 614, 717, 1013, 1042-1043, 1061, 1068-1069
 Visser, W. J. A., 462
 Visser, L. de, 100-101, 139
 Vittel, interneringskamp, 1036n
 Vlaanderen, 69, 196, 197, 231
 Vlaardingen, 21, 881
 Vlam, J. B., 428
 Vlam, R. de, 29n
 Vlekke, G. F., 352-353, 355
 Vlissingen, 257, 957
Vloer, Onze, 306
 Vlot, C., 218, 219
 Vlugt, A. J. Th. van der, 136
 Völckers, C. L. F., 145n
Völkischer Beobachter, 81, 281n
 Voet, I., 519, 520n, 521n
 Voet, J., 1089
 Voeten, B., 156, 971n
 Vogt, W., 328
Volk, Het, 298n, 299, 300, 301, 322
Volk en Vaderland, 50, 103, 191, 222, 232n, 235, 239, 240, 327n, 760n, 779n, 1080
Volkskrant, De, 95, 142, 295, 375, 379, 395
 Volksuniversiteiten, 343n
 Vollgraff, D. D., 798n
Vonk, De, 97-98n, 115, 116, 568, 615-616, 631n, 662n, 805, 812, 815, 965, 1062n, 1092
Vonk, De-Den Haag, 99
 Vonk-groep, De, 97-98n, 815-816, 965
 Voorhoeve, E., 155-156, 161n, 183, 189n, 191-192, 229-231, 236, 265, 269, 327, 356, 1081
 Vooy, C. G. N. de, 779n
 Vordingen, bouwmaterialen, 958; gebouwen, 250
 Vorrink, J. J., 45, 49, 97, 138, 142, 143, 149, 241, 255, 259-260, 263, 307n, 372, 407n, 409, 526n, 775n, 781n, 836, 840, 841, 846-852, 854-859, 885, 897, 904-905, 910, 912, 926-927, 930-932
 Vos, I. H. J., 520n
 Vos, J. F., 233
 Vos, P. J. C., 863
 Vos, Jr., J. C. de, 761, 767, 769
 Voûte, E. J., 42n, 55, 313, 471, 552, 557-558, 1019-1020, 1067, 1095
 Voûte, J. L., 217, 219
 Voûte, N. G., 217, 219
 VPRO, 325
 Vrederechtshof, 462n
 Vrederechtspraak, 237
 'Vreugde en Arbeid', 282, 369, 371
 Vries, A. de, 503-504, 879n
 Vries, B. S. de, 593n
 Vries, D. H. de, 606
 Vries, G. C. de, 444n
 Vries, H. de, 779
 Vries, J. de, 278, 345
 Vries, J. de, 868-869
 Vries, M. de, 1020-1022, 1052, 1054, 1056-1059, 1062n, 1086
 Vries, Ph. de, 426n, 427n, 429n, 431n, 432n, 434n
 Vries, Jr., S. de, 5n
 Vries, S. I. de, 593n
 Vries, S. Ph. de, 500
 Vries, T. de, 273, 779, 781
 Vriesland, V. E. van, 272-273
 Vrind, H. W. L. 805n
Vrij Nederland, 17n, 96-97, 146n, 163n, 296, 321, 323, 417n, 628, 663-664,

REGISTER

- 773-774, 804, 805-817, 825n, 832, 911n, 980, 981, 1050, 1060-1062, 1065, 1074, 1093
Vrij Nederland-groep, 814-817, 877
 Vrije Katholieke Kerk, 742n
Vrije Kunstenaar, De, 774n, 787
 Vrije Universiteit, 72, 571, 807
Vrijheid, 911
 Vrijmetselarij, 104, 145n, 193, 343n, 416-418, 499n
 Vrijwillige Hulppolitie, 471-472
 Vrijwilligerslegioen Nederland, *Zie: SS*
 Vrijzinnig Christelijke Studenten Bond, 572
 Vrijzinnig-Democratische Bond, 142, 148
 Vrijzinnig Protestants Kerkcomité, 325
 Vught, 138, 963
 Vught, concentratiekamp, 218, 320, 469n, 471, 690n, 775n, 779n, 819n, 871n, 912
 Vullinghs, H. J., 793-795
 Vuurslag, *De*, 39, 142n
- Waag, De*, 70-71, 130, 232n, 266, 299, 313, 327-328, 337, 409
 Waals, A. van der, 799, 878-880, 881-882, 885, 924, 933, 935-936, 940
Waarheid, De, 98-99, 100n, 189n, 631n, 662, 676, 805, 817-818, 820, 826-827, 828-829, 831-832, 834, 965, 1022n, 1067n
 Waddeneilanden, 861
 Wagenaar, G., 823
 Wagenaar, H. M. J., 699-700
 Wagenaar, N., 776
 Wageningen, 348
 Wagner, P., 1040n
 Wake, 644
 Walcheren, 958n
 Walsum, G. E. van, 49n, 148, 255
 Wamstecker, H., 431, 435
 'Wannsee-Konferenz', 994-996, 1032
 Warendorf, J. C. S., 851, 904, 912
 'Wargashuysen', 108-109
 Warschau, 988n, 999
 Washington, 81, 617, 950-951
 Wassenaar, 900
- '*Wat wij wèl en wat wij niet geloven*', 703-704
 'Watergeus, *De*', 19, 28, 331
 Watson, M. S., 636n, 650n
 Wavell, A., 8, 621, 660-661, 664, 765
Weegschaal, De, 337
Weekblad van de Nederlandse Hervormde Kerk, 297, 698
 Weert, 154
Weest paraat, 423n
Weg, De, 205
 Wehofsich, F., 277n, 278n, 279n, 772
Wehrmacht, Deutsche, 2, 73-75, 97, 173-180, 656-657, 667, 684, 1000n, 1032, 1067, 1100;
Afrika Korps, 8;
 in Nederland, 54, 56, 76, 104, 160n, 162, 186, 230, 246-247, 549, 595, 598, 796, 798, 800, 820, 824-825, 958.
Zie ook: Duitse Militaire Rechtspraak.
 Weizmann, C., 511n
 Welter, Ch. J. I. M., 72, 627n
 Wenen, 4, 987, 997, 999, 1012, 1040
 Werf 'Gusto', Schiedam, 797
 Werkloosheid, 669, 671
 Werkman, G., 302
 Werkverschaffingskampen, 668, 669
 Werumeus Buning, J. W. F., 762, 777-779n
 Wessel, I., 426, 429, 431, 434
 Wesselings, J. H., 356, 363, 727
 West-Friesland, 217
 West-Indië, 862
Zie ook: Curaçao, Suriname
 Westerbork, *Judendurchgangslager*, 475, 516, 523n, 1030, 1035, 1037, 1040, 1064, 1066, 1090, 1103
 Westerhout, G., 783
 Westeroen van Meeteren, F. M., 713
 Westerveld, J., 835, 843, 966, 967n, 968
 Westhoff, J. Th., 1059
 Westmaas, 796
 Weijtens, M. J. M., 501
 Wiardi Beckman, H. B., 846, 848-849, 851, 854, 856, 897-898, 901-902, 904-910, 926-927
 Wibaut, F., 427, 435

REGISTER

- Wiegers, J., 762
 Wielek, H., 546, 1038, 1050
 Wielen, H. G. W. van der, 108, 212, 219
 Wiener, A., 518
 Wieringermeer, werkdorp, 549, 1020
 Wigersma, B., 70, 356
 Wilde, J. A. de, 138-139, 147n
 Wilhelmina, Koningin, 18, 98, 102, 153, 158, 215n, 286, 692-693, 700-701, 707-710, 713n, 820, 831, 840-841, 848, 850, 871-872, 897-898, 901, 902, 904, 926, 953
 radioboedenschappen, 22, 92-93, 664, 806, 980-981
 Willems, J., 219
 Wimmer, F., 35, 70, 118n, 166, 253, 258n, 277, 339, 340n, 345, 362, 426-427, 455, 466, 468, 530, 531n, 532, 536, 553, 555, 564-565, 573, 590, 727, 958, 1016-1017, 1025-1026, 1028, 1031, 1033, 1034, 1040n, 1043n, 1070, 1071, 1081, 1085, 1086n
 Winkler, L. E., 805, 829
 Winkler, R. A., 686, 687
Winterhilfswerk, 424
 Winterhulp Nederland, 42, 43n, 121, 319n, 350n, 353, 423n, 424, 744
 Winterink, A., 819n, 833
 Winterswijk, 560
Wirtschaftsprüfstelle, 510, 585n, 586, 588, 591, 593-601
 Wisch en Terborg, 257
 Wit-Rusland, 177-178
 Wit, J. C. de, 286, 316, 803, 1088, 1101n
 Witlox, J. H. J. M., 749
 Witsen Elias, C., 773
 Witte Zee, 88
 Witteveen, R., 963
 Wladiwostok, 82, 637, 944n
 Woelderren, C. A. van, 257
 Wörlein, K., 1067n, 1103
 Wohlthat, H. C. H., 1004
 Wolf, J. L. de, 559n
 Wolff, B., 451, 457
 Wolff, K., 419n
 Wolga, 88, 178
 Wolters, D., 785
 Woltersom, H. L., 71, 403, 405
 Woltjer, H. J., 737
Woodbrokers, 419
Woord en Wereld, 717
 Woud, A., 776
 Woudenberg, C., 149
 Woudenberg, H. J., 27, 65n, 135, 234, 282, 369, 371-376, 378-381, 396, 407, 409-410, 519, 1095
 Wüthrich, J. E. W., 219
 Wijbenga, P., 1058n, 1078n
 Wijnkoop, D., 805n
 Wijnkoop, E., 97n-98n, 805
 Wijsmuller, E. A., 230n
 Yamamoto, I., 641, 645-646, 651-652, 944-945
 IJlst, 157
 IJmuiden, 27, 914, 933, 957
IJmuider Courant, 27
 IJsland, 12, 618
 IJsselmeer, 861
 IJsselmonde, 18
 IJsselstein, 220
 'Yvette', De, 865-866
 Zaandam, 1066
 Zaanstreek, 162, 168n, 820, 825, 826
 Zandvoort, 156, 547, 800, 851
 Zebregts, A., 29n
 Zeeland, 76n, 251, 366, 736, 861, 975, 1066
 Zeeuws Vlaanderen, 861n
 Zeist, 29
Zentralstelle für jüdische Auswanderung, 523n, 576-577, 987, 1011-1019, 1024, 1030-1031, 1033-1034, 1036-1041, 1045, 1046-1048, 1049-1052, 1056, 1066-1067, 1079, 1083, 1084, 1085-1086, 1097-1098, 1101, 1104, 1106
 Ziegler, F., 837, 839
 Zierikzee, 296
 Zigeuners, 474, 998
 Zionisme, 499-500, 510-511n, 522, 1014
 Zipfel, F., 683n, 993n
 Zöpf, W., 1014-1015, 1019, 1025, 1031, 1033-1035, 1036n, 1072, 1073n, 1107
 Zomer, J. J., 891-892, 940, 969
 Zomer, W., 886

REGISTER

Zondagmiddagcabaret	'Paulus	de	Zwarte Zee, 88
Ruiter', 331-334, 335			Zwarts, J., 488n
Zondervan, A. J., 51-52			Zweden, 860, 861, 866
Zoutelande, 548n			'Zweedse Weg, De', 867-869, 938
Zoutkamp, 913			Zwertbroek, G. J., 37
Zuid-Beveland, 861n, 958n			Zwiep, N., 559
Zuid-Holland, 76n, 705n, 861			Zwiers, H. T., 783
Zuid-Limburg, 245, 248, 826, 915			Zwitserland, 815n, 867, 910, 915n
Zuidchinese Zee, 645, 660			'Zwitserse Weg, De', 867, 887, 938
Zutfen, 430, 559, 800			Zwolle, 55, 245n, 417n, 428, 429, 558-
Zwaan, J. de, 858			560, 716, 922, 1058, 1091
Zwaardemaker, A. F., 266n, 313, 412n			Zwijndrecht, 166, 689n
Zwanenberg n.v.-Oss, 396			Zijpe, 453
Zwarte handel, 305, 801-802			